

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ
ΑΓΑΘΩΝ

Εικόνες του πρωτοβυζαντινού οίκου
από τα κείμενα του Ιωάννη Χρυσόστομου

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
Χρυσής Νικήτα Χρυσανθακοπούλου

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Επιβλέπουσα: Ελένη Σαράντη, Αφυπηρετήσασα Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Συνεπιβλέπουσες: Θεώνη Κολλυροπούλου, Μόνιμη Επίκουρος Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Μαρία Ξανθοπούλου, Μόνιμη Επίκουρος Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Καλαμάτα, 2020

Εικόνα εξωφύλλου: Εικονογραφημένο χειρόγραφο, *Ο Πειρασμός του Ιωσήφ*, pict. 31, κώδ. Theol. gr. 31 (Γένεση), 6^{ος} αι. Βιέννη, Nationalbibliothek.

ΕΠΤΑΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

1. Ελένη Σαράντη, Αφυπηρετήσασα Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
2. Μαρία Ξανθοπούλου, Μόνιμη Επίκουρος Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
3. Θεώνη Κολλυροπούλου, Μόνιμη Επίκουρος Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
4. Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Μεσσηνίας κ. Χρυσόστομος Σαββάτος, Καθηγητής, Θεολογική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
5. Ιωάννα Σπηλιοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
6. Χρήστος Σταυράκος, Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
7. Ορέστης Καραβάς, Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η εργασία αυτή στόχο έχει τη μελέτη του πρωτοβυζαντινού οίκου όπως περιγράφεται στα έργα του Ιωάννη Χρυσοστόμου. Ο λόγος που με ώθησε να ασχοληθώ με τον Ιωάννη Χρυσόστομο ήταν οι σπουδές μου στη Θεολογική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (πτυχίο) και του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Μεταπτυχιακό Δίπλωμα) και ιδιαιτέρως η παλαιότερη ενασχόλησή μου με την Πατερική Γραμματεία. Τα γνωστικά αντικείμενα της αρχαιολογίας και του βυζαντινού πολιτισμού τα οποία καλλιεργούνται στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στην Καλαμάτα αποτέλεσαν το πλαίσιο εντός του οποίου εντάχθηκε το ενδιαφέρον μου για την Πατερική Γραμματεία.

Η μελέτη του έργου του Ιωάννη Χρυσοστόμου, προκειμένου να συγκεντρωθούν οι πληροφορίες που αφορούν στον πρωτοβυζαντινό οίκο και στη λειτουργία του, ήταν κοπιώδης και χρονοβόρα λόγω του μεγάλου όγκου του. Οι διάσπαρτες πληροφορίες για τον πρωτοβυζαντινό οίκο του 4^{ου} αιώνα οργανώθηκαν σε ενότητες δίδοντας ταυτόχρονα και μία ενιαία εικόνα του οίκου.

Για την εκπόνηση και ολοκλήρωση αυτής της μελέτης οφείλω να εκφράσω τις ευχαριστίες μου προς τα μέλη της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής. Ιδιαίτερα επιθυμώ να εκφράσω τις εγκάρδιες ευχαριστίες μου προς την κυρία επιβλέπουσα της Διδακτορικής μου Διατριβής, την κ. Ελένη Σαράντη, για την κατεύθυνση την οποία έδωσε στην έρευνά μου και τις συχνές συζητήσεις και υποδείξεις της τόσο ως προς τον προβληματισμό και την οπτική που θα έδινα στο θέμα μου όσο και ως προς τη συγκέντρωση της βιβλιογραφίας και τη δομή της Διδακτορικής Διατριβής καθώς και τη συγγραφή του κειμένου. Τις ευχαριστίες μου θα ήθελα να εκφράσω προς την κ. Μαρία Ξανθοπούλου για τις υποδείξεις της πάνω σε αρχαιολογικά θέματα και βιβλιογραφία και σε θέματα οργάνωσης του υλικού κατά τη συγγραφή της Διδακτορικής Διατριβής σε ένα πρώιμο στάδιο. Επίσης ευχαριστώ την κ. Θεώνη Κολλυροπούλου για την συμπαράσταση και την καθοδήγησή της στην αρχή αυτής της πολυετούς προσπάθειας, καθώς και για τις γενικές παρατηρήσεις της.

Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου προς τον σύζυγό μου, τον γιο μου και τους γονείς μου, οι οποίοι υπέμειναν την «απουσία» μου για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, για την ηθική συμπαράσταση και την πρακτική βοήθεια που μου προσέφεραν.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	18
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΥ	18
1. 1. Εισαγωγή.....	18
1. 2. Οικίες με περίστυλη αυλή	27
1. 2. 1. Η περίστυλη αυλή	29
1. 2. 2. Το τρικλίνιο.....	33
1. 2. 3. Αίθριο, κήπος, περίπατος	45
1. 2. 4. Κίονες.....	50
1. 2. 5. Ταμεία	52
1. 2. 8. Στάβλοι και χώροι όπου φυλάσσονταν τα οχήματα	63
1. 2. 9. Δωμάτια των δούλων.....	65
1. 2. 10. Χώροι διαμονής και διημέρευσης στον όροφο	66
1. 3. Πολυώροφες οικίες	78
1. 4. Αγροικίες	81
1. 5. Απλοϊκές Οικίες	85
1. 6. Οικίσκοι.....	87
1. 8. Διακόσμηση.....	92
1. 8. 1. Χρωματισμός τοίχων	92
1. 8. 2. Ορθομαρμαρώσεις	94
1. 8. 3. Τοιχογραφίες	96
1. 8. 4. Προσωπογραφίες Αγίων.....	114
1. 8. 5. Επιτοίχια ψηφιδωτά	118
1. 8. 6. Παραπετάσματα.....	120
1. 9. Διακόσμηση Δαπέδου	126

1. 9. 1. Μάρμαρα	127
1. 9. 2. Ψηφιδωτά	128
1. 9. 3. Τάπητες	130
1. 10. Οροφή	134
1. 11. Αγάλματα.....	138
Συμπέρασμα.....	145
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	150
Η ΕΠΙΠΛΩΣΗ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΥ.....	150
2. 1. Εισαγωγή.....	150
2. 2. Κλίνη.....	152
2. 2. 1. Υλικά κατασκευής	156
2. 2. 2. Χρήση	160
2. 2. 3. Εικόνες του πρωτοβυζαντινού οίκου.....	174
2. 3. Κλινίδιον.....	177
2. 4. Τράπεζα	179
2. 4. 1. Χρήση	184
2. 4. 2. Σχήμα και υλικά κατασκευής	185
2. 4. 3. Συβαριτικές τράπεζες.....	192
2. 4. 4. Εικόνες του πρωτοβυζαντινού οίκου.....	209
2. 5. Βάθρα.....	219
2. 6. Θρόνος, υποπόδιο, καθέδρες.....	220
2. 7. Σκαμνιά, δίφροι, σκίμποδες.....	224
2. 8. Κιβώτια	225
2. 8. 1. Χρήση	227
2. 8. 2. Σχήμα και υλικά κατασκευής	233
2. 8. 2. 1. Κιβωτιόσχημα έπιπλα αποθήκευσης.....	233
2. 8. 2. 2. Ερμάρια	235
Συμπέρασμα.....	237
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	241
ΤΑ ΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΥ	241

3. 1. Εισαγωγή.....	241
3. 2. Μαγειρικά σκεύη	243
3. 2. 1. Λέβης	243
3. 2. 2. Χύτρες.....	247
3. 2. 3. Τηγάνια.....	248
3. 3. Σκεύη αποθήκευσης και μεταφοράς	249
3. 3. 1. Πίθιοι, υπολήνια αγγεία.....	249
3. 3. 2. Υδροφόρα Αγγεία	250
3. 4. Επιτραπέζια σκεύη	253
3. 4. 1. Πίνακες, πινάκια	253
3. 4. 2. Κύλικες, φιάλες, κοτύλες, ποτήρια, κισσύβια	256
3. 4. 3. Κρατήρ, κύαθος	263
3. 4. 4. Μαχαίρια, κοχλιάρια, πηρούνια	265
3. 4. 5. Καμψάκης, ληκύθιον.....	270
3. 5. Σκεύη περιποίησης και ατομικής φροντίδας.....	271
3. 5. 1. Κάδος, καδίσκος	271
3. 5. 2. Αμίδες	272
3. 5. 3. Μυροδοχεία	273
3. 5. 4. Εικόνες του πρωτοβυζαντινού οίκου.....	274
3. 6. Σκεύη Θέρμανσης.....	279
3. 7. Φωτιστικά σκεύη.....	280
3. 7. 1. Σχήμα και υλικά κατασκευής	283
3. 7. 2. Εικόνες του πρωτοβυζαντινού οίκου.....	288
Συμπέρασμα.....	293
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	297
ΠΗΓΕΣ.....	303
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	347
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	424
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	446

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

AAA	<i>Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών</i>
AASS	<i>Acta Sanctorum</i>
AAWW	<i>Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften</i>
ΑΔ	<i>Αρχαιολογικόν Δελτίον</i>
ΑΕΜΘ	<i>Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
BAR	<i>British Archaeological Reports</i>
BCH	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
BdA	<i>Bolletino d'Arte</i>
BiblArch	<i>Biblical Archaeologist</i>
BMP	<i>The British Museum Press</i>
Byzslav	<i>Byzantinoslavica</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
ΔΧΑΕ	<i>Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
ΕΕΦΣΠΘ	<i>Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης</i>
Ε.Π.Ε.	<i>Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας</i>
IJHSS	<i>International Journal of Humanities and Social Science</i>
JAChr	<i>Jahrbuch für Antike und Christentum</i>
JÖAI	<i>Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes</i>
JRA	<i>Journal of Roman Archaeology</i>
JRS	<i>Journal of Roman Studies</i>
JSQ	<i>Jewish Studies Quarterly</i>
LAA	<i>Late Antique Archaeology</i>
LibAnt	<i>Libya Antiqua</i>
LVG	<i>Lexicon Vasorum Graecorum</i>
OpRom	<i>Opuscula Romana</i>
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
PG	<i>Patrologia Graeca, έκδ. J. P. Migne</i>
RA	<i>Roman Archaeology</i>
RAC	<i>Rivista Di Archeologia Cristiana</i>

ΣΒΜΑΤ	Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης
SC	Sources Chrétiennes
VAMZ	<i>Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagreb</i>
VChr	<i>Vigiliae Christianae</i>
ΧΑΕ	Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία

Εκκλησιαστικές Πηγές

Αριθ.	Αριθμοί
Αστ. Αμ.	Αστέριος Αμασείας
Γρ. Θεολ.	Γρηγόριος ο Θεολόγος
Γρηγ. Νύσσης	Γρηγόριος Νύσσης
Δευτ.	Δευτερονόμιο
Ιω. Χρ.	Ιωάννης Χρυσόστομος
Κλ. Αλ.	Κλήμης Αλεξανδρεύς
Λκ.	Κατά Λουκάν Ευαγγέλιο
Μ. Βασ.	Μέγας Βασίλειος
Μτ	Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο
Ο΄	Το κείμενο των Εβδομήκοντα
Π. Δ.	Παλαιά Διαθήκη

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Ιωάννης Χρυσόστομος έζησε, έδρασε και κήρυξε στην Αντιόχεια και την Κωνσταντινούπολη τον 4^ο-5^ο αι. μ.Χ. Ήταν γόνος επίσημης οικογένειας της Αντιόχειας. Ο πατέρας του Σεκούνδος, ανώτερος στρατιωτικός, πέθανε λίγο μετά από τη γέννησή του, το 354 μ.Χ. Η μόλις είκοσι ετών μητέρα του Ανθούσα ανέλαβε την ανατροφή του, διαχειρίστηκε με σύνεση την περιουσία της και φρόντισε για την εκπαίδευσή του. Ο Ιωάννης μαθήτευσε κοντά στον φημισμένο ρητοροδιδάσκαλο Λιβάνιο και στην ηλικία των 18 ετών εγκατέλειψε τις ρητορικές σπουδές, άρχισε την παρακολούθηση θεολογικών μαθημάτων, βαπτίστηκε και τρία χρόνια αργότερα χειροτονήθηκε αναγνώστης. Στη συνέχεια, έφυγε στην έρημο. Το 381 μ.Χ. χειροτονήθηκε διάκονος και το 386 μ.Χ. πρεσβύτερος. Το ιερατικό και ομιλητικό του έργο στην Αντιόχεια ήταν σπουδαίο κι ελάμβανε χώρα κάθε Κυριακή, Παρασκευή και κατά την περίοδο της Τεσσαρακοστής και της Διακαινησίμου. Ασκούσε μεγάλη επιρροή στο ακροατήριό του, συνάρπαζε τα πλήθη με τη ρητορική του δεινότητα και έγινε πολύ αγαπητός. Το 398 μ.Χ. ανήλθε στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως και μαζί με ένα επιτελείο από αφοσιωμένους κληρικούς επιδόθηκε στο πολύπλευρο έργο του, που επεκτεινόταν από την ιεραποστολή μέχρι τη διοργάνωση της κοινωνικής πρόνοιας, την ηθική κάθαρση του κλήρου και την αναμόρφωση της λατρευτικής ζωής¹.

Έχοντας συνείδηση ηγέτη της μίας και αδιαίρετης Εκκλησίας, ενδιαφέρθηκε για τη διάδοση του Χριστιανισμού στην οικουμένη οργανώνοντας ιεραποστολές στη Γοθθία, τη Σκυθία, την Κελτική, την Περσία και τη Φοινίκη. Στους Γότθους της Κωνσταντινουπόλεως παραχώρησε ναό, όπου κήρυττε πολλές φορές και ο ίδιος². Φαίνεται ότι εκτός από τη χριστιανική θρησκεία και το ιεραποστολικό του έργο, η επαφή του με αυτούς τους λαούς τον επηρέασε, ώστε να είναι ένθερμος θαυμαστής της απλότητας της ζωής των Γότθων ή των Σκυθών, που δεν συγκρινόταν με την πολυτέλεια και πολυπλοκότητα του βίου των εντόπιων Βυζαντινών που στην πλειονότητά τους ήταν Έλληνες.

Επειδή με το κήρυγμά του ο Χρυσόστομος καυτηρίαζε τα ελαττώματα των ανθρώπων, σύντομα ο σεβασμός και η αγάπη που έτρεφε γι' αυτόν η βασίλισσα Ευδοξία μετετράπη σε εχθρότητα και το 403 μ.Χ., ενώ ο Χρυσόστομος έλειπε στην

¹ Ε.Π.Ε. 1984, τ. 1, 15.

² Liebeschuetz 1990, 169.

Έφεσο, συγκάλεσε Σύνοδο στην Επί Δρυν τοποθεσία κοντά στην Χαλκηδόνα από την οποία, με ψευδείς κατηγορίες, ο Χρυσόστομος καθαιρέθηκε κι εξορίστηκε. Στη συνέχεια κατ' απαίτηση του πιστού πλήθους, επανήλθε στον πατριαρχικό θρόνο, αλλά όταν το επόμενο έτος κατέκρινε τα εγκαίνια της ύψωσης του αργυρού αγάλματος της αυτοκράτειρας Ευδοξίας στο Αυγουσταίον απέναντι από τον καθεδρικό ναό, συνελήφθη από στρατιωτική δύναμη την παραμονή του Πάσχα του 404 μ.Χ. και την Πεντηκοστή εξορίστηκε με συνοδεία στρατιωτών. Ανέμενε στη Νίκαια να μάθει τον τόπο εξορίας και μετά από ταξίδι έντεκα εβδομάδων έφτασε στα σύνορα Αρμενίας και Καππαδοκίας, όπου τον υποδέχτηκαν φιλικά και εγκαταστάθηκε στο φρούριο της Αραβισσού. Ήταν ασθενής, αδύναμος και υπέφερε από το ψύχος. Έγινε προσπάθεια επαναφοράς του στον πατριαρχικό θρόνο, ενώ η Ευδοξία είχε ήδη πεθάνει, αλλά τελικά διατάχθηκε η μεταφορά του στα Κόμανα του Πόντου. Πέθανε καθ' οδόν, στην Πιτυούντα στις 14 Σεπτεμβρίου του 407.

Το έργο του Χρυσοστόμου, από το σύνολο των ελληνόγλωσσων γραπτών κειμένων που αναφέρονται στο θέμα της αρχιτεκτονικής και διακόσμησης του οίκου διακρίνεται για την παροχή περισσότερων πληροφοριών από ό,τι ο μέσος όρος των υπολοίπων αντίστοιχων γραπτών κειμένων³. Συνοψίζει τη στάση ενός ισχυρού πνευματικού φορέα της εποχής με ευρεία απήχηση στα λαϊκά στρώματα -της Εκκλησίας-⁴ απέναντι στην αρχιτεκτονική και διακοσμητική εκλέπτυνση του ιδιωτικού χώρου⁵ και λειτουργεί ως ένας «επίκαιρος» σχολιασμός των αρχαιολογικών ευρημάτων των πρωτοβυζαντινών οικιών που ανασκάπτονται, υπό την έννοια ότι οι λόγοι που εκφώνησε αναφέρονται στα σύγχρονά του μνημεία.

Οι ομιλίες του Χρυσοστόμου και άλλων Πατέρων της Εκκλησίας που έζησαν και κήρυξαν την ίδια με αυτόν περίοδο είναι αποδεκτό από την επιστημονική κοινότητα ότι αποτελούν πηγή πληροφόρησης του καθημερινού βίου, της αρχιτεκτονικής και της διακόσμησης, συμβάλλοντας στην κατανόηση των επιμέρους θεμάτων που αφορούν την οικία του 4^{ου}-5^{ου} αι. μ.Χ.⁶. Η διερεύνηση της διαλεκτικής των πατερικών κειμένων με τη σύγχρονη αρχαιολογική πραγματικότητα αποτελεί τη βάση ορισμένων μελετών που αφορούν στην πρωτοβυζαντινή περίοδο (4^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.). Ιδιαίτερος σημαντική είναι η μελέτη της A. Muthesius για τον υλικό πολιτισμό

³ Βλ. Πλιώτα 2013, 325-326.

⁴ Βλ. Allen, Mayer 1993, 260-267.

⁵ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1988, 298.

⁶ Bouras 1982-1983, 3-4. -Ασημακοπούλου-Ατζακά 1980, 121-123. -Πλιώτα 2013, 322-360.

και την καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, στην οποία τονίζεται η ανάγκη διεπιστημονικής εξέτασης της περιόδου μέσα από το τρίπτυχο «γραπτές πηγές-παραστάσεις-αντικείμενα»⁷. Στην ίδια κατεύθυνση είναι η εργασία των ερευνητών P. Allen και W. Mayer του Καθολικού Πανεπιστημίου της Αυστραλίας (Australian Catholic University)⁸. Ο συνδυασμός γραπτών πηγών και αρχαιολογικών ευρημάτων στην προσέγγιση του θέματος της οικίας της ίδιας περιόδου αποτυπώνεται στις εργασίες του Y. Hirschfeld, της I. Uytterhoeven⁹ και της E. Winsor Leach¹⁰. Δυο γενικές ανθολογίες των πηγών για την τέχνη της περιόδου 312-1453 έχουν εκπονηθεί από τους K. Καλοκύρη και C. Mango¹¹, αντίστοιχη συλλογή λατινικών κειμένων που αφορούν τη ρωμαϊκή οικία έχουν δημοσιευτεί από τους J. F. Gardner και T. Wiedermann¹² και η μελέτη των οικιών της Αιγύπτου με βάση τα κείμενα των ελληνόγλωσσων παπύρων από τον 3ο π.Χ. έως τον 7ο αι. μ.Χ. έχει εκπονηθεί από την G. Husson¹³.

Εικόνες της καθημερινής ζωής και των αριστοκρατικών ενδιακτημάτων κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας, αξιοποιώντας τις μαρτυρίες των γραπτών πηγών και συνδυάζοντας αυτές με τις πληροφορίες των αρχαιολογικών ευρημάτων, παρουσιάζονται σε μελέτη της E. Σαράντη¹⁴. Ομοίως, αναδεικνύεται όπου είναι δυνατόν η αμφίδρομη σχέση των κειμένων και των ανασκαφικών καταλοίπων στη Διδακτορική Διατριβή της A. Πλιώτα για τη διακόσμηση της κατοικίας του βαλκανικού χώρου κατά την αυτή περίοδο¹⁵. Πολύ σημαντική είναι η μνημειώδης εργασία του Φ. Κουκουλέ για τον βίο και την καθημερινή ζωή των Βυζαντινών, η οποία παρά τις συχνές γενικεύσεις και τα χωρο-χρονικά άλματα, αποτελεί έναν θησαυρό πληροφοριών από πάρα πολλές πηγές, του οποίου ένα μεγάλο τμήμα στον τέταρτο τόμο αφιερώνεται στην οικία¹⁶.

⁷ Muthesius 2007, 21-38. -Βλ. Mango 1984. -Magdalino 1987. -Allison 2001. -Πλιώτα 2013, 315.

⁸ Allen, Mayer 1993, 260-280.

⁹ Hirschfeld 1999, 259-260. -Uytterhoeven 2007, 27-28.

¹⁰ Winsor Leach 1997.

¹¹ Καλοκύρης 1967. -Mango 1972.

¹² Gardner, Wiedermann 1991.

¹³ Husson 1983.

¹⁴ Σαράντη 2003.

¹⁵ Πλιώτα 2013, 103-104.

¹⁶ Για την αποτίμηση του έργου του Φ. Κουκουλέ, βλ. Μαλτέζου 1989, 22-23.

Το έργο του Ιωάννη του Χρυσοστόμου είναι ογκωδέστατο, αποτελεί μέρος της Πατερικής Γραμματείας και διακρίνεται σε πραγματείες (ασκητικές, ηθικοπαιδαγωγικές, ποιμαντικές, απολογητικές), λόγους (δογματικούς, σε διάφορες ιστορικές περιστάσεις, ηθικοδιδασκτικούς, εορταστικούς, εγκωμιαστικούς, ερμηνευτικούς) και επιστολές. Αν και η πατρότητα αρκετών κειμένων που φέρουν το όνομά του έχει αμφισβητηθεί, γεγονός παραμένει ότι πρόκειται για ομιλητικά έργα της ύστερης αρχαιότητας με μεγάλη σπουδαιότητα ως προς την έρευνα του πρωτοβυζαντινού οίκου. Ο αριθμός των ομιλιών του προσδιορίζεται κατά προσέγγιση από πολλούς μελετητές στις χίλιες (1.000)¹⁷. Για την συγγραφή της παρούσης μελέτης χρησιμοποιήθηκαν άπαντα τα έργα του, που είναι δημοσιευμένα σε 18 τόμους στην *Ελληνική Πατρολογία* του J. P. Migne, ευρισκόμενα στους τόμους 47-64, καθώς και ορισμένα έργα του που δημοσιεύτηκαν εκ νέου στη σειρά *Sources Chrétiennes*.

Ο λόγος του είναι αριστοτεχνικός με αφηγηματική άνεση και γλώσσα ευκίνητη και ρέουσα. Χρησιμοποιεί εικόνες και περιγραφή με περισσή ζωντάνια κι εκφραστικά μέσα, όπως η αλληγορία, οι παραβολές, οι παρομοιώσεις, οι υπερβολές και οι αντιθέσεις. Ζωντανεύει μια ολόκληρη εποχή αγγίζοντας όλες τις πτυχές του βίου των ανθρώπων του 4^{ου} και 5^{ου} αι. μ.Χ. Απ' όλες αυτές τις εικόνες, συγκεντρώθηκαν εκείνες που αφορούν στον οίκο. Εικόνες αριστοκρατικών οίκων με χρυσές οροφές, πολλούς ορόφους, κήπους, κίονες, αγάλματα, χρυσό, ασήμι και ελεφαντόδοντο σε έπιπλα και σκεύη παρουσιάζονται σε πολλές ομιλίες του, στοιχείο που δηλώνει ότι στην πρωτοβυζαντινή περίοδο κυριαρχούσε η τάση να κατασκευάζονται εξαιρετικά πολυτελείς και πλούσια διακοσμημένες οικίες.

Η πολυτέλεια στις αριστοκρατικές οικίες μαρτυρείται στη ρωμαϊκή εποχή τόσο από γραπτές όσο και αρχαιολογικές πηγές δύο αιώνες πριν από την εποχή του Χρυσοστόμου, τον 2^ο αι. μ.Χ. Το σύντομο έργο του Λουκιανού του Σαμοσατέα, *Περὶ τοῦ οἴκου*¹⁸ περιγράφει έναν πολυτελή οίκο με έμφαση στο μεγάλο μέγεθος και την πλούσια διακόσμηση με πολύτιμα υλικά, κυρίως ελεφαντόδοντο και χρυσό. Το χρυσό και κόκκινο χρώμα κυριαρχούσε στους τοίχους οι οποίοι διεκοσμοῦντο με επιγραφές, τοιχογραφίες με άνθη και λειμώνες και απεικονίσεις μυθολογικών

¹⁷ Allen Mayer 1993, 260. –Δετοράκης 1995, 382, 384. –Meredith 1998, 90-91. –Mayer 1998, 107.

¹⁸ Βλ. Λουκιανός, *Περὶ τοῦ Οἴκου*, Α. Μ. Harmon (εκδ.), *Lucian*, “the Hall” τ. 1, σελ. 176-206, Λονδίνο, Κέμπριτζ Μασσ., Χάρβαρντ, 1913-1967.

σκηνών¹⁹. Η οροφή έφερε χρυσές διακοσμήσεις, παραπέμποντας στην εικόνα του έναστρου ουρανού την νύχτα²⁰. Στο γενικότερο πλαίσιο της διερεύνησης των θεωρητικών αρχών της οικιστικής και διακοσμητικής, οι οποίες είχαν διατυπωθεί σε γραπτά κείμενα ήδη από την κλασική αρχαιότητα και επανεμφανίζονται σε σχετικές πραγματείες της ρωμαϊκής, πρωτοβυζαντινής και μεσοβυζαντινής εποχής, αναφέρονται οι Γ. Π. Λάββας και Α. Κ. Σινάκος²¹, ενώ σημαντική συμβολή στην έρευνα των νομικών κειμένων που αφορούν την οικία είναι αυτές των Σπ. Ν. Τρωιάνου και Κ. Γ. Πιτσάκη, της Β. Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, του Κ. Γ. Πιτσάκη, της Ι. Baldini Lippolis και της C. Saliou²².

Εικόνες πολυτελούς διακόσμησης και αρχιτεκτονικής όμοιες με αυτές που περιγράφει ο Χρυσόστομος αναφέρονται από τον Γρηγόριο Νύσσης στην ομιλία Γ' στον Εκκλησιαστή, η οποία περιέχει την εκτενέστερη περιγραφή πλούσιας οικίας, που αποτέλεσε θέμα έρευνας για τον F. Müller και στη συνέχεια για τους J. J. Rossiter και R. Stupperich²³. Με την αρχιτεκτονική, τη διακόσμηση και τον εξοπλισμό της οικίας όπως παρουσιάζεται στα έργα του Γρηγορίου Νύσσης ασχολήθηκε διεξοδικά ο Η. R. Drobner ο οποίος επικεντρώθηκε στις οκτώ ομιλίες στον Εκκλησιαστή²⁴. Ο Γρηγόριος Νύσσης περιγράφει την πλούσια οικία να είναι διακοσμημένη με χρωματιστά μάρμαρα τα οποία θεωρούνταν πολυτελή, ιδιαίτερα τα πράσινα και πορφυρά που σε συνδυασμό με τα λευκά διακοσμούσαν τα δάπεδα, ενώ στη σκεπή εσωτερικά, ξυλόγλυπτες διακοσμήσεις εντυπωσίαζαν με το κάλλος τους και τη χρυσή ή αργυρή τους διακόσμηση. Γλυπτά με επιχρύσωση, επαργύρωση και κοσμήματα από ελεφαντοστόν καλλώπιζαν τις εισόδους της πολυτελούς οικίας η οποία εξέπληττε τον επισκέπτη όταν εισέρχeto με το μεγάλο μέγεθος των χώρων της. Στοές και περίπατοι με κίονες από πορφυρό μάρμαρο, αγάλματα από χαλκό ή

¹⁹ Αναφέρονται οι σκηνές: Περσέας και Ανδρομέδα, ο φόνος του Αίγισθου, ο Βράγχος (παιδί) και ο Απόλλων, η Αθηνά που διώκεται ερωτικά από τον Ήφαιστο και η γέννηση του Εριχθόνιου, ο τυφλός Κηδαλίων και η θεραπεία του από τον Ήλιο, η Μήδεια με το ξίφος και σκηνές από την Οδύσσεια.

²⁰ Λουκιανός, Περὶ τοῦ Οἴκου 7-8, Α. Μ. Harmon (εκδ.), *Lucian*, "the Hall", τ. 1, σελ. 182-184, Λονδίνο, Κέμπριτζ Μασσ., Χάρβαρντ, 1913-1967.

²¹ Λάββας 1990. -Σινάκος 2003, 70-73, 76-77, 103-104, 106-108.

²² Τρωιάνου, Πιτσάκης 1998. -Τουρπτσόγλου, Στεφανίδου 1998, 137-224, 241-290. -Πιτσάκης 1999. - Baldini-Lippolis 2007. - Saliou 2007a. -Saliou 2007b.

²³ Müller 1939. Rossiter 1989. Stupperich 1994. Βλ. επίσης, Drobner 1996, 142, 144, 153- 154, 154-155.

²⁴ Drobner 1996, 140-176.

μάρμαρο, οικιακό λουτρό και μεγάλος αριθμός κρηνών συναντώνταν σε κάθε αριστοκρατική οικία. Η κατοχή αντικειμένων που ήταν κατασκευασμένα από πολύτιμα μέταλλα ή χρωματιστό γυαλί αποτελούσε δείγμα χλιδής²⁵. Παρά την αρνητική στάση του Χρυσόστομου και των άλλων Πατέρων της Εκκλησίας όσον αφορά τη βαρύτιμη διακόσμηση των ιδιωτικών οικιών, όταν πρόκειται για τον «οίκο του Θεού» η πολυτέλεια επιδοκιμάζεται απερίφραστα από τους Πατέρες²⁶.

Η υπέρμετρη πολυτέλεια των ιδιωτικών οικιών καυτηριάζεται από τον Χρυσόστομο, τον Γρηγόριο Νύσσης και γενικά από τους εκκλησιαστικούς Πατέρες του 4^{ου} και 5^{ου} αι. μ.Χ., στοιχείο που αποδεικνύει ότι η χρήση δαπανηρών πρώτων υλών που εισάγονταν από μακρινές περιοχές και η ανάθεση της πλούσιας διακόσμησης σε ειδικούς τεχνίτες ήταν επιβεβλημένη και σχετιζόταν με την κοινωνική τάξη και την οικονομική κατάσταση του ιδιοκτήτη του πλούσιου οίκου²⁷. Ακόμη και οι φτωχότεροι, δηλαδή οι μικρομεσαίοι, προσπαθούσαν να μιμηθούν στη διακόσμηση τους οίκους των πλουσίων, ενώ οι πολύ φτωχοί κατοικούσαν σε μικρού εμβαδού οικίες με τα απολύτως αναγκαία. Στιγμιότυπα της ζωής των μελών της οικογένειας του ιδιοκτήτη, των δούλων, των φίλων και γειτόνων του οίκου παρουσιάζονται ανάγλυφα από τον Χρυσόστομο και είναι πολύ διαφωτιστικά για την κοινωνία του 4^{ου} και 5^{ου} αι. μ.Χ., περίοδος, η οποία αρχίζει να διαφοροποιείται από τη ρωμαϊκή. Οι εικόνες αυτές περιγράφουν τους οίκους και τον τρόπο ζωής της Αντιόχειας και της Κωνσταντινούπολης. Για την Αντιόχεια όπως αυτή αναδύεται μέσα από τα κείμενα του Ιωάννη Χρυσόστομου, του διδασκάλου του Λιβάνιου, του Θεοδώρητου και από τον Βίο του Αγίου Συμεών του Στυλίτη του Νεότερου, έγραψε ο F. Alpi²⁸ εστιάζοντας στην εικόνα των ιδιωτικών οικιών της.

Ο Χρυσόστομος ασκεί αυστηρή κριτική στον τρόπο ζωής των πλουσίων, κυρίως ειδωλολατρών και Εβραίων, οι οποίοι είχαν εκχριστιανιστεί. Απευθυνόταν στους πλούσιους χριστιανούς²⁹ των ανατολικών επαρχιών και ειδικά στους άνδρες, τους οποίους καθιστά υπευθύνους να διαδώσουν την αλήθεια του Ευαγγελίου και την ηθική διδασκαλία της χριστιανικής εκκλησίας στα μέλη και στους δούλους των

²⁵ Γρηγ. Νύσσης, Όμ. 3 εις τὸν Ἐκκλησιαστήν, J. Mc Donough, P. Alexander (εκδ.), E.J. Brill, Λέιντεν 1962, 416-442, σελ. 320.7-326.3.

²⁶ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1980, 126. - Ασημακοπούλου-Ατζακά 1993, 296.

²⁷ Ο. π.

²⁸ Alpi 2007, 37-49.

²⁹ Maxwell 2006, 66.

οίκων τους³⁰. Αν και είχαν βαπτιστεί χριστιανοί συνέχιζαν να διάγουν βίο πολυτελή και να διαμένουν σε οικίες που ήταν κατασκευασμένες σύμφωνα με τα ελληνορωμαϊκά αρχιτεκτονικά και διακοσμητικά πρότυπα. Το κήρυγμα του Χρυσοστόμου στοχεύει να απομακρύνει τους χριστιανούς όλων των κοινωνικών τάξεων από τον ελληνορωμαϊκό τρόπο ζωής μέσω της διδασκαλίας της χριστιανικής ηθικής σύμφωνα με την ερμηνεία κειμένων της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης. Πολλές φορές στις ομιλίες του προβάλλεται ως πρότυπο η απλότητα του τρόπου ζωής των μοναχών, των πτωχών κι επαιτών η οποία απήχε πολύ από τον πολυτελή βίο της άρχουσας τάξης³¹. Διάγοντας ο ίδιος λιτό και ηθικά αυστηρό βίο και ακολουθώντας πιστά τη χριστιανική διδασκαλία συνετέλεσε με τους λόγους του στην αλλαγή των συνηθειών της εποχής του.

Στον Χρυσόστομο όπως και στο έργο των άλλων εκκλησιαστικών συγγραφέων, οι αναφορές στην οικία έχουν στόχο κυρίως τον ψόγο του πλούσιου και άσωτου βίου και της πολυτελούς κατοικίας, αλλά πολλές φορές έχουν αλληγορικό χαρακτήρα, καθώς η οικία συνδέεται στενά και παραλληλίζεται με την ανθρώπινη ψυχή³². Ο οίκος είχε συμβολική σημασία στην Π. Διαθήκη και την Κ. Διαθήκη ως οίκος του Θεού, αντίληψη που διατηρήθηκε και στα έργα των πατέρων της Εκκλησίας³³. Υπάρχουν ενδείξεις ότι και στην αρχαία Ελλάδα ο οίκος δήλωνε τον ναό³⁴. Η κοσμική οικία ταυτίζεται με την εκκλησία η οποία είναι η κατοικία των ψυχών³⁵. Στα έργα του Χρυσοστόμου ο κοσμικός οίκος παρουσιάζεται ως εικόνα

³⁰ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 6 λεχθεῖσα περὶ νηστείας, PG 49, 315: *Ἄλλ' οὐκ ἐντεῦθεν οὕτως ἀναχωρεῖς, ἀλλ' ἔξεις ἐν τῇ οἰκίᾳ μετὰ πολλῆς τῆς παρρησίας πάντα τὰ λεγόμενα διηγείσθαι, προφητικὰς φωνάς, ἀποστολικά δόγματα, νόμους δεσποτικούς, ἅπασαν τῆς ἀρετῆς παρατιθέναί τὴν τράπεζαν, καὶ γυναῖκα σωφρονεστέραν ποιεῖς τοῖς ἐντεῦθεν διηγήμασιν, καὶ υἱὸν συνετώτερον ἐργάζῃ, καὶ οἰκέτην ἐννοώτερον, καὶ φίλον φιλικώτερον, καὶ τὸν ἐχθρὸν δὲ αὐτὸν πείθεις καταλῦσαι τὴν ἐχθραν.*

³¹ Για το ποιοι αποτελούσαν το ποιμνίό του, βλ. Maxwell 2006, 65-87.

³² Ἰω. Χρ., Ὁμ. 14 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 538: *τὸ κάλλος τῆς οἰκίας ἅπαν εἰς τὴν ψυχὴν εἰσάγαγε.* -Ὁμ. 24 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 206: *τὴν ψυχὴν τὴν ἑαυτῶν καλλωπίζωμεν, τὴν οἰκίαν ταύτην κατασκευάζωμεν.*

³³ Βλ. Θεοδώρητος Κύρου, Εἰς τὴν τρίτην τῶν Βασιλειῶν, PG 80, 685: *Φωταγωγὸς δὲ ὁ ναὸς εἶχεν, ἐνδοθεν μὲν εὐρείας, ἔξωθεν δὲ στενὰς ἄγαν, διατρήτοις δὲ λίθοις κεκαλυμμένας. Τοῦτο γὰρ δηλοῖ τό, Ἐποίησε τῷ οἴκῳ θυρίδας δικτυωτὰς κρυπτάς.* -Ο ναὸς χαρακτηρίζεται οἶκος.

³⁴ Ο ὅρος οἶκος και στην αρχαία Ελλάδα εἶχε ἐνῖστε τη σημασία του ναοῦ, βλ. Gallet de Santerre 1984, 671-693.

³⁵ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 10 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 78: *Ἐκκλησία γὰρ οὐδὲν ἕτερόν ἐστιν, ἀλλ' ἢ διὰ τῶν ἡμετέρων ψυχῶν ὠκοδομημένη οἰκία.*

του οίκου του Θεού, δηλαδή της Εκκλησίας, τόσο ως προς τη λειτουργία του, όσο και ως προς τα υλικά στοιχεία που τον αποτελούν. Είναι φανερό ότι η ηθική και θρησκευτική ιδεολογία του ενοίκου διαμορφώνεται και καθρεπτίζεται στον οίκο. Συνεπώς, η αλλαγή των θρησκευτικών αντιλήψεων και της κοσμοθεωρίας των χριστιανών θα έχει ως συνέπεια την αλλαγή στη διακόσμηση, επίπλωση και σκευή του αριστοκρατικού οίκου αρχικά και της αρχιτεκτονικής αργότερα. Καθίσταται σαφές ότι όσα προτείνει ο Χρυσόστομος τον 4^ο αι., σύμφωνα με τη νέα θρησκεία, παγιώνονται τον 5^ο αι., οπότε εισήχθησαν πολλά χριστιανικά στοιχεία στη διακόσμηση του οίκου και των αντικειμένων εντός αυτού. Αρχικά, όπως είναι φυσικό, ειδωλολατρικά και χριστιανικά θέματα συνυπήρχαν, ενώ αργότερα αντικαταστάθηκε η ειδωλολατρική θεματολογία της διακόσμησης από χριστιανική. Η μαρτυρία του Χρυσοστόμου φωτίζει το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συνετελέσθη η μετάβαση από τον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό και την πολυθεϊστική θρησκεία στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, οπότε επικράτησε ο χριστιανισμός. Για να σχηματιστεί μια ολοκληρωμένη εικόνα αυτής της μετάβασης, στη μελέτη μας θα γίνει αναδρομή στις ρωμαϊκές συνήθειες, όπου κρίνεται αναγκαίο, καθώς και αναφορά στις μεταγενέστερες αρχαιολογικές μαρτυρίες, οπότε αποκρυσταλλώθηκε ο χριστιανικός χαρακτήρας της πρωτοβυζαντινής περιόδου.

Στη μελέτη μας αυτή τις μαρτυρίες του Ιωάννη Χρυσοστόμου για τον πρωτοβυζαντινό οίκο συμπληρώσαμε με αρχαιολογικά τεκμήρια, που φωτίζουν και συμπληρώνουν τα στοιχεία τα οποία παρέχει η κυρία πηγή μας. Επιπλέον παραθέσαμε συμπληρωματικά και επιλεκτικά άλλες μαρτυρίες από άλλα κείμενα της χριστιανικής γραμματείας της εποχής τα οποία ολοκληρώνουν κάποια επί μέρους θέματα της έρευνάς μας.

Η Διδακτορική Διατριβή διαιρείται σε τρία κεφάλαια τα οποία με τη σειρά τους αποτελούνται από επί μέρους ενότητες. Η διάρθρωση αυτή επιβλήθηκε από τα στοιχεία τα οποία προέκυψαν από τη μελέτη των έργων του Ιωάννη Χρυσοστόμου. Στο πρώτο κεφάλαιο μελετώνται η αρχιτεκτονική (οι χώροι της οικίας και οι τύποι του οίκου διαφορετικών κοινωνικών τάξεων) και η διακόσμηση του πρωτοβυζαντινού οίκου. Το δεύτερο κεφάλαιο εστιάζει στην επίπλωση, ειδικότερα στη χρήση και τα υλικά κατασκευής των επίπλων του πρωτοβυζαντινού οίκου. Τα σκευή του πρωτοβυζαντινού οίκου πραγματεύεται το τρίτο κεφάλαιο. Ο τρόπος

χρήσης τους και τα υλικά από τα οποία ήταν κατασκευασμένα συνδέονται άμεσα με την κοινωνική και οικονομική θέση, την παιδεία και τον θρησκευτικό προσανατολισμό των κατόχων τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΥ

1. 1. Εισαγωγή

Οι όροι *οἶκος οἰκία* και *οἰκίσκος* με διαφορετικά χαρακτηριστικά ο καθένας, χρησιμοποιήθηκαν από τον Χρυσόστομο για να περιγράψουν τα κτήρια διαμονής και των δραστηριοτήτων των μελών μιας οικογένειας. Ο *οἶκος* (*domus*) ήταν ένας ζωντανός οργανισμός αποτελούμενος από το σύνολο των μελών μιας οικογένειας και της περιουσίας που κατείχε. Οι πεποιθήσεις και οι αρχές των μελών της οικογένειας, καθώς και οι δραστηριότητες που ελάμβαναν χώρα εντός αυτού, *Όταν δὲ εἶπη καὶ λαὸν καὶ οἶκον, πάντα τὰ ἐκεῖ πραττόμενα λέγει παρ' αὐτῶν, καὶ βίον καὶ δόγματα*³⁶, τον ανέδειξαν σε βασικό πυρήνα της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής³⁷. Η *οἰκία*³⁸ ήταν η οικοδομή η οποία μαζί με τα έπιπλα, σκευή, κτήματα, ζώα, οχήματα και τους οικιακούς δούλους αποτελούσε την περιουσία της οικογένειας. Οι *οἰκίσκοι*³⁹ ήταν οι μικρού μεγέθους οικίες στις οποίες διέμεναν μοναχικοί ή περιθωριακοί άνθρωποι ή τα μέλη πολύ πτωχών οικογενειών.

Ο οἶκος λειτουργούσε για να εξασφαλίσει την καλή ζωή και τη δόξα των ελεύθερων μελών της οικογένειας. Αδιαμφισβήτητος αρχηγός της οικογένειας ήταν ο πατέρας, που ονομαζόταν *κύριος*⁴⁰ (σε σχέση με όλα τα μέλη) και *δεσπότης*⁴¹ (σε

³⁶ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν 44 ψαλμὸν, PG 55, 200.

³⁷ Thébert 1987, 407.

³⁸ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν 111 ψαλμὸν, PG 55, 297: *Ποῦ τοίνυν εἰσὶν οἱ τοὺς τάφους τοὺς πολυτελεῖς οἰκοδομοῦντες, καὶ τὰς λαμπρὰς οἰκίας ἐγείροντες; Ακουέτωσαν τί ποιεῖ μνημόσυνον διηνεκές. Οὐ λίθων οἰκοδομή, οὐδὲ περιβολὴ τοίχων καὶ πύργοι, ἀλλ' ἔργων ἀγαθῶν ἐπίδειξις.*

³⁹ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 11 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 493: *ἀλλ' ἂν μὲν οἰκίσκον μικρὸν ἐκμισθώσης, μετὰ πολλῆς τῆς ἀκριβείας τὸν μισθὸν ἀπαιτεῖς.*

⁴⁰ Ἰω. Χρ., Εἰς τὴν ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, PG 50, 444: *οὐχ ὅτι ἀπάνθρωπος ὁ Δεσπότης, ἀλλ' ὅτι ῥάθυμος ὁ οἰκέτης· οὐχ ὅτι ὠμὸς ὁ Κύριος, ἀλλ' ὅτι ἀγνώμων ὁ δοῦλος.*

⁴¹ Ἰω. Χρ., Λόγος 3 πρὸς πιστὸν πατέρα, PG 47, 383- 384: *Οὐχ ὁρᾶτε καὶ ἐν ταῖς οἰκίαις τῶν πλουτούντων ταῦτα γινόμενα; Καὶ γὰρ ἐκεῖ τοὺς μὲν κάτω μετὰ τῶν πατέρων οἰκοῦντας, οὐχ οὕτως ὄντως λαμπροὺς ἔστιν ἰδεῖν, οὐδὲ τοσαύτην ἔχοντας δύναμιν· ὅσους δ' ἂν τῶν γονέων ἀποστήσαντες οἱ*

σχέση με τους δούλους). Στη λειτουργία και διοίκηση του οίκου ακολουθείτο ιεραρχία (τάξις) από όλη την οικογένεια και τους δούλους. Ο Χρυσόστομος παραλληλίζοντας την ιεραρχία του οίκου με αυτή του στρατοπέδου, μας πληροφορεί ότι κεφαλή ήταν ο πατέρας, μετά απ' αυτόν διοικούσε η μητέρα, στην τρίτη βαθμίδα κατατάσσονταν τα παιδιά κατά ηλικία και φύλο και στην τέταρτη οι δούλοι. Για τα μέλη της οικογένειας του υπηρετικού προσωπικού ίσχυε κατ' αναλογία η ιεραρχία που ετηρείτο στην οικογένεια των ιδιοκτητών⁴².

Γενικά, από τις περιγραφές του Χρυσοστόμου, βλέπουμε ότι ο πρωτοβυζαντινός οίκος λειτουργεί όπως ο αρχαίος ελληνικός. Χαρακτηριστικό γνώρισμα του αρχαίου ελληνικού οίκου ήταν η αυτάρκεια, που αποτελούσε επιδίωξη των ανθρώπων κατά την προβιομηχανική εποχή. Στις πολλές καθημερινές δραστηριότητες των μελών του οίκου διακρίνεται αυτή της αποθήκευσης, επεξεργασίας, προετοιμασίας της κατανάλωσης τροφίμων καθώς και της παραγωγής μύρων και κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων, της ανατροφής των τέκνων και της ιδιωτικής λατρείας⁴³. Η ανοικοδόμηση μιας λαμπρής οικίας απαιτούσε πολλά χρόνια⁴⁴. Το κτήριο θεωρείτο μνημείο αθάνατο της δόξας του ιδρυτή του οίκου, περισσότερο και από τους απογόνους του, *Ἄντι τῶν παίδων, φησὶν, ἡ οἰκία μνήμη ἀθάνατος γίνεται τῆς δόξης τῆς ἐμῆς*⁴⁵, είχε δε τόσο μεγάλη αξία για τον ιδιοκτήτη, ώστε έδινε σε αυτό το όνομά του σαν να ήταν έμψυχο ον, επιθυμώντας τη διαίωνιση

δεσπότηι προσνείμωσιν αὐτῶν τῇ διακονίᾳ καὶ τῇ φυλακῇ τῶν ταμείων, οὗτοι δὲ καὶ εὐνοίας ἀπολαύουσι πλείονος καὶ παρρησίας, καὶ τοσοῦτον τῶν ὀμοδούλων εἰσὶ λαμπρότεροι, ὅσον τῶν οἰκετῶν οἱ δεσπότηι.

⁴² Ἰω. Χρ., Ὁμ. 34 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 290: *καὶ καθάπερ ἐν στρατοπέδῳ, ταύτην ἂν τις ἴδοι τὴν διάταξιν καθ' ἐκάστην οἰκίαν. Ἔστι γοῦν ἐν τάξει μὲν βασιλέως ὁ ἀνὴρ, ἐν τάξει δὲ ὑπάρχου ἢ γυνῆ καὶ στρατηγοῦ· καὶ οἱ παῖδες δὲ ἀρχὴν κεκλήρωνται τρίτην· εἶτα μετὰ ταῦτα ἀρχὴ τέταρτη ἢ τῶν οἰκετῶν· καὶ γὰρ καὶ οὗτοι κρατοῦσι τῶν ἐλαττόνων, καὶ εἶς τις πολλὰκις τοῖς πᾶσιν ἐφέστηκε, τὴν τοῦ δεσπότητος τάξιν διατηρῶν, πλὴν ὡς οἰκέτης. Καὶ μετὰ ταύτης ἕτερα πάλιν ἀρχὴ καὶ ἐν αὐτοῖς ἢ τῶν γυναικῶν, ἢ τῶν παίδων, καὶ ἐν αὐτοῖς τοῖς παισὶ πάλιν ἕτερα κατὰ τὴν ἡλικίαν καὶ κατὰ τὴν φύσιν· οὐδὲ γὰρ ἐν τοῖς παιδίοις ὁμοίως τὸ θῆλυ κρατεῖ.*

⁴³ Trumper 2011, 32-34.

⁴⁴ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 7 λόγος περὶ μετανοίας καὶ κατανύξεως, PG 49, 329: *ἐφ' ἡμῶν τῶν ἀνθρώπων διὰ πολλῶν χρόνων τὰ κτίσματα κατασκευάζεται, καὶ ἐν πολλῷ χρόνῳ κτίζομεν οἶκον· καὶ τῆς μὲν οἰκοδομῆς πολὺς ὁ χρόνος, τῆς δὲ καθαιρέσεως ὀλίγος.*

⁴⁵ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 10 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 459- 460.

της ύπαρξης του οίκου και του ονόματός του για πολλά χρόνια: *Ἔως γὰρ ἂν αὕτη ἐστήκη, τὴν ἐπωνυμίαν ἔχουσα τὴν σὴν*⁴⁶.

Κάθε πατέρας που αγαπούσε τα παιδιά του φρόντιζε να κτίσει μεγάλη και λαμπρή οικία για αυτά, αποσκοπώντας να χρησιμοποιηθεί από τα εγγόνια του και τους απογόνους τους: *Καὶ γὰρ καὶ πατήρ φιλόστοργος οἰκίαν οἰκοδομούμενος πολλάκις τοῖς αὐτοῦ παισὶ λαμπρὰν καὶ μεγάλην οὕτως οἰκοδομεῖ, οὐχ ὥστε ἐκείνοις χρησίμην γενέσθαι μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐγγόνις καὶ τοῖς μετ' ἐκείνους*⁴⁷. Η σημασία που είχε η οικία για τον ιδιοκτήτη της φαίνεται από την αντίληψη της τότε κοινωνίας, ότι αυτός που δεν ανήκε σε μια πόλη και δεν είχε οικία να κατοικεί, θεωρείτο πλάνος και φυγὰς, δηλαδή δραπετής ή λιποτάκτης, περιθωριακός. Ο Χρυσόστομος με το κήρυγμά του αντιστρέφει την αντίληψη της εποχής, για να δείξει ότι το να μη συνδέεται ο άνθρωπος με υλικά αγαθά, όπως η οικία, τον καθιστά ανώτερο, πλουσιότερο πνευματικά, ελεύθερο⁴⁸.

Η αντίληψη που ίσχυε για την ιδιωτική αρχιτεκτονική ήταν ίδια με αυτήν που είχαν οι αριστοκράτες της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου, οι οποίοι θεωρούσαν ότι το κτίσιμο λαμπρών δημοσίων κτηρίων προσέδιδε στους ιδρυτές αυτών φήμη και δόξα⁴⁹. Ο ιδρυτής ενός λαμπρού δημοσίου κτηρίου συνδεόταν με αυτό και σκοπός του ήταν να μνημονεύεται το όνομά του για όσο χρόνο υπήρχε το κτίσμα. Ομοίως, η αριστοκρατική οικία ήταν πολύ σημαντική και προσλάμβανε κοινωνική σημασία⁵⁰, φέροντας το όνομα του ιδιοκτήτη, ενώ διαίωνιζε τη μνήμη του προσώπου του ιδρυτή της για όσο χρόνο διετηρείτο, *Οὐδὲν γὰρ μνήμην ποιεῖ, ἀλλ'*

⁴⁶ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 10 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 459- 460.

⁴⁷ Ἰω. Χρ., Ὅμιλία εἰς τὸ ἀποστολικὸν ῥητὸν τὸ λέγον, PG 56, 274.

⁴⁸ Ἰω. Χρ., Λόγος 2 πρὸς ἄπιστον πατέρα, PG 47, 338: *ὥστε καὶ πλάνον καὶ φυγάδα καὶ ἀλήτην τὴν πόλιν ἔχοντα καὶ οἰκίαν οἰκοῦντα, ἀλλ' οὐκ ἐκείνον εἴποι τις ἂν τὸν πάντων τούτων ἀπηλλαγμένον.*

⁴⁹ Yegül, Favro 2019, 12-13.

⁵⁰ Για την κοινωνική υπόσταση του Ρωμαϊκού οίκου, βλ. Hales 2003, 1-3. -Για τον οίκο της ύστερης αρχαιότητας, βλ. -Allison 2004. -Balty, Balty 1984. -Berry 1997, 41-51. -Brogiolo 1994. -Butler, Prentice 1919-20. -Callot 1980, 341-373. -Cameron 1982, 29-62. -Crawford 1990. -Cresswell 1969. -De Beylie 1902. -Ellis 1985, 15-25. -Ellis 1988, 565-576. -Ellis 1993, 167-226. -Ellis 2000. -Ellis 2004, 126-133. -Foss 1976. -Goodchild 1976, 245-256. -Guang-da 1996, 303-14. -Kraeling 1938. -Lavan 2001, 39-56. -Loseby 1992, 144-155. -Mazar 2004, 20-23. -Morrison, Sodini 2005. -Mulvin 2004, 377-410. -Polci 2003, 79-109. -Small, Buck 1994. -Stillwell 1961, 47-57. -Tate 1992. -Whitfield 1999. -Whitfield, Sims-Williams 2004, 307-333.

*ἀρετὴ μόνη, οὐκ οἰκία, οὐκ ἀνδριάς, οὐ παιδιά, οὐκ ἄλλο τῶν τοιούτων οὐδέν*⁵¹. Οι πλούσιοι ιδιοκτήτες μεγάλων αγροτικών εκτάσεων, οικιών και ιδιωτικών βαλανείων συνήθιζαν να δίνουν ονόματα στις ιδιοκτησίες τους, *καὶ τὸ βούλεσθαι τὴν προσηγορίαν ἐπικεῖσθαι τὴν αὐτοῦ τοῖς ἀγροῖς, τοῖς βαλανείοις, ταῖς οἰκίαις, ἀπὸ κενοδοξία, ὅπως μας πληροφορεῖ ο Χρυσόστομος*⁵².

Ἡ περιγραφή του *πρωτοβυζαντινοῦ οἴκου*, βάσει των ἔργων του Ἰω. Χρυσοστόμου, εκτείνεται χρονικά στο πέρασμα ἀπὸ τον 4^{οῦ} στον 5^{οῦ} αἰώνα και αφορά τὴν Βυζαντινὴ Αυτοκρατορία, δηλαδή τὸ Ανατολικὸ τμήμα τῆς Ρωμαϊκῆς αυτοκρατορίας. Δεδομένου ὅτι οἱ ομιλίες του Χρυσοστόμου εκφωνήθηκαν σε χριστιανούς τῆς Αντιόχειας και τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἶναι προφανές ὅτι οἱ αναφορές του στην αρχιτεκτονική, τὴ διακόσμηση, τὴν επίπλωση και τὴ σκευὴ των οἰκων ἀφοροῦν κυρίως αὐτές τῆς δύο πόλεις. Ἡ Αντιόχεια του τέλους του 4^{οῦ} αἰ. και των ἀρχῶν του 5^{οῦ} αἰ. ἦταν μεγαλούπολη με πληθυσμὸ 200.000 ἐλευθέρων κατοίκων, *καὶ δῆμον εἰς εἴκοσιν ἐκτεινόμενον μυριάδας*⁵³, ἐνὸς μαζί με τους δούλους πιθανότατα ανερχόταν σε 500.000 περίπου. Ὡς Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (398-404), ὁ Χρυσόστομος εκφώνησε ἐπίσης πολλές ομιλίες στην πρωτεύουσα τῆς βυζαντινῆς αυτοκρατορίας⁵⁴. Ἡ Κωνσταντινούπολη, με συνεχή ἀνάπτυξη πληθυσμιακὴ και οικονομικὴ ἀπὸ τὴν ἰδρυσή τῆς ὡς πρωτεύουσα, υπολογίζεται ὅτι περὶ τὸ 500 μ.Χ. εἶχε πληθυσμὸ περίπου 500.000 κατοίκους⁵⁵.

Οἱ περιγραφές του Χρυσοστόμου φωτίζουν και συμπληρώνουν τὰ αρχαιολογικὰ ευρήματα, περιγράφοντας συνήθειες και σκηνές του καθημερινοῦ βίου στους οἴκους τῆς Αντιόχειας και τῆς Κωνσταντινούπολης. Ἡ αρχιτεκτονικὴ των δύο πρώτων αἰῶνων τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου (4^{οῦ} και 5^{οῦ} αἰ. μ.Χ.) χαρακτηρίζεται ρωμαϊκὴ λόγω τῆς μικρῆς ἀκόμη διαφοροποίησής τῆς ἀπὸ αὐτὴν, ὡστόσο τὴν εποχὴ αὐτὴ ἡ Ρώμη εἶχε πάψει προ πολλοῦ να ἀποτελεῖ τὸ κέντρο τῆς αυτοκρατορικῆς ἐξουσίας και οἱ αυτοκράτορες μετακινούνταν και διέμεναν για μεγάλα διαστήματα σε ἄλλες πόλεις. Στα νέα κέντρα που ἦλθαν στο προσκῆνιο, ὅπως ἡ Σερδικὴ (Σόφια),

⁵¹ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν 48 ψαλμόν, PG 55, 232.

⁵² Ἰω. Χρ., Ὅμ. 22 καὶ ἦν Νῶε ἐτῶν πεντακοσίων, PG 53, 195. -Βλ. Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν 48 ψαλμόν, PG 55, 232.

⁵³ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν Ἅγιον ἱερομάρτυρα Ἰγνάτιον τὸν θεοφόρον, PG 50, 591. -Μία μυριάδα ἰσοῦται με 10.000.

⁵⁴ Ε.Π.Ε., 1984, τ. 1, 14-21.

⁵⁵ Ward-Perkins 2000, 64-66.

η Νικομήδεια, η Θεσσαλονίκη, η Αντιόχεια, η αυτοκρατορική παραμονή συνοδεύτηκε από μεγαλόπνοα οικοδομικά προγράμματα, που άλλαξαν ουσιαστικά την αστική εικόνα των νέων αυτοκρατορικών κέντρων⁵⁶. Η αρχιτεκτονική των αυτοκρατορικών παλατιών στην Κωνσταντινούπολη επέδρασε στη διαμόρφωση της αρχιτεκτονικής των αριστοκρατικών οίκων, η οποία σχετίζεται άμεσα με την προβολή της κοινωνικής θέσης του ιδιοκτήτη του οίκου⁵⁷.

Όλες αυτές οι πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές επέδρασαν στην αρχιτεκτονική των οικιών στην πρωτοβυζαντινή περίοδο⁵⁸. Η τυπική μεγάλη οικία, ο τύπος του *domus* -ισόγεια ή διώροφη- που ήταν κοινή στις πόλεις του ελληνιστικού και ρωμαϊκού κόσμου επικρατεί και στην εποχή του Χρυσόστομου. Στον ίδιο τύπο εντάσσονται και οι εντυπωσιακές ισόγειες επαύλεις με ελεύθερο σχέδιο. Όπως τονίζει ο Χρυσόστομος⁵⁹, το σχήμα των πολύ πλουσίων οικιών είχε χάσει την κανονικότητά του, η οικία δεν ήταν τετράγωνη ή παραλληλόγραμμη, αλλά οι χώροι της εκτεινόταν ακανόνιστα σε μεγάλο οικόπεδο. Οι πλούσιοι ή οι νεόπλουτοι ήθελαν να επιδείξουν τον πλούτο τους με τη λαμπρότητα της οικίας, *οίκιας οικόδομουμένους λαμπράς και παραδείσους κατασκευάζοντας*⁶⁰. Οι πολυτελείς αυτές οικίες χτίζονταν σε μεγάλα οικόπεδα συχνά σε περιοχές που ήταν αραιοκατοικημένες ή έξω από τα τείχη των πόλεων, εξασφαλίζοντας χώρο και θέα προς τους *παραδείσους*, δηλαδή τους περίτεχνα σχεδιασμένους κήπους τους. Οι πολυώροφοι οίκοι στους οποίους αναφέρεται ο Χρυσόστομος όταν μιλά για *τριώροφα και τετράωροφα μέγαρα*⁶¹, ήταν κτήρια με μεγάλο ύψος που μόνο οι πολύ πλούσιοι μπορούσαν να οικοδομήσουν, προβάλλοντας έτσι την κοινωνική θέση και ισχύ τους⁶².

⁵⁶ Cameron 1993, 78-79.

⁵⁷ Barnes 2011, 1, 74-75.

⁵⁸ Για τους τύπους κατοικίας της πρωτοβυζαντινής περιόδου βλ. Ellis 2004, 37-38.

⁵⁹ Ίω. Χρ., Όμ. 83 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 750.

⁶⁰ Ίω. Χρ., Όμ. 12 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 208.

⁶¹ Ίω. Χρ., Όμ. 52 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 522: *Εἰ δὲ οὗτοι δίκην διδῶσι, πολλῶ μᾶλλον οἱ περὶ τὰ περιττὰ ἐπτοημένοι, οἱ τριώροφα καὶ τετράωροφα οἰκοδομοῦντες, τῶν δὲ πεινόντων καταφρονοῦντες, οἱ φιλαργυρίας μὲν ἐπιμελούμενοι, ἐλεημοσύνης δὲ ἀμελοῦντες.*

⁶² Βλ. Bakirtzis 2008, 375. -Οι πλούσιοι οίκοι της πρωτοβυζαντινής περιόδου διακρίνονται σε δυο κατηγορίες: 1) τις οικίες με δωμάτια γύρω από μια εσωτερική αυλή, με ή χωρίς στοές (περιστύλιο), τύπος *domus* και 2) τις οικίες με ισόγειο κι έναν, δύο ή περισσότερους ορόφους.

Τον 4^ο και 5^ο αι., που είναι οι αιώνες μετάβασης από την ρωμαϊκή εποχή στην βυζαντινή, επιβιώνουν πολλά στοιχεία της πολυτελούς ελληνορωμαϊκής αρχιτεκτονικής, ενώ με την επίδραση της χριστιανικής διδασκαλίας, στα κείμενα προβάλλονται συχνά οι φτωχότερες τάξεις. Οικοδομούνται ή διατηρούνται λαμπροί οίκοι με πολυτελώς διακοσμημένο περιστύλιο γύρω από έναν καλά σχεδιασμένο κήπο με κρήνη ή άλλο υδάτινο στοιχείο, *καὶ ἴδης ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ κίονας ὑπεραίροντας τῷ μεγέθει, καὶ χρυσᾶς κεφαλίδας, καὶ μάρμαρα τῷ τοίχῳ προσπεπηγότα, καὶ κρήνας ῥεούσας, καὶ πηγὰς καὶ περιπάτους*⁶³, όπως μαρτυρεί ο Χρυσόστομος ψέγοντας την τάση των πλουσίων για επίδειξη. Η χριστιανική ηθική επιβάλλει μια απλούστερη και περισσότερο χρηστική αρχιτεκτονική. Οι χριστιανοί σταδιακά απομακρύνονται από τον αρχαίο τρόπο ζωής κι αυτό επιδρά στην αρχιτεκτονική και στην διακόσμηση των οικιών. Ο Χρυσόστομος αναφέρει ότι γίνονταν αναπαλαιώσεις και διορθώσεις στις παλαιές οικίες, αφαιρώντας τα σαθρά στοιχεία τους, συνεπώς ο τύπος της ελληνοιστικής οικίας, είτε ως νέα οικοδομή, είτε ως αναπαλαίωση παλαιότερης οικίας, συνεχίζει να υφίσταται, όπως έχουν δείξει οι ανασκαφές στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Οι κατοικίες της Θεσσαλονίκης, αν και είχαν δεχθεί επιρροές από την Ρώμη, συνεχίζουν τον τύπο των πλούσιων ελληνοιστικών σπιτιών⁶⁴.

Τα δωμάτια του σπιτιού και οι χώροι με δημόσιο χαρακτήρα, δηλαδή οι αίθουσες ακρόασης και τα τρικλίνια αναπτύσσονταν γύρω από μια εσωτερική αυλή με περιμετρική κιονοστοιχία ή τον κήπο (με ή χωρίς περιστύλιο). Τα χαρακτηριστικά της οικίας επηρεάζονταν σημαντικά από τη θέση και τις κοινωνικές σχέσεις του ιδιοκτήτη, ο οποίος δεχόταν επισκέπτες με ποικίλες αφορμές: συμπόσια, επετείους, διακανονισμό υποθέσεων, ευεργεσίες κ.ά. Το οικιστικό σύνολο συμπληρωνόταν από αποθηκευτικούς χώρους (*ταμειᾶ*), βοηθητικούς χώρους (μαγειρείο, φούρνο, λουτρό, αποχωρητήριο, στάβλους) και χώρους διημέρευσης και διανυκτέρευσης (γυναικωνίτη, θαλάμους, κοιτώνες, ξενώνες, δωμάτια δούλων).

⁶³ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ φιλοξενίας, PG 55, 510.

⁶⁴ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 8 περὶ μετανοίας, PG 49, 337: *καὶ ὅπερ ἐν ταῖς παλαιαῖς ποιοῦμεν οἰκίαις, ὅταν σαθρωθῶσιν, ὑπεξαίρουμεθα τὰ σεσαθρωμένα, καὶ καινὰ ἐπισκευάζομεν, καὶ οὐδέποτε συνεχοῦς ἐπιμελείας ἐπιλανθανόμεθα.* -Ὁμ. 3 εἰς τὴν Ἄνναν καὶ εἰς τὴν τοῦ Σαμουὴλ γαλακτοτροφίαν, PG 54, 658: *Πῶς γὰρ οὐκ ἄτοπον οἰκίαν μὲν γεγηρακυῖαν καὶ καταπίπτειν μέλλουσαν διορθοῦν, καὶ χρήματα δαπανῶντας, καὶ οἰκοδόμους συλλέγοντας, καὶ πάντα πραγματευομένους.* -Βλ. Αδάμ-Βελένη, Τερζοπούλου 2012, 230. -Βλ. Sodini 1997, 517.

Στα έργα του Χρυσοστόμου προβάλλεται ο τρόπος ζωής των πολιτών όλων των κοινωνικών τάξεων, όχι μόνο της άρχουσας τάξης, συνεπώς λαμβάνουμε πληροφορίες για την αρχιτεκτονική των οικιών των πλουσίων και αριστοκρατών, των μεσαίων και μικρών αστών, των επαγγελματιών, των γεωκτημόνων και μεσαίων αγροτών, των φτωχών και των περιθωριακών. Ο Χρυσόστομος μας κάνει γνωστό ότι τον 4^ο -5^ο αι. υπήρχαν: 1) οικίες με εσωτερική περίστυλη αυλή⁶⁵, 2) πολυώροφες αστικές οικίες⁶⁶, 3) αγροικίες⁶⁷, 4) απλοϊκές οικίες⁶⁸, 5) οικίσκοι⁶⁹ και 6) εργαστήρια⁷⁰.

Τα στοιχεία αρχιτεκτονικής και διακόσμησης που συναντώνται στις ομιλίες του Χρυσοστόμου αφορούν κυρίως τους οίκους στην Αντιόχεια και Κωνσταντινούπολη, διότι οι ομιλίες του εκφωνήθηκαν στο χριστιανικό ποίμνιο των πόλεων αυτών⁷¹. Οι μαρτυρίες των πηγών θα επιβεβαιωθούν από αρχιτεκτονικά ευρήματα, όπου είναι δυνατόν. Λόγω των ολίγων αρχαιολογικών ευρημάτων από την Αντιόχεια και την Κωνσταντινούπολη θα παρατεθούν ανασκαφικά ευρήματα από άλλες πόλεις της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, τα οποία είναι όμοια με αυτά που περιγράφονται στα έργα του Χρυσοστόμου.

Πολλοί χώροι στις πλούσιες ρωμαϊκές οικίες είχαν δημόσιο χαρακτήρα, όπως οι αίθουσες ακροάσεων και εστίασης και ο σκοπός τους ήταν να δώσουν το μήνυμα της κοινωνικής θέσης του ιδιοκτήτη μέσα από τη διακόσμηση⁷². Τα πολυτελή υλικά που έδειχναν το υψηλό βιοτικό επίπεδο του κατόχου τους, όπως τα μάρμαρα, ο χρυσός, ο άργυρος, το μετάξι και οι πολύτιμοι λίθοι, ήταν τόσο επιθυμητά, που ενέπνευσαν τους τεχνίτες να δημιουργήσουν ευτελέστερες απομιμήσεις αυτών⁷³, για

⁶⁵ Ίω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ φιλοξενίας, PG 55, 510: -Οἱ κίονες, οἱ κεφαλίδες (κιονόκρανα), οἱ κρήνες καὶ οἱ περίπατοι δείχνουν ὅτι υπήρχε περιστύλιο καὶ μάλιστα ανοιχτοῦ τύπου, τὸ ὁποῖο συνηθιζόταν στὶς μεγάλου μεγέθους αστικές επαύλεις.

⁶⁶ Ίω. Χρ., Ὁμ. 52 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 522.

⁶⁷ Ίω. Χρ., Ὁμ. 61 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 591-592.

⁶⁸ Ίω. Χρ., Λόγος 4 πρὸς τοὺς τὰς συνάξεις καταλιμπάνοντας καὶ εἰς τὰ θέατρα ἀναβαίνοντας, PG 54, 666. -Βλ. Ellis 2004, 38.

⁶⁹ Ίω. Χρ., Ὁμ. 11 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 493.

⁷⁰ Ίω. Χρ., Ὁμ. 13 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολήν πρώτην, PG 62, 568.

⁷¹ E.P.E. 1978, τ. 9, 7-8. -Kelly 1995, 4. -Βλ. Παλλάδιος Ἐλενοπόλεως, Διάλογος, A.-M. Malingrey (εκδ.), Palladios Dialogue sur la vie de Jean Chrysostome, SC 341, I, 19. -E.P.E. 1984, τ. 1, 14-21. - Εκτός ἀπὸ τὴν Αντιόχεια καὶ Κωνσταντινούπολη, κήρυξε κι αλλοῦ, βλ. De Wet 2012, 1-4.

⁷² Ellis 2004, 37.

⁷³ Maguire 2000 b, 242.

να καλύψουν την ανάγκη των φτωχότερων τάξεων να διακοσμήσουν τις οικίες τους ώστε να είναι περιποιημένες και καλαισθητές. Η διακόσμηση της οικίας⁷⁴ δεν ήταν προνόμιο μόνο των πλουσίων ιδιοκτητών αλλά και των οικονομικά ασθενέστερων ή φτωχών, οι οποίοι φρόντιζαν να τη διακοσμήσουν ανάλογα με την οικονομική δυνατότητα που είχαν, *Ταῦτά μοι οὐ πρὸς πλουσίους μόνον, ἀλλὰ καὶ πρὸς πένητας εἴρηται. Καὶ γὰρ ἐκεῖνοι κατὰ δύναμιν πολλάκις τὴν ἑαυτῶν κοσμοῦντες οἰκίαν*⁷⁵, μιμούμενοι τον τρόπο διακόσμησης των λαμπρών οικιών, χρησιμοποιώντας υλικά λιγότερο δαπανηρά. Το ιδεώδες ήταν να υπάρχει μέτρο στην διακόσμηση της οικίας, κατά την αρχαία ελληνική αντίληψη, ενώ όπου υπήρχε *ἀμετρία*, αυτή θεωρείτο φορτίο *βαρὺ κι ἐπαχθές*⁷⁶. ἔπρεπε δηλαδή να είναι η οικία αρμονικά διακοσμημένη αλλά όχι βαρυφορτωμένη, διότι θεωρείτο κακόγουστη. Η συμβουλή του Χρυσοστόμου να μην υπάρχει υπερβολή, αλλά να επικρατεί το μέτρο παντού δείχνει ότι ίσχυε το αντίθετο.

Τα σταθερά μέρη κάθε λαμπρής οικίας διεκοσμούντο με επιμέλεια. Οι πλούσιοι ιδιοκτήτες πολυτελών οικιών ελάμπρυναν τους τοίχους με ορθομαρμαρώσεις, τοιχογραφίες, πορτραίτα, εικόνες αγίων, ψηφιδωτά και παραπετάσματα. Την οροφή που ήταν κατασκευασμένη από ξύλο, την εξωράιζαν με χρυσό και άργυρο, γλυπτές διακοσμήσεις και φατνώματα. Στα δάπεδα των πιο πολυτελών αιθουσών τοποθετούσαν μάρμαρα είτε λευκά είτε χρωματιστά. Η τεχνική *opus sectile* προτιμάτο εξίσου με τα πολυτελή μάρμαρα, για την επίστρωση των δαπέδων. Τα ψηφιδωτά διακοσμούσαν τα δάπεδα των πιο σημαντικών χώρων της οικίας, όπως ήταν το τρικλίνιο ή οι αίθουσες υποδοχής αλλά θεωρούνταν λιγότερο πολυτελή από τα μαρμάρινα δάπεδα⁷⁷.

Στην πρωτοβυζαντινή οικία, στις αίθουσες εστίασης και υποδοχής, όπου λάμβαναν χώρα συμπόσια ή φιλοξενούνταν ξένοι, συνήθιζαν να διακοσμούν τα έπιπλα και τα σκεύη με σκαλιστές διακοσμήσεις, με χρυσό, ασήμι, χάλκινα γλυπτά στοιχεία, μεταλλικά ελάσματα, πολύτιμους λίθους, διακοσμητικά στοιχεία από

⁷⁴ 'Ιω. Χρ., Εἰς τὸν σεισμόν καὶ εἰς τὸν πλούσιον, PG 48, 1033: *κατεστεμμένη αὐτῷ ἡ οἰκία*. -Όμ. 14 ἔρμηνεῖα εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 539-540: *ὅτι ταῦτας καλλωπίζομεν τὰς οἰκίας*.

⁷⁵ 'Ιω. Χρ., Ἀπελθόντος τοῦ ἐπισκόπου μαρτύρων ἡμέραν ἐν τῇ χώρᾳ ἐπιτελέσαι, PG 50, 652.

⁷⁶ 'Ιω. Χρ., Λόγος 5 πρὸς τοὺς Ἀνομοίους, PG 48, 736: *Sur l'incompréhensibilité de Dieu, contre les Anoméens V, SC 28 bis, σελ. 25: Οὕτως ἡ ἀμετρία πανταχοῦ βαρὺ καὶ ἐπαχθές, καὶ τὸ σύμμετρον ἡδὺ καὶ χρήσιμον ἡμῖν καὶ προσηγές*.

⁷⁷ Βλ. Ling 1998, 49. -Kondoleon 2000, 63. -Leader-Newby 2005, 241.

ελεφαντόδοντο ή οστέινα κοσμήματα. Εκτός αυτών, διακοσμούσαν τις επιφάνειες των επίπλων με επιβλήματα, δηλαδή επικαλύμματα που ήταν κατασκευασμένα με διαφορετικό τρόπο (υφαντά, κεντητά, μεταξωτά, λινά, υφάσματα βαμμένα με χρώματα, δέρματα ζώων) και είχαν διαφορετική υφή και χρήση.

Η τάση των αρχών του 4ου αι. ήταν η ποικιλία, δηλαδή η χρήση ετερογενών και μη ομοιόμορφων υλικών στη δημιουργία νέων έργων αρχιτεκτονικής και άλλων κατασκευών⁷⁸. Την ίδια τάση παρατηρούμε και στην διακόσμηση της οικίας όπου διατηρούνταν στοιχεία της ελληνιστικής και ρωμαϊκής τέχνης με σαφή ειδωλολατρικό χαρακτήρα, ενώ προστίθεντο νέα, εμφανώς επηρεασμένα από τον Χριστιανισμό και εμπνευσμένα από τις διηγήσεις της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης.

Πριν από τον 4^ο αι. δεν εντοπίζεται στα αρχαιολογικά ευρήματα χριστιανική επίδραση στην οικιακή διακόσμηση και αρχιτεκτονική, παρά μόνο στην ταφική. Στο β' μισό του 4^{ου} αι., σε διάφορα οικιακά αντικείμενα εμφανίζονται χριστιανικά σύμβολα⁷⁹. Ο σταυρός επικρατεί στα σκεύη του οίκου, μεταξύ των οποίων και στα κεραμικά λυχνάρια τα οποία ανασκάπτονται σε μεγάλους αριθμούς. Η εικονογραφική θεματολογία αρχικά είναι κοινή για πολυθεϊστές και χριστιανούς. Η κάθε θρησκευτική κοινότητα δίνει διαφορετική ερμηνεία σε κοινά αποδεκτά εικονογραφικά θέματα, όπως ο Καλός Ποιμήν, οι ειδυλλιακές βουκολικές σκηνές, η δεόμενη μορφή⁸⁰. Μετά την επικράτηση του Χριστιανισμού, στη διακόσμηση της οικίας εξακολουθεί να κυριαρχεί η πολυτέλεια του αργύρου και του χρυσού. Ένα βασικό -και πολυσυζητημένο στην επιστημονική βιβλιογραφία- χαρακτηριστικό της τέχνης αυτής της εποχής είναι η συνεχής αφαιρετική τάση και η απομάκρυνση από τα φυσιοκρατικά πρότυπα της κλασικής τέχνης⁸¹.

⁷⁸ Curić 2010, 57. -Για παράδειγμα, κατ' εντολήν του Μ. Κωνσταντίνου ο οβελίσκος αφαιρέθηκε από το Καρνάκ και τοποθετήθηκε στην Κωνσταντινούπολη αργότερα, το 395 μ.Χ. από τον Θεοδόσιο.

⁷⁹ Talloen 2011, 576.

⁸⁰ Ο. π., 576-577.

⁸¹ Βλ. π.χ. Britt 2011, 1-42.

1. 2. Οικίες με περίστυλη αυλή

Η οικία με περίστυλη αυλή είναι χαρακτηριστική των ανωτέρων κοινωνικών τάξεων και του ρωμαϊκού τρόπου ζωής, τόσο στα αστικά κέντρα όσο και στην ύπαιθρο⁸². Στις μεγάλες οικίες που έχουν ανασκαφεί στην Ελλάδα, οι ιδιοκτήτες φρόντιζαν να διαθέτουν μεγάλο χώρο για να κατασκευαστεί το περιστύλιο περιμετρικά της εσωτερικής αυλής. Ήταν στεγασμένο και το δάπεδο συνήθως επιστρωνόταν με μαρμάρινες πλάκες ή ήταν πλακόστρωτο⁸³, πολύς χρυσός περιέβαλλε τους τοίχους και εκτός από τους κίονες με τα χρυσά κιονόκρανα⁸⁴ διακοσμήτο με πολλά αγάλματα. Όπως βεβαιώνεται από τους λόγους του Χρυσοστόμου που εκφωνήθηκαν στην Αντιόχεια, οι λαμπροί οίκοι της πόλης διέθεταν εσωτερική αυλή με περιστύλιο και πολύ χρυσό στους τοίχους. Αυτές οι αυλές με τον πλούσιο διάκοσμο χαρακτηρίζονται βασιλικές: *Εἰπέ γάρ μοι, εἴ τις σε εἰς βασιλικὰς εἰσήγαγεν αὐλάς, καὶ χρυσὸν ἔδειξε, πάντοθεν ἀπὸ τῶν τοίχων ἀστράπτοντα, καὶ τὴν ἄλλην εὐπρέπειαν ἅπασαν*⁸⁵.

Εξίσου λαμπρές και πολυτελώς διακοσμημένες ήταν οι οικίες στην Κωνσταντινούπολη. Σε μια εικόνα εμπρησμού μεγάλης και πλούσιας αστικής οικίας, ο Χρυσόστομος περιγράφει την ασχήμια με την οποία στέκονταν οι κίονες και τα αγάλματα όταν η διακοσμημένη σκεπή του περιστυλίου που τα σκέπαζε κατεκάη. Η πολυτελής οικία εκοσμήτο από αγάλματα σε συνδυασμό με κίονες, τοποθετημένα κάτω από το περιστύλιο του αιθρίου με την πλούσια διακοσμημένη οροφή, αποτελώντας αρχιτεκτονικό και διακοσμητικό σύνολο: «Παρευρεθήκατε πολλές φορές σε εμπρησμό μεγάλων οικιών, είδατε πώς ανέρχεται ο καπνός στον ουρανό κι επειδή κανείς δεν πλησιάζει για να σβήσει το κακό, αλλά σκέπτεται ο καθένας τα του εαυτού του, με πολλή άνεση το πυρ κατατρώγει τα πάντα. Και πολλές φορές στάθηκε γύρω από τη φωτιά ολόκληρη η πόλη, την κύκλωσαν θεατές κακών, όχι όμως σύμμαχοι ούτε βοηθοί. Και βλέπεις όλους αυτούς που έχουν συγκεντρωθεί να μην κάνουν τίποτε, αλλ' ο καθένας απ' αυτούς ν' απλώνει το χέρι του και να δείχνει

⁸² Ἰω. Χρ., Ὁμ. 13 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 511: *εἰ θαυμαστὸν οἶκον καὶ βασιλικὰς αὐλάς τύραννος λάβη καὶ ληστής*. -Περὶ ἐλεημοσύνης, PG 60, 710: *Εἰσέρχεται ὁ πένης εἰς τὴν αὐλήν σου ζητῶν ἐλεημοσύνην, καὶ ἀναλίσκει δύο ὥρας μηδὲν λαμβάνων, καὶ ἐνίστε ἐπιτάττεις τῷ δούλῳ σου βάλλειν αὐτὸν ἔξω. Οὐκ οἶδας, ὅτι ἐὰν βάλης τὸν πτωχὸν ἔξω, τὸν Χριστὸν ἐδίωξας;*

⁸³ Said 2002, 136-137.

⁸⁴ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ φιλοξενίας, PG 55, 510.

⁸⁵ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 5 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 71.

σε κάποιον που ήρθε πρόσφατα στον τόπο ή κάποια φλόγα ν' αναπηδά από μια θυρίδα ή δοκούς να πέφτουν ή ολόκληρος τοίχος ν' αποσπάται και να γκρεμίζεται στη γη. Υπάρχουν δε πολλοί από τους τολμηρούς και ριψοκίνδυνους οι οποίοι τόλμησαν να πλησιάσουν τα καιόμενα κτίρια, όχι για να βοηθήσουν ή να σβύσουν την πυρκαγιά, αλλά για ν' απολαύσουν γλυκύτερη θέα διότι εκ του σύνεγγυς μπορούν να παρατηρούν όλα εκείνα που διαφεύγουν την προσοχή των έξω. Εάν τύχει να είναι λαμπρά και μεγάλη η οικία, είναι θέαμα αξιολύπητο, κιονόκρανα να γίνονται σκόνη, πολλοί κίονες να θραύονται στα δύο, άλλοι μεν να κατατρώγονται από το πυρ κι άλλους να τους ωθούν τα χέρια που τους οικοδόμησαν, για να μην δοθεί περισσότερη τροφή στη φωτιά. Είναι δυνατόν να δεις αγάλματα, τα οποία στέκονταν με πολύ διάκοσμο όσο χρόνο υπήρχε πάνω σε αυτά στέγη, ν' αποκαλύπτονται αφού αφαιρεθεί η σκεπή και να στέκονται στο αίθριο με πολλή ασχήμια. Πώς να διηγηθεί κανείς τον πλούτο που βρίσκεται μέσα; Τα χρυσά ενδύματα και τα αργυρά σκεύη; Και εκεί όπου σπάνια ερχόταν ο οικοδεσπότης με τη σύζυγό του, εκεί όπου ήταν το ταμείο (αποθήκη) των πολλών ενδυμάτων, των αρωμάτων, των πολυτελών λίθων, όλα έγιναν τροφή της μιας πυράς και οι χώροι των λουτρών και οι χώροι ανάγκης -αποχωρητήρια- και όλα τα υπόλοιπα που βρίσκονταν μέσα, έγιναν ένα κράμα από ύδωρ, πυρ, πηλό, σκόνη και ξύλα μισοκαμμένα»⁸⁶. Οι οικίες αυτές διέθεταν μία ή περισσότερες αίθουσες εστίασης

⁸⁶ 'Ιω. Χρ., Όμ. 10 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 77: *Παραγερόνατε πολλάκις ἐμπρησμῶ οἰκιῶν μεγάλων· εἶδετε πῶς ἄνεισιν εἰς τὸν οὐρανὸν ὁ καπνός, καὶ μηδενὸς προσιόντος σβέσαι τὸ κακόν, ἀλλὰ τὸ καθ' ἑαυτὸν ἐκάστου σκοπομένον, μετὰ πολλῆς τῆς ἡσυχίας τὸ πῦρ ἅπαντα ἐπινέμεται· καὶ περιέστηκε μὲν πολλάκις κύκλω πᾶσα ἡ πόλις, περιεστήκασι δὲ θεαταὶ κακῶν, οὐ σύμμαχοι οὐδὲ βοηθοί· καὶ ἔστιν ἰδεῖν οὐδὲν ποιοῦντας ἅπαντας τοὺς περιεστῶτας, ἀλλ' ἕκαστον αὐτῶν τὴν χεῖρα ἐκτείνοντα, καὶ τῶ προσφάτως ἐλθόντι πρὸς τὸν τόπον ἐπιδεικνύντα, ἢ διὰ θυρίδος λαμπάδα ἐξαλλομένην συνεχῶς, ἢ δοκοὺς καταρρίπτομένας, ἢ περίβολον ὀλόκληρον τῶν ἐρεισμάτων ἀποσπασθέντα καὶ πρὸς τὴν γῆν ἐπειγόμενον. Εἰσὶ δὲ πολλοὶ τῶν τολμηρῶν καὶ ριψοκινδύνων, οἳ καὶ πλησίον αὐτῶν γενέσθαι τῶν καιομένων οἰκοδομημάτων κατετόλμησαν, οὐχ ὥστε χεῖρα ὀρέξει αὐτοῖς καὶ σβέσαι τὸ κακόν, ἀλλ' ὥστε ἡδυτέραν γενέσθαι τὴν θέαν, ἐκ τοῦ σύνεγγυς πάντα δυναμένων αὐτῶν περισκοπεῖν, ἃ τοὺς ἔξωθεν πολλάκις ἔλαθεν. Εἰ δὲ καὶ λαμπρὰ καὶ μεγάλη τύχοι οὐσα ἡ οἰκία, ἐλεινὸν θέαμα καὶ πολλῶν αὐτοῖς δακρύων ἄξιον εἶναι δοκεῖ. Καὶ ἔστιν ἀληθῶς ἰδεῖν θέαμα ἐλεινὸν, κίωνων κεφαλὰς κόνιν γινομένας, πολλοὺς δὲ καὶ αὐτοὺς διακεκλασμένους, τοὺς μὲν τοῦ πυρὸς κατεργαζομένους, τοὺς δὲ πολλάκις τῶν οἰκοδομησάντων αὐτοὺς χειρῶν ὠθουσῶν, ὥστε μὴ πλείονα τροφήν γενέσθαι τῶ πυρί. Ἔστι δὲ ἰδεῖν ἀγάλματα, ἃ μετὰ πολλοῦ τοῦ κόσμου, τῆς ὀροφῆς ἐπικειμένης, εἰστήκει, ἀνακαλυφθέντα, τῆς στέγης ἀφαιρεθείσης, καὶ ἐν αἰθρίῳ μετὰ πολλῆς τῆς ἀμορφίας ἐστηκότα. Τί δέ; τὸν πλοῦτον τὸν ἔνδον ἐναποκείμενον τίς διηγῆσαιτο, τὰ ἱμάτια τὰ χρυσᾶ, καὶ τὰ σκεῆ τὰ*

(τρικλίνια) οι οποίες ήταν πλούσια διακοσμημένες. Όταν το επέτρεπε η έκταση του γηπέδου διέθεταν και κήπο⁸⁷.

1. 2. 1. Η περίστυλη αυλή

Η περίστυλη αυλή βρισκόταν στο κέντρο της οικίας και εξυπηρετούσε την πρόσβαση στους χώρους που παρατάσσονταν γύρω της, καθώς και τον φωτισμό και αερισμό αυτών. Λειτουργούσε, επίσης, ως το σημείο μετάβασης και σύνδεσης της δημόσιας σφαίρας με την ιδιωτική. Ταυτόχρονα, ήταν ένας ζωτικός χώρος για διάφορες οικογενειακές δραστηριότητες, παρέχοντας απομόνωση και ησυχία. Στις λαμπρές επαύλεις της πρωτοβυζαντινής περιόδου, που επεκτείνονταν ακανόνιστα ανάλογα με το διαθέσιμο χώρο του γηπέδου, με τη μορφολογία του εδάφους και με την επιθυμία των ιδιοκτητών, πολυάριθμες περίστυλες αυλές και στοές συνδέαν μεταξύ τους τους διεσπαρμένους χώρους της οικίας⁸⁸.

Στις ρωμαϊκές και πρωτοβυζαντινές οικίες η περίστυλη αυλή είναι συνήθως τετράπλευρη και περιβάλλεται από τέσσερις στοές («κλειστό» περιστύλιο)⁸⁹ ή, ενίοτε, τρεις⁹⁰. Σε περιπτώσεις έλλειψης χώρου (π.χ. σε κάποιες οικίες της Αντιόχειας), υιοθετούνταν άλλες λύσεις, όπως στενόμακρες αυλές με μία ή δύο μόνο στοές⁹¹ («ανοικτό» περιστύλιο) σε ισάριθμες πλευρές, με πιο ελεύθερη διάταξη έχοντας απωλέσει την μορφή του τετραγώνου. Οι στοές εχρησιμοποιούντο για να

ἀργυρᾶ; Καὶ γὰρ ἔνθα μόνος ὁ δεσπότης εἰσῆει μετὰ τῆς ἑαυτοῦ συζύγου, ἔνθα τῶν πολλῶν ἱματίων καὶ ἀρωμάτων τὸ ταμεῖον ἦν, τῶν λίθων τῶν πολυτελῶν τὰ δοχεῖα, μιᾶς πυρᾶς γενομένης, καὶ βαλανευταὶ καὶ κοπρῶναι καὶ δραπέται καὶ πάντες λοιπὸν ἔνδον, καὶ πάντα τὰ ἔνδον ὕδωρ καὶ πῦρ καὶ πηλὸς καὶ κόνις, καὶ ξύλα ἡμίκαυστα. -Εκφωνήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Παπαδόπουλος 1999, 144-185.

⁸⁷ Ἰω. Χρ., Ὁμιλία εἰς μάρτυρας, PG 50, 665: *Ἀλλὰ κήποις ἐνδιατρίψαι βούλει, καὶ λειμῶσι καὶ παραδείσοις;* -Purcell 2001, 551.

⁸⁸ Thébert 1987, 408.

⁸⁹ Βλ. Ακαμάτης 2015, 5-7. -Türkoğlu 2004, 96-97. -Stillwell 1941, 27-31. -Stillwell 1961, 53. -Levi 1947, 226-311. -Levi 1947, 279-280.

⁹⁰ Kalostanou 2015, 62-70.

⁹¹ Dobbins 2000, 53.

ενώσουν τους σε μεγάλη έκταση διάσπαρτους χώρους της οικίας⁹². Αυτή η ρευστότητα στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό, μαρτυρείται και από τον Χρυσόστομο, *σχῆμα γὰρ μάλιστα αἱ τῶν πλουτούντων οὐκ ἔχουσιν οἰκίαι*⁹³. Η μεγάλης έκτασης πλούσια οικία είναι αρχιτεκτονική τάση που συναντάται ενωρίτερα και στις ρωμαϊκές επαύλεις, αποτελεί δε, αποφασιστικό παράγοντα που κατέστησε τις στοές και τους περιπάτους αναγκαίο αρχιτεκτονικό συνεκτικό στοιχείο των διεσπαρμένων χώρων της οικίας στην ύστερη αρχαιότητα. Σε ιδιαίτερα πλούσιες επαύλεις, όπως του Λάυσου και του Αντίοχου (εικ. 3, εικ. 5) συναντούμε και τετράκογχες, τρίκογχες ή σιγμοειδείς αυλές με τέσσερις, τρεις και δύο περιμετρικές στοές αντίστοιχα⁹⁴.

Μία μορφή της περίστυλης αυλής, απλούστερης και προγενέστερης του κλειστού και ανοικτού περιστυλίου ήταν η *παστάδα*. Ο Χρυσόστομος σε αρκετές ομιλίες του χρησιμοποιεί τον όρο *παστάδα*⁹⁵ για να περιγράψει τον νυμφώνα, το νυφικό κρεβάτι ή γενικότερα τα γαμήλια έθιμα. Πιθανότατα ο όρος αυτός σχετίζεται με τον ομώνυμο χώρο του κλασικού και ελληνιστικού οίκου, έναν πλατύ στεγασμένο διάδρομο στο βόρειο άκρο της αυλής, που κατελάμβανε όλο το πλάτος του σπιτιού και χωριζόταν από την αυλή με τρεις ή τέσσερις κίονες ή πεσσούς (όπως η μοναδική στοά στις μικρότερες κεντρικές αυλές των αστικών πρωτοβυζαντινών οικιών)⁹⁶. Πίσω από την παστάδα βρίσκονταν τα δωμάτια του σπιτιού, ενώ οι χώροι υποδοχής και εστίασης (ανδρώνες) τοποθετούνταν στα δεξιά ή στ' αριστερά της αυλής. Το περιστύλιο της παστάδας ήταν υψηλότερο και μεγαλύτερου εύρους από τα άλλα τρία περιστύλια του αιθρίου (Vitruvius VI, 7, 1) ώστε να μπαίνει περισσότερο ηλιακό φως. Εκεί ανοίγονταν τα σημαντικότερα δωμάτια, με την πιο προσεγμένη διακόσμηση, ο θάλαμος και ο αμφιθάλαμος (Vitruvius VI, 7, 2). Ο τύπος των σπιτιών με παστάδα ήταν πολύ συνήθης στην Όλυνθο και την Πέλλα, πολύ αγαπητός στη Μακεδονία γενικότερα, καθώς η παστάδα με προσανατολισμό προς νότο, προστατευμένη από τους ανέμους δημιουργούσε ένα θαυμάσιο χώρο για χειμώνα και

⁹² Thébert 1987, 408.

⁹³ Ίω. Χρ., Όμ. 83 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 750.

⁹⁴ Ἰω. Δε. 2010, 87-88.

⁹⁵ Ίω. Χρ., Όμ. 12 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 390-391. -Κατὰ μεθύοντων καὶ εις τὴν ἀνάστασιν, PG 50, 441· Contre l'ivresse et sur la resurrection, SC 561, 5, 51-60, σελ. 224. -Περὶ μονανδρίας, PG 48, 609· Sur le mariage unique, SC 138, chap.1 (li.17-36), 1, 5-11, σελ. 160. - Περὶ παρθενίας, PG 48, 559-560· La virginité XXXVII, SC 125, 2, 18-34, σελ. 220.

⁹⁶ Τριανταφυλλίδη 1982, 14-15.

καλοκαίρι. Στα πιο απλά σπίτια δεν υπήρχε κλειστό περιστύλιο γύρω από το αίθριο, αλλά μια απλή αυλή χωρίς περιστύλιο, με παστάδα. Η παστάδα (πρόστυλο) σε κάποιες περιπτώσεις κάλυπτε όλο το εύρος του σπιτιού⁹⁷.

Στην αρχαία Ελλάδα, η παστάδα δεν ήταν αποκλειστικά το πρόστυλο, αλλά μια κόγχη στο πρόστυλο που περιέβαλαν με πολυτελείς κουρτίνες και άλλα στολίδια για τους νεονύμφους. Γι' αυτόν τον λόγο το ρήμα που χρησιμοποιούν οι πηγές είναι το «πήγνυμι», δηλαδή μπήγω σκηνή, φτιάχνω σκηνή, που δείχνει το προσωρινό της κατασκευής. Στις αρχαιολογικές ανασκαφές στα σπίτια της Ολύνθου της κλασσικής εποχής, στις παστάδες (πρόστυλα) βρέθηκαν είδη οικιακής χρήσης για γνέσιμο μαλλιού και αποθηκευτικά αγγεία⁹⁸.

Η χρήση του όρου παστάδα στα έργα του Χρυσοστόμου, ακόμη κι αν με μια πρώτη ματιά φαίνεται να είναι συνώνυμος του νυμφώνα, δηλώνει ότι στην πρωτοβυζαντινή περίοδο επεβίωσε ο αρχιτεκτονικός τύπος οικιών ελληνιστικού τύπου. Συχνά οίκοι χτισμένοι σε παλαιότερες χρονικές περιόδους, διετηρούσαν αρχιτεκτονικά στοιχεία της ίδρυσής τους με ανακαινίσεις ή προσθήκες⁹⁹. Στην πρωτοβυζαντινή οικία *domus* του Δίου, απέναντι και βόρεια της επισκοπικής βασιλικής, σώθηκαν ερείπια κτιστής παστάδας ισχυρής πλινθοδομής, που αποτελούν ένδειξη ότι στη Β. πλευρά ανοιγόταν μεγάλο δωμάτιο, στην πιο επίσημη πτέρυγα του σπιτιού¹⁰⁰. Εφ' όσον δε, στις ελληνιστικές οικίες η παστάδα αντιστοιχούσε στον τομέα της οικίας όπου βρίσκονταν τα πιο προνομιούχα δωμάτια, ο όρος προφανώς σχετίζεται με τη χωροθέτηση μιας αίθουσας με δημόσιο χαρακτήρα και περιστασιακή χρήση στον πρωτοβυζαντινό οίκο¹⁰¹. Συνεπώς στον Χρυσόστομο η παστάδα¹⁰² ήταν το καλλίτερο δωμάτιο της οικίας, ένας χώρος υποδοχής πίσω από το πρόστυλο (παστάδα), που ετοιμαζόταν για να υποδεχθεί την νύφη στον οίκο του

⁹⁷ Για την παστάδα και το ελληνιστικό οίκο, βλ. Robinson, Graham 1938, 567-568. -Ault-Bradley 2005, 65-68.

⁹⁸ Kerényi 1975, 101-102.

⁹⁹ 'Ιω. Χρ., Όμ. 8 περί μετανοίας, PG 49, 337: *καὶ ὅπερ ἐν ταῖς παλαιαῖς ποιοῦμεν οἰκίαις, ὅταν σαθρωθῶσιν, ὑπεξαιρούμεθα τὰ σεσαθρωμένα, καὶ καινὰ ἐπισκευάζομεν, καὶ οὐδέποτε συνεχῶς ἐπιμελείας ἐπιλανθανόμεθα.* -Όμ. 3 εἰς τὴν Ἄνναν καὶ εἰς τὴν τοῦ Σαμουὴλ γαλακτοτροφίαν, PG 54, 658: *Πῶς γὰρ οὐκ ἄτοπον οἰκίαν μὲν γεγρακυῖαν καὶ καταπίπτειν μέλλουσαν διορθοῦν, καὶ χρήματα δαπανῶντας, καὶ οἰκοδόμους συλλέγοντας, καὶ πάντα πραγματευομένους.*

¹⁰⁰ Οἶκος 4^{ου} αι. μ.Χ. -Μέντζος, Κρικελίκος 2013, 153.

¹⁰¹ 'Ιω. Χρ., Εἰς τὸν 44 Ψαλμόν, PG 55, 202: *καὶ νυμφῶνα τὰς παστάδας λέγει.*

¹⁰² Ο. π., 'Ιω. Χρ., Εἰς τὸν 44 Ψαλμόν, PG 55, 202.

συζύγου της. Εκεί καθόταν η νύφη και δεχόταν τα δώρα του γάμου¹⁰³, άνθη και στέμματα, τις επισκέψεις άλλων γυναικών, τις φίλες της και τις περιποιήσεις των υπηρετριών: *Καθάπερ γὰρ ἐπὶ νύμφης, κὰν παστάδες ὧσιν ἐκ παραπετασμάτων χρυσῶν κὰν χοροὶ ὧσι γυναικῶν εὐειδεστάτων καὶ καλῶν, κὰν ρόδα κὰν στέμματα, κὰν ὁ νυμφίος καλὸς ἦ, κὰν αἱ θεράπαινοι κὰν αἱ φίλοι κὰν πάντες εὐπρεπεῖς ὧσιν, ἐκείνη δὲ ἀμορφίας ἦ, μεστή, ὄφελος οὐδέν*.¹⁰⁴ Αναφέρεται από τον Χρυσόστομο ότι η διακόσμηση της παστάδος ήταν επιμελημένη και διαρκούσε επτά ημέρες¹⁰⁵. Διεκοσμεῖτο παντού με χρυσά παραπετάσματα¹⁰⁶ ετοιμαζόταν και καθαριζόταν για

¹⁰³ Βλ. Ἰω. Χρ., Ὁμ. 12 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 390-391: *ἐκ δὲ τῶν νῦν γινομένων γάμων (εἶ γε γάμους, ἀλλὰ μὴ πομπὰς αὐτὰ δεῖ καλεῖν), ὄρα ὅσα τὰ κακά. Διελύθησαν αἱ παστάδες, καὶ εὐθέως μέρμινα καὶ φόβος, μὴ τι παραπέση τῶν κεκρημένων, καὶ διαδέχεται τὴν ἡδονὴν ἀθυμία ἀφόρητος. Ἀλλ' αὕτη μὲν τῆς κηδεστρίας ἡ ἀγωνία· μᾶλλον δὲ οὐδὲ αὕτη ἀπήλλακται ἢ νύμφη· τὰ γοῦν μετὰ ταῦτα αὐτῆς τῆς νύμφης ἐστὶν ἅπαντα. Τὸ γὰρ ὄραν καταλυόμενα ἅπαντα, ἀθυμίας ὑπόθεσις, τὸ ὄραν ἔρημον τὴν οἰκίαν, κατηφείας ἀφορμή.* -Ὁμ. 20 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίου ἐπιστολήν, PG 62, 145: *οὐκ ἀλγήσει ἡ νύμφη, λυθεισῶν τῶν παστάδων, καὶ ἀποπεμπομένων ἐκάστῳ καὶ τῶν ἱματίων καὶ τῶν χρυσίων καὶ τῶν σκευῶν τῶν ἀργυρῶν.* -Εάν ο γάμος ελύετο, τα δώρα και ὅ,τι εἶχε χρησιμοποιηθεῖ στα γαμήλια ἐθίμα (ρούχα, χρυσαφικά, αργυρά σκεύη) ἀνῆκε στην νύφη.

¹⁰⁴ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 34 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 252.

¹⁰⁵ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 1 λόγος παραινετικός εἰς τὴν εἴσοδον τῆς Ἁγίας Τεσσαρακοστῆς, PG 53, 21: *Καὶ καθάπερ οἱ σόφρονά τινα καὶ κοσμίαν ἐλευθέραν μέλλοντες ἀγαγέσθαι, πάντοθεν παραπετάσματι καλλωπίσαντες τὰς παστάδας, καὶ ἐκκαθάραντες τὴν οἰκίαν ἅπασαν, καὶ πάσαις ταῖς ἡμελημέναις θεραπεῖαισιν ἄβατον ποιήσαντες, οὕτω ταύτην εἰς τὰς παστάδας εἰσάγουσι.* -Κατὰ μεθούτων καὶ εἰς τὴν ἀνάστασιν, PG 50, 441· *Contre l'ivresse et sur la resurrection, SC 561, 5, 51-60, σελ. 224: Ἄλλως δὲ καὶ γάμος ἐστὶ πνευματικὸς τὰ γινόμενα· ἐπὶ δὲ γάμων ἕως ἐπτά ἡμερῶν αἱ παστάδες ἐστήκασιν. Διὰ τοῦτο καὶ ἡμεῖς ἐπτά ἡμέρας ὑμῖν ἐνομοθετήσαμεν ἐνταῦθα πρὸς τὰς ἱεράς ἐστάναι παστάδας. Ἀλλ' ἐκεῖ μὲν μετὰ τὰς ἐπτά ἡμέρας λύονται, ἐνταῦθα δὲ ἂν θέλῃς διὰ παντὸς ἐπὶ τῆς ἱεράς ἴστασαι παστάδος· καὶ ἐπὶ μὲν τῶν ἔξωθεν γάμων ἢ νύμφη μετὰ πρότερον μῆνα ἢ καὶ δεύτερον οὐκ ἔστιν οὕτως ἐπέραστος τῶ νυμφίῳ.* -Περὶ μονανδρίας, PG 48, 609· *Sur le mariage unique, SC 138, chap.1 (li.17-36), 1, 5-11, σελ. 160: τὸ δὲ τὰς μυρία ἀνασχομένας κακά, πολλάκις δὲ ὑπὸ τῆς τῶν πραγμάτων ἀνάγκης ἀναπεισθείσας, μακαρίσαι μὲν τὰς ἀπηλλαγμένας τῶν τοῦ κόσμου πραγμάτων, ἐπαρᾶσθαι δὲ μυριάκις ἑαυταῖς καὶ ταῖς προμνηστευτρίαις καὶ τῇ ἡμέρᾳ καθ' ἣν αἱ παστάδες ἐπλέκοντο, ταύτας δὲ μετὰ τοσαύτην ἀποδυσπέτησιν πάλιν τῶν αὐτῶν πραγμάτων ἐπιθυμεῖν.* -Περὶ παρθενίας, PG 48, 559-560· *La virginité XXXVII, SC 125, 2, 18-34, σελ. 220: Τί γὰρ ἀτερπέστερον, εἶπέ μοι, ἢ ὅταν μετὰ τὸν πολὺν κωκυτὸν καὶ τὰς οἰμωγὰς καὶ τὰ δάκρυα καὶ τὴν ἀύχηρὰν κόμην καὶ τὴν μέλαιναν στολὴν ἐξαίφνης κρότοι καὶ παστάδες γαμήλιοι, καὶ θόρυβος ἀπ' ἐναντίας τῶ προτέρῳ, ὥσπερ ὑποκριτῶν ἐν σκιῇ παιζόντων καὶ νῦν μὲν τοῦτο, νῦν δὲ ἐκεῖνο γινομένων;*

¹⁰⁶ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 35 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 252: *Καθάπερ γὰρ ἐπὶ νύμφης, κὰν παστάδες ὧσιν ἐκ παραπετασμάτων χρυσῶν.*

να υποδεχτεί την νύφη, της οποίας μοναδική μέριμνα ήταν να αρέσει στον γαμβρό, *Οἷα ἡ νύμφη κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἐπὶ τῶν παστάδων καθέζεται, ἐν μεριμνῶσα μόνον ὅπως ἀρέσῃ τῷ νυμφίῳ*¹⁰⁷, ενώ ο χώρος καθίστατο ἄβατον για τις ατημέλητες κι απρόσεχτες υπηρέτριες. Συνεπώς η χρήση της παστάδος ήταν περιστασιακή και δεν ήταν το δωμάτιο του ζεύγους. Η ανάρτηση παραπετασμάτων στην παστάδα παραπέμπει στη διακόσμηση της παστάδας (πρόστυλο) του αρχαίου ελληνικού οίκου με κουρτίνες¹⁰⁸.

Στο έργο του ρήτορα Μενάνδρου «Περὶ Ἐπιδεικτικῶν» (4^{ος} αι. μ.Χ.) αναφέρονται οι ὅροι «θάλαμος» και «παστάς» ως ξεχωριστοὶ χώροι: *Τέταρτος τόπος ἐστὶν ἀπὸ τοῦ περι τὸν θάλαμον καὶ παστάδας καὶ θεοὺς γαμηλίους ἐρεῖν, ὡς ὅταν λέγωμεν, συνελήλυθε μὲν οὖν ἡ πόλις, συνεορτάζει δὲ ἅπας, πεπήγασι δὲ παστάδες οἷαι οὐχ ἐτέρῳ ποτέ, θάλαμος δὲ πεποίκιλται ἄνθεσι καὶ γραφαῖς παντοίαις, πολλὴν δὲ τὴν Ἀφροδίτην ἔχει*¹⁰⁹. Ομοίως, στην Εκκλησιαστική Ιστορία του Σωκράτη Σχολαστικού (4^{ος}-5^{ος} αι. μ.Χ.), με σαφήνεια δηλώνεται ὅτι η παστάς δεν ταυτίζεται με τον κοιτώνα ἢ δωμάτιο του ζεύγους: *Εὐθὺς δὲ ἀπὸ τῆς παστάδος παραλαβὼν τὴν παρθένον, καὶ ἀγαγὼν ἐπὶ τὸν κοιτῶνα μετὰ τῆς εἰωθυίας πομπῆς*¹¹⁰. Η παστάς συνεπώς ἦταν ἕνας χώρος προορισμένος για την υποδοχὴ της νύφης και την τέλεση των γαμηλίων εθίμων, εἶχε δημόσιο χαρακτήρα και συνδεόταν με τον στεγασμένο χώρο πίσω ἀπὸ την παστάδα (πρόστυλο) ὅπου ανοίγονταν τα πιο προνομιούχα δωμάτια του ἰσογείου.

1. 2. 2. Το τρικλίνιο

Οι αἰθουσες ἐστίασης εἶναι συνήθως αὐτές οι οποίες ξεχώριζαν και αρχιτεκτονικά και ὡς προς την πολυτελή διακόσμηση ὄχι μόνο στις ρωμαϊκές ἐπαύλεις¹¹¹ ἀλλὰ και στις πρωτοβυζαντινές¹¹². Κάθε ἰδιοκτήτης πλούσιας οἰκίας

¹⁰⁷ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν 5 ψαλμόν, PG 55, 63.

¹⁰⁸ Kerényi 1975, 101-102.

¹⁰⁹ Μενάνδρος ρήτωρ, Περὶ ἐπιδεικτικῶν, L. van Spengel (εκδ.), *Rhetores Graeci*, τ. 3, 404, Λειψία, 1856.

¹¹⁰ Σωκράτης Σχολαστικός, Εκκλησιαστική Ιστορία 4, 23, 8-10, W. Bright (εκδ.), *Socrates' ecclesiastical history*, 1-330, 2^η εκδ., Clarendon Press, Οξφόρδη, 1893.

¹¹¹ Rossiter 1991, 202.

συνήθιζε να λαμβάνει ανακεκλιμένος το μεσημεριανό του γεύμα και το δείπνο, *ἐπὶ τῶν στιβάδων κατακείμενοι καὶ τὰ δεῖπνα τοῖς ἀρίστοις συνάπτοντες*¹¹³, ενώ παράλληλα ήταν υποχρεωμένος να δεξιώνεται καλεσμένους σε δείπνα και να τους περιποιείται γενναιόδωρα. Για τούτο η αριστοκρατική οικία διέθετε περισσότερες της μίας, αίθουσες εστίασης, τα *τρικλίνια*.

Τα πρωτοβυζαντινά τρικλίνια είχαν συνήθως σχήμα ορθογώνιο ή ήταν αψιδωτά¹¹⁴. Παρόμοιο σχήμα με το τρικλίνιο είχε η αψιδωτή αίθουσα ακρόασης, χώρος με δημόσιο χαρακτήρα¹¹⁵, η οποία βρισκόταν δίπλα στην κυρίως είσοδο του οίκου, χωριζόμενη από το δρόμο με έναν προθάλαμο και χρησιμοποιείτο από τον ιδιοκτήτη (πατρικίο) για να δέχεται τους εξαρτώμενους από αυτόν πληβείους. Στις οικίες που δεν είχαν μεγάλες αίθουσες εστίασης και αίθουσες ακρόασης, το τρικλίνιο χρησιμοποιείτο για δεξιώσεις κάθε είδους¹¹⁶.

1. 2. 2. 1. Ορθογώνιο τρικλίνιο

Η Αντιόχεια ήταν η πόλη όπου γεννήθηκε, ανδρώθηκε, έδρασε και κήρυξε ο Χρυσόστομος πριν μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη. Στα έργα του περιγράφεται η χλιδή των οίκων της πόλεως αυτής και του προαστείου της. Στην πρωτοβυζαντινή περίοδο το τρικλίνιο ήταν ο χώρος που χαρακτήριζε συνολικά κάθε πλούσια οικία, όπως φαίνεται από την αναφορά του Χρυσοστόμου σε *χρυσορόφους οἴκους*

¹¹² Για τα πρωτοβυζαντινά τρικλίνια, βλ. Παπαζώτος 1982, 37-44. -Καρύδας 1997, 571-585. -Καρύδας 2004, 47-48. -Πλιώτα 2004, 79-80. -Pétridis 2005, 193-204. -Καρύδας 2009, 127-143. -Ράπτης, Κουτσογιάννης 2010, 247-253. -Lavin 1962, 1-27. -Krautheimer 1966. -Bek 1983, 81-107. -Ellis 1988, 565-576. -Dunbabin 1991, 121-148. -Rossiter 1991, 199-214. -Ellis 1997, 41-51. -Baldini-Lippolis 2001. -Polci 2003, 79-109. -Ellis 2004, 37-52. -Bonini 2006.

¹¹³ Ἰω. Χρ., Λόγος ὅτι τὸν ἑαυτὸν μὴ ἀδικοῦντα οὐδεὶς παραβλάψαι δύναται, PG 52, 468· Lettre d' exil, SC 103, 7, 34-41, σελ. 96.

¹¹⁴ Για τις τριαψιδωτές αίθουσες του Δυτικού ρωμαϊκού κράτους, βλ. Lavin 1962, 1-27.

¹¹⁵ Για τον δημόσιο χαρακτήρα των τρικλινίων των αριστοκρατικών οίκων τον 4^ο-5^ο αι. στον Ελλαδικό χώρο, όπως φαίνεται από τιμητική επιγραφή που ευρέθη στην Πάτρα, βλ. Rizakis 1998, 120-124, no. 37. -Saradi 2018, 268-269.

¹¹⁶ Ellis 2004, 39.

τρικλίνους¹¹⁷, διαχωρίζοντάς τους από τις φτωχικές οικίες που ήταν μικρές σε μέγεθος και δεν διέθεταν τρικλίνιο. Η ύπαρξη χρυσών ορόφων επιβεβαιώνει ότι τα τρικλίνια ήταν χώροι υποδοχής των πλούσιων οίκων. Αν και χρησιμοποιεί πολλές εικόνες συμποσίων στο κήρυγμά του, σε κανένα από τα έργα του που εκφωνήθηκαν στην Αντιόχεια δεν περιγράφει αψιδωτά τρικλίνια.

Περισσότερο ενδιαφέρεται να καυτηριάσει την πολυτέλεια που κυριαρχούσε στα σκεύη, στα έπιπλα, στη διακόσμηση, στα προσφερόμενα εδέσματα και στη διασκέδαση. Η *Όμιλία 3 περί έλεημοσύνης και είς τὰς δέκα παρθένους*, στην οποία συναντάται η αναφορά σε *οἴκους τρικλίνους*, εκφωνήθηκε στην Αντιόχεια, συνεπώς πρόκειται για ορθογώνια τρικλίνια, που αποτελούσαν εξέλιξη των ανδρώνων της ελληνιστικής οικίας και του μεταγενέστερου τυπικού ρωμαϊκού τρόπου εστίασης, πληροφορία που επιβεβαιώνεται από τον Λιβάνιο ο οποίος ήταν ο διδάσκαλος του Χρυσοστόμου στη νεότητά του. Ο Λιβάνιος αντί της λέξεως τρικλίνια χρησιμοποιεί τη λέξη ανδρώνες, *ήμερίδες είς ανδρώνας ἔρπουσαι*¹¹⁸, για τις αίθουσες συμποσίων στην Αντιόχεια. Η ύπαρξη ορθογωνίων, χωρίς αψίδα, τρικλινίων που αποτελούσαν εξέλιξη των ανδρώνων της ελληνιστικής οικίας επιβεβαιώνεται και από τα ανασκαφικά ευρήματα.

Οι οικίες που ανασκάφηκαν στην Αντιόχεια από τον Doro Levi το 1947¹¹⁹ χρονολογήθηκαν στον 3^ο αι. μ.Χ., ήταν κτισμένες σύμφωνα με την ελληνορωμαϊκή αρχιτεκτονική και διέθεταν ορθογώνιες αίθουσες εστίασης. Στη Σελεύκια Πιερία στη βόρεια Συρία, στην Οικία του Διαγωνισμού Οινοποσίας που έβλεπε προς το λιμάνι, ευρέθη ορθογώνια αίθουσα τρικλινίου. Στα ψηφιδωτά κυριαρχούν ανθρωπόμορφα σχέδια και το μωσαϊκό του *ανδρώνα* παριστά διαγωνισμό οινοποσίας ανάμεσα στον Ηρακλή και τον Διόνυσο¹²⁰. Στην Οικία του Μενάνδρου, στο προάστειο της Αντιόχειας Δάφνη, ανασκάφηκε ορθογώνια αίθουσα εστίασης (εικ. 2). Η κυρίως είσοδος της οικίας ήταν από το νότο όπου υπήρχε δρόμος με περιστύλιο και διέθετε πέντε τρικλίνια και νυμφαίο με αγάλματα¹²¹. Στον Οίκο της

¹¹⁷ Ίω. Χρ., Όμ. 3 περί έλεημοσύνης και είς τὰς δέκα παρθένους, PG 49, 291. -Εκφωνήθηκε στην Αντιόχεια, βλ. ΕΠΕ, 1987, τ. 30, 7.

¹¹⁸ R. Foerster, *Libanii opera*, vols. 1-4, or. 11, 236bis, Λειψία: Teubner, (επανέκδοση Hildesheim: Olms, 1997).

¹¹⁹ Βλ. Levi 1947.

¹²⁰ Dobbins 2000, 53.

¹²¹ Dobbins 2000, 57. -Martz 2015, 171-172.

Λέμβου των Ψυχών στη Δάφνη ήρθε στο φως ορθογώνια αίθουσα τρικλινίου, στοά και νυμφαίο¹²².

Ορθογώνια αίθουσα τρικλινίου ευρέθη και στην Οικία του Δείπνου (House of the Buffet Supper, 3^{ος} αι.) στο προάστειο της Αντιόχειας Δάφνη. Το δάπεδο του τρικλινίου διεκοσμήτο από Ψηφιδωτό σε σχήμα [C] που παραπέμπει σε χρήση ημικυκλικού στιβαδίου και σιγμοειδούς τράπεζας¹²³. Συνεπώς, από τον 3^ο αι. κι εξής, στα ορθογώνια τρικλινία εκτός από τη διάταξη των κλινών σε σχήμα [Π]¹²⁴ ή [Τ] όπως στο Δίον¹²⁵ και στη Μυτιλήνη¹²⁶, τοποθετούσαν το ημικυκλικό στιβάδιο όπως δείχνουν τα ψηφιδωτά δάπεδα των ανεσκαμμένων πρωτοβυζαντινών οίκων¹²⁷.

Το καλλίτερα σωζόμενο παράδειγμα ορθογωνίας αίθουσας τρικλινίου με ημικυκλικό στιβάδιο στην Ελλάδα είναι η Έπαυλη του Γερακοτρόφου στο Άργος (α΄ μισό του 6^{ου} αι.)¹²⁸. Διαθέτει ψηφιδωτό δάπεδο όπου αποτυπώνεται σαφώς το σχήμα φορητού στιβαδίου¹²⁹ και σιγμοειδούς τράπεζας (εικ. 1). Παρόμοιο είναι το ψηφιδωτό στο τρικλινίο του Dewlish (μέσα του 4^{ου} αι.), το οποίο χωρίζεται σε πέντε τμήματα το καθένα από τα οποία εικονίζει ένα ανάκλιτρο¹³⁰.

Ομοίως, το ψηφιδωτό δάπεδο του ορθογωνίου τρικλινίου έπαυλης στην Dargoleja της Ισπανίας χωρίζεται σε δύο τμήματα: το πρόσθιο ήμισυ είναι πλούσια διακοσμημένο, ενώ στο υπόλοιπο αποτυπώνεται ένα ευρύ, ακτινωτό ημικύκλιο, που προφανώς αντιστοιχεί στο στιβάδιο, με ένα μικρότερο ημικύκλιο στο κέντρο του για τη σιγμοειδή τράπεζα¹³¹. Ένα ακόμα ψηφιδωτό δάπεδο ορθογωνίου τρικλινίου στον υποτιθέμενο οίκο ανοχής της Εφέσου (πρώιμος 4ος αι. μ.Χ.) αποδίδει τη θέση του στιβαδίου με ένα ημικυκλικό διάχωρο με φυτική διακόσμηση και άλλο ένα ημικύκλιο στο κέντρο του στη θέση της σιγμοειδούς τραπέζης¹³². Μία ακόμα

¹²² Dobbins 2000, 59-60.

¹²³ Hudson 2010, 669. -Stillwell 1961, 51.

¹²⁴ Βλ. Said 2002, 170. Διάταξη κλινών σε σχήμα [Π] βεβαιώθηκε στα τρικλινία των οικιών στη Μεγαλόπολη, στη Θεσσαλονίκη, στους Φιλίππους, στην Αθήνα και πιθανότατα στις Κεγχρεές.

¹²⁵ Παντερμαλής 1987, 181-183.

¹²⁶ Χαριτωνίδης, 1962, 137.

¹²⁷ Πιο αναλυτικά για το στιβάδιο, βλ. ενότητες 2. 2. 2. και 2. 4. 2.

¹²⁸ Spiro 1978, 127-129. -Ellis 1988, 565. -Βλ. Morvillez, 1996, 144-145.

¹²⁹ Åkerstrom-Hougen 1974, 101.

¹³⁰ Η οικία βρίσκεται στο Dewlish της Βρετανίας, βλ. Said 2002, 160.

¹³¹ Blazquez 1982, 93, αρ. 34, εικ. 9. -Βλ. Morvillez, 1996, 144-145.

¹³² Vettters 1973, 192, εικ. 15. -Sodini 1984, 380. -Jobst 1976-77, 61-84.

ενδιαφέρουσα περίπτωση αποτελεί το ορθογώνιο τρικλίνιο της οικίας του Ορφέως στη Σέπφωρη της Παλαιστίνης, με ορθογώνια αίθουσα, στο κέντρο της οποίας το ψηφιδωτό φέρει παράσταση τεσσάρων συνδαιτημόνων σε δείπνο, οι οποίοι κάθονται σε ημικυκλικό κάθισμα στιβαδίου. Το τελευταίο περιβάλλει τρίποδο τραπέζι¹³³.

Ορθογώνια αίθουσα τρικλινίου αναγνωρίστηκε στην Αθήνα, στην οδό Κέκροπος 7-9 όπου αποκαλύφθηκε πρωτοβυζαντινή¹³⁴ οικία του 4ου αι. μ.Χ. Κατά τον 4^ο αιώνα, φαίνεται ότι ήταν μόδα οι πλούσιες οικίες να έχουν αψιδωτές αίθουσες εστίασης¹³⁵. Σε όσες επαύλεις είχαν κτιστεί ενωρίτερα έγιναν ανακατασκευές, ώστε οι ορθογώνιες αίθουσες εστίασης να ομοιάζουν στις αψιδωτές αίθουσες. Η προσθήκη κτιστού στιβαδίου ήταν προτιμητέα για να δώσουν την αίσθηση του ημικυκλίου στην αίθουσα τρικλινίου, από την κατεδάφιση και εκ θεμελίων αναδόμηση της αίθουσας εστίασης με αψίδα. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η αγροτική έπαυλη στη Faragola της Ιταλίας¹³⁶, στην οποία προστέθηκε κτιστό ημικυκλικό στιβάδιο στην τετράγωνη αίθουσα εστίασης τον 5^ο αι. μ.Χ. Η ίδια τάση εντοπίζεται στην έπαυλη του Εκδίκου Γεωργίου στην Νικόπολη, όπου προστέθηκε κτιστή βάση ημικυκλικού στιβαδίου στην ανατολική πλευρά της καλοκαιρινής ορθογώνιας αίθουσας τρικλινίου¹³⁷.

1. 2. 2. 2. Αψιδωτό τρικλίνιο

Από τις περισσότερες ανεσκαμμένες πρωτοβυζαντινές οικίες των επαρχιών της βυζαντινής αυτοκρατορίας και τμήματα ιδιωτικών πολυτελών οικιών του 5^{ου} αι. στην Κωνσταντινούπολη¹³⁸ συνάγεται ότι αψιδωτές αίθουσες τρικλινίων

¹³³ Hirschfeld 1999, 261.

¹³⁴ Αλεξάνδρη 1970, 50-53.

¹³⁵ Ellis 2004, 39. -Η αψίδα στο τρικλίνιο των αριστοκρατικών οίκων έλκει την καταγωγή της από την αψίδα των βασιλικών, που ήταν αίθουσες ακροάσεων στα αυτοκρατορικά συγκροτήματα, βλ. Müller 1937, 250-261.

¹³⁶ Volpe 2006, 319-323.

¹³⁷ Παυλίδης 2015, 46-48. Στην έπαυλη αυτήν υπήρχαν τέσσερα τρικλίνια για να χρησιμοποιούνται σε διαφορετικές εποχές. Η έπαυλη της Νικόπολης απεικονίζει με τον καλύτερο τρόπο τις οδηγίες του Βιτρούβιου, σύμφωνα με τον οποίο, η χωροθέτηση των δωματίων έπρεπε να λαμβάνει υπ' όψιν της τη διαδοχή των εποχών του έτους. -Βλ. Βιτρούβιος, *Περί αρχιτεκτονικής*, 6.4.

¹³⁸ Çurčić 2010, 87-89.

χρησιμοποιούνταν ως αίθουσες συμποσίων ή εστίασης. Η νέα πρωτεύουσα του βυζαντινού κράτους επεκτείνεται και λαμπρές οικίες κτίζονται για να διαμείνουν τα μέλη της άρχουσας τάξης. Αντίθετα με ό,τι συνέβαινε στην Αντιόχεια όπου διατηρούνταν αριστοκρατικοί οίκοι από τον 2^ο και 3^ο αι. με φανερή την επίδραση της ελληνορωμαϊκής αρχιτεκτονικής, στην Κωνσταντινούπολη στις νεόδμητες πολυτελείς οικίες κυριαρχούν οι αφιδωτές αίθουσες εστίασης. Ψηφιδωτό δάπεδο με ημικυκλική την μία πλευρά (468-469 μ.Χ.)¹³⁹ φανερώνει την ύπαρξη αφιδωτής αίθουσας ανατολικού τρικλινίου στο πλούσιο προάστειο της Ψαμαθείας (εικ. 6), στο δυτικό άκρο της περιοχής μεταξύ των κωνσταντινίων και των θεοδοσιανών τειχών, 150 μέτρα από την ακτογραμμή της Προποντίδος. Μια περιοχή παραθαλάσσια και αραιοκατοικημένη, όπου έκτιζαν τις οικίες τους όσοι ανήκαν στην πολιτική και στρατιωτική αριστοκρατία¹⁴⁰.

Οι ευγενείς και αξιωματούχοι όταν οικοδομούσαν τις οικίες τους, είχαν ως πρότυπο την αρχιτεκτονική και διακόσμηση των αυτοκρατορικών παλατιών. Έχτιζαν κατοικίες τόσο λαμπρές που ομοιάζαν σε παλάτι και ειδικά στις πιο επίσημες αίθουσες, είναι αναμενόμενο ότι θα μιμούνταν την αρχιτεκτονική του παλατιού¹⁴¹, επιθυμώντας να προσδώσουν στον εαυτό τους λίγη από την αίγλη του αυτοκράτορα. Η οικία έπρεπε να είναι πολυτελής τόσο αρχιτεκτονικά όσο και διακοσμητικά, διότι μέσω αυτής προβαλλόταν η θέση του ιδιοκτήτη της. Όταν οι κοσμικοί άρχοντες φιλοξενούνταν σε οικίες πολιτών, δεν επέλεγαν ταπεινές και φτωχές, αλλά λαμπρές οικίες κάποιων επισήμων ανδρών, δηλαδή τοπικών αρχόντων, όπως μαρτυρεί ο Χρυσόστομος: *Ὡσπερ γὰρ οἱ τῶν ἔξωθεν ἄρχοντες οὐκ ἂν ἔλοιντο παρ' εὐτέλεσι καὶ ταπεινοῖς καταχθῆναι ποτε, ἀλλ' ἐπιζητοῦσι λαμπρὰς οἰκίας ἐπισήμων ἀνδρῶν τινων, ὅστε μὴ τὴν τῶν ὑποδεχομένων αὐτοὺς εὐτέλειαν τῷ μεγέθει τῆς ἀξίας λυμήνασθαι*¹⁴². Οι ιδιοκτήτες αυτών των οίκων μιμούνταν τα αυτοκρατορικά πρότυπα τόσο στην

¹³⁹ Dalgic 2015, 15-48. -Ο ιδιοκτήτης της Οικίας πιθανότατα ήταν χριστιανός, διότι μέσα στους κυκλικούς δίσκους, που σχηματίζονται στα στεφάνια με τα άνθη και τα φύλλα τα οποία παισιώνουν το κεντρικό θέμα (θίασος του Διονύσου), εικονίζονται μικροί σταυροί, βλ. Dalgic 2015, 17, 25, εικ. 1 και 3.

¹⁴⁰ Dalgic 2015, 26-28. -Για επαύλεις προς τα τείχη της θάλασσας, βλ. Bolognesi 2000, 221-222. -Magdalino 1984, 225-40. -Magdalino 1988, 97-118. -Mango 1991, 321-330. -Για γραπτά στοιχεία σχετικά με την κατασκευή αυτοκρατορικών επαύλεων, βλ. την αναφορά στην έπαυλη και τον κήπο του αυτοκράτορα Ιουλιανού στο Maguire 2000, 262.

¹⁴¹ Çurčić 2010, 63. -Scott 2004, 40-47.

¹⁴² Ἰω. Χρ., Λόγος 1 εἰς τὸ ἀπάσασθε Πρίσκιλλαν καὶ Ἀκύλαν, PG 51, 191.

αρχιτεκτονική όσο και στη διακόσμηση, ώστε να διαθέτουν οικίες αντάξιες του επιπέδου των κοσμικών αρχόντων στους οποίους θα προσέφεραν διαμονή και φιλοξενία¹⁴³.

Η συνηθέστερη κατεύθυνση της κόγχης των αψιδωτών αιθουσών τρικλινίων ήταν προς το Βορρά, πιθανότατα για να εξασφαλιστεί η φωτεινότητα και η ζέστη, αφού η υπόλοιπη αίθουσα ήταν προς το Νότο, ενώ η βορεινή πλευρά με την κόγχη, καθώς ήταν χτισμένη, προστατευόταν από τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες, ειδικά τον χειμώνα¹⁴⁴. Η θέση για την κατασκευή του κτιστού στιβαδίου ήταν επίσης στον Βορρά, απέναντι από τη μεγάλη είσοδο από όπου έμπαιναν οι καλεσμένοι και ο οικοδεσπότης. Από τις μικρότερες θύρες, που βρίσκονταν στις πλευρές της αιθούσης, έμπαινε το υπηρετικό προσωπικό¹⁴⁵.

Η αψιδωτή αίθουσα εστίασης ήταν συνήθως επιμήκης και η μία στενή πλευρά κατέληγε σε κόγχη, ενώ η απέναντί της ήταν ευθεία. Κάθε στοιχείο αυτής της διμερούς διάταξης υπηρετούσε έναν συγκεκριμένο σκοπό: η αψίδα να δεχτεί το στιβάδιο (είδος ημικυκλικού ανάκλιτρου) πάνω στο οποίο ξάπλωναν οι συνεστιαζόμενοι με τη σιγμοειδή τράπεζα στο κέντρο του, όπου προσφερόταν το φαγητό και ο οίνος. Εφ' όσον ο ημικυκλικός χώρος φιλοξενούσε τους συμποσιαστές, ο εναπομείνας χώρος της αψιδωτής αίθουσας χρησίμευε για να κινούνται οι βοηθοί, οι υπηρέτες και οι καλλιτέχνες¹⁴⁶, ενώ μετά από το γεύμα, χρησίμευε κυρίως ως ένα είδος θεατρικής σκηνής. Οι συμποσιαστές ανακεκλιμένοι στο ημικυκλικό στιβάδιο διασκέδαζαν με κωμικά θεατρικά δρώμενα, χορούς και μουσική, ενώ παράλληλα, το σχήμα του στιβαδίου επέτρεπε σε όλους τους καλεσμένους και στον οικοδεσπότη να βλέπουν τους καλλιτέχνες και τα διάφορα δρώμενα.

Τα αψιδωτά τρικλίνια με μία κόγχη δεν εξυπηρετούσαν μεγάλες δεξιώσεις, διότι μπορούσαν να δεχτούν μόνο ένα στιβάδιο στο οποίο ξάπλωναν επτά συμποσιαστές¹⁴⁷, συνεπώς χρησιμοποιούνταν για οικογενειακά δείπνα ή συμπόσια μεταξύ του στενού κύκλου των φίλων του οικοδεσπότη, ενώ οι αψιδωτές αίθουσες

¹⁴³ Ίω. Χρ., Λόγος 1 εις τὸ ἀπάσασθε Πρίσκιλλαν καὶ Ἀκύλαν, PG 51, 191.

¹⁴⁴ Καρύδας 1997, 581.

¹⁴⁵ Volpe 2006, 319-323.

¹⁴⁶ Βλ. Ellis 1997, 41-51. -Rossiter 1991, 199-214.

¹⁴⁷ Dunbabin 1991, 121-137.

ακρόασης για πιο επίσημα γεύματα ή δεξιώσεις¹⁴⁸. Γι' αυτόν τον λόγο στα επίσημα τρικλίνια η αψίδες ήταν τρεις ή και περισσότερες.

Οι αψιδωτές αίθουσες ακρόασης εμφανίζονται στην αρχιτεκτονική των αριστοκρατικών οίκων από τον 1ο αι. μ.Χ., ενώ παγιώνεται η δόμησή τους στα τέλη του 3ου αι. Αρχικά η αίθουσα ακρόασης ήταν ορθογώνια με κλίνες σε σχήμα [Π], στη συνέχεια προστίθεται η αψίδα και οι κλίνες μετασχηματίζονται σε ημικυκλικό στιβάδιο, ενώ αργότερα κυριάρχησε η τάση τα μέλη της άρχουσας τάξης να χτίζουν αίθουσες μεγαλύτερες, επιβλητικότερες, με τρεις αψίδες και τρία στιβάδια για να δέχονται τους πελάτες ή όλων των τύπων καλεσμένους, επηρεασμένοι από την αυτοκρατορική αρχιτεκτονική. Οι ανασκαφές στο «Παλάτι» δίπλα από το θέατρο της Εφέσου έδειξαν ότι η αίθουσα ακρόασεων είχε κτιστεί ενωρίτερα, πιθανότατα κατά τον 1^ο μ.Χ. αι.¹⁴⁹, ενώ το τρικλίνιο με την τριπλή αψίδα ήταν μια προσθήκη και χτίστηκε αργότερα, κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο¹⁵⁰.

Μετά από την παγίωση των αψιδωτών αιθουσών ακρόασης ως αρχιτεκτονικού τύπου¹⁵¹ ο οποίος επέδρασε στην αρχιτεκτονική των αψιδωτών τρικλινίων, εμφανίζονται τρικλίνια στα οποία προστίθενται επιπλέον κόγχες, όπως συνέβη στην αίθουσα δεξιώσεων του Γαλεριανού συγκροτήματος της οδού Γούναρη στη Θεσσαλονίκη. Στην ελλειψοειδή αίθουσα με κόγχη στο Βορρά, χορδής 9 μ., προστίθεται και δεύτερη κόγχη, λίγο μεγαλύτερη, ακριβώς απέναντί της. Εκατέρωθεν της νότιας κόγχης ανοίγονται δύο μικρότερες κόγχες. Με αυτόν τον τρόπο η αίθουσα συμποσίου διαιρείται σε δύο τομείς: τον βόρειο για τους συνδαιτημόνες του αυτοκράτορα και στο νότιο για τους υπολοίπους. Η δημιουργία του νότιου ημικυκλίου αποτελεί οψιμότερη παρέμβαση στο αρχικό σχέδιο του κτηρίου¹⁵².

Τρίκογχα τρικλίνια υπήρχαν στην εξοχική έπαυλη στην Piazza Armerina της Σικελίας, στο λεγόμενο ανάκτορο «του Θεοδώριχου» στη Ραβέννα, στο ανάκτορο

¹⁴⁸ Ellis 1988, 569-572.

¹⁴⁹ Ward-Perkins, Little, Mattingly 1986, 109-153. -Ellis 1991, 120.

¹⁵⁰ Ellis 2004, 39.

¹⁵¹ Για την επικράτηση της αψίδας στην κοσμική αρχιτεκτονική της πρωτοβυζαντινής περιόδου, βλ. Carile 2006-2007, 16-20. -Η αψίδα στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εισάγεται υστερότερα, τον 4^ο αι., ακολουθώντας την αυτοκρατορική και κοσμική αρχιτεκτονική, βλ. Harris 2015, 9.

¹⁵² Οι πλίνθοι που ευρέθησαν στην νότια κόγχη της αίθουσας είχαν έκτυπα χριστογράμματα, σταυρούς και χριστιανικά σύμβολα. -Βλ. Καρύδας 1996, 583-584.

του Βουθρωτού, στο επισκοπικό ανάκτορο στην Αφροδισιάδα¹⁵³ και στην Οικία της Τρίκογλης Αιθούσης στην Πτολεμαίδα της Λιβύης¹⁵⁴. Η Οικία του Βάκχου στην Cuicil (Djemila) της Αλγερίας είχε τρικλίνιο με επτά κόγχες¹⁵⁵, όπου μπορούσαν να γευματίσουν 35 συνδαιτημόνες. Ομοίως πολλούς καλεσμένους φιλοξενούσε το επτάκογχο τρικλίνιο του ανακτόρου του Λαύσου (εικ. 3), ο οποίος ήταν ανώτατος αξιωματούχος (*praepositus sacri cubiculi*) του βυζαντινού κράτους, κτισμένο κοντά στο αυτοκρατορικό συγκρότημα της Κωνσταντινούπολεως¹⁵⁶.

Στις αρχές του 5^{ου} αι. κτίζεται το παλάτι του Αντίοχου¹⁵⁷ στα ΒΔ του Ιπποδρόμου σε μεγάλης έκτασης οικόπεδο, σύμφωνα με τις αρχές της αυτοκρατορικής αρχιτεκτονικής. Κυριαρχεί το ημικύκλιο όχι μόνο στο κτήριο αλλά και στην εξωτερική αυλή η οποία ήταν σιγμοειδής¹⁵⁸, ιδίου σχήματος με το στιβάδιο και τις τράπεζες των συμποσίων (εικ. 4). Στα πολυτελέστατα τρικλίνια με τις επτά κόγχες ελάμβαναν χώρα επίσημα δείπνα. Στις πλευρικές μικρότερες κόγχες έτρωγαν ανακεκλιμένοι οι καλεσμένοι, ενώ στην μεγάλη κόγχη στο τέλος της αίθουσας με προσανατολισμό προς τη Δύση έτρωγε ο αριστοκράτης με τα μέλη του στενού του κύκλου¹⁵⁹.

Συνεπώς, κατά τον 5^ο αι. το ημικύκλιο επιβάλλεται στα μέγαρα των πολύ πλουσίων κτηρίων διότι προσδίδει μεγαλοπρέπεια. Όσο πιο λαμπρά ήταν τα κτήρια, τόσο περισσότερα ήταν τα ημικύκλια και οι κόγχες. Η ασπίδα γενικώς συμβολίζει τον ουράνιο θόλο και το πρόσωπο που βρίσκεται κάτω απ' αυτήν είναι ο εκλεκτός του Θεού¹⁶⁰. Μια πολύκογχη αίθουσα εστίασης εξασφάλιζε τη διάκριση της υψηλής θέσης του αυτοκράτορα και της οικογένειάς του σε σχέση με τους καλεσμένους του,

¹⁵³ Erim 1969, 87-110.

¹⁵⁴ Ward-Perkins, Little, Mattingly 1986, 109-153.

¹⁵⁵ Dunbabin 1991, 130.

¹⁵⁶ Ellis 1988, 570. -Ćurčić 2010, 87-88.

¹⁵⁷ Ćurčić 2010, 87. -Ο Αντίοχος ήταν ένας Πέρσης ευνούχος και κατόπιν συμφωνίας του αυτοκράτορα Αρκάδιου (πατέρα του Θεοδοσίου Β') με τον Πέρση βασιλιά Yazdgerd A. έφτασε στην Κωνσταντινούπολη αμέσως μετά το 402 και είχε μια επιτυχημένη σταδιοδρομία υπηρετώντας στο Μέγα Παλάτιον. Αρχικά ως κουβικουλάριος (θαλαμηπόλος), στη συνέχεια ως παιδαγωγός του Θεοδοσίου Β' κι αργότερα ως πραιπόσιτος, *praepositus sacri cubiculi*. Για τον Αντίοχο, βλ. Greatrex, Bardill 1997, 171-197.

¹⁵⁸ Ćurčić 2010, 89.

¹⁵⁹ Ο.π.

¹⁶⁰ Carile 2006-2007, 16.

οι οποίοι έτρωγαν ανακεκλιμένοι στα στιβάδια των μικροτέρων κογχών. Η τοποθέτηση των καλεσμένων σε συγκεκριμένη αψίδα και η απόστασή της από την κεντρική όπου έτρωγε ο αυτοκράτορας, δήλωνε τη βαθμίδα του αξιώματος του καλεσμένου ή την καλή σχέση του με τον αυτοκράτορα. Ομοίως, τα αριστοκρατικά μέγαρα των αξιωματούχων, που ήθελαν να μιμηθούν τα αυτοκρατορικά οικοδομήματα έπρεπε να διαθέτουν πολυαψιδωτές αίθουσες τρικλινίου. Αίθουσα συμποσίου με μια αψίδα μπορούσαν να έχουν όλοι οι ευκατάστατοι και μεσαίοι αστοί, ενώ τρίκογχες αίθουσες μόνο οι ανώτεροι αξιωματούχοι, οι αριστοκράτες και οι πολύ πλούσιοι. Είναι φανερό ότι τα παλάτια του Αντίοχου και του Λαύσου με τις σιγμοειδείς αυλές και τις αίθουσες με τις κόγχες αποτέλεσαν πρότυπο για την κοσμική αρχιτεκτονική.

Σε αυτού του τύπου τα πολύκογχα εξαιρετικά πολυτελή τρικλινία όπως αυτά του Λαύσου και του Αντίοχου αναφέρεται ο Χρυσόστομος στην προσπάθειά του να ψέξει τον προκλητικό πλούτο των τρικλινίων των αριστοκρατικών οίκων. Δεν σχολιάζει τον αρχιτεκτονικό τύπο της αψιδωτής αίθουσας τρικλινίου, προφανώς επειδή θεωρείτο δεδομένος στις μέρες του, αλλά τη χλιδή που επικρατούσε παντού στο εσωτερικό του. Η ομιλία του Χρυσοστόμου, *Όμ. 1 υπόμνημα εις την προς Κολοσσαείς έπιστολήν*, στην οποία αναφέρεται το ημικυκλικό στιβάδιο και η ημικυκλική τράπεζα εκφωνήθηκε μετά από το καλοκαίρι του 399 στην Κωνσταντινούπολη¹⁶¹. Η περιγραφή του συμπληρώνει την εικόνα των πολυτελέστατων αψιδωτών τρικλινίων που έγινε γνωστή από τα ανασκαφικά ευρήματα.

Στα τρικλινία αυτά συνέρχονταν για να δειπνήσουν δυνάστες, στρατηγοί, τοπάρχες και μέλη της άρχουσας τάξης: *ή δε έτέρα έχέτω δυνάστας, στρατηγούς, τοπάρχας, άρχοντας μεγάλους*¹⁶². Ήταν ενδεδυμένοι με πολυτελή ιμάτια και λεπτοϋφασμένα υποκάμισα, ενώ στην μέση τους φορούσαν χρυσές ζώνες: *ένδεδυμένους ιμάτια πολυτελή και όθόνας λεπτάς, έξωσμένους χρυσᾶς ζώνας*¹⁶³. Όλα τα επιτραπέζια σκεύη ήταν κατασκευασμένα από πολύτιμα μέταλλα, ήτοι χρυσό και ασήμι και εντυπωσίαζαν με τη λάμψη τους, αντίθετα από εκείνα των φτωχών που ήταν από απλό γυαλί: *Πάλιν ένταῦθα έν τῇ τῶν πενήτων τραπέζῃ μήτε άργυρος έστω,*

¹⁶¹ Ίω. Χρ., Όμ. 1 υπόμνημα εις την προς Κολοσσαείς έπιστολήν, PG 62, 304-305. -Για τον χρόνο και τόπο εκφώνησης της ομιλίας, βλ. Χρήστου 2010, 286. -Παπαδόπουλου 1999, 153.

¹⁶² Βλ. υποσημείωση 161.

¹⁶³ Βλ. υποσημείωση 161.

μήτε οἶνος πολὺς, ἀλλ' ὁ ἀρκῶν καὶ εὐφρᾶναι δυνάμενος· τὰ δὲ ἐκπώματα καὶ τὰ λοιπὰ σκεύη ἀπὸ ὑέλου κατεσκευάσθω μόνης· ἐκεῖ δὲ ἐν τῇ τῶν πλουσίων τραπέζῃ ἔστω μὲν σκεύη τὰ πάντα ἐξ ἀργύρου καὶ χρυσοῦ¹⁶⁴. Τα μεγάλα σκεύη (φιάλη, αμφορείς) που δεν ήταν επιτραπέζια και περιείχαν οἶνο και ὕδωρ για να σερβιρίζονται ἐπὶ τόπου οι συμποσιαστές τοποθετοῦνταν στο δάπεδο, ἦταν ἐπίσης χρυσά κι ἐλαμπαν περισσότερο ἀπὸ τα ασημένια, ἔστω δὲ καὶ φιάλη ὑπόχρυσος σταθμὸν ἡμιτάλαντον ἔλκουσα, ὡς δύο νεανίας μόλις αὐτὴν κινεῖν, καὶ οἱ ἀμφορεῖς κείσθωσαν ἐφεξῆς πολλῶ ἄμεινον τοῦ ἀργύρου ἀπολάμποντες τῷ χρυσῷ¹⁶⁵.

Το τραπέζι ἦταν ἡμικυκλικό, δηλαδή με σαφήνεια δηλώνεται ἡ ὑπαρξὴ σιγμοειδούς τραπέζης στο χώρο του συμποσίου. Ἦταν τόσο βαριά, ὥστε δύο εὐσωμοι νεαροὶ υπηρέτες μόλις που μπορούσαν να τὴν μετακινήσουν. Προφανῶς ἦταν κατασκευασμένη ἀπὸ μάρμαρο¹⁶⁶ που θεωρεῖτο πολυτελές υλικό και ἦταν ευμεγέθης ὅπως φανερώνει το μεγάλο βάρος τῆς: *ἐκεῖ δὲ ἐν τῇ τῶν πλουσίων τραπέζῃ ἔστω μὲν σκεύη τὰ πάντα ἐξ ἀργύρου καὶ χρυσοῦ, καὶ μηδὲ εἷς φερέτω τὸ ἡμικύκλιον, ἀλλὰ δύο νεανία μόλις αὐτὸ κινεῖτωσαν¹⁶⁷*. Ἐκτός ἀπὸ τὴν πολυτελὴ μαρμάρηνη ευμεγέθη τράπεζα του τρικλινίου, πολυτελέστατη τράπεζα διακοσμημένη με πολὺ χρυσό αναφέρεται ἀπὸ τον Χρυσόστομο να ἀποτελεῖ το βασικό ἐπιπλο τῆς αἴθουσας ἐστίασης: *καὶ τράπεζαν ἐκλάμπουσαν τῷ χρυσῷ¹⁶⁸*.

Το ἴδιο σχῆμα εἶχε και το κάθισμα στιβαδίου, ἦταν ἡμικυκλικό για να συνδυάζεται με τὴν σιγμοειδὴ τράπεζα και το ἡμικύκλιο τῆς ἀψίδας. Ἦταν στρωμένο με ἀπαλὴ στρωμνὴ που προσέδιδε μεγάλη ἀνεση και πολυτέλεια, *ἔστω δὲ καὶ τὸ ἡμικύκλιον ἀπαλῆ στρωμνῇ πάντοθεν ἐστορεσμένον¹⁶⁹*. Ὁ Μεγάλος ἀριθμὸς υπηρετῶν, *Πάλιν ἐνταῦθα μὲν ἔστωσαν διάκονοι πολλοὶ¹⁷⁰*, που ἐξυπηρετοῦσε τους προσκεκλημένους υποδηλώνει ὅτι μεγάλος ἦταν και ὁ ἀριθμὸς των καλεσμένων οι οποίοι θα ἦταν δυνατόν να φιλοξενηθοῦν μόνο σε πολύκογχο τρικλίνιο με ἀρκετά

¹⁶⁴ Βλ. υποσημείωση 161.

¹⁶⁵ Βλ. υποσημείωση 161.

¹⁶⁶ Μαρμάρινες τράπεζες ἔχουν βρεθεῖ σε ἀνασκαφές τρικλινίων. Πολυτελέστερες θεωροῦνταν οι τράπεζες ἀπὸ ἀλάβαστρο και χρωματιστά μάρμαρα. Βλ. Balty, Balty 1984, 495- 496. -Said 2002, 162-163. -Vroom 2007, 320. -Βλ. Camp 1986, 211, εικ. 185. -Akerström-Hougen 1974, 105-106, εικ. 63, ἀρ. 90-94. -Baldini-Lippolis 2001, 79-83. -Sodini 1984, 383, ἀρ. 91.

¹⁶⁷ Βλ. υποσημείωση 161.

¹⁶⁸ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος και περὶ φιλοξενίας, PG 55, 510.

¹⁶⁹ Βλ. υποσημείωση 161.

¹⁷⁰ Βλ. υποσημείωση 161.

στιβάδια. Οι υπηρέτες ήταν περιποιημένοι και καλοντυμένοι, όπως και οι υψηλοί καλεσμένοι στην αίθουσα τρικλινίου και μάλιστα φορούσαν αναξυρίδες, που ήταν στενά πανταλόνια των Περσών τα οποία οι Έλληνες θεωρούσαν βαρβαρικά ρούχα¹⁷¹ και φανερόνουν την εισαγωγή ανατολίτικων συνηθειών στη βυζαντινή πρωτεύουσα: *διάκονοι πολλοί, τῶν ἀνακειμένων οὐχ ἦττον κεκοσμημένοι τοῖς ἱματίοις, καὶ ἐνδεδυμένοι λαμπρῶς, καὶ ἀναξυρίδας ἔχοντες, καλοὶ μὲν ἰδεῖν*¹⁷². Όταν ο πλούσιος ιδιοκτήτης του οίκου επρόκειτο να δεξιωθεί καλεσμένους ή να παραθέσει επίσημο γεύμα, οι υπηρέτες εκτός των άλλων προετοιμασιών έστρωναν το τρικλίνιο με τάπητες, *Ἐπειδὴ τάπητας οὐχ ἦπλωσα*¹⁷³.

Τον 4^ο αι. μ.Χ. πολλές αυτοκρατορικές κατοικίες χτίζονταν σε διάφορα κέντρα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας¹⁷⁴ για να διαμένουν περιστασιακά ο αυτοκράτορας και τα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας¹⁷⁵. Σε αυτά τα κέντρα η ύπαρξη αυτοκρατορικών παλατιών συνδέεται άμεσα με την ανοικοδόμηση μεγάλου αριθμού αριστοκρατικών οίκων με τρικλίνια. Στη Θεσσαλονίκη¹⁷⁶ μετά από την ανοικοδόμηση του Γαλεριανού συγκροτήματος παρατηρείται αύξηση της δόμησης οίκων με τρικλίνια, όπως αποδεικνύεται από τις ανασκαφές. Το ίδιο φαινόμενο παρουσιάζεται στην Αντιόχεια¹⁷⁷ και την Κωνσταντινούπολη¹⁷⁸. Η καταδίκη της πολυτέλειας των τρικλινίων και του τρόπου που διασκέδαζαν στα επίσημα γεύματα, από τον Χρυσόστομο, πηγάζει από τη χριστιανική ηθική που προωθούσε και λόγω των ειδωλολατρικών θεμάτων που κοσμούσαν τους τοίχους, τις οροφές, τα δάπεδα, τα έπιπλα και τα σκεύη.

Οι συνήθειες των πρωτοβυζαντινών αριστοκρατών και οι κοινωνικές δραστηριότητές τους που χαρακτηρίζαν το υψηλό δημόσιο προφίλ τους¹⁷⁹, δεν συμβάδιζαν με τη χριστιανική ηθική. Εκτός από τις επισκέψεις σε φιλικά πρόσωπα της άρχουσας τάξης, τη συμμετοχή σε γεύματα των σημαντικότερων πολιτών, τις

¹⁷¹ Για τις αναξυρίδες, βλ. D' Amato 2018, 140-141.

¹⁷² Βλ. υποσημείωση 161.

¹⁷³ Ἰω. Χρ., Ὅτε ἀπήει ἐν τῇ ἐξορίᾳ, PG 52, 435: *Ἐπειδὴ τάπητας οὐχ ἦπλωσα, καὶ σηρικὰ ἱμάτια οὐκ ἐνεδυσάμην, ὅτι τὴν γαστριμαργίαν αὐτῶν οὐ παρεμυθησάμην, χρυσὸν καὶ ἄργυρον οὐ προσήνεγκα.*

¹⁷⁴ Σίρμιο, Θεσσαλονίκη, Τρέβηροι, Μεδιόλανα, Νικομήδεια, Αντιόχεια. -Βλ. Carile 2006-2007, 4.

¹⁷⁵ Carile 2006-2007, 3-4.

¹⁷⁶ Ἰω. Χρ., 19-22.

¹⁷⁷ Ἰω. Χρ., 38. -Carile 2006-2007, 8.

¹⁷⁸ Ἰω. Χρ., 63-64.

¹⁷⁹ Σαράντη 2003, 81.

επισκέψεις στην αγορά και τη συνομιλία με τον διοικητή και τους άρχοντες¹⁸⁰ καθημερινά στον δημόσιο και ιδιωτικό χώρο περιστοιχίζονταν από εικόνες του αρχαίου κόσμου. Μέχρι το τέλος της πρωτοβυζαντινής εποχής, όλοι οι αριστοκράτες έτρωγαν στα πολυτελή τρικλίνια ξαπλωμένοι σε ανάκλιτρα κατά την ελληνορωμαϊκή συνήθεια, ταυτισμένη με την άρχουσα τάξη. Ακόμη και οι επίσκοποι, οι οποίοι ανήκαν πλέον στην ανώτερη τάξη, καθώς ο χριστιανισμός ήταν επίσημη θρησκεία, δειπνούσαν αρχαιοπρεπώς ξαπλωμένοι σε ανάκλιτρα¹⁸¹ και διέμεναν σε πολυτελείς επισκοπικές οικίες με τρικλίνια¹⁸². Η παιδεία τους και η καλλιέργειά τους ήταν επίσης ελληνική¹⁸³. Συνεπώς, οι πλούσιοι και αριστοκράτες χριστιανοί (λαϊκοί και ιερείς) κατά τον 5^ο αι. εξακολουθούσαν να ζουν όπως οι ειδωλόατροι Έλληνες, με κίνδυνο να μην χειραφετηθούν ποτέ από τον αρχαίο ελληνικό τρόπο ζωής και την εθνική θρησκεία, για τούτο ο Χρυσόστομος προσπαθεί να οριοθετήσει τι είναι ειδωλολατρικό και τι χριστιανικό.

1. 2. 3. Αίθριο, κήπος, περίπατος

Στους πλούσιους οίκους εκτός από την εσωτερική αυλή¹⁸⁴ με περιστύλιο (το ρωμαϊκό atrium/αίθριο), υπήρχε και περίτεχνος κήπος, ο *παράδεισος*, που είχε τη μορφή αιθρίου και περιβαλλόταν από περιστύλιο, *καὶ ἐπειδὴν ἴδωσιν οἰκίας οἰκοδομουμένους λαμπράς, καὶ παραδείσους κατασκευάζοντας*¹⁸⁵. Οι κήποι ήταν προσεκτικά σχεδιασμένα τοπία¹⁸⁶, των οποίων η βλάστηση συμπλήρωνε την αρχιτεκτονική μορφή του κτηρίου¹⁸⁷. Ο χώρος πρασίνου περιεβάλλετο από τις στοές του περιστυλίου, που λειτουργούσαν ως οπτικό πλαίσιο και μέσο πρόσβασης σε

¹⁸⁰ Σαράντη 2003, 70.

¹⁸¹ Σαράντη 2003, 69. -Βλ. Roberts 1995, 91- 96.

¹⁸² Για την ύπαρξη πολυτελών τρικλινίων στις επισκοπικές οικίες, βλ. Ceylan 2007, 171-173.

¹⁸³ Bowersock 1990, 1-13.

¹⁸⁴ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 18 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 146: *καὶ ὅπως αὐλαί, καὶ ὅπως οἰκοδομήματα κατασκευασθεῖη, πολλὴν σπουδὴν ποιοῦνται.*

¹⁸⁵ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 12 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 208.

¹⁸⁶ Γρηγ. Νύσσης, Ὁμ. 3 εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν, P. Alexander (ἐκδ.), 1962, σελ. 331: *προστίθησι γὰρ τούτοις τὰ τῶν κήπων τε καὶ παραδείσων τοῦ πλούτου ἐγκαλλωπίσματα.*

¹⁸⁷ Purcell 2001, 551. -Swoboda 1919, 48-52.

αυτούς¹⁸⁸. Ο κήπος στα έργα του Χρυσόστομου ήταν επιμελημένος και ο πλέον κατάλληλος χώρος για αναψυχή και ανάπαυλα, *Ἀλλὰ κήποις ἐνδιατρίψαι βούλει, καὶ λειμῶσι καὶ παραδείσοις;*¹⁸⁹

Ο Χρυσόστομος σε διάφορα σχήματα λόγου που χρησιμοποιεί στις ομιλίες του, αναφέρεται σε άνθη, όπως κρίνα, ίριδες¹⁹⁰, ρόδα και ευώδη εαρινά άνθη¹⁹¹, δηλαδή αυτά τα οποία φυτεύονται το Φθινόπωρο είναι βολβώδη ή με ρίζωμα και ανθίζουν την Άνοιξη, συνεχίζοντας την ανθοφορία του Χειμώνα¹⁹². Επίσης περιγράφει τα λειβάδια όπου φύονταν ροδωνιές¹⁹³, πιθανότατα άγριες τριανταφυλλιές. Συνήθως ο κήπος είχε δεξαμενή¹⁹⁴, κρήνες ή πηγές¹⁹⁵ και φυτεύονταν διάφορα φυτά, κυρίως δέντρα που έφταναν σε μεγάλο ύψος, *καὶ δένδρα τῷ ἀνέμῳ καμπτόμενα*¹⁹⁶, αναφορά που υποδηλώνει τη μεγάλη έκταση αυτών των κήπων. Το υδάτινο στοιχείο δεν έλειπε από τις πλούσιες περίστυλες αυλές. Μια κατασκευή στην περίστυλο αυλή που θα εντυπωσίαζε τους καλεσμένους ήταν ένα ενυδρείο γεμάτο από ψάρια: *ἰχθῶς ἀποκλείωσιν ἐν ταῖς ἀύλαϊς*¹⁹⁷. Η κρήνη ή πηγή στην αριστοκρατική οικία μαζί με τα μάρμαρα, τους κίονες και τον χρυσό στην οροφή καθόριζε πόσο πολυτελής και

¹⁸⁸ Thébert 1987, 408. -Βλ. Zarmakoupi 2018, 86-89.

¹⁸⁹ Ἰω. Χρ., Ὁμιλία εἰς μάρτυρας, PG 50, 665.

¹⁹⁰ Ἰω. Χρ., Λόγος παραινετικὸς εἰς Θεόδωρον ἐκτεσόντα, PG 47, 298· A Théodore Traité, SC 117, 14, 5-7, σελ. 168: *καὶ τὴν ἴριν δὲ πολλῶ πλέον Ἴων καὶ ρόδων καὶ τῶν ἄλλων ἀπάντων τῶν ἐπὶ γῆς θαυμάζομεν ἀνθῶν.*

¹⁹¹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 3 εἰς τὴν Ἄνναν καὶ εἰς τὴν τοῦ Σαμουὴλ γαλακτοτροφίαν, PG 54, 652: *Πολὸ γὰρ ταῦτα τῶν ἡρινῶν ἀνθέων εὐωδέστερα.*

¹⁹² Δάρρας 2010, 152-153.

¹⁹³ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 3, Εἰς τὴν Ἄνναν, καὶ εἰς τὴν τοῦ Σαμουὴλ γαλακτοτροφίαν, PG 54, 652, α', 42-43: *λειμῶνα οὐχὶ ροδωνιὰν ἔχοντα, οὐδὲ ἄνθη μαραινόμενα.*-Βλ. Ὁμ. 38 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 433: *καὶ τῶν ἐπὶ ροδωνιάς κατακεκλιμένων.*

¹⁹⁴ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν ἀγαλλιᾶσθω ἡ γῆ, PG 55, 603: *Ὡσπερ γὰρ δεξαμενὴ ὑδάτων, ἐὰν μὴ δέξηται πλούσιον τὸ ρεῦμα, οὐ δύναται ἐπὶ πρασιὰν καὶ κήπον καταπέμπειν τὰνάματα.*

¹⁹⁵ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ φιλοξενίας, PG 55, 511.

¹⁹⁶ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ φιλοξενίας, PG 55, 510.

¹⁹⁷ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 17 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 593: *Πῶς γὰρ οὐκ ἀνόητος ἐπιθυμία, ὅταν μωροὺς ἔχωσιν, ὅταν νάνους, οὐ φιλανθρωπίας ἔνεκεν, ἀλλὰ τέρψεως; ὅταν ἰχθῶς ἀποκλείωσιν ἐν ταῖς ἀύλαϊς, ὅταν θηρία τρέφωσιν, ὅταν περὶ κύνας ἡσχόληνται, ὅταν ἵππους κοσμῶσι, καὶ τῶν παίδων οὐχ ἦττον περὶ αὐτοὺς διακέωνται;*

ωραία ήταν. Στη φράση, *Πολλὰ αἰ κρήναι, καὶ δαψίλεια πολλή*¹⁹⁸, φαίνεται ότι οι εξαιρετικά πλούσιοι οἰκοὶ είχαν περισσότερες της μιας κρήνες. Οι κρήνες στα προαύλια των ευκτηρίων οἰκῶν¹⁹⁹, κοινό στοιχείο της κοσμικής και εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, είχαν συμβολική ερμηνεία του καθαρισμοῦ των αμαρτιῶν.

Στις πλούσιες οἰκίες συνήθιζαν να κατασκευάζουν αναβρυτήριο ἢ δεξαμενὴ στο κέντρο του *atrium* ἢ του κήπου, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις το τοποθετούσαν ἀκόμη και μέσα στο ἴδιο το τρικλίνιο. Αναβρυτήρια εὐρέθησαν στα τρικλίνια των πρωτοβυζαντινῶν Οἰκιῶν των Ψαλμῶν και της Περιστεριάς στους Στόβους (5^{ος} αι. μ.Χ.)²⁰⁰ και της ἐπαυλῆς του Κωνσταντίνου στη Δάφνη της Αντιόχειας²⁰¹. Στην Ελλάδα, χαρακτηριστικό παράδειγμα εἶναι αὐτὸ της οἰκίας στην τέταρτη νησίδα στους Φιλίππους, ὅπου, κατὰ την τρίτη οικοδομική φάση της (6ος αι. μ.Χ.), κατασκευάστηκε στο μεγάλο ορθογώνιο τρικλίνιο χτιστὸ αναβρυτήριο στον ἄξονα της πόρτας²⁰².

Εκτός ἀπὸ την καλλιέργεια δέντρων μεγάλου ὕψους στους κήπους, προσφιλῆς ἀσχολία των γυναικῶν και των παιδιῶν του οἴκου ἦταν η καλλιέργεια καλλωπιστικῶν ἢ φυλλοφόρων φυτῶν μικροῦ ὕψους, ἀσθενῆ, σε γλάστρες, ὅπως ἀκριβῶς και στην εποχή μας: *εἰ δὲ τις ἐν κεραμίῳ, οἷα τὰ παιδιά ποιοῦσι καὶ αἱ γυναῖκες, γῆν ἐναποθέμενος, ὑπὸ τὸν ὄροφον κατάθοιτο, κέραμον ἐμπλήσας κόπρου πολλῆς, ἀσθενῆ μὲν, ἀναδίδεται δὲ ὁμως τὰ φυτὰ*²⁰³. Τα παιδιά και οι γυναῖκες του οἴκου τοποθετούσαν χῶμα και κοπριά σε κεραμικὲς γλάστρες, φύτευαν φυτὰ τα

¹⁹⁸ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος και περὶ φιλοξενίας, PG 55, 511: *Εἰσερχόμενος πολλάκις εἰς οἰκίαν τινὸς ὠραίαν οὖσαν, ἐξερχόμενος τί λέγεις; Ὁραῖα εἶδον μάρμαρα. Μὴ λέγεις, Ὁραῖον εἶδον ἄνθρωπον; Θαυμαστοὶ οἱ κίονες, θυρίδες καλαί. Μὴ λέγεις, Θαυμαστὸς ὁ οἰκῶν; Πολὺς ὁ χρυσὸς ἐν τῷ ὀρόφῳ. Μὴ λέγεις, Πολλὴ ἡ ἐλεημοσύνη; Πολλὰ αἰ κρήναι, καὶ δαψίλεια πολλή. Μὴ λέγεις, Πολλὴ ἡ δαψίλεια ἐκείνου τοῦ κεκτημένου; Πανταχοῦ περὶ τοὺς τοίχους, πανταχοῦ περὶ τὰ μάρμαρα, πανταχοῦ περὶ τὰς κρήνας, πανταχοῦ περὶ τὰς πηγὰς διαλέγη.*

¹⁹⁹ Ἰω. Χρ., Εἰς τὴν ἄρνησιν Πέτρου και εἰς τὸν σταυρὸν, PG 59, 618: *Καθάπερ γὰρ κρήνας εἶναι ἐν ταῖς αὐλαῖς τῶν εὐκτηρίων οἰκῶν νενομίσται, ἵνα οἱ μέλλοντες εὐχεσθαι τῷ Θεῷ, πρότερον ἀπονησάμενοι τὰς χεῖρας, οὕτως αὐτὰς εἰς εὐχὴν ἀνατείνωσιν· οὕτω και τοὺς πένητας ἀντὶ πηγῶν και κρηνῶν ἔστησαν οἱ πατέρες πρὸ τῶν θυρῶν, ἵνα, ὥσπερ ὕδατι τὰς χεῖρας ἀπονίπτομεν.*

²⁰⁰ Wiseman 1973, 35, 41. -Ellis 1997, 45.

²⁰¹ Stillwell 1961, 53. -Levi 1945, 226.

²⁰² Γούναρη 2002-2003, 227.

²⁰³ Ἰω. Χρ., Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, ὁμ.12, PG 62, 91, β', 20-23.

οποία ήταν μικρού σχετικά μεγέθους (πόες)²⁰⁴ και τα τοποθετούσαν κάτω από στεγασμένο χώρο, *ὕπὸ τὸν ὄροφον κατάθιτο*.

Στην πρωτοβυζαντινή εποχή, οι ευρύχωρες στοές με τα λαμπρά οικοδομήματα και τους πολλούς κίονες που υπήρχαν στο δημόσιο χώρο αποτελούσαν το κριτήριο κάλλους της πόλης²⁰⁵, για τούτο ο Χρυσόστομος αναφέρεται επικριτικά στη συνήθεια των αυτοκρατόρων και των μελών της άρχουσας τάξης να κατασκευάζουν στοές και περιπάτους, ενώ αντ' αυτών προκρίνει την αρετή και ευσέβεια των κατοίκων ως κόσμημα της πόλης, *ἀλλ' ἡ τῶν ἐνοικούντων ἀρετὴ καὶ εὐσέβεια*²⁰⁶. Τα δημόσια κτίρια συνέχιζαν να είναι λαμπρά, ξεπερνώντας τις ιδιωτικές πλούσιες οικίες σε κάλλος και μεγαλοπρέπεια, *Οὐ γάρ ἐστιν, οὐκ ἔστιν οἰκία, κὰν σφόδρα ἤ λαμπρά, τῶν δημοσίων οἰκοδομημάτων λαμπροτέρα*²⁰⁷. Αυτή η δημόσια αρχιτεκτονική λειτουργούσε ως πρότυπο για την αρχιτεκτονική των ιδιωτικών οικοδομών. Ο Χρυσόστομος επανειλημμένως (πέντε αναφορές) ψέγει την ύπαρξη στοών και περιπάτων στη δημόσια και ιδιωτική αστική αρχιτεκτονική²⁰⁸. Οι κίονες των περιστυλίων της Αντιόχειας συγκρίνονται με την βασιλεία των ουρανών η οποία είναι αφθάστου κάλλους ενώ τα γήινα κτίσματα είναι έργα κουνουπιών και μυρμηγκιών, δηλαδή κατώτερα, ευτελή, *Ἀλλ' ὄρᾳς οἰκοδομὰς λαμπρὰς, καὶ τούτων ἀπατᾶ σε ἡ θέα; Ἀλλ' εὐθέως ἴδε εἰς τὸν οὐρανὸν, ἀνάβλεψον ἀπὸ τῶν λίθων καὶ*

²⁰⁴ Γρηγ. Νύσσης, Όμ. 3 εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν, P. Alexander (έκδ.), 1962, σελ. 332: *καὶ παντοδαπαῖς πόαις διὰ τῆς τῶν κηπευόντων τέχνης*.

²⁰⁵ Ἰω. Χρ., Όμ. 17 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 176: *Οὐ τὸ μητρόπολιν εἶναι, οὐδὲ τὸ μέγεθος ἔχειν καὶ κάλλος οἰκοδομημάτων, οὐδὲ τὸ πολλοὺς κίονας, καὶ στοὰς εὐρείας καὶ περιπάτους, οὐδὲ τὸ πρὸ τῶν ἄλλων ἀναγορεύεσθαι πόλεων, ἀλλ' ἡ τῶν ἐνοικούντων ἀρετὴ καὶ εὐσέβεια*. -Οι ομιλίες *Εἰς τοὺς ἀνδριάντας*, εκφωνήθηκαν στην Αντιόχεια. -Βλ. PG 49, 15-16. -Για τις στοές της Αντιόχειας βλ. Lassus 1972.

²⁰⁶ Ἰω. Χρ., Όμ. 17 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 176.

²⁰⁷ Ἰω. Χρ., Όμ. 15 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 585. -Όμ. 15 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 585: *Ἀλλ' ὄρᾳς οἰκοδομὰς λαμπρὰς, καὶ τούτων ἀπατᾶ σε ἡ θέα; Ἀλλ' εὐθέως ἴδε εἰς τὸν οὐρανὸν, ἀνάβλεψον ἀπὸ τῶν λίθων καὶ κίωνων πρὸς ἐκεῖνο τὸ κάλλος, καὶ ὄψει ταῦτα ὅτι μυρμηγκῶν καὶ κωνόπων ἐστὶν ἔργα*.

²⁰⁸ Βλ. Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ φιλοξενίας, PG 55, 510. - Όμ. 17 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 176. -Όμ. 30 καὶ ἦν πᾶσα ἡ γῆ χειλὸς ἔν, PG 53, 275. -Όμ. 45 καὶ ἐκίνησεν ἐκεῖθεν Ἀβραὰμ εἰς γῆν πρὸς Λίβαν, PG 54, 415. -Όμ. 48, ἀπεκρίθησαν δὲ οἱ υἱοὶ τοῦ Χετ πρὸς Ἀβραὰμ καὶ εἶπαν, PG 54, 440.

κίωνων πρὸς ἐκεῖνο τὸ κάλλος, καὶ ὄψει ταῦτα ὅτι μυρμῆκων καὶ κωνώπων ἐστὶν ἔργα²⁰⁹.

Αυτοὶ που κατείχαν ἐξουσία καὶ πλοῦτο, αυτοκρατορικοὶ εκπρόσωποι, τοπικοὶ ἄρχοντες ἀλλὰ καὶ πλούσιοι ιδιώτες ἐδειχναν με ευεργεσίες το ενδιαφέρον τους πρὸς τὴν πόλη με τὴ χρηματοδότηση δημοσίων κτηρίων²¹⁰ καὶ ἄλλων δημοσίων ἐκδηλώσεων²¹¹. Ἡ ἀρχουσα τάξη καὶ ιδιαίτερα οἱ επιφανεῖς, μεγάλοι ἰδιοκτῆτες γῆς, *Ἀκούετε, οἱ πλούσιοι, οἱ πλέθρα γῆς τόσα καὶ τόσα καθ' ἑκάστην ἡμέραν ὀνούμενοι*²¹², που εἶχαν τὴ δικαιοδοσία νὰ συλλέγουν φόρους, συσσώρευαν πλοῦτο καὶ ἐξουσία. Ζούσαν στὶς αριστοκρατικὲς επαύλεις με τὶς μεγάλες αἴθουσες γύρω ἀπὸ τὴν περίστυλο αὐλὴ (στοές ἢ περίπατοι), *οἱ τὰς λαμπρὰς οἰκοδομοῦντες οἰκίας, καὶ τὰ λουτρά, καὶ τὰς στοάς, καὶ τοὺς περιπάτους*²¹³, διακοσμημένες με πολυτελὴ ψηφιδωτά, καὶ πάντα ψηφίδων γέμοντα²¹⁴, τὰ ὁποῖα ἀπεικόνιζαν μυθολογικὲς σκηνές καὶ φανέρωναν ἐκλεπτυσμένο γούστο καὶ σύνδεση με τὸ πολιτισμικὸ παρελθόν.

Τὸ στεγασμένο περιστύλιο μίας μεγάλης αὐλῆς, που βρισκόταν ἀμέσως μετὰ τὴν κεντρικὴ πύλη²¹⁵ ἢ ἐνὸς καλοσχεδιασμένου ευμεγέθους κήπου, ἦταν ἡ στοά ἢ περίπατος τῆς μεγαλοπρεπούς οἰκίας, ἰδανικὸς χώρος γιὰ περίπατο δίπλα στὸν κατάφυτο κήπο με τὶς ρέουσες κρήνες καὶ πηγές. Ὁ περίπατος ἦταν διακοσμημένος

²⁰⁹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 15 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 585.

²¹⁰ Γιὰ τὶς ευεργεσίες στὸ δημόσιο χώρο, βλ. Saradi 2006, 151-163.

²¹¹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 45 καὶ ἐκίνησεν ἐκεῖθεν Ἀβραὰμ εἰς γῆν πρὸς Λίβαν, PG 54, 415: *καὶ οἰκίας οἰκοδομοῦντες λαμπρὰς καὶ στοάς καὶ περιπάτους καὶ ἀγροὺς κεκτημένοι καὶ λουτρά κατασκευάζοντες καὶ ἕτερα μυρία*. -Ὁμ. 48, ἀπεκρίθησαν δὲ οἱ υἱοὶ τοῦ Χέτ πρὸς Ἀβραὰμ καὶ εἶπαν, PG 54, 440: *Ἀκούετε, οἱ πλούσιοι, οἱ πλέθρα γῆς τόσα καὶ τόσα καθ' ἑκάστην ἡμέραν ὀνούμενοι, καὶ λουτρά καὶ περιπάτους καὶ οἰκοδομὰς λαμπρὰς οἰκοδομοῦμενοι*. -Ὁμ. 12 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 208: *καὶ ἐπειδὴν ἴδωσιν οἰκίας οἰκοδομουμένους λαμπρὰς, καὶ παραδείσους κατασκευάζοντας καὶ λουτρά, καὶ ἀγροὺς ὀνουμένους, οὐκ ἐθέλουσι πιστεῦσαι, ὅτι πρὸς ἑτέραν παρασκευαζόμεθα πόλεως ἀποδημίαν*. -Ὁμ. 30 καὶ ἦν πᾶσα ἡ γῆ χεῖλος ἕν, PG 53, 275: *καὶ ἀπὸ τοιούτων πράξεων μνημονεύεσθαι βουλόμενοι, οἱ τὰς λαμπρὰς οἰκοδομοῦντες οἰκίας, καὶ τὰ λουτρά, καὶ τὰς στοάς, καὶ τοὺς περιπάτους*. -Γιὰ τὶς στοές τῆς Αντιόχειας, βλ. Lassus 1972. -Γιὰ τὶς ευεργεσίες (φιλανθρωπία), βλ. Saradi 2006, 165-173. -Avramea 1997, 121-144.

²¹² Ἰω. Χρ., Ὁμ. 48, ἀπεκρίθησαν δὲ οἱ υἱοὶ τοῦ Χέτ πρὸς Ἀβραὰμ καὶ εἶπαν, PG 54, 440.

²¹³ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 30 καὶ ἦν πᾶσα ἡ γῆ χεῖλος ἕν, PG 53, 275.

²¹⁴ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ φιλοξενίας, PG 55, 510.

²¹⁵ Ἰω. Χρ., Τῷ Δαυτῖδ εἰς ἐξομολόγησιν ψαλμὸς 99, PG 55, 783: *Ὡσπερ γὰρ τῶν αὐλῶν αἱ πύλαι προτεταγμέναι τυγχάνουσι, καὶ οὐκ ἂν τις ἔσω γένοιτο τῆς αὐλῆς, μὴ διὰ τῆς πύλης ἐλθῶν*.

με κίονες μεγάλου ύψους, ορθομαρμαρώσεις στους τοίχους και ψηφιδωτά²¹⁶. Ο επισκέπτης θα έβλεπε πλήθος υπηρετών και ευνούχων με χρυσά ενδύματα, τάπητες στρωμένους, τράπεζα να λάμπει από τον χρυσό και δίπλα κοιτώνες με πλούσια διακόσμηση. Συνεπώς, γύρω από το στεγασμένο και πολυτελώς διακοσμημένο περιστύλιο του κήπου ή της αυλής χωροθετούνταν οι κοιτώνες και τα τρικλίνια. Η πληροφορία του Χρυσοστόμου για τάπητες και τράπεζα που έλαμπε από το χρυσό περιγράφει μια εικόνα της αίθουσας εστίασης: *καὶ εὐνούχων χρυσοφορούντων ἀγέλην, καὶ οἰκετῶν πλήθος, καὶ τάπητας ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κειμένους, καὶ τράπεζαν ἐκλάμπουσαν τῷ χρυσῷ, καὶ κοιτῶνας κεκοσμημένους*²¹⁷.

1. 2. 4. Κίονες

Οι κίονες τοποθετημένοι σε κιονοστοιχίες, κοσμούσαν τους δημόσιους χώρους των πρωτοβυζαντινών πόλεων²¹⁸. Στην Κωνσταντινούπολη, στην Αντιόχεια και σε όλες τις πόλεις²¹⁹ της Ανατολικής και Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ήταν χαρακτηριστικό αρχιτεκτονικό στοιχείο του δημοσίου χώρου²²⁰.

²¹⁶ Βλ. εικόνα εμπρησμού οικίας, στο Ἰω. Χρ., Ὁμ. 10 υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 77. -Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ φιλοξενίας, PG 55, 510: *Ὅταν γὰρ εἰσέλθῃς εἰς οἰκίαν τινὸς πλουσίου, καὶ ἴδῃς ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ κίονας ὑπεραίροντας τῷ μεγέθει, καὶ χρυσᾶς κεφαλίδας, καὶ μάρμαρα τῷ τοίχῳ προσπεπηγότα, καὶ κρήνας ῥεούσας, καὶ πηγὰς καὶ περιπάτους, καὶ δένδρα τῷ ἀνέμῳ καμπτόμενα, καὶ πάντα ψηφίδων γέμοντα, καὶ εὐνούχων χρυσοφορούντων ἀγέλην, καὶ οἰκετῶν πλήθος, καὶ τάπητας ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κειμένους, καὶ τράπεζαν ἐκλάμπουσαν τῷ χρυσῷ, καὶ κοιτῶνας κεκοσμημένους· ταῦτα πάντα δόξα οἴκου ἐστίν, οὐ δόξα ἀνθρώπου.*

²¹⁷ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ φιλοξενίας, PG 55, 510.

²¹⁸ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν Ἅγιον ἱερομάρτυρα Φωκᾶν καὶ κατὰ αἰρετικῶν, PG 50, 699: *Λαμπρὰ γέγονεν ἡμῖν χθὲς ἡ πόλις, λαμπρὰ καὶ περιφανής, οὐκ ἐπειδὴ κίονας εἶχεν, ἀλλ' ἐπειδὴ μάρτυρα πομπεύοντα ἀπὸ Πόντου πρὸς ἡμᾶς παραγενόμενον.* -Ὁμ. 2 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 36: *καὶ ὅπουπερ ἂν ἴδῃ τις, κἂν εἰς τὸ ἔδαφος, κἂν εἰς τοὺς τοίχους, κἂν εἰς τοὺς κίονας τῆς πόλεως, κἂν εἰς τοὺς πλησίον, νύκτα ὄρῃν δοκεῖ καὶ ζῶφον βαθύν.*

²¹⁹ Crawford 1990, 108-123.

²²⁰ Ἰω. Χρ., Λόγος 5 ὅτι οὐ διὰ τὸν Ἀδὰμ κολαζόμεθα, PG 54, 602-603: *Ἀναχωροῦμεν γὰρ ἐντεῦθεν ὄρμαθους πενήτων ὀρῶντες στοιχηδὸν ἐκατέρωθεν ἐστηκότων· καὶ ὥσπερ κίονας βλέποντες, ἀλλ' οὐκ ἀνθρώπινα σώματα, οὕτως ἀνηλεῶς παρατρέχομεν. Ὡσπερ οὖν ἀνδριάντας ἀψύχους, ἀλλ' οὐκ*

Ομοίως, οι πλούσιες οικίες κοσμούνταν με κίονες²²¹, οι οποίοι ήταν πολυάριθμοι²²², μεγάλοι σε μέγεθος²²³ κι έφεραν στο πάνω μέρος τους χρυσά κιονόκρανα²²⁴. Ήταν λαμπροί και απαστράπτοντες από τη λαμπρότητα του μαρμάρου και του χρυσού²²⁵. Συνήθως η επάλειψη με χρυσό γινόταν επάνω στις ακμές των προεξοχών που δημιουργούνται από το σκάλισμα, είτε στο σώμα του κίονα είτε στο κιονόκρανο. Το μεγαλύτερο μέρος του κίονα ήταν χρωματισμένο με

έμπνέοντας άνθρωπος βλέποντες, οὕτως οἴκαδε ἐπειγόμεθα. -Για τους κίονες βλ. Μιχαήλ 1966, 108-112. -Lassus 1977, 65, εικ. 48.

²²¹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 2 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίου ἐπιστολήν, PG 62, 22: *Μιᾶς στέγης χρήζομεν· τίνος ἔνεκεν οἱ περίβολοι, καὶ τὰ πολυτελῆ οἰκημάτων; ἵνα γῦπες καὶ κολιοὶ κατοικῶσι, τοὺς πένητας ἀποδύεις; Καὶ πόσης οὐκ ἄξια ταῦτα γεέννης; Πολλοὶ πολλάκις εἰς τόπους, οὓς οὐδὲ εἶδον, κίοσι καὶ λίθοις πολυτίμοις οἰκοδομήματα ἐξαστράπτοντα κατεργάζονται (τί γὰρ οὐκ ἐμηχανήσαντο;) καὶ οὐδὲ αὐτοὶ ἀπέλασαν, οὐδὲ ἄλλοι τινές· ἢ γὰρ ἐρημία οὐκ ἀφήσιν αὐτοὺς ἀπελθεῖν· καὶ οὐδὲ οὕτως ἀφίστανται.*-Εἰς τὸν 43 ψαλμόν, PG 55, 177: *Πολλάκις γοῶν κίονα σαλευόμενον ψηφίς ὑποτεθεῖσα ἔστησε.*

²²² Ἰω. Χρ., Ὁμ. 10 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολήν, PG 62, 260: *Τί γάρ, εἰπέ μοι, εἰς ἀρίστην οἴκησιν κίωνων πλήθος καὶ ξοάνων κάλλη καὶ χρυσὸν στοῖς τοίχοις διεσπαρμένος συμβάλλεται;*

²²³ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ φιλοξενίας, PG 55, 510: *Ὅταν γὰρ εἰσέλθῃς εἰς οἰκίαν τινὸς πλουσίου, καὶ ἴδῃς ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ κίονας ὑπεραίροντας τῷ μεγέθει, καὶ χρυσᾶς κεφαλίδας.*

²²⁴ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ φιλοξενίας, PG 55, 510-511: *Χρυσοῦς ὁ ὄροφος. Τί οὖν πρὸς τὸν κεκτημένον; Αἱ κεφαλίδες τῶν κίωνων χρυσαῖ.* -Λόγος 15 περὶ πλεονεξίας, PG 63, 672: *ἀλείφεται πολλῶ τῷ χρυσῷ, καὶ ὁ τῆς οἰκίας ὄροφος καὶ αἱ τῶν κίωνων κεφαλαί;* -Λόγος 15 περὶ πλεονεξίας, PG 63, 672: *Καὶ ὁ μὲν κίων ἐν ἐπιμελείᾳ πολλῇ, ὁ δὲ ἄνθρωπος, μᾶλλον δὲ ὁ Χριστὸς, διὰ τὸν κίονα καὶ τὰ εἰρημένα ἅπαντα εἰς ἔσχατον κατακλείεται λιμόν.* -Ὁμ. 15 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολήν πρώτην, PG 62, 585: *ἀπὸ τῶν λίθων καὶ κίωνων πρὸς ἐκεῖνο τὸ κάλλος.*

²²⁵ Ἰω. Χρ., Λόγος 1 εἰς τὸ ἀσπάσασθε Πρίσκιλλαν καὶ Ἀκύλαν, PG 51, 193: *οὐκ εἶχε κίονας ἀπαστράπτοντας.* -Ἀπελθόντος τοῦ ἐπισκόπου μαρτύρων ἡμέραν ἐν τῇ χώρᾳ ἐπιτελέσαι, PG 50, 652: *Νῦν δὲ εἰσὶ τινες οὕτως ἀθλίως διακείμενοι, οἱ τὰς μὲν οἰκίας τὰς ἐνταῦθα καὶ χρυσοῖς ὄροφοις, καὶ ψηφῖσι διηνητισμέναις, καὶ γραφῶν ἄνθεσι, καὶ κίωνων λαμπρότητι, καὶ τοῖς ἄλλοις κατακοσμοῦσιν ἅπασι.* -Λόγος 7 διὰ τί ξύλον γνωστὸν καλοῦ καὶ πονηροῦ καλεῖται τὸ ξύλον, PG 54, 616. -Λόγος 8 εἰς τὴν ἡμέραν χειμέριον οὔσαν, PG 54, 620: *Οὐ γὰρ χρυσοῦν ὄροφον ζητεῖ, οὐδὲ ἀστραπὰς κίωνων, οὐδὲ κάλλη μαρμάρων.*

έντονα ζωηρά χρώματα²²⁶ (πορφυρό, βαθυγάλαζο), τα οποία αναδεικνύονταν με τη λάμψη του χρυσοῦ. Κίονες χρυσοί εικονίζονται στο ψηφιδωτό του διαχώρου του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης και μας δίνουν μια εικόνα της εντύπωσης που δημιουργούσαν στον επισκέπτη ενός λαμπρού οίκου.

1. 2. 5. Ταμειῖα

Τα ταμειῖα στα κείμενα του Χρυσοστόμου φαίνεται να είναι μικροί χώροι (δωμάτια) χωροθετημένα πέριξ του τρικλινίου. Οι χώροι αυτοί μπορούσαν να έχουν διάφορες χρήσεις: αποθήκες, κοιτώνες ή χώροι προσευχής.

Αποθήκες Τα ταμειῖα χρησιμοποιούνταν ως βοηθητικά δωμάτια για την αίθουσα του τρικλινίου και διατάσσονταν, ένα ή περισσότερα στις πολύ μεγάλες οικίες, σε κάθε πλευρά του. Ήταν μικροί σχετικά χώροι και χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση των επίπλων, σκευών, επιβλημάτων (τραπεζομάντηλα) και ταπήτων που θα χρησιμοποιούνταν στα συμπόσια: *Οὐ γὰρ ἔδραμε πρὸς τοὺς γείτονας, ἀμφίθυρα αἰτῶν καὶ καθέδρας καὶ βάρη ἐξ ἐλέφαντος πεποιημένα, οὐδὲ ἐξέβαλεν ἐκ τῶν ταμειῶν τὰ ἐπιβλήματα τὰ Λακωνικά*²²⁷. Την τακτοποίηση και φροντίδα των ταμειῶν αναλάμβαναν οι οἰκέται²²⁸. Αυτά τα δωμάτια ήταν προσβάσιμα από την αίθουσα εστίασης (τρικλίνιο) μέσω θυρών²²⁹, όπως βλέπουμε σε μια πλούσια οικία του 5ου αι. μ.Χ. στη Θεσσαλονίκη, με την αψιδωτή αίθουσα εστίασης και μικρά δωμάτια εκατέρωθεν, ορισμένα για αποθηκευτική χρήση. Δεν αποκλείεται τα ταμειῖα του ισογείου να είχαν διπλή χρήση: ως κοιτώνες των δούλων -τα δωμάτια των δούλων βρίσκονταν στο ισόγειο²³⁰- και παράλληλα ως αποθηκευτικοί χώροι, μικρού εμβαδού, με κιβώτια εντός αυτών όπου φυλάσσονταν

²²⁶ Μπακιρτζής 2012, 76-77, εικ. 40.

²²⁷ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 83 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 750.

²²⁸ Ἰω. Χρ., Λόγος 2 εἰς τὸν Λάζαρον, PG 48, 988: *Πολλοὶ γοῶν τὰ ταμειῖα τὰ ἑαυτῶν τοῖς οἰκέταις τοῖς ἑαυτῶν ἐνεπίστευσαν.*

²²⁹ Said 2002, 10. -Βλ. οικία στην Οδό Ιουλιανού 18, νότια από τον ναό της Λαοδηγήτριας.

²³⁰ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 45 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Αποστόλων, PG 60, 319: *Ταῦτα λέγω πρὸς ἐντροπήν. Ἔδει μὲν γὰρ ἄνω ἐπὶ τῆς οἰκίας αὐτοὺς δέχεσθαι· εἰ δὲ μὴ βούλει, κἂν κάτω, κἂν ἔνθα αἱ ἡμίονοι, κἂν ἔνθα οἱ οἰκέται, δέξαι τὸν Χριστόν.*

σκεύη και ρουχισμός απαραίτητα για τα συμπόσια που διοργανώνονταν στο παρακείμενο τρικλίνιο.

Χώροι προσευχής Μια ακόμα χρήση των ταμείων ήταν αυτή του χώρου προσευχής. Ο Sl. Ćurčić, αξιοποιώντας τα νεώτερα αρχαιολογικά ευρήματα της βυζαντινής οικιακής αρχιτεκτονικής, κατέληξε ότι στην πρωτοβυζαντινή περίοδο ένα μόνο στοιχείο διαφοροποιούσε τον χριστιανικό οίκο από τον ελληνορωμαϊκό, ο ιδιωτικός χώρος για λατρεία και προσευχή²³¹. Ιδιωτικοί χώροι λατρείας υπήρχαν στους αρχαίους ελληνικούς και ρωμαϊκούς οίκους τον 4^ο αι., όπως μαρτυρούν μικροί βωμοί, πλήλνα ειδώλια και κατάλοιπα τελετουργιών που βρέθηκαν σε ανασκαφές²³². Την ίδια συνήθεια ακολουθούσαν και οι χριστιανοί στις οικίες τους. Οικιακός χώρος λατρείας τετραμελούς χριστιανικής οικογένειας εικονίζεται σε τοιχογραφία από το δυτικό τοίχο τάφου στην οδό Νίγδης στο Ανατολικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης²³³. Στους οίκους των χριστιανών ο ιδιαίτερος λατρευτικός χώρος δεν είναι εύκολα ανιχνεύσιμος στις ανασκαφές λόγω ελλείψεως φορητών ευρημάτων, κυρίως εικόνων.

Αυτό το κενό συμπληρώνεται από τις ομιλίες του Χρυσοστόμου και συγκεκριμένα από μια φράση που συναντούμε στο *Υπόμνημα Εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων*, ὁμ. 26, όπου προτείνει στο ποίμνιό του να προσεύχεται σε ένα ιδιωτικό δωμάτιο, γονατίζοντας και παρακαλώντας τον Δεσπότη Ιησού, *ἀλλ' ἐν αὐτῷ τῷ ταμείῳ ὧν, ἐν αὐτῷ τῷ κοιτῶνι, κάμψον τὰ γόνατα, παρακάλεσον τὸν Δεσπότη*²³⁴. Αυτά τα δωμάτια, αφιερωμένα στην ιδιωτική λατρεία, ο Χρυσόστομος τα ονομάζει *ταμειῖα*. Ο όρος *ταμειῖον* έχει χρησιμοποιηθεί πολύ ενωρίτερα από τον Ευαγγελιστή Ματθαίο για να δηλώσει τον πλέον ιδιωτικό χώρο, το υπνοδωμάτιο, εκεί όπου ο καθένας κλείνοντας την πόρτα του είναι μόνος απέναντι στον Θεό στον οποίο προσεύχεται κρυφά, απερίσπαστος από τις έγνοιες του οίκου, *σὺ δὲ ὅταν προσεύχη, εἴσελθε εἰς τὸ ταμειῖόν σου, καὶ κλείσας τὴν θύραν σου πρόσευξαι τῷ πατρί σου τῷ ἐν τῷ κρυπτῷ, καὶ ὁ πατήρ σου ὁ βλέπων ἐν τῷ κρυπτῷ ἀποδώσει σοι ἐν τῷ φανερῷ*²³⁵.

²³¹ Ćurčić 2002, 228-238. -Βλ. Johnson, Ousterhout, Papalexandrou 2012, 4.

²³² Χατζηνικολάου 2007, 325-327. Για την οικιακή λατρεία στον αρχαίο ελληνικό και ρωμαϊκό οίκο, βλ. Δρούγου 1998, 41- 50. -Μπούγια 2008, 207-229. -Nillson 1954, 77-85. -Χρυσοστόμου 2000, 197-230.

²³³ Βλ. Πανέλη 2018, 19.

²³⁴ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 26 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 204.

²³⁵ Μτ. 6,6.

Συνεπώς, το ταμειῶ ήταν χώρος απομόνωσης, προορισμένος για προσευχή και λατρεία, αφού με σαφήνεια προτείνει στους χριστιανούς την γονυκλισία. Η προτροπή του Χρυσοστόμου να εισέρχονται στο ταμειῶ με ησυχία πολλή²³⁶, για να προσευχηθούν και να ασκήσουν την ελεημοσύνη αποδεικνύει ότι τα ταμεία χρησιμοποιούνταν ως κατ' οίκον εκκλησία: *Ἐκεῖνοι ποιοῦσι θέατρον τὴν οἰκίαν αὐτῶν· σὺ ποιήσον ἐκκλησίαν τὸ δωμάτιόν σου*²³⁷. Η πρότασή του για εγκατάσταση ενός κιβωτίου, *γαζοφυλάκιον*, στον τόπο της προσευχής για κατάθεση χρημάτων για τους πένητες πριν αρχίσει να προσεύχεται ο ιδιοκτήτης²³⁸, φανερώνει ότι στην εποχή του εισάγεται η οικιακή λατρεία στους οίκους των χριστιανών: *Τέως δὲ παρὰ σαυτῶ τίθει, φησί, καὶ ποιήσόν σου τὴν οἰκίαν ἐκκλησίαν, τὸ κιβώτιον γαζοφυλάκιον· γενοῦ φύλαξ χρημάτων ἱερῶν, αὐτοχειροτόνητος οἰκονόμος πενήτων*²³⁹.

Από τις ομιλίες του Χρυσοστόμου πληροφορούμαστε ότι κατά τα τέλη του 4^{ου} αι. στις οικίες των χριστιανών εισάγονται αντικείμενα και στοιχεία διακόσμησης χριστιανικής θεματολογίας, όπως εικόνες αγίων, τοιχογραφίες με το σύμβολο του σταυρού και με επιγραφές από την Παλαιά ή Καινή Διαθήκη²⁴⁰, κιβώτιο ελεημοσύνης²⁴¹ και βιβλία χριστιανικού περιεχομένου²⁴² τα οποία καθιστούν τις κοσμικές οικίες χώρους οικιακής λατρείας και προσευχής ή κατ' οίκον εκκλησίες. Όσα είχαν ακούσει οι πιστοί στη θεία λειτουργία τα μετέφεραν στην οικία τους, στα μέλη της οικογένειάς τους²⁴³, συνεπώς η χριστιανική ιδιωτική οικία αποτελεί

²³⁶ Ἰω. Χρ., Ὁμιλία ῥηθεῖσα εἰς τὴν Μεγάλην ἑβδομάδα, PG 55, 525: *πολλῶ μᾶλλον ἐπὶ τοῦ Θεοῦ τοῦτο ποιεῖν χρή, εἰσελθόντας εἰς τὸ ταμειῶν μεθ' ἡσυχίας πολλῆς· καὶ πάντως ἐπιτευζόμεθα πάντων, ἂν συμφερόντως τὴν αἴτησιν ποιησώμεθα. Καὶ γὰρ μέγα ἀγαθὸν εὐχή.*

²³⁷ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν 41 ψαλμόν, PG 55, 158.

²³⁸ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 43 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 372: *κιβώτιον πενήτων ποιῶμεν ἐπὶ τῆς οἰκίας, καὶ παρὰ τὸν τόπον, ὃν ἔστηκας εὐχόμενος, ἐκεῖ κείσθω, καὶ ὁσάκις ἂν εἰσέλθῃς εὔξασθαι, κατὰ θες πρῶτον τὴν ἐλεημοσύνην, καὶ τότε ἀνάπεμπε εὐχήν.*

²³⁹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 43 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 368.

²⁴⁰ Βλ. ενότητα 1.8.3.5.

²⁴¹ Βλ. Ἰω. Χρ., Ὁμ. 43 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 368, 372.

²⁴² Ἰω. Χρ., Ὁμ. 32 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 186-187: *Τίς γὰρ ὑμῶν, εἰπέ μοι, ἐν οἰκίᾳ γενόμενος, πυκτίον ἔλαβε χριστιανικὸν μετὰ χειρας, καὶ τὰ ἐγκείμενα ἐπῆλθε, καὶ ἠρεύνησε τὴν Γραφήν;*

²⁴³ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 6 λεχθεῖσα περὶ νηστείας, PG 49, 315: *Ἄλλ' οὐκ ἐντεῦθεν οὕτως ἀναχωρεῖς, ἀλλ' ἔξεις ἐν τῇ οἰκίᾳ μετὰ πολλῆς τῆς παρρησίας πάντα τὰ λεγόμενα διηγῆσθαι, προφητικὰς φωνὰς, ἀποστολικά δόγματα, νόμους δεσποτικῶς, ἅπασαν τῆς ἀρετῆς παρατιθέναι τὴν τράπεζαν, καὶ γυναῖκα*

συνέχεια της εκκλησίας, του οίκου του Θεού. Το μόνο ιερό αντικείμενο που χρειαζόταν ο πιστός χριστιανός ήταν το Ευαγγέλιο. Ήταν πολύτιμο και τον συντρόφευε πριν κοιμηθεί για να προσευχηθεί και να διαβάσει διάφορα χωρία, για τούτο και το κρεμούσε πάντα δίπλα στην κλίνη του ύπνου, *Καὶ γὰρ τοῦ Εὐαγγέλιον κρέμασθαι παρὰ τὴν κλίνην οὐκ ἔλαττον τὸ ἐλεημοσύνην κειῖσθαι. Εὐαγγέλιον μὲν γὰρ ἐὰν κρεμάσῃς μηδὲν ποιῶν, οὐδὲν τοσοῦτον ὠφελήθησῃ*²⁴⁴, ενώ η αξία και η ωφέλεια της ανάγνωσης των ευαγγελικών περικοπών συγκρίνεται με την ελεημοσύνη που θα κατετίθετο στο κιβώτιο που βρισκόταν στον χώρο της προσευχής. Είναι φανερό ότι το *ταμιεῖο* ως χώρος προσευχής ταυτίζεται με τον κοιτώνα (υπνοδωμάτιο) όπου υπήρχε η κλίνη.

Χώροι λατρείας έχουν ανασκαφεί στη Δούρα Ευρωπό και στην Απολλωνία στο Δουκικό Παλάτι²⁴⁵, όπου εντός του παλατιού ανασκάφηκε μικρό τρίκλιτο οικοδόμημα με αψίδα και λειψανοθήκη²⁴⁶. Στον αποκαλούμενο Οίκο της Απόλαυσης στην Έφεσο (στη νησίδα M01), στον ανατολικό τοίχο ενός στενού δωματίου σώζεται σε τοιχογραφία ένας απλός σταυρός που απολήγει σε καμπυλόγραμμα άκρα και βρίσκεται στην πάνω ζώνη του τοίχου σε ύψος πάνω από την ανθρώπινη κεφαλή. Κάτω από τους οριζόντιους βραχίονες του σταυρού είναι γραμμένη στα ελληνικά η επίκληση *Θεέ βοήθει* (ΘΕ ΒΟΗΘΕΙ), ενώ σε χαμηλότερο επίπεδο στα αριστερά του σταυρού εικονίζεται ένα μικρού μεγέθους χριστόγραμμα με τα γράμματα Α και ω (εικ. 7). Τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν σοβαρή ένδειξη ότι το δωμάτιο ήταν χώρος λατρείας²⁴⁷, ενώ εικάζεται ότι τα παρακείμενα σε αυτό δωμάτια πιθανότατα λειτουργούσαν ως χώροι διαμονής των διακόνων (κατώτερος κλήρος) κατά το α΄ μισό του 5^{ου} αι. Αν δεχθούμε την παραπάνω υπόθεση, συμπεραίνουμε ότι μεταξύ των χώρων διαμονής των κληρικών υπήρχε ξεχωριστό δωμάτιο προορισμένο για λατρεία και προσευχή.

Αναλόγου μεγέθους και χρήσης ήταν δύο μικρά τετράγωνα δωμάτια (2,20x1,75μ. και 1,75x1,75μ.), που διαμορφώθηκαν κάτω από λίθινη κλίμακα η

σωφρονεστέραν ποιείς τοῖς ἐντεῦθεν διηγήμασιν, καὶ υἷὸν συνετώτερον ἐργάζῃ, καὶ οἰκέτην εὐνούστερον, καὶ φίλον φιλικώτερον, καὶ τὸν ἔχθρὸν δὲ αὐτὸν πείθεις καταλῶσαι τὴν ἔχθραν.

²⁴⁴ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 43 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 373.

²⁴⁵ Βλ. Goodchild 1960, 246-258.

²⁴⁶ Βλ. Perkins 1967, 267-292. -Ellis 1985, 15-25.

²⁴⁷ Zimmermann, Ladstätter 2011, 184-185.

οποία προστέθηκε στη βόρεια πλευρά του οίκου του εκδίκου Γεωργίου²⁴⁸ στη Νικόπολη (4^{ος} αι.)²⁴⁹, τα οποία έσωζαν τοιχογραφίες με «αγίους με φωτοστέφανα». Από τις τοιχογραφίες, που ελάχιστα σώζονται σήμερα, διακρίνονται ενδύματα και τα κάτω άκρα ανθρωπίνων μορφών²⁵⁰. Ομοίως, δωμάτια που ήταν διακοσμημένα με χριστιανικά σύμβολα, όπως μια απιδωτή αίθουσα με χριστόγραμμα στο ψηφιδωτό δάπεδο, που αποδεικνύει ότι ήταν χώρος προορισμένος αποκλειστικά για λατρευτική χρήση²⁵¹, έχουν βρεθεί σε έπαυλη στο Frampton της Βρετανίας²⁵².

Το βασικό χαρακτηριστικό αυτών των χώρων ήταν η διακόσμηση με χριστιανικά σύμβολα, επιγραφές και τοιχογραφίες αγίων, το μικρό εμβάδον και ο ιδιωτικός χαρακτήρας τους, αντίθετα με τους οικιακούς λατρευτικούς χώρους του ελληνορωμαϊκού κόσμου εκ των οποίων οι περισσότεροι είχαν δημόσιο χαρακτήρα, γι' αυτό και κατασκευάζονταν στο αίθριο ή στο περιστύλιο για να συγκεντρώνονται εκεί όλοι οι ένοικοι του οίκου, ιδιοκτήτες και δούλοι καθώς και επισκέπτες²⁵³. Μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα περίπτωση οίκου, που όχι μόνο διέθετε παρεκκλήσιο αλλά φαίνεται να λειτουργούσε ως ευκτήριος οίκος, τουλάχιστον κατά την τελευταία μετατροπή και χρήση του, όπως δείχνει η διακοσμησή του, είναι η συμβατικά ονομαζόμενη «Οικία του Θεάτρου» στην αρχαία Μεσσήνη, η οποία βρίσκεται εντός οικοδομικής νησίδας δυτικά του θεάτρου και χρονολογήθηκε στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. Σε δύο από τους τρεις μεγάλους χώρους ίσου πλάτους της οικίας, προσανατολισμένους από Βορρά προς Νότο, υπάρχουν ψηφιδωτά δάπεδα με ανεικονικό πολύχρωμο γεωμετρικό διάκοσμο αποτελούμενο από μαιάνδρους και συμπλεκόμενους κύκλους. Ανάμεσα στα διάχωρα παρατίθενται δύο κτητορικές επιγραφές, που μνημονεύουν έναν επίσκοπο Θεόδουλο κι έναν αναγνώστη Παράμονο και αναντίρρητα παραπέμπουν σε επισκοπική οικία. Λόγω της χρονολόγησής τους στον 4^ο αι. και των αναγραφομένων ιερατικών αξιωμάτων γνωστών στην πρώιμη χριστιανική εκκλησία, πιθανότατα πρόκειται για ευκτήριο οίκο ή κατ' οίκον εκκλησία (*domus ecclesiae*) κατά τον ανασκαφέα Ν. Τσιβίκη²⁵⁴.

²⁴⁸ Παυλίδης 2015, 16.

²⁴⁹ Ο. π., 8.

²⁵⁰ Ο. π., 44.

²⁵¹ Βλ. Bowes 2018, 453-464.

²⁵² Thomas 1981, 181.

²⁵³ Bowes 2008, 28-29.

²⁵⁴ Τσιβίκης 2018, 112-113.

Έως τον 4^ο και 5^ο αι. μ.Χ. στους ελληνορωμαϊκούς οίκους εξακολουθούν να υπάρχουν οικιακοί χώροι λατρείας αφιερωμένοι στους θεούς της πολυθεϊστικής θρησκείας, όπως δείχνουν τα ανασκαφικά ευρήματα²⁵⁵. Παράλληλα, η ύπαρξη χώρων λατρείας στις χριστιανικές οικίες της πρωτοβυζαντινής περιόδου αποδεικνύεται από ανασκαφές χριστιανικών αντικειμένων. Σε μερικές περιπτώσεις οι αρχαιολόγοι ανέσκαψαν ευρήματα με χριστιανική διακόσμηση²⁵⁶, που επιτρέπουν να δούμε τον εκχριστιανισμό των ενοίκων. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό του οίκου της Αγ. Μελανίας στον Καίλιο λόφο της Ρώμης, όπου συνυπήρχαν αγάλματα ειδωλολατρικής θεματικής με χάλκινο λυχνάρι και σκεύη που έφεραν χριστιανικά σύμβολα²⁵⁷.

Κοιτώνες Οι θάλαμοι²⁵⁸ ή κοιτώνες συνδέονταν με τα *ταμεία*, διότι ο Χρυσόστομος αναφέρει στην ίδια φράση τους δύο χώρους, *ἀλλ' ἐν αὐτῷ τῷ ταμείῳ ὄν, ἐν αὐτῷ τῷ κοιτῶνι, κάμψον τὰ γόνατα, παρακάλεσον τὸν Δεσπότην*²⁵⁹. Δύο ερμηνείες μπορούν να δοθούν στην παραπάνω πληροφορία του Χρυσοστόμου. Είτε το *ταμείο* ταυτιζόταν με τον κοιτώνα, δηλαδή ο κοιτών ήταν τοποθετημένος στον οίκο σε θέση που εξασφάλιζε ιδιωτικότητα²⁶⁰, ήταν μάλλον στενός χώρος και είχε διπλή χρήση, ως υπνοδωμάτιο και αποθήκη, είτε ο κοιτών συνδεόταν με ενδιάμεση θύρα με έναν μικρότερο χώρο ο οποίος ήταν η αποθήκη για τα κιβώτια.

Εκτός από τα *ταμεία* που ήταν αποθηκευτικοί χώροι παρακείμενοι στο τρικλίνιο και είχαν πρόσβαση οι υπηρέτες, υπήρχαν και αποθηκευτικοί χώροι στους οποίους έμπαιναν μόνον οι ιδιοκτήτες, *Ὁ χρυσὸν κεκτημένος ἢ ἄργυρον ἢ λίθους*

²⁵⁵ Πλιώτα 2013, 201-202. -Για την ιδιωτική πολυθεϊστική λατρεία βλ. Bakker 1994. -Hannestadt 2002, 635-649. -Volpe 1998. -Volpe 2001, 139-145.

²⁵⁶ Για χριστιανικά στοιχεία στην οικιακή λατρεία, βλ. Cosh, Neal 2006. -Painter 1971, 156-177. -Brenk 1999, 69-84. -Meates 1979. -Bowes 2001, 323-348. -Ceylan 2007, 172-174.

²⁵⁷ Bowes 2008, 78-82. -Machado 2019, 250. -Βλ. Ενότητα 1.11.

²⁵⁸ Βλ. Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν 118 ψαλμὸν ἤτοι τὸν ἄμωμον στάσις α', PG 55, 679. -Ὁμ. 77 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 420: *Τί σοι δεῖ ταμείων ἐρευνομένων, καὶ πλήθους οἰκετῶν καὶ οἰκονόμων; διατί μὴ μυρίους ἔχεις κήρυκας, τῆς ἐλεημοσύνης; Τὸ μὲν γὰρ ταμείον οὐδεμίαν ἀφήσιν φωνήν, ἀλλὰ καὶ πολλοὺς ἐπισπάσεται ληστὰς.*

²⁵⁹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 26 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 204.

²⁶⁰ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 28 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν, PG 63, 200: *Ὅτι γὰρ οὐ τῷ ἀνδρὶ βούλει ἀρέσκειν, καὶ ταύτης ἔνεκεν τῆς αἰτίας καλλωπίζη, ἐξ ὧν αὐτὴ ποιεῖς τοῦτο δῆλον ἅπασι καθιστάς. Ὅταν γὰρ ὑπερβῆς τὸν οὐδὸν τοῦ θαλάμου, εὐθέως ἅπαντα ἀποτίθη, καὶ τὰ ἱμάτια, καὶ τὰ χρυσία, καὶ τοὺς μαργαρίτας· καὶ ἐπὶ τῆς οἰκίας μάλιστα οὐ φορεῖς.*

τιμίους οὐκ ἔξω ταῦτα προτίθησιν, ἀλλ' ἔνδον ἐν τοῖς ταμείοις καὶ τοῖς θαλάμοις ἐναποκρύπτει, ὥστε διαφυγεῖν τῶν τοιχωρύχων τὰς χεῖρας²⁶¹, λόγω των πολυτίμων προσωπικών ειδών των ιδιοκτητών του οίκου που φυλάσσονταν σε αυτούς²⁶². Προφανώς ο Χρυσόστομος αναφέρεται σε θησαυροφυλάκια. Η σύνδεση των ταμείων με τους θαλάμους των ιδιοκτητών και η αναφορά στην προσπάθεια διαφυγής του κινδύνου των τοιχωρύχων υποδηλώνει ότι τα ταμεία-θησαυροφυλάκια ήταν εσώτεροι χώροι των υπνοδωματίων, ώστε να μην είναι εύκολη η διάρρηξη²⁶³.

Η ύπαρξη δωματίων ή θαλάμων στο ισόγειο, τα οποία ήταν συνενωμένα με προθάλαμο²⁶⁴, παρακειμένων στο τρικλίνιο, έχει οδηγήσει τους αρχαιολόγους στο συμπέρασμα ότι χρησιμοποιούνταν ως κοιτώνες για τους καλεσμένους²⁶⁵ του συμποσίου. Με μια εικόνα που επισύρει τον γέλωτα ή μάλλον δάκρυα στους χριστιανούς που ακούν το κήρυγμά του, ο Χρυσόστομος περιγράφει τι συνέβαινε στην αίθουσα συμποσίου και όσα ελάμβαναν χώρα εντός αυτής, όταν οι υπηρέτες του οίκου κυριολεκτικά έσερναν τους μεθυσμένους, σε κωματώδη κατάσταση, καλεσμένους από τα ανάκλιτρα του τρικλινίου (*ἀπὸ τῶν στιβάδων*) στο κρεβάτι του ύπνου: *καὶ γέλως προκείμενοι τῷ θεάτρῳ τῶν οἰκετῶν, μᾶλλον δὲ τραγωδία καὶ δακρύων ὑπόθεσις τοῖς ἐπιεικεστέροις αὐτῶν, καὶ μηδένα εἰδότες τῶν παρόντων, μήτε εἰπεῖν τι καὶ ἀκοῦσαι δυνάμενοι, ἀλλὰ φοράδην ἀπὸ τῶν στιβάδων ἐπὶ τὴν κλίνην ἀγόμενοι;*²⁶⁶. Είναι φανερό ότι οι κοιτώνες ήταν στο ίδιο επίπεδο με το τρικλίνιο δηλαδή στο ισόγειο και προφανώς παρακείμενοι αυτού, οι οποίοι ανάλογα με τις ανάγκες εχρησιμοποιούντο ως ξενώνες.

²⁶¹ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν 118 ψαλμὸν ἦτοι τὸν ἄμωμον στάσις α', PG 55, 679.

²⁶² Ἰω. Χρ., Ὅμ. 20 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν, PG 63, 145-146. Ὅμ. 10 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 77: *Καὶ γὰρ ἔνθα μόνος ὁ δεσπότης εἰσῆει μετὰ τῆς ἑαυτοῦ συζύγου, ἔνθα τῶν πολλῶν ἱματίων καὶ ἀρωμάτων τὸ ταμεῖον ἦν, τῶν λίθων τῶν πολυτελῶν τὰ δοχεῖα.*

²⁶³ Οι τοιχωρύχοι έμπαιναν σε έναν χώρο π.χ. θησαυροφυλάκιο, από τον ενδιάμεσο τοίχο άλλου χώρου δίπλα στον προαναφερθέντα, συνεπώς η διάρρηξη ενός εσώτερου χώρου ο οποίος θα ευρίσκετο στον θάλαμο θα απαιτούσε την όρυξη δύο τοίχων, η οποία προφανώς θα δυσχέραινε τη διάρρηξη. Σήμερα, η μέθοδος διάρρηξης δια της όρυξης τοίχου χαρακτηρίζεται με την λέξη «ριφιφι». -Βλ. τοιχορύκτης, τοιχωρυχέω, τοιχωρύχος.

²⁶⁴ Said 2002, 186. -Βλ. οικία C του Αρείου Πάγου, ομάδα δωματίων K στην έπαυλη στο Δίον, πίσω πλευρά δωματίων B στην οικία της Θεσσαλονίκης (αρ. 17).

²⁶⁵ Said 2002, 157.

²⁶⁶ Ἰω. Χρ., Λόγος ὅτι τὸν ἑαυτὸν μὴ ἀδικοῦντα οὐδεὶς παραβάψαι δύναται., PG 52, 468· Lettre d' exil, SC 103, 7, 49-53, σελ. 98.

Οι πλούσιοι οικοδεσπότες εκτός από τους καλεσμένους τους ήταν πρόθυμοι να φιλοξενούν στρατιώτες²⁶⁷, τους οποίους περιποιούνταν και τους παρείχαν υπηρεσίες φιλοξενίας²⁶⁸, ως πράξη ευγνωμοσύνης, επειδή συμμετείχαν σε αμυντικούς πολέμους, προστατεύοντας τους πολίτες της αυτοκρατορίας από επιδρομείς. Αντίθετα, υπήρχε απροθυμία σε ορισμένους πλουσίους να φιλοξενούν στους ξενώνες της οικίας τους αδελφούς χριστιανούς (προφανώς κατώτερης κοινωνικής τάξης), για τούτο και ο Χρυσόστομος επισημαίνει την ύπαρξη ξενώνων στην Εκκλησία και ο κάθε χριστιανός να προσφέρει ό,τι μπορεί²⁶⁹.

1. 2. 6. Μαγειρείο-φούρνος

Στα ρωμαϊκά χρόνια το μενού της ημέρας το επέλεγε η κυρία του σπιτιού κι ανέθετε το μαγείρεμα στους δούλους, οπότε η κουζίνα ήταν ένας απλός χώρος, μάλλον σκοτεινός και χωρίς εξαιρεισμό²⁷⁰. Συνεχίζοντας την ρωμαϊκή παράδοση, στην πρωτοβυζαντινή οικία ο χώρος της κουζίνας βρισκόταν σε μια απλή αυλή, όχι στην περίστυλη όπου βρισκόταν το τρικλίνιο, ενώ μαζί με άλλους χώρους βοηθητικούς όπως ήταν το αποχωρητήριο και οι σταύλοι, είχε ξεχωριστή είσοδο διαφορετική από την κυρία είσοδο, που χρησιμοποιούσαν οι ιδιοκτήτες και οι

²⁶⁷ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 45 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 319: *Πῶς γὰρ οὐκ ἄτοπον, εἰ μὲν στρατιῶται ἔλθοιεν, ἔχειν ὑμᾶς ἀποτεταγμένα οἰκήματα, καὶ πολλὴν ποιεῖσθαι τὴν ἐπιμέλειαν, καὶ πάντα παρέχειν αὐτοῖς, ἐπειδὴ τὸν πόλεμον ὑμῖν ἀμύνουσι τοῦτον τὸν αἰσθητόν· τοὺς δὲ ξένους μὴ ἔχειν ὅπου καταμείνειεν;*

²⁶⁸ Η φιλοξενία παρουσιάζεται ως πράξη προσφοράς από τον Χρυσόστομο. Η υποδοχή και περιποίηση του ξένου επέφερε χαρά στους οικοδεσπότες. Βλ. Ἰω. Χρ., Ὁμ. 20 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 127: *Οὐχ ὁρᾶτε καὶ ἐν οἰκίαις ὅταν τις τινὰ ὑποδέχεται τῶν ποθουμένων, πῶς μετὰ χαρᾶς πάντα πράττει πανταχοῦ περιτρέχων, καὶ εἰ δέοι πάντα τὰ ὄντα προέσθαι, μηδενὸς φειδόμενος, ὥστε ἀρέσαι τῷ παραγενομένῳ; Εἰ δὲ καλῶν τις μὴ ὑπακούοι, καὶ τὰ ἀναπαύοντα αὐτὸν μὴ πράττοι, κἄν μυριάκις λέγη τῇ παρουσίᾳ χαίρειν, οὐκ ἂν πιστευθεῖ ποτὲ παρὰ τοῦ ξενιζομένου, δικαίως. Ἐπὶ γὰρ τῶν ἔργων τοῦτο ἐπίδεικνύειν χρή.*

²⁶⁹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 45 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 319: *Πόσοι ξένοι εἰσὶ τῶν ἀδελφῶν; Ἔστιν οἶκημα κοινὸν ἢ ἐκκλησία, ὃν ξενῶνα καλοῦμεν· περιεργάζεσθε καὶ ὑμεῖς, καθέξεσθε παρὰ τὰς θύρας, τοὺς ἐρχομένους ὑποδέχεσθε· κἄν μὴ εἰς τὰς οἰκίας ὑμῶν βούλησθε, ἀλλ' ἐτέρως τὰ πρὸς τὰς χρείας αὐτοῖς χορηγοῦντες.*

²⁷⁰ Αδάμ- Βελένη, Τερζοπούλου 2012, 236.

επισκέπτες της οικίας. Ο Χρυσόστομος αναφέρει ότι μαγείρευαν με ξύλα²⁷¹ και τοποθετούσαν τα σκεύη μαγειρέματος σε εσχάρα²⁷², καθώς επίσης ότι κατασκεύαζαν κλιβάνους²⁷³, για να ψήνουν· άρα ο φούρνος και η κουζίνα, έπρεπε να είναι σε ανοιχτό χώρο, δηλαδή σε μια δευτερεύουσα, μικρή αυλή. Σε ορισμένες οικίες ως μαγειρείο έχει ταυτιστεί μικρός χώρος, που διαθέτει πολλές φορές ρηχό σκάμμα με στάχτη ή άμμο για την τοποθέτηση μικρών οξυπύθμενων αγγείων ή πλινθοστρωμένης επιφάνειας όπου πιθανόν βρισκόταν η εστία, όπως βλέπουμε σε οικία στους Φιλίππους²⁷⁴.

1. 2. 7. Αποχωρητήριο, λουτρό

²⁷¹ 'Ιω. Χρ., Περί τοῦ τὰς κανονικὰς μὴ συνοικεῖν ἀνδράσιν, PG 47, 520: *Ἄλλ' ἰμάτιον πλῦναι, καὶ πῶρ ἀνακαῦσαι, καὶ χύτραν ἔψειν;*

²⁷² 'Ιω. Χρ., Λόγος 4 πρὸς τοὺς τὰς συνάξεις καταλιμπάνοντας καὶ εἰς τὰ θέατρα ἀναβαίνοντας, PG 54, 666: *Καὶ ὅπερ ἀριστοποιούμενοι καὶ πίνειν μέλλοντες ποιοῦμεν, ἐπειδὴν ἴδωμεν τὸ θερμανθὲν ὕδωρ καταψυγέν, ἐπὶ τῆς ἐσχάρας αὐτὸ τίθεμεν πάλιν, ὥστε διαθερμανθῆναι ταχέως.*

²⁷³ 'Ιω. Χρ., Λόγος ὅτι τὸν ἑαυτὸν μὴ ἀδικοῦντα οὐδεὶς παραβλάψαι δύναται, PG 52, 473-474· Lettre d'exil, SC 103, 13, 11-17, σελ. 120: *οὐχ ἄλωνα παρεσκεύαζον, οὐ καρπὸν ἔτριβον, οὐ πνευμάτων ἔχρηζον πρὸς τὸ διακρῖναι τοὺς πυροὺς τῶν ἀχύρων, οὐ μύλην ἔστρεφον, οὐ κλίβανον ἐκδοδόμεον, οὐ ξύλα καὶ πῶρ εἰς τὴν οἰκίαν εἰσήγον, οὐκ ἀρτοποιητικῆς ἐδέοντο τέχνης, οὐ μάκελλαν μετεχειρίζον, οὐ δρεπάνην ἠκόνων· οὐκ ἄλλης τινὸς ἐδέοντο τέχνης, ὕφαντικῆς καὶ οἰκοδομικῆς καὶ τῆς τὰ ὑποδήματα παρεχούσης.* -Ο Χρυσόστομος αναφερόμενος στις ελεΐψεις των Εβραίων όταν περιπλανώνταν στην ἔρημο, μας δίνει πληροφορίες για τον τρόπο ζωῆς των ἀνθρώπων τῆς εποχῆς του.

²⁷⁴ Said 2002, 4. Η οικία ανασκάφηκε στους Φιλίππους στην τέταρτη νησίδα στ' ανατολικά της αγοράς. Το νότιο τμήμα τῆς περιελάμβανε δευτερεύοντες χώρους, ὅπως ἓνα μεγάλο δωμάτιο, το οποίο ταυτίστηκε με στάβλο. Αυτό εἶχε ἀπὸ δυτικά μια ανεξάρτητη εἴσοδο ἀπὸ μία πάροδο Β και ἄλλη μία, στο βόρειο τοῖχο, ἡ οποία ἐβλεπε σε μία τριγωνικὴ αυλή. Η τελευταία, ἀμέσως νότια ἀπὸ τα δωμάτια του μεγάλου αἰθρίου ἦταν υπαίθρια και ἐπικοινωνοῦσε μόνο με το δυτικότερο ἐξ αὐτῶν διαμέσου θύρας. Η πρόσβαση πρὸς τὴν πάροδο Β γινόταν μέσω ἀνοίγματος για τὴ διέλευση των φορτωμένων ζῶων και ἀργότερα μέσω θύρας, ἡ οποία τοποθετήθηκε στην ἴδια θέση. Η κουζίνα, ἀνατολικότερα, ἐπικοινωνεῖ -μέσω θύρας- με τὴν τριγωνικὴ αυλή ἐνῶ, με δύο ἀκόμα θύρες στον ἀνατολικὸ τοῖχο, με ἡμιυπαίθριο χώρο και λουτρό. Στην κουζίνα, σε ἐπαφή με τον ἀνατολικὸ τοῖχο, ἀποκαλύφθηκε πλινθοστρωμένη τετράγωνη ἐπιφάνεια ὅπου πιθανόν βρισκόταν ἡ εστία.

Το αποχετευτικό σύστημα²⁷⁵ στις πόλεις ήταν αρκετά ανεπτυγμένο, οπότε η κατασκευή αποχωρητηρίων και λουτρών ήταν διαδεδομένη πρακτική των πλουσίων της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Σε μια εικόνα εμπρησμού πολυτελούς οικίας παρατίθενται οι όροι *βαλανευταί* και *κοπρῶναι*, οι οποίοι υποδηλώνουν την ύπαρξη οικιακού λουτρού και αποχωρητηρίου. Για την ύπαρξη οικιακών λουτρών με υδραυλική εγκατάσταση μας πληροφορεί και ο Γρηγόριος Νύσσης²⁷⁶. Οι πολυτελείς οικίες δεν διέθεταν μόνο αποχωρητήρια²⁷⁷ αλλά ακόμη και λουτρό για το οποίο υπεύθυνοι ήταν συγκεκριμένοι υπηρέτες, οι *βαλανευταί*²⁷⁸, ενώ σε κάθε πλούσιο οίκο υπήρχε μόνιμη υδραυλική εγκατάσταση κυκλοφορίας του ύδατος με υδραγωγούς²⁷⁹.

Το αποχωρητήριο χωροθετείτο συνήθως κοντά στην είσοδο του σπιτιού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η ρωμαϊκή οικία στη Νησίδα II, βορείως του *decumanus* στην πόλη της Κω (2^{ος} αι. αλλά με συνεχή κατοίκηση και τους επόμενους αιώνες), κοντά στην είσοδο της οποίας βρέθηκε αποχωρητήριο και ένα μικρό

²⁷⁵ 'Ιω. Χρ., 'Ομ. 76 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 414: *Εἶτα ἐὰν μὲν τίς σε σκώπηι, ὅτι τοὺς ὀχετοὺς τῶν ἁμαρῶν οὐκ ἐπίστασαι ἔλκειν, οὐδὲν ἠγήση δεινὸν, ἀλλὰ καὶ καταγελάσῃ τοῦ τὴν ἀπειρίαν αὐτὴν προβαλλομένου.* -'Ομ. 13 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 570: *Ἀπόφραζον τοὺς ὀχετοὺς τῶν ἁμαρῶν, καὶ ὄψει λοιμὸν ἐθέως τικτόμενον.* -Λόγος παραινετικὸς περὶ μετανοίας, PG 60, 690: *Ἐμὸν ἔργον ἐστὶν ὀρύσσειν βότρους.*

²⁷⁶ 'Ιω. Χρ., 'Ομ. 10 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολὴν, PG 62, 77: *Καὶ γὰρ ἔνθα μόνος ὁ δεσπότης εἰσῆι μετὰ τῆς ἑαυτοῦ συζύγου, ἔνθα τῶν πολλῶν ἱματίων καὶ ἀρωμάτων τὸ ταμεῖον ἦν, τῶν λίθων τῶν πολυτελῶν τὰ δοχεῖα, μιᾶς πυρᾶς γενομένης, καὶ βαλανευταὶ καὶ κοπρῶναι.* -Γρηγ. Νύσσης, 'Ομ. 3 εις τὸν Ἐκκλησιαστὴν, P. Alexander (ἐκδ.), 1962, σελ. 325: *κἂν λουτρῶν ἐπιθυμῆς, ἔχεις, ἐὰν θέλῃς, καὶ λουτρὸν κατοικίδιον καὶ κρουνοὺς ἰδίους.* Για τα δημόσια και ιδιωτικά λουτρά βλ. Saradi 2006, 325-352. -Γενικά για τα αποχωρητήρια στην ιδιωτική κατοικία της ύστερης αρχαιότητας, βλ. Baldini-Lippolis 2001, 68. -Δημητρίου 2002, 79-82, 163-168, 224-227.

²⁷⁷ 'Ιω. Χρ., 'Ομ. 25 υπόμνημα εις τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 195: *εἰς ἀφεδρῶνα προχωρῆσαι τὸ πλεον αὐτῆς τῆς τροφῆς.* -Για τα αποχωρητήρια της πρωτοβυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα, βλ. Δημητρίου 2002, 224-227.

²⁷⁸ 'Ιω. Χρ., 'Ομ. 10 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολὴν, PG 62, 77. -Για τους βαλανευτές, βλ. Κουτελλάς 2011, 24. -Κουκουλές 1951, 457. -Πρβλ. 'Ιω. Χρ., Περὶ παρθενίας, PG 48, 584-585· La Virginité, SC 125, LXVIII, 22-47, 4, 48-51, σελ. 332-334: *Οὐκ ἐπὶ τοῦ ἀργύρου δὲ μόνον καὶ χρυσοῦ ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν λουτρῶν καὶ ἐπὶ τῶν παραδείσων.*

²⁷⁹ 'Ιω. Χρ., Εἰς τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, PG 59, 695: *Καὶ ὡσπερ σήμερον πρὶν ἐλκύσωμεν τὸ ὕδωρ, ὕδραγωγὸς κατασκευάζεται, καὶ πρὶν ρεῦσῃ τὰ ὕδατα, ὕδρειον λέγεται, οὐχ ὕδατος ρέοντος, ἀλλὰ μέλλοντος ρεῖν.*

δωμάτιο για τον θυρωρό²⁸⁰. Ως αποχωρητήριο έχει ταυτιστεί κοιλότητα ή υδραυλική κατασκευή ή αποχετευτικό σύστημα στη γωνία δωματίου του ισογείου σε οικίες στην Αθήνα, την Ερμιόνη, την Κόρινθο, καθώς και στις οικίες του συγκροτήματος γύρω από την παλαιοχριστιανική βασιλική στο Λέχαιο²⁸¹. Στο ανώγειο της οικίας, όπου δεν υπήρχε αποχωρητήριο²⁸², οι ιδιοκτήτες εξυπηρετούνταν με τα δοχεία νυκτός τα οποία στους πλούσιους οίκους ήταν αργυρά²⁸³.

Το λουτρό ήταν ενταγμένο στην καθημερινότητα του πρωτοβυζαντινού ανθρώπου. Τα δημόσια βαλανεία χρησιμοποιούνταν απ' όλες τις κοινωνικές τάξεις, γυναίκες και άνδρες. Τη συνήθη περιποίηση που απολάμβαναν στα βαλανεία, οι πλούσιοι μπορούσαν να την έχουν και στην ιδιωτική τους οικία, στο ιδιωτικό τους λουτρό²⁸⁴. Τα λουτρά μέσα σε πλούσιες οικίες πολλαπλασιάζονται τον 4^ο αι., διότι λόγω της επίδρασης του χριστιανισμού μειώνεται η χρήση των δημοσίων λουτρών. Ο χριστιανισμός κατέκρινε τη χρήση κοινών δημοσίων λουτρών²⁸⁵ για λόγους ηθικής και συνεπώς προτιμήθηκαν τα ιδιωτικά λουτρά στους οίκους. Τα δημόσια λουτρά άρχισαν να χάνουν τον κοινωνικό τους ρόλο, ως τόπος συνάντησης των πολιτών. Ο

²⁸⁰ Morricone 1950, 240.

²⁸¹ Said 2002, 193.

²⁸² Το δάπεδο του ορόφου ήταν ξύλινο, οπότε η κατασκευή λουτρού ή αποχωρητηρίου θα ήταν προβληματική.

²⁸³ 'Ιω. Χρ., 'Ομ. 7 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 349: *Τί γάρ, εἶπέ μοι, τῆς χρυσῆς πλατάνου διαφέρουσι κατὰ ἄνοιαν οἱ κεράμια ποιοῦντες χρυσᾶ καὶ χύτρας καὶ ἀλάβαστρα; Τί δὲ αἱ γυναῖκες (αἰσχύνομαι μὲν οὖν, πλὴν ἀναγκαῖον εἶπειν), ἀμίδας ἀργυρᾶς ποιοῦσαι;* -'Ομ. 7 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 349: *Τὸ μὲν γὰρ πινάκια ἔχειν ἀργυρᾶ, οὐδὲ τοῦτο μὲν κατὰ φιλόσοφον ψυχὴν, ἀλλὰ τρυφῆς τὸ πᾶν· τὸ δὲ καὶ σκευὴ ἀκάθαρτα ποιεῖν ἐξ ἀργύρου, ἄρα τρυφῆς;* - 'Ομ. 7 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 349: *τὰ ἀποπατήματα οὕτω τιμᾶς, ὥστε ἀργύρῳ ὑποδέχεσθαι;* -Για τα δοχεία νυκτός, βλ. Δημητρίου 2002, 257.

²⁸⁴ Για τὴ χρήση ατομικῶν λουτρῶν ἀπὸ τον 4ο αι. καὶ μετὰ, βλ. Uytterhoeven 2007, 56- 58. - Ginounes 1955, 145-152. -Για τα λουτρά στην πρωτοβυζαντινὴ περίοδο, βλ. Yegül 2009.

²⁸⁵ Τα δημόσια κοινά (ανδρῶν καὶ γυναικῶν) λουτρά ἦταν συνδεδεμένα με τὴν πολυθεϊστικὴ θρησκεία, τα εἰδωλολατρικὰ ἰδεώδη καὶ τὴν σωματικὴ ἀπόλαυση, για τοῦτο οἱ Πατέρες κατέκριναν τὴ χρήση τους. Σταδιακὰ, ὅταν επικράτησε ο χριστιανισμὸς εγκαταλείφθηκαν. -Κλήμης Ρώμης, Διαταγαὶ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων βιβλίον 1 κεφ. 9, PG 1, 585: *εἰ γὰρ περικαλύπτεται τὸ πρόσωπον τὴν ἀπ' ἄλλοτριῶν ἀνδρῶν ὄψιν μετὰ αἰδοῦς κρύπτουσα, πῶς γυμνῆ μετὰ ἀνδρῶν ἢ τοιαύτη εἰς λουτρὸν εἰσελεύσεται;* -Βλ. Saradi 2006, 326.

Χρυσόστομος σε μια επιστολή του²⁸⁶ εξομολογείται ότι έπαιρνε το λουτρό του σε έναν σπασμένο πίθο, *οὐκ ἔτι ἐν τοῖς κλάσμασι τῶν πίθων ἐλουόμεν*, όταν οι συνθήκες δεν του επέτρεπαν να χρησιμοποιήσει βαλανείο. Η πολυτέλεια των λουτρών εντός της οικίας επίκοιλε ανάλογα με την οικονομική ευρωστία του ιδιοκτήτη.

Το λουτρό βρισκόταν στο ισόγειο της οικίας. Στις πλούσιες οικίες ήταν επιμελώς διακοσμημένο, αρκετά ευρύχωρο, αποτελούμενο από τρεις ή τέσσερις χώρους και υπόκαυστο²⁸⁷. Μέσου μεγέθους λουτρικό κτίσμα (β΄μισό του 6^{ου} αι.) ανασκάφηκε στο Δίον στην Έπαυλη του Διονύσου²⁸⁸ και λουτρό με υπόκαυστο στους Δελφούς στη Νοτιοανατολική Έπαυλη (πρώην «Νότιες Θέρμες»), η οποία χρονολογήθηκε στα μέσα του 5^{ου} αι.²⁸⁹. Το γεγονός ότι ο Χρυσόστομος δεν ψέγει τη χρήση οικιακού λουτρού υποδηλώνει ότι η Εκκλησία εξ αρχής αποδέχθηκε τη χρήση του λουτρού για λόγους υγιεινής και καθαριότητας. Για το λόγο αυτό και επέζησε τους επόμενους αιώνες στο Βυζάντιο²⁹⁰.

1. 2. 8. Στάβλοι και χώροι όπου φυλάσσονταν τα οχήματα

Οι πλούσιοι ιδιοκτήτες των λαμπρών οικιών συνήθιζαν να εκτρέφουν οικόσιτα ζώα, όπως κότες και χήνες²⁹¹, κατοικίδια ζώα, όπως σκύλους, όνους και ταύρους²⁹²,

²⁸⁶ Ίω. Χρ., Έπ. 120 Θεοδώρα, PG 52, 674: *Ἀλλ' ὁμως ἐλθὼν εἰς τὴν Καισάρειαν, μικρὸν ἀνέμυζα, ὅτι ὕδατος ἔπιον καθαροῦ, ὅτι ἄρτου οὐκ ὀδωδότος οὐδὲ κατεσκληκόςτος μετέλαβον, ὅτι οὐκ ἔτι ἐν τοῖς κλάσμασι τῶν πίθων ἐλουόμεν, ἀλλ' εὖρον βαλανεῖον οἷον δήποτε, ὅτι συγκεχώρημαι τέως τῇ κλίνῃ προσηλῶσθαι.*

²⁸⁷ Uytterhoeven 2007, 474. -Για ιδιωτικό λουτρό σε οἶκο στη Σαγαλασσό, βλ. Putzeys 2007, 212. - Waelkens 2007, 502.

²⁸⁸ Παντερμαλής 1987, 181-183.

²⁸⁹ Said 2002, 42.

²⁹⁰ Saradi 2006, 325-327.

²⁹¹ Ίω. Χρ., Περί ἐλεημοσύνης, PG 60, 708: *Σὺ σηρικὰ καὶ λαγῶα καὶ αἴγεια περιβέβλησαι, καὶ ὁ πένης ῥάκος οὐκ ἔχει· καὶ σὺ μὲν τρώγεις φασιανοὺς ἢ ὄρνεις καὶ χήνας καὶ ὅσα ἐστὶν ἐν ἐδέσμασι· καὶ ὁ πένης οὐκ ἰσχύει τὴν ἑαυτοῦ κοιλίαν χορτάσαι ἄρτω καὶ λαχάνοις· σὺ ἔχεις τοίχους χρυσορόφους καὶ μάρμαρα Λακεδαιμόνια ποικίλα, καὶ κίονας καὶ περικεφαλαίας κίωνων χρυσαῖς· καὶ ὁ πένης οὐκ ἔχει καλύβην. - Ὅμ. 3 περὶ ἐλεημοσύνης καὶ εἰς τὸν πλούσιον καὶ τὸν Λάζαρον, PG 64, 437: *Ἐν δὲ τῷ ἀρίστῳ αὐτοῦ χρυσὸς ἄμετρος διηκόνει, καὶ ἄργυρος ἀμύθητος, οἶνος πολῦτιμος, φασιανοὶ, χήνες, πορφυρίωνες, πέρδικες, περιστερὰ, ὄρνεις, λαγωοὶ, ἀρνία, ἔριφοι, μαγεύρων πλῆθος θορυβομένων· ἄλλοι ῥιπίζοντες**

αλλά και άγρια ζώα, όπως ονάγρους ή αρκούδες²⁹³. Όλα τα προαναφερθέντα ζώα έπρεπε να ήταν εγκλεισμένα σε ειδικούς χώρους δίπλα στους στάβλους, όπου έβαζαν τους ίππους²⁹⁴ και τους ημιόνους²⁹⁵, που χρησιμοποιούνταν στις άμαξες. Αυτοί οι χώροι βρίσκονταν στο ισόγειο, σχετικά κοντά στα δωμάτια των δούλων, που φρόντιζαν τα κατοικίδια ζώα και ετοίμαζαν τα ζώα των οχημάτων εξόδου των ιδιοκτητών. Κοντά στους στάβλους βρισκόταν και ο χώρος όπου στάθμευαν τα οχήματα. Υπήρχαν ξεχωριστοί χώροι για τα ζώηλατα οχήματα, τις άμαξες, και τα βαστέρνια²⁹⁶, τα οποία μετέφεραν στα χέρια τους οι βαστερνάριοι (δούλοι). Προφανώς ο χώρος για την στάθμευση και φύλαξη αυτών των οχημάτων βρισκόταν

σποδή μὴ μία ὑφίσταται αὐτοῦ τῆ κεφαλῆ· ἄλλοι ἀργυροῦς νιπτῆρας κατέχοντες, καὶ ὀθόνια καθαρὰ ἔτοιμοι παρεστήκεισαν, τὰ ἄκρα τῶν δακτύλων αὐτοῦ ἀποσμήχοντες, ἀνακειμένου αὐτοῦ. Καὶ βλέπε τὴν ἀπανθρωπίαν καὶ τὴν αἰσχύνην.

²⁹² Ἰω. Χρ., Ὁμ. 82 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 446: Ὁ δεῖνα τρέφει κύνας, ἵνα θηρία ἄγρια σαγηνεύσῃ, αὐτὸς εἰς θηριωδίαν ἐμπίπτων· ἕτερος ὄνους καὶ ταύρους, ἵνα μετακομίζῃ λίθους·

²⁹³ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 47 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 268: Νῦν δὲ κύνας μὲν τρέφομεν· πολλοὶ δὲ καὶ ονάγρους καὶ ἄρκτους, καὶ διάφορα θηρία· ἄνθρωπον δὲ περιορῶμεν λιμῶ τηκόμενον, καὶ τιμιώτερον ἡμῖν τὸ ἄλλότριον τοῦ συγγενοῦς.

²⁹⁴ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 11 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 493: Σὺ δὲ καὶ οἰκίας καὶ χωρία ἀρπάξεις, ἵνα ἵππον κοσμήσῃς καὶ ζύλα καὶ δέρματα, καὶ τοίχους καὶ ἔδαφος. Καὶ τὸ δὴ χαλεπώτερον, ὅτι οὐκ ἄνδρες μόνον, ἀλλὰ καὶ γυναῖκες ταύτην μαίνονται τὴν μανίαν, καὶ τοὺς ἄνδρας εἰς τὴν τοιαύτην ἀλείφουσι ματαιοπονίαν. -Εἰς τὸν 41 ψαλμόν, PG 55, 163: Ἐὰν ἴδῃς ἀργύριον ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς κείμενον, ἢ ἰμάτια χρυσᾶ, ἐτέρους σοβοῦντας, οἰκέτας ἔχοντας καὶ ἵππους χρυσοχαλίνους, μηδὲν πάθῃς ὑπὸ τῆς φαντασίας ἐκείνης.

²⁹⁵ Ἰω. Χρ., Περὶ παρθενίας, PG 48, 583· La Virginité, SC 125, LXV, 1, 1-12, σελ. 332-334: Ὅτι τὸ βαδίζειν τοῦ περιφέρεσθαι ἐπὶ ἡμίονοις ἥδιον. Ἀλλὰ τὸ περιφέρεσθαι ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς ἐπὶ ἡμίονων ἡδύ. Τῦφος τοῦτο περιττὸς μόνον, ἡδονῆς δὲ ἀπεστέρηται πάσης. Καὶ ὥσπερ οὔτε σκότος τοῦ φωτὸς ἄμεινον οὔτε τὸ συγκεκλειῆσθαι τοῦ λελύσθαι οὔτε τὸ πολλῶν χρῆζειν τοῦ μηδενός, οὕτως οὐδὲ αὐτὴ τοῖς οἰκείοις ποσὶ μὴ κεχρημένη ἄμεινον διακείσεται. Τὰς γὰρ ἀηδίας ὅσας ἐκ τούτων ὑπομένειν ἀνάγκη παρήμι. Καὶ γὰρ οὐχ ὅτε βούλεται ἔξεστιν αὐτῇ τῆς οἰκίας προελθεῖν, ἀλλὰ καὶ πολλὰκις χρησίμου τινὸς κατεπειγούσης ἐξόδου οἶκοι μένειν ἀναγκάζονται, καθάπερ τῶν ἐπαιτῶν οἱ τοὺς πόδας ἀποτετιμημένοι καὶ οὐκ ἔχοντες ὅτῳ φέροντο. -Ὁμ. 48 ἀπεκρίθησαν δὲ οἱ υἱοὶ τοῦ Χετ πρὸς Ἀβραάμ καὶ εἶπαν, PG 54, 443: Οὐδαμοῦ ἡμίονοι ἀργύρῳ περιλαμπόμενοι τοὺς τραχήλους, οὐδέ οἰκετῶν ἔσμός, οὐδέ ἡ πολλὴ βλακεία ἢ νῦν γινομένη. -Ὁμ. 23 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 320: Τί γὰρ μέγα φρονεῖς, ἄνθρωπε; ὅτι ὑψηλὸς ἐπὶ ὀχήματος φέρῃ; ὅτι σε ζεῦγος ἡμίονων ἔλκει; Καὶ τί τοῦτο; Τοῦτο γὰρ καὶ ἐπὶ ζύλων καὶ ἐπὶ λίθων γινόμενον ἴδοι τις ἄν. Ἀλλ' ὅτι καλὰ περιβέβλησαι ἰμάτια;

²⁹⁶ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 45 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 320: Νῦν δὲ ὀχήματος μὲν τόπος ἐστὶν ἀφωρισμένος, καὶ βαστερνίοις ἕτερος· τῶ δὲ Χριστῷ πλανωμένῳ οὐδὲ εἶς.

κοντά σε θύρα, διαφορετική από την κεντρική θύρα εισόδου στην οικία, η οποία θα έπρεπε να είναι μεγάλη σε μέγεθος και λειτουργούσε ως πύλη εισόδου κι εξόδου των οχημάτων στον δρόμο.

Σε οικία των Φιλίππων²⁹⁷, στην τέταρτη νησίδα ανατολικά της αγοράς, υπάρχουν στο νότιο τμήμα της δευτερεύοντες χώροι, όπως ένα μεγάλο δωμάτιο, το οποίο ταυτίστηκε με στάβλο. Αυτό είχε από δυτικά μια ανεξάρτητη είσοδο από μια πάροδο της πόλης και άλλη μία, στο βόρειο τοίχο, η οποία έβλεπε σε απλή τριγωνική αυλή. Η πρόσβαση από τον στάβλο στο δρόμο γινόταν μέσω ανοίγματος για τη διέλευση των φορτωμένων ζώων και αργότερα μέσω θύρας, η οποία τοποθετήθηκε στην ίδια θέση²⁹⁸.

1. 2. 9. Δωμάτια των δούλων

Τα δωμάτια και οι χώροι που χρησιμοποιούνταν από τους δούλους ενός πλούσιου οίκου βρίσκονταν στο ισόγειο, για να είναι στο ίδιο επίπεδο με τις αίθουσες εστίασης καθώς και τους χώρους μαγειρέματος, λουτρού, φιλοξενίας, αποθήκευσης και τους στάβλους, ώστε να εξυπηρετούν αμέσως τους ιδιοκτήτες του οίκου: *Ταῦτα λέγω πρὸς ἐντροπήν. Ἔδει μὲν γὰρ ἄνω ἐπὶ τῆς οἰκίας αὐτοὺς δέχεσθαι· εἰ δὲ μὴ βούλει, κἂν κάτω, κἂν ἔνθα αἱ ἡμίονοι, κἂν ἔνθα οἱ οἰκέται, δέξει τὸν Χριστόν*²⁹⁹. Οι χώροι των άνω ορόφων και ιδιαίτερος οι θάλαμοι, εν αντιθέσει με τα δωμάτια του ισογείου, επειδή ήταν φωτεινοί, είχαν ωραία θέα και αερίζονταν καλώς, θεωρούνταν προνομιούχοι και χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά από τους ιδιοκτήτες. Πιθανότατα από το υπηρετικό προσωπικό διέμεναν σε δωμάτια του ορόφου οι παραμάνες ή *τίθται*³⁰⁰ για να βρίσκονται κοντά στα μικρά παιδιά του οίκου, να τα φροντίζουν και να τα κοιμίζουν με νανουρίσματα.

²⁹⁷ Βλ. Said 2002, 3-4.

²⁹⁸ Για την Οικία στους Φιλίππους, βλ. Γούναρης, Βελένης 1992, 530.

²⁹⁹ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 45 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 319.

³⁰⁰ Ἰω. Χρ., Προθεωρία εἰς τοὺς ψαλμοὺς, PG 55, 537: *Αἱ γοῦν τίθται ἐν ταῖς ἀγκάλαις αὐτὰ βαστάζουσαι πολλάκις ἀπιοῦσαι, καὶ τινα αὐτοῖς κατεπάδουσαι ἕσματα παιδικά, οὕτως αὐτοῖς τὰ βλέφαρα κατακοιμίζουσι.*

1. 2. 10. Χώροι διαμονής και διημέρευσης στον όροφο

Στις περισσότερες ανεσκαμμένες οικίες σώθηκε μόνο το ισόγειο, διότι οι όροφοι είχαν δάπεδα κατασκευασμένα από ξύλινο πάτωμα και η οροφή επίσης στηριζόταν σε ξύλινο σκελετό, οπότε λόγω της φθαρτής φύσης του ξύλου, μόλις εφθείρετο και κατέπιπτε η στέγη, ακολουθούσε και η φθορά των ορόφων. Ως εκ τούτου, είναι ελάχιστες οι πληροφορίες για τους ορόφους των οικιών που λαμβάνουμε από τις ανασκαφές. Ο Χρυσόστομος περιγράφει σκηνές του ιδιωτικού βίου, ορισμένες από τις οποίες αφορούν τους χώρους διαμονής και διημέρευσης στον όροφο των οικιών.

Η φωτεινότητα, η πανοραμική θέα και ο επαρκής αερισμός των δωματίων ήταν επιθυμητός στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους και στην πρωτοβυζαντινή περίοδο³⁰¹. Για τους ίδιους λόγους, καθώς και για να εξασφαλιστεί η απομόνωση των γυναικών³⁰², στον όροφο χωροθετείτο και ο γυναικωνίτης όπως και στην αρχαία ελληνική οικία: *οίκιδιον ἔστι μοι διπλοῦν, ἴσα ἔχον τὰ ἄνω τοῖς κάτω κατὰ τὴν γυναικωνίτιν καὶ κατὰ τὴν ἀνδρωνίτιν*³⁰³. Ο γυναικωνίτης στην αρχαία Αθήνα θεωρείται ότι εισήχθη από την Ιωνία. Ήταν συνεπώς ανατολίτικης προέλευσης³⁰⁴. Ο Χρυσόστομος περιγράφει τις δραστηριότητες που ελάμβαναν χώρα στον γυναικωνίτη³⁰⁵, χωρίς να αποσαφηνίζει εάν βρισκόταν στον όροφο. Τον συνδέει με τον *θάλαμο*, το δωμάτιο της κόρης, ο οποίος ήταν ένας χώρος που φυλασσόταν με

³⁰¹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 56 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 309: *Εἰ δὲ νῦν ὑπὲρ τοῦ φωτεινὰς ἔχειν οἰκίας, καὶ εὐαερεῖς, μυρία δαπανῶμεν χρήματα, οἰκοδομοῦντες, τάλαιπωροῦμενοι.*

³⁰² Για τις γυναίκες στην πρωτοβυζαντινή εποχή, βλ. γενικά Beaucamp 1990. –Beaucamp 1992. – Schade 2003.

³⁰³ Λυσίας, Ὑπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου, 9, 3.

³⁰⁴ Για τη θέση της γυναίκας στην αρχαία Ελλάδα, βλ. ενδεικτικά Chrystal 2017.

³⁰⁵ Η κύρια δραστηριότητα των γυναικών στον γυναικωνίτη ήταν η ύφανση στον αργαλειό και η παραγωγή υφασμάτων. Βλ. Ἰω. Χρ., Προθεωρία εἰς τοὺς ψαλμοὺς, PG 55, 537. -Ὁμ. 35 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 256: *Ἀνέτειλεν ὁ ἥλιος, λαμπρὰς ἀφῆκε πανταχοῦ τὰς ἀκτῖνας, ἠγειρεν ἕκαστον ἐπὶ τὰ ἔργα· ὁ γεωργὸς τὴν δίκελλαν λαβὼν ἔξεισιν, ὁ χαλκοτύπος τὴν σφῦραν, καὶ τὸ κατάλληλον ἕκαστος τῶν δημιουργῶν, καὶ εὐρήσεις ἕκαστον τὰ οἰκεῖα ὄργανα μεταχειριζόμενον· ἡ γυνὴ ἡλακάτην ἢ τὰ ὑφάσματα.* -Ὁμ. 12 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 92: *Καὶ αἱ γυναῖκες δὲ, ὅταν τῷ ἰστόποδι προσαρασόμενοι κροτῶσιν οἱ κάλαμοι, ἢ ὅταν αὐταὶ τῷ κτενὶ σπαθῶσι, σημεῖον καὶ τοῦτο ποιοῦνται. Πάλιν ὅταν τὴν κρόκην τῷ κτενὶ κατακρούωσι, καὶ σφοδρότερον τοῦτο ἐργάζονται, εἶτα οἱ ἄνωθεν κάλαμοι ὑπὸ τῆς ἐντόνου πληγῆς κροτῶσι προσαρασόμενοι τῷ ἰστόποδι, σημεῖον καὶ τοῦτο ποιοῦνται.*

θύρες και κλειδαριές και επετηρείτο από τους υπηρέτες του οίκου και τους γονείς της κόρης, ώστε να διαφυλαχθεί η αγνότητά της³⁰⁶. Στη φράση, *ἀλλ' ἀπὸ τοῦ θαλάμου καὶ τῆς γυναικωνίτιδος ἐφ' ἕτερον ἦλθε θάλαμον, τὸν οὐρανόν*³⁰⁷, είναι φανερό ότι θάλαμος και γυναικωνίτης βρίσκονταν στο ίδιο επίπεδο της οικίας, ήτοι στον ὄροφο³⁰⁸.

Η κοινωνική θέση της πρωτοβυζαντινής οικοδέσποινας δεν διαφέρει από αυτήν της γυναίκας στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, δηλαδή μεριμνούσε για τις δραστηριότητες και εργασίες που ελάμβαναν χώρα εντός του οίκου, αντιθέτως με τον άνδρα που πήγαινε στην αγορά και αναλάμβανε τις εξωτερικές εργασίες: *Οὔτε γὰρ πάντα ἐπέτρεψε τῷ ἀνδρί, οὔτε πάντα τῇ γυναικί, ἀλλὰ καὶ ταῦτα διεῖλεν ἐκάστω, τῇ μὲν τὴν οἰκίαν, τῷ δὲ τὴν ἀγορὰν ἐγχειρίσας, καὶ τῷ μὲν τὸ τρέφειν, γεωργεῖ γάρ· τῇ δὲ τὸ περιβάλλειν, ἰστός γὰρ καὶ ἡλακάτη τῆς γυναικός· αὐτὸς γὰρ ἔδωκε τῇ γυναικὶ ὑφάσματος σοφία*³⁰⁹. Συνεπώς ο γυναικωνίτης ως χώρος λειτουργούσε όπως και στον αρχαίο ελληνικό οίκο. Ήταν ένα σύνολο ανεξάρτητων χώρων διημέρευσης, οι οποίοι χρησιμοποιούνταν από την κυρία του οίκου, τις κόρες και τις υπηρέτριες. Πρέπει να σημειωθεί ότι στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους οι Ρωμαίες απολάμβαναν ένα τελείως διαφορετικό καθεστώς ελευθερίας λόγω των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών και της ιδεολογίας που διαμορφώθηκαν μετά από τις μεγάλες ρωμαϊκές κατακτήσεις. Οι γυναίκες δεν ήταν περιορισμένες σε γυναικωνίτη. Σύμφωνα μάλιστα με τον P. Veyne³¹⁰, οι γυναίκες της αριστοκρατίας έπρεπε κατά τις εξόδους τους να συνοδεύονται από δούλους που κατά κάποιο τρόπο αντιστοιχούσαν με τον γυναικωνίτη στην αρχαία Ελλάδα, δηλαδή επέβλεπαν την αξιοπρεπή συμπεριφορά τους.

Στην αρχαία ελληνική οικία, ο *ἀνδρῶν* βρισκόταν στο ισόγειο και ήταν η αίθουσα συμποσίων που εχρησιμοποιεῖτο από τον κύριο για να δέχεται τους καλεσμένους του, ενώ απαγορευόταν η συμμετοχή των γυναικών του οίκου στα

³⁰⁶ Ἰω. Χρ., Εἰς τὰς Ἁγίας μάρτυρας Βερνίκην καὶ Προσδόκην, PG 50, 636: *καίτοι ἴστε, ὅτι καὶ θάλαμοι καὶ γυναικωνίτιδες, καὶ θύραι, καὶ μοχλοὶ, καὶ φύλακες, καὶ προφύλακες, καὶ θεραπαινίδες, καὶ τιθηνοὶ, καὶ μητρὸς προσεδρία, καὶ πατρὸς πρόνοια, καὶ πολλὴ παρὰ τῶν γονέων ἐπιμέλεια γίνεται, ὥστε διατηρηθῆναι τὸ τῆς παρθενίας ἄνθος, καὶ μόλις οὕτω διασώζεται.*

³⁰⁷ Ἰω. Χρ., Ὁμ. ἐγκωμιαστικὴ εἰς τὴν Ἁγίαν μάρτυρα Πελαγίαν, PG 50, 579.

³⁰⁸ Βλ. Ἰω. Χρ., Ὁμ. 14 ἔρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 540.

³⁰⁹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 34 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 291.

³¹⁰ Veyne 1987, 73.

συμπόσια. Οι περισσότερες οικίες ήταν διώροφες, οπότε ο *γυναικών*³¹¹ ή γυναικωνίτης χωροθετείτο στον όροφο, εάν όμως η οικία δεν διέθετε όροφο, σε ξεχωριστό τομέα του ισογείου που είχε ιδιωτικό χαρακτήρα, συνήθως στο πίσω μέρος της οικίας, σε απόσταση από τον *ἀνδρῶνα*³¹². Η ίδια χωροταξική κατανομή ισχύει και στην πρωτοβυζαντινή οικία: στο ισόγειο τα τρικλίνια και στον όροφο ο γυναικωνίτης. Οι άνδρες έπρεπε να αποφεύγουν όχι μόνο να χρησιμοποιούν αυτόν τον χώρο αλλά και τις γυναικείες δραστηριότητες που ελάμβαναν χώρα εντός αυτού, *φύγετε τὰς γυναικωνίτιδας*³¹³. Ο όρος *γυναικών* συναντάται μόνο μια φορά στα έργα του Χρυσοστόμου. Συνήθως χρησιμοποιεί τον όρο *γυναικωνίτις*³¹⁴.

Εκεί, οι γυναίκες του οίκου περνούσαν πολλές ώρες κι ασχολούνταν με την παραγωγή υφαντών υφασμάτων³¹⁵. Όταν ύφαιναν στον αργαλειό τραγουδούσαν και ακουγόταν ένας συγχρονισμένος ήχος του αργαλειού τους: *Ἦδη δὲ καὶ γυναῖκες ἰστουργοῦσαι, καὶ τῇ κερκίδι τοὺς στήμονας συγκεχυμένους διακρίνουσαι, πολλάκις μὲν καὶ καθ' ἑαυτὴν ἐκάστη, πολλάκις δὲ καὶ συμφώνως ἅπασαι, μίαν τινὰ μελωδίαν ἄδουσι*³¹⁶. Ο Χρυσόστομος ψέγει τους άνδρες της εποχής του, συγκρίνοντάς τους με τον Αβεσσαλώμ, διότι συνήθιζαν να ασχολούνται με την περιποίηση της κόμης τους και τονίζει ότι αυτές ήταν ασχολίες των γυναικών και αφορούσαν αποκλειστικά τις δραστηριότητες του γυναικωνίτη: *ἀπαιωροῦσι πολυμήκεις βοστρύχους καὶ πλοκαμιῖδας, τὰ τῆς γυναικωνίτιδος ἔργα*³¹⁷. Σε μια άλλη εικόνα που αφορά χώρο που χρησιμοποιείτο αποκλειστικά από τις γυναίκες υπηρέτριες του οίκου, ο επισκέπτης

³¹¹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. εἰς Εὐτρόπιον εὐνοῦχον πατρίκιον καὶ ὑπατον, PG 52, 394: *Καὶ παρθένοι θαλάμους, καὶ γυναῖκες γυναικῶνας, καὶ ἄνδρες τὴν ἀγορὰν κενώσαντες, πάντες ἐνταῦθα συνεδράμετε.*

³¹² Για τον γυναικωνίτη στην αρχαία ελληνική οικία, βλ. Nevett 1999, 17-18.

³¹³ Γρηγ. Θεολ., Λόγος 37, PG 36, 1Θ', 305: *Γένεσθε μετὰ τῶν ἀνδρῶν, ὅψε γοῦν ἀνδρικόν τι φρονήσατε, φύγετε τὰς γυναικωνίτιδας, μὴ προστεθῆτω τῷ αἰσχροῦ τοῦ ὀνόματος τὸ αἰσχρὸν τοῦ κηρύγματος.*

³¹⁴ Ἰω. Χρ., Ὁμ. εἰς Εὐτρόπιον εὐνοῦχον πατρίκιον καὶ ὑπατον, PG 52, 394.

³¹⁵ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 34 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 292: *ἂν τε ὑφαίνειν πάλιν ἱμάτιον, οὐ χρυσοῦ πάλιν ἡμῖν δὲ καὶ ἀργύρου, ἀλλὰ χειρῶν πάλιν καὶ τέχνης καὶ γυναικῶν ἐργαζομένων.*

³¹⁶ Ἰω. Χρ., Προθεωρία εἰς τοὺς ψαλμοὺς, PG 55, 537. -Εἰς τὸν 41 ψαλμόν, PG 55, 156-157. -Ὁμ. 12 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 92: *Καὶ αἱ γυναῖκες δὲ, ὅταν τῷ ἰστόποδι προσαρασόμενοι κροτῶσιν οἱ κάλαμοι, ἢ ὅταν αὐταὶ τῷ κτενὶ σπαθῶσι, σημεῖον καὶ τοῦτο ποιοῦνται. Πάλιν ὅταν τὴν κρόκην τῷ κτενὶ κατακρούουσι, καὶ σφοδρότερον τοῦτο ἐργάζονται, εἶτα οἱ ἄνωθεν κάλαμοι ὑπὸ τῆς ἐντόνου πληγῆς κροτῶσι προσαρασόμενοι τῷ ἰστόποδι, σημεῖον καὶ τοῦτο ποιοῦνται.*

³¹⁷ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν 118 ψαλμόν ἦτοι τὸν ἄμωμον στάσις α', PG 55, 678.

θα αντίκριζε κρεμασμένα γυναικεία υποδήματα, διαζώματα, κεφαλόδεσμα καθώς και άλλα αντικείμενα απαραίτητα για την ύφανση και για προσωπική χρήση, τα οποία ο Χρυσόστομος αποφεύγει να αναφέρει: *Καὶ παρήμι τὴν ἀσχημοσύνην τῆς οἰκίας· οἶον γάρ ἐστιν ἀνελθόντα εἰς ἀνδρὸς μονάζοντος οἰκίαν ὄραν ὑποδήματα γυναικεῖα κρεμάμενα, καὶ διαζώματα, καὶ κεφαλόδεσμα, καὶ καλαθίσκους, καὶ ἡλακάτην, καὶ κερκίδας, καὶ κτένας, καὶ ἰστοπόδην, καὶ τὰ ἄλλα ἅπερ οὐκ ἔνι κατὰ μέρος λέγειν ἅπαντα*³¹⁸. Συνεπώς εκτός από την παραγωγή υφασμάτων, η ένδυση, ο καλλωπισμός και οι περίτεχνες κομμώσεις ήταν δραστηριότητες του γυναικωνίτη όπως δείχνει και η χρήση κατόπτρων, μυροδοχείων και σκευών περιποίησης³¹⁹.

Οι γυναίκες και οι ανύπαντρες κόρες των ανωτέρων κοινωνικών τάξεων περνούσαν το μεγαλύτερο μέρος του βίου τους εντός της οικίας, *Καὶ χρὴ τὴν παρθένον πανταχόθεν τειχίζεσθαι καὶ ὀλιγάκις τοῦ παντός ἐνιαυτοῦ προβαίνειν τῆς οἰκίας, ὅταν ἀπαραίτητοι καὶ ἀναγκαῖαι κατεπείγωσι προφάσεις*³²⁰, καθώς συνηθιζόταν να έχουν μόνο τις αναγκαίες εξόδους από τον οίκο μέσα σε ολόκληρο το έτος: *ἀλλὰ περὶ μὲν τῆς γυναικὸς σωφροσύνην οὕτως εἴ ἀκριβῆς, ὡς καὶ περιττὸς εἶναι καὶ ἄμετρος, καὶ μηδὲ τὰς ἀναγκαῖας ἐξόδους συγχωρεῖν· σαυτῶ δὲ νομίζεις πάντα ἐξεῖναι*³²¹. Κατά την αντίληψη του Χρυσοστόμου και του ποιμνίου του που αποτελείτο κυρίως από άνδρες, η γυναικεία φύση προστάτευε τη γυναίκα από το να παρακολουθεῖ άσεμνα θεάματα που ελάμβαναν χώρα εκτός του οίκου, διότι θεωρεῖτο δεδομένο ότι στη γυναίκα άρμοζε να παραμένει στον οίκο και να ασχολεῖται αποκλειστικά με τις δραστηριότητες εντός αυτού: *Ἐπειδὴ τῆς σκηνῆς καὶ*

³¹⁸ Ἰω. Χρ., Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθένους συνεισάκτους, PG 47, 508. -Ομιλία του Χρυσοστόμου που αποκαλύπτει σκηνές του οίκου εκκλησιαστικῶν ανδρῶν. Στην Κωνσταντινούπολη του 398 μ.Χ., πολλοί μοναχοί έπαιρναν στην οικία τους παρθένους ως υπηρέτριες, κοπέλες φτωχές, ανύπανδρες, αφιερωμένες στο Θεό, ή αντιθέτως πολλές παρθένες συζούσαν με μοναχό ή κληρικό, συνήθεια που διέβαλλε τη χριστιανική εκκλησία και ελέγχεται αυστηρά από τον Χρυσόστομο. -Βλ. ΕΠΕ 1981, τ. 29, 10. -Βλ. Ἰω. Χρ., Ὅμ. 44 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 378: *Ἔστω τις ἀδελφὸς παρθένῳ συνοικῶν, κόσμιος μὲν καὶ σώφρων, πλὴν ἀλλὰ μηδὲ οὕτω διαφευγέτω τὴν πονηρὰν δόξαν.*

³¹⁹ Ἰω. Χρ., Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθένους συνεισάκτους, PG 47, 508: *εἰ τὸ κάτοπρον κατεσκεύασται τῆς κυρίας, εἰ τὸν κάδον ἀπήρτισαν, εἰ τὸ ληκύθιον ἀπέδωκαν.* -Ὅμ. 12 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 390: *κάτοπτρα καὶ ἱμάτια χρωμένη.*

³²⁰ Ἰω. Χρ., Λόγος 3 περὶ ἱερωσύνης, PG 48, 658· Sur le sacerdoce, III, SC 272, 13, 71-74, σελ. 216.

³²¹ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 7 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 82.

τῶν ἀσέμνων τῶν ἐκεῖ ἢ φύσις αὐτῆ τὰς γυναῖκας ἀπήγαγεν³²². Ἡ θέση της ἦταν να ζει με σωφροσύνη και να τεκνοποιεῖ: *Γυναῖκα ἄγη ἐπὶ σωφροσύνη καὶ παιδοποιία*³²³.

Ἡ σωφροσύνη των γυναικῶν θεωρεῖτο μεγίστη ἀρετὴ ἀπὸ τον Χρυσόστομο και τους Πατέρες και εκφράζεται με την παραμονή εντὸς του οἴκου, την πραγματοποίησι ελαχίστων ἐξόδων, την ἀποφυγὴ ἐμφάνισης σε ξένους ἀνδρες και την κάλυψη της κεφαλῆς: *ρίψασαι ἀπὸ τῶν κεφαλῶν τὰ τῆς εὐσχημοσύνης καλύμματα*³²⁴. Ἡ κάλυψη της κεφαλῆς ἦταν, ὡς γνωστὸ, ἀρχαία συνήθεια τόσο στον ἐλληνορωμαϊκὸ κόσμο ὅσο και στους Εβραίους³²⁵. Πιο ἀκραία στάσι ἀκολουθοῦσε ὁ Κλήμης Ρώμης πολὺ ἐνωρίτερα, τον 1^ο αἰ. μ.Χ., ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται στην ἀνάγκη να καλύπτεται τὸ πρόσωπο της γυναῖκας: *περικαλύπτεται τὸ πρόσωπον τὴν ἀπ' ἀλλοτρίων ἀνδρῶν ὄψιν μετὰ αἰδοῦς κρύπτουσα*³²⁶. Τὸ πρόσωπο της γυναῖκας ἐπρεπε να τὸ βλέπει μόνον ὁ σύζυγός της και γενικά τα μέρη του σώματός της να μὴ ἐκτίθενται σε κοινὴ θεά³²⁷. Ὁ Κλήμης Αλεξανδρεὺς στον *Παιδαγωγό* ἀναφέρεται δύο φορές στην ἀνάγκη να καλύπτεται τὸ πρόσωπο των γυναικῶν και ὄχι μόνον τὸ κεφάλι³²⁸. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος δεν ἀκολουθεῖ τόσο ἀκραία θέση στο θέμα της κάλυψης των γυναικῶν. Δεν ἀναφέρει την κάλυψη του προσώπου των γυναικῶν, ἀλλὰ μόνον της κεφαλῆς. Ἡ κάλυψη του προσώπου ἀναφέρεται ἐνίοτε

³²² Ἰω. Χρ., Ὁμ. 12 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 386.

³²³ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 12 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 386.

³²⁴ Μ. Βασ., Ὁμ. 14 κατὰ μεθούτων, PG 31, 445.

³²⁵ Για τὸ κάλυμμα της κεφαλῆς βλ. Alberici, Harlow 2007, 193-203. -Schreiber 2003, 11.

³²⁶ Κλήμης Ρώμης, Διαταγαὶ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων βιβλίον 1 κεφ. 9, PG 1, 585.

³²⁷ Κλήμης Ρώμης, Διαταγαὶ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων βιβλίον 1 κεφ. 8, PG 1, 584: *Μὴ οὖν μιμεῖσθε τὰς τοιαύτας γυναῖκας ἡμεῖς αἱ χριστιαναὶ ὑπάρχουσαι. Πιστὴ δὲ θέλουσα εἶναι, τῷ σῶ ἀνδρὶ πρόσεχε ἐπὶ τὸ ἀρέσκειν αὐτῷ μόνῳ, ἐν δὲ ταῖς πλατεῖαις σκέπουσα τὴν κεφαλὴν σου· διὰ γὰρ τῆς ἐπικάλυψεως ἀποκλείσεις τὴν θεάν τοῖς περιεργότεροις.* -Ἰω. Χρ., Ὁμ. 1 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 19: *Ὅταν γὰρ κοινὰς πᾶσι τὰς γυναῖκας ποιῶσι, καὶ παρθένους γυμνῶσαντες ἐπὶ τῆς παλαίστρας ἄγωνισιν ἐπὶ θεάν ἀνθρώπων, καὶ λαθραίους κατασκευάζωσι γάμους, πάντα ὁμοῦ μιγνόντες καὶ συνταράττοντες, καὶ τοὺς ὄρους τῆς φύσεως ἀνατρέποντες, τι ἕτερον ἔστιν εἰπεῖν;*

³²⁸ Κλήμης Αλεξανδρεὺς, Παιδαγωγός, *Le pedagogue, livre II*, SC 108, 2.114: *ἐγκεκαλύφθαι δὲ καὶ τὴν κεφαλὴν καὶ τὸ πρόσωπον ἐπεσκιάσθαι.* -*Le pedagogue, livre III*, SC 158, 3.793: *κεκαλύφθω τὰ πάντα.* -Στο χωρίο αὐτὸ ἀναφέρει ὅτι ἡ γυναῖκα πρέπει να εἶναι τελείως καλυμμένη και δεν θα περιπέσει ποτὲ σε ἀμαρτία ἀν κρατεῖ *τὴν ἀμπεχόνην.* -Γιατὶ οἱ γυναῖκες ὀφείλαν να καλύπτουν τὴν κεφαλὴ και τὸ πρόσωπο σύμφωνα με τὴ ρητορικὴ του Κλήμεντα του Αλεξανδρέα, βλ. Desjardins 2005, 700-708. -Ὁ Τερτυλλιανὸς μαρτυρεῖ ὅτι τὸ κάλυμμα της κεφαλῆς ἀφοροῦσε τις παντρεμένες και συνιστᾶ να ἐπεκταθεῖ σε ὅλες τις ἀνύπαντρες (*De Virginitibus velandis* 11-14).

σε πηγές στις ανατολικές επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, χωρίς βέβαια να είναι γενικευμένη, αλλά τοπική, και οπωσδήποτε ήταν μια συνήθεια προϊσλαμική³²⁹. Η ελληνορωμαϊκή πρακτική περιοριζόταν μόνον στην κάλυψη της κεφαλής³³⁰. Καθώς ο Χρυσόστομος δίδαξε στις μεγάλες κοσμοπολίτικες πόλεις, Αντιόχεια και Κωνσταντινούπολη με έντονη ελληνορωμαϊκή παράδοση, γίνεται εύκολα κατανοητό γιατί δεν ασπάζεται την ακραία θέση των προαναφερθέντων Πατέρων. Στους μεταγενέστερους βυζαντινούς χρόνους σπανιότατα αναφέρεται κάλυψη του προσώπου³³¹. Η κοινωνική θέση της γυναίκας, ειδικά της χριστιανής, χαρακτηρίζεται από εσωστρέφεια, η οποία σχετίζεται με τη χρήση ξεχωριστών χώρων στον οίκο, κυρίως του γυναικωνίτη και των θαλάμων και γενικότερα κοινωνική απομόνωση.

Στις αριστοκρατικές οικίες ακόμη και οι δούλες³³² όφειλαν να είναι σεμνές, σύμφωνα με τα ήθη της εποχής, να μην βγαίνουν στα πρόθυρα ούτε να τις βλέπουν οι περαστικοί: *Και καθάπερ τις ἀνήρ σόφρων και ἐπεικής παιδίσκην ἔχων ἀκόλαστον, ὄρους αὐτῇ καὶ κανόνας τίθησι, μηδέποτε ἔξω φαίνεσθαι τῶν προθύρων τῆς οἰκίας, μηδὲ τοῖς παριοῦσι φαίνεσθαι*³³³. Η κάλυψη της κεφαλής ήταν επιβεβλημένη και για τις υπηρέτριες οι οποίες τιμωρούνταν εάν ήταν ασκεπείς στην κεφαλή ή εμφάνιζαν άλλα μέρη του σώματός τους ακάλυπτα: *Ἄν μὲν οὖν γυμνῇ φανῇ σοι τῇ κεφαλῇ ἐκείνη, ὕβριν τὸ πρᾶγμα λέγεις· σὺ δὲ αὐτὴν γυμνοῦσα, οὐδὲν δεινὸν εἶναι φῆς; Εἶτά φησι· Τί, ἂν μὴ διορθῶται; Ράβδω καὶ πληγαῖς σωφρόνισον*³³⁴.

Η άγαμη κόρη επίσης περιοριζόταν σε θαλάμους και γυναικωνίτες για να διαφυλαχθεί η τιμή της. Οι γονεῖς της χρησιμοποιούσαν κάθε μέσο που θα την κρατούσε μακριά από τα βλέμματα των επιτηδειών, όπως φύλακες, θύρες και κλειδαριές: *Πῶς οὖν αὐτὴν ἀπαιτεῖς σωφροσύνην, εἰπέ μοι, εἰς τοσαύτην ἀναίδειαν ἐκ πρώτης αὐτὴν παιδοτριβῶν τῆς ἡμέρας, καὶ παρασκευάζων ἐπ' ὄψεσιν αὐτῆς καὶ γίνεσθαι καὶ λέγεσθαι ταῦτα, ἃ μηδὲ σπουδαίοις ἀνδραπόδοις ἀκοῦσαι θέμις; Τοσοῦτον*

³²⁹ Βλ. Detoraki 2007: Στο Μαρτύριο του Αγ. Αρέθα, κεφ. 11, σελ. 215, 219, στις αρχές του 6^{ου} αι. σε επαρχία της Ανατολής (Συρία, Αραβία) οι γυναίκες αποκάλυπταν το πρόσωπο μόνο στον γάμο και προκειμένου να οδηγηθούν στον θάνατο.

³³⁰ Βλ. Veyne 1987, 73: “never showing themselves in public without a partial veil”.

³³¹ Βλ., Άννα Κομνηνή 2, 5, 8, Β. Leib (έκδ.), 1943, (ανατύπωση 1967): *τὴν ἐπικαλύπτουσαν ὀθόνην τὸ πρόσωπον.*

³³² Για τις θεραπαινίδες και δούλες στην πρωτοβυζαντινή εποχή, βλ. Κουκουλές, τ. 2, 205-209.

³³³ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 39 Ἡνίκα δὲ ἐγένετο ὁ Ἄβραμ ἐννενηκόντα ἐννέα ἐτῶν, ὤφθη αὐτῷ ὁ Θεός, PG 53, 366.

³³⁴ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 15 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολὴν, PG 62, 110.

χρόνον ἐπόνεσεν ὁ πατήρ μετὰ τῆς μητρὸς φυλάττων τὴν παρθένον, ὥστε μήτε εἰπεῖν, μήτε ἑτέρου ἀκοῦσαι λέγοντός τι τῶν τοιούτων ῥημάτων, καὶ θαλάμους, καὶ γυναικωνίτιδας, καὶ φύλακας, καὶ θύρας, καὶ μοχλοὺς, καὶ τὰς ἐν ἐσπέρα προόδους, καὶ τὸ μηδενὶ φαίνεσθαι μηδὲ τῶν ἐπιτηδείων, καὶ πολλὰ ἕτερα πλείονα τούτων πραγματευόμενος, καὶ σὺ πάντα ἐκεῖνα ἐν μιᾷ ἐλθὼν ἐξέχεας ἡμέρα, ἀναίσχυντον αὐτὴν παρασκευάζων γενέσθαι διὰ τῆς ἀτίμου πομπῆς ἐκείνης, καὶ διεφθαρμένα ῥήματα εἰς τὴν ψυχὴν εἰσάγων τῆς νόμφης; Οὐκ ἐντεῦθεν τὰ μετὰ ταῦτα κακά; οὐκ ἐντεῦθεν μοιχεῖαι καὶ ζηλοτυπία; οὐκ ἐντεῦθεν ἀπαιδία καὶ χηρεῖαι καὶ ὀρφανία ἄωροι; Ὅταν γὰρ τοὺς δαίμονας καλῆς διὰ τῶν ἁσμάτων, ὅταν τὴν ἐκείνων ἐπιθυμίαν πληροῖς διὰ τῶν αἰσχρῶν ῥημάτων, ὅταν μίμους καὶ μαλακοὺς εἰς τὴν οἰκίαν εἰσάγῃς καὶ τὸ θέατρον ἅπαν, ὅταν πορνῶν ἐμπλήσῃς τὴν οἰκίαν, καὶ τῶν δαιμόνων ὀλόκληρον παρασκευάσῃς ἐκεῖ κωμᾶσαι τὸν χορὸν, τί προσδοκᾷς λοιπὸν ὑγιᾶς, εἰπέ μοι; Τίνος δὲ ἔνεκεν καὶ ἱερέας εἰσάγεις, μέλλων τῇ ὑστεραίᾳ τοιαῦτα τελεῖν; Βούλει φιλοτιμίαν ἐπιδείξασθαι κέρδος ἔχουσαν; Κάλεσον χοροὺς πενήτων³³⁵. Ἐνῶ οἱ γονεῖς φρόντιζαν νὰ διαφυλάξουν τὴν τιμὴ τῆς ἀγαμῆς κόρης κρατώντας τὴν γὰρ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς τῆς στους θαλάμους καὶ στους γυναικωνίτες, ὅταν παντρευόταν εἰσήγαγαν στους χώρους αὐτοὺς θεατρίνους καὶ θεατρίνες, χορευτὲς καὶ μίμους, οἱ ὁποῖοι με ἀναίσχυντα λόγια καὶ ἄσματα ἔκαναν ἐπικλήσεις στους θεοὺς τῆς εἰδωλολατρικῆς θρησκείας, κυρίως στὴ θεὰ Ἀφροδίτη³³⁶. Μετὰ ἀπὸ ὅλα αὐτά, ὁ Χρυσόστομος θεωρεῖ ἀνόφελον νὰ καλοῦν στὴν οἰκία καὶ ἱερεῖς καὶ συμβουλεύει ἀντὶ γὰρ θεατρίνους, νὰ προσκαλοῦν καὶ νὰ προσφέρουν περιποίηση καὶ φιλοξενία σὲ φτωχοὺς.

Σε ἄλλῃ ομιλίᾳ τοῦ ἀναφέρεται στὸν εορτασμὸ ἐνὸς γάμου στὸν οἶκο ὅπου προσεκαλοῦντο χορευτὲς με ἄσεμνους χοροὺς, θηλυπρεπεῖς ἄνδρες (θεατρίνοι) καὶ πόρνες (θεατρίνες) συνήθεια τὴν ὁποία στηλιτεύει, ἀλλὰ καὶ ἄλλες γυναῖκες: εἰς τὴν γυναικωνίτιν εἰσήγαγε τὰ τοῦ θεάτρου, μαλακοὺς λέγω καὶ πόρνους...Καὶ μὴν ταῦτα οὐκ ἀφροσύνης; ὑβρίζεις τὴν νόμφην, ὑβρίζεις τὰς κεκλημένας. Εἰ γὰρ τοιούτοις τέρπονται,

³³⁵ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ ἀποστολικὸν ρητὸν διὰ δὲ τὰς πορνείας ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἐχέτω, PG 51, 211.

³³⁶ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ ἀποστολικὸν ρητὸν διὰ δὲ τὰς πορνείας ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἐχέτω, PG 51, 210- 211: Οἱ δὲ ἐφ' ἡμῶν καὶ ὕμνους εἰς τὴν Ἀφροδίτην ἄδουσι χορεύοντες, καὶ μοιχείας πολλὰς, καὶ γάμων διαφθορὰς, καὶ ἔρωτας παρανόμους, καὶ μίξεις ἀθέσμων, καὶ πολλὰ ἕτερα ἀσεβείας καὶ αἰσχύνῃς γέμοντα ἄσματα κατ' ἐκείνην ἄδουσι τὴν ἡμέραν, καὶ μετὰ μέθην καὶ τοσαύτην ἀσχημοσύνην δι' αἰσχρῶν ῥημάτων δημοσίᾳ τὴν νόμφην πομπεύουσι.

ὑβρις τὸ πρᾶγμα. Εἰ τὸ γυναικας πόρνας ὄρᾶν ἀσχημονούσας φέρει τινὰ φιλοτιμίαν, διὰ τὴ μὴ καὶ τὴν νόμφην ἔλκεις, ἵνα κάκεῖνη θεωρῆ; Πάντως ἄσχημον καὶ αἰσχρὸν, μαλακοὺς ἄνδρας καὶ ὄρχουμένους, καὶ πᾶσαν τὴν πομπὴν τὴν σατανικὴν ἐπεισάγειν τῇ οἰκίᾳ³³⁷. Εἶναι φανερό ὅτι οἱ χώροι διημέρευσης, δηλαδή οἱ γυναικωνίτης, θα ἔπρεπε νὰ ἦταν ευχάριστοι, άνετοι καὶ νὰ καλύπτουν ὅλες τὶς δραστηριότητες τῶν γυναικῶν τοῦ οἴκου καθὼς καὶ τὶς κοινωνικὲς τοὺς υποχρεώσεις, ὅπως νὰ δέχονται διασκεδαστὲς καὶ τὶς καλεσμένους, τὰς κεκλημένας, σε αἴθουσες υποδοχῆς ξεχωριστὲς ἀπὸ τὰ τρικλίνια τοῦ ἰσογείου, ὅπου ελάμβαναν χώρα τὰ ανδρικά συμπόσια.

Ἡ ὑπαρξὴ τρικλινίων στὸν ὀροφο ἔχει ἀποδειχθεῖ καὶ ανασκαφικά³³⁸ (εἰκ.8). Προφανῶς τὰ τρικλίνια τοῦ ὀρόφου³³⁹ χρησιμοποιοῦνταν ἀπὸ τὶς γυναῖκες τοῦ οἴκου γιὰ νὰ δέχονται ἄλλες γυναῖκες καὶ επομένως θα ἦταν ξεχωριστοὶ χώροι ἀπ' αὐτοὺς ὅπου εὐρίσκοντο οἱ ἀργαλειοὶ καὶ ὁ ἀπαραίτητος ἐξοπλισμὸς γιὰ τὶς οικιακὲς ἐργασίες, τὴν ἐνδύση καὶ τὸν καλλωπισμὸ τῶν γυναικῶν³⁴⁰. Ὁ Σιδώνιος Ἀπολλινάριος (430-486 μ.Χ.) σὲ ἐπιστολὴ τοῦ³⁴¹ ἀναφέρει ὅτι στὴν ἐπαυλὴ τοῦ στο Ἀνιτάκιον κοντὰ στο τρικλίνιο τῶν γυναικῶν (triclinium matronalis) βρισκόταν τὸ ἐργαστῆριο υφαντικῆς (textrino)³⁴². Συνεπῶς, με τὸν ὄρο γυναικωνίτης δὲν

³³⁷ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 12 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολὴν, PG 62, 386. -Μαλακοὶ ονομάζονται ἀπὸ τὸν Χρυσόστομο οἱ θηλυπρεπεῖς ἄνδρες ποὺ ντύνονταν καὶ συμπεριφερόνταν προκλητικὰ ἐπιδεικνύοντας τὴν θηλυπρέπειά τοὺς καὶ συνήθως ἐργάζονταν ὡς θεατρίνοι.

³³⁸ Sodini 1997, 462. -Πετρίδης 2008, 250-251. -Βλ. Polci 2003,79-109.- Τὸν 5^ο αἰ. μ.Χ. ἐγκαταλείπεται τὸ τρικλίνιο τοῦ ἰσογείου μετὰ ἀπὸ ζημιές ποὺ υπέστη πιθανότατα ἀπὸ σεισμὸ καὶ κτίζεται ἀψιδωτὸ τρικλίνιο στὸν ὀροφο στὴν ἐπαυλὴ ποὺ ανασκάφηκε στο San Giovanni di Ruoti στὴν Νότιο Ἰταλία.

³³⁹ Τα τρικλίνια τοῦ ἰσογείου χρησιμοποιοῦνταν ἀπὸ τοὺς ἄνδρες. Οἱ μόνες γυναῖκες ποὺ καλοῦνταν στα συμπόσια τῶν ανδρῶν ἦταν οἱ γυναῖκες ἐλευθερίων ἠθῶν καὶ οἱ χορεύτριες. Βλ. Ἰω. Χρ., Ὁμ. 24 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολὴν, PG 60, 625: *Ταῦτα δὲ οὐχὶ πλουσίοις μόνον, ἀλλὰ καὶ πένησι παραινῶ, καὶ μάλιστα τοῖς τὰ φιλικὰ συγκροτοῦσι συμπόσια.* Αὐτὴ ἡ συνήθεια εἶχε ὡς συνέπεια νὰ γίνονται φασαρίες καὶ ανατροπές στὴν οἰκία. -Ὁμ. 24 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολὴν, PG 60, 626: *Καὶ γὰρ ἀπὸ τῶν τοιούτων τραπεζῶν ὑμῖν αἱ πονηραὶ ἐπιθυμίαι, ἐντεῦθεν αἱ ἀσέλγεια, ἐντεῦθεν αἱ γυναῖκες μὲν ἐν καταφρονήσει, αἱ δὲ πόρνοι ἐν τιμῇ παρ' ὑμῖν· ἐντεῦθεν αἱ τῶν οἰκιῶν ἀνατροπαί, καὶ τὰ μυρία κακὰ, καὶ ἄνω καὶ κάτω πάντα γέγονε, καὶ τὴν πηγὴν ἀφέντες τὴν καθαρὰν, ἐπὶ τοῦ βορβόρου τὸν ὄχετὸν τρέχετε.*

³⁴⁰ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν 118 ψαλμὸν ἤτοι τὸν ἄμωμον στάσις α', PG 55, 678.

³⁴¹ *Epistulae* II, 2, 9. -Βλ. Visser 2014, 26-45.

³⁴² Πετρίδης 2008, 253.

περιγράφεται ένας χώρος, αλλά το σύνολο των γυναικείων διαμερισμάτων που βρίσκονταν στον όροφο.

Στα τρικλίνια του ισογείου, όπου ελάμβαναν χώρα τα συμπόσια των ανδρών, δεν συμμετείχε η κυρία ούτε οι κόρες του οίκου. Ακόμη και για την εξυπηρέτηση των συμποσιαστών βλέπουμε άνδρες δούλους³⁴³ να κινούνται στο τρικλίνιο κι όχι γυναίκες υπηρέτριες. Αντίθετα, οι ρωμαίες γυναίκες συμμετείχαν στα συμπόσια που ελάμβαναν χώρα στα τρικλίνια³⁴⁴. Η πρωτοβυζαντινή οικία, όπως παρουσιάζεται στις ομιλίες του Χρυσοστόμου στο σημείο αυτό, ως προς τη λειτουργία και την κοινωνική της διάσταση, έχει περισσότερες ομοιότητες με τον αρχαιοελληνικό κι ελληνοιστικό οίκο, παρά με τον ρωμαϊκό.

Στον όροφο μιας πλούσιας οικίας διέμεναν οι ιδιοκτήτες σε χώρους που ονομάζονταν θάλαμοι³⁴⁵, κοιτώνες ή δωμάτια³⁴⁶. Τα δωμάτια στον όροφο προτιμώνταν αντί αυτών του ισογείου, διότι ήταν ευάερα και ευήλια³⁴⁷. Το πλούσιο ηλιακό φως υμνείται από τον Χρυσόστομο σε μια εικόνα πρωινού ξυπνήματος ενός αργόσχολου κι ευτραφούς κυρίου. Όταν ο ήλιος είχε ήδη ανατείλει και πλημμυρίσει την Αγορά, τότε μόνο ο κύριος σηκωνόταν από το κρεβάτι, ενώ είχε ήδη περάσει το καλλίτερο μέρος της ημέρας στο σκοτάδι, προφανώς επειδή κοιμόταν με τα παράθυρα κλειστά³⁴⁸. Οι θάλαμοι συνδέονταν με τα υπερώα, καθώς δεν ήταν δωμάτια μόνο του δευτέρου ορόφου, αλλά και του τρίτου ή τετάρτου, στο ίδιο ύψος που πετούσαν οι κόρακες και οι γύπες, *κατασκευάζεις θαλάμους εϊκῆ καὶ μάτην, καὶ τῷ μὲν Χριστῷ οὐδὲ μικροῦ μεταδίδως ὀρόφου, κόραξι δὲ καὶ γυψὶν ὑπερῶα*

³⁴³ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 1 υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 304.

³⁴⁴ Dunbabin 2003, 23. -Nevett 1999, 17-19.

³⁴⁵ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 3 υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολήν πρώτην, PG 62, 413. -Περὶ μονανδρίας, PG 48, 612· Sur le mariage unique, SC 138, chap. 2 (li.106-130), 2, 114-124, σελ.170. - Ἑρμηνεία εἰς τὸν 4 ψαλμόν, PG 55, 42. -Εἰς τὸν 118 ψαλμόν ἦτοι τὸν ἄμωμον στάσις α', PG 55, 679.

³⁴⁶ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν 41 ψαλμόν, PG 55, 158: *Ἐκεῖνοι ποιοῦσι θέατρον τὴν οἰκίαν αὐτῶν· σὺ ποιήσον ἐκκλησίαν τὸ δωμάτιόν σου.* -Λόγος 3 πρὸς Σταγειρίον περὶ ἀθυμίας, PG 47, 490: *τοσαύτης δυσωδίας τὸ δωμάτιον ἐμπέπλησται, τῷ μηδένα τὸν ἐπιμελούμενον εἶναι...ὄν ἐπὶ τῆς κλίνης κατάκειται.*

³⁴⁷ Βλ. Ἰω. Χρ., Ὁμ. 56 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 309.

³⁴⁸ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 35 υπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 256: *Οὗτος δὲ ἀπὸ τῆς εὐνῆς ἀναστάς, τοῦ ἡλίου τὴν ἀγορὰν ἐμπλήσαντος, καὶ πάντων κορεσθέντων τῆς οἰκείας ἐργασίας, ἀνίσταται διατεινόμενος, καθάπερ ὄντως ὄς παινόμενος, τὸ κάλλιστον τῆς ἡμέρας ἐν σκότει καταναλώσας.*

καλλωπίζει³⁴⁹, διότι οι λαμπρές οικίες στην Κωνσταντινούπολη και στην Αντιόχεια καθώς και στο προάστειό της τη Δάφνη ήταν τριώροφες και τετραώροφες. Σε μια μεγάλη και λαμπρή οικία ο αριθμός των θαλάμων στον όροφο ήταν μεγάλος.

Οι θάλαμοι ήταν τα υπνοδωμάτια που χρησιμοποιούνταν από το συζυγικό ζεύγος³⁵⁰ και τις κόρες της οικίας. Ο θάλαμος συνδεόταν με την κόρη του οίκου, *παρθένω θάλαμος ἐπιτήδειον μόνον*, διότι συνηθιζόταν μέχρι να φτάσει είκοσι ετών να περνάει όλον τον χρόνο της μέσα στο δωμάτιό της: *ἀλλ' ἐννόησον πῶς ἦν εἰκὸς κόρην διατεθῆναι ἀπαλὴν, τοῦ θαλάμου πλέον εἰδυῖαν οὐδὲν*³⁵¹. Δεν την «έβλεπε» ο ἥλιος και ζούσε σε *σκιατροφία*³⁵². Ο θάλαμος της πλούσιας κόρης ήταν πολυτελής, με ωραία μαλακά στρωσίδια και μοσχοβολούσε από τα αρώματα. Η κόρη όλη την ημέρα ξάπλωνε στα μαλακά στρώματα του κρεβατιού της και μοναδικό έργο της ήταν να καλλωπίζεται, να φοράει ρούχα από λεπτά υφάσματα, *ἱμάτια ἔχουσαι μαλακὰ τοῦ σώματος μαλακώτερα, λεπτὰς ὀθόνας καὶ τρυφερὰς*, που να μην πληγώνουν το τρυφερό της δέρμα, να χρυσοφορεί και να αρωματίζεται με άρωμα ρόδου. Γύρω της είχε πολλές θερααινίδες οι οποίες την υπηρετούσαν διαρκώς: *κόραι εἰκοστὸν ἔτος οὐπω γενόμεναι, ἐν θαλάμοις καὶ ἐν σκιατροφίᾳ τὸν ἅπαντα διατελέσασαι χρόνον, [ἐν] θαλάμοις μύρων γέμουσαι καὶ θυμιαμάτων, ἐπὶ στρωμνῆς ἀπαλῆς κατακείμεναι, ἀπαλαὶ καὶ αὐταὶ τὴν φύσιν, καὶ τῇ πολλῇ θεραπείᾳ μαλακώτεραι γινόμεναι, διὰ τῆς ἡμέρας πάσης οὐδὲν ἕτερον ἔργον ἔχουσαι, ἢ τὸ καλλωπίζεσθαι καὶ χρυσοφορεῖν καὶ τρυφῆς ἀπολαύειν πολλῆς, οὐδὲ ἑαυταῖς διακονούμεναι, ἀλλὰ πολλὰς ἔχουσαι τὰς θερααινίδας τὰς παρεστηκυίας, ἱμάτια ἔχουσαι μαλακὰ τοῦ σώματος μαλακώτερα,*

³⁴⁹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 14 ἔρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 540.

³⁵⁰ Ἰω. Χρ., Περὶ μονανδρίας, PG 48, 612· Sur le mariage unique, SC 138, chap.2 (li.106-130), 2, 114-124, σελ.170: *τὸν δεῦτερον νυμφίον εἰς τὸν τοῦ προτέρου θάλαμον εἰσαγόμενον καὶ εἰς τὴν εὐνήν ἀναβαίνοντα τὴν ἐκείνου.* -Ὁμ. 37 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστήν, PG 57, 427: *Πόθεν γὰρ οἱ τοῖς γάμοις ἐπιβουλεύοντες; εἰπέ μοι· οὐκ ἀπὸ τῆς σκηνῆς ταύτης; Πόθεν οἱ τοὺς θαλάμους διορτύττοντες; οὐκ ἀπὸ τῆς ὀρχήστρας ἐκείνης; Οὐκ ἐντεῦθεν οἱ ἄνδρες ταῖς γυναιξὶ φορτικοί; οὐκ ἐντεῦθεν τοῖς ἀνδράσιν αἱ γυναῖκες εὐκαταφρόνητοι; οὐκ ἐντεῦθεν οἱ πλείους μοιχοί;*

³⁵¹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. ἐγκωμιαστική εἰς τὴν Ἁγίαν μάρτυρα Πελαγίαν, PG 50, 580.

³⁵² Ἰω. Χρ., Ὁμ. 13 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 98. -Βλ. Ὁμ. 12 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 385: *ὄσαι μακαρίζεσθε, ὄσαι ἐν θαλάμοις ἐστε.* -Ὁμ. 12 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 386: *Τῇ παρθένω θάλαμος ἐπιτήδειον μόνον. Ἀλλὰ πενιχρὰ ἐστὶ, φησίν. Ἐπειδὴ πενιχρὰ ἐστὶ, καὶ κόσμιος ὀφείλει εἶναι· ἐχέτω τὸν τρόπον ἀντὶ πλούτου. Οὐκ ἔχει προῖκα ἐπιδοῦναι; τί αὐτὴν καὶ ἐτέρως εὐκαταφρόνητον ποιεῖς ἀπὸ τῆς ἀναστροφῆς;*

λεπτὰς ὀθόνας καὶ τρυφεράς, ἐν ῥόδοις καὶ ταῖς τοιαύταις εὐωδίαις διηνεκῶς ἀσχολούμεναι³⁵³.

Επειδὴ οἱ κόρες ἦταν ἀργόσχολες καὶ συνεχῶς κλεισμένες στο θάλαμο, ἀπὸ περιέργεια καὶ διάθεση γιὰ διασκέδαση, μέσα ἀπὸ τρύπα σὲ σανίδα τοῦ δωματίου τοὺς μποροῦσαν νὰ παρατηροῦν ποίος περπατοῦσε στὶς λεωφόρους, τί φοροῦσε, τί εμφάνιση εἶχε: *Πολλὰς γὰρ αὐτῶν ἀκήκοα διὰ τρυμαλιᾶς σανίδος περιβλεπούσας, καὶ θεωρούσας τοὺς ἐπὶ τὰς πλατείας περιπατοῦντας, μικροὺς τε καὶ μεγάλους, καὶ τοῦ μὲν τὴν ὁδὸν καταγελασάσας, τοῦ δὲ τὴν ἡλικίαν σμικρυνούσας, τοῦ δὲ τὰς τρίχας καὶ τὴν στολὴν ἐμπαιζούσας, καὶ μίμους καθεστῶσας κακοήθων ἄλλων γυναικῶν· ἐν ἀργίᾳ διαγούσας ἐν ἑορταῖς καὶ κυριακαῖς, καὶ οὐδέποτε αὐτὰς ἀνισταμένας, οὔτε ἐπὶ βρῶσιν, οὔτε ἐπὶ πόσιν, οὔτε ἐπὶ ὕπνον· ἀλλὰ τὸν καθημερινὸν κάματον καὶ τὴν μέριμναν ἐν ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ ἀναλίσκουσι· καὶ οὔτε πατέρας αἰδοῦνται, οὔτε μητέρας ἐντρέπονται, οὔτε ἀδελφοὺς αἰσχύνονται, οὔτε δούλους εὐλαβοῦνται ἢ δουλίδας, ἀλλὰ πᾶσιν ὁμοῦ γεγένηται παίγνιον, καὶ πρὸς πάντα εἰσὶν ὥσπερ ναῦς κυμαινομένη³⁵⁴. Ο Χρυσόστομος πιθανότατα περιγράφει ἕνα φωταγωγὸ ἢ μιὰ θυρίδα θαλάμου σὲ οἰκία τῆς Αντιόχειας³⁵⁵ με ἕνα εἶδος καφασωτοῦ, ἡ ὁποία ἀν καὶ παρέμενε κλειστή, ἔδινε τὴ δυνατότητα στὴν κόρη νὰ παρατηρεῖ τὸν ἐξῶ κόσμον χωρὶς νὰ γίνετα ἀντιληπτή. Πρόκειται γιὰ μιὰ μαρτυρία μοναδική -καὶ συνεπῶς πολύτιμη- σχετικὰ με τὶς ἀρχιτεκτονικὲς πρακτικὲς ποὺ διασφάλιζαν στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες τὴν ἀπομόνωση τῶν νεαρῶν γυναικῶν. Ο Θεοδώρητος Κύρου³⁵⁶ (393-457 μ.Χ.)*

³⁵³ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 13 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 98.

³⁵⁴ Ἰω. Χρ., Λόγος εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Ἁγίας Τεσσαρακοστῆς, PG 56, 535.

³⁵⁵ Οἱ ομιλίαι στὴ Γένεση, στὶς ὁποῖες συμπεριλαμβάνεται καὶ ὁ «Λόγος εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Ἁγίας Τεσσαρακοστῆς», ἐκφωνήθηκαν στὴν Αντιόχεια μεταξύ τῶν ἐτῶν 386-388. -Βλ. ΕΠΕ, 1981, τ. 2, 7.

³⁵⁶ Ο Θεοδώρητος Κύρου ἀναφέρει ὅτι κοσμοῦσαν τὸν Ναὸ τῶν Ἱεροσολύμων παράθυρα με ξύλινα δικτυωτὰ καφασωτὰ καὶ φωταγωγοὶ καλυμμένοι με διάτρητους λίθους, συνδέοντας αὐτὰ τα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα με τὴν εποχὴ του, διότι ἦταν γνωστὰ σὲ πολλοὺς, Βλ. Θεοδώρητος Κύρου, Εἰς τὴν τετάρτην τῶν Βασιλειῶν, PG 80, 745 καὶ Ἑρμηνεία τῆς προφητείας τοῦ θεοῦ Ἰεζεκιὴλ τόμος 16, PG 81, 1224. -Ἡ ἀναφορὰ σὲ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα ἐνὸς ναοῦ δὲν ἀποκλείει τὴν κατασκευὴ ὁμοίων θυρίδων ἢ φωταγωγῶν σὲ οἰκίαις, βλ. Θεοδώρητος Κύρου, Εἰς τὴν τρίτην τῶν Βασιλειῶν, PG 80, 685: *Φωταγωγὸς δὲ ὁ ναὸς εἶχεν, ἔνδοθεν μὲν εὐρείας, ἔξωθεν δὲ στενὰς ἄγαν, διατρήτοις δὲ λίθοις κεκαλυμμένας. Τοῦτο γὰρ δηλοῖ τὸ, Ἐποίησε τῷ οἴκῳ θυρίδας δικτυωτὰς κρυπτάς.* -Ὁ ὅρος οἶκος καὶ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα εἶχε ἐνίοτε τὴ σημασίαν τοῦ ναοῦ, βλ. Gallet de Santerre 1984, 671-693.

αναφέρει θυρίδες δικτυωτές³⁵⁷ (κατασκευασμένες να θυμίζουν δίκτυ) οι οποίες ήταν γνωστές στην εποχή του και χαρακτηρίζονταν από πολλούς διάτρητες³⁵⁸, ενώ εκείνες που ήταν εσωτερικά ευρείες κι εξωτερικά στενές, λοξές³⁵⁹. Στους τοίχους των οικιών, εκτός από ξύλινα παράθυρα³⁶⁰ ανοίγονταν ορθογώνιες ή κυκλικές οπές σε διάφορα σημεία που χρησίμευαν ως φωταγωγοί³⁶¹. Η περιγραφή της κόρης που μεγαλώνει απομονωμένη στον οίκο και βλέπει τον έξω κόσμο από ένα είδος καφασωτού παραθύρου παραπέμπει σε συνήθειες της Μέσης Ανατολής και όχι ρωμαϊκές.

Υπήρχαν και υπερώα με θυρίδες στον όροφο κατάλληλα κατασκευασμένα για την εποχή του θέρους³⁶² και επιμελώς διακοσμημένα³⁶³, δηλαδή εξώστες πάνω από το περιστύλιο, που επικοινωνούσαν με τον γυναικωνίτη. Όταν ήθελαν οι Αντιοχείς να παρακολουθήσουν τα θεάματα στον ιππόδρομο δεν δίσταζαν να ανεβαίνουν στα υπερώα και τα δώματα των πολυώροφων οικιών, που ευρίσκοντο πολύ κοντά, ή σε οποιοδήποτε υψηλό σημείο, για να βλέπουν³⁶⁴. Στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική ο χώρος συνήθως πάνω από το βόρειο κλίτος που προοριζόταν για τις γυναίκες αντιστοιχούσε με τον γυναικωνίτη των οικιών και διαχωριζόταν από τον υπόλοιπο ναό με βήλα ή ξύλινα δικτυωτά³⁶⁵.

³⁵⁷ Θεοδώρητος Κύρου, Ἑρμηνεία τῆς προφητείας τοῦ θεοῦ Ἰεζεκιήλ τόμος 16, PG 81, 1225: *Ἐἶχε δὲ καὶ θυρίδας δικτυωτάς, τουτέστι, διατρήτους δικτύφ ἑοικίας.*

³⁵⁸ Θεοδώρητος Κύρου, Εἰς τὴν τετάρτην τῶν Βασιλειῶν, PG 80, 745: *Ὅποῖόν ἐστι τὸ δικτυωτὸν ὑπερῶν; Οἶκος ἦν ὧρα θέρους ἐπιτήδειος, πολλὰς ἔχων φωταγωγὸς δικτυοειδῶς κατεσκευασμένας, ἃς διατρήτους ὀνομάζουσιν οἱ πολλοί.*

³⁵⁹ Θεοδώρητος Κύρου, Ἑρμηνεία τῆς προφητείας τοῦ θεοῦ Ἰεζεκιήλ τόμος 16, PG 81, 1224: *Τοῦτον δὲ αὐτὸν στενὸν κύκλον ἔφη εἰς ἐπίπεδα καὶ ὑπερῶα διηρῆσθαι, καὶ θυρίδας ἔχειν ἔξωθεν μὲν στενάς ἐρυντέρας δὲ ἔνδοθεν, ἃς προσαγορεύειν εἰώθαμεν λοξάς.*

³⁶⁰ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 12 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 105: *καὶ ἄνωθεν ἀπὸ τῶν δρυφάκτων κατακύπτοντες.*

³⁶¹ Για τα παράθυρα και τους φωταγωγούς στις βυζαντινές οικίες, βλ. Κουκουλές 1951, 279-290.

³⁶² Θεοδώρητος Κύρου, Εἰς τὴν τετάρτην τῶν Βασιλειῶν, PG 80, 745.

³⁶³ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 14 ἑρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 540. -Λόγος 4 πρὸς τοὺς τὰς συνάξεις καταλιμπάνοντας καὶ εἰς τὰ θέατρα ἀναβαίνοντας, PG 54, 660-661: *Καὶ ἐνταῦθα μὲν οὐδὲ τὸν κύριον τῆς ἐκκλησίας τόπον πληρούμενον ἔστιν ἰδεῖν· ἐκεῖ δὲ οὐ τὸν ἰππόδρομον μόνον, ἀλλὰ καὶ ὑπερῶα, καὶ οἰκίας, καὶ δώματα, καὶ κρημνοὺς, καὶ μυρίους ἑτέροισι ἄνωθεν καταλαμβάνουσι τόπους.*

³⁶⁴ Ε.Π.Ε., 1990, τ. 8 Α, 5. -Εκφωνήθηκε στην Αντιόχεια το έτος 387 μ.Χ.

³⁶⁵ Για τα υπερώα στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, βλ. Τάντζης 2008, 194.

1. 3. Πολυώροφες οικίες

Οι οικίες των εύπορων ιδιοκτητών των μεγάλων αστικών κέντρων και των προαστείων ήταν προκλητικά επιβλητικές, τριώροφες και τετραώροφες³⁶⁶. Σε αυτές τις πολυτελείς οικίες χρησιμοποιούνταν λίθοι ως οικοδομικά υλικά³⁶⁷, είχαν μεγάλο ύψος, μεγάλο μέγεθος³⁶⁸ και εντυπωσιακές κι επιμελημένες προσόψεις³⁶⁹. Στο πάνω μέρος της θύρας υπήρχε υπέρθυρο το οποίο στηριζόταν στις παραστάδες και στο κάτω μέρος, ο οὐδός, δηλαδή το κατώφλι³⁷⁰.

Η μαρτυρία για την ύπαρξη πολυώροφων οικιών βρίσκεται στο *Υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, ὁμ. 52*, που εκφωνήθηκε στην Αντιόχεια³⁷¹. Οι

³⁶⁶ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 52 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 522: *Εἰ δὲ οὗτοι δίκην διδῶσαι, πολλῶ μᾶλλον οἱ περὶ τὰ περιττὰ ἐπιτοημένοι, οἱ τριώροφα καὶ τετραώροφα οἰκοδομοῦντες, τῶν δὲ πεινῶντων καταφρονοῦντες, οἱ φιλαργυρίας μὲν ἐπιμελούμενοι, ἐλεημοσύνης δὲ ἀμελοῦντες.* -Ὁμ. 17 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 522: *Ὅταν γὰρ σὺ μὲν μεθύης ὁ δοῦλος, ἐκεῖνος δὲ πεινᾷ ὁ δεσπότης, καὶ μηδὲ τῆς ἀναγκαίας ἀπολαύη τροφῆς, τί σου τὸ τῆς δουλείας ὄνομα προστίσεται; Τοῦτο μὲν οὖν αὐτὸ σε καὶ βαρῆσει μειζόνως, ὅταν μὲν σὺ ἐν τριωρόφοις μένης, ἐκεῖνος δὲ μηδὲ χρηστῆς μετέχη στέγης· ὅταν σὺ μὲν ἐν ἀπαλαῖς στρωμαῖς, ἐκεῖνος δὲ μηδὲ προσκεφάλαιον ἔχη.*

³⁶⁷ Ἰω. Χρ., Πρὸς τοὺς εἰς τὰς ἵπποδρομίας ἀπελθόντας, PG 48, 1046: *Εἰπέ γάρ μοι, εἰ ἐθεάσω ἐν ταῖς αἰσθηταῖς ταύταις οἰκοδομαῖς ταῖς διὰ τῶν λίθων γινομέναις τοῦτο τινα ποιοῦντα.*

³⁶⁸ Ἰω. Χρ., Λόγος παραιναιτικός περὶ μετανοίας, PG 60, 691: *οἱ τὰς μεγίστας οἰκίας οἰκοδομοῦντες, καὶ συνάγοντες ἐκεῖ ἅπαντα τὰ νομιζόμενα ἀγαθὰ διὰ χειρῶν καὶ ἰδρώτων τῶν πενήτων ἀσιτεία καὶ ἀμισθία.*

³⁶⁹ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ ἐλεημοσύνης, PG 55, 516-517, κεφ. γ': *Ἐκ τούτων τίκεται φθόνος καὶ βασκανία, καὶ τὰ μυρία δεινά· καὶ ὅσω μονιμώτερα τὰ κτήματα, τοσοῦτω καὶ ἡ κατηγορία διαρκής· καὶ αἱ μεγάλα αὐτὰ καὶ λαμπραὶ οἰκίαι ἐστήκασιν φωνὴν ἀφειῖσαι, καὶ μετὰ τελευτὴν τῶν κτησαμένων, κατηγορῶν πικροτάτων· καὶ τὸ μὲν σῶμα τῇ γῆ παραδίδοται, ἡ δὲ ὄψις τῶν οἰκημάτων οὐκ ἀφήσιν συγκαταχωσθῆναι τῇ σαρκὶ τῆς πλεονεξίας τὴν μνήμην· ἀλλ' ἕκαστος παριῶν, καὶ πρὸς τὸ ὕψος καὶ μέγεθος ἀφορῶν τῆς λαμπρᾶς καὶ μεγάλης οἰκίας, ἢ πρὸς ἑαυτὸν, ἢ πρὸς τὸν πλησίον ἐρεῖ· Ἐκ πόσων δακρύων αὕτη φκοδομήθη ἡ οἰκία! πόσων ὀρφανῶν γυμνωθέντων! πόσων χηρῶν ἀδικηθεισῶν! πόσων τὸν μισθὸν στερηθέντων!*

³⁷⁰ Ἰω. Χρ., Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὴν δευτέραν ἡμέραν τῆς κοσμοποιίας, PG 56, 446: *Πᾶσα θύρα οὐδὸν ὑποκείμενον ἔχει, καὶ υπέρθυρον ἐπικείμενον ταῖς παραστάσι· καὶ οὔτε στήναι δύνανται παραστάδες μὴ ἔχουσαι οὐδὸν, οὐδὲ στηριχθῆναι ἀσάλευτοι δύνανται μὴ λαβοῦσαι τὸ υπέρθυρον.* -Στην Πάτρα στο κέντρο της πλατείας των Ψηλῶν Αλωνίων αποκαλύφθηκε μεγάλο μέρος ενός κτιριακού συμπλέγματος ρωμαϊκῶν χρόνων. Προς τα δυτικά, μετά από έναν διάδρομο ανασκάφηκε μεγάλος ορθογώνιος χώρος, όπου βρέθηκε μνημειώδες μαρμάρινο κατώφλι ενώ στους γύρω τοίχους διατηρούνται λείψανα κονιάματος, βλ. Πέτσας 1971, 149-155.

³⁷¹ Ε.Π.Ε. 1978, τ. 9, 11.

πολυτελείς οίκοι της Αντιόχειας και του κατάφυτου προαστείου της με τα πλούσια ύδατα και την πυκνή βλάστηση που βρισκόταν δυτικά της πόλης, η Ηράκλεια ή Δάφνη, ήταν επιβλητικοί και μεγάλου ύψους, διότι την ίδια πληροφορία λαμβάνουμε από τον Λιβάνιο³⁷², τον διδάσκαλο του Χρυσοστόμου. Ο Λιβάνιος στον *Αντιοχικό* μας πληροφορεί για την ύπαρξη οίκων στη Δάφνη, των οποίων οι θάλαμοι ήταν υψηλότεροι από τα δέντρα³⁷³. Παρακάτω στον ίδιο λόγο, αναφέρεται το είδος και ο αριθμός των δέντρων αυτών. Ήταν κυπαρίσσια³⁷⁴. Το είδος *Cupressus sempervirens* L., που ευδοκιμεί στη Δ. Ασία, στις χώρες της Μεσογείου και στη Συρία³⁷⁵ από αρχαιοτάτων χρόνων έως σήμερα, φτάνει σε ύψος τα 30-35 μέτρα³⁷⁶. Ακόμη και αν στη μαρτυρία του Λιβανίου υπάρχει υπερβολή, εφ' όσον οι θάλαμοι του τελευταίου ορόφου ήταν περίπου στο ύψος των κυπαρισσιών, με βεβαιότητα οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για τριώροφες ή τετραώροφες οικίες αν λάβουμε υπ' όψιν ότι ο κάθε όροφος είχε ύψος περίπου 4 μ.³⁷⁷. Για το κτίσιμο υψηλών και λαμπρών οίκων, πολύ σημαντική ήταν η καλή και στέρεα θεμελίωση. Όταν τοποθετείτο το θεμέλιο με ασφάλεια, τότε η οικοδομή μπορούσε να ανεγερθεί σε οποιοδήποτε ύψος³⁷⁸ και να αντέξει το μεγάλο βάρος της³⁷⁹.

Στην Κωνσταντινούπολη ανεγείρονταν πολυώροφες ιδιωτικές οικίες. Δυστυχώς δεν υπάρχουν ανασκαφικά ευρήματα και όσες πληροφορίες έχουμε προέρχονται από γραπτές πηγές. Βασικό κριτήριο ομορφιάς για κάθε τέτοιο μέγαρο ήταν να έχει άπλετο φως και πανοραμική θέα προς τη θάλασσα και τους θαυμάσιους

³⁷² R. Foerster, *Libanii opera*, vols. 1-4, or. 11, 225, 3-5, Λειψία: Teubner, (repr. Hildesheim: Olms, 1997): *οὐ γὰρ εἰς μὲν τὰς τῶν εὐδαιμόνων οἰκίας καὶ τριωρόφους εἰσχεῖται, τῶν δὲ χαμαιζήλων καὶ ὄσαι πενήτων ὑπεραιωρεῖται.*

³⁷³ R. Foerster, *Libanii opera*, vols. 1-4, or. 11, 234, 4-5, Λειψία: Teubner, (repr. Hildesheim: Olms, 1997): *δένδρεσιν οἰκία κρυπτόμεναι καὶ δένδρα ὑπεραίροντες θάλαμοι.*

³⁷⁴ R. Foerster, *Libanii opera*, vols. 1-4, or. 11, 238, 4-6, Λειψία: Teubner, (repr. Hildesheim: Olms, 1997): *οἶον οὐ πέντε οἰκίαι, κῆποι δὲ ἑπτὰ, κυπάριττοι δὲ τριακόσαιοι, λουτρὰ δὲ τρία, ἀλλὰ καλὰ μὲν.*

³⁷⁵ Αβραμίδου 2014, 32.

³⁷⁶ Αβραμίδου 2014, 30.

³⁷⁷ Niewöhner 2015, 36.

³⁷⁸ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 35 ἐγένετο δὲ ἐν τῇ βασιλείᾳ Ἀμαρφάθ βασιλέως Σενναάρ, PG 53, 330: *Ὁ γὰρ τοῦτον μετὰ ἀσφαλείας τὸν θεμέλιον καταβαλὼν δυνήσεται πρὸς ὅσον βούλεται ὕψος ἐγείρει τὴν οἰκοδομήν.*

³⁷⁹ Ἰω. Χρ., Ἐπιτίμησις κατὰ τῶν ἀπολειφθέντων, PG 51, 154: *Καθάπερ γὰρ τις οἰκίαν μεγάλην καὶ λαμπρὰν οἰκοδομεῖσθαι μέλλων, ἀνάλογον καταβάλλεται τὸν θεμέλιον, ὥστε δυνήθῃναι τὸ μετὰ ταῦτα ἐπιτιθέμενον ἐνεγκεῖν βάρος.*

κήπους. Μετά από τη μεγάλη φωτιά του 465 εξεδόθη νόμος του αυτοκράτορα Λέοντα Α΄ (Κώδ. Ιουστ. 8. 10. 12. 4) ο οποίος απαγόρευε την ανοικοδόμηση οικιών σε ύψος μεγαλύτερο των 30 μ., ώστε να προστατευθεί η δυνατότητα εξασφάλισης της θέας και του φωτός για κάθε γειτονική κατοικία³⁸⁰.

Οι πολυώροφες οικίες των αστικών κέντρων και ειδικότερα της Κωνσταντινούπολης, της Αντιόχειας ή οι περιαστικές οικίες της Δάφνης δεν οικοδομούνταν σε οποιονδήποτε τομέα της πόλης, ούτε ανάμεσα σε ταπεινές φτωχικές οικίες, αλλά σε μια προσεκτικά επιλεγμένη περιοχή η οποία θεωρείτο προνομιούχος³⁸¹. Μια οικία της πρωτοβυζαντινής περιόδου με τρεις ορόφους και περίστυλη αυλή στο κέντρο της, που κατοικήθηκε και ανασκευάστηκε σε τρεις φάσεις (4^{ος}- 7^{ος} αι.), ανασκάφηκε στο Δίον από τον Α. Μέντζο. Ο τρίτος όροφος δεν κατελάμβανε όλη την επιφάνεια της οικίας, αλλά εκτεινόταν μόνο στο νότιο τμήμα. Η οικία διέθετε κρήνη, μαρμάρινους κίονες με κιονόκρανα και πολύλοβα παράθυρα στον όροφο με μαρμάρινα αμφικιόνια και αμφικιονόκρανα³⁸². Τριώροφη οικία η αποκαλούμενη Νοτιοανατολική Έπαυλη (4^{ος}-6^{ος} αι.), ανασκάφηκε στους Δελφούς, η οποία εκτός από τις ασπίδες του ισογείου, είχε χώρους με κόγχες στον δεύτερο όροφο και μεγάλη αψιδωτή αίθουσα στον τρίτο, απόδειξη ύπαρξης τρικλινίου στον όροφο³⁸³ (εικ. 8).

Οι πλούσιοι ιδιοκτήτες των πολυώροφων οικιών επεδείκνυαν φροντίδα να είναι ευάερες και ευήλιες, δαπανώντας πολλά χρήματα για να κτίσουν οικίες διαμπερείς³⁸⁴ που εξασφάλιζαν υγιεινές συνθήκες διαβίωσης³⁸⁵. Όπως βλέπουμε από ανασκαφικά δεδομένα οικιών στην Θεσσαλονίκη, τα κτίρια του 5^{ου} αι. μ.Χ. δεν ακολουθούν πάντα τον αυστηρό ελληνορωμαϊκό ιστό της πόλης αλλά μια πιο ελεύθερη και χαλαρή τοποθέτηση στο χώρο. Παρατηρείται εξάπλωση των οικιών στο Β.Α. τμήμα της πόλης διότι ήταν ελεύθερο και πρόσφορο για ανοικοδόμηση τέτοιων μεγάλων

³⁸⁰ Baldini-Lippolis 2007, 203.

³⁸¹ Dark 2004, 87.

³⁸² Μέντζος, Κρικελίκος 2013, 149-162.

³⁸³ Sodini 1997, 462. -Πετρίδης 2008, 250-251.

³⁸⁴ Ίω. Χρ., Όμ. 11 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 461: *Ὁὐχ ὄρας ἐν ταῖς οἰκίαις, ὅταν καταντικρὸν καὶ ἐπ' εὐθείας δύο θύραι στήκωσι.*

³⁸⁵ Ίω. Χρ., Όμ. 56 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 309: *Εἰ δὲ νῦν ὑπὲρ τοῦ φωτεινὰς ἔχειν οἰκίας, καὶ εὐαερεῖς, μυρία δαπανῶμεν χρήματα, οἰκοδομοῦντες, ταλαιπωρούμενοι.*

οικιών που αναζητούσαν χώρο και πανοραμική θέα³⁸⁶, η οποία εξασφαλιζόταν από το μεγάλο ύψος της οικίας και το ύψος κάθε ορόφου, που ήταν 4,5 - 5 μ.³⁸⁷.

1. 4. Αγρoικίες

Στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία δεν υπήρχε ομοιογένεια στον τρόπο ανάπτυξης κι εγκατάστασης των αγροκτημάτων και των αγροτικών οικιών. Η κάθε περιοχή παρουσίαζε τις δικές της ιδιαιτερότητες. Ομοίως, στον ελλαδικό χώρο και στις ανατολικές επαρχίες υπήρχαν διαφορετικά είδη αγροτικών εγκαταστάσεων³⁸⁸. Στη διαφοροποίηση αυτή συνέβαλαν οι ιδιαίτερες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της κάθε περιοχής καθώς και η οικονομική κατάσταση των ιδιοκτητών. Η παραγωγή καθορίζεται από τις κλιματολογικές συνθήκες, το ανάγλυφο του εδάφους και τα είδη που ευδοκιμούν σε κάθε τόπο³⁸⁹. Μεγάλες γεωργικές εγκαταστάσεις με υψηλή παραγωγή υπήρξαν στις δυτικές επαρχίες, στην νότια Ισπανία και νότια Γαλλία. Αντίθετα, στις ανατολικές επαρχίες η γεωργική παραγωγή προερχόταν από μικρές, μεσαίες φάρμες και χωριά³⁹⁰. Στις περιοχές αυτές, οι εδαφολογικές ιδιομορφίες και κλιματολογικές συνθήκες δεν ευνοούσαν την εγκατάσταση μεγάλων σε έκταση και παραγωγή καλλιεργειών³⁹¹.

Στην Αίγυπτο και τη Συρία³⁹² η αγροτική γη κατοικήθηκε, αφού οικοδομήθηκε πυκνά μεταξύ 4ου και 6ου αι. απ' ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη εποχή. Υπάρχουν πολλές ωραίες αγροτικές οικίες σε χωριά όπως στη Serjilla ή Refada, αλλά δεν υπάρχουν

³⁸⁶ Καρύδας 1997, 581.

³⁸⁷ Niewöhner 2015, 36.

³⁸⁸ Leveau 1983, 931.

³⁸⁹ Kaplan 1992, 5-8. -Κουκουβού 2001, 567-578. -Εξαιρέση αποτελεί ασφαλώς η ύπαρξη του ιχθυοτροφείου σε αγροκία της περιοχής της Βέροιας, όπου υιοθετείται μια καθαρά ρωμαϊκή πρακτική. -Για την αγροτική καλλιέργεια στη βυζαντινή αυτοκρατορία, βλ. Kaplan 1992, 25-87.

³⁹⁰ Hirshfeld 1997, 33. -Στην Πισιδία και συγκεκριμένα στη Σαγαλασσό (5^{ος} αι.) τα αγροκτήματα ήταν μικρά, είχαν έκταση έως 2.500 τ. μ. -Βλ. Vanhaverbeke, Martens, Waelkens, Poblome, 2004, 259.

³⁹¹ Rothe 2018, 48.

³⁹² Ashkenazi, Aviam 2017, 117. -Για τις Ανατολικές επαρχίες βλ. Dagron 1979, 29-52. -Gatier 1994, 17-48. Ειδικά για τη Συρία βλ. Tate 1991, 73-78. Για την μεσαία αγροτική τάξη βλ. Sodini 2003, 45-48.

αποδείξεις για *latifundia*. Οι γεωργοί που κατοικούσαν σε χωριά της υπαίθρου ανήκαν σε διαφορετικές τάξεις και ήταν πολύ φτωχοί έως αρκετά πλούσιοι. Οι πλούσιοι είχαν την οικονομική δυνατότητα να χτίζουν λουτρά, αυλές και οικοδομήματα, να ασκούν φιλανθρωπία ή να κτίζουν εκκλησίες, *Άγρος γὰρ ἐκκλησίαν ἔχων, τῷ παραδείσῳ ἔοικε τοῦ Θεοῦ*³⁹³, και να προσλαμβάνουν πρεσβύτερους για να ιερουργούν στις περιοχές όπου ευρίσκοντο τα κτήματά τους³⁹⁴. Η οικία Kirse Yanı στην Καρία³⁹⁵, κτισμένη στο κέντρο ενός μεσαίου αγροκτήματος δίπλα σε ρυάκι προσέφερε αρκετές ανέσεις στον ιδιοκτήτη της (ιδιωτικό βαλανείο, μπαλκόνια, κόγχες και καμάρες)³⁹⁶.

Οι αγροτικές οικίες ήταν μοναχικές κι έμεναν αφύλακτες σε οποιαδήποτε επιβουλή ή κλοπή βαρβάρων που λυμαίνονταν την ύπαιθρο, συνεπώς ήταν αναγκαία η τείχισή τους³⁹⁷. Η κτηριολογική και χωροταξική οργάνωση των αγροτικών συνόλων της ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής εποχής στην Ελλάδα και στις ανατολικές επαρχίες δείχνει ότι ήταν μόνιμες εγκαταστάσεις, σε μικρή απόσταση από τις πόλεις, οι οποίες συνδύαζαν την άνετη και ασφαλή διαβίωση των ιδιοκτητών τους με την εκμετάλλευση του αγροκτήματος³⁹⁸. Τα αγροκτήματα ήταν μικρού ή

³⁹³ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 18 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 148. -Ὁμ. 18 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 148: *Ποίησον τέως μικρὸν οἶκον ἐν τάξει ναοῦ· ὁ μετὰ σὲ ποιήσει στοὰν, ὁ μετ' ἐκεῖνον ἕτερα προσθήσει, καὶ οὕτω σοὶ λογισθήσεται τὸ πᾶν*. Ο Χρυσόστομος παρακινεῖ ὄσους εἶχαν την οικονομική δυνατότητα να χτίζουν εκκλησία στο χωριό, να οικοδομοῦν πρώτα ἓνα οικοδόμημα κατὰ τα πρότυπα του οἴκου και στη συνέχεια οι ἐπόμενες γενιές θα προσέθεταν κι ἄλλα αρχιτεκτονικά στοιχεία.

³⁹⁴ Για τα χωριά και τις συνθήκες ζωῆς των γεωργῶν, βλ. Ἰω. Χρ., Ὁμ. 18 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 146-149.

³⁹⁵ Μία παρόμοια οικία χωρὶς εσωτερική αυλή με ιδιωτικό λουτρό ανασκάφηκε στην Ανδριακή της Λυκίας. Στο ισόγειο υπήρχαν αποθηκευτικοὶ χώροι για τα εργαλεία και τα προϊόντα του αγροκτήματος, βλ. Niewöhner 2015, 38.

³⁹⁶ Niewöhner 2015, 36.

³⁹⁷ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 18 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 148: *Τοῦτο τεῖχος, τοῦτο ἀσφάλεια ἀγροῦ*. -Για την αγροτική ζωὴ και εγκατάσταση του 4ου και 5ου αι. μ.Χ. στη Μέση Ανατολή, βλ. Ἰω. Χρ., Ὁμ. 61 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 591-592.

³⁹⁸ Για τα αγροκτήματα και τις επαύλεις των ρωμαϊκῶν και πρωτοβυζαντινῶν χρόνων, βλ. Αδάμ-Βελῆνη 2009, 7-8. -Papaioannou 2018, 328. -Rizakis 2013, 20. - Marzano, Métraux 2018, 11-12. - Για τη φύση της αγροτικῆς ιδιοκτησίας, βλ. Rothe 2018, 47-48. -Sfameni 2004, 346. -Αδάμ-Βελῆνη 2009, 8. -Kennedy 1999, 233-234. -Βλ. Brenk 2004, 448-476. -Για τα χωριά και τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις στη Συρία, βλ. Ἰω. Χρ., Ὁμ. 61 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν,

μεσαίου μεγέθους και ο σκοπός της ύπαρξής τους ήταν να τροφοδοτούν με αγαθά την κοντινή σε αυτά πόλη. Η αναφορά του Χρυσόστομου ότι ο ιδιοκτήτης ενός κτήματος γέμιζε τις αποθήκες του με τον παραχθέντα οίνο, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η επάρκεια της αστικής οικίας σε τρόφιμα και ποτά ήταν πολύ σημαντική³⁹⁹.

Σε επιστολές που έστειλε ο Χρυσόστομος σε συνεργάτες και προσφιλή του πρόσωπα και ειδικότερα στην Ολυμπιάδα⁴⁰⁰ μας πληροφορεί για την κατάσταση που επικρατούσε στην Καισάρεια⁴⁰¹ όσον αφορά την αγροτική έπαυλη και τις απλές αγροικίες. Μια πλούσια κυρία, η Σελευκία, σύζυγος του Ρουφίνου⁴⁰², ικέτευσε τον Χρυσόστομο⁴⁰³ να καταλύσει στο πλούσιο αγρόκτημά της⁴⁰⁴, *προάστειον*, με την

PG 58, 591-592. -Πρὸς τὴν αὐτὴν ἐπιστολὴ 14, PG 52, 615. -Ὁμ. 18 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 146-149.

³⁹⁹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 61 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 591-592.

⁴⁰⁰ Ε.Π.Ε. 1989, τ. 37, 343-346. Ο Χρυσόστομος εξορίστηκε τον Ιούνιο του 404 στη Νίκαια, οδηγήθηκε στην Καισάρεια κι από εκεί στο χωριό «Κουκουσός» στα σύνορα μεταξύ Καππαδοκίας και Αρμενίας. Για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα έμεινε στο φρούριο της Αραβισσού. Τέλος, οι εχθροί του φρόντισαν να εξοριστεί στην Πιτυούντα του Πόντου. Εξαντλημένος από τις κακουχίες πέθανε στο δρόμο προς τα Κόμανα στις 14 Σεπτεμβρίου 407. Η Ολυμπιάς εγγονή του Αβλάβιου, Κυβερνήτη Ασίας και Θράκης, μετά το θάνατο του συζύγου της Νεβρίδιου Επάρχου Κωνσταντινουπόλεως, χειροτονήθηκε διακόνισσα στην Κωνσταντινούπολη με σπουδαίο φιλανθρωπικό έργο. Χρησιμοποίησε τις γνωριμίες της για να φέρει τον Χρυσόστομο πλησιέστερα στην Κων/πολη, χωρίς επιτυχία. Μια από τις κύριες φροντίδες της ήταν να ετοιμάσει τα εφόδια που θα χρειαζόταν για τη λιτή διαβίωσή του στην εξορία. Από την μεταξύ τους αλληλογραφία στα χρόνια της εξορίας σώθηκαν 17 επιστολές του Χρυσόστομου προς αυτήν ενώ καμμία της Ολυμπιάδος. Από αυτές λαμβάνουμε πληροφορίες για την αρχιτεκτονική των οικιών των ανατολικών επαρχιών και συγκεκριμένα για την Καισάρεια.

⁴⁰¹ Η Καισάρεια ήταν πόλη της Καππαδοκίας, η οποία ήταν αγροτική περιοχή. Είναι βέβαιο ότι κατά τον 5^ο αι. υπήρχαν γεωκτήμονες που συγκέντρωναν τον πλούτο στα χέρια τους. –Βλ. Merianos, Gotsis 2017, 77-80. –Magie 1950, 708.

⁴⁰² Ο Χρυσόστομος χρησιμοποιεί τον όρο *ἐλευθέρα* για την επίσημη σύζυγο. Η *ἐλευθέρα* διαχωρίζεται από την *παιδίσκη* που ήταν η ανεπίσημη σύντροφος και ανήκε στην τάξη των δούλων. –Βλ. Ὁμ. 6 λεχθεῖσα περὶ νηστείας, PG 49, 320. –Εἰς τὸ ἀποστολικὸν ρητὸν διὰ δὲ τὰς πορνείας ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἔχέτω, PG 51, 217.

⁴⁰³ Ἰω. Χρ., Πρὸς τὴν αὐτὴν ἐπιστολὴ 14, PG 52, 615· *Lettre à Olympias*, SC 13bis, 2f, 68-3b,14, σελ. 226: *Ταῦτα ἀκούσασα καὶ ὀρώσα ἢ καλὴ Σελευκία, ἢ τοῦ κυρίου μου Ρουφίνου ἐλευθέρα (καὶ γὰρ σφόδρα ἡμᾶς ἐθεράπευσε), παρεκάλει καὶ ἐδεήθη ὥστε εἰς τὸ προάστειον αὐτῆς καταλῦσαι πρὸ πέντε μιλίων τῆς πόλεως ὃν καὶ συνέπεμψεν ἡμῖν ἀνθρώπους καὶ ἀπήλθομεν ἐκεῖσε. Ἀλλ' οὐδὲ ἐκεῖ ἔμελλεν ἡμῶν ἀποστήσεσθαι ἢ ἐπιβουλὴ αὐτῆ. Ὡς γὰρ ἔγνω ὁ Φαρέτριος, ἐδήλωσεν αὐτῆ, καθὼς ἔλεγε, πολλὰς*

έπαυλη, το οποίο απείχε από το αστικό κέντρο 5 μίλια. Το κτήμα αυτό δεν ήταν το μοναδικό που κατείχε η Σελευκία. Στην ίδια περιοχή, εκτός από το *προάστειον*, είχε κι άλλα κτήματα τα οποία καλλιεργούσαν γεωργοί, *συναγαγεῖν γεωργοὺς ἀπὸ τῶν ἄλλων αὐτῆς χωρίων*, οι οποίοι προφανώς διέμεναν σε απλές αγροικίες εντός των αγρών που καλλιεργούσαν. Στις ανατολικές επαρχίες, οι πλούσιοι ιδιοκτήτες γης δεν κατείχαν ένα αγρόκτημα μεγάλης έκτασης, αλλά πολλά μικρά ή μεσαία κτήματα, δηλαδή υπήρχε τεμαχισμός της αγροτικής γης⁴⁰⁵, αντίθετα με τις μεγάλες και ενιαίες ιδιοκτησίες που συναντώνται στην Ισπανία και τη Γαλλία.

Η Σελευκία στην πιθανότητα να επιτεθούν μοναχοί⁴⁰⁶ στην έπαυλη του *προαστείου* αποφάσισε να καλέσει τους γεωργούς από τα άλλα κτήματά της και να τους παρατάξει εναντίον τους ώστε να προστατευθεί ο φιλοξενούμενος. Τον παρακαλούσε να καταφύγει στην οικία της, την οποία διαχωρίζει από την έπαυλη, συνεπώς αναφέρεται στην αστική οικία της η οποία είχε *κάστελλον*, δηλαδή ήταν τειχισμένη με πύργο⁴⁰⁷ ώστε να είναι απόρθητη, *ἀχείρωτος*. Οχύρωση με πύργο σε πλούσια αστική οικία στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου μαρτυρείται και από τον Μέγα Αθανάσιο (3^{ος}-4^{ος} αι. μ.Χ.)⁴⁰⁸. Σε περιόδους ανασφάλειας, όπως και στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, τις αριστοκρατικές αστικές οικίες και τις μεγάλες

ἀπειλάς. Ἐπεὶ δέ με εἰς τὸ προάστειον αὐτῆς ὑπεδέξατο, κάγω τούτων οὐκ ἤδωκα οὐδέν· ἀλλ' ἐξελθοῦσα πρὸς ἡμᾶς, ταῦτα μὲν ἡμᾶς ἀπέκρυβεν, ἐδήλου δὲ τῷ ἐπιτρόπῳ αὐτῆς ἐκεῖσε ὄντι πᾶσάν τε ἡμῖν ἀνάπαυσιν παρασχεῖν, καὶ εἴ τινες ἐπέλθοιεν μονάζοντες βουλόμενοι ἡμᾶς ἐνυβρίσαι ἢ συντρίψαι, συναγαγεῖν γεωργοὺς ἀπὸ τῶν ἄλλων αὐτῆς χωρίων καὶ οὕτω παρατάξασθαι πρὸς αὐτούς. Παρεκάλει δὲ καὶ εἰς τὴν οἰκίαν αὐτῆς κάστελλον ἔχουσαν καὶ ἀχείρωτον οὖσαν καταφυγεῖν ὥστε τοῦ ἐπισκόπου καὶ τῶν μοναζόντων ἐκφυγεῖν τὰς χεῖρας. Ἀλλὰ τοῦτο μὲν οὐκ ἠνεσχόμεν, ἀλλ' ἤμην ἐν τῷ προαστείῳ οὐδὲν εἰδὼς τῶν μετὰ ταῦτα κατασκευαζομένων.

⁴⁰⁴ Βλ. Sodini 2003, 35.

⁴⁰⁵ Ἰω. Χρ., Λόγος 2 πρὸς ἄπιστον πατέρα, PG 47, 333: *Κεῖσθω γὰρ μὴ μόνον Ἑλληνα εἶναι τοῦτον τὸν πατέρα, ἀλλὰ καὶ πλούσιον ὑπὲρ πάντα ἀνθρώπους καὶ ἀπόβλεπτον, καὶ ἐν δυναστείᾳ καθεστάναι μεγάλη, καὶ πολλοὺς μὲν ἀγροὺς ἐχέτω, πολλὰς δὲ οἰκίας, μυρία δὲ χρυσίου τάλαντα.*

⁴⁰⁶ Ο τοπικός επίσκοπος και οι μοναχοί ήταν εκκλησιαστικοί εχθροί του Ιωάννη Χρυσοστόμου.

⁴⁰⁷ Βλ. Sodini 1997, 502. -Για πύργους στον Ελλαδικό χώρο βλ. Nowicka 1975. -Frantz 1988, 106 και σημ. 18. -Για πρωτοβυζαντινή οικία με πύργο (ορατός από το υάλινο εξωτερικό δάπεδο της εισόδου του Μουσείου) κάτω από το Μουσείο της Ακρόπολης και στο Παλάτι των Γιγάντων στην αρχαία Αθηναϊκή Αγορά (οικία Ε), βλ. Saradi 2018, 267. – Για πύργους στην Παλαιστίνη βλ. Hirschfeld 1995, 71-73 και εικ. 47.

⁴⁰⁸ Μέγας Αθανάσιος, Βίος και πολιτεία τῆς ἁγίας καὶ μακαρίας καὶ διδασκάλου Συγκλητικῆς, PG 28, 1493: *τὴν οἰκίαν ἐαυτῆς ἐπὶ τὴν πέτραν, ἧς περιφανῆς ὁ πύργος καὶ ἀχείμαστος ἡ οἰκία.*

αγροτικές επαύλεις προστάτευαν πύργοι (*κάστελλοι*) από τις επιδρομές ληστών, στασιαστών ή το εξαγριωμένο πλήθος, οι οποίοι στο πάνω μέρος κατέληγαν σε οδόντας (προμαχώνες), ενίοτε δύο προ των θυρών⁴⁰⁹.

1. 5. Απλοϊκές Οικίες

Οι απλοϊκές οικίες ήταν απλές στην κατασκευή, δεν είχαν τίποτε το κοινό με τον *domus*, δεν διέθεταν εσωτερική αυλή και κτίζονταν σύμφωνα με τον παραδοσιακό τρόπο οικοδομής και σχεδίου της επαρχίας στην οποία ανήκαν. Αυτός ο τύπος οικίας ήταν χαρακτηριστικός στις αγροτικές κοινωνίες ή στα χωριά της Βαλκανικής και στις Ανατολικές περιοχές της Μεσογείου.

Στα έργα του Χρυσοστόμου μαρτυρείται η ύπαρξη τέτοιων οικιών στις ανατολικές επαρχίες (Συρία). Κτίζονταν και χρησιμοποιούνταν από σχετικά φτωχούς κατοίκους της Αντιόχειας ή της γύρω περιοχής. Όταν οι οικοδόμοι οικοδομούσαν οικίες με πλίνθους, λόγω του σαθρού της φύσης αυτών, έδεναν τα δομικά υλικά μεταξύ τους με επιμήκη ξύλινα δοκάρια, *ξύλοις μακροῖς*, σε πολύ κοντινή απόσταση το ένα δοκάρι από το άλλο, ώστε να καταστήσουν την κατασκευή πιο σταθερή, *διὰ τὸ τῆς ὕλης σαθρὸν ξύλοις μακροῖς ἀποσφίγγουσι τὴν οἰκοδομὴν*⁴¹⁰. Οι οικίες που κατασκευάζονταν από πλίνθους και ξύλα, δεν ήταν αποκλειστικά οικίες της επαρχίας (αγροτικές περιοχές ή χωριά) αλλά και του άστεως, διότι η ομιλία *Λόγος 4, Πρὸς τοὺς τὰς συνάξεις καταλιμπάνοντας καὶ εἰς τὰ θέατρα ἀναβαίνοντας*, όπου βρίσκεται το προαναφερθέν χωρίο, εκφωνήθηκε στην Αντιόχεια το έτος 387 μ. Χ.⁴¹¹ και όχι σε κάποια επαρχιακή κωμόπολη ή χωριό.

⁴⁰⁹ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν 111 ψαλμόν, PG 55, 297: *Ποῦ τοίνυν εἰσὶν οἱ τοὺς τάφους τοὺς πολυτελεῖς οἰκοδομοῦντες, καὶ τὰς λαμπρὰς οἰκίας ἐγείροντες; Ἀκουέτωσαν τί ποιεῖ μνημόσυνον διηνεκές. Οὐ λίθων οἰκοδομὴ, οὐδὲ περιβολὴ τοίχων καὶ πύργοι, ἀλλ' ἔργων ἀγαθῶν ἐπίδειξις.* -Για έπαυλη του 5^{ου} αι. στο Polaçe της Κροατίας με ζεύγος κυλινδρικών πύργων στην πρόσοψη, βλ. Ćurčić 2010, 138. - Γενικά για πύργους στις βυζαντινές οικίες, βλ. Κουκουλές, 1951, 293.

⁴¹⁰ Ἰω. Χρ., Λόγος 4 πρὸς τοὺς τὰς συνάξεις καταλιμπάνοντας καὶ εἰς τὰ θέατρα ἀναβαίνοντας, PG 54, 666: *καὶ μιμώμεθα τοὺς οἰκοδόμους. Καὶ γὰρ ἐκεῖνοι πλίνθους μέλλοντες οἰκοδομεῖν, διὰ τὸ τῆς ὕλης σαθρὸν ξύλοις μακροῖς ἀποσφίγγουσι τὴν οἰκοδομὴν, καὶ οὐδὲ διὰ πολλοῦ τοῦτο ποιοῦσι τοῦ διαστήματος, ἀλλὰ δι' ὀλίγου, ἵνα τῇ πυκνότητι τῶν ξύλων τούτων ἀσφαλεστέραν τὴν συνθήκην τῶν πλίνθων ἐργάσωνται.*

⁴¹¹ Ε.Π.Ε., 1990, τ. 8Α, 5.

Στα χωριά⁴¹² εκτός από ολίγους πλούσιους γεωκλήμονες, η πλειονότητα των κατοίκων ήταν χωρικοί με χαμηλό εισόδημα. Για να εξεύρουν τα προς το ζην εργάζονταν ως γεωργοί στις ιδιοκτησίες των πλούσιων ιδιοκτητών και διέμεναν στις απλές αγροικίες που ήταν κτισμένες στα κτήματα αυτά. Όταν ολοκληρωνόταν η παραγωγική διαδικασία, επέστρεφαν στα δικά τους σπίτια⁴¹³. Ο Χρυσόστομος επιδοκιμάζει τον τρόπο ζωής στα χωριά καθώς κυριαρχεί απραγμοσύνη και ησυχία και προτείνει το χτίσιμο εκκλησιών και την πρόσληψη επισκόπων ως καθοριστικό παράγοντα εξάλειψης των αιρέσεων, των εχθρών και των διενέξεων μεταξύ των χωρικών⁴¹⁴. Η ανέγερση εκκλησιών και μοναστηριών από τις δωρεές πλουσίων χριστιανών δεν ήταν δυνατή στις πόλεις, παρά μόνο στην αγροτική γη⁴¹⁵.

Οι απλές, επιμήκεις, ισόγειες οικίες,⁴¹⁶ από ωμές πλίνθους και ξύλινα δοκάρια, χρησιμοποιούνταν από τα πτωχότερα στρώματα, για να καλύψουν τις άμεσες ανάγκες στέγασής τους. Ήταν μικρές σε μέγεθος, *οικίες τριῶν οἰκημάτων*, δηλαδή τρίχωρες⁴¹⁷, ή ακόμη μικρότερες, μονόχωρες και χρησιμοποιούνταν από φτωχές οικογένειες, *Εἶπε γάρ μοι, οὐκ εἰσί τινες μετὰ παίδων καὶ γυναικὸς ἓνα οἶκον ἔχοντες*;⁴¹⁸. Τέτοιες ταπεινές οικίες ήταν αρκετά μεγάλες, για να στεγάσουν μια οικογένεια κατά την αντίληψη του Χρυσοστόμου, ο οποίος επανειλημμένως προβάλλει ως πρότυπο για τους χριστιανούς τον ταπεινό και λιτό βίο, ενώ παράλληλα ψέγει τους πλουσίους για τον πολυτελή βίο που διήγον και για τις μεγάλες οικίες που οικοδομούσαν.

⁴¹² Για τα χωριά, βλ. Ἰω. Χρ., Ὁμ. 18 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 146-149.

⁴¹³ Βλ. Ἰω. Χρ., Ὁμ. 61 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 591-592.

⁴¹⁴ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 18 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 148: *Νῦν δὲ, ἔνθα μὲν ἄχυρα καὶ σῖτον καὶ πάντα τὰ τοιαῦτα ἀποθέσθαι δεῖ, ἐνκόλως οἰκοδομοῦσιν.*

⁴¹⁵ Για τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες στην πρωτοβυζαντινή πόλη και ύπαιθρο, βλ. Patlagean 1977, 423-432.

⁴¹⁶ Ο Χρυσόστομος αναφέρεται σε μικρού εμβαδού οικίες, τριῶν χώρων ή και ακόμη μικρότερες, ενώ δεν κάνει καμία αναφορά σε ορόφους, άρα ήταν ισόγειες.

⁴¹⁷ Σε μια αγροικία του 4^{ου} αι. στον άξονα της Εγνατίας στο 87^ο χλμ. Θεσσαλονίκης-Καβάλας, σε μεμονωμένο οικοδόμημα (37 x 18,5 μ.) έγιναν διαδοχικές και πολύ κοντινές προσθήκες 3 χώρων σε διάταξη [Γ]. -Βλ. Αδάμ-Βελένη 2001, 173.

⁴¹⁸ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 28 ἔρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν, PG 63, 197: *Δυνάμεθα καὶ ἐκ πλίνθων ἔχειν οἰκίαν τριῶν οἰκημάτων· καὶ τοῦτο ἀρκεῖ ἡμῖν. Εἶπε γάρ μοι, οὐκ εἰσί τινες μετὰ παίδων καὶ γυναικὸς ἓνα οἶκον ἔχοντες;*

Η απόκτηση μεγάλου τεμαχίου γης⁴¹⁹ μέσα στην πόλη ώστε να κτιστεί μια ευμεγέθης και λαμπρή οικία, ήταν δυνατή μόνο για τους πλουσίους, ενώ οι οικίες των μικρομεσαίων και φτωχών αστών χτίζονταν σε μικρά οικόπεδα. Η τοποθεσία και η έκταση του οικοπέδου, όπου θα οικοδομείτο η οικία, καθόριζε το σχέδιό της. Στα μικρά οικόπεδα μιας πυκνοκατοικημένης πόλης χτίζονταν μικρές οικίες, αντιθέτως, για να κτιστεί μια ευμεγέθης οικία έπρεπε να εξασφαλιστεί μεγάλο οικόπεδο, συνήθως σε αραιοκατοικημένες περιοχές ή εκτός των τειχών της πόλης. Μέσα στην πόλη, δύο ή τρία οικόπεδα θα μπορούσαν να αγοραστούν και να συνενωθούν μόνο από κάποιον πλούσιο αγοραστή, για να εξασφαλιστεί η έκταση οικοδόμησης μιας μεγάλης οικίας⁴²⁰.

1. 6. Οικίσκοι

Οι οικίσκοι⁴²¹ ήταν μικρού μεγέθους, σκοτεινές και φτωχικές οικίες⁴²², συνήθως ενός δωματίου, πρόχειρα κατασκευασμένες με ωμές πλίνθους⁴²³ και σε κακή κατάσταση, ώστε ο Χρυσόστομος να θεωρεί προτιμητέα την ζωή έξω στην ύπαιθρο απ' το να ζει κάποιος κλεισμένος σε οικίσκο⁴²⁴. Κτίζονταν σε ερημικούς τόπους⁴²⁵,

⁴¹⁹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 12 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 488: *Τί δὲ ἡ γῆ, οὐχὶ κοινὴ πᾶσιν ἀνεῖται; Οὐχὶ, φησί. Πῶς τοῦτο λέγεις; εἶπέ μοι. Ὅτι ὁ πλουτῶν καὶ ἐν ἄστει πλέθρα ἀπολαβὼν πλείονα, μακροὺς ἀνίστησι περιβόλους, καὶ ἐν ἀγροῖς πολλὰ ἀποτέμενται μέρη.*

⁴²⁰ Βλ. Thébert, 1987, 339-341.

⁴²¹ Ἰω. Χρ., Λόγος 6 περὶ ἱερωσύνης, PG 48, 683· Sur le sacerdoce, SC 272, VI, 7, 10 σελ. 326: *ὄροφος οὗτος καὶ ὁ οἰκίσκος;*

⁴²² Ἰω. Χρ., Λόγος 1 πρὸς Δημήτριον μονάζοντα περὶ κατανύξεως, PG 47, 405: *ἀλλ' ὥσπερ τις πτωχὸς καὶ πένης ἐν οἰκίσκῳ γνοφώδει καὶ ταπεινῷ τὸν ἅπαντα χρόνον κατακλεισθεῖς.*

⁴²³ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 79 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 431: *Καὶ γὰρ τὴν οἰκίαν τὴν ἐκείνης πασῶν εἶναι λαμπροτέραν νομίζουσι, κἂν πληλὴν ᾗ, κἂν καταπίπτουσα. Καὶ τί λέγω τοὺς τοίχους; Καὶ γὰρ τοὺς τόπους αὐτοῦς, ἔνθα διατρίβουσιν ἐν ἑσπέρα, ὀρῶντες διανίστανται. -Στη φτωχικὴ οἰκία κατοικοῦσε γυναίκα ελευθερίων ἠθῶν.*

⁴²⁴ Ἰω. Χρ., Λόγος 2 πρὸς ἄπιστον πατέρα, PG 47, 338: *Τίνα γὰρ οἶει μᾶλλον τρυφᾶν, τὸν ἐπὶ βαθείας κατακεκλιμένον πόας, παρὰ πηγὴν καθαρὰν, ὑπὸ σκιὰν δένδρων ἀμφιλαφῶν, καὶ τὸν ὀφθαλμὸν ἐστιῶντα τῇ θέᾳ, καὶ καθαρωτέραν ἔχοντα τοῦ οὐρανοῦ τὴν ψυχὴν, καὶ ταραχῆς καὶ θορύβου πόρρω καθήμενον, ἢ τὸν ἐν οἰκίσκῳ κατακεκλιμένον;*

εκτός πόλεως ή σε όρη⁴²⁶, για απομόνωση ησυχία ή άσκηση⁴²⁷. Η Ολυμπιάς, φίλη του Χρυσοστόμου και πλούσια χήρα με μεγάλη ακίνητη περιουσία είχε τρεις πολυτελείς οικίες στην Κωνσταντινούπολη τις οποίες δώρισε στην Εκκλησία. Εκείνη στην οποία διέμενε πριν από τη δωρεά, ευρίσκετο δίπλα στα λουτρά του Κωνσταντίου, σε προνομιούχο περιοχή και ήταν ένα συγκρότημα, σαν μικρή πόλη, αποτελούμενο από λουτρά, αρτοποιείο και εργαστήρια⁴²⁸. Ο Χρυσόστομος, σε επιστολή του προς αυτήν, την επαινεί διότι ζούσε πλέον ασκητικό βίο αποφεύγοντας την κοσμική ζωή και διέμενε σε μικρό οικίσκο⁴²⁹. Υπήρχαν και οικίσκοι εντός της πόλεως τους οποίους ενοικίαζαν οι ιδιοκτήτες σε οικονομικά αδύναμους ανθρώπους⁴³⁰. Οι αναξιοπαθόντες, όπως οι τυφλοί έμεναν σε οικίσκους, απομονωμένοι από κοινωνικές συναναστροφές⁴³¹.

Υπάρχουν ελάχιστα ανασκαφικά ευρήματα οικίσκων λόγω των ευτελών υλικών με τα οποία ήταν κτισμένοι. Στην Έφεσο, μετά από τους σεισμούς του 4^{ου} αι., οι πολυτελείς ρωμαϊκοί οίκοι που καταστράφηκαν, εγκαταλείπονται και αντικαθίστονται από πρόχειρα δομημένες οικίες με μικρά δωμάτια (Terrace house 1) ή μονόχωρες οικίες (Terrace house 2) με λευκούς αδιακόσμητους τοίχους και πατημένη γη για δάπεδο (τέλη 3^{ου}-4^{ου} αι.)⁴³².

⁴²⁵ Ίω. Χρ., Όμ. 44 υπόμνημα εις τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 312: *καθ' ἐκάστην ἡμέραν πηγὰς δακρῶν ἀφιέντα· ταῦτας δέ μοι σύννοιδεν ὁ οἰκίσκος καὶ ἡ ἐρημία.*

⁴²⁶ Βλ. Ίω. Χρ., Όμ. 7 υπόμνημα εις τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 68.

⁴²⁷ Ίω. Χρ., Λόγος 3 περὶ ἱερωσύνης, PG 48, 649· Sur le sacerdoce, SC272, III, 10, 120-122, σελ. 174: *Ἀνθρώπων μὲν γὰρ εἰς οἰκίσκον τινὰ κατακλεισθέντι καὶ τὰ αὐτοῦ μεριμνῶντι μόνον, πολλὴν ἂν ταῦτα παράσχοι τὴν ὀφέλειαν·* -Λόγος 6 περὶ ἱερωσύνης, PG 48, 688· Sur le sacerdoce, SC 272, VI, 12, 57-61, σελ.346: *Διὰ ταῦτα τὸν οἰκίσκον φυλάττω τοῦτον καὶ ἀπρόσιτος καὶ ἀσυνουσίαστος καὶ ἀκοινωνήτος, καὶ μυρίας ἑτέρας τοιαύτας μέμψεις ἀκούειν ἀνέχομαι, ἡδέως μὲν ἂν αὐτὰς ἀποτριψάμενος, τῷ δὲ μὴ δύνασθαι δακνόμενος καὶ ἀλγῶν.*

⁴²⁸ Mango 1986 b, 126-127.

⁴²⁹ Ίω. Χρ., Πρὸς τὴν αὐτὴν ἐπιστολὴ 6, PG 52, 599: *Καὶ τὸ δὴ θαυμαστὸν ὅτι οὐκ εἰς ἀγορὰν ἐμβάλλουσα, οὐδὲ τὰ μέσα τῆς πόλεως καταλαμβάνουσα, ἀλλ' ἐν οἰκίσκῳ βραχεῖ καὶ θαλάμῳ καθημένη.*

⁴³⁰ Ίω. Χρ., Όμ. 11 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 493: *ἀλλ' ἂν μὲν οἰκίσκον μικρὸν ἐκμισθώσης, μετὰ πολλῆς τῆς ἀκριβείας τὸν μισθὸν ἀπαιτεῖς.*

⁴³¹ Ίω. Χρ., Λόγος 2 πρὸς ἄπιστον πατέρα, PG 47, 343: *Ἀγέσθω δὲ πρὸς αὐτὸν καὶ ἕτερος, εἰ βούλει, νόσφ μακρᾶ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐκκοπέεις· τί τούτου δυνήσῃ προστῆναι; Ἐκεῖνος μὲν γὰρ δεικνὺς ὅτι οὐδὲν τοῦτο δεινόν, κατακεκλεισμένος τε ἐν οἰκίσκῳ μικρῷ, καὶ πρὸς ἕτερον ἐπειγόμενος φῶς, καὶ τὸ παρὸν οὐδὲν μέγα πρὸς ἐκεῖνο ἠγούμενος, παιδεύσει γενναίως τὴν συμφορὰν ἐνεργεῖν.*

⁴³² Ladstätter, Pülz 2007, 419.

1. 7. Εργαστήρια

Σε όλες τις ρωμαϊκές πόλεις⁴³³ στον εμπορικό τομέα (Αγορά) υπήρχαν εργαστήρια (*tabernae*). Ήταν μαγαζιά για πώληση διαφόρων προϊόντων (αρωματοπωλεία, πορφυροπωλεία κ.ά.), τροφίμων⁴³⁴, εργαστήρια κατασκευής αγαθών,(βυρσοδεψεία, χαλκοτυπεία⁴³⁵, αργυροκοπεία, εργαστήρια κατασκευής σκηνών,⁴³⁶ επίπλων⁴³⁷, κ.ά.) και καπηλειά, όπου συναθροίζονταν συνήθως, κατά τον Ιω. Χρυσόστομο, οι κατώτερες κοινωνικές τάξεις, άνδρες και γυναίκες για να

⁴³³ Βλ. Crawford 1990, 107-123.

⁴³⁴ Ίω. Χρ., Λόγος εις τὸν μακάριον Βαβύλαν, PG 50, 531: *Πόλεων ἀνατροπαί, καὶ λιμὸς ἀπάντων λιμῶν ὁ πικρότατος. Ἵστε γὰρ δῆπου καὶ μέμνησθε, πῶς κενὴ μὲν ἦν ὀνίων ἡ ἀγορὰ, μεστὰ δὲ θορύβων τὰ ἐργαστήρια, ἐκάστου φιλονεικοῦντος τὸ φανὲν προαρπάσαι, καὶ ἀπελθεῖν.*

⁴³⁵ Ίω. Χρ., Λόγος 1 εις τὸ ἀσπάσασθε Πρίσκιλλαν καὶ Ἀκύλαν, PG 51, 192: *Ταῦτα καὶ ἄρχοντες μανθανέτωσαν, καὶ ἀρχόμενοι, καὶ ἱερεῖς, καὶ οἱ τῶν λαϊκῶν τὴν τάξιν ἔχοντες, ἵν' ἐκεῖνοι μὲν μὴ τοὺς πλουτοῦντας θαυμάζωσι, μηδὲ τὰς περιφανεῖς διώκωσιν οἰκίας, ἀλλ' ἀρετὴν μετὰ πενίας ζητῶσι, καὶ τοῖς πτωχοτέροις τῶν ἀδελφῶν μὴ ἐπαισχύνωνται, μηδὲ τὸν σκηνοποιόν, καὶ τὸν βυρσοδέμην, καὶ τὸν πορφυροπώλην, καὶ τὸν χαλκοτύπον παρατρέχοντες, τοὺς ἐν δυναστείαις θεραπεύσωσιν.*

⁴³⁶ Ίω. Χρ., Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθένους συνεισάκτους, PG Τόμος 47, 508: *Πρῶτον μὲν γὰρ ἐν ἀγέλῃ θεραπεινίδων τοσοῦτων μόνος στρέφεται μέσος, καθάπερ ἐπὶ τῆς ὀρχήστρας ἐν τῷ χορῷ τῶν γυναικῶν ὁ τοῖς ὑπορχομένοις ὑπάδων χορευτής· οὗ τί γένοιτ' ἂν αἰσχρότερον καὶ ἀτιμότερον; Ἐπειτα διαρρήγνυται τὴν ἡμέραν ὄλην πρὸς οἰκέτας ἀγανακτῶν ὑπὲρ τῶν τῇ γυναικὶ προσηκόντων πραγμάτων. Ἡ γὰρ ἀνάγκη σιγᾶν, καὶ πάντων παραμελοῦντα παρ' ἐκείνης ἐπιτιμᾶσθαι, ἢ λέγοντα καὶ ἐπιπλήττοντα ἀσχημονεῖν· καὶ ὅρα τὸ συμβαῖνον. Ὁ γὰρ τῶν βιωτικῶν πραγμάτων μηδὲ ἐγγὺς γενέσθαι κελευσθεῖς, οὐχ ἀπλῶς βιωτικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν γυναικειῶν ἐνδοτέρω γίνεται· καὶ γὰρ σκευὴ γυναικεῖα ἐκδοῦναι οὐ παραιτήσονται, ἀλλ' ἐπιστήσονται τοῖς ἀργυροκόποις συνεχῶς ἐρωτῶντες, εἰ τὸ κάτοπτρον κατεσκευάσται τῆς κυρίας, εἰ τὸν κάδον ἀπήρτισαν, εἰ τὸ ληκύθιον ἀπέδωκαν. καὶ γὰρ εἰς τοῦτο πάντα ἦκε διαφθορᾶς, ὡς τῶν βιωτικωτέρων μᾶλλον τὰς πολλὰς τῶν παρθένων τούτοις κεχρηῆσθαι τοῖς σκεύεσιν. Ἐκεῖθεν πάλιν πρὸς τὸν μυρεψὸν ἔδραμεν ὑπὲρ τῶν τῆς κυρίας διαλεζόμενος ἀρωμάτων· πολλὰκις δὲ ὑπὲρ πλείονος σπουδῆς καὶ ὑβρίσαι τὸν πένητα οὐ παραιτήσεται καὶ γὰρ καὶ μύροις χρῶνται παρθένοι ποικίλοις τε καὶ πολυτελέσιν· εἶτα ἀπὸ τοῦ μυρεψοῦ πρὸς τὸν τὰς ὀθόνας πωλοῦντα, καὶ ἀπ' ἐκείνου πάλιν πρὸς τὸν σκηνοποιόν.*

⁴³⁷ Ίω. Χρ., Ὁμ. 19 ὑπόμνημα εις τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 132: *ἄπελθε εἰς τεκτονεῖον· καὶ οὐκ ἐξετάξεις τὸν λόγον, καίτοι γε οὐδὲν οἶδας τῶν γινομένων ἐκεῖ· καὶ πολλὰ ἄπορα εἶναι σοὶ δοκεῖ· οἶον, ὅταν торνεύῃ τὸ ξύλον, ὅταν μετασχηματίζῃ.* -Ὁμ. 15 ὑπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 235: *Πότε οὖν δυνήσῃ μίαν ἐκείνων ἀνύσαι τῶν ἐντολῶν, ὅταν πάντα ἀφεις περιέρχῃ τόκους συλλέγων, δανείσματα ῥάπτων, πραγματείας συντιθείς, ἀγέλας ἀνδραπόδων ὠνούμενος, ἀργυρᾶ σκευὴ κατασκευάζων, ἀγροὺς καὶ οἰκίας καὶ ἔπιπλα ἀγοράζων μυρία;*

διασκεδάσουν με οινοποσία και ασωτίες⁴³⁸. Οι επαγγελματίες οι οποίοι είχαν εργαστήρια κατασκευής ειδών χειροτεχνίας ανήκαν στην τάξη των πτωχών⁴³⁹. Συνεπώς, αναμενόμενο ήταν να κατοικούν σε ταπεινές οικίες ενός ή δύο δωματίων⁴⁴⁰, που αποτελούσαν οικιστικό σύνολο με το μαγαζί, που είχε είσοδο από μπροστά, στον εμπορικό δρόμο⁴⁴¹. Ορισμένοι επαγγελματίες όπως οι έμποροι, χρυσοχόοι ή κοσμηματοποιοί, ήταν εύποροι και διέθεταν οικία που ήταν ξεχωριστό κτήριο και όχι συνενωμένη με το εργαστήριο⁴⁴².

Στην Αγορά της Αντιόχειας υπήρχαν εργαστήρια στα οποία κάθονταν οι πολίτες, όταν παρακολουθούσαν δημόσια θεάματα ή εορταστικές εκδηλώσεις: *και στιβάδας πρὸ τῶν ἐργαστηρίων συνθέντες, καὶ ὡσπερ ἄρτι τῆς πόλεως τεχθείσης, οὕτω πανηγυρίζαντες*⁴⁴³. Ακριβώς εκεί, μπροστά από τις εισόδους των εργαστηρίων στο δημόσιο χώρο των στοών οι Αντιοχείς συνήθιζαν να παρατηρούν ποιος περνάει και να κάνουν διάφορα σχόλια⁴⁴⁴. Υπήρχε κεντρική οδός πλάτους 27 μ. Ο δρόμος απ' όπου περνούσαν τα οχήματα των πλουσίων πολιτών είχε πλάτος 9 μ. και ήταν ίδιου

⁴³⁸ Ἰω. Χρ., Τοῦ αὐτοῦ λόγος ἐν ταῖς καλάνδαις, PG 48, 954: *οἱ δὲ ἐν τοῖς καπηλείοις ἀγῶνες γινόμενοι τήμερον, οὗτοι μὲν μάλιστα ὀδυνῶσι, καὶ ἀσωτίας καὶ ἀσεβείας ἐμπελησμένοι πολλῆς ἀσεβείας μὲν, ὅτι παρατηροῦσιν ἡμέρας οἱ ταῦτα ποιοῦντες, καὶ οἰωνίζονται, καὶ νομίζουσιν, εἰ τὴν νομηγιάν τοῦ μηνὸς τούτου μεθ' ἡδονῆς καὶ εὐφροσύνης ἐπιτελέσαιεν, καὶ τὸν ἅπαντα τοιοῦτον ἔξαιεν ἐνιαυτόν· Δεξιὸς ὁ ἐνιαυτὸς ἔσται σοι δι' ὅλου, οὐκ ἔάν ἐν νομηγία μεθύης, ἀσωτίας δέ, ὅτι ὑπὸ τὴν ἔω γυναῖκες καὶ ἄνδρες φιάλας καὶ ποτήρια πληρώσαντες μετὰ πολλῆς τῆς ἀσωτίας τὸν ἄκρατον πίνουσι.*

⁴³⁹ Ἰω. Χρ., Λόγος 1 εἰς τὸ ἀπάσασθε Πρίσκιλαν καὶ Ἀκύλαν, PG 51, 192. -Λόγος 2 πρὸς ἄπιστον πατέρα, PG 47, 344: *Εἰ γὰρ ταπεινοὶ καὶ ἐκ ταπεινῶν ὄντες τινὲς ἀγροίκων υἱοὶ καὶ χειροτεχνῶν, ἐπὶ τὴν φιλοσοφίαν ταύτην ἐλθόντες, οὕτως ἐγένοντο τίμιοι πᾶσιν.*

⁴⁴⁰ Uytterhoeven 2007, 45-46.

⁴⁴¹ Για τα εργαστήρια στην Αίγυπτο όπου εργάζονταν και διέμεναν φτωχοὶ επαγγελματίες, βλ. Bagnall 1993, 50-51.

⁴⁴² Βλ. Sodini 2003, 42-45.

⁴⁴³ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 21 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 220. -Ο Λόγος εκφωνήθηκε στην Αντιόχεια το ἔτος 387. -Βλ. Ε.Π.Ε. 1979, τ. 31, 22-23. -Για την λεπτομερή περιγραφή των εορταστικῶν εκδηλώσεων των Νομηγιῶν στην Αντιόχεια, βλ. Ἰω. Χρ., Τοῦ αὐτοῦ λόγος ἐν ταῖς καλάνδαις, PG 48, 956 -957.

⁴⁴⁴ Ἰω. Χρ., Τοῦ αὐτοῦ λόγος ἐν ταῖς καλάνδαις, PG 48, 957: *Καθίξεσθε πολλάκις ἐν τοῖς ἐργαστηρίοις, ὁρᾶτε παριόντας πονηροὺς καὶ φαύλους ἀνθρώπους, τὰς ὀφρῶς ἀνασπώντας, πεφουσιωμένους, παρασίτους καὶ κόλακας πολλοὺς ἐπισυρομένους, πολυτελεῖ φοροῦντας ἱμάτια, πολλὴν περιβεβλημένους τὴν φαντασίαν, τὰ πάντων ἀρπάζοντας, πλεονεκτοῦντας. Ἄν ἀκούσης τινὸς λέγοντος, Οὐχὶ ζηλωτὸς οὗτος, οὐχὶ μακάριος;*

πλάτους με καθένα από τα στεγασμένα περιστύλια⁴⁴⁵ (στοές ή περίπατοι) που ευρίσκοντο εκατέρωθεν της οδού⁴⁴⁶. Τα εργαστήρια στεγάζονταν κατά κανόνα στις περιστυλές στοές στην Αγορά⁴⁴⁷. Στα εργαστήρια της Αντιόχειας δεν έχουν ευρεθεί ίχνη από σκάλες, οπότε πιθανολογείται ότι τα εργαστήρια, *tabernae*, ήταν ισόγεια⁴⁴⁸. Το τμήμα που επικοινωνούσε με τον εμπορικό δρόμο ήταν το μαγαζί, ενώ στο πίσω μέρος βρίσκονταν οι χώροι διαμονής της οικογένειας του επαγγελματία, φτωχά διακοσμημένοι και μικρού εμβαδού⁴⁴⁹.

Σε μια εικόνα πλημμυρισμένου εργαστηρίου, *καὶ τοῦ ὕδατος τῶν ἐργαστηρίων τὰ πρόθυρα ὑπερπηδήσαντος*⁴⁵⁰, που παραθέτει ο Χρυσόστομος φαίνεται ότι εργαστήριο και οικία ήταν στο ισόγειο, διότι όταν το νερό μπήκε από τα πρόθυρα, αμέσως το αντελήφθησαν οι ένοικοι και προσπάθησαν να απαντήσουν τα ύδατα ώστε να μην πάθουν μεγάλη ζημιά. Ο J. Lassus που είχε μελετήσει τις περιστυλές στοές της Απάμειας, θεωρούσε ότι επικλινής στέγη εκτεινόταν από τους τοίχους των εργαστηρίων μέχρι το περιστύλιο και δίρριχτη σκεπή πάνω από τα εργαστήρια⁴⁵¹. Λαμβάνοντας υπ' όψιν το πόσο δυνατοί ήταν οι τοίχοι των εργαστηρίων πίστευε ότι υπήρχαν σειρές παραθύρων κάτω από τη σκεπή της στοάς, στον εξωτερικό τοίχο του μαγαζιού⁴⁵².

Στη στοά του Αλυτάρχου στην Έφεσο, πίσω από την κιονοστοιχία ανασκάφηκαν μαγαζιά που διέθεταν ξύλινο μεσοπάτωμα (πατάρι) και δεύτερο όροφο. Ευρέθηκαν ίχνη από κλίμακες⁴⁵³ κι εντοπίστηκαν νωπογραφίες στους τοίχους

⁴⁴⁵ R. Foerster, *Libanii opera*, vols. 1-4, or. 11, 196, 3-5 - 197, 2, Λειψία: Teubner, (επανεκδοση Hildesheim: Olms, 1997): *Ἀρξαμένη γάρ ἐξ ἔω πρόεισιν ἐπὶ δυσμάς ἰθυτηνῆς, δίδυμον στοῶν ὕψος ἐκτείνουσα δίστισι δὲ αὐτάς ἀπ' ἀλλήλων ὁδὸς ὕπαιθρος ἐστρωμένη λίθω κατὰ τὴν στοῶν τὰ εὖρος.*

⁴⁴⁶ Stillwell, Macdonald, McAllister 1976, 62. -Βλ. Cabouret 1999, 127-150.

⁴⁴⁷ Ἰω. Χρ., Τοῦ αὐτοῦ λόγος ἐν ταῖς καλάνδαις, PG 48, 954.

⁴⁴⁸ Cabouret 1999, 142.

⁴⁴⁹ Zimmermann, Ladstätter 2011, 184-185. -Crawford 1990, 110.

⁴⁵⁰ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 13 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 568: *Καθάπερ γὰρ πλημμύρας γενομένης, καὶ τοῦ ὕδατος τῶν ἐργαστηρίων τὰ πρόθυρα ὑπερπηδήσαντος, τοὺς ἐνοικοῦντας ὀρῶμεν αἰεὶ θορυβουμένους, καὶ καδίσκους καὶ ἀμφορέας καὶ σπόγγους, καὶ ἕτερα πολλὰ ἐπινοοῦντας, ὥστε ἀπαντῆσαι, ἵνα μὴ καὶ τοὺς θεμελίους διασῆψη, καὶ τὰ σκευὴ ἅπαντα ἄχρηστα ἐργάσῃται. -Ο λόγος εκφωνήθηκε στην Αντιόχεια, βλ. E.Π.Ε. 1986, τ. 23, 6. -Η Αντιόχεια πλημμύριζε, βλ. Stillwell, Macdonald, McAllister, 1976, 62.*

⁴⁵¹ Lassus, 1972, 147.

⁴⁵² Crawford 1990, 118. -Βλ. Lassus 1972, 147.

⁴⁵³ Για τα εργαστήρια στην Έφεσο βλ. Ellis 1997 b, 40.

που μιμούνταν ορθομαρμάρωση και εικόνιζαν το σταυρό και χριστιανικά σύμβολα⁴⁵⁴. Το δάπεδο της στοάς ήταν διακοσμημένο με απλό ψηφιδωτό που απεικόνιζε πολύχρωμα πουλιά και ένα ψάρι σε λεκανίδα. Τα εργαστήρια της Εφέσου χρονολογήθηκαν μεταξύ του ύστερου 5^{ου} και 6^{ου} αι. μ.Χ.⁴⁵⁵. Τα μαγαζιά στις Σάρδεις ομοιάζαν με εκείνα της Εφέσου και διέθεταν παρόμοιες κλίμακες⁴⁵⁶. Στη Σκυθόπολη (Beth Shean) οι εξωτερικοί τοίχοι των εργαστηρίων είχαν ύψος 8 μ. Πάνω από το μαγαζί υπήρχε δεύτερος όροφος, όπου βρισκόταν η κατοικία και ξύλινη σκάλα οδηγούσε σ' αυτόν⁴⁵⁷. Τα βυζαντινά εργαστήρια στις Σάρδεις είναι το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αυτού του τύπου κατοίκησης (εργαστήριο και οικία), ενώ παρόμοια μορφή κατοίκησης εντοπίζεται στην Κωνσταντινούπολη⁴⁵⁸, Έφεσο και Σαγαλασσό⁴⁵⁹.

1. 8. Διακόσμηση

1. 8. 1. Χρωματισμός τοίχων

Οι τοίχοι της οικίας αν ήταν φθαρμένοι, σαθροί ή «φουσκωμένοι» έπρεπε άμεσα να επιδιορθωθούν ή να γκρεμιστούν και να κατασκευαστούν καινούριοι⁴⁶⁰. Η καθαρότητα των επιφανειών θεωρείτο αναγκαία, ενώ οι μαυρισμένοι από καπνό

⁴⁵⁴ Zimmermann, Ladstätter 2011, 184-185.

⁴⁵⁵ Crawford 1990, 108-110.

⁴⁵⁶ Για τα εργαστήρια στις Σάρδεις βλ. Harris 2004, 82-121.

⁴⁵⁷ Khamis 2007, 449-450.

⁴⁵⁸ Για τα εργαστήρια στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Mundell-Mango 2000, 189-205. -Mundell-Mango 2001, 29-51. -Dark 2004, 83-107. -Baldini-Lippolis 2007, 203. -Crawford 1990, 108. -Βλ. Janin 1950, 91, αναφέρονται 54 περίστυλες οδοί.

⁴⁵⁹ Uytterhoeven 2007, 46. -Για την αγορά στη Σαλαγασσό, βλ. Lavan 2012, 292-295.

⁴⁶⁰ Ίω. Χρ., Έπιτίμησις κατά τῶν ἀπολειφθέντων, PG 51, 151: *Καὶ καθάπερ τοῖχος φουσηθεὶς διαλύει τὴν οἰκοδομήν.* -Όμ. 8 περὶ μετανοίας, PG 49, 337: *καὶ ὅπερ ἐν ταῖς παλαιαῖς ποιοῦμεν οἰκίαις, ὅταν σαθρωθῶσιν, ὑπεξαιρούμεθα τὰ σεσαθρωμένα, καὶ καινὰ ἐπισκευάζομεν, καὶ οὐδέποτε συνεχοῦς ἐπιμελείας ἐπιλανθανόμεθα.* - Όμ. 68 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 373: *Εὐφώρατον ἢ πλάνη καὶ ἀσθενὲς, κἂν μυρίοις ἔζωθεν ἀλείφεται χρώμασι. Καὶ καθάπερ οἱ τὰ σαθρὰ τῶν τοίχων κονιῶντες, οὐκ ἰσχύουσι διὰ τῆς ἀλοιφῆς διορθοῦν.*

τοίχοι αποτελούσαν δείγμα ευτέλειας της οικίας⁴⁶¹. Η λευκότητα⁴⁶² του επιχρίσματος του τοίχου επαινείται. Αν συνέβαινε να καεί μέρος της οικίας και οι τοίχοι μαύριζαν από την αιθάλη, φρόντιζαν να τους επιδιορθώσουν εφαρμόζοντας νέο επίχρισμα. Αν αργότερα το μαύρο χρώμα της αιθάλης διαπερνούσε τη λευκότητα του νέου επιχρίσματος, το θέαμα θεωρείτο αηδές⁴⁶³.

Ο Χρυσόστομος μαρτυρεί ότι υπήρχε προτίμηση οι επιφάνειες των τοίχων να είναι διακοσμημένες ή βαμμένες με ζωηρά χρώματα, όπως γαλάζιο⁴⁶⁴ ή χρώματα που είχαν τη λαμπρότητα του ήλιου και άστραφταν από χρυσό⁴⁶⁵. Μάλιστα υπήρχαν χρώματα γνήσια (*ἀληθῆ*) και προσομοιώσεις αυτών (*ψευδῆ*) κατά τον Χρυσόστομο. Αναφερόμενος στο πορφυρό χρώμα και στο χρώμα του κρόκου⁴⁶⁶, μας κάνει γνωστό ότι υπήρχαν τα αυθεντικά πορφυρά (προϊόντα της πορφύρας) και κίτρινα, καθώς και υποκατάστατα αυτών, πιθανότατα προϊόντα φυτών και άγριων ανθέων που φύονταν σε αφθονία⁴⁶⁷. Η πορφύρα και ο κρόκος, που παράγουν αντιστοίχως ωραίο κόκκινο και κίτρινο χρώμα παρόμοιο με το χρυσό, ήταν τα δύο πλέον πολυτελή χρώματα. Οι ανασκαφές έφεραν στο φως τμήματα επιχρισμάτων χρωματισμένα με υδροχρώματα

⁴⁶¹ 'Ιω. Χρ., Όμ. 83 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 751: *Καὶ γὰρ οἰκίας εὐτέλεια, οὐ σκευὴ κείμενα ἀπλῶς, οὐδὲ κλίνη ἡμελημένη, οὐδὲ τοῖχοι καπνοῦ γέμοντες, ἀλλ' ἡ τῶν ἐνοικοῦντων κακία.*

⁴⁶² 'Εκ τῶν Φωτίου, 'Ιω. Χρ., 'Εκ τοῦ αὐτοῦ εις τὸ ρητὸν τοῦ Ἀποστόλου, PG 64, 101: *λευκαίνῃ δὲ τοὺς τοίχους, καὶ χρυσογραφῆ τὸν ὄροφον.*

⁴⁶³ 'Ιω. Χρ., Περὶ μονανδρίας, PG 48, 612· Sur le mariage unique, SC 138, chap.2 (li. 106-130), 2, 126-129, σελ.170: *ἀλλ' ὥσπερ ἐπὶ τῶν τοίχων ὅταν σφόδρα καταφλεγέν τι μέρος τύχη, εἴτα ἡρέμα κονιασθὲν τὸ τῆς μελανίας ἐπιτεταμένον καὶ βαθὺ λυμαίνεται τῇ τῆς ἐπιφανείας λευκότητι καὶ ἔστι θέαμα ἀηδές.*

⁴⁶⁴ 'Ιω. Χρ., Εἰς τὴν προσκύνησιν τοῦ τιμίου ξύλου, PG 62, 752: *τὸν κvanoβαφῆ θάλαμον.*

⁴⁶⁵ 'Ιω. Χρ., Λόγος 3 περὶ ἱερωσύνης, PG 48, 651· Sur le sacerdoce, SC 272, III, 10, 234-238, σελ. 182: *τὴν δὲ λοιπὴν ἅπασαν οἰκοδομήν, κὰν τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων λαμπροτέρα οὖσα τύχη, ἀπ' ἐκείνου τοῦ καπνοῦ προσέφλεξε καὶ ἡμαύρωσεν ἅπασαν.* -Όμ. 5 εις τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 71: *Εἶπε γὰρ μοι, εἴ τίς σε εἰς βασιλικὰς εἰσήγαγεν αὐλάς, καὶ χρυσὸν ἔδειξε, πάντοθεν ἀπὸ τῶν τοίχων ἀστράπτοντα, καὶ τὴν ἄλλην εὐπρέπειαν ἅπασαν.*

⁴⁶⁶ 'Ιω. Χρ., Εἰς τὸν 11 ψαλμόν, PG 55, 145: *Καθάπερ ἐπὶ τῶν χρωμάτων, καὶ τῶν ἄλλων εἰδῶν, τὰ μὲν ἔστιν ἀληθῆ, τὰ δὲ ψευδῆ, καὶ ἔστι πορφύρα ἀληθῆς, καὶ πορφύρα ψευδῆς, καὶ ἐπὶ κρόκου, καὶ ἐπὶ τῶν λίθων, καὶ ἐπὶ ἀρωμάτων, καὶ ἐπὶ ἐτέρων τοιούτων· οὕτω δὲ καὶ ἐπὶ τῶν ἀρετῶν.* -Soriga 2017, 80-81: Έρευνες αρχαιολόγων και ειδικῶν στην μελέτη των μαλακίων έχουν δείξει ότι τα κέντρα παραγωγῆς πορφυράς βαφῆς, ἀπὸ ὄστρεα του εἶδους *Murex*, βρίσκονταν στις ακτές του Αἰγαίου ἤδη ἀπὸ τον 19^ο-18^ο αἰ. π. Χ. κι ὄχι ὅπως εσφαλμένα θεωρεῖτο ἡ Ανατολικὴ Μεσόγειος (Φοινίκη-Σιδῶνα).

⁴⁶⁷ Πρωτόπαπας 2001, 44-59.

ρόδινα, κίτρινα, γαλάζια και κόκκινα. Η εναλλαγή ερυθρού-λευκού και ο συνδυασμός της ώχρας με μαύρο κι ερυθρό επίσης συνηθιζόταν στον χρωματισμό των τοίχων των διαφόρων χώρων των πρωτοβυζαντινών οικιών⁴⁶⁸. Οι φτωχικές οικίες είχαν λευκούς αδιακόσμητους τοίχους όπως οι πρόχειρα δομημένες οικίες της Εφέσου (*Terrace house 1* και *Terrace house 2*)⁴⁶⁹.

1. 8. 2. Ορθομαρμαρώσεις

Οι τοίχοι των πλουσίων οικιών επενδύονταν με μάρμαρα, *Τῆς οἰκίας ἡ περιφάνεια. Μάρμαρα ἔχει ὁ τοῖχος*⁴⁷⁰. Οι ορθομαρμαρώσεις αυτές είτε ήταν απλές, δηλαδή κατασκευασμένες με μάρμαρα ενός χρώματος, είτε από μάρμαρα διαφόρων χρωμάτων. Δημιουργούνταν πλαίσια που περιέκλυαν γεωμετρικά σχέδια και ροζέτες στο κέντρο, χρησιμοποιώντας διαφορετικού χρωματισμού και σχήματος κοπής μάρμαρα: *τῶν ποικίλων μαρμάρων τὰ μέταλλα*⁴⁷¹. Η ορθομαρμάρωση προσκολλάτο επί της τοιχοποιίας δια παχέος κονιάματος 10 εκ. ή ριτηνώδους καστανοχρώμου

⁴⁶⁸ Πλιώτα 2013, 136-137.

⁴⁶⁹ Ladstätter, Pülz 2007, 391-433.

⁴⁷⁰ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ φιλοξενίας, PG 55, 510. -Ὁμ. 2 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 41: *Καὶ ἡμεῖς τοῖνον μὴ τὰς οἰκίας καλλωπίζωμεν, ἀλλὰ πρὸ τῆς οἰκίας τὴν ψυχὴν τὴν ἡμετέραν. Πῶς γὰρ οὐκ αἰσχρὸν μαρμάρους μὲν περιβάλλειν τοὺς τοίχους εἰκὴ καὶ μάτην, τὸν δὲ Χριστὸν γυμνὸν περιερχόμενον περιορᾶν;* -Λόγος 1 εἰς τὸ ἀσπάσασθε Πρίσκιλλαν καὶ Ἀκύλαν, PG 51, 193: *Ἐὰν ἔχῃς προαίρεσιν φιλόξενον, ἅπασαν τῆς φιλοξενίας ἔχεις τὴν θήκην, κἂν ὀβολὸν ἦς κεκτημένος μόνον· ἂν δὲ μισάνθρωπος ἦς καὶ μισόξενος, κἂν τὰ πάντα ἦς περιβεβλημένος πράγματα, ἐστενοχώρηταί σοι τοῖς ξένοις ἢ οἰκία. Οὐκ εἶχεν αὕτη κλίνας ἀργυρενδέτους, ἀλλ' εἶχε σωφροσύνην πολλήν· οὐκ εἶχε στρωμνήν, ἀλλὰ προαίρεσιν ἐκέκτητο προσηνῆ καὶ φιλόξενον· οὐκ εἶχε κίονας ἀπαστράπτοντας, ἀλλ' εἶχε ψυχῆς κάλλος ἀπολάμπον· οὐκ εἶχε τοίχους μαρμάρους περιβεβλημένους, οὐδὲ ἔδαφος ψηφῖσι διηνητισμένον.* -Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ φιλοξενίας, PG 55: *Ὅταν γὰρ εἰσέλθῃς εἰς οἰκίαν τινὸς πλουσίου, καὶ ἴδῃς ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ κίονας ὑπεραίροντας τῷ μεγέθει, καὶ χρυσᾶς κεφαλίδας, καὶ μάρμαρα τῷ τοίχῳ προσπεπηγότα, καὶ κρήνας ῥεούσας, καὶ πηγὰς καὶ περιπάτους, καὶ δένδρα τῷ ἀνέμῳ καμπτόμενα, καὶ πάντα ψηφίδων γέμοντα, καὶ εὐνούχων χρυσοφορούντων ἀγέλην, καὶ οἰκετῶν πλῆθος, καὶ τάπητας ἐπὶ τοῦ ἔδαφους κειμένους, καὶ τράπεζαν ἐκλάμπουσαν τῷ χρυσῷ, καὶ κοιτῶνας κεκοσμημένους· ταῦτα πάντα δόξα οἴκου ἐστίν, οὐ δόξα ἀνθρώπου.*

⁴⁷¹ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν 9 ψαλμόν, PG 55, 123.

ουσίας (πίσσα με μαστίχα) και πολλές φορές χρησιμοποιούνταν σιδηροί ήλοι προς σταθερότερη στερέωση⁴⁷². Τα λευκά μάρμαρα σε συνδυασμό με χρωματιστά που είχαν νευρώσεις ή στίγματα, όπως τα *λακωνικά μάρμαρα*⁴⁷³ (πράσινα) ή τα *πορφυρά*⁴⁷⁴, που θεωρούνταν τα πιο πολυτελή, συνήθως στιλβώνονταν⁴⁷⁵. Τα λακωνικά ή πράσινα μάρμαρα ήταν μάρμαρα πολυτελείας κατά τον Χρυσόστομο, ενώ τα πορφυρά τα οποία ονομάζονταν και *ρωμαίοι λίθοι* λόγω της προτίμησης που έδειχναν οι Ρωμαίοι προς αυτά, θεωρούνταν εξίσου πολυτελή με τα πράσινα, όπως μας πληροφορεί ο Αστέριος Αμασειάς⁴⁷⁶, ο οποίος ήταν σύγχρονος του Χρυσοστόμου.

Τα μάρμαρα ήταν ποικίλων προελεύσεων και χρωμάτων και αυτό τα καθιστούσε δαπανηρά⁴⁷⁷. Τα χρωματιστά μάρμαρα των ορθομαρμαρώσεων που είχαν νερά, οι Βυζαντινοί τα ονόμαζαν ρύκακας ή ποτάμια και ανάλογα με το πώς τοποθετούνταν, σχημάτιζαν συμμετρικά σχήματα που έμοιαζαν με γενειοφόρα πρόσωπα, δεόμενες γυναίκες, ζώα (καμήλες, όρνεα, όφεις) κι έτσι δημιουργούνταν ωραιότατοι πίνακες. Πολλές φορές οι «πίνακες» αυτοί διακοσμούσαν από φυτευτά ένθετα μαρμάρινα διακοσμητικά στοιχεία, για να δώσουν μεγαλύτερη ακρίβεια στο σχέδιο που είχε δημιουργηθεί⁴⁷⁸. Διακόσμηση τοίχων με ορθομαρμάρωση σώζεται στον πολυτελή οίκο του *Έρωτα και της Ψυχής* στην Όστια⁴⁷⁹. Η χρήση μαρμάρου

⁴⁷² Ορλάνδος 1952, 245.

⁴⁷³ Ορλάνδος 1952, 247. Ο λακωνικός ή λακεδαιμόνιος ή σπαρτιάτης ή κροκεάτης είναι της ίδιας υφής με τον πορφυρίτη, αλλά είναι πρασίνου χρώματος και εξήγετο από το χωριό Λεβέτσοβα της Λακωνίας. -Βλ. Ίω. Χρ., Περὶ ὑπομονῆς, PG 60, 731: *οὗτος εἶχεν οἰκίαν χρυσόροφον καὶ μάρμαρα Λακεδαιμόνια καὶ περικεφαλαίας χρυσᾶς, καὶ Λάζαρος καλύβην οὐκ εἶχεν· οὗτος περιεβάλλετο σηρικὰ καὶ λαγῶα.*

⁴⁷⁴ Ἀστ. Ἀμ., Γ', Ὁμ. κατὰ πλεονεξίας, PG 40, 209 C: *πορφυραῖς πλαζίν τούς τοίχους ἐνδύει.* - Ορλάνδος 1952, 246. Ο πορφυρίτης ή θηβαϊκός ή αιγύπτιος εξορύσσεται από τη Θήβα της Αιγύπτου και ήταν πορφυρός με λευκά στίγματα, ενώ αργότερα ονομάστηκε ρωμαίος λίθος.

⁴⁷⁵ Ορλάνδος 1952, 259.

⁴⁷⁶ Ἀστ. Ἀμ., Γ', Ὁμ. κατὰ πλεονεξίας, PG 40, 209 C.

⁴⁷⁷ Ορλάνδος 1952, 245. -Βλ. Maguire 2007, 63-84. -Για τα λατομεία, την εξόρυξη και εμπορία μαρμάρων από διάφορες περιοχές της Ηπειρωτικής και Νησιωτικής Ελλάδος, της Μικράς Ασίας, Β. Αφρικής και Β.Δ. Αφρικής, βλ. Sodini 2002, 129-146.

⁴⁷⁸ Ορλάνδος 1952, 251-253.

⁴⁷⁹ Maguire 2007, 64.

στην οικία ήταν δείγμα χλιδής⁴⁸⁰. Στα Θαύματα της Αγίας Θέκλας αναφέρεται θαυματουργή ίαση συνεργείου που πέθανε σε ατύχημα κατά την τοποθέτηση ορθομαρμάρωσης σε οικία στην Αντιόχεια⁴⁸¹. Επίσης οι μικρογραφίες του Vergilius Vaticanus 3225 f. 40r και f. 41v των αρχών του 5^{ου} αι. απεικονίζουν τοίχους με ορθομαρμάρωση.

Στις οικίες των μικρομεσαίων ιδιοκτητών της πρωτοβυζαντινής περιόδου, αντί των πολυτελών ορθομαρμαρώσεων, υπήρχαν ζωγραφικές απομιμήσεις αυτών, που δημιουργούνταν πάνω στο κονίαμα των τοίχων με διάφορα χρώματα. Αυτές οι τοιχογραφίες έδιναν μια αίσθηση πολυτέλειας στους χώρους υποδοχής και συγκεκριμένα στα τρικλίνια των οικιών, όπως επιβεβαιώνεται από την εύρεση τρικλινίου με τέτοιου τύπου διακόσμηση σε αστική οικία της Θεσσαλονίκης⁴⁸².

1. 8. 3. Τοιχογραφίες

Σύμφωνα με τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν από τα έργα του Χρυσοστόμου, οι τοίχοι των πρωτοβυζαντινών οικιών διακοσμούσαν με τοιχογραφίες που είχαν ποικίλη θεματολογία, όπως α) γεωμετρικά σχέδια και απομιμήσεις ορθομαρμαρώσεων, β) φυτικά, ανθικά σχέδια και σκηνές φύσης, γ) πολεμικές σκηνές, και ιστορικά γεγονότα, δ) ζωδιακούς κύκλους, ε) επιγραφές και στ) σταυρό.

1. 8. 3. 1. Γεωμετρικά σχέδια και απομιμήσεις ορθομαρμαρώσεων

Ο πιο συνηθισμένος τύπος διακόσμησης των τοίχων, ήταν οι τοιχογραφίες με γεωμετρικά σχέδια, που αντίστοιχά τους σώζονται στα επιδαπέδια ψηφιδωτά, καθώς και με απομιμήσεις κιόνων, κιονοστοιχιών, επιστυλίων και πινάκων

⁴⁸⁰ Αμμιανός Μαρκελλίνος, 22, 4, 6, Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri qui supersunt*, W. Seyfarth (έκδ.), τ. I-II, Λειψία, 1978.

⁴⁸¹ Dagron 1978, 17, 334, 336.

⁴⁸² Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 232. -Το τρικλίνιο ανασκάφηκε στην οδό Λαπιθών 9 και εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού (ΜΒΠ, αριθμός ευρετηρίου ΒΨ 38 και ΒΤ 136). Χρονολογείται στο β' μισό του 5^{ου} αι.

ορθομαρμαρώσεων. Το τρικλίνιο της Θεσσαλονίκης, που αναφέραμε παραπάνω, είχε τοίχους καλυμμένους με τοιχογραφίες, από τις οποίες σώθηκαν αυτές του βόρειου τοίχου (εικ. 9). Ανάμεσα σε ζωγραφιστούς κίονες σχηματίζονταν δέκα ορθογώνιοι πίνακες ζωγραφισμένοι με ωραία λευκά, πράσινα, κίτρινα, κόκκινα, κεραμιδί και γαλάζια χρώματα, με θέματα που μιμούνταν εναλλάξ πίνακες ορθομαρμάρωσης με *opus sectile*⁴⁸³, μέσα σε όρθια παραλληλόγραμμα πλαίσια και με διαφορετικά σχέδια ο καθένας από αυτούς. Εμφανής είναι η ομοιότητα με τοιχογραφίες οικιών της ελληνιστικής περιόδου⁴⁸⁴ και ρωμαϊκών τοιχογραφιών οικιών της Πομπηίας (πρώτος πομπηϊανός ρυθμός)⁴⁸⁵. Τοιχογραφίες αστικής οικίας του 4^{ου} αι. που ανασκάφηκαν στη Στοά Χορτιάτη εικονίζουν κιονοστοιχίες με μετακίονια διαστήματα διακοσμημένα με πίνακες που μιμούνται μαρμάρινη επένδυση. Τα χρώματα που κυριαρχούν είναι το κόκκινο, το ανοιχτό πράσινο και το λευκό⁴⁸⁶. Σε μια άλλη οικία του 5^{ου} αι., αυτήν της οδού Ιουλιανού 18 στη Θεσσαλονίκη, βρέθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών και γύψινης διακόσμησης που μιμούνται κίονες, κιονόκρανα κι επιστύλια⁴⁸⁷. Σε άλλον επιμήκη χώρο νότια της αυλής, στην ίδια οικία, έχουν σωθεί τοιχογραφίες που μιμούνται κιονοστοιχία, ενώ τα μετακίονια διαστήματα κοσμούνται με φολιδωτά και γεωμετρικά μοτίβα⁴⁸⁸.

⁴⁸³ Για την τεχνική *opus sectile*, βλ. Dunbabin 1999, 254-268.

⁴⁸⁴ Βλ. Λαζαρίδης 1982, πίν. 29α - Έργον 1982, εικ. 17. Τμήμα τοιχογραφίας από το βόρειο τοίχο ελληνιστικής οικίας της Αμφίπολης κοντά στο Γυμνάσιο που φυλάσσεται στο Μουσείο Αμφιπόλεως. - Βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2017, 346-363: αποκατεστημένο τμήμα της διακόσμησης του βορείου τοίχου αίθουσας με έγχρωμα πλαστικά κονιάματα από την Οικία των Κονιαμάτων στην Πέλλα (3ος π.Χ. αι.), Αρχαιολογικό Μουσείο Πέλλας. -Για την επίδραση της ελληνιστικής ζωγραφικής στη Ρωμαϊκή, βλ. Ainalon 1961,6-7.

⁴⁸⁵ Για τους 4 πομπηϊανούς ρυθμούς των ρωμαϊκών τοιχογραφιών βλ. Ling, 1991, 12-101. Για τη διακόσμηση του ρωμαϊκού οίκου, βλ. Wallace-Hadrill 1994. -Gazda 1991. -Clarke 1991.

⁴⁸⁶ Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 268. -Βλ. Μαρκή 1992, 331.

⁴⁸⁷ Σκούρα 2011, 45-46.

⁴⁸⁸ Για λείψανα τοιχογραφιών με γεωμετρικά σχέδια σε πρωτοβυζαντινές οικίες, βλ. Πλιώτα 2013, 137-138.

1. 8. 3. 2. Φυτικά, ανθικά σχέδια και σκηνές φύσης

Στους πλούσιους οίκους δεν άφηναν ακόσμητη καμμία επιφάνεια και το μέρος των τοίχων που δεν καλυπτόταν με ορθομαρμάρωση το γέμιζαν με τοιχογραφίες ανθέων⁴⁸⁹. Στην εποχή του Χρυσοστόμου η διακόσμηση με άνθη κεντητά είτε υφαντά⁴⁹⁰ προσέδιδε στα μάτια πολυτέλεια και κάλλος. Η διακόσμηση με άνθη ήταν συνήθης και για τα ψηφιδωτά και τις τοιχογραφίες που διακοσμούσαν την οικία. Οι τοιχογραφίες ανθέων ήταν διακόσμηση λίαν δαπανηρή και δεν προοριζόταν μόνο για τους χώρους υποδοχής αλλά για όλους τους χώρους της οικίας, *άνθηρᾶ γραφῆ πανταχόθεν αὐτὰς κατακοσμοῦσιν*⁴⁹¹. Τα χρώματα των ανθέων και των φυλλωμάτων με τα οποία διακοσμοῦνταν τα πολυτελή υφάσματα ήταν έντονα πράσινα, μπλε και γαλάζια, με τόνους πορφυρού και λευκού⁴⁹². Προφανώς ανάλογη ποικιλία ζωηρών χρωμάτων εχρησιμοποιείτο και στις τοιχογραφίες ανθέων.

Πιθανότατα οι παραστάσεις ανθέων να διαφοροποιούνταν ανάλογα με το μέγεθος του τοίχου και τον χώρο που θα διακοσμούσαν. Αλλού θα ζωγραφίζονταν γιρλάντες με άνθη και καρπούς⁴⁹³, αλλού στυλιζαρισμένα άνθη⁴⁹⁴, φυλλώματα ή

⁴⁸⁹ Μ. Βασ., Ὁμιλία πρὸς τοὺς πλουτούντας, PG 31, 285. -Homélie 7, Y. Courtonne (εκδ.), 2. 46-47.

⁴⁹⁰ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 6 καὶ εἶπεν ὁ Θεός· γεννηθήτωσαν φωστῆρες, PG 53, 61: *Τὸ αὐτὸ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς λογίζον· ἐπειδὴν ἴδης αὐτὴν τοῖς ἄνθεσι καλλωπιζομένην, καθάπερ ἰμάτιον ποικίλον.*

⁴⁹¹ Ἰω. Χρ., Ἐγκώμιον εἰς τοὺς Ἁγίους πάντας τοὺς ἐν ὄλῳ τῷ κόσμῳ μαρτυρήσαντας, PG 50, 712: *Καὶ καθάπερ οἱ τὰς οἰκίας τὰς ἑαυτῶν ποιοῦντες λαμπράς, ἄνηρᾶ γραφῆ πανταχόθεν αὐτὰς κατακοσμοῦσιν· οὕτω καὶ ἡμεῖς ἐν τοῖς τοίχοις τῆς ἡμετέρας διανοίας ζωγραφῆσωμεν τῶν μαρτύρων τὰς τιμωρίας. Ἐκείνη μὲν γὰρ ἡ ζωγραφία ἀνόνητος, αὕτη δὲ κέρδος ἔχουσα· οὐ δεῖται γὰρ χρημάτων, οὐδὲ δαπάνης, οὐδὲ τέχνης τινὸς αὕτη ἡ γραφή.*

⁴⁹² Ἰω. Χρ., Περὶ ζήλου καὶ εὐσεβείας καὶ εἰς τὸν ἐκ γενετῆς τυφλόν, PG 59, 544, κεφ. α': *Ὡσπερ γὰρ τὰ ἄνηρᾶ καὶ εὐβαφῆ τῆς βασιλικῆς ἐσθῆτος δέχεται μὲν ἀκτῖνα ἡλιακὴν, διαφόρους δὲ τὰς μαρμαρυγὰς ἀνατέλλει, καὶ οἷον ἂν εἴη τῆς βαφῆς τὸ κάλλος τοιαύτην τὴν εὐχρῶν ἀπεργάζεται, καὶ ὥσπερ ὑπὸ τῆς προκειμένης βαφῆς μεταβάπτεται καὶ τοῦ ἀέρος τὸ κάλλος εἰς χρυσόν, ἢ εἰς πορφύραν, ἢ εἰς πράσινον, ἢ εἰς ἄλλο τι τῶν χρωμάτων, οὐ τῆς ἀκτῖνος μεριζομένης, ἀλλὰ τῆς ἐσθῆτος τὴν οἰκονομίαν τῆς ἀκτῖνος σχηματιζομένης τῷ φωτί· τοιοῦτοις ἀεὶ ἄνθεσι λάμπει τῆς Ἐκκλησίας τὸ κάλλος, βασιλικὴν ἔχουσα τὴν ἐσθῆτα, καὶ ἐστολισμένη οὐράνιον καὶ ποικίλην στολήν.*

⁴⁹³ Βλ. σε ψηφιδωτό, Μπακιρτζής 2012, 118-119, εικ. 75 (μετάλλιο στην κορυφή του τρούλου της Ροτόντας στη Θεσσαλονίκη, όπου κυριαρχούν ζωηρά πράσινα, μπλε, ρόδινα και «ζεστά» πορτοκαλί) και 176, εικ. 55 και 56 (Ἅγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης, σε σχέδια του W.S. George).

⁴⁹⁴ Βλ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου 2012, 219, εικ. 32 και 33: φοιιδωτά σχέδια με στυλιζαρισμένα άνθη, Αχειροποίητος, Θεσσαλονίκη.

άκανθες⁴⁹⁵ κι αλλού συνθέσεις ανθέων απaráμιλλης ομορφιάς με κρίνα, πτηνά ή πηγή ύδατος, παρόμοιες με αυτές που συναντάμε σε ψηφιδωτά της πρωτοβυζαντινής περιόδου⁴⁹⁶. Στο τρικλίνιο του λεγομένου «Οίκου με το Δωρικό Περισύλιο» στην Ιεράπολη της Φρυγίας (Pamukkale) σώθηκαν τμήματα τοιχογραφιών με άνθη, χορεύτρια που παίζει σύριγγα και ζεύγος να επιδίδεται σε ερωτικές περιπτώξεις⁴⁹⁷.

Για την Κωνσταντινούπολη⁴⁹⁸, ο Χρυσόστομος μαρτυρεί ότι λειτουργούσαν σχολές ζωγράφων με διδάσκαλο και μαθητευομένους, *τοὺς τῶν ζωγράφων παῖδας, οἱ πολλάκις καὶ φυτὰ καὶ δένδρα καὶ λειμῶνας καὶ ποταμοὺς ζωγραφοῦσιν*⁴⁹⁹, οι οποίοι βοηθούσαν τον ζωγράφο στην ολοκλήρωση ενός μεγάλου έργου, όπως ήταν μια τοιχογραφία. Οι καλλιτέχνες απαθανάτιζαν το κάλλος της φύσεως αναμιγνύοντας τα χρώματα ώστε να αποδώσουν με επιτυχία τα φυτά, τα δέντρα, τα άνθη, τους ποταμούς και τους λειμώνες, δημιουργώντας υψηλής αισθητικής τοπιογραφίες.

Λεπτομερής περιγραφή ενός λειμώνος παρατίθεται στο έργο του Χρυσοστόμου, *Εἰς τὸν Πρόδρομον*⁵⁰⁰. Οι λειμώνες ήταν κατάφυτοι με άνθη

⁴⁹⁵ Βλ. Μπακιρτζής 2012, 62, εικ. 24: εντυπωσιακές άκανθες σε χρώματα ψυχρά, γκρι, γαλάζιο, μπλε, σε κάμπο χρυσό.

⁴⁹⁶ Βλ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, 2012, 206-213, εικ. 12, 14, 15, 20, 21 και 22: Αχειροποίητος, Θεσσαλονίκη.

⁴⁹⁷ Zaccaria-Ruggiu, Cottica 2007, 140.

⁴⁹⁸ Η Κωνσταντινούπολη ήταν σπουδαίο καλλιτεχνικό κέντρο. -Βλ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1994, 14.

⁴⁹⁹ Ἰω. Χρ., Κατὰ αἰρετικῶν καὶ εἰς τὴν Ἁγίαν Θεοτόκον, PG 59, 714: *Καὶ κάλει μοι εἰς εἰκόνας τῶν λεγομένων τοὺς τῶν ζωγράφων παῖδας, οἱ πολλάκις καὶ φυτὰ καὶ δένδρα καὶ λειμῶνας καὶ ποταμοὺς ζωγραφοῦσιν, καὶ ἐπειδὴν δὴ τὴν φύσιν συνεργοῦσαν οὐκ ἔχουσι, τέχνη βιάζονται τῇ κράσει τῶν χρωμάτων τὰς τῶν πραγμάτων παριστᾶν εἰκόνας. Ποιοῦσι γὰρ ποταμόν, παρὰ ποταμῶν μὴ δανειζόμενοι ρεῖθρον· ποιοῦσιν ἄνθρωπον, μηδὲν παρὰ τῆς ἀνθρωπίνης ἐραυζόμενοι φύσεως. Ὡσπερ οὖν οἱ ζωγράφοι διὰ τῶν χρωμάτων καὶ ἄνθρωπον καὶ πηγὴν καὶ ποταμόν ζωγραφοῦσι, μηδὲν παρὰ πηγῆς ἢ ποταμοῦ ἢ ἀνθρώπου λαμβάνοντες. – Για την ομορφιά της φύσεως, βλ. Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν 144 ψαλμόν, PG 55, 467: *λειμῶνας, ἄνθη ποικίλα, ὕδωρ πότιμον καὶ γλυκὸν, καὶ τὸ ἐκ τῶν ὑετῶν χρήσιμον, τῆς γῆς τὰς ὠδίνας, τοὺς ποικίλους καρποὺς, τὰ δένδρα τὰ διάφορα, τοὺς ἀνέμους τοὺς προσηνεῖς, τὴν ἡλιακὴν ἀκτίνα, τὴν σεληναίαν λαμπάδα, τὸν ποικίλον τῶν ἄστρον χορόν, τὸ προσηνεὲς τῆς νυκτός.**

⁵⁰⁰ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν Πρόδρομον, PG 59, 489: *Οἱ ἀνθηρότατοι λειμῶνες ἄνθεσι χρυσοκόμοις πεποικιλμένοι, δένδρεσι καλλιπνόοις κοσμούμενοι, ὄρνεσι καλλιφώνοις κλονούμενοι, καὶ τὴν ἀκοὴν τῶν ἀνθρώπων θέλγουσι, καὶ τὴν ὄρασιν θάλπουσι. Τοῦ γὰρ ἡλίου τὰς χρυσᾶς ἀγῆς κυκλοτεροῶς περιστρίβοντες, ἀνακλόμενοι αἱ αἴγλαι πυραυγεῖς ἀναστράπτουσι λαμπηδόνας. Ἐκεῖ τραυλαὶ λάλων ὀρνίθων, συριγγώδεσι κλαγγαῖς λιγυρὸν ἀποπέμπουσι μέλος· ἐκεῖ ἀνέμων εὐήχων ζέφυροι ἐν ταῖς*

διαφόρων χρωμάτων, κυρίως ρόδα και κρίνα, με χρώματα που χρύσιζαν στο φως του ήλιου. Ήταν αλσώδεις τόποι σκιαζόμενοι από δέντρα με ωραίο φύλλωμα, το οποίο θρόιζε στο ελαφρύ αεράκι, ενώ πάνω στα κλαδιά τους τρυγώνια δενδροβατούσαν. Από το τοπίο αυτό δεν έλλειπαν τα καλλίφωνα ωδικά πτηνά και μια πηγή από όπου πήγαζε κι έρρεε δροσερό ύδωρ. Ήταν ηλιόλουστα μέρη που αντανακλούσαν το ηλιακό φως σαν φλόγες με κόκκινες και χρυσές λάμπεις. Εκεί μαζί με τα ωδικά πτηνά που κελαηδούσαν με διαφορετικούς φθόγγους και συνέθεταν μελωδίες, το απαλό δυτικό αεράκι (ζέφυρος) χτυπώντας πάνω σε κρημνούς, δημιουργούσε ήχους κιθάρας. Στον τόπον αυτόν τον τερπνόν, όπου φύτρωναν όλα τα είδη βοτάνων, είχαν τις καλύβες τους οι ποιμένες και έβοσκαν τα πράα αρνιά τους, ενώ οι βουνόμοι έβγαζαν για βοσκή τα βόδια παίζοντας τον αυλό, σημάδι πως είχε φτάσει πια η Άνοιξη.

Η παραπάνω περιγραφή του λειμώνος καθώς και η πληροφορία του Χρυσοστόμου ότι οι ζωγράφοι ζωγράφιζαν λειμώνες, δηλαδή ειδυλλιακά τοπία με σκηνές βουκολικής ζωής, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι τοιχογραφίες αυτής της θεματολογίας ομοιάζουν με εκείνες που έχουν σωθεί στις ρωμαϊκές επαύλεις, όπως στην Έπαυλη της Λιβίας στη Ρώμη (1ος αι. π.Χ.), που απεικονίζουν κήπους με άνθη και ωδικά πτηνά⁵⁰¹ ή ήταν λαμπρότερες εκδοχές των σωζομένων σκηνών βουκολικής ζωής των εικονογραφημένων χειρογράφων. Σε μια βουκολική μικρογραφία⁵⁰² (εικ.

κυκλότησι τῶν ὀρνέων ἐριζούσαις, τῶν κρημνῶν κοιλάδας σαλεύοντες, ἐν εἰκόνι κιθάρας ὁμοφώνως ᾄδουσιν· ὡς καὶ τοὺς ἐν ταῖς καλύβαις οἰκοῦντας ποιμένας τε καὶ βουνόμους, ἔναυλα ἔχοντας τὰ τῶν μουσικῶν ὀρνίθων λυρικά μελωδήματα, δόναξι πολυφθόγοις ἀντίμιμα κελαδοῦντας, κατὰ παντὸς τερπνοῦ τόπου καὶ πάσης βοτάνης τὰς ἄρνας πραέως φέρειν. Ἀλλ' ἐκεῖ μὲν πηγὴ ἀθλοφόρα νάματα βρῦει, ἐνταῦθα δὲ μελίστακτον σοφίας Θεοῦ δίδαγμα λάμπει· ἐκεῖ μουσικῶν ὀρνίθων λιγυρίσματα, ἐνταῦθα ψαλμῶν ἀγίων μελωδήματα· ἐκεῖ τρυγῶν ἢ φιλέρημος δενδροβατοῦσα, γοεροῖς μέλεσι τὸ καλλίχροον ἔαρ σημαίνει. -Κατὰ μεθυόντων καὶ εἰς τὴν ἀνάστασιν, PG 50, 439· Sur la Pâque (version longue) SC 561, 5-6, 12-15, σελ. 292-294: Ἡ μὲν οὖν γῆ κατὰ τὸν καιρὸν τοῦτον τοῦ ἔαρος ρόδα καὶ ἴα καὶ τὰ ἄλλα ἡμῖν ἐκδίδωσιν ἄνθη· τὰ δὲ ὕδατα τῆς γῆς ἡμῖν τερπνότερον λειμῶνα ἔδειξε. -Εἰς τὴν ὄρχησιν τῆς Ἡρωδιάδος, PG 59, 521: Ὡσπερ τις ἀνὴρ φιλέρημος ἐν τινι τόπῳ ἀλσώδει ὑπὸ δένδρα σκιαζόμενος, ταῖς τῶν ὀρνέων καλλιφώνοις κλαγγαῖς, καὶ ταῖς τῶν ὑδάτων εὐήχοις ῥοαῖς κυλινδούμενος πρᾶον ἔχει τὸ φρόνημα, πᾶσιν ἀνθρώποις ὁ τοιοῦτος ἀρέσκει.

⁵⁰¹ Mabel McAfee 1955, 9-11.

⁵⁰² Εικονογράφηση της 1^{ης} Εκλογῆς του Codex Romanus (Vat. lat. 3867, folio 1r) ὕστερος 5^{ος} αι. – Βλ. Wright 1993, 5-6. –Για τη διακόσμηση με βουκολικά θέματα βλ. -Weitzmann 1977, 54-55, plate 12. -Grabar 1968, 230-231. -Himmelman 1976, 98.

10) με τον Τίτυρο και τον Μελίβοιο⁵⁰³, φαίνεται ότι διατηρούνται οι αρχές της ελληνορωμαϊκής ζωγραφικής τέχνης και η παράσταση του χειρογράφου είναι πολύ κοντά στην περιγραφή του λειμώνος που αποτελούσε προσφιλέθ θέμα για τις τοιχογραφίες που κοσμούσαν τις πλούσιες οικίες κατά τον 4^ο και 5^ο αι.

1. 8. 3. 3. Πολεμικές σκηνές και ιστορικά γεγονότα

Ο Χρυσόστομος αναφέρει ότι στις τοιχογραφίες που κοσμούσαν τις πολυτελείς οικίες απεικονίζονταν πολεμικές σκηνές. Πιθανότατα τέτοιες σκηνές παρέπεμπαν στην πολεμική δράση αυτοκρατόρων ή προγόνων ή και των ιδίων των ιδιοκτητών των πλούσιων οικιών. Δεν χαρακτηρίζονται ως εξαιρετικά παραδείγματα ζωγραφικής τέχνης που διακοσμούσαν τους τοίχους του παλατιού του αυτοκράτορα ή δημοσίων κτηρίων, αντίθετα, η φράση του Χρυσοστόμου *καί καθάπερ οί ζωγράφοι ποιοῦσι πολέμους καί σφαγάς*⁵⁰⁴ δηλώνει ότι ήταν του συρμού να ζωγραφίζονται πολεμικές σκηνές, οι οποίες θα μπορούσαν να αναφέρονται σε ηρωικά κατορθώματα του πρόσφατου ή απώτερου παρελθόντος. Στις τοιχογραφίες αυτές, χρησιμοποιώντας ποικιλία χρωμάτων, ζωγράφιζαν με πολλές λεπτομέρειες πλήθος στρατιωτών με τις ασπίδες, τους θώρακες και τα δόρατά τους, τα άλογα του ιππικού, τα δέντρα και γενικότερα τη φύση του πεδίου μάχης, τις σφαγές που είχαν γίνει και τους χειμάρρους αίματος που είχαν χυθεί⁵⁰⁵.

Τοιχογραφίες με πολεμικές σκηνές όπως περιγράφονται από τον Χρυσόστομο δεν έχουν σωθεί. Μεταξύ των 58 σωζομένων μικρογραφιών της εικονογραφημένης Ιλιάδας (τέλη 5^{ου}- αρχές 6^{ου} αι.) της Αμβροσιανής Βιβλιοθήκης του Μιλάνου

⁵⁰³ Wright 1993, 6.

⁵⁰⁴ Ἰω. Χρ., Ὅμ. εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ 50 ψαλμοῦ, PG 55, 565: *καί καθάπερ οί ζωγράφοι ποιοῦσι πολέμους καί σφαγάς*.

⁵⁰⁵ Ἰω. Χρ., Ὅμ. εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ 50 ψαλμοῦ, PG 55, 565: *Οἱ ζωγράφοι μιμοῦνται τῆ τέχνη τὴν φύσιν, καὶ κεραυνῶντες τὰ χρώματα, γράφουσι τὰς εἰκόνας τῶν ὀρωμένων σωμάτων, καὶ ποιοῦσιν ἀνθρώπους, καὶ ἄλογα, καὶ δένδρα, καὶ πολέμους, καὶ μάχας, καὶ αἱμάτων χειμάρρους, καὶ δόρατα, καὶ θώρακας, καὶ ἀσπίδας, καὶ βασιλεῖς, καὶ ιδιώτας, καὶ θρόνον βασιλικόν, καὶ βασιλέα καθήμενον, καὶ βάρβαρον ὑποκείμενον, καὶ αἰχμὴν ἠκονημένην, καὶ ποταμοὺς ῥέοντας, καὶ πεδία ποικίλα, καὶ ἀπλῶς ἅπαντα τὰ ὀρώμενα διὰ τῆς τέχνης μιμούμενοι, παρέχουσι θεωρίαν τοῖς βλέπουσιν*.

υπάρχουν δύο μικρογραφίες⁵⁰⁶ που εικονίζουν μάχες μεταξύ Ελλήνων και Τρώων (εικ. 12). Επειδή γενικά είναι αποδεκτό ότι στην πλειονότητά τους οι μικρογραφίες των εικονογραφημένων χειρογράφων, με δεδομένη τη δυσκολία του μικρού χώρου για να αποδοθούν πολυάνθρωπες σκηνές, αντιγράφουν σκηνές από σύγχρονες ή αρχαιότερες μνημειακές τοιχογραφίες ή ψηφιδωτά⁵⁰⁷, αποτελούν πηγή πληροφοριών για το πώς ήταν φιλοτεχνημένες οι τοιχογραφίες με ανάλογη θεματολογία. Στο κάτω μέρος της τοιχογραφίας συνήθιζαν να γράφουν επιγραφές επάνω σε κόκκινες σανίδες όπου γινόταν γνωστό ποιος ήταν ο βασιλεύς και σε ποιον πόλεμο νίκησε: *Ὡσπερ γὰρ αἱ εἰκόνες ἐπιγραφὰς ἔχουσιν, οὕτω καὶ ἐπὶ τῶν ψαλμῶν. Καὶ γὰρ αἱ εἰκόνες ἄνω ἐστῶσαι, κάτω ἔχουσι φοινικίδας σανίδας, τίς ὁ βασιλεὺς, καὶ τίνος, καὶ ποῖον πόλεμον κατώρθωσεν*⁵⁰⁸. Σύμφωνα με όσα μας πληροφορεῖ ο Χρυσόστομος, στην εποχή του υπήρχε η τάση να εικονίζονται οι βάρβαροι, από τις επιδρομές των οποίων υπέφεραν οι Βυζαντινοί, να κατατροπώνονται ή να διώκονται από τον κοσμικό άρχοντα, τον βασιλιά: *Οἱ ζωγράφοι μιμοῦνται τῇ τέχνῃ τὴν φύσιν, καὶ κεραυνῶντες τὰ χρώματα, γράφουσι τὰς εἰκόνας τῶν ὀρωμένων σωμάτων, καὶ ποιοῦσιν ἄνθρώπους, καὶ ἄλλα, καὶ δένδρα, καὶ πολέμους, καὶ μάχας, καὶ αἱμάτων χειμάρρους, καὶ δόρατα, καὶ θώρακας, καὶ ἀσπίδας, καὶ βασιλεῖς, καὶ ἰδιώτας, καὶ θρόνον βασιλικόν, καὶ βασιλέα καθήμενον, καὶ βάρβαρον ὑποκείμενον, καὶ αἰχμὴν ἠκονημένην, καὶ ποταμοὺς ῥέοντας, καὶ πεδία ποικίλα, καὶ ἀπλῶς ἅπαντα τὰ ὀρώμενα διὰ τῆς τέχνης μιμούμενοι, παρέχουσι θεωρίαν τοῖς βλέπουσιν*⁵⁰⁹.

Πιθανότατα αυτές οι τοιχογραφίες να λειτουργούσαν ως «σελίδες» ιστορικής μνήμης και να κοσμούσαν όχι μόνο το Παλάτι ή δημόσια κτήρια αλλά ακόμη και οικίες αξιωματικών του βυζαντινού στρατού ή γενικά να ήταν επιλογή των πλουσίων ανδρών να διακοσμούν με πολεμικές σκηνές τους χώρους όπου δεξιόνονταν τους φίλους τους, δηλαδή το τρικλίνιο το οποίο διεκοσμείτο *γραφικῇ τέχνῃ*⁵¹⁰. Την αίθουσα τρικλινίου στο ανάκτορο του Βαλεντινιανού Γ' (425-455) στη Ραβέννα, σύμφωνα με πληροφορίες του ποιητού Flavius Merobaudes, κοσμούσε

⁵⁰⁶ Biblioteca Ambrosiana, pict. XXIX, XXXXIII, κωδ. F, 205 inf.

⁵⁰⁷ Γαλάβαρης 1995, 18. -Ψηφιδωτό με σκηνή μάχης (Αινειάδα) ανακαλύφθηκε σε αίθουσα που πιθανότατα χρησιμοποιείτο ως τρικλίνιο σε μια αγροτική έπαυλη της ρωμαϊκής πόλης Abelterium, σήμερα Alter do Chão, στην Πορτογαλία, το 2007. -Βλ. Caetano, Mourão 2011, 205–223.

⁵⁰⁸ 'Ιω. Χρ., 'Όμ. εις επιγραφὴν τοῦ 50 ψαλμοῦ, PG 55, 565-566.

⁵⁰⁹ 'Ιω. Χρ., 'Όμ. εις επιγραφὴν τοῦ 50 ψαλμοῦ, PG 55, 565.

⁵¹⁰ Θεοδώρητος Κύρου, Περὶ προνοίας λόγος Θ', PG 83, 720.

πάνω από την είσοδο παράσταση με το αυτοκρατορικό ζεύγος καθισμένο σε τράπεζα να προσκαλεί τους εισερχομένους μαζί με την προσωποποίηση της Ομόνοιας (Concordia) σε αέναο συμπόσιο (drapes aeternas) και στην οροφή παράσταση του Βαλεντινιανού να δέχεται τους υποταγμένους εχθρούς περιβαλλόμενος από μέλη της οικογενείας του. Συνεπώς το τρικλίνιο ήταν ο επίσημο χώρος όπου ο άρχων πρόβαλε το μεγαλείο του και έστελνε το μήνυμα που επιθυμούσε στους προσκεκλημένους⁵¹¹.

Πάντα τα πρόσωπα των σημειωμένων προσώπων και ειδικά του βασιλέως ήταν αυτά που απεικονίζονταν σε εικόνες, τοιχογραφίες ή αγάλματα⁵¹² και οι δημιουργοί αυτών απολάμβαναν πολλών τιμών. Πιθανότατα τέτοιας θεματολογίας τοιχογραφίες να κοσμούσαν χώρους συγκέντρωσης του λαού, όπου θα τις έβλεπε μεγάλος αριθμός πολιτών προκειμένου να ενισχύεται η εικόνα του αυτοκράτορα. Δεν αποκλείεται όμως ανάλογες τοιχογραφίες θριάμβου του αυτοκράτορα έναντι των βαρβάρων να κοσμούσαν τις πολυτελείς οικίες των αξιωματούχων του αυτοκράτορα⁵¹³, ειδικά αυτών με τους οποίους είχε στενότερες σχέσεις. Εκτός από τη διαφύλαξη της μνήμης διαφόρων ιστορικών γεγονότων, θα μπορούσαν να ικανοποιήσουν την ματαιοδοξία αυτών που είχαν παραγγείλει την τοιχογραφία στον ζωγράφο, δηλαδή να εικονίζονται οι μορφές τους δίπλα σε αυτήν του αυτοκράτορα.

⁵¹¹ Baldini-Lippolis 2001, 78, 253.

⁵¹² 'Ιω. Χρ., 'Ομ. 21 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολὴν, PG 62, 154: *Εἰ γὰρ ἄνθρωποι ἀγάλματα ποιοῦντες βασιλέων, καὶ εἰκόνας γράφοντες, τοσαύτης ἀπολαύουσι τιμῆς.* -Γρηγ. Νύσσης, Περί κατασκευῆς Ἀνθρώπου, PG 44, 136 D: *Ὡσπερ γὰρ κατὰ τὴν ἀνθρωπίνην συνήθειαν οἱ τὰς εἰκόνας τῶν κρατούντων κατασκευάζοντες, τὸν τε χαρακτήρα τῆς μορφῆς ἀναμάσσονται, καὶ τῇ περιβολῇ τῆς πορφυρίδος τὴν βασιλικὴν ἀξίαν συμπαραγράφουσι, καὶ λέγεται κατὰ συνήθειαν καὶ ἡ εἰκὼν, βασιλεύς.*

⁵¹³ 'Ιω. Χρ., 'Ομ. εις ἐπιγραφὴν τοῦ 50 ψαλμοῦ, PG 55, 565: *Τί γάρ μοι ὄφελος βασιλέως καὶ ὑπάτου εἰκόνα δεῖν;*

1. 8. 3. 4. Ζωδιακοί κύκλοι

Η εποχή του Χρυσοστόμου ήταν μια εποχή θρησκευτικού συγκρητισμού και πάρα πολλοί χριστιανοί κάτοικοι της Αντιόχειας⁵¹⁴ εξακολουθούσαν να διατηρούν συνήθειες της εθνικής θρησκείας, μεταξύ αυτών δε, συνέχιζαν να διακοσμούν με ζωδιακούς κύκλους τους τοίχους της οικίας και τα ιμάτιά τους, πράγμα που θεωρείτο ανώφελο από τον Χρυσόστομο, *Τὸ δὲ ζώδια γίνεσθαι, ἢ ἐν τοίχοις, ἢ ἐν ἱματίοις, ποῦ χρήσιμον; εἶπέ μοι*⁵¹⁵.

Στη μεταβατική περίοδο του 4^{ου} αι. μ.Χ., στους ζωδιακούς κύκλους παρουσιάζεται συνδυασμός ειδωλολατρικών και χριστιανικών θεσμών και εορτών όπως φαίνεται στο ημερολόγιο του εικονογραφημένου κώδικα του Φιλόκαλου, που δημιουργήθηκε στην Ρώμη το 354 μ.Χ.⁵¹⁶. Η πίστη στο ζωδιακό κύκλο πήγαζε από την εθνική θρησκεία και συνεπώς ο Χρυσόστομος την καταδίκασε. Για τον λόγον αυτόν ο Χρυσόστομος προσπαθεί να θέσει τέλος στη συνήθεια των χριστιανών να διακοσμούν τους τοίχους των οικιών τους και τα ρούχα τους με ζωδιακούς κύκλους.

Ζωδιακοί κύκλοι ακέραιοι ή με ελάχιστες φθορές έχουν σωθεί σε ψηφιδωτά⁵¹⁷, οι περισσότεροι σε συναγωγές⁵¹⁸. Σημαντικό εύρημα, επίσης, είναι ο ψηφιδωτός ζωδιακός κύκλος που ευρέθη σε ιδιωτική οικία στη Θεσσαλονίκη, στην οδό Αιόλου στην Άνω Πόλη και χρονολογήθηκε με βάση νομισματικό εύρημα στον 5ο αι. μ.Χ. Παρ' ότι δεν σώθηκε ακέραιος, υπάρχουν πλούσιες εικονιστικές παραστάσεις με

⁵¹⁴ Η Όμ. 49 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, εκφωνήθηκε στην Αντιόχεια. -Βλ. Ε.Π.Ε. 1978, τ. 9, 11.

⁵¹⁵ Ἰω. Χρ., Όμ. 49 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 501.

⁵¹⁶ Σαράντη 2018, 17.

⁵¹⁷ Hachlili 2002, 242-255: ζωδιακοί κύκλοι σε ψηφιδωτά του 4^{ου}-6^{ου} αι. έχουν βρεθεί στην Τιβεριάδα, στη Σέφφορη (Sepphoris), στη Huseifa, στη Beth Alpha, στη Na'aran, στην Καρχηδόνα, στο Münster-Sarnsheim, στην Αντιόχεια, στη Σάρτη, στην Αστυπάλεια (σε λουτρό), σε μοναστήρι της Σκυθοπόλεως (Beth Shean). Ζωδιακός κύκλος εγχάρακτος έχει βρεθεί επίσης σε λίθινη οροφή στην Παλμύρα (1^{ου} αι. μ.Χ.).

⁵¹⁸ Πιθανότατα οι πιστοί δεν ακολουθούσαν τον ορθόδοξο Ιουδαϊσμό, αλλά ήταν επηρεασμένοι από το ρεύμα του Γνωστικισμού, όπου συνενώνονταν ιουδαϊκές, μυθολογικές, αποκρυφιστικές, πυθαγόριες, δυϊστικές αντιλήψεις, καθώς και αντιλήψεις Δοκητισμού. Ας ληφθεί υπ' όψιν ότι στην εποχή του Χρυσοστόμου υπάρχουν ακόμη οπαδοί του Μαρκωνιτισμού, που ήταν μια από τις μεγαλύτερες αιρέσεις του Γνωστικισμού. -Hachlili 2002, 242-255.

προσωποποίηση του Ήλιου, των δώδεκα μηνών, των τεσσάρων εποχών και των τεσσάρων ανέμων⁵¹⁹.

Σε ένα εικονογραφημένο χειρόγραφο του 9^{ου} αι. μ.Χ. σώζεται η εικόνα ενός ζωδιακού κύκλου (εικ. 13), που δείχνει πώς ήταν οι ζωδιακοί κύκλοι που ζωγραφίζονταν πάνω στους τοίχους⁵²⁰. Εντός τριών ομόκεντρων ενάλληλων κύκλων απεικονίζονται: στο κέντρο, στον εσωτερικό κύκλο, ο θεός Ήλιος πάνω σε τέθριππο άρμα· στον επόμενο κύκλο οι προσωποποιήσεις της Ημέρας και της Νύχτας· στον κύκλο που ακολουθεί οι μήνες του έτους· και στον εξωτερικό κύκλο τα ζώδια. Τα λευκά άλογα και ο κόκκινος μανδύας του Ήλιου πάνω σε ανοικτό γαλάζιο βάθος δημιουργούν χαρούμενη ατμόσφαιρα, που παραπέμπει σε έργα αρχαίας τέχνης. Αξίζει να τονιστεί η κυριαρχία του χρυσού χρώματος σε κάθε κύκλο, ενώ μεταξύ τους οι κύκλοι διαχωρίζονται με στενές κυκλικές ταινίες λευκού χρώματος. Πιθανότατα η διακόσμηση των ματιών και των τοίχων των οικιών στην Αντιόχεια με ζωδιακούς κύκλους να ήταν πιο πολυτελής από τους ψηφιδωτούς, με πολύ χρυσό να τους περιβάλλει, εφ' όσον η χρήση τους δεν ήταν επιδαπέδια. Υπάρχουν και ζωδιακοί κύκλοι απλούστεροι, όπου στον κεντρικό κύκλο δεν εικονίζεται ο Ήλιος μόνος του αλλά τα δίδυμα αδέρφια Ήλιος και Σελήνη ή Απόλλων και Άρτεμις. Στον εξωτερικό κύκλο εικονίζονται μόνο οι 12 μήνες, ενώ απουσιάζουν τα ζώδια⁵²¹.

1. 8. 3. 5. Επιγραφές

Γενικά στα διάφορα έργα ζωγραφικής ή στα ψηφιδωτά υπήρχαν επιγραφές που ήταν ευχετήριες ή παρακλητικές⁵²² ή παρείχαν πληροφορίες για το έργο, τον χρόνο που οικοδομήθηκε το οικοδόμημα, τον καλλιτέχνη του ψηφιδωτού ή τον δωρητή του. Συχνά οι επιγραφές πλαισιώνονταν από ανθικά, γεωμετρικά ή εικονιστικά σχέδια⁵²³.

⁵¹⁹ Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, 150-151, εικ. 163.

⁵²⁰ Vat. gr. 1291, φ.9^α (Βατικανό, Biblioteca Apostolica Vaticana, Αστρονομικοί Πίνακες Πτολεμαίου, 828-835). -Βλ. Γαλάβαρης 1995, 18, 42.

⁵²¹ Hachlili 2009. εικ. VIII 4, Μοναστήρι Σκυθοπόλεως (Beth She'an), Αίθουσα Α: a. μήνες; b. Ήλιος και Σελήνη.

⁵²² Μπακιρτζής 2012, 157, εικ. 34 και 35. -Μπακιρτζής 2012, 168-169, εικ. 47. (Άγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης).

⁵²³ Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, 163-164.

Σε μια ημιυπόγεια αίθουσα (αρ. Α 1267)⁵²⁴ του «Οίκου με το Δωρικό Περιστύλιο» στην Ιεράπολη της Φρυγίας (Pamukkale) που φαίνεται ότι μετετράπη σε μοναστήρι τον 6ο αι. σώθηκε ζωγραφική τοιχογραφία⁵²⁵ με επιγραφή γραμμένη στην ελληνική γλώσσα, που περιείχε τρεις στίχους από τον ψαλμό που είναι γνωστός ως *Προσευχή του Μανασσή*, βασιλιά της Ιουδαίας. Με τη διάδοση του χριστιανισμού στα μέλη της άρχουσας τάξης, βλέπουμε την εξέλιξη κάποιων αριστοκρατικών οίκων σε μοναστήρια, όπως και ο οίκος της Αγ. Μελανίας που μετετράπη μετά από τις αρχές του 5^{ου} αι. σε μονή⁵²⁶. Αρκετές επιγραφές γραμμένες στην ελληνική γλώσσα με κεφαλαία γράμματα έχουν βρεθεί σε ψηφιδωτά εβραϊκών συναγωγών⁵²⁷, καθώς και σε ψηφιδωτά χριστιανικών εκκλησιών της Μ. Ανατολής, οι οποίες αναγράφουν αποσπάσματα από την Παλαιά Διαθήκη κατά τους Ο΄, κυρίως από το βιβλίο των Ψαλμών και του Ησαΐα⁵²⁸.

Ο Χρυσόστομος επηρεασμένος από το ανεικονικό πνεύμα της Ανατολής και ιδίως από τον Ιουδαϊσμό προτείνει να διακοσμούνται οι τοίχοι μιας οικίας αποκλειστικά με επιγραφές. Ένας επιτυχημένος ρήτορας, όπως ο Χρυσόστομος, γνώριζε ότι οι λόγοι και οι συμβουλές του θα επηρέαζαν το ακροατήριό του, ώστε να αλλάξουν τις συνήθειές τους, όχι μόνο στην καθημερινή τους ζωή αλλά και στη διακόσμηση των οικιών τους. Συμβουλεύει τους χριστιανούς, αντί της μέχρι τότε συνηθισμένης διακόσμησης των τοίχων με άνθη, να γράψουν στους τοίχους της οικίας⁵²⁹, στις θύρες, στις εισόδους, ακόμη και στα ιμάτιά τους, τη ρήση της Παλαιάς Διαθήκης «*Ματαιότης ματαιοτήτων, και πάντα ματαιότης*», να τη βλέπουν συνεχώς και να τη μελετούν ώστε να εντυπωθεί στη συνείδησή τους. Εντύπωση μας κάνει ότι η πρότασή του δεν εμπεριέχει μια ρήση από την Καινή Διαθήκη, παρ' ότι απευθύνει

⁵²⁴ Arthur 2012, 278.

⁵²⁵ D' Andria *et al.* 2005-06, 349-449.

⁵²⁶ Βλ. Κόκκορη 2016, 431-437.

⁵²⁷ Συναγωγές Beth Alpha και Σκυθοπόλεως (Beth She'an). -Βλ. Hachlili 2009, 245.

⁵²⁸ α) Εκκλησία σε σπηλιά στο Khirbet ed-Deir στην έρημο της Ιουδαίας, β) Βόρεια εκκλησία στο Ηρώδειο, 5 χλμ Ν.Δ. της Βηθλεέμ. -Βλ. Hachlili 2009, 236-237.

⁵²⁹ Ίω. Χρ., Όμ. εις Εὐτρόπιον εὐνοῦχον πατρίκιον καὶ ὕπατον, PG 52, 391: «*Ματαιότης ματαιοτήτων, καὶ πάντα ματαιότης*». Ταύτην γὰρ τὴν ῥῆσιν καὶ ἐν τοίχοις, καὶ ἐν ἱματίοις, καὶ ἐν ἀγορᾷ, καὶ ἐν οἰκίᾳ, καὶ ἐν ὁδοῖς, καὶ ἐν θύραις, καὶ ἐν εἰσόδοις, καὶ πρὸ πάντων ἐν τῷ ἐκάστου συνειδῶτι συνεχῶς ἐγγεγράφθαι δεῖ, καὶ διαπαντὸς αὐτὴν μελετᾶν. -Εκκλησιαστής 1, 2: *Ματαιότης ματαιοτήτων, τὰ πάντα ματαιότης*. Η ρήση όπως την παραθέτει ο Χρυσόστομος διαφέρει κατά μία λέξη από το κείμενο των Ο΄.

τις ομιλίες του σε χριστιανούς της Κωνσταντινούπολης, με διαφορετικό παρελθόν θρησκευτικό υπόβαθρο. Η επιμονή του Χρυσοστόμου να καταγράφονται ρήσεις από την Παλαιά Διαθήκη υποδηλώνει ότι η θρησκευτική του σκέψη και εμπειρία βρίσκεται κοντά στην Ιουδαϊκή θρησκεία.

Οι επιγραφές επάνω στα υπέρθυρα των πυλώνων ήταν συνηθισμένη πρακτική των αρχαίων Ελλήνων για να εξασφαλιστεί η καλοτυχία και προστασία του οίκου⁵³⁰, η οποία κληροδοτήθηκε και στους Βυζαντινούς⁵³¹. Κατά τον 5^ο αι., αντί των επικλήσεων προς τις θεότητες της αρχαίας ελληνικής θρησκείας οι επιγραφές απευθύνονται στον Ιησού Χριστό. Οι χριστιανοί, στους οποίους προτείνει ο Χρυσόστομος να διακοσμούν τους τοίχους των οικιών τους με επιγραφές, συνήθιζαν να αναθέτουν σε ζωγράφους να ζωγραφίζουν τοιχογραφίες με άνθη, κατά το έθος της εποχής: *Και καθάπερ οί τὰς οίκιας τὰς ἐαυτῶν ποιοῦντες λαμπράς, ἀνθηρᾶ γραφῆ πανταχόθεν αὐτὰς κατακοσμοῦσιν*⁵³². Αντί να καταστρέψουν την ήδη υπάρχουσα διακόσμηση, η οποία ως προς το θέμα ήταν ουδέτερη καθώς δεν παρέπεμπε στην ειδωλολατρική θρησκεία, ήταν πολύ εύκολη κι ελάχιστα δαπανηρή η γραφή μιας επιγραφής επάνω σε αυτές τις τοιχογραφίες. Επιπροσθέτως, εάν οι οικίες ανήκαν σε φτωχούς χριστιανούς και οι τοίχοι ήταν ακόσμητοι⁵³³, θα ήταν ακόμη ευκολότερο να γραφούν επιγραφές από την Παλαιά Διαθήκη επάνω τους.

1. 8. 3. 6. Σταυρός

Το πόσο σημαντικός είναι ο ρόλος του συμβόλου του σταυρού για τον Χρυσόστομο φαίνεται στις ομιλίες του *Εἰς τὴν προσκύνησιν τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ σταυροῦ, τῆ μέσῃ ἑβδομάδι τῶν νηστειῶν*⁵³⁴ και *Εἰς τὸν τίμιον καὶ ζωοποιὸν σταυρόν*⁵³⁵. Εκεί εξυμνείται ο σταυρός διότι δια αυτού επενεργεί στον κόσμο ο ίδιος ο Χριστός. Η δύναμη του σταυρού είναι ανυπέβλητη, αφού προστατεύει και

⁵³⁰ Πλιώτα 2013, 288-294.

⁵³¹ Κουκουλές 1951, τ. 4, 280. -Για επιγραφές με χριστιανικό περιεχόμενο, βλ. De Beylié 1902, 39.

⁵³² Ἰω. Χρ., Ἐγκώμιον εἰς τοὺς Ἁγίους πάντας τοὺς ἐν ὄλῳ τῷ κόσμῳ μαρτυρήσαντας, PG 50, 712.

⁵³³ Ladstätter, Pülz 2007, 391-433.

⁵³⁴ PG 52, 838.

⁵³⁵ PG 50, 819.

θεραπεύει τους πιστούς χριστιανούς, ενώ παράλληλα διώχνει και κατατροπώνει το κακό και τις δαιμονικές δυνάμεις.

Η φυλακτήρια δράση του σταυρού αντικαθιστά σε πολλά γλυπτά τις θεότητες της παγανιστικής λατρείας. Οι θεότητες φύλακες του αρχαίου κόσμου αφαιρούνται και στη θέση αυτών χαράσσεται ο σταυρός⁵³⁶. Στο μέτωπο και στα μάτια των αγαλμάτων χαράσσονται πρόχειρα σταυροί⁵³⁷. Αυτό το «σταύρωμα» του προσώπου λειτουργούσε ως πράξη εξαγνισμού των παγανιστικών καταβολών αρχαίων έργων τέχνης κατά μίμηση της συνήθειας των πρώτων χριστιανών να γράφουν επί των μετώπων τους σταυρούς⁵³⁸, οι οποίοι προστάτευαν τους φέροντες από τις δαιμονικές δυνάμεις, *Κἄν οὕτως ἐντυπώσης αὐτόν τῆ ὄψει, οὐδέεις ἐγγύς σου στήναι δυνήσεται τῶν ἀκαθάρτων δαιμόνων*⁵³⁹.

Μια νέα εποχή χαράζει, όπου ο Χριστιανισμός θα αλλάξει πολλά τόσο σε πνευματικό επίπεδο όσο και σε υλικό. Η παλαιά εποχή των πολυθεϊστικών θρησκειών με την πλούσια μυθολογική θεματολογία, που ενέπνευσε τους καλλιτέχνες για να φιλοτεχνήσουν έργα που κοσμούσαν τους αριστοκρατικούς οίκους, παραχωρεί τη θέση της στη νέα πραγματικότητα του Χριστιανισμού. Κατά τα τέλη του 4^{ου} αι. είχε γίνει παράδοση να σημαδεύουν αντικείμενα οικίες και δημόσια κτίρια με το σημείο του σταυρού. Σταυροί χαράσσονταν στα ανώφλια των θυρών, συνοδευόμενοι από προφυλακτικές και αποτροπαϊκές επιγραφές ή κατασκευάζονταν από κράμα χαλκού και τοποθετούνταν στο υπέρθυρο: *τὸ τοῦ σταυροῦ προσκυνεῖτε ξύλον, εἰκόνας αὐτοῦ σκιαγραφοῦντες ἐν τῷ μετώπῳ καὶ πρὸ τῶν οἰκημάτων ἐγγράφοντες*⁵⁴⁰. Ένας τέτοιος χάλκινος σταυρός βρέθηκε πεσμένος στα ερείπια κατοικίας στους Στόβους της Παιονίας (σήμερα Βόρεια Μακεδονία), η οποία καταστράφηκε τον 6ο αι., και ήταν αναρτημένος στο ξύλινο υπέρθυρο της πόρτας⁵⁴¹. Οι θύρες των εργαστηρίων επίσης σημαδεύονταν με το σταυρό· ο

⁵³⁶ Engemann 1975, 44-45.

⁵³⁷ Δεληβορριάς 1991, 108-111. -Maguire 1992, 142-145. -Jacobs 2010, 280-282.

⁵³⁸ Ἰω. Χρ., Εἰς τὴν προσκύνῃσιν τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ σταυροῦ, PG 52, 838. -Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Πρὸς τὰ τοῦ ἐν ἀθέοις Ἰουλιανοῦ λόγος 6, PG 76, 796-797.

⁵³⁹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 54 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 537.

⁵⁴⁰ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Πρὸς τὰ τοῦ ἐν ἀθέοις Ἰουλιανοῦ λόγος 6, PG 76, 796-797. -Ο Κύριλλος Ἀλεξανδρείας ἐζήσε τον 4^ο-5^ο αι. μ.Χ. (376-444).

⁵⁴¹ Ἰω. Χρ., Πρὸς τε Ἰουδαίους καὶ Ἑλληνας ἀπόδειξις ὅτι ἐστὶ Θεὸς ὁ Χριστός, PG 48, 826. -Dauterman- Maguire, Maguire, Duncan-Flowers 1989, 18-21. -Wiseman 1984, 289-314.

κυβερνήτης της Έδεσσας στην Μεσοποταμία Αλέξανδρος έδωσε εντολή στους τεχνίτες να κρεμούν σταυρούς, στους οποίους είχαν προσαρτηθεί πέντε λύχνοι αναμμένοι, στα εργαστήριά τους το απόγευμα της Κυριακής⁵⁴².

Νυμφαία, κιονόκρανα, επιστύλια, περίστυλες κεντρικές οδοί καθώς και οι τοίχοι ήταν διακοσμημένοι με σταυρούς και άλλα χριστιανικά σύμβολα, όπως και οι δημόσιες επιγραφές. Ονόματα παγανιστικών επιγραφών σβήστηκαν, πρόσωπα θεών καταστράφηκαν, απολαξεύτηκαν ή αφαιρέθηκαν και στη θέση τους χαραχτηκε το σύμβολο του σταυρού. Κατά τον 5ο αι. οι θεότητες της αρχαίας εθνικής θρησκείας και τα αγάλματα που τις εικόνιζαν έπρεπε να αντικατασταθούν ή να «εξορκιστούν» με το σύμβολο του σταυρού. Π.χ. σε αφιερωματική επιγραφή του Δημέα, στην κεντρική οδό της Εφέσου⁵⁴³, αναγράφεται ότι αυτός κατέστρεψε τη δαιμονική και απατηλή μορφή της Αρτέμιδος και στη θέση της έβαλε το νικηφόρο και αθάνατο σύμβολο του σταυρού του Χριστού.

Στην ταφική διακόσμηση ήδη από τον 4^ο αι. κυριαρχούν το Χριστόγραμμα, ο Σταυρός, επιγραφές και εικονογραφημένες σκηνές από την Παλαιά Διαθήκη⁵⁴⁴. Οι τοιχογραφίες με το σύμβολο του σταυρού στους οίκους μαρτυρούνται αρχαιολογικά από το β' μισό του 5^{ου} αι. Η αλλαγή της θεματολογίας στην εσωτερική διακόσμηση του οίκου κινείται με πιο βραδεία ταχύτητα, ενώ στα σκεύη και στα κοσμήματα ο σταυρός επιβάλλεται ήδη από τον 4^ο αι. Στα ιδιωτικά οικοδομήματα, ο σταυρός, εκτός του ότι δήλωνε το χριστιανικό δόγμα των ιδιοκτητών, θεωρείτο επίσης ότι προσέφερε προστασία κι ότι εξασφάλιζε τη στερέωση και την στατικότητα τους. Στην πόλη Κούριον της Κύπρου, μετά από σεισμική καταστροφή (5^{ος} αι. μ.Χ.), κάποιος τοπικός ευεργέτης ονόματι Ευστόλιος ανοικοδόμησε τα λουτρά δηλώνοντας στην επιγραφή του ψηφιδωτού δαπέδου ότι το σύμβολο του σταυρού προσέφερε ισχυρότερη στήριξη από τα δομικά υλικά του κτηρίου, όπως οι λίθοι, ο σίδηρος και ο

⁵⁴² Saradi 2006, 220.

⁵⁴³ Strelan 1996, 85. -Βλ. Grégoire 1922, τ. 1, αρ.104, [Δαίμ]ονος Ἀρ/τέμιδος καθελών / ἀπατήλιον εἶδος, / Δημέας ἀτρεκίης / ἄνθετο σῆμα τόδε, / εἰδώλων ἐλατῆρα / θεὸν σταυρὸν τε / γερέρων, νικοφό/ρον Χριστοῦ σύν/βολον ἀθάνατον. -Foss 1979, 32.

⁵⁴⁴ Βλ. Μαρκή 1997, 125-150. -Μαρκή 2002, 163-176.- Grabar 1968, 216-217. Βλ. Ασημακοπούλου-Ατζακά, 2003, 170-171 εικ. 180. Παλαιοχριστιανικός ναός στην οδό Κλεομβρότου στη Σπάρτη (α' μισό 6^{ου} αι. μ.Χ.) όπου βρέθηκε και τάφος. -Στο δυτικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης βρέθηκε ταφική τοιχογραφία με χριστόγραμμα, βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 538. -Στο ανατολικό κοιμητήριο της Θεσσαλονίκης σώθηκε νομογραφία (μέσα του 4^{ου} αι.) με χριστόγραμμα και τα γράμματα Α και Ω. -Βλ. Catalogue, Lazaridou 2011, 122.

χαλκός, καθώς επίσης ότι η δύναμη του σταυρού είναι πιο ισχυρή κι από αυτό το διαμάντι⁵⁴⁵.

Οι χριστιανοί απέφευγαν να κατασκευάζουν τον σταυρό στα δάπεδα ώστε να μην πατούν πάνω στο σύμβολο του Χριστού που είναι ο Υιός του Θεού του Υψίστου. Σύμφωνα με διάταγμα του Θεοδοσίου του Β' (427) απαγορευόταν να σκαλίζονται ή να ζωγραφίζονται σταυροί στα δάπεδα ή στις μαρμάρινες πλάκες που τοποθετούνταν στο έδαφος. Αν εντοπίζονταν τέτοιοι, θα απομακρύνονταν και οι παραβάτες θα τιμωρούνταν⁵⁴⁶. Επιδαπέδιο ψηφιδωτό οικίας της Νικόπολης, που επιγράφεται με το όνομα του ιδιοκτήτη συνοδευόμενο από σταυρό (ΕΠΙ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΕΚΔΙΚΟΥ), που δηλώνει τη θρησκευτική του ταυτότητα και την προστασία του σταυρού ενάντια σε κάθε δυσκολία στο έργο που είχε αναλάβει ως έκδικος (*defensor civitatis*), χρονολογείται μάλλον πριν από το 427⁵⁴⁷. Στον ίδιο οίκο έχουν βρεθεί επίσης κεραμικός λύχνος με χριστόγραμμα και ένας χάλκινος σταυρός⁵⁴⁸.

Ενώ ο σταυρός ως το κατεξοχήν σύμβολο της νέας θρησκείας κοσμούσε τις εκκλησίες και τα κοιμητήρια, στις οικίες των πλούσιων χριστιανών, οι οποίες διακοσμούσαν πολυτελώς, επεβίωναν διακοσμητικά θέματα του ελληνορωμαϊκού κόσμου⁵⁴⁹. Οι πλούσιοι οίκοι της Αντιόχειας, όπου ο Χρυσόστομος εκφώνησε τις περισσότερες ομιλίες του, ήταν δομημένοι και διακοσμημένοι κατά τα ελληνορωμαϊκά πρότυπα, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα⁵⁵⁰. Τα πάντα γύρω του, στο δημόσιο και στον ιδιωτικό χώρο, σχετίζονταν με την ειδωλολατρική θρησκεία. Για τούτο ο Χρυσόστομος προτείνει μετ' επιτάσεως στο ποίμνιό του να ζωγραφίζει παντού, στους τοίχους, στις θύρες ακόμη και στα μέτωπά τους, μέσα κι έξω από την οικία, το σύμβολο του σταυρού για να έχει την προστασία του: *Διὰ τοῦτο καὶ ἐπὶ οἰκίας, καὶ ἐπὶ τῶν τοίχων, καὶ ἐπὶ τῶν θυρίδων, καὶ ἐπὶ τῶν μετώπων, καὶ ἐπὶ τῆς διανοίας μετὰ πολλῆς ἐπιγράφομεν αὐτὸν τῆς σπουδῆς*⁵⁵¹. Οι χριστιανοί

⁵⁴⁵ ΑΝΤΙ ΛΙΘΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ, ΑΝΤΙ ΣΤΕΡΕΟΙΟ ΣΙΔΗΡΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΤΕ ΞΑΝΘΟΙΟ ΚΑΙ ΑΥΤΟΥ ΑΝΤ ΑΔΑΜΑΝΤΟΣ (Ο)ΙΔΕ ΔΟΜΟΙ ΖΩΣΑΝΤΟ ΠΟΛΥΛΛΙΤΑ ΣΗΜΑΤΑ ΧΡΙΣΤΟΥ. - Βλ. Engemann 1975, 47.

⁵⁴⁶ Mango 1986, 36.

⁵⁴⁷ Παυλίδης 2015, 38.

⁵⁴⁸ Παυλίδης 2015, 76.

⁵⁴⁹ Ellis 1997, 38-50.

⁵⁵⁰ Dobbins 2000, 51-61.

⁵⁵¹ Ἰω. Χρ., Εἰς τὴν προσκύνῃσιν τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιῦ σταυροῦ, PG 52, 838. -Ὁμ. 54 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 537: *Κὰν ἀναγεννηθῆναι δέη, σταυρὸς παραγίνεται*.

καθημερινά ζωγράφιζαν τον σταυρό επάνω στα μέλη του σώματός τους: *Καὶ γὰρ συνεχῶς αὐτὸ ἅπαντες ἐγχαράττουσιν ἐπὶ τοῦ τῶν μελῶν ἡμῶν ἐπισημοτέρου μέρους, καὶ ὡσπερ ἐν στήλῃ ἐπὶ τοῦ μετώπου καθ' ἐκάστην ἡμέραν διατυπούμενον περιφέρουσιν*⁵⁵². Ο σταυρός εχαράσσετο στην οροφή, στους χώρους των συμποσίων και στις παστάδες (νυμφώνες). Κοσμούσε τις κλίνες, τα ιμάτια, τα βιβλία, τα όπλα, τα αργυρά και χρυσά σκεύη, τα μαργαριτάρια, τις τοιχογραφίες, ακόμη και τα σώματα των ζώων. Παράλληλα ο Χρυσόστομος διακηρύσσει ότι είναι ομορφότερο κόσμημα από το διάδημα και τα μαργαριτάρια: *τοῦτον πανταχοῦ χορεύοντα ἴδοι τις ἄν, ἐν οἰκίαις, ἐν ἀγοραῖς, ἐν ἐρημίαις, ἐν ὁδοῖς, ἐν ὄρεσιν, ἐν νάπαις, ἐν βουνοῖς, ἐν θαλάττῃ καὶ πλοίοις καὶ νήσοις, ἐν κλίναις, ἐν ἱματίοις, ἐν ὄπλοις, καὶ ἐν παστάσιν, ἐν συμποσίοις, ἐν σκεύεσιν ἀργυροῖς, ἐν χρυσεῖς, ἐν μαργαρίταις, ἐν τοίχων γραφαῖς, ἐν σώμασιν ἀλόγων...πάντες τούτῳ καλλωπιζόμεθα μᾶλλον ἢ στεφάνοις καὶ διαδήμασι καὶ μυρίαὶς μαργαριτῶν περιβολαῖς...καὶ διεσπαρμένος ἐν τοίχοις οἴκων, ἐν ὀροφῇ, ἐν βίβλοις*⁵⁵³.

Στην καθημερινή τους ζωή πολλοί χριστιανοί, άνδρες και γυναίκες, συνήθιζαν να λαμβάνουν μικρό κομμάτι από τον ξύλινο σταυρό του Χριστού, το οποίο περιέκλυαν σε χρυσό και το χρησιμοποιούσαν στον λαιμό ως κόσμημα: *καὶ μικρόν τι λαμβάνοντες ἐξ ἐκείνου πολλοί, καὶ χρυσοῦ κατακλείοντες, καὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες τῶν τραχήλων ἐξαρτῶσι τῶν ἑαυτῶν καλλωπιζόμενοι*⁵⁵⁴, ομοίως με πολλές χριστιανές

κἂν τραφῆναι τὴν μυστικὴν ἐκείνην τροφήν, κἂν χειροτονηθῆναι, κἂν ὀτιοῦν ἕτερον ποιῆσαι, πανταχοῦ τὸ τῆς νίκης ἡμῖν παρίσταται σύμβολον. Διὰ τοῦτο καὶ ἐπὶ οἰκίας, καὶ ἐπὶ τῶν τοίχων, καὶ ἐπὶ τῶν θυρίδων, καὶ ἐπὶ τοῦ μετώπου, καὶ ἐπὶ τῆς διανοίας, μετὰ πολλῆς ἐπιγράφομεν αὐτὸν τῆς σπουδῆς.

⁵⁵² Ἰω. Χρ., Πρὸς τε Ἰουδαίους καὶ Ἑλληνας ἀπόδειξις ὅτι ἐστὶ Θεὸς ὁ Χριστός, PG 48, 826.

⁵⁵³ Ἰω. Χρ., Πρὸς τε Ἰουδαίους καὶ Ἑλληνας ἀπόδειξις ὅτι ἐστὶ Θεὸς ὁ Χριστός, PG 48, 826.

⁵⁵⁴ Ἰω. Χρ., Πρὸς τε Ἰουδαίους καὶ Ἑλληνας ἀπόδειξις ὅτι ἐστὶ Θεὸς ὁ Χριστός, PG 48, 826. -Στην πρωτοβυζαντινὴ περίοδο γυναίκες που ἦταν χριστιανές, φορούσαν στον λαιμό ἢ στα χέρια φυλακτήρια, δηλαδή φυλακτά σαν κοσμήματα που περιείχαν τα θαύματα του Χριστοῦ σε σμίκρυνση ακολουθώντας μια ιουδαϊκὴ συνήθεια την οποία εἶχε επιβάλλει ο Μωϋσής. Σε μια εντολή προς τους Εβραίους να τηροῦν τα ρήματα (Νόμο) του Θεοῦ, τους προτρέπει να τα φέρουν επάνω τους (στα χέρια ἢ στο τελείωμα των ιματίων τους) για να τα βλέπουν και να τα θυμούνται: *καὶ ἀφάψεις αὐτὰ εἰς σημεῖον ἐπὶ τῆς χειρός σου, καὶ ἔσται ἀσάλευτον πρὸ ὀφθαλμῶν σου* (Δευτ. 6, 8). *-λάλησον τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ καὶ ἐρεῖς πρὸς αὐτοὺς καὶ ποιησάτωσαν ἑαυτοῖς κράσπεδα ἐπὶ τὰ πτερύγια τῶν ἱματίων αὐτῶν εἰς τὰς γενεὰς αὐτῶν καὶ ἐπιθήσετε ἐπὶ τὰ κράσπεδα τῶν πτερυγίων κλωσμα ὑακίνθινον* (Ἀριθ. 15, 38). -Για τα φυλακτήρια και τα κράσπεδα των ιματίων με τα οποία επεδείκνυαν οι Φαρισαῖοι την προσήλωσή τους στον Νόμο, βλ. Μτ. 23, 5: *πάντα δὲ τὰ ἔργα αὐτῶν ποιοῦσι πρὸς τὸ θεαθῆναι τοῖς ἀνθρώποις. πλατύνουσι γὰρ τὰ φυλακτήρια αὐτῶν καὶ μεγαλύνουσι τὰ κράσπεδα τῶν ἱματίων αὐτῶν.*

που έφεραν στο λαιμό τους ως κόσμημα (φυλακτήριο) τα Ευαγγέλια σε σμίκρυνση. Για να το θυμούνται έδεναν στο δάκτυλό τους κλωστή (λινή ή από το υφάδι που ύφαιναν): *Και τίνα ταῦτά ἐστι τὰ φυλακτήρια καὶ τὰ κράσπεδα; Ἐπειδὴ συνεχῶς ἐπελανθάνοντο τῶν εὐεργεσιῶν τοῦ Θεοῦ, ἐκέλευσεν ἐγγραφῆναι βιβλίοις μικροῖς τὰ θαύματα αὐτοῦ, καὶ ἐξηρητῆσθαι αὐτὰ τῶν χειρῶν αὐτῶν· (διὸ καὶ ἔλεγεν· Ἔσται ἀσάλευτα ἐν ὀφθαλμοῖς σου·) ἃ φυλακτήρια ἐκάλουν· ὡς πολλαὶ νῦν τῶν γυναικῶν Εὐαγγέλια τῶν τραχήλων ἐξαρτῶσαι ἔχουσι. Καὶ ἵνα καὶ ἐτέρωθεν πάλιν ὑπομιμνήσκονται, ὃ πολλοὶ πολλὰκις ποιοῦσιν, ὡς ἐπιλανθανόμενοι λίνῳ ἢ κρόκῃ τὸν δάκτυλον ἀποδεσμοῦντες⁵⁵⁵. Ο Χρυσόστομος συμβουλεύει επίσης τις μητέρες να χρησιμοποιούν τον σταυρό ως φύλακα των μικρῶν παιδιῶν και ὄχι τα κουδούνια, την κρόκη και τον κόκκινο στήμονα⁵⁵⁶ ως φυλακτήρια, *περιάμματα*, τα οποία σχετίζονταν με την εθνική θρησκεία: *Τί ἂν τις εἴποι τὰ περίαπτα καὶ τοὺς κώδωνας τοὺς τῆς χειρὸς ἐξηρητημένους καὶ τὸν κόκκινον στήμονα, καὶ τὰ ἄλλα τὰ πολλῆς ἀνοίας γέμοντα, δέον μὴδὲν ἕτερον τῷ παιδί περιτιθέναι, ἀλλ' ἢ τὴν ἀπὸ τοῦ σταυροῦ φυλακὴν; Νῦν δὲ οὗτος μὲν καταπεφρόνηται ὁ τὴν οἰκουμένην ἐπιστρέψας ἅπασαν, καὶ χαλεπὴν δούς τῷ διαβόλῳ πληγὴν, καὶ πᾶσαν αὐτοῦ καταστρέψας τὴν δύναμιν· κρόκη δὲ καὶ στήμων καὶ τὰ ἄλλα περιάμματα τὰ τοιαῦτα τοῦ παιδίου ἐμπιστεύονται τὴν ἀσφάλειαν⁵⁵⁷.**

Τα χριστιανικά στοιχεία που ο Χρυσόστομος προσπαθεῖ να εισαγάγει στην καθημερινότητα των χριστιανῶν, θα αποτυπωθοῦν και στη διακόσμηση των οικιῶν αργότερα, ὅπως αποδεικνύουν ανασκαφικά ευρήματα στην Ἐφεσο. Τη μεγάλη αλλαγή στη θεματολογία των τοιχογραφιῶν του πρωτοβυζαντινοῦ οἴκου, συναντοῦμε σε δύο εργαστήρια της Εφέσου. Τοιχογραφία με σταυρό ἔχει βρεθεῖ στον Οἶκο της Κλιτύος (Terrace House) 1 σε εργαστήριο (Taberna III) που ἔβλεπε στο Βορρά προς την οδὸ Ἐμβολο και στη στοὰ Αλυτάρχου. Ο σταυρός εἶναι διακοσμημένος με ζωγραφισμένα μαργαριτάρια μέσα σε κόκκινο πλαίσιο και ἓνα πτηνὸ πάνω σε κλαδί φαίνεται στα δεξιά. Λόγω της φθοράς μέρους της τοιχογραφίας δεν φαίνεται το δεύτερο πτηνὸ στα αριστερά. Ἄλλος ἓνας σταυρός ἔχει ἔρθει στο φως στο νότιο τοῖχο του εργαστηρίου (Taberna IX) και εἶναι ὅμοιος με τον

⁵⁵⁵ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 72 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 669, 28-37.

⁵⁵⁶ Φυλακτὸ γνωστὸ ὡς *Μάρτης* ἢ *Μαρτάκι* κατασκευασμένο με λευκὴ και κόκκινη κλωστή φοριέται και στις μέρες μας ἀπὸ πολλὰ παιδιά, την παραμονὴ της 1^{ης} Μαρτίου, για να μην τα «κάψει» ο ἥλιος.

⁵⁵⁷ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 12 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 105-106.

προαναφερθέντα⁵⁵⁸. Πάνω ή πίσω από τα εργαστήρια έμεναν οι έμποροι ή οι τεχνίτες, οπότε η ύπαρξη του σταυρού στο οικιακό σύνολο (εργαστήριο και οικία) δηλώνει ότι η παρότρυνση του Χρυσοστόμου παγιώνεται στη συνέχεια. Όσοι είχαν εργαστήριο στο ισόγειο και πάνω από αυτό βρισκόταν η κατοικία τους, ανήκαν στη μεσαία τάξη, συνεπώς, η επικράτηση του σταυρού στις οικιακές τοιχογραφίες υιοθετείται αμέσως από τη μεσαία και την πτωχή τάξη⁵⁵⁹, ενώ δεν έχουμε ενδείξεις για τους αριστοκρατικούς οίκους των μελών της άρχουσας τάξης.

Οι λόγοι του Χρυσοστόμου και άλλων θεολόγων⁵⁶⁰ δρουν καταλυτικά στην αλλαγή της θεματολογίας των οικιακών τοιχογραφιών, εγκαταλείπεται η πλούσια μυθολογική θεματολογία, που ήταν η καλλιτεχνική έκφραση των αρχαίων πολυθεϊστικών θρησκειών και αντικαθίσταται από λιτά θέματα με έντονα συμβολικό περιεχόμενο. Ο σταυρός τον 5^ο-6^ο αι. έχει καταστεί χριστιανικό σύμβολο, ενώ περιστοιχίζεται από φυτά και πτηνά που συμβολίζουν τον Παράδεισο και την πίστη των χριστιανών για τη σωτηρία τους κατά τα έσχατα χρόνια. Παράλληλα, θεωρείτο ευλογία για τον οίκο και λειτουργούσε ως προστατευτικό και αποτροπαϊκό σύμβολο. Στην εποχή του Χρυσοστόμου υπήρχε η συνήθεια στους στρατιώτες να κρεμούν τα σπαθιά τους στον τοίχο πάνω από το κρεβάτι. Εκεί αντί της ανάρτησης όπλων, προτρέπει το ποιμνίό του να αναρτά τον σταυρό: *Καθάπερ γάρ πολλοὶ τῶν στρατιωτῶν, χωρὶς ὄπλων οὔτε ἀριστοποιοῦνται, οὔτε καθεύδουσιν· οὔτω καὶ νῦν ἀντὶ μαχαίρας ἐπὶ κλίνης κρεμάσωμεν, ἀντὶ μοχλοῦ ἐπὶ θύρας διαγράψωμεν, ἀντὶ τείχους τῆς οἰκίας πάσῃ περιβάλωμεν· τὰ ἔσω καὶ τὰ ἔξω τούτῳ περιφράξωμεν*⁵⁶¹. Η πρότασή του αφορά τους κοιτώνες οι οποίοι ήταν ιδιωτικοί χώροι, εκεί όπου ένας χριστιανός θα προσευχόταν ή θα διάβαζε το ευαγγέλιο πριν κοιμηθεί. Οι οικιακοί σταυροί δεν ήταν απλοί, αντίθετα πλαισιώνονταν από πτηνά, φυτικά ή ανθικά σχέδια. Ένας παρόμοιος μεγάλος σταυρός (εικ. 9) περιτριγυρισμένος από παγώνια, κλαδιά και περιστέρια

⁵⁵⁸ Zimmermann, Ladstätter 2011, 184-185.

⁵⁵⁹ Βλ. Ladstätter, Pülz 2007, 391-433.

⁵⁶⁰ Βλ. Έπιφάνιος, Έπιστολή πρὸς Θεοδόσιον τὸν βασιλέα, Η. G. Thummel (εκδ.), 1986, "Die Bilderfeindlichen Schriften des Epiphanius von Salamis," *Byzantinoslavica* 47, 2, σελ. 185: *Καὶ γὰρ οἱ ἡμέτεροι πατέρες οὐδὲν ἄλλο ἔγραφον, εἰ μὴ τὸ σημεῖον τοῦ Χριστοῦ τὸν σταυρὸν ἐν ταῖς αὐτῶν θύραις καὶ πανταχοῦ.* -Για την επανέκδοση κειμένων του Επιφανίου από τον ίδιο, βλ. Η. G. Thümmel (εκδ.), 1992, *Die Frühgeschichte der ostkirchlichen Bilderlehre. Texte und Untersuchungen zur Zeit vor dem Bildestreit*, TU 139, Βερολίνο.

⁵⁶¹ Ἰω. Χρ., Εἰς τὴν προσκύνησιν τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ σταυροῦ, PG 52, 840.

είναι η μοναδική εικονογράφηση στο τέλος ενός κοπτικού χειρογράφου (Κώδικας Glazier, 4ος-5ος αι.), το οποίο περιέχει τις Πράξεις των Αποστόλων⁵⁶².

1. 8. 4. Προσωπογραφίες Αγίων

Σύμφωνα με τον Χρυσόστομο, οι άνθρωποι συνήθιζαν να αναθέτουν σε ζωγράφο να τους ζωγραφίσει το πορτραίτο⁵⁶³. Επιδίωξη του αρίστου ζωγράφου ήταν να εργάζεται με μεγάλη ακρίβεια, ώστε να είναι η εικόνα του προσώπου πολύ κοντά στην πραγματική μορφή του παραγγέλλοντος, για τούτο αναμίγνυε τα χρώματα και πολλές φορές σχεδίαζε, έσβηνε και διόρθωνε το σχέδιο⁵⁶⁴, ώστε να επιτύχει το επιθυμητό αποτέλεσμα. Οι ζωγράφοι ήταν τόσο δεξιοτέχνες, ώστε μπορούσαν να ζωγραφίσουν το πορτραίτο ενός ανθρώπου ακόμη και χωρίς να τον έχουν δει⁵⁶⁵, μόνο από προφορική περιγραφή. Για να δημιουργηθεί ένα τέλειο πορτραίτο, έπρεπε ο παραγγέλων να επισκεφθεί το εργαστήριο του ζωγράφου και να ποζάρει για αρκετές ώρες, από μία έως τρεις μέρες, ώστε ο καλλιτέχνης παρατηρώντας

⁵⁶² Kessler 1979, 494. -Ο σταυρός, επηρεασμένος από την αρχαιότερη αιγυπτιακή παράδοση, απολήγει σε ορειδές σχήμα στο πάνω μέρος του (ankh).

⁵⁶³ 'Ιω. Χρ., Όμ. 28 υπόμνημα εις τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 214: *τις ζωγράφος ἄριστος ὦν καὶ εἰκόνα γράφων βασιλικήν, τῶν οὐκ ἐμπείρων ἀποδέχοιτο τοὺς ἐπαίνους.* -Εἰς τὸν Ἅγιον ἱερομάρτυρα Ἰγνάτιον τὸν θεοφόρον, PG 50, 589: *Καθάπερ γὰρ τις ζωγράφος ἄριστος ποικίλα κεράσας χρώματα, ἦν ἂν μέλλῃ βασιλικῆς μορφῆς πρωτότυπον κατασκευάζειν εἰκόνα, μετὰ πάσης ἐργάζεται τῆς ἀκριβείας, ὥστε τοὺς μιμουμένους αὐτὴν ἅπαντας καὶ γράφοντας ἐξ αὐτῆς διηκριβωμένην ἔχειν εἰκόνα.* - Εἰς τὴν αὐτὴν υπόθεσιν ε', PG 59, 733: *Καὶ γὰρ τις εἰκόνα γράφων, σκιογραφεῖ πρῶτον, εἶτα τοῖς χρώμασι τελειοῖ τὴν γραφήν· καὶ ἔστιν ἕτερον μὲν τῆς σκιᾶς ἢ εἰκὼν κατὰ τὸ φαινόμενον, ταῦτὸν δὲ κατὰ τὸν ὑποκείμενον τοῖς χρώμασι χαρακτηῖρα.*

⁵⁶⁴ 'Ιω. Χρ., Όμ. 30 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 369: *Οὐχ ὄρας τοὺς ζωγράφους πόσα ἐξαλείφουσι, πόσα παρεγγράφουσιν ὅταν ὄψιν ποιῶσι καλήν· Μὴ γίνου τοίνυν ἐκείνων χείρων.*

⁵⁶⁵ 'Ιω. Χρ., Όμ. 13 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 110: *Εἰς ζωγράφου μὲν γὰρ εἰσελθόντες οὐ δυνησόμεθα μιμήσασθαι τὴν εἰκόνα, κὰν μυριάκις ἴδωμεν· τοῦτον δὲ καὶ ἐξ ἀκροάσεως μόνης ἐνι μιμήσασθαι. Οὐκοῦν βούλεσθε τὸν πίνακα εἰς μέσον ἀγαγόντες, ὑπογράψωμεν ἐφ' ὑμῶν τὴν πολιτείαν τοῦ Παύλου; Προκείσθω τοίνυν ὁ πίναξ πολὺ λαμπρότερος ὢν τῶν βασιλικῶν εἰκόνων. Τὸ γὰρ ὑποκείμενον, οὐ σανίδες κεκολλημέναι οὐδὲ σινδόνης ἐπικείμεναι, ἀλλ' ἔργον Θεοῦ τὸ ὑποκείμενον·*

αδιαλλείπτως το πρόσωπο, να μπορέσει να διασώσει τη μορφή του μοντέλου του⁵⁶⁶. Πρώτα δημιουργούσε το σχέδιο της εικόνας και μετά ζωγράφιζε με χρώματα οπότε η απεικόνιση καθίστατο λεπτομερής⁵⁶⁷. Οι πίνακες ζωγραφίζονταν πάνω σε σανίδες που είχαν κολληθεί μεταξύ τους και είχαν επικαλυφθεί με ύφασμα⁵⁶⁸, δυστυχώς όμως, λόγω της φθαρτότητας του λινού υφάσματος πάνω στο οποίο ζωγραφίζονταν, δεν σώθηκαν τέτοια πορτραίτα.

Ο Χρυσόστομος μαρτυρεί ότι πορτραίτα κοσμούσαν τους τοίχους οικιών⁵⁶⁹. Επρόκειτο για πορτραίτα όλων των μελών της οικογένειας και τα είχαν ως παρηγοριά⁵⁷⁰ όταν κάποιος πέθαινε, κοιτώντας τη μορφή του. Ορισμένοι ανέθεταν στον ζωγράφο να ζωγραφίσει την εικόνα του θανόντος παιδιού ή φίλου⁵⁷¹, ώστε να τον αισθάνονται κοντά τους, ότι δεν είχε «φύγει». Ο Χρυσόστομος αναφερόμενος στο δεύτερο γάμο των χηρών, τις ψέγει, διότι εισήγαγαν τον δεύτερο σύζυγο στον οίκο, εκεί όπου θα έβλεπε το πορτραίτο του θανόντος και θα αισθανόταν παρείσακτος⁵⁷². Συνεπώς στον οίκο υπήρχε το πορτραίτο του συζύγου.

⁵⁶⁶ 'Ιω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ πλησιάζειν θεάτρους καὶ ὄτι μοιχοὺς ἀπηρτισμένους ποιεῖ, PG 56, 544: *Καὶ γὰρ τοῖς ζωγράφοις ἔθος, ἐπειδὴν μέλλωσιν ἐμφορῆν τινα ἐργάζεσθαι εἰκόνα, καὶ μίαν καὶ δύο καὶ τρεῖς ἡμέρας τοὺς γράφεσθαι μέλλοντας παρακαθίζουσιν αὐτοῖς, ἵνα τῇ συνεχείᾳ τῆς θεωρίας ἀδιάπτωτον τῆς μορφῆς διασώσωνται τὴν ἀκρίβειαν.*

⁵⁶⁷ 'Ιω. Χρ., 'Ομ. 12 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους Ἐπιστολήν, PG 63, 98: *Οὕτω καὶ ἐν ταῖς σκιαγραφουμέναις εἰκόσι γινόμενον ἴδοι τις ἄν· ἐν ἐκείναις γὰρ ἔστι μὲν τι καὶ ὅμοιον, ἔστι δὲ καὶ ἀνόμοιον· διὰ μὲν γὰρ τῆς ἀπλῶς γραφῆς ὁμοιότης τίς ἐστι τοῦ χαρακτήρος· τῶν χρωμάτων δὲ ἐπιτεθέντων, τότε φανερώς δεῖκνται ἡ διαφορὰ, καὶ τὸ ὅμοιον καὶ τὸ ἀνόμοιον.*

⁵⁶⁸ 'Ιω. Χρ., 'Ομ. 13 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 110: *Τὸ γὰρ ὑποκείμενον, οὐ σανίδες κεκολλημέναι οὐδὲ σινδόνες ἐπικείμεναι, ἀλλ' ἔργον Θεοῦ τὸ ὑποκείμενον.*

⁵⁶⁹ 'Ιω. Χρ., 'Ομ. 65 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 365-366: *Τί δέ; τῶν πολλῶν τὰς εἰκόνας ὅταν ἴδωμεν ἀνακειμένας ἐν ταῖς οἰκίαις, οὐχὶ μᾶλλον θρηνοῦμεν;*

⁵⁷⁰ 'Ιω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ πλησιάζειν θεάτρους καὶ ὄτι μοιχοὺς ἀπηρτισμένους ποιεῖ, PG 56, 544, α', 59-62: *Εἰ γὰρ σώματος εἰκόνες φέρουσί τινα παραμυθίαν τοῖς ὀρώσι, πολλῶ μᾶλλον αἱ τῆς ψυχῆς εἰκόνες. Κάκεινας μὲν οὐ δυνατὸν πανταχοῦ ὄρᾶν, ἀλλ' ἀνάγκη διηνεκῶς ἐφ' ἑνὸς ἰδρῦσθαι τόπου.*

⁵⁷¹ 'Ιω. Χρ., 'Ομ. ῥηθεῖσα εἰς τὴν Μεγάλην ἑβδομάδα, PG 55, 521: *Εἰ γὰρ εἰκόνα τις ἄψυχον ἀναθεῖς παιδὸς ἢ φίλου, νομίζει παρῆναι ἐκεῖνον τὸν ἀπελθόντα, καὶ διὰ τῆς εἰκόνης αὐτὸν φαντάζεται τῆς ἀψύχου· πολλῶ μᾶλλον ἡμεῖς διὰ τῶν θείων Γραφῶν τῆς τῶν ἁγίων ἀπολαύομεν συνουσίας.*

⁵⁷² 'Ιω. Χρ., Εἰς τὸ Γυνὴ δέδετα νόμῳ ἐφ' ὅσον χρόνον ζῆ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς, PG 51, 221: *Πειθώμεθα τοίνυν τῷ καλῷ τούτῳ νόμῳ, καὶ πάσης αἰσχύνης ἑαυτοὺς ἀπαλλάξωμεν καὶ μήτε τὰς ἑαυτῶν ἐκβάλλωμεν, μήτε τὰς ὑπὸ ἑτέρον ἐκβληθείσας δεχόμεθα. Ποίῳ γὰρ ὄψει προσώπῳ τὸν ἄνδρα τῆς γυναικός; ποίοις ὀφθαλμοῖς τοὺς φίλους τοὺς ἐκείνου, τοὺς οἰκέτας; Εἰ γὰρ τελευτήσαντος τοῦ συνοικοῦντος, τὴν γυναικᾶ τὴν ἐκείνου λαβὼν, εἶτα τὴν εἰκόνα μόνην ἀνακειμένην ἰδὼν, ἔπαθέ τι καὶ*

Κατά τους προηγούμενους αιώνες (έως τον 3^ο αι. μ.Χ.) συνήθιζαν να διακοσμούν τους τοίχους των θαλάμων (υπνοδωματίων) με θέματα ηδονιστικά⁵⁷³. Αναρτούσαν πίνακες όπου εικονίζονταν σκηνές με κεντρικό πρόσωπο την Αφροδίτη, έρωτες με τα βέλη τους, Χάριτες, τη λοχεία Αρτέμιδα⁵⁷⁴ ή τη Λήδα με τον κύκνο⁵⁷⁵. Αυτή η αρχαιότερη συνήθεια να διακοσμούνται οι τοίχοι των υπνοδωματίων με πίνακες που απεικόνιζαν ερωτικές περιπτώξεις έπρεπε να σταματήσει. Ο Χρυσόστομος μας πληροφορεί ότι ήδη στην εποχή του οι κάτοικοι της Αντιόχειας απεικόνιζαν στους τοίχους των θαλάμων τον άγιο Μελέτιο, ο οποίος υπήρξε επίσκοπος Αντιοχείας (360-381), *Οὐ πρὸς τὸ ὄνομα δὲ τοσοῦτον ἐπάθετε μόνον, ἀλλὰ καὶ πρὸς αὐτὸν τοῦ σώματος τὸν τύπον. Ὅπερ γοῦν ἐν ὀνόμασιν ἐποιήσατε, τοῦτο καὶ ἐπὶ τῆς εἰκόνος ἐπράξατε τῆς ἐκείνου. Καὶ γὰρ καὶ ἐν δακτυλίων σφενδόνας, καὶ ἐν ἐκτυπώμασι, καὶ ἐν φιάλαις, καὶ ἐν θαλάμων τοίχοις, καὶ πανταχοῦ τὴν εἰκόνα τὴν ἁγίαν ἐκείνην διεχάραζαν πολλοὶ, ὡς μὴ μόνον ἀκοῦειν τῆς ἁγίας προσηγορίας ἐκείνης, ἀλλὰ καὶ ὄραν αὐτοῦ πανταχοῦ τοῦ σώματος τὸν τύπον, καὶ διπλῆν τινα τῆς ἀποδημίας ἔχειν παραμυθίαν*⁵⁷⁶. Οι πρώτες εικόνες με χριστιανικό περιεχόμενο εμφανίζονται γύρω στα 200 μ.Χ. στις κατακόμβες⁵⁷⁷. Επί τρεις περίπου

ἐδυσχέρανεν, ὡς ζῶντα τὸν ἄνδρα ὁρῶν τῆς αὐτῷ συνοικουσης, ποῖον βιώσεται βίον; πῶς οἴκαδε εἰσελεύσεται; μετὰ ποίας γνώμης, μετὰ ποίων ὀφθαλμῶν ὄψεται τὴν ἐκείνου γυναικα τὴν αὐτοῦ; - Βλ. Ἰω. Χρ., Λόγος 14 περὶ γυναικῶν καὶ κάλλους, PG 63, 659-660.

⁵⁷³ Γρηγ. Νύσσης, Περὶ τοῦ βίου Μωϋσέως, J. Danielou (έκδ.), SC 1, 146, 14-17.

⁵⁷⁴ Μένανδρος ρήτωρ, Περὶ ἐπιδεικτικῶν, 404.

⁵⁷⁵ Κλ. Ἄλ., Λόγος προτρεπτικός πρὸς Ἕλληνας, PG 8, 160 AB. -Clément d'Alexandrie, Le protreptique, SC 2, 4. 60, 1-6: *Πινακίοις γοῦν τισὶ καταγράφοις μετεωρότερον ἀνακειμένοις προσεσηκότες ἀσελγεία τοὺς θαλάμους κεκοσμήκασι, τὴν ἀκολασίαν εὐσέβειαν νομίζοντες· κάπὶ τοῦ σκίμποδος κατακείμενοι παρ' αὐτὰς ἔτι τὰς περιπλοκάς ἀφορῶσιν εἰς τὴν Ἀφροδίτην ἐκείνην τὴν γυμνήν, τὴν ἐπὶ τῇ συμπλοκῇ δεδεμένην, καὶ τῇ Λήδᾳ περιποτώμενον τὸν ὄρνιν τὸν ἐρωτικὸν τῆς θηλότητος, ἀποδεχόμενοι τὴν γραφήν, ἀποτυποῦσι ταῖς σφενδόνας, σφραγίδι χρώμενοι καταλλήλῳ τῇ Διὸς ἀκολασίᾳ.*

⁵⁷⁶ Ἰω. Χρ., Ὁμ. ἐγκωμιαστική εἰς τὸν ἐν ἁγίοις Πατέρα ἡμῶν Μελέτιον ἀρχιεπίσκοπον Ἀντιοχείας, PG 50, 516.

⁵⁷⁷ Στις κατακόμβες επικρατοῦν σκηνές ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη. Τα πρώτα χριστιανικά γλυπτά εμφανίζονται σε σαρκοφάγους στο ἀ' τρίτο του 3^{ου} αι. Αρχικά οι εικονιστικές παραστάσεις ἦταν μικροῦ μεγέθους, ἐνῶ ἀργότερα φιλοτεχνούνταν εἰκόνες μεγαλυτέρου μεγέθους, στοιχείο που δείχνει ὅτι ἀρχικά τὸ ἐνδιαφέρον τῶν πρώτων χριστιανῶν δὲν ἦταν ἡ διακόσμηση τοῦ χώρου, ἀλλὰ τὸ νὰ δηλώσουν με σχηματικές, σχετικὰ ἀκομψες ἀπεικονίσεις τὴν πίστη τους. Οι ίδιες ἀρχές ἰσχύουν στὴν εἰκονογράφηση τοῦ βαπτιστηρίου στὴ Δούρα Ἐυρωπό (4^{ος} αι.). Οι τοιχογραφίες χρησίμευαν ὡς

αιώνες στην πρωτοχριστιανική εποχή δεν επιτρεπόταν η απεικόνιση οποιουδήποτε ιερού προσώπου επάνω στους τοίχους των οικιών⁵⁷⁸, έκτοτε όμως αρχίζει η ζωγραφική απεικόνιση αυτών.

Εικόνες αγίων φιλοτεχνούνταν για οικιακή χρήση, καθώς κατά τον 5^ο αι. έχει ήδη αρχίσει να εμφανίζεται η οικιακή λατρεία⁵⁷⁹. Στη Ρώμη εικόνες του Αγίου Συμεών του Στυλίτη (τέλη 4^{ου}- α΄ μισό 5^{ου} αι.)⁵⁸⁰ ήταν κρεμασμένες στην είσοδο όλων των εργαστηρίων, προσφέροντας προστασία και ασφάλεια, ενώ στην Αντιόχεια άνδρας που θεραπεύτηκε με τη μεσιτεία του Αγίου Συμεών του Στυλίτη του νεωτέρου, ανήρτησε εικόνα του αγίου στο εργαστήριό του (6ος αι.)⁵⁸¹. Το αυτό έπραξε μία γυναίκα η οποία ανήρτησε την εικόνα του Αγίου Συμεών του Στυλίτη του νεωτέρου στο δωμάτιό της λόγω της επίλυσης των προβλημάτων της από τον Άγιο⁵⁸².

Οι εικόνες κατασκευάζονταν από ξύλα διαφόρων ειδών: κυπαρίσσι, καρυδιά, πεύκο κ.ά. Οι εγκαυστικές εικόνες είναι οι μόνες που διατήρησαν τα χρώματά τους μέσα στο χρόνο διότι το χρώμα ανακατευόταν με κερί και ρητίνη και ζωγραφιζόταν κατ' ευθείαν στο ξύλο πάνω σε στρώμα γύψου⁵⁸³. Ο Χρυσόστομος μας πληροφορεί ότι εκτός από τις ξύλινες σανίδες⁵⁸⁴, αποτύπωναν τις εικόνες Αγίων παντού, δηλαδή σε τοίχους, σκεύη, ειδικά στις φιάλες που ήταν σκεύη πόσεως και στα δακτυλίδια⁵⁸⁵ που φορούσαν, ώστε να τους παρηγορούν και να

σημείο αναφοράς στις λατρευτικές τελετές που τελούνταν. Σε αντίθεση με τις κατακόμβες, στη Δούρα Ευρωπώ κυριαρχούν σκηνές από την Καινή Διαθήκη. –Βλ. Grabar 1968, 215-222.

⁵⁷⁸ Κουκουλές 1951, τ. 4, 302. –Για την εναντίωση των πατέρων στη ζωγραφική εικόνων ιερών προσώπων τον 4^ο αι. μ.Χ., βλ. Bugár 2006, 72-91.

⁵⁷⁹ 'Ιω. Χρ., Εἰς τὸν 41 ψαλμὸν, PG 55, 158: *Ἐκεῖνοι ποιοῦσι θέατρον τὴν οἰκίαν αὐτῶν· σὺ ποιήσον ἐκκλησίαν τὸ δωμάτιόν σου.*

⁵⁸⁰ Ο Άγιος Συμεών ο Στυλίτης ο πρεσβύτερος έζησε και μόνασε κατά το τέλος της ζωής του Χρυσοστόμου, οπότε οι εικόνες του φιλοτεχνούνται σε μεταγενέστερο χρόνο από την εκφώνηση των ομιλιών.

⁵⁸¹ Saradi 2006, 220.

⁵⁸² Van Den Ven 1962, 118. 38-48.

⁵⁸³ Βοκοτόπουλος 1995, 21.

⁵⁸⁴ 'Ιω. Χρ., 'Ομ. 34 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57,403: *Εἰ γὰρ καὶ νῦν εἰκόνας διαπλάττοντες ἄνθρωποι, ἐπειδὴ τὸ σῶμα κατασχεῖν οὐκ ἔχουσιν (οὐδὲ γὰρ δυνατόν, ἀλλὰ καὶ ἀκόντων αὐτῶν ρεῖ καὶ ἀποπηδᾷ), προσηλωμένοι ταῖς σανίσιν εἰσί, τί οὐκ ἂν τότε ἐπενόησαν ἄτοπον;*

⁵⁸⁵ Βλ. 'Ιω. Χρ., 'Ομ. ἐγκωμιαστική εἰς τὸν ἐν ἁγίοις Πατέρα ἡμῶν Μελέτιον ἀρχιεπίσκοπον Ἀντιοχείας, PG 50, 516. -Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Πρὸς τὰ τοῦ ἐν ἀθέοις Ἰουλιανοῦ λόγος 9, PG 76,

τους προστατεύουν, συνεπώς η απεικόνιση αγίων σε αντικείμενα ήταν αρκετά διαδεδομένη στην εποχή του⁵⁸⁶.

1. 8. 5. Επιτοίχια ψηφιδωτά

Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο και παράλληλα με την κατασκευή των ψηφιδωτών δαπέδων, δημιουργήθηκαν και τα πρώτα εντοίχια ψηφιδωτά, που διακοσμούσαν τοίχους κατοικιών, αψιδωτές κόγχες, οροφές κ.λ.π.⁵⁸⁷. Η κατασκευή επιτοίχιων ψηφιδωτών συνεχίζεται και στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, όπως μαρτυρείται από τον Χρυσόστομο⁵⁸⁸. Αρκετά σύνολα επιτοίχιων ψηφιδωτών έχουν σωθεί σε χώρους λατρείας ή ταφικές κατασκευές⁵⁸⁹, όχι όμως και σε οικιακά σύνολα λόγω της καταστροφής των τοίχων των οικιών, σε αντίθεση με τα δάπεδα τα οποία σώθηκαν. Τα επιτοίχια ψηφιδωτά πρέπει να ήταν διαδεδομένος τρόπος διακόσμησης των τοίχων των πλουσίων οικιών⁵⁹⁰.

Οι ψηφίδες των επιτοίχιων ψηφιδωτών ήταν ακριβές, διότι κατασκευάζονταν με ιδιαίτερη τεχνική από ποικίλα υλικά, συχνά δυσεύρετα (μάρμαρο, πολυτίμους λίθους⁵⁹¹, φυσικές πέτρες, χρωματιστή υαλόμαζα, κεραμίδι), ενώ για να κατασκευαστούν οι χρυσές και οι αργυρές ψηφίδες απαιτείτο προσεκτική

961: *Θεῶν τε εἰκόνας ἐν δακτυλίοις μὴ φορεῖν*. -Στην αρχαιότητα, αντί εικόνων αγίων, συνήθιζαν να φορούν δακτυλίδια που έφεραν εικόνες Θεῶν της πολυθεϊστικής θρησκείας.

⁵⁸⁶ Για απεικόνιση αγίων προσώπων σε παραπετάσματα (βήλα), βλ. ενότητα 1. 8. 6.

⁵⁸⁷ Kleiner 2009, 252-253. -Βλ. Επιτοίχιο ψηφιδωτό «Ποσειδών και Αμφιτρίτη» στον οίκο Ποσειδώνος και Αμφιτρίτης στο Ηράκλειο της Κάτω Ιταλίας.

⁵⁸⁸ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 82 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 446.

-Βλ. Κουκουλές 1951, τ. 4, 301. -Για τα επιτοίχια ψηφιδωτά, βλ. Britt 2019, 275-296.

⁵⁸⁹ Βλ. Χατζηδάκη 1994, 15-17.

⁵⁹⁰ Marzano, Métraux 2018, 24. -Για ανασκαφικά ευρήματα εντοίχιων ψηφιδωτών, Βλ. Πλιώτα 2013, 133-135. -Για την κατασκευή επιτοίχιων ψηφιδωτών, βλ. Ἐπιφάνιος, Ἐπιστολὴ πρὸς Θεοδόσιον τὸν βασιλέα, H. G. Thummel (εκδ.), 1986, "Die Bilderfeindlichen Schriften des Eriphanus von Salamis," *Byzantinoslavica* 47, 2, σελ. 185: *τὰ δὲ ἐν μουσαρίῳ προληφθέντα γραφῆναι, ἐπειδὴ δε δυσχερές ἐστὶ τὸ τοιοῦτον ἀνασκευάσθαι, ἐν τῇ δοθείσῃ σοὶ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ σοφία εἰδέναι, πῶς προστάξεις. Εἰ μὲν δυνατὸν ἀνασκευασθῆναι, εἴ ἂν ἔχοι· εἰ δὲ ἀδύνατον, ἀρκεσθῆναι τοῖς προγεγονόσι καὶ μηκέτι τινὰ ζῶγραφειν οὕτως.*

⁵⁹¹ Ἰω. Χρ., Λόγος 2 περὶ προσευχῆς, PG 50, 783: *καὶ ὡσπερ χρυσός, καὶ λίθοι πολυτίμητοι, καὶ μάρμαρα ποιοῦσι τοὺς οἴκους τῶν βασιλέων.*

επεξεργασία της υέλου (φύλλα χρυσού ή αργύρου περιβάλλονταν από δύο φύλλα υέλου, πάνω και κάτω, για προστασία)⁵⁹². Χρυσές ψηφίδες χρησιμοποιούσαν οι ψηφοθέτες όχι μόνο στα ψηφιδωτά των τόπων λατρείας αλλά και στα οικιακά, και μάλιστα ήταν τόσο μεγάλη η δαπάνη για την κατασκευή ψηφιδωτού με χρυσές ψηφίδες, ώστε ορισμένοι που πιθανώτατα δεν είχαν μεγάλη οικονομική άνεση αλλά επιθυμούσαν να μιμηθούν τους πολύ πλούσιους, συνέλεγαν τις ψηφίδες με κόπο, αργά, σε βάθος χρόνου. Από τις φράσεις, *καὶ χρυσὸς τοῖς τοίχοις διεσπαρμένος συμβάλλεται*⁵⁹³, καθώς και *Ἔτερος ψηφίδας χρυσᾶς συλλέγων μετὰ πολλῆς ταλαιπωρίας περιβάλλει τοὺς τοίχους*⁵⁹⁴, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η συλλογή και η τοποθέτηση των ψηφίδων στους τοίχους ήταν κοπιώδης.

Ὡς προς τη θεματολογία, επικρατούσαν τα θέματα που ζωγραφίζονταν στις τοιχογραφίες, δηλαδή μάχες⁵⁹⁵, ανθικά, φυτικά και σκηνές με φυτικό διάκοσμο (παράδεισοι ή λειμώνες), ζώα, πτηνά και ανθρώπινες μορφές, όμοια με αυτά που συναντώνται στα επιδαπέδια ψηφιδωτά και στις σαρκοφάγους⁵⁹⁶. Αγαπητό θέμα επίσης ήταν η απεικόνιση του θαλάσσιου κόσμου. Στη σκηνή ψαρέματος που εικονίζεται σε ψηφιδωτά (πλοίαριο επί του οποίου βρίσκονταν δύο ερωτιδεῖς κι έριχναν το δίχτυ τους για να ψαρέψουν) κατά τον 4^ο αι. «ενσωματώθηκε» η σκηνή του Ιωνά με το κήτος της Παλαιάς Διαθήκης, γνωστό θέμα σε νωπογραφία του τέλους του 3^{ου} αι. μ.Χ. στον θόλο της κρύπτης της Κατακόμβης των Αγίων Πέτρου και Μαρκελλίνου στη Ρώμη⁵⁹⁷. Σχέδια που ήδη ήταν σε χρήση και παραγγέλονταν από τους εθνικούς μπορούσαν με την προσθήκη ή αφαίρεση ορισμένων στοιχείων, να ικανοποιήσουν και τους χριστιανούς⁵⁹⁸. εξ ου και οι τόσες ομοιότητες στη βασική σύλληψη και υλοποίηση μεταξύ ψηφιδωτών με μυθολογικά θέματα και ψηφιδωτών με θεματολογία από την Παλαιά⁵⁹⁹ και Καινή Διαθήκη⁶⁰⁰. Το χριστόγραμμα, ο

⁵⁹² Χατζηδάκη 1994, 11.

⁵⁹³ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 10 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολήν, PG 62, 260.

⁵⁹⁴ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 82 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 446.

⁵⁹⁵ Lassus 1977, 30, εικ. 25. Η άλωση της Ιεριχούς, (αρχές 5^{ου} αι.), Santa Maria Maggiore. –Ψηφιδωτό με σκηνή μάχης ανασκάφηκε σε τρικλίνιο έπαυλης στην Πορτογαλία. –Βλ. Caetano, Mourão 2011, 205–223.

⁵⁹⁶ Lassus 1977, 15.

⁵⁹⁷ Lassus 1977, 26, εικ. 18 και 19.

⁵⁹⁸ Lassus 1977, 15.

⁵⁹⁹ Lassus 1977, 29-30, εικ. 22, 23 και 24: Αβραάμ και Λωτ, Αβραάμ και άγγελιοι, Διάβαση της Ερυθράς Θάλασσας, στη Santa Maria Maggiore (αρχές 5^{ου} αι.).

σταυρός⁶⁰¹ και γεωμετρικά θέματα επίσης ήταν συνηθισμένα⁶⁰², είτε ως αποκλειστικές διακοσμήσεις των ψηφιδωτών σε οικίες χριστιανών είτε σε συνδυασμό με ζώα, πτηνά, φυτικά και ανθικά στοιχεία. Αντίθετα, οι ζωδιακοί κύκλοι και ψηφιδωτά ειδωλολατρικής θεματολογίας διακοσμούσαν τις οικίες εθνικών⁶⁰³. Η θεματογραφία των νωπογραφιών των κατακομβών, που είχε αναπτυχθεί λίγο ενωρίτερα (2^{ος} -3^{ος} αι. μ.Χ.), μπορεί να θεωρηθεί ως βάση για τη διαμόρφωση των θεμάτων των πρωτοχριστιανικών εντοίχιων ψηφιδωτών⁶⁰⁴.

1. 8. 6. Παραπετάσματα

Τα παραπετάσματα ήταν κουρτίνες για να προστατεύουν από το έντονο φως του ήλιου ώστε να σκιάζεται το δωμάτιο⁶⁰⁵. Εχρησιμοποιούντο επίσης ως διαχωριστικά διαφόρων χώρων ή ως επιτοίχια διακοσμητικά στοιχεία. Τα παραπετάσματα⁶⁰⁶ ανηρτώντο με κρίκους σε επιμήκεις οριζόντιες μεταλλικές ράβδους, που τοποθετούνταν μεταξύ δύο κίωνων, κάτω από την καμάρα που έστεφε τους κίονες ή τις παραστάδες της θύρας. Αν το φύλλο του υφάσματος ήταν ένα, ονομαζόταν παραπέτασμα, ενώ αν ήταν ζεύγος παραπετασμάτων, ονομάζονταν *αμφίθυρα*⁶⁰⁷, επειδή βρισκόνταν και στις δύο πλευρές της θύρας, το ένα φύλλο στον

⁶⁰⁰ Lassus 1977, 23, εικ. 13: Χριστός-Ήλιος ανάμεσα σε κληματίδες, στη Βασιλική του Αγίου Πέτρου.

⁶⁰¹ Ο. π., βλ. σ. 18 κ. εξ., σταυρός.

⁶⁰² Lassus 1977, 18, βλ. φολιδωτό σχέδιο, εικ. 3. -Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, 150-151.

⁶⁰³ Ίω. Χρ., Όμ. 49 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστήν, PG 58, 501.

⁶⁰⁴ Lassus 1977, 19, εικ. 4 (Ο καλός Ποιμὴν), εικ. 5 (Ποιμενική σκηνή). -Βλ. Ainalon 1961, viii.

⁶⁰⁵ Ίω. Χρ., Όμ. 1 πρὸς τοὺς λέγοντας ὅτι δαίμονες τὰ ἀνθρώπινα διοικοῦσι, PG 49, 251: *Καὶ γὰρ ὁ ἰατρός, οὐχ ὅταν εἰς παραδείσους καὶ λειμῶνας ἐξαγάγῃ τὸν κάμνοντα, θαυμαστός ἐστι μόνον, οὐδ' ὅταν εἰς βαλανεῖα καὶ κολυμβήθρας ὑδάτων, οὐδ' ὅταν τράπεζαν παρατιθῇ πλουσίαν, ἀλλὰ καὶ ὅταν ἄσιτον κελεύῃ διαμένειν, καὶ ὅταν ἄγχι λιμῶ καὶ δίψῃ κατατείνῃ, τῇ κλίνῃ προσηλῶν καὶ τὴν οἰκίαν δεσποτήριον ποιούμενος, καὶ αὐτοῦ τοῦ φωτὸς ἀποστερῶν καὶ συσκιάζων πανταχόθεν τὸ δωμάτιον παραπετάσμασι, καὶ ὅταν τέμνῃ, καὶ ὅταν καίῃ, καὶ ὅταν πικρὰ προσάγῃ φάρμακα, ἰατρός ἐστιν ὁμοίως.*

⁶⁰⁶ Ίω. Χρ., Όμ. εις Εὐτρόπιον εὐνοῦχον πατρίκιον καὶ ὑπατον, PG 52, 394: *μόνη καθάπερ μήτηρ φιλόστοργος, ὑπὸ τὰ παραπετάσματα αὐτῆς ἔκρυσσε.*

⁶⁰⁷ Ίω. Χρ., Όμ. 83 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστήν, PG 58, 750: *Οὐ γὰρ ἔδραμε πρὸς τοὺς γείτονας, ἀμφίθυρα αἰτῶν καὶ καθέδρας καὶ βάθρα ἐξ ἐλέφαντος πεποιημένα, οὐδὲ ἐξέβαλεν ἐκ τῶν ταμιείων τὰ ἐπιβλήματα τὰ Λακωνικά.* -Όμ. 83 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστήν, PG 58,750: *Ταῦτα καλὰ τὰ ἀμφίθυρα, ταῦτα ἐν οὐρανοῖς κατασκευάζεται, ἐκεῖ ὑφαίνεται.*

δεξιό και το άλλο στον αριστερό κίονα⁶⁰⁸. Πληροφορίες για τα παραπετάσματα παίρνουμε από τις αναφορές του Χρυσοστόμου, οι οποίες συμπληρώνονται από τις απεικονίσεις τους σε ψηφιδωτά.

Τα πιο συνηθισμένα ήταν τα λινά, χωρίς να αναφέρεται κάποια διακόσμηση ή χρωματισμός, τα οποία χρησιμοποιούνταν στα εργαστήρια και στην αγορά⁶⁰⁹. Συγκρινόμενα με τα βασιλικά υφάσματα, που ήταν πορφυρά, φαίνεται ότι δεν θεωρούνταν πολύτιμα. Υπήρχαν και πολυτελή παραπετάσματα, τα οποία ήταν χρυσόπαστα, χρυσοϋφασμένα ή χρυσά, που στόλιζαν τους οίκους, όπως και τα ιμάτια⁶¹⁰, δηλαδή με αρκετό χρυσό πυκνά τοποθετημένο επάνω τους. Δε γνωρίζουμε τον τρόπο εφαρμογής του χρυσού πάνω στο ύφασμα, αλλά είναι βέβαιο ότι, αφού είχαν αναπτυχθεί διάφορες τεχνικές εφαρμογής του χρυσού χρώματος πάνω σε διαφορετικές επιφάνειες, όπως τα ξύλα της οροφής ή τα έπιπλα, θα είχε αναπτυχθεί και η τεχνογνωσία της επάλειψης χρυσού πάνω σε ύφασμα. Ένας άλλος τρόπος κατασκευής χρυσόπαστων παραπετασμάτων θα ήταν είτε να υφανθούν με πυκνή ύφανση μεταλλικές ίνες χρυσού, *ώς και χρυσίον συνυφαίνειν τοῖς ἐνδύμασι*⁶¹¹, ή να κεντηθούν χρυσές ίνες ή ίνες βύσσου⁶¹², ώστε να δημιουργηθούν «χρυσά» σχέδια

⁶⁰⁸ Χαραλαμπίδης 2002, 66, βλ. ψηφιδωτό όπου εικονίζεται το ανάκτορο του Θεοδώριχου και οι θύρες του κοσμούνται με παραπετάσματα και αμφίθυρα (διπλά παραπετάσματα) κατά τον Χρυσόστομο. Βασιλική Αγίου Απολλιναρίου του Νέου, Ραβέννα.

⁶⁰⁹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 2 εἰς τὴν Ἁγίαν Πεντηκοστήν, PG 50, 468: *οὐ κοσμοῦντες τὴν ἀγορὰν παραπετάσμασιν*. -Ὁμ. 69 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 651: *Οὐκ οἶσθα, ὅτι τὸν βασιλέα τῆς πόλεως μᾶλλον κοσμεῖσθαι δεῖ; Διὰ τοι τοῦτο τῇ μὲν πόλει παραπετάσματα ἐκ λίνου κατασκευάσται, τῷ δὲ βασιλεῖ ἀλουργὶς καὶ διάδημα*. -Ὁμ. εἰς Εὐτρόπιον εὐνοῦχον πατρίκιον καὶ ὕπατον, PG 52, 391: *Ποῦ νῦν ἡ λαμπρὰ τῆς ὑπατείας περιβολή; ποῦ δὲ αἱ φαιδραὶ λαμπάδες; ποῦ δὲ οἱ κρότοι, καὶ οἱ χοροὶ, καὶ αἱ θαλίαι, καὶ αἱ πανηγύρεις; ποῦ οἱ στέφανοι καὶ τὰ παραπετάσματα; ποῦ ὁ τῆς πόλεως θόρυβος, καὶ αἱ ἐν ἵπποδρομίαις εὐφημίαι, καὶ τῶν θεατῶν αἱ κολακεῖαι;*

⁶¹⁰ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 28 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν, PG 63, 198: *χρυσόπαστων παραπετασμάτων*. -Ὁμ. 69 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 651: *Οὐδὲ γὰρ εἴ τις τὸν μὲν οἶκον ἐκόσμηι, παραπετάσματα χρυσᾶ κρεμάσας*. -Ὁμ. 34 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 252: *Καθάπερ γὰρ ἐπὶ νύμφης, κἂν παστάδες ὧσιν ἐκ παραπετασμάτων χρυσῶν κἂν χοροὶ ὧσιν γυναικῶν εὐειδεστάτων καὶ καλῶν, κἂν ῥόδα κἂν στέμματα, κἂν ὁ νυμφίος καλὸς ᾗ, κἂν αἱ θεράπαινοι κἂν αἱ φίλοι κἂν πάντες εὐπρεπεῖς ὧσιν, ἐκείνη δὲ ἀμορφίας ᾗ, μεστὴ, ὄφελος οὐδέν*.

⁶¹¹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 18 καὶ ἐκάλεσεν Ἀδὰμ τὸ ὄνομα τῆς γυναικὸς αὐτοῦ Ζωή, PG 53, 150.

⁶¹² Ἰω. Χρ., Περὶ σωτηρίας ψυχῆς, PG 60, 736: *ποῦ τὰ σηρικὰ ἱμάτια, ποῦ τὰ βύσσιννα*. -Βλ. Εξ. 25,4: *καὶ ὑάκινθον καὶ πορφύραν καὶ κόκκινον διπλοῦν καὶ βύσσον κεκλωσμένην καὶ τρίχας αἰγείας*. -Τα

πάνω σε υφάσματα από μετάξι⁶¹³, βαμβάκι, λινό ή μαλλί. Η βύσσος, οστρακοειδές της θάλασσας (*Pina nobilis*) παράγει ίνες «μεταξωτές», στιλπνές, με χρώματα από καστανό έως χρυσό, που στο φως του ήλιου φαίνονται χρυσές. Έχουν μήκος περίπου 20 εκ., οπότε ο πλέον κατάλληλος τρόπος να διακοσμήσουν ένα ύφασμα ήταν να κεντηθούν πάνω του. Αν υφαίνονταν, έπρεπε να χρησιμοποιούνταν για να σχηματίζουν μικρού μεγέθους υφαντά διακοσμητικά γεωμετρικά σχέδια πάνω σε επιφάνεια άλλου χρώματος και διαφορετικού υφάσματος, λόγω του μικρού μήκους τους. Γενικά εκτιμάτο η λαμπρότητα και η λάμψη των υφασμάτων, η υφή του μεταξιού και η πολυχρωμία⁶¹⁴.

Από απεικονίσεις παραπετασμάτων σε ψηφιδωτά, βλέπουμε ότι πάνω στο λευκό χρώμα της επιφάνειας του παραπετάσματος υπήρχαν διάσπαρτα χρυσά γεωμετρικά σχέδια (εικ. 15), ενώ χρυσές ταινίες διακοσμούσαν το πάνω και το κάτω μέρος του⁶¹⁵, στο «τελείωμα». Εκτός από τα χρυσά διακοσμητικά στοιχεία υπήρχαν και άλλα, όπως άνθη⁶¹⁶ σε τετράφυλλο σχέδιο⁶¹⁷ (εικ. 16) ή ομόκεντροι κύκλοι διάσπαρτοι⁶¹⁸ (εικ. 17) σε κουρτίνα διάχρυση. Διάχρυσο⁶¹⁹ ονομάζεται το παραπέτασμα όταν διακοσμείται το ύφασμα με χρυσές ίνες, είναι χρυσοϋφασμένο. Στο πάνω μέρος είχε γιρλάντα πορφυρού χρώματος με οδοντωτό σχέδιο και κάτω έφερε επίσης πορφυρή ταινιόσχημη διακόσμηση και κρόσσια. Μέσα στην ύφανση χρησιμοποιούσαν επίσης και ίνες αργύρου, διότι γενικώς τα μεταλλικά χρώματα,

υφάσματα που διακοσμούντο με κλωστές βύσσου ήταν πολυτελέστερα των μεταξωτών και των πορφυρών.

⁶¹³ Ίω. Χρ., Εἰς τὸν 48 ψαλμὸν, PG 55, 235-236: *καλλωπιζόντων δὲ οἴκους φθορᾶ, καὶ σκόληκι, καὶ σῆτι*; - Διακόσμηση του οίκου με μεταξωτά υφάσματα.

⁶¹⁴ James 1996, 224.

⁶¹⁵ Lassus 1977, 52, εικ. 36: παραπέτασμα στο ψηφιδωτό του Τελώνου και του Φαρισαίου στον Άγιο Απολλινάριο τον Νέο στη Ραβέννα (αρχές 6^{ου} αι.).

⁶¹⁶ Μ. Βασ., Όμ. 14 κατὰ μεθούτων, PG 31, 456: *ἀλλ' ἐθύς ἀρχομένης ἡμέρας κοσμοῦσιν ἑαυτῶν τὰ συμπόσια τάπησι ποικίλοις καὶ ἀνθίνοις παραπετάσμασι*.

⁶¹⁷ Lassus 1977, 59, εικ. 43: παραπέτασμα στο αριστερό μέρος του ψηφιδωτού πίνακα της Θεοδώρας στον Άγιο Βιτάλιο της Ραβέννας (6^{ου} αι.).

⁶¹⁸ Μπακιρτζής 2012, 83, εικ. 45. -Ovadiāh 1980, 124: οι ομόκεντροι κύκλοι είναι αρχαιότατο σχέδιο και απαντάει στη Δήλο. -Ψηφιδωτό τρικλινίου από την έπαυλη La Olmeda στο οποίο εικονίζονται αμφίθυρα με κύκλους, βλ. Hershkowitz 2017, 46-47.

⁶¹⁹ Ίω. Χρ., Όμ. 34 πρὸς Κορινθίους πρώτη επιστολή, PG 61, 292: *Τί ποτ' οὖν ἔστι πλοῦτος; Χρυσὸς καὶ ἄργυρος, καὶ λίθοι τίμοι, καὶ ἱμάτια σῆρικὰ καὶ ἄλουργὰ καὶ διάχρυσα*.

χρυσό και αργυρό, θεωρούνταν πολυτελή⁶²⁰. Εκτός από τη χρυσή, αργυρή και πορφυρή διακόσμηση των ανοιχτόχρωμων παραπετασμάτων, χρησιμοποιούνταν παραπετάσματα σε ζωνηρά χρώματα όπως πράσινο⁶²¹, μπλέ⁶²², κίτρινο του κρόκου⁶²³ και διαφόρους τόνους του κόκκινου⁶²⁴ (ρόδινο, κόκκινο). Έφεραν ταινίες διακόσμησης στο πάνω και κάτω μέρος διαφόρων χρωμάτων και κρόσσια τα οποία έλαμπαν, άρα περιείχαν αργυρές ή χρυσές ίνες ή ήταν κατασκευασμένα από βύσσον⁶²⁵.

Πολυτελή θεωρούντο τα παραπετάσματα με άνθη, *άνθινοις παραπετάσμασι*⁶²⁶ και τα «ριγέ» (εικ. 18), είτε με φαρδιές ρίγες σε τριχρωμία (μπλε λευκό και κεραμιδί χρώμα)⁶²⁷ είτε με λεπτές γαλάζιες, κόκκινες και χρυσές ρίγες⁶²⁸ σε λευκό κάμπο, συνηθισμένο σχέδιο στα υφαντά⁶²⁹. Υπήρχαν και παραπετάσματα δερμάτινα που χρησιμοποιούνταν στα πολυτελή οχήματα των γυναικών⁶³⁰. Τα αραχνοῦφαντα⁶³¹ ή

⁶²⁰ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 34 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 292: *ἂν τε ὑφαίνειν πάλιν ἱμάτιον, οὐ χρυσοῦ πάλιν ἡμῖν δὲ καὶ ἀργύρου, ἀλλὰ χειρῶν πάλιν καὶ τέχνης καὶ γυναικῶν ἐργαζομένων.*

⁶²¹ Μπακιρτζής 2012, 175, εικ. 54.

⁶²² Μπακιρτζής 2012, 60-61, εικ. 21 και 23.

⁶²³ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 10 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 116: *κροκοιωτῶ παραπετάσματι.* -Για την προτίμηση των βυζαντινών στα υφάσματα που ήταν βαμμένα με κρόκο βλ. -Πρὸς τοὺς σκανδαλισθέντας, PG 52, 493: *Sur la Providence de Dieu, SC 79, VII, 12, σελ. 114: καθάπερ κροκοιωτῶ τινι πέπλω.* -Ὅμ. 69 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστήν, PG 58, 652-653: *φάρη κροκοιωτὰ, οὐ παραπετάσματα τεινόμενα ὀψόμεθα.*

⁶²⁴ Μπακιρτζής 2012, 61, εικ. 23.

⁶²⁵ Maeder 2017, 27.

⁶²⁶ Μ. Βασ., Ὅμ. 14 κατὰ μεθυόντων, PG 31, 456.

⁶²⁷ Lassus 1977, 59, εικ. 43: παραπέτασμα στο δεξί μέρος του ψηφιδωτού πίνακα της Θεοδώρας, πάνω από τις κεφαλές των κυριών της συνοδείας της αυτοκράτειρας, στον Άγιο Βιτάλιο της Ραβέννας (6^{ος} αι.).

⁶²⁸ Μαυροπούλου-Τσιούμη 2012, 21, εικ. 6: ψηφιδωτό θόλου στο Βαπτιστήριο των Ορθοδόξων, Ραβέννα (5^{ος} αι.).

⁶²⁹ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 83 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστήν, PG 58, 750.

⁶³⁰ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 10, ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολήν, PG 62, 259: *Βούλει καὶ ἐπὶ τῶν χρυσιῶν, ὧν καὶ τοῖς ἵπποις καὶ ταῖς γυναιξὶ περιτιθέασι, τοῦτον ἐξετάσωμεν τὸν λόγον; Μετὰ γὰρ τῶν ἄλλων καὶ ἀνοήτους ποιεῖ τὸ πλουτεῖν. Τῆς γὰρ αὐτῆς τιμῆς τὰς τε γυναικας ἀξιοῦσι καὶ τοὺς ἵππους, καὶ εἷς ὁ καλλωπισμὸς ἀμφοτέρων· καὶ ἀπὸ τῶν αὐτῶν βούλονται φαίνεσθαι λαμπρότεροι, ἀφ' ὧν καὶ τὰ ζεύγη, ἀφ' ὧν καὶ τὰ δέρματα τῶν παραπετασμάτων, ἔνθα φέρονται. Εἰπέ, τί τὸ κέρδος, ἡμίονον ἢ ἵππον τῶ χρυσοῦ κατακοσμεῖσθαι;*

Λακωνικά υφάσματα⁶³² ήταν περιζήτητα λόγω της λεπτότητας και της απαλής υφής τους. Ο Χρυσόστομος προτείνει στο ακροατήριό του να αρκούνται στα αναγκαία και να μην ζητούν τα περιττά, συνεπώς τα διαφανή υφάσματα, *τὰς ἀράχνας μιμῆται*⁶³³, θεωρούνταν πολυτελή και χρησιμοποιούνταν για να διακοσμήσουν τους χώρους του οίκου με δημόσιο χαρακτήρα ώστε να εντυπωσιάσουν τους καλεσμένους. Αμφίθυρα διαφανή, που κοσμούσαν θύρα εισόδου γυναικωνίτη εικονίζονται στο Ψηφιδωτό⁶³⁴ του τρικλινίου της έπαυλης La Olmeda (εικ. 17). Αμφίθυρα (βήλα) που απεικόνιζαν πρόσωπα πατριαρχών, προφητών, αποστόλων και του ίδιου του Χριστού ανηρτώντο σε εκκλησίες και σε ιδιωτικές οικίες⁶³⁵.

Παραπετάσματα χρησιμοποιούνταν για να διακοσμήσουν και τις παστάδες, δηλαδή τα νυφικά δωμάτια. Οι παστάδες ετοιμάζονταν για να δεχτούν τους νεονύμφους, οπότε οι υπηρέτριες και οι συγγενείς του ζευγαριού ετοιμάζαν, καθάριζαν και ελάμπρυναν τον χώρο του θαλάμου με παραπετάσματα παντού. Αυτά τα παραπετάσματα που ανηρτώντο *πάντοθεν*⁶³⁶ για να ντύσουν τους τοίχους, *τούς τοίχους ἀμφιεννύς*⁶³⁷, διακοσμούσαν τους νυμφώνες. Δεν ανηρτώντο αποκλειστικά

⁶³¹ 'Ιω. Χρ., Όμ. 49 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 501: *τὰ τε ἀναγκαῖα καὶ οὐ περιττὰ ἐργάζηται, τέχνην καλῶ· οὕτω καὶ τὴν ὑφαντικὴν, ἕως ἂν ἱμάτια ποιῇ καὶ ἐπιβλήματα, ἀλλὰ μὴ τὰς ἀράχνας μιμῆται, καὶ πολὺν κατασχῆ τὸν γέλωτα καὶ τὴν βλακείαν ἄφατον.*

⁶³² 'Ιω. Χρ., Όμ. 83 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 750: *τὰ ἐπιβλήματα τὰ Λακωνικά.*

⁶³³ 'Ιω. Χρ., Όμ. 49 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 501.

⁶³⁴ Το ψηφιδωτό του τρικλινίου της έπαυλης *La Olmeda* στην Ισπανία έχει ως θέμα τον Αχιλλέα στη Σκύρο (4^{ος}-5^{ος} αι. μ. Χ.). Βλ. Hershkowitz 2017, 46-47. -Βλ. Velo-Gala, Garriguet 2017, 168.

⁶³⁵ Βλ. 'Επιφάνιος, 'Επιστολή πρὸς Θεοδόσιον τὸν βασιλέα, H. G. Thummel (εκδ.), 1986, "Die Bilderfeindlichen Schriften des Eriphanus von Salamis", *Byzantinoslavica* 47, 2, σελ. 185: *Τίς τῶν παλαιῶν πατέρων Χριστοῦ εἰκόνα ζωγραφήσας ἐν ἐκκλησίᾳ ἢ ἐν οἴκῳ ἰδίῳ κατέθετο; Τίς ἐν βήλοισ θυρῶν τῶν ἀρχαίων ἐπισκόπων Χριστὸν ἀτιμάσας ἐζωγράφησε; Τίς τὸν Ἀβραὰμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ, Μωυσέα τε καὶ τοὺς λοιποὺς προφήτας καὶ πατριάρχας, ἢ Πέτρον ἢ Ἀνδρέαν ἢ Ἰάκωβον ἢ Ἰωάννην ἢ Παῦλον ἢ τοὺς λοιποὺς ἀποστόλους ἐν βήλοισ ἢ ἐν τοίχοις ζωγραφήσας, οὕτως παρεδειγμάτισε καὶ ἐθριάμβευσε; Ἀμα δὲ καὶ ψεύδονται, ἐξ ἰδίας αὐτῶν ἐννοίας μορφὰς τῶν ἁγίων ἄλλως καὶ ἄλλως ἀνατυποῦντες, ποτὲ μὲν γέροντας ποτὲ δὲ νεωτέρους τοὺς αὐτοὺς, ἃ μὴ ἐωράκασιν ἐμβατεύοντες.*

⁶³⁶ 'Ιω. Χρ., Όμ. 1 λόγος παραινεντικός εις τὴν εἴσοδον τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς, PG 53, 21: *Καὶ καθάπερ οἱ σώφρονά τινα καὶ κοσμίαν ἐλευθέραν μέλλοντες ἀγαγέσθαι, πάντοθεν παραπετάσματι καλλωπίσαντες τὰς παστάδας, καὶ ἐκκαθάραντες τὴν οἰκίαν ἅπασαν, καὶ πάσαις ταῖς ἡμελημέναις θεραπαίνισιν ἄβατον ποιήσαντες, οὕτω ταύτην εἰς τὰς παστάδας εἰσάγουσι.*

⁶³⁷ Μ. Βασ., Όμιλία πρὸς τοὺς πλουτούντας, PG 31, 288.

στις θύρες ή στα παράθυρα, δεν ήταν κουρτίνες, αλλά «ταπισσερί» ή «πανώ» τοίχου⁶³⁸ κεντητά: *Εἶτα ὁ ποικιλτῆς οὐ κινεῖ χεῖρα, καί ἐγείρει μορφάς*⁶³⁹.

Ένα δείγμα υφαντής κουρτίνας, όπου κυρίαρχο σχέδιο είναι ένας μεγάλος σταυρός, σχεδόν ὅσο και το ὕψος του παραπετάσματος (5ος-6ος αι.), βρέθηκε σε τάφο στην Αίγυπτο. Ο σταυρός πλαισιώνεται ἀπὸ στεφάνι με δώδεκα φρούτα, ἴσως με συμβολική σημασία, υποδηλώνοντας ὅτι λαμβάνει τη θέση του δέντρου της ζωῆς⁶⁴⁰. Η περιφέρεια του παραπετάσματος κοσμείται ἀπὸ ἄνθη χρωματικά και στυλιστικά ὅμοια με τα φρούτα του στεφανίου (εικ. 19). Εκτὸς ἀπὸ τα κεντητά παραπετάσματα και αυτά με υφαντά σχέδια, που απαιτούσαν πολύ χρόνο για να κατασκευαστούν, υπήρχαν και παραπετάσματα στα ὁποῖα τα σχέδια δημιουργούνταν με ζωγραφική πάνω σε λινή επιφάνεια στο φυσικό της χρώμα, ή βαμμένη μπλε⁶⁴¹. Με αυτήν την τεχνική, ολοκληρωνόταν το παραπέτασμα σε σύντομο χρονικό διάστημα (εικ. 20). Κέντρο παραγωγῆς αυτῶν των βαμμένων λινῶν ἦταν η Αντινοόπολις της Αιγύπτου. Στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης φυλάσσονται παραπετάσματα της ρωμαϊκῆς εποχῆς και της πρωτοβυζαντινῆς περιόδου που χρησιμοποιήθηκαν σε ταφικές τελετές, χωρίς αυτή η τελευταία χρήση να αποκλείει την πρότερη χρήση τους ως διακοσμητικά στοιχεία του οἴκου⁶⁴².

Εἶναι κοινῶς ἀποδεκτό ὅτι τα ψηφιδωτά και οι τάπητες ἦταν στοιχεία διακόσμησης ἀλληλένδετα, διότι οι ἀπεικονίσεις των ταπήτων ἀντιγράφονταν ἀπὸ τους ψηφοθέτες, δημιουργώντας την ψευδαίσθηση ὅτι πρόκειται για πολύχρωμους τάπητες. Ο Rostovtzeff θεωρούσε ὅτι τα ψηφιδωτά ἦταν «πέτρινα χαλιά» που κάλυπταν τοίχους και δάπεδα⁶⁴³. Για παράδειγμα, στο κατώτερο μέρος ψηφιδωτῆς παράστασης με θέμα τον θρίαμβο του Ποσειδώνα και της Αμφιτρίτης (τέλος 3^{ου} αι. μ.Χ.), που φυλάσσεται στο Λούβρο, εικονίζονται ερωτιδεῖς ή γυμνοὶ ἔφηβοι που

⁶³⁸ Μ. Βασ., Ὁμιλία πρὸς τοὺς πλουτοῦντας, PG 31, 288.

⁶³⁹ Ἰω. Χρ., Εἰς τὴν ἕκτην ἡμέραν τῆς κοσμοποιίας, PG 56, 492. -Ὁμ. 7 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολήν, PG 62, 236-237: *Ἄλλ' ἐπὶ ποικιλία τέχνης; Καὶ τί τῆς μελίττης ἐν τούτῳ σοφώτερον; ποῖος ποικιλτῆς, τίς ζωγράφος, τίς γεωμέτρης τὰ ταύτης ἔργα μιμήσασθαι δυνήσεται; Ἄλλ' ἐπὶ λεπτότητι ἐσθῆτος; Ἄλλ' ἐνταῦθά σε ἀράχνη νικῶσιν.*

⁶⁴⁰ The Centennial Fund: Aimee Mott Butler Charitable Trust, mr. and mrs. John F. Donovan, estate of Margaret B. Hawks, Eleanor Weld Reid. 83.126. -Βλ. Jensen 2017, 99.

⁶⁴¹ Török 2005, 281, πίν. XXIII, XXIV. -Βλ. The Metropolitan Museum of Art Bulletin, 2014-2016, 14-15. Το παραπέτασμα χρονολογείται μεταξὺ 2^{ου}-4^{ου} αι. μ.Χ.

⁶⁴² Για τα κοπτικά υφάσματα, βλ. Thomas 2007, 137-162. -Greiner 2015, 9-10.

⁶⁴³ Ovadiah 1980, 197.

ψαρεύουν σε βάρκα και ρίχνουν το δίχτυ⁶⁴⁴. Αυτή η λεπτομέρεια μοιάζει εξαιρετικά με ένα μοναδικό εύρημα υφαντής «ταπισσερί» (300-350 μ.Χ.) από μαλλί, ελληνιστικής τεχνοτροπίας, που εκτίθεται στο Βρετανικό Μουσείο⁶⁴⁵ (εικ. 21). Πολλά ευρήματα «ταπισσερί», συνήθως υφαντά ή κομμάτια υφαντών που ράφτηκαν πάνω σε λινό ύφασμα, βρέθηκαν στην Αίγυπτο⁶⁴⁶. Στα υφάσματα αυτά συνυπάρχουν θεμάτα ειδωλολατρικά και χριστιανικά, ενώ σε άλλα υφαίνονται σκηνές χριστιανικής θεματολογίας αλλά με ελληνιστικές επιρροές και επιγραφές στην ελληνική γλώσσα, που μας πληροφορούν για τα ονόματα των εικονιζομένων προσώπων⁶⁴⁷ (εικ. 22).

1. 9. Διακόσμηση Δαπέδου

Η διακόσμηση του δαπέδου⁶⁴⁸ γινόταν είτε με επίστρωση μαρμάρων είτε με επίστρωση ψηφιδωτών. Τάπητες διακοσμούσαν επίσης τα δάπεδα, αλλά λόγω της φθαρτότητας των υλικών, δεν σώθηκαν παρά ελάχιστα δείγματα, τα περισσότερα κοπτικά. Στις φτωχικές οικίες το δάπεδο σχηματιζόταν από πατημένη γη⁶⁴⁹, όπως π.χ. η ασβεστόκτιστη μονώροφη οικία στο Άργος Ορεστικό στη Διοκλητιανούπολη (4^{ος}-8^{ος} αι. μ.Χ.)⁶⁵⁰.

⁶⁴⁴ Baratte 1978, 37, εικ. 23.

⁶⁴⁵ Badawy 1978, 4.64, 288. -Strudwick 2006, 314-315.

⁶⁴⁶ Thomas 2007, 137.

⁶⁴⁷ Thomas 2007, 150, εικ. 7. 9: Εικόνα της Παρθένου, Αίγυπτος, (6^{ος} αι.), The Cleveland Museum of Art, Leonard C. Hanna, Jr, Bequest 1967.144.

⁶⁴⁸ Ἰω. Χρ., Λόγος 8 περὶ ψυχῆς, PG 63, 621: Ὅταν γὰρ τοὺς μὲν τοίχους καὶ τὸ ἔδαφος καὶ τὰ ἄλλα πάντα καλλωπίζῃς.

⁶⁴⁹ Said 2002, 23.

⁶⁵⁰ Κεραμόπουλλος 1939, 53-66, σχ. 155. - Παπαζώτος 1988, 195-216.

1. 9. 1. Μάρμαρα

Πολυτελή θεωρούνταν τα λευκά μάρμαρα, *Ἀλλ' οὐκ εἰσὶ μαρμάρου τοῦ σφόδρα λευκοῦ λευκότεροι, ἀλλ' οὐδὲ ἴσοι*⁶⁵¹, ενώ αυτά που είχαν ωραία χρώματα, *τῶν ποικίλων μαρμάρων τὰ μέταλλα*⁶⁵², ή ήταν εισαγόμενα από μακρινές περιοχές επίσης προτιμώνταν⁶⁵³. Χρησιμοποιούνταν μάρμαρα χρωματιστά που έκαναν αντίθεση μεταξύ τους και κόβονταν σε διάφορα γεωμετρικά σχήματα, όπως κύκλους, ρόμβους, τρίγωνα, τετράγωνα. Τοποθετούνταν στο δάπεδο το ένα δίπλα στο άλλο, δημιουργώντας ένα περίτεχνο σχέδιο σαν κέντημα, ακολουθώντας μια αρχαιότατη τεχνική που εισήγαγαν οι Έλληνες τεχνίτες τον 4^ο αι. π.Χ., χρησιμοποιώντας την πέτρα⁶⁵⁴, τεχνική που υιοθετήθηκε κατά τη ρωμαϊκή περίοδο και ονομάζεται *opus sectile*⁶⁵⁵. Οι Ρωμαίοι θεωρούσαν πολυτελή τα πιο σπάνια κι εξωτικά υλικά, ως εκ τούτου στην τεχνική *opus sectile* χρησιμοποιούσαν μάρμαρα πολύχρωμα και λευκά που προμηθεύονταν από διάφορες περιοχές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Προτιμούσαν περισσότερο τα πράσινα, τα πορφυρά⁶⁵⁶ και γενικά αυτά που είχαν ωραία χρώματα, ενώ το πιο πολυτελές ήταν το αλάβαστρο⁶⁵⁷. Την τάση αυτή των πλουσίων Ρωμαίων ακολουθούσαν και οι πλούσιοι πολίτες της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Ήταν τόση η πολυτέλεια των επιδαπέδιων μαρμάρων⁶⁵⁸, ώστε όταν

⁶⁵¹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 10 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολήν, PG 62, 262: *τίνας ἔνεκεν οἱ λίθοι, καὶ πῶς οὕτως εἰσὶν ἐκεῖνοι βαρύτιμοι; ἄρα τῇ δυνάμει; ἄρα τῇ χρήσει; Μᾶλλον μὲν οὖν οἱ μὴ τοιοῦτοι χρήσιμοι. Οἱ μὲν γὰρ κἂν πρὸς οἰκοδομὴν συμβάλλονται, ἐκεῖνοι δὲ πρὸς οὐδέν. Καὶ οὗτοι ἐκείνων ἰσχυρότεροι. Ἀλλ' ἐκεῖνοι, φησὶ, κάλλος ἐργάζονται. Πῶς; ὑπολήψεώς ἐστὶ τὸ ἔργον. Λευκότεροί εἰσιν; Ἀλλ' οὐκ εἰσὶ μαρμάρου τοῦ σφόδρα λευκοῦ λευκότεροι, ἀλλ' οὐδὲ ἴσοι.*

⁶⁵² Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν 9 ψαλμόν, PG 55, 123: *Τί ἂν τις εἴποι τῶν ὑδάτων τὴν χρεῖαν, τῶν ποτίμων, τῶν ἄλμυρῶν, τῶν ὀρῶν τὴν χρῆσιν, τῶν ποικίλων μαρμάρων τὰ μέταλλα, τὰς πηγὰς τὰς ἐν αὐτοῖς, τὰ δένδρα τὰ πρὸς ὀρόφους ἐπιτήδεια καὶ οἰκοδομὴν;*

⁶⁵³ Sodini 2002, 129-146.

⁶⁵⁴ Dunbabin 1999, 254.

⁶⁵⁵ Volpe 2006, 325-327. -Για δάπεδα με Opus sectile Βλ. Lang-Auinger 1989, 47-54. -Ötügen 1999, 41-45. -Uytterhoeven 2007 b, 473-488. -Zaccaria-Ruggiu, 2007, 229-234.

⁶⁵⁶ Ο. π.

⁶⁵⁷ Dunbabin 1999, 254-255.

⁶⁵⁸ Ἰω. Χρ., Λόγος 2 περὶ προσευχῆς, PG 50, 783: *καὶ ὡσπερ χρυσός, καὶ λίθοι πολυτίμητοι, καὶ μάρμαρα ποιοῦσι τοὺς οἴκους τῶν βασιλέων.* Ὁμ. 21 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 296: *ὁ μὲν θαυμάζειν μάρμαρα καὶ τοίχους καὶ ὀρόφους.*

κάποιος επισκεπτόταν μια πλούσια οικία, εντυπωσιαζόταν από το κάλλος τους⁶⁵⁹. Η χρήση μαρμάρου στη διακόσμηση και την κατασκευή του οίκου ήταν δείγμα χλιδής⁶⁶⁰. Τα χρωματιστά μάρμαρα στρωμένα στο έδαφος μαζί με τα λευκά δημιουργούσαν ωραία γεωμετρικά σχέδια. Η πολυτέλεια του μαρμάρινου δαπέδου προερχόταν από το ίδιο το υλικό, αποτελώντας συνέχεια των μαρμαροθετημάτων της κατώτερης ζώνης της τοιχοποιίας. Τα μαρμάρινα δάπεδα θεωρούνταν πολυτελέστερα από τα ψηφιδωτά. Οι μεγαλύτεροι χώροι υποδοχής επιστρώνονταν με μάρμαρα, ενώ τα ψηφιδωτά προορίζονταν για τις μικρότερες και λιγότερο πολυτελείς αίθουσες⁶⁶¹.

1. 9. 2. Ψηφιδωτά

Τα επιδαπέδια ψηφιδωτά ήταν ο πιο συνηθισμένος τρόπος διακόσμησης του δαπέδου⁶⁶² του ισογείου και των ορόφων⁶⁶³, εκ των οποίων θεωρούνταν πολυτελέστερα εκείνα που εικόνιζαν άνθη: *Οὐ γὰρ δὴ τοῦ ἀέρος τὰ μάρμαρα καθαρώτερα, οὐδὲ τῆς σκιᾶς τῆς ἀπὸ τῶν δένδρων ἢ ἀπὸ τῆς ὀροφῆς ἠδίων, οὐδὲ ἡ ψηφίς ἐδάφους ἄνθεσι καλλωπιζομένου ποικίλοις. Καὶ τούτων αὐτῶν ὑμεῖς οἱ πλουτοῦντες μάρτυρες, οἷς εἴ γε ἐνήν ἐπὶ τῶν ὑπερώων δένδρα ἔχειν, καὶ τὴν ἀπὸ τῶν λειμώνων παραμυθίαν, μᾶλλον ἂν εἴλεσθε τῆς στέγης τῆς χρυσοῦς καὶ τῶν τοίχων τῶν θαυμαστῶν. Ὅταν γοῦν ἐκ πολλῶν πόνων πρὸς ἄνεσιν ἑαυτοὺς ἀφεῖναι ἐπιθυμήσητε,*

⁶⁵⁹ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ φιλοξενίας, PG 55, 511: *Εἰσερχόμενος πολλάκις εἰς οἰκίαν τινὸς ὠραίαν οὖσαν, ἐξερχόμενος τί λέγεις; Ὁραῖα εἶδον μάρμαρα. Μὴ λέγεις, Ὁραῖον εἶδον ἄνθρωπον; Θαυμαστοὶ οἱ κίονες, θυρίδες καλαί. Μὴ λέγεις, Θαυμαστὸς ὁ οἰκῶν; Πολὺς ὁ χρυσοῦς ἐν τῷ ὀρόφῳ. Μὴ λέγεις, Πολλὴ ἡ ἐλεημοσύνη; Πολλὰ αἱ κρήναι, καὶ δαψίλεια πολλή. Μὴ λέγεις, Πολλὴ ἡ δαψίλεια ἐκείνου τοῦ κεκτημένου; Πανταχοῦ περὶ τοὺς τοίχους, πανταχοῦ περὶ τὰ μάρμαρα, πανταχοῦ περὶ τὰς κρήνας, πανταχοῦ περὶ τὰς πηγὰς διαλέγη.*

⁶⁶⁰ Αμμιανὸς Μαρκελλίνος 22, 4, 6, Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri qui supersunt*, W. Seyfarth (ἐκδ.), τ. I-II, Λειψία, 1978.

⁶⁶¹ Dunbabin, 1999, 254-268. -Britt 2019, 275-277.

⁶⁶² Ἰω. Χρ., Ὅμ. 6 εἰς τὸν Λάζαρον καὶ εἰς τὸν πλούσιον, PG 59, 594: *Ἐνταῦθα γὰρ πάντα καταλιμπάνει, τοὺς δούλους, τοὺς ὑπάσιστας, τοὺς ὑπρέτας, τοὺς παρασίτους, τοὺς κόλακας, τὰ ὀχήματα, τοὺς χρυσοχαλίνους ἵππους, τὰ βαλανεῖα, τὰ χωρία, τοὺς χρυσορόφους οἴκους, τὰ ἐψηφωμένα ἐδάφη, τὴν βασιλείαν, τὴν ἐξουσίαν, τὴν δεσποτείαν, πάντα ἐνταῦθα καταλιμπάνει, καὶ γυμνὸς ἀπέρχεται.*

⁶⁶³ Μέντζος, Κρικελίκος 2013, 155. -Για τὴν ὑπαρξὴ ψηφιδωτῶν στὸν ὀροφὸ πολυτελοῦς Οἴκου στὴ Σαγαλασσὸ Πισιδίας, βλ. Uytterhoeven et al 2013, 377.

ταῦτα ἀφέντες, πρὸς ἐκεῖνα βαδίζετε⁶⁶⁴. Η θεματολογία των επιδαπέδιων ψηφιδωτών είναι η αυτή με των επιτοιχιών. Αντιθέτως, τα υλικά κατασκευής είναι διαφορετικά, καθώς ψηφίδες από πολύτιμα υλικά (χρυσές, αργυρές) χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά στα εντοίχια ψηφιδωτά λόγω της εύθραυστης φύσης τους. Στα επιδαπέδια ψηφιδωτά εκτός από τις κομμένες σε κυβικό σχήμα μαρμάρινες και λίθινες ψηφίδες (*opus tessellate*)⁶⁶⁵, πειραματίζονταν με διάφορα υλικά, χρησιμοποιώντας ψηφίδες από ψημένο κεραμίδι, στρογγυλές ψηφίδες, ψηφίδες από υαλόμαζα, λεπτές ελικοειδείς ταινίες και λεπτά μολύβδινα ελάσματα. Στα υπνοδωμάτια τα σχέδια ήταν απλούστερα, ενώ στους χώρους υποδοχής περίτεχνα.

Ψηφιδωτά με γεωμετρικά σχέδια απαντούν σε οικίες της Αντιόχειας, καταλαμβάνοντας όλο το δάπεδο ενός δωματίου, ή αποτελούν το υπόβαθρο για να αναδειχθούν πιο περίτεχνα σχέδια⁶⁶⁶. Τα βασικά χαρακτηριστικά των ψηφιδωτών αυτών είναι η αγάπη για την πολυχρωμία, τα πλούσια διακοσμητικά μοτίβα και η απόδοση του τοπίου με ιδιαίτερη προσοχή. Η βασική αρχή των ελληνιστικών ψηφιδωτών με την κεντρική μορφή να περιβάλλεται από πλούσιο διάκοσμο παραμένει κυρίαρχη. Όμως τώρα, σε πολλά παραδείγματα το κεντρικό θέμα γίνεται μεγαλύτερο και κυριαρχεί σε βάρος του πλαισίου. Όπως υποστήριξε ο R. Ling⁶⁶⁷ σε αυτά τα ψηφιδωτά βλέπουμε τη συνέχιση της παράδοσης των ελληνιστικών ψηφιδωτών μέχρι και τον 4ο αιώνα μ.Χ. Επίσης πολλά ψηφιδωτά φαίνεται να έχουν επιρροές από την περσική τέχνη, τάση που εμφανίζεται και σε άλλες μορφές τέχνης.

Στα ψηφιδωτά σύνολα που αποκαλύφθηκαν στην περιοχή της Αντιόχειας έχει παρατηρηθεί η πολύ συχνή εμφάνιση προσωποποιήσεων αφηρημένων εννοιών, ποταμών και γεωγραφικών περιοχών. Οι τέσσερις εποχές και οι μήνες του χρόνου είναι ένα συνηθισμένο θέμα. Έχουν βρεθεί παραστάσεις με την προσωποποίηση της Μεγαλοψυχίας και της Απόλαυσης, ενώ στη γειτονική Σελεύκεια υπάρχει παράσταση με την προσωποποίηση της Κιλικίας και των ποτάμιων θεών Τίγρη και Πύραμου. Από τον 3^ο αι. και μετά πολύ διαδεδομένα ήταν τα ψηφιδωτά με επαναλαμβανόμενα γεωμετρικά, ανθικά και σχέδια με πουλιά σε λευκό φόντο, τα οποία δημιουργούν την εντύπωση ότι είναι σχέδια που έχουν υφανθεί πάνω σε

⁶⁶⁴ Ίω. Χρ., Λόγος 2 πρὸς ἄπιστον πατέρα, PG 47, 338.

⁶⁶⁵ Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, 17.

⁶⁶⁶ Lavin 1963, 219.

⁶⁶⁷ Ling 1998, 58.

τάπητες⁶⁶⁸. Στο κέντρο αυτών των επαναλαμβανομένων σχεδίων που λειτουργούσαν ως πλαίσια, τοποθετούνταν τα κεντρικά σχέδια, συνήθως πρόσωπα⁶⁶⁹.

Πολύ συχνά απαντώνται διάφορα θέματα από την ελληνική μυθολογία: Ηρακλής και Διόνυσος, Αφροδίτη και Άδωνις, Πολύφημος και Γαλάτεια, Γανυμήδης και Δίας, Απόλλων και Δάφνη, η κρίση του Πάρι κ.λ.π. Οι πολλές παραστάσεις με θέματα ληφθέντα από τραγωδίες, κυρίως του Ευριπίδη (*Ιφιγένεια εν Αυλίδι*, *Ελένη*, *Ιππόλυτος*, *Μελέαγρος*, *Σθενεβοία*), δείχνουν το αυξημένο ενδιαφέρον των Αντιοχέων για την τραγωδία, ενώ δεν λείπουν και οι παραστάσεις από τα ομηρικά έπη.

Γενικά στο δάπεδο του ίδιου χώρου εναλλάσσονταν πολλά επιμέρους θέματα μέσα σε ξεχωριστά πλαίσια, τοποθετημένα το ένα δίπλα στο άλλο, ώστε να δημιουργείται ένα σύνθετο σύνολο από μυθολογικά, θαλασσινά, γεωμετρικά, ανθικά σχέδια, παραστάσεις με πρόσωπα, φρούτα, φαγητά, πτηνά και ζώα⁶⁷⁰.

1. 9. 3. Τάπητες

Οι τάπητες αναφέρονται πολλές φορές από τον Χρυσόστομο ως δείγματα πολυτέλειας του οίκου⁶⁷¹. Επειδή ήταν ανεπτυγμένη η τέχνη της υφαντικής και της

⁶⁶⁸ Για τα ψηφιδωτά από οίκους της Αντιόχειας που ομοιάζουν με υφαντούς τάπητες, βλ. Jones 1981, 40, 2, 4-7, εικ. 3, 7, 8 και 11.

⁶⁶⁹ Liebeschuetz 2015, 382.

⁶⁷⁰ Για τα ψηφιδωτά της Αντιόχειας, βλ. Cimok 2000. -Ellis 1994, 65-72. -Ellis 1997 b. -Ellis 2000.- Jones 1981, τ. 40, 2, 4-6. -Stillwell 1941, τ. 3. -Stillwell 1961, τ. 15, 45-57.-Levi 1947.

⁶⁷¹ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ φιλοξενίας, PG 55, 510: Ὅταν γὰρ εἰσέλθῃς εἰς οἰκίαν τινὸς πλουσίου, καὶ ἴδῃς ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ κίονας ὑπεραίροντας τῷ μεγέθει, καὶ χρυσᾶς κεφαλίδας, καὶ μάρμαρα τῷ τοίχῳ προσπεπηγότα, καὶ κρήνας ῥεούσας, καὶ πηγὰς καὶ περιπάτους, καὶ δένδρα τῷ ἀνέμῳ καμπτόμενα, καὶ πάντα ψηφίδων γέμοντα, καὶ εὐνούχων χρυσοφορούντων ἀγέλην, καὶ οἰκετῶν πλῆθος, καὶ τάπητας ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κειμένους, καὶ τράπεζαν ἐκλάμπουσιν τῷ χρυσῷ, καὶ κοιτῶνας κεκοσμημένους· ταῦτα πάντα δόξα οἴκου ἐστίν, οὐ δόξα ἀνθρώπου. -Ομ. 11 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 494: εἰς οἰκίαν λαμπρὰν εἰσελθὼν, πολλῶ μὲν καταλαμπομένην χρυσίῳ, πολλῶ δὲ ἀπαστράπτουσιν τῷ τῶν μαρμάρων καὶ τῶν κίωνων κάλλει, ἐπειδὴ καὶ τὸ ἔδαφος εἶδε πανταχοῦ τάπητας ἔχον ἐστορεσμένους. -Εἰς τὸν 48 ψαλμόν, PG 55, 240: ἅπαντα, ἅπερ ἀπηριθμησάμην, πηγαί, καὶ περίπατοι, καὶ βαλανεῖα, χρυσίον καὶ ἀργύριον, ἵπποι καὶ ἡμίονοι, καὶ τάπητες καὶ ἱμάτια, τοῦ οἴκου δόξα, οὐ τοῦ τὸν οἶκον οἰκοῦντος ἀνθρώπου.

κεντητικής και υπήρχε αφθονία μάλλινων ινών⁶⁷² είναι βέβαιο ότι οι τάπητες της πρωτοβυζαντινής περιόδου θα ήταν έργα άφθαστου κάλλους. Οι τεχνίτες που ασκούσαν την τέχνη της ύφανσης και του κεντήματος ονομάζονταν ποικιλτές⁶⁷³. Η υφαντική και η ποικιλτική ξεπερνούσε τα όρια της οικοτεχνίας, δεν ήταν εργασία μόνο των υπηρετιών του οίκου⁶⁷⁴ αλλά και ανδρών επαγγελματιών που ασχολούνταν με την υφαντική τέχνη⁶⁷⁵, διότι ήταν προσοδοφόρος⁶⁷⁶. Οι τάπητες αλλά και τα υπόλοιπα είδη ρουχισμού υφαίνονταν στον αργαλειό. Της ύφανσης, που ήταν το τελικό στάδιο δημιουργίας των ταπήτων, προηγούντο διάφορα στάδια

⁶⁷² 'Ιω. Χρ., 'Όμ. 9 εις τὰ ἀκόλουθα τοῦ Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν, PG 53, 79, ε', 61-80, 2: *ἀφῆκε τῶν προβάτων τὰς ποιίνας, ἵνα ἔχωμεν ἐν τῇ περιβολῇ τῶν ἐνδυμάτων χορηγίαν ἀρκούσαν.*

⁶⁷³ 'Ιω. Χρ., 'Όμ. 15 εις τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 506: *Αἰσχύνθητε οἱ τῶν περιττῶν χρῆζοντες τεχνῶν, καὶ μαγείρων καὶ πλακουντοποιῶν καὶ ποικιλτῶν καὶ μυρίων ἐτέρων τοιούτων, ἵνα ζῆτε· αἰσχύνθητε οἱ τὰς ματαιοτεχνίας εἰσαγαγόντες τῷ βίῳ· αἰσχύνθητε ἐκείνους τοὺς βαρβάρους ὑμεῖς οἱ πιστοὶ, τοὺς μὴ δεομένους τέχνης.* -'Όμ. 7 ὑπόμνημα εις τὴν πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολήν, PG 62, 236-237: *Ἄλλ' ἐπὶ ποικιλία τέχνης; Καὶ τί τῆς μελίττης ἐν τούτῳ σοφώτερον; ποῖος ποικιλτῆς, τίς ζωγράφος, τίς γεωμέτρης τὰ ταύτης ἔργα μιμήσασθαι δυνήσεται;*

⁶⁷⁴ 'Ιω. Χρ., 'Όμ. 12 ὑπόμνημα εις τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 92. -Εἰς τὸν 41 ψαλμόν, PG 55, 156-157.

⁶⁷⁵ 'Ιω. Χρ., Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθένους συνεισάκτους, PG Τόμος 47, 509: *Ὁ δὲ τῇ πενιχρᾷ συζῶν ἀργυροκόποις μὲν οὐ διαλέξεται, οὐ γὰρ ἐᾷ, φησὶν, ἡ πενία, οὐδὲ προσεδρεύσει μυροπόλοις, ὑποδηματορράφοις δὲ καὶ ὑφάνταις καὶ ποικιλταῖς καὶ βαφεῦσιν ἐνοχλήσει πολλάκις. Καὶ τί δεῖ πᾶσαν καταλέγειν τὴν ἀσχημοσύνην, οἷον, ὅταν εἰς οἰκήματα εἰσίσωσι στήμονα καὶ κρόκην πωλοῦντες, ὅταν εἰς τὴν ἀγορὰν περιῶσιν αὐτὰ ταῦτα ἄλλιν ζητοῦντες; Καὶ ταῦτα μὲν ἐν ταῖς οἰκίαις καὶ ἐν ταῖς ἀγοραῖς, καὶ τούτων πολὺ καταγελαστότερα ὑπομένουσιν.* -'Όμ. 15 εις τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 506: *Ἔστι τέχνη γεωργική, ἔστιν ὑφαντική, οἰκοδομική· αἱ καὶ ἀναγκαῖαι σφόδρα εἰσὶ, καὶ μάλιστα συνέχουσιν ἡμῶν τὸν βίον. Αἱ γὰρ δὴ ἄλλαι διάκονοι τούτων εἰσὶν, ἡ χαλκευτική, ἡ τεκτονική, ἡ ποιμαντική.* -'Όμ. 15 εις τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 507: *Πρώτη μὲν οὖν ἡ γεωργική, δευτέρα δὲ ἡ ὑφαντική, καὶ τρίτη μετ' ἐκείνην ἡ οἰκοδομική· ἡ δὲ τῶν ὑποδημάτων πασῶν ἐσχάτη. Παρὰ γοῦν ἡμῖν εἰσὶ πολλοὶ καὶ οἰκέται καὶ γεωργοὶ χωρὶς ὑποδημάτων ζῶντες.*

⁶⁷⁶ 'Ιω. Χρ., 'Όμ. 34 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 291: *Οὔτε γὰρ πάντα ἐπέτρεψε τῷ ἀνδρὶ, οὔτε πάντα τῇ γυναικί, ἀλλὰ καὶ ταῦτα διεῖλεν ἐκάστῳ, τῇ μὲν τὴν οἰκίαν, τῷ δὲ τὴν ἀγορὰν ἐγχειρίσας, καὶ τῷ μὲν τὸ τρέφειν, γεωργεῖ γὰρ· τῇ δὲ τὸ περιβάλλειν, ἴστος γὰρ καὶ ἡλακάτη τῆς γυναικός· αὐτὸς γὰρ ἔδωκε τῇ γυναικί ὑφάσματος σοφίαν. Ἄλλ' ἀπόλοιτο ἡ φιλαργυρία, οὐκ ἀφιῆσα ταύτην φαίνεσθαι τὴν διάκρισιν. Ἡ γὰρ βλακεία τῶν πολλῶν καὶ τοὺς ἀνδρας εἰς τοὺς ἴστους ἐπεισήγαγε, καὶ κερκίδας αὐτοῖς ἐνεχείρισε καὶ κρόκην καὶ στήμονας.* -Οἱ επαγγελματίες που ασχολούνταν με την παραγωγή υφασμάτων ήταν εύποροι πολίτες, βλ. Sodini 2003, 43.

εργασίας. Τα *ἔρια*, δηλαδή τα μαλλιά των προβάτων⁶⁷⁷, εμβαπτίζονταν πολλές φορές στη βαφή, για να είναι επιτυχημένο το αποτέλεσμα. Όπως είδαμε και παραπάνω, στις άλλες μορφές διακόσμησης της οικίας το χρώμα έπαιζε πολύ σημαντικό ρόλο στο να καθοριστεί τι ήταν πολυτελές και τι όχι. Τα χρώματα βαφής που αναφέρει ο Χρυσόστομος ήταν το πορφυρό (σκούρο κόκκινο), κόκκινο, πράσινο και άλλα παρόμοια. Οι μάλλινες ίνες δια της βαφής αποκτούσαν περίσσιο κάλλος⁶⁷⁸, που ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την ομορφιά του τάπητος.

Ο Χρυσόστομος αναφέρει και τάπητες κεντητούς και χρυσόπαστους, και *τάπητας ποικίλους και χρυσοπάστους*⁶⁷⁹, που χρησιμοποιούνταν ως επίστρωμα στους ίππους των αριστοκρατών και πορφυρούς που στρώνονταν στα οχήματα, *ἄρματι πορφυροστρώτω*⁶⁸⁰. Ήταν μικρού μεγέθους οπότε ήταν εφικτό να διακοσμηθούν με χρυσό, διότι στα υφαντά, αλλά κυρίως στα κεντήματα, οι χρυσές ίνες κεντιούνται πιο δύσκολα από τις υπόλοιπες. Το βέβαιο είναι ότι οι τάπητες αυτοί θα εντυπωσίαζαν όσους έβλεπαν τους στολισμένους ίππους ή τα πορφυρόστρωτα οχήματα να περνούν στην Αγορά. Προφανώς παρόμοιοι πολυτελείς τάπητες στρώνονταν και στους χώρους υποδοχής (τρικλίνια) για να εντυπωσιάσουν τους καλεσμένους.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στους επιτοίχιους τάπητες, η επικρατέστερη ερμηνεία της δημιουργίας των περίτεχνων ψηφιδωτών που εικονίζουν πουλιά⁶⁸¹, φυτικά, ανθικά κι επαναλαμβανόμενα γεωμετρικά σχέδια είναι ότι μιμούνταν σχέδια

⁶⁷⁷ Ίω. Χρ., Λόγος 3 τί ἐστὶ τὸ καθ' ὁμοίωσιν, PG 54, 593: *ἀφῆκε προβάτων ποιμνία, ἵνα ἔχωμεν εἰς περιβολὰς ἱματίων χορηγίαν ἀρκοῦσαν*. -Λόγος πᾶνυ ὠφέλιμος περὶ πίστεως, PG 48, 1083: *Ὡσπερ γὰρ τὰ βαπτόμενα ἔρια συνεχῶς ταῖς βαφαῖς ἐμβάλλεται, ἵνα εἰς βάθος διαδῶ τὴν οἰκείαν ἐνέργειαν ἢ βαφῆ.*

⁶⁷⁸ Ίω. Χρ., Λόγος πᾶνυ ὠφέλιμος περὶ πίστεως, PG 48, 1083: *Καὶ γὰρ ἐκεῖνα τὰ ἔρια, ἐπὶ δέξεται τὴν βαφὴν, ἀποτίθεται τῆς φύσεως τὸ ὄνομα, καὶ δέχεται τῆς βαφῆς τὴν προσηγορίαν· καὶ οὐκ ἔτι καλεῖς ἐρέαν, ἀλλὰ πορφύραν ἢ κόκκινον ἢ πράσινον ἢ τι τοιοῦτον, οἷον ἢ βαφῆ παρέσχε τῷ βαφέντι τὸ κάλλος*. -Όμ. 5 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 70: *ἐπεὶ καὶ ἔρια καλὰ μὲν καὶ πρὸ τῆς βαφῆς, ἐπειδὴν δὲ ἀλουργὰ γένηται, ἄφατον προσλαμβάνει τὸ κάλλος, καὶ πολλὴν τὴν εὐπρέπειαν*.

⁶⁷⁹ Ίω. Χρ., Λόγος ὅτι τὸν ἑαυτὸν μὴ ἀδικοῦντα οὐδεὶς παραβλάψαι δύναται, PG 52, 462· Lettre d' exil , SC 103, 3, 1-5, σελ. 68: *Τί ποτε οὖν ἐστὶν ἵππου ἀρετή; ἄρα τὸ χρυσοῦν ἔχειν χαλινὸν καὶ τελαμῶνας τοιοῦτους καὶ στρωματόδεσμον ἐκ σηρικῶν νημάτων συγκείμενον καὶ τάπητας ποικίλους καὶ χρυσοπάστους καὶ φάλαρα λιθοκόλλητα καὶ πλοκάμους χρυσοῖς σχοινίοις συμπελεγμένους*.

⁶⁸⁰ Ίω. Χρ., Εἰς τὰ Βαῖα, PG 61, 716: *ὄχημα λιθοκόλλητον, πορφυρόστρωτον*. -Στο αὐτό, PG 61, 716: *οὐκ ἐπωχεῖτο ἄρματι πορφυροστρώτω βασιλικῷ*.

⁶⁸¹ Π.χ. το ψηφιδωτό δάπεδο με πτηνά, ψάρια και άνθη σε διάχωρα από πρωτοβυζαντινή βασιλική των Δελφών (α' μισό του βου αιώνα), Μουσείο των Δελφών.

ταπήτων⁶⁸². Για παράδειγμα, ύφασμα της ελληνιστικής περιόδου, πορφυρό με χρυσό κέντημα, με ανθικό σχέδιο, λεπτούς έλικες, φύλλα και άκανθες⁶⁸³ ομοιάζει με βοτσαλωτό ψηφιδωτό με πλούσιο φυτικό διάκοσμο και παράσταση γρύπα από τη Σικυώνα⁶⁸⁴. Πιθανότατα τα πολύ περίτεχνα χαλιά, που είχαν σύνθετα θέματα ή παραστάσεις με μορφές, δεν στρώνονταν στο δάπεδο αλλά ανηρτώντο ως παραπετάσματα στους τοίχους, ώστε να προστατευθούν από τη φθορά, διότι τέτοια χειροποίητα χαλιά, για τα οποία απαιτείτο πολύς χρόνος και κόπος για να κατασκευαστούν, δεν ήταν δυνατόν να ξαναϋφανθούν, ήταν μοναδικά κομμάτια, οπότε αναμενόμενο ήταν να φρόντιζαν να τα προστατεύσουν από τη φθορά. Η ύφανση ή το κέντημα ήταν εργασία χρονοβόρος. Ξεκινώντας από την κουρά των προβάτων, ακολουθούσαν πολλά στάδια επεξεργασίας της πρώτης ύλης, ώσπου να φθάσει ο υφαντής ή η υφάντρια στο τελικό στάδιο, δηλαδή στη δημιουργία του τάπητος. Για τούτο οι τάπητες θεωρούνταν τόσο πολυτελείς. Αντίθετα, η κατασκευή ψηφιδωτών ήταν δαπανηρή λόγω των ακριβών υλικών, δηλαδή των ψηφίδων και της αμοιβής της τέχνης του ψηφιδογράφου, αλλά ολοκληρωνόταν σε σύντομο χρόνο κι έδινε αποτέλεσμα που ήταν μόνιμο και διακοσμούσε καλαίσθητα το δάπεδο.

Η πληροφορία ότι άπλωναν στο δάπεδο τους τάπητες, *Ἐπειδὴ τάπητας οὐχ ἤπλωσα, καὶ σηρικὰ ἱμάτια οὐκ ἐνεδυσάμην, ὅτι τὴν γαστριμαργίαν αὐτῶν οὐ παρεμυθησάμην, χρυσὸν καὶ ἄργυρον οὐ προσήνεγκα*⁶⁸⁵, μας οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι δεν ήταν μονίμως στρωμένοι· είτε στρώνονταν στο δάπεδο κατά τους μήνες που έκανε κρύο είτε πριν από ένα συμπόσιο, στα πλαίσια της γενικής προετοιμασίας του χώρου του τρικλινίου⁶⁸⁶. Σε δύο ομιλίες του Χρυσοστόμου αναφέρεται ότι τα έπιπλα ήταν *περιβεβλημένα τάπησι*⁶⁸⁷. Η μετοχή *περιβεβλημένα*, δύο ερμηνείες μπορεί να

⁶⁸² Onadiah 1980, 197.

⁶⁸³ Ανδρόνικος 1977, 32, πιν. 1. -Χρυσοπόρφυρο ύφασμα από τη λάρνακα της Μήδας, Βασιλική συστάδα Φιλίππου Β' (συστάδα Α'), Πολυκεντρικό Μουσείο Αιγών.

⁶⁸⁴ Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, 16, εικ. 6 α-β. Βοτσαλωτό ψηφιδωτό του 4^{ου} αι. π.Χ., Αρχαιολογικό Μουσείο Σικυώνας, Πελοπόννησος.

⁶⁸⁵ Ἰω. Χρ., Τοῦ αὐτοῦ ὁμιλία πρὸ τῆς ἐξορίας, PG 52, 431.

⁶⁸⁶ Ἰω. Χρ., Ὅτε ἀπήει ἐν τῇ ἐξορίᾳ, PG 52, 435. -Εἰς τὸν σεισμὸν καὶ εἰς τὸν Πλούσιον, PG 48, 1039: *Καὶ ποῦ νῦν οἱ οἰνοχόοι σου; ποῦ οἱ τάπητες; ποῦ οἱ παράσιτοι; ποῦ οἱ κόλακες; ποῦ ὁ τῦφος; ποῦ ἡ ἀπόνοια; ποῦ τὸ χρυσίον τὸ κατορωρυγμένον; ποῦ τὰ ἱμάτια τὰ σητόβρωτα; ποῦ ὁ ἄργυρος ὁ τιμώμενος παρὰ σοῦ; ποῦ ἡ φαντασία καὶ ἡ ἀπόλαυσις;*

⁶⁸⁷ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 83 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 750: *Σχῆμα γὰρ μάλιστα αἱ τῶν πλουτούντων οὐκ ἔχουσιν οἰκίαι. Ὅταν γὰρ ἴδῃς ξύλα περιβεβλημένα τάπησι, καὶ κλίνας*

δεχθεί. Ή έριχναν πολυτελείς τάπητες πάνω στα έπιπλα, ιδιαίτέρως στην στρωμνή των κλινών, ως «ριχτάρια» για να τα διακοσμήσουν στις επίσημες δεξιώσεις⁶⁸⁸, ή πιθανώτατα σημαίνει ότι στα μαλακά μέρη ενός επίπλου καθίσματος, όπως ήταν οι θρόνοι, οι καθέδρες και οι σκίμποδες, υπήρχαν τάπητες που ήταν σταθερά τοποθετημένοι γύρω από τα μαξιλάρια τα οποία τοποθετούνταν στην επιφάνεια του καθίσματος του επίπλου⁶⁸⁹, για να προσφέρουν άνεση και ομορφιά.

1. 10. Οροφή

Στις πρωτοβυζαντινές οικίες η οροφή κάθε ορόφου κατασκευαζόταν από ξύλο⁶⁹⁰. Η τοποθέτηση της οροφής, *καθάπερ οίκοδομή θαυμαστήν όροφήν έπιτιθείς*⁶⁹¹, ήταν η τελευταία εργασία για να ολοκληρωθεί η οικοδομή⁶⁹². Οι στέγες εσωτερικά κατασκευάζονταν από ξύλινα δοκάρια, που καλύπτονταν από σανίδες οροφής (νταβάνι), τις οποίες διακοσμούσαν, ενώ εξωτερικά τοποθετούνταν κεραμίδια⁶⁹³. Στη φράση του Χρυσοστόμου, *και τὰ ξύλα τὰ τήν στέγην εκείνην ύφαινοντα*⁶⁹⁴, είναι φανερό ότι για την κατασκευή της οροφής τα ξύλα εφαρμόζονταν έτσι ώστε να δημιουργούν πλέγμα, σαν να ήταν υφαντό ύφασμα. Ο Γρηγόριος Νύσσης περιγράφει οροφές ξυλόγλυπτες. Τα ξύλα της οροφής σκαλίζονταν με περίσσια τέχνη ώστε να δημιουργηθεί ανάγλυφη διακόσμηση που παριστούσε κλαδιά, φύλλα και καρπούς: *πῶς δ' ἂν τις εἴποι τὰς τῶν όρόφων*

ἀργύρω ένδεδεμένας, ὡσπερ έν τῷ θεάτρῳ, ὡσπερ έν τῇ πομπῇ τῆς σκηνῆς, τί ταύτης τῆς ἀσχημοσύνης ἴσον γένοιτ' ἂν; -Όμ. 66 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 750: *Όταν γὰρ ἴδῃς ξύλα περιβεβλημένα τάπησι.*

⁶⁸⁸ Andrianou 2009, 101.

⁶⁸⁹ Γαλάβαρης 1995, 35, εικ. 1. Η Ιουλιανή Ανικία, εγγονή του αυτοκράτορα Βαλεντινιανού Γ', κάθεται σε θρόνο πάνω σε μαξιλάρι καλυμμένο με πορφυρό τάπητα, στον Διοσκουρίδη της Βιέννης (Βιέννη, Nationalbibliothek, κώδ. med.gr. I), φ. 6β, 512 μ.Χ.

⁶⁹⁰ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν 9 ψαλμόν, PG 55, 123: *τὰ δένδρα τὰ πρὸς όρόφους έπιτήδεια και οίκοδομήν;*

⁶⁹¹ Ἰω. Χρ., Περί έλεημοσύνης, PG 51, 262.

⁶⁹² Ἰω. Χρ., Όμ. 19 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 196: *Πολλάκις γοῶν οίκίας οίκοδομήσαντες ἄνθρωποι, και τὸν όροφον έπιθέντες.*

⁶⁹³ Ἰω. Χρ., Όμ. 11 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 124: *και καθάπερ οίκίαν τις οίκοδομῶν, στέγην και κεραμῖδας ἄνωθεν έπιτίθησιν.*

⁶⁹⁴ Ἰω. Χρ., Όμ. 11 έρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους έπιστολήν, PG 60, 492.

περιεργίας, ἐφ' ὧν τὰ ξύλα ἐκ δένδρων γινόμενα πάλιν ἐπαναστρέφοντα διὰ τῶν σοφισμάτων τῆς τέχνης δένδρα νομίζεται κλάδους καὶ φύλλα καὶ καρπούς ἐν ταῖς γλυφίσιν ἐκφύοντα⁶⁹⁵. Ἐνα μοναδικό δείγμα ανάγλυφης διακόσμησης οροφῆς εἶναι οἱ δεκατρεῖς ξύλινοι δοκοὶ τῆς οροφῆς τῆς βασιλικῆς τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης στο Σινά που διετηρήθηκαν αναλλοίωτοι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ιουστινιανοῦ ἕως σήμερα. Οἱ ξύλινοι δοκοὶ ἐκτὸς ἀπὸ τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς φέρουν ἀνάγλυφα ἀνθη, ζῶα, θαλάσσια πλάσματα, νειλωτικῆς σκηνῆς, τρίτωνες που κρατοῦν σταυρούς, ἔρωτες σε λέμβους καὶ σταυρό που βρίσκεται ἀνάμεσα σε ἀντικριστὰ παγῶνια, δύο ταύρους, ἕνα λαγὸ καὶ μὴ αἶγα⁶⁹⁶.

Ὁ Χρυσόστομος στα ἔργα τοῦ ψέγει τὴν ἀμετρη χλιδὴ τῶν πλουσίων τῆς ἐποχῆς τοῦ καὶ ἐπανελημμένως ἀναφέρεται στὴ χρυσή στέγη ἢ χρυσὸ ὄροφο⁶⁹⁷, που κοσμοῦσε κάθε πλούσια οἰκία. Οἱ πολυτελεῖς οἴκοι ἦταν χρυσοφόροι με πολὺ χρυσό

⁶⁹⁵ Γρηγ. Νύσσης, Ὁμ. 3 εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν, J. Mc Donough, P. Alexander (εκδ.), E. J. Brill, Λέιντεν 1962, σελ. 321.15-322.1-4.

⁶⁹⁶ Forsyth 1968, 8-10, εἰκ. 22-30.

⁶⁹⁷ Ἰω. Χρ., Λόγος 3 πρὸς πιστὸν πατέρα, PG 47, 360: ἀλλ' ἵνα μὲν ἀγαλμα ἐπὶ τῆς οἰκίας ἐστήκη θαυμαστόν, καὶ ἡ στέγη γένηται χρυσῆ, πάντα ὑπομένετε. -Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ φιλοξενίας, PG 55, 508: ὁ χρυσὸς ἐν στέγῃ κατέχεται. -Ὁμ. 83 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστήν, PG 58, 751: εἰς δὲ ἐκείνην, κἂν χρυσοῦν ὄροφον ἔχη, οὐδέποτε εἰσελεύσεται...μετὰ τοῦ ὄροφου τοῦ χρυσοῦ καὶ τῶν κίωνων. -Τοῦ αὐτοῦ ἐπανεληθόντος ἀπὸ τῆς προτέρας ἐξορίας, PG 52, 444: διὰ κίονας καὶ χρυσοῦν ὄροφον. -Ὁμ. 14 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 205: οὐ τοῖχοι, οὐκ ὄροφος χρυσοῦς. -Ὁμ. 2 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 40: Οὐ χρυσῶ τὸν ὄροφον ἤλειφεν. -Ἀπελθόντος τοῦ ἐπισκόπου μαρτύρων ἡμέραν ἐν τῇ χώρᾳ ἐπιτελέσαι, PG 50, 652: Νῦν δὲ εἰσὶ τινες οὕτως ἀθλίως διακειμένοι, οἱ τὰς μὲν οἰκίας τὰς ἐνταῦθα καὶ χρυσοῖς ὀρόφοις, καὶ ψηφῖσι διηθησμέναις, καὶ γραφῶν ἀνθεσι, καὶ κίωνων λαμπρότητι, καὶ τοῖς ἄλλοις κατακοσμοῦσιν ἅπασιν. -Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ ἐλεημοσύνης, PG 55, 513: Οἴκου μὲν οὖν δόξα στοαὶ, περίπατοι, χρυσοῦς ὄροφος. -Ὁμ. 47 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστήν, PG 59, 268: Ἀλλ' οἰκοδομεῖσθαι λαμπρὰς οἰκίας καὶ πολλοὺς ἔχειν οἰκέτας, καὶ εἰς χρυσοῦν ὄροφον κατακειμένους ὄραν καλόν; -Ὁμ. 11, ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 491: τοῦ ἵππου χαλινὸς ἀλείφεται πολλῶ τῶ χρυσῶ, καὶ ὁ τῆς οἰκίας ὄροφος, καὶ αἱ τῶν κίωνων κεφαλαί. -Ὁμ. 10 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Φιλιπησίους ἐπιστολήν, PG 62, 262: Ἐδωκεν ὄροφον, ἵνα στέγη τὸν ὑετὸν τοσοῦτον μόνον, οὐχ ἵνα καλλωπίζεται οὗτος μὲν τῶ χρυσῶ. -Τοῦ αὐτοῦ λόγος περὶ ἐλεημοσύνης καὶ εἰς τὰς δέκα παρθένους, PG 49, 291: Τοῦτο γὰρ μέγιστον ἐγκόμιόν ἐστι τῆς ἡμετέρας πόλεως, οὐ τὸ θορύβους ἔχειν καὶ προάστεια, οὐδὲ χρυσορόφους οἴκους καὶ τρικλίνους, ἀλλὰ τὸ ἔχειν δῆμον σπουδαῖον καὶ διεγηγερμένον.

και άργυρο παντού⁶⁹⁸. Η οροφή διακοσμείτο δια επαλλείψεως χρυσού, ώστε να φαίνεται χρυσή. Σε μια εικόνα περιγραφής ενός στρατιωτικού στρατοπέδου ήταν αναμενόμενο η βασιλική σκηνή να είναι διακοσμημένη με χρυσά υφάσματα⁶⁹⁹. Όταν αναφέρεται ο Χρυσόστομος στον χρυσό της οροφής, ενδέχεται να μην εννοεί ότι ήταν εξ ολοκλήρου χρυσή, διότι στη φράση *Πολύς ό χρυσός έν τῷ όρόφῳ*⁷⁰⁰, φαίνεται ότι υπήρχε πολύς χρυσός στην οροφή, όχι ότι ήταν ολόχρυση. Μάλλον ήταν διακοσμημένη και με άλλο χρώμα, π.χ. γαλάζιο ή μπλε, που συμβόλιζε τον ουράνιο θόλο και επάνω σε αυτόν τον κάμπο τοποθετούνταν χρυσά διακοσμητικά στοιχεία κατά τον τύπο του ψηφιδωτού του έναστρου ουρανού, όπως στο μασσωλείο της Γάλλας Πλακιδίας⁷⁰¹. Η διακόσμηση της οροφής με παράσταση έναστρου ουρανού κοσμούσε τις πλούσιες οικίες ενωρίτερα, κατά τον 2^ο αι. μ.Χ., όπως μαρτυρείται από τον Λουκιανό, *και τοίνυν ή τοῦδε τοῦ οἴκου όροφή, μάλλον δέ κεφαλή, εὔπρόσωπος μὲν και καθ' έαυτήν, τῷ χρυσῷ δ' ές τοσοῦτον κεκόσμηται, ές ὅσον και ουρανός έν νυκτι ὑπό τῶν άστέρων έκ διαστήματος περιλαμπόμενος και έκ διαλείμματος άνθῶν τῷ πυρι*⁷⁰². Οι πολλές αναφορές του Χρυσοστόμου στη χρυσωμένη οροφή σε σύγκριση με τις αναφορές σε άλλα μέρη του οίκου παραπέμπει στην μεγάλη δύναμη του άρχοντα, σχεδόν θεϊκή.

Ας ληφθεί υπ' όψιν ότι στις πρώιμες χριστιανικές φορητές εικόνες το βάθος ήταν γαλάζιο⁷⁰³ δηλώνοντας τον ουρανό και αργότερα αντικαταστάθηκε από το

⁶⁹⁸ Ίω. Χρ., Είς την δευτέραν παρουσίαν τοῦ Κυρίου ήμῶν Ίησοῦ Χριστοῦ και περι έλεημοσύνης, PG 61, 755: *ούκ οίκίαι χρυσοφόροι.*

⁶⁹⁹ Ίω. Χρ., Όμ. 69 υπόμνημα είς τόν Άγιον Ματθαῖον τόν Εὐαγγελιστήν, PG 58, 652-653: *Και γάρ ήδιον ιδεῖν έρημίαν σκηνάς έχουσαν μοναχῶν συνεχεῖς, ή στρατιώτας έν στρατοπέδῳ παραπετάσματα τείνοντας, και δόρατα πηγνυμένους, και τής τῶν δοράτων αίχιμής φάρη κροκοτὰ έξαρτῶντας, και πληθος άνθρώπων χαλκῶς έχόντων κεφαλῶς, και πολὺ τῶν άσπίδων άστράπτοντας τοὺς ὄμφαλοὺς, και σιδήρῳ τεθωρακισμένους ὅλους διόλου, και βασίλεια έσχεδιασμένα, και πεδίον ήπλωμένον πολὺ, και άριστοποιουμένους και αὐλοῦντας. Οὐδὲ γάρ οὔτω τερπνὸν τὸ θέατρον τοῦτο, οἶον ὁ έγω λέγω νῦν. Άν γάρ άπέλθωμεν είς την έρημον, και ίδωμεν τῶν τοῦ Χριστοῦ στρατιωτῶν τὰς σκηνάς, οὐ παραπετάσματα τεινόμενα ὁψόμεθα, οὐδὲ αίχμᾶς δοράτων, οὐδὲ πέπλους χρυσοῦς θόλον βασιλικήν ποιοῦντας.*

⁷⁰⁰ Ίω. Χρ., Είς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήση άνθρωπος και περι φιλοξενίας, PG 55, 511: *Πολύς ό χρυσός έν τῷ όρόφῳ.*

⁷⁰¹ Lassus 1977, 66, εικ. 36. -Πρβλ. τον έναστρο ουρανό με την παράσταση του καλού ποιμένα στο Χατζηδάκη, 1994, 29, εικ. 1.

⁷⁰² Λουκιανός, Περί τοῦ Οἴκου 7-8, A. M. Harmon (εκδ.), *Lucian*, "the Hall", τ. 1, σελ. 182-184, Λονδίνο, Κέμπριτζ Μασσ., Χάρβαρντ, 1913-1967.

⁷⁰³ Βοκοτόπουλος 1995, 15 και 30-32. -Βλ. εικ. 2, 3 και 4.

χρυσό που συμβόλιζε το αιώνιο, την άφθαρτη φύση του Χριστού. Πιθανότατα ακολουθήθηκε η ίδια πορεία και στη διακόσμηση της στέγης, η οποία επέχει τη θέση του ουρανού στην οικία, οπότε πριν παγιωθεί η ολόχρυση διακόσμηση, να διακοσμούνταν οι οροφές με γαλάζιο χρώμα για το βάθος και επάνω σε αυτό να τοποθετούνταν ή να ζωγραφίζονταν χρυσά αστέρια. Περιγράφονται και στέγες αργυρές από τον Χρυσόστομο, συνεπώς πολυτελής διακόσμηση για την ξύλινη οροφή δεν ήταν αποκλειστικά η επιχρύσωση αλλά και η επαργύρωση, *Ποῦ ὁ πλοῦτος; ποῦ ὁ χρυσός, ποῦ ὁ ἄργυρος; ποῦ ἡ στέγη ἢ ἀργυρᾶ; ποῦ ἡ φαντασία τῶν παίδων;*⁷⁰⁴.

Στη βασιλική των Τρεβήρων η οποία κτίστηκε στα πρώτα 2/3 της βασιλείας του Μ. Κωνσταντίνου, ανακαλύφθηκαν στο δάπεδο διασκορπισμένα μικρά κομμάτια κονιάματος ζωγραφισμένα με την μέθοδο της νωπογραφίας. Αυτά συγκολλήθηκαν κι αποκάλυψαν ότι η οροφή ήταν κατασκευασμένη με ξύλινα φατνώματα επάνω στα οποία είχε εφαρμοστεί κονίαμα και είχε διακοσμηθεί με προσωπογραφίες και ζεύγη ερώτων μέσα σε τρισδιάστατα τετράγωνα πλαίσια, ενώ υπήρχε και επάλειψη χρυσού σε ορισμένα σημεία⁷⁰⁵.

Μια άλλη μορφή διακόσμησης της οροφής της οικίας ήταν τα χρωματισμένα φατνώματα, *φατνώματα γὰρ ἢ τῶν σανίδων εὐαρμοστία πρὸς γλυφὴν τεκτόνων ἐπιτηδεῖα*⁷⁰⁶, τα οποία θα μπορούσαν να αναδειχθούν περαιτέρω με την επάλειψη χρυσού. Σε μικρογραφία από το εικονογραφημένο χειρόγραφο της Αινειάδας Vergilius Vaticanus του 5^{ου} αι., εικονίζεται η Διδώ στο κρεβάτι της πριν αυτοκτονήσει. Στην εικόνα βλέπουμε πώς ήταν διακοσμημένο όλο το δωμάτιο. Το κρεβάτι ήταν υπερυψωμένο πάνω σε βάθρο με ενσωματωμένη ξύλινη σκάλα, ο τοίχος ψηλά είχε παράθυρο και ήταν χωρισμένος σε διάχωρα, η θύρα στο πλάι είχε παραπέτασμα και η ξύλινη οροφή ήταν διακοσμημένη με φατνώματα⁷⁰⁷ (εικ. 26). Η

⁷⁰⁴ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 3 περὶ ἐλεημοσύνης καὶ εἰς τὸν πλοῦσιον καὶ τὸν Λάζαρον, PG 64, 440.

⁷⁰⁵ Lavin 1967, 103.

⁷⁰⁶ Προκοπίου Γαζαίου, Εἰς τὰ ἄσματα τῶν ἀσμάτων, PG 87, 2, 1572. -Ο Προκόπιος Γαζαῖος ἐξήση στο β' μισό του 5^{ου} αι. μ.Χ. -Kleiner 2010, 1, 205. -Βλ. Bowersock, Brown, Grabar 1999, 337-338. - Για τη διακόσμηση της οροφής στην ὕστερη αρχαιότητα, σε μια συγκριτική μελέτη διακόσμησης της οροφής προγενεστέρων και μεταγενεστέρων της ὕστερης αρχαιότητας περιόδων, βλ. Lavin 1967, 97-113.

⁷⁰⁷ Weitzmann 1977, 36-37, plate 3.

εικόνα αυτή είναι ενδεικτική της μόδας που κυριαρχούσε στη διακόσμηση του 5^{ου} αι.

Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο διακόσμησης ήταν η καμάρα πάνω στην οποία στηριζόταν ο όροφος⁷⁰⁸. Ο οικοδόμος μιας οικίας πρώτα έθετε το θεμέλιο, στην συνέχεια έχτιζε καθ' ύψος τους τοίχους και κατασκεύαζε καμάρες επάνω στις οποίες στήριζε το ξύλινο πάτωμα, το οποίο ήταν για τον πάνω όροφο επιφάνεια πατήματος, ενώ για τον κάτω όροφο ήταν η οροφή. Πολύ σημαντική για τη συνοχή της καμάρας, ώστε να μην διαλυθεί η οικοδομή, ήταν ο μεσαίος λίθος. Καμάρες σώθηκαν σε Οίκο στη Σαγαλασσό στα δωμάτια XXII, XXXI και XLIV (β' φάση, μετά τον 4^ο αι.) των οποίων οι τοίχοι διατηρήθηκαν σε ύψος 2.30 μ. και 4.01 μ.⁷⁰⁹.

1. 11. Αγάλματα

Αγάλματα κοσμούσαν κάθε πλούσια οικία τον 4^ο και 5^ο αι., αν και είναι φανερό ότι με την εδραίωση του χριστιανισμού και τη συρρίκνωση της ειδωλολατρικής θρησκείας η παραγωγή αγαλμάτων σταδιακά μειώνεται από τον 5^ο αι. μ.Χ. και εξής⁷¹⁰. Ο εντοπισμός γλυπτού διακόσμου κατά χώραν αποτελεί εξαίρεση στα κτήρια της ύστερης αρχαιότητας. Γλυπτά στην αρχική τους θέση αποκαλύφθηκαν σε δύο οικίες: στην Αθήνα, στην οικία του Πρόκλου και στην οικία της Περιστεριάς στους Στόβους⁷¹¹. Πιθανότατα τοποθετούνταν σε εξωτερικούς και εσωτερικούς χώρους των οίκων με δημόσιο χαρακτήρα, όπως π.χ. τα τρία αγάλματα που διακοσμούσαν τις κόγχες του βορείου τοίχου τρικλινίου μιας πρωτοβυζαντινής αστικής οικίας του 4^{ου} αι. μ.Χ. στην Αρχαία Μεσσήνη. Τα δύο (αυτοκρατορικό πορτραίτο, Ερμής) είχαν φιλοτεχνηθεί σε τοπικό εργαστήριο στο β' μισό του 4^{ου} αι., ενώ της Αρτέμιδος Κυνηγέτιδος (Λαφρίας) ήταν αρχαιότερο, του 2^{ου} αι. μ.Χ.⁷¹².

⁷⁰⁸ Ίω. Χρ., Λόγος 4 κατά Ίουδαίων, PG 48, 881: *Ὡσπερ γὰρ οἰκοδόμος θεμελίους θεῖς, τοίχους ἀναστήσας, ὄροφον καμαρώσας, τὴν καμάραν ἐκείνην εἰς ἕνα μέσον συνδήσας λίθον, ἂν ἐκεῖνον ἀφέλη, τὸν πάντα οἰκοδομῆς διέλυσε σύνδεσμον.*

⁷⁰⁹ Waelkens 2007, 501.

⁷¹⁰ Ward-Perkins 2016, 303-308. –Βλ. Ανδρόνικος 1993, 21-22. -Gehn 2016, 197, εικ. 15.3 εικ. 15.4. - Jacobs 2010, 279. -Ζαρμακούπη 2010, 50-58.

⁷¹¹ Πλιώτα 2013, 296-297.

⁷¹² Deligiannakis 2005, 387-405.

Μεταξύ των αγαλμάτων που κατασκεύαζε ο πλούσιος ιδιοκτήτης, είτε ως λατρευτικά αντικείμενα είτε ως έργα τέχνης είτε ως απεικόνιση (πορτραίτα)⁷¹³ σημαινόντων προσώπων, του ίδιου ή των μελών της οικογενείας του, πιθανότατα να διατηρούσε και αγάλματα που ήταν στην κατοχή των προγόνων του και τα είχε κληρονομήσει.

Ο Χρυσόστομος αναφέρεται σε είδωλα και ξόανα (ξύλινα γλυπτά) που κοσμούσαν τις περίστυλες αυλές ή κήπους (στοές ή περιπάτους) των αριστοκρατικών οικιών, μέσω των οποίων γίνονταν επικλήσεις ειδωλολατρικών θεών. Συνεπώς πρόκειται για λατρευτικά αγάλματα: *ὅταν οἰκίας οἰκοδομῶμεν λαμπρὰς καὶ μεγάλας, καὶ κίοσι καὶ μαρμάρους καὶ στοαῖς καὶ περιπάτοις ταύτας κατακοσμῶμεν, εἶδωλα πανταχοῦ καὶ ξόανα ἰστῶντες; Πολλοὶ μὲν οὖν ἀπὸ τούτων καὶ δαίμονας καλοῦσι*⁷¹⁴. Η μαρτυρία του Χρυσοστόμου περί ξοάνων θα πρέπει να ερμηνευτεί κυριολεκτικά, δηλαδή ότι περιγράφονται ξύλινα αγάλματα, διότι η κατασκευή αγαλμάτων από ξύλο μαρτυρείται και από τον Κλήμεντα τον Αλεξανδρέα (2^{ος}-3^{ος} αι. μ.Χ.), *καὶ ξυλίνοις καὶ χρυσεῖς καὶ ἔλεφαντίνοις ἀγαλματίοις*⁷¹⁵. Από τον χαρακτηρισμό τους ως *ἀγαλμάτια* συνεπάγεται το μικρό τους μέγεθος, είναι φανερό δε, ότι το αυτό ίσχυε και για τα γλυπτά από ελεφαντοστόν και χρυσό.

Τα αγάλματα σε συνδυασμό με το πλήθος των κιόνων και τον χρυσό στους τοίχους του στεγασμένου περιστυλίου δημιουργούσαν ένα σύνολο υψηλής αισθητικής αξίας, που για τον Χρυσόστομο είναι περιττό, ενώ επιμένει να αρκούνται οι χριστιανοί αποκλειστικά στα αναγκαία και στα χρηστικά αρχιτεκτονικά και διακοσμητικά στοιχεία: *Τί γάρ, εἶπέ μοι, εἰς ἀρίστην οἴκησιν κιόνων πλῆθος καὶ ξοάνων κάλλη καὶ χρυσὸς τοῖς τοίχοις διεσπαρμένος συμβάλλεται; Οὐδὲν, ἀλλὰ βλακειᾶς καὶ ὕβρεως καὶ τύφου περιττοῦ καὶ ἀνοίας ἐστί. Πανταχοῦ δὲ ἡμᾶς τῶν ἀναγκαίων εἶναι χρῆ καὶ τῶν ἐν χρείᾳ, οὐ τῶν περιττῶν*⁷¹⁶. Εδώ η προσωπική αντωνυμία *ἡμᾶς* υποδηλώνει τους χριστιανούς οι οποίοι ήταν πλούσιοι και διέμεναν σε πολυτελείς οίκους που διεκοσμοῦντο κατά τα ελληνορωμαϊκά πρότυπα. Οι ερμηνευτικές ομιλίες του Ιωάννου Χρυσοστόμου *εἰς τὴν πρὸς Φιλιπησίους*

⁷¹³ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 1 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 20: *οὐδὲ εἰκόνες χαλκαῖ*. -Για τα γλυπτά πορτραίτα, βλ. Trentinella 2000. -Mattush 2015, 139-154.

⁷¹⁴ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 10 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Φιλιπησίους ἐπιστολήν, PG 62, 260. -Για το ποια ήταν η αντίληψη των χριστιανῶν ἀπέναντι στα γλυπτά και τα αγάλματα, βλ. Jacobs 2010, 278-282.

⁷¹⁵ Κλ. Ἀλ., Λόγος προτρεπτικὸς πρὸς Ἑλληνας, PG 8, 157 A. -*Clément d'Alexandrie, Le protreptique*, Mondésert C. (εκδ.), SC 2, Παρίσι 1949, 52-193, 4, 58, 1, 6.

⁷¹⁶ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 10 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Φιλιπησίους ἐπιστολήν, PG 62, 260.

ἐπιστολήν, εκφωνήθησαν στην Κωνσταντινούπολη⁷¹⁷, συνεπώς αγάλματα κοσμούσαν τις αριστοκρατικές οικίες της πρωτεύουσας της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Τα γλυπτά που συνηθέστερα ελάμπρυναν τις οικίες ήταν χάλκινα. Αν είχαν οξειδωθεί ή φθαρεί ή κάποια μέλη τους είχαν παραμορφωθεί και δεν μπορούσαν να συντηρηθούν, τα συνέτριβαν και τα έδιναν στο χωνευτήριο όπου γινόταν ξανά η χύτευση αυτών, ώστε να κατασκευαστούν καινούρια, αποκτώντας έντονη λάμψη, σαν να ήταν χρυσά⁷¹⁸. Εκτός από τον ζωγράφο, ο αγαματοποιός ή ανδριαντοποιός επιλεγόταν με μεγάλη προσοχή από τον πλούσιο πολίτη που επιθυμούσε να κτίσει μια οικία⁷¹⁹. Ο ανδριαντοποιός φιλοτεχνούσε τα αγάλματα⁷²⁰, αλλά υπήρχε και ειδικός τεχνίτης ή συντηρητής ο οποίος τα συντηρούσε και πιθανότατα τα καθάριζε όταν οξειδώνονταν⁷²¹. Είναι πολλές οι αναφορές του Χρυσοστόμου στους χάλκινους ανδριάντες που κοσμούσαν τον δημόσιο χώρο της Αντιόχειας, δημόσια οικοδομήματα και ιδιωτικές οικίες⁷²². Σε έναν υποθετικό συλλογισμό του

⁷¹⁷ Βλ. Παπαδόπουλος 1999, 144-185. -Παπαδόπουλος 2007, 826.

⁷¹⁸ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ ρητὸν τοῦ ἀποστόλου, PG 48, 1019: Ὁ μὲν γὰρ ἀνδριαντοποιὸς χαλκοῦν ἐμβάλων σῶμα, οὐ χρυσοῦν καὶ ἀθάνατόν σοι ἀποδίδωσι τὸν ἀνδριάντα, ἀλλὰ χαλκοῦν ἐργάζεται πάλιν. -Εἰς τὸ ρητὸν τοῦ ἀποστόλου, PG 48, 1019: Πάλιν ἀνδριάντα τις ἔχων ἰῶ καὶ χρόνῳ διεφθαρμένον, καὶ πολλὰ τῶν μερῶν ἀποτεθλασμένον, συντρίψας αὐτὸν εἰς χωνευτήριον ἐμβάλλει, καὶ τήζας αὐτὸν ἀκριβῶς, οὕτω λαμπρότερον ἀποδίδωσιν. Ὡσπερ οὖν ἢ ἐν τῷ χωνευτηρίῳ συντριβὴ οὐκ ἀφανισμός, ἀλλὰ ἀνακαινισμός τις ἐστὶ τοῦ ἀνδριάντος ἐκείνου. -Ὁμ. 8 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 351: ἀλλ' ὡσπερ εἴ τις ἐρρύπτωμένον ἀνδριάντα ἀποσμήζας, μᾶλλον δὲ ἀναχαλκεύσας, καὶ λαμπρὸν δείξας ἄνωθεν, λέγοι μὲν ὅτι κατεπόθη ὁ ἰὸς καὶ ἀπόλετο, παραιοὶ δὲ πάλιν σπουδάξουσιν ἀποτίθεσθαι τὸν ἰὸν, οὐκ ἐναντιολογεῖ-

-Πρὸς τοὺς ἐγκαλοῦντας ὑπὲρ τοῦ μήκουσ τῶν εἰρημένων, PG 51, 130: καθάπερ χρυσοῦ ἀνδριάντος ἀπὸ χωνευτηρίου ἄρτι προελθὼν, οὕτως ἀπέλαμπεν.

⁷¹⁹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 59 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστήν, PG 58, 584: Καὶ γὰρ παντὸς ζωγράφου καὶ παντὸς ἀνδριαντοποιοῦ τὸν ταύτην ἔχοντα τὴν ἐπιστήμην ἀκριβέστερον διακεῖσθαι χρή.

⁷²⁰ Ἰω. Χρ., Λόγος 10 εἰς τὸν τετραήμερον Λάζαρον, PG 48, 789: Καθάπερ οὖν ἀνδριαντοποιὸς ἄριστος βουλόμενος διὰ τῶν ἔργων ἐπιδείξασθαι τὴν ἑαυτοῦ τέχνην, ἀφήσιν, τὸν ἀνδριάντα διαπλάττων, τὸ μέρος, ἵνα πὲρ τῆς τοῦ παντὸς τέχνης ἀπόδειξιν ἐν τῷ λείποντι δῶ. -Ὁμ. 21 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 149: Καθάπερ τις σῶμα πλάττων, πρῶτον μὲν τὴν κεφαλὴν, ἔπειτα τὸν αὐχένα, εἶτα τοὺς πόδας τίθησιν.

⁷²¹ Ἰω. Χρ., Λόγος 3 πρὸς πιστὸν πατέρα, PG 47, 370: Ἐχων γὰρ οἴκοι διαπαντὸς τὸν ρυθμίζοντα, καθάπερ ἄγαλμα συνεχῶς ἀπολαῶν τῆς τοῦ τεχνίτου χειρός.

⁷²² Ἰω. Χρ., Εἰς τοὺς ἀνδριάντας, ὁμ. 21, PG 49, 216, κεφ. γ': Καθεῖλόν σου τοὺς ἀνδριάντας; ἀλλ' ἔξεστὶ σοι λαμπροτέρους ἀναστήσαι ἐκείνων. Ἄν γὰρ ἀφῆς τοῖς ἡδίκηκόσι τὰ ἐγκλήματα, καὶ μηδεμίαν ἀπαιτήσῃς δίκην αὐτοῦς, οὐ χαλκοῦν σε ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς ἀναστήσουσιν, οὐδὲ χρυσοῦν, οὐδὲ

Χρυσοστόμου, η εικόνα επαναχύτευσης ενός αργυρού και ενός μολύβδινου ανδριάντος υποδηλώνει την ύπαρξη μολύβδινων και αργυρών ανδριάντων: *Υποθώμεθα εἶναι ἀνδριάντας δύο, τὸν μὲν ἐξ ἀργύρου, τὸν δὲ ἐκ μολύβδου, εἴτα ἀμφοτέρους καταχωνευθέντας, ἀνελθεῖν χρυσοῦς τοὺς δύο*⁷²³.

Μαρτυρεῖται ἐπίσης η δημιουργία κεραμικῶν αγαλμάτων ἀπὸ ἐμπειροῦς κεραμοπλάστες: *Ἐπεὶ καὶ ἀνδριαντοποιὸν οὐχ οὕτω θαυμάζω τὸν ἀπὸ χρυσοῦ καλὸν ἀνδριάντα ποιοῦντα, ὡς τὸν ἀπὸ πηλοῦ τοῦ διαπίπτοντος τῇ τῆς τέχνης εὐπορίᾳ δυνάμενον κάλλος ἐπιδειξάει πλάσεως θαυμαστὸν καὶ ἀμήχανον*⁷²⁴.

Τα μαρμάρινα ἀγάλματα που κοσμοῦσαν τοὺς δημόσιους χώρους χαρακτηρίζονται ἀψυχοὶ ἀνδριάντες ἢ λίθινοὶ ἀνθρωποὶ ἀπὸ τὸν Χρυσόστομο. Μαρμάρινοὶ ἀνδριάντες διεκοσμοῦσαν ἐπίσης τοὺς αριστοκρατικοὺς οἴκους. Ἐνῶ γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν μαρμάρινων αγαλμάτων ὁ ἰδιοκτῆτης τοῦ οἴκου κατέβαλε μεγάλη δαπάνη, γιὰ τοὺς βασανισμένους καὶ πεινασμένους ἀνθρώπους, που ἐβλεπε στὸν δρόμο ὅταν ἀποχωροῦσε ἀπὸ τὴν ἐκκλησίᾳ, δὲν ἔδειχνε καμμία συμπόνια: *Καὶ*

λιθοκόλλητον, ἀλλὰ τὴν πάσης ὅλης τιμιωτέραν στήλην, φιλανθρωπίαν καὶ ἐλεημοσύνην ἀναβεβλημένον. Ἐδῶ ἀναφέρεται στὴν ἐξέγερση τοῦ 387 μ.Χ., που ἐγίνε στὴν Ἀντιόχεια καὶ ὁ ὄχλος κατέρριψε τοὺς ἀνδριάντας τοῦ αυτοκράτορα Θεοδοσίου τοῦ Α΄, δηλαδὴ πρόκειται γιὰ ἀγάλματα σε δημόσιο χώρο. - Πρὸς τοὺς ἐγκαλοῦντας ὑπὲρ τοῦ μήκους τῶν εἰρημένων, PG 51, 125: *ὥσπερ τινὰς ἀνδριάντας χαλκοῦς.* -Ὁμ. 34 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 403: *Οὐδὲ γὰρ εἰ ἀνδριάντα ἴδοις χωνευόμενον.* -Λόγος παραινετικὸς εἰς Θεόδωρον ἐκπεσόντα, PG 47, 280-281, κεφ. γ΄· A Théodore Traité, SC 117, 2, 35-3, 19, 3, 15-26, σελ. 90-92: *Ὁ πρὸς τὸν οὐρανὸν φθάσας, ὁ τῆς τοῦ βίου ματαιότητος καταγελῶν, ὁ τὰ κάλλη τῶν σωμάτων ὡς τὰ ἐν λίθοις ὄρων, ὁ χρυσοῦ μὲν ὡς πηλοῦ, τρυφῆς δὲ ἀπάσης ὡς βορβόρου καταφρονῶν.* -Γιὰ τὰ ἀγάλματα σε δημόσιο χώρο, βλ. Baldini-Lippolis 2007, 221. Τὸ ἐτος 398 ἐξεδόθη νόμος (Θεοδ. Κῶδ. 8.11.13 pr) ὁ ὁποῖος ἀπαγόρευε τὴν κλοπὴ καὶ μεταφορὰ αὐτῶν τῶν αγαλμάτων σε ἄλλῃ πόλῃ χωρὶς ἐπίσημη ἄδεια, με σκοπὸ τὴ διατήρηση τοῦ κάλλους τοῦ ἀστικοῦ περιβάλλοντος.

⁷²³ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 5 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 38. -Ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἀφιέρωσε στὸ Βαπτιστήριο τῆς Βασιλικῆς τοῦ Λατερανοῦ γλυπτὰ ἀπὸ χρυσὸ καὶ ἀργυρο. -Βλ. Brandt 2005, 131-135.

⁷²⁴ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 11 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 122. -Ὁμ. 14 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 93: *καὶ ἐπὶ τῶν ἀνδριάντων, ὃ τε χρυσοῦς, ὃ τε πηλίνος, ἀνδριάς προσηγόρευται.* -Λόγος παραινετικὸς εἰς Θεόδωρον ἐκπεσόντα, PG 47, 297· A Théodore Traité, SC 117, 14, 57-58, σελ. 164: *ὅσῳ τῶν πηλίνων οἱ χρυσοῖ βελτίους ἀνδριάντες εἰσίν.* -Λατρευτικὰ ἀγάλματα μικροῦ μεγέθους (ειδώλια) κατασκευασμένα ἀπὸ πηλὸ ἔχουν ἀνασκαφεῖ σε μεγάλους ἀριθμοὺς σε οικιακὰ ἱερά. -Βλ. Stirling 2008, 89-161.

χρυσίον μὲν ἄπειρον δαπανᾷ, ἵνα λιθίνους ἀνθρώπους ἐργάσῃται· τοὺς δὲ ὄντως ἀνθρώπους λιθίνους γενομένους ὑπὸ τῆς κακουχίας, ὑπερορᾷ⁷²⁵.

Οἱ πολλές αναφορές του Χρυσοστόμου στα αγάλματα, που αποτελούσαν απαραίτητο στοιχείο διακόσμησης των ιδιωτικῶν οικιῶν, καταδεικνύουν τὴ συνήθεια των χριστιανῶν νὰ συνεχίσουν νὰ κοσμῶν τις οικίες τους με ἔργα γλυπτικῆς, ὅπως καὶ πρὶν ἀπὸ τον εκχριστιανισμό τους, τὰ ὁποία δὲν ἦταν μόνο πορτραῖτα σημαινόντων προσώπων ἀλλὰ καὶ λατρευτικὰ αγάλματα. Κάποιους μεγάλους αριστοκρατικούς οἴκους κοσμοῦσαν καὶ γλυπτὰ ἀρχαιοτέρων περιόδων. Τὸ ἀνάκτορο του Λαύσου, γιὰ παράδειγμα, ἐκοσμεῖτο με τὰ φημισμένα γλυπτὰ τῆς Λινδίας Αθηνᾶς, Κνιδίας Αφροδίτης καὶ Σαμίας Ἴφρας. Στὴν πλούσια συλλογὴ του ἀνήκαν ἐπίσης τὸ χρυσελεφάντινο ἀγαλμα τοῦ Διὸς ἀπὸ τὴν Ολυμπία, ἓνα ἀγαλμα πτερωτοῦ Ἐρωτα με τόξο καὶ ἓνα γλυπτό του Χρόνου, καθὼς καὶ γλυπτὰ που ἀπεικόνιζαν ζῶα καὶ τέρατα (μονόκερους, τίγρεις, γύπες, καμηλοπαρδάλεις, ταυρελέφαντες, κενταύρους καὶ Πάνες). Ὅλα ἀποτελοῦσαν μίᾳ συλλογὴ καὶ τὰ συγκέντρωσε ὁ Λαύσος, ἀφοῦ εἶχαν πλέον κλείσει τὰ ιερά με ἀπόφαση τοῦ Θεοδοσίου Α⁷²⁶. Με τὴν επικράτηση τοῦ χριστιανισμοῦ, γλυπτὰ μεγάλης ἀξίας, που ἐλάμπρυναν τὸ δημόσιο χῶρο καὶ σχετίζονταν με τὴν εἰδωλολατρικὴ θρησκεία, χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴ διακόσμηση ιδιωτικῶν ἐνδιατημάτων.

Τὸ ἀκροατήριον τοῦ Χρυσοστόμου ἀποτελεῖτο κυρίως ἀπὸ χριστιανούς τῆς μεσαίας καὶ ἀνώτερης τάξης⁷²⁷. Οἱ αριστοκράτες καὶ οἱ πλούσιοι ζοῦσαν σε οἴκους που κοσμοῦνταν με αγάλματα μεγάλης ἀξίας, μαρμάρινα, χάλκινα, ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο, ἀργυρά καὶ πιθανότατα χρυσά: *Νόμισον ἀγάλματα χρυσᾶ ἔχειν ἐπὶ τῆς οἰκίας, τὰ παιδία*⁷²⁸. Ἄν καὶ πρόκειται γιὰ μίᾳ μεταφορᾶ, στὴν παραπάνω φράση

⁷²⁵ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 82 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 446. -Λόγος 5 ὅτι οὐ διὰ τὸν Ἀδὰμ κολαζόμεθα, PG 54, 602-603: *Ἀναχωροῦμεν γὰρ ἐντεῦθεν ὄρμαθὸς πενήτων ὄρωντες στοιχηδὸν ἐκατέρωθεν ἐστηκότων· καὶ ὡσπερ κίονας βλέποντες, ἀλλ' οὐκ ἀνθρώπινα σώματα, οὕτως ἀνηλεῶς παρατρέχομεν. Ὡσπερ οὖν ἀνδριάντας ἀψύχους, ἀλλ' οὐκ ἐμπνέοντας ἀνθρώπους βλέποντες, οὕτως οἴκαδε ἐπειγόμεθα.* -Ὁμ. 11 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 121: *ἀλλ' ὡσπερ τις χρυσοῦς ἀνδριάς ἀπὸ χωνευτηρίου προελθὼν ἄρτι καὶ λαμπρὸν ἀποστίλβων.*

⁷²⁶ Mango, Vickers, Francis 1992, 89-98. -Bassett 2000, 6-25.

⁷²⁷ Γιὰ τὸ ποιοὶ ἀποτελοῦσαν τὸ ἀκροατήριον τοῦ Ι.Χ., βλ. Mayer 2000, 80-86.

⁷²⁸ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ χήρα καταλεγέσθω μὴ ἐλάττων ἐτῶν ἐξήκοντα γεγονυῖα, PG 51, 329. -Βλ. Roueché 2011, 93. -Cameron, Herrin 1984, 135. -Bassett 2014, 78. -Jacobs 2010, 270-271.

υπονοείται η ύπαρξη χρυσών αγαλμάτων ή αγαλαματιδίων⁷²⁹ ή αγαλμάτων εξωραϊσμένων με αρκετό χρυσό: *οὐχ οὕτω θαυμάζω τὸν ἀπὸ χρυσοῦ καλὸν ἀνδριάντα ποιοῦντα*⁷³⁰. Η αξία που αναγνώριζαν στα αγάλματα των πολυτελών οίκων αποτυπώνεται στον βίο της Αγίας Μελανίας⁷³¹. Όταν η Αγία και ο σύζυγός της Πινιανός μετά από την απώλεια των παιδιών τους αποφάσισαν να αποσυρθούν από τα εγκόσμια και να ασκητεύσουν, η Μελανία ζήτησε από τη βασίλισσα Βερίνα⁷³² να αγοράσει την πολυτελή αστική οικία της. Επειδή τούτο δεν κατέστη δυνατόν λόγω της υψηλής αξίας της, η αγωνία της Μελανίας ήταν πού θα κατέληγαν τα πολύτιμα μαρμάρινα αγάλματα του οίκου, για τούτο παρακάλεσε τη Βερίνα να δεχτεί ορισμένα από αυτά ως δώρο⁷³³. Ο αριστοκρατικός οίκος που ήταν χτισμένος στον *Καίλιο* λόφο της Ρώμης τελικά κήκε από τον Αλάριχο. Ανασκάφηκε και ταυτοποιήθηκε από επιγραφή πάνω σε αργυρή φιάλη⁷³⁴. Ευρέθησαν δέκα αγάλματα, ένα αργυρό ληκύθιο διακοσμημένο με τα πρόσωπα του Πέτρου και Παύλου και ένας λύχνος του 4^{ου} αι.⁷³⁵ σε σχήμα πλοίου με τον Πέτρο προσευχόμενο και τον Παύλο στο τιμόνι, που δείχνουν τον εκχριστιανισμό των ιδιοκτητών. Όπως αποδείχθηκε από τα ανασκαφικά ευρήματα, ήταν ένας πολυτελής οίκος (*domus*) με περίστυλες στοές, αγάλματα, ψηφιδωτά και κρήνες⁷³⁶.

Μέσω των περιγραφών διαφόρων εικόνων του οίκου από τον Χρυσόστομο, που αποσκοπούν στον ψόγο της προσκόλλησης των χριστιανών στα υλικά αγαθά και στον υπερτονισμό της ανωτερότητας των πνευματικών αγαθών, λαμβάνουμε πληροφορίες για την πολυτέλεια των οίκων στην πρωτοβυζαντινή περίοδο. Η σκηνή

⁷²⁹ Βλ. Κλ. Αλ., Λόγος προτρεπτικός πρὸς Ἕλληνας, PG 8, 157 A. -*Clément d'Alexandrie, Le protreptique*, Mondésert C. (εκδ.), SC 2, Παρίσι 1949, 52-193, 4, 58, 1, 6.

⁷³⁰ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 11 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 122.

⁷³¹ Γεννήθηκε το 383 μ.Χ., γόνος οικογένειας συγκλητικών από τους δύο γονεῖς, με αμύθητη περιουσία -Για τον βίο και την προσωπικότητα της Αγίας Μελανίας της νεωτέρας, Βλ. Clark E., 1984.

⁷³² Βλ. Vie de sainte Mélanie, SC 90, 14, σελ. 154-156. -Σερένα ή Σερήνα ή Βερίνα σύζυγος του Στηλίχωνα, βλ. Κόκκορη 2016, 415-445.

⁷³³ Βίος της Αγίας Μελανίας, Vie de sainte Mélanie, SC 90, 14, σελ. 156: *παρακάλεσάν τε αὐτήν, ἵνα κᾶν τῶν ἐξ αὐτῆς πολυτίμων μαρμάρων ζένοιον παρὰ τῶν ἁγίων κομίσῃται.*

⁷³⁴ Mitchell 2016, 108.

⁷³⁵ Sodini 2003, 36.

⁷³⁶ Salisbury 2015, 58-59. -Clark 1989, 170-171. -Bovini 1950, 8-13. -Gatti 1902, 148-149. -Brenk 1999, 69-84. -Guidobaldi 1999, 53-68.

εμπρησμού πολυτελούς οικίας με στεγασμένο περιστύλιο, κίονες και αγάλματα⁷³⁷ παραπέμπει αλληγορικά στην Εκκλησία, καταδεικνύοντας την ματαιότητα του πρόσκαιρου πλούτου του υλικού κόσμου και του κοσμικού οίκου, έναντι στην αιώνια, αμετάβλητη και πνευματική φύση του οικοδομήματος της Εκκλησίας: *Μᾶλλον δὲ ἐπὶ λαμπροτέραν ἐλθεῖν εἰκόνα δεῖ. Αὕτη ἡ Ἐκκλησία οὐκ ἀπὸ τῶν λίθων τούτων ῥυκοδόμηται, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ χρυσοῦ καὶ τοῦ ἀργύρου καὶ τῶν λίθων τῶν τιμίων, καὶ πολὺς πανταχοῦ διέσπαρται ὁ χρυσός*⁷³⁸.

⁷³⁷ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 10 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 77.

⁷³⁸ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 10 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 78.

Συμπέρασμα

Από το πλήθος των αναδυομένων εικόνων που σχετίζονται με την πρωτοβυζαντινή οικία και βρίσκονται διάσπαρτες σε όλα τα έργα του Ιωάννη Χρυσοστόμου συμπεραίνουμε ότι είναι ο συγγραφέας που σκιαγράφησε με ιδιαίτερα παραστατικό τρόπο την ισχυρή εντύπωση που θα προκαλούσε στον επισκέπτη η ποικιλία και η πολυτέλεια της αρχιτεκτονικής και διακόσμησης ενός πλούσιου οίκου του τέλους του 4^{ου} αιώνα.

Περίστυλες αυλές, υψηλοί κίονες με χρυσά κιονόκρανα, μαρμάρινες επενδύσεις τοίχων, ψηφίδες που καλύπτουν όλες τις επιφάνειες και χρυσωμένες οροφές, συμπληρώνουν ένα αρχιτεκτονικό σκηνικό όπου κυριαρχεί η ευρυχωρία. Οι ομιλίες του εστιάζουν στη βαθύτερη πρόθεση των αριστοκρατών-ιδιοκτητών να διαμορφώσουν έναν χώρο κατοικίας που, μέσω της επιδεικτικής πολυτέλειας, θα υπερέβαινε τα όρια του ιδιωτικού, εξυπηρετώντας τη δημόσια εικόνα τους. Λειτουργούν επίσης ως ένας επίκαιρος σχολιασμός των οικιακών καταλοίπων της ύστερης αρχαιότητας που έρχονται σήμερα στο φως από τις ανασκαφές. Οι διαφορετικοί τύποι οίκησης και διακόσμησης συσχετίζονται με τις πτυχές του καθημερινού βίου όλων των κοινωνικών τάξεων, με έμφαση στην άρχουσα τάξη. Προβάλλουν εικόνες από τη ζωή των γυναικών, των παιδιών, των δούλων και των επισκεπτών του πρωτοβυζαντινού οίκου, ως προς τον τρόπο λειτουργίας του, συμπληρώνοντας το κενό της αρχαιολογικής έρευνας.

Ο πρωτοβυζαντινός οίκος αποτελεί συνέχεια του ελληνιστικού και ρωμαϊκού οίκου (domus). Επιβιώνουν αρχιτεκτονικά στοιχεία οικιών ελληνιστικού τύπου, και ταυτόχρονα επικρατεί ο ρωμαϊκός τύπος οίκου με εσωτερική αυλή με περιστύλιο (atrium) ή παστάδα. Στις λιγότερο πολυτελείς οικίες έλειπε το περιστύλιο και υπήρχε μόνο η εσωτερική αυλή. Τα περιστύλια (στοές ή περίπατοι) ήταν στεγασμένα, στηρίζονταν σε διάχρυσους κίονες και κοσμούνταν με αγάλματα. Μια άλλη τάση της εποχής αυτής, που αναδεικνύουν τα κείμενα του Χρυσοστόμου, είναι η ανοικοδόμηση επιβλητικών οικιών, τριώροφων και τετραώροφων προς αναζήτηση πανοραμικής θέας προς τη θάλασσα και τους κήπους που τις περιέβαλαν. Οι οικίες αυτές ήταν πιο ελεύθερες αρχιτεκτονικά ακολουθώντας τη διαμόρφωση και τις ιδιαιτερότητες του εδάφους επί του οποίου κτίζονταν.

Ο Χρυσόστομος μας πληροφορεί ότι τα μέλη της άρχουσας τάξης διέμεναν σε οίκους τρικλίνους, δηλαδή σε οικίες που διέθεταν ένα ή περισσότερα τρικλίνια

(triclinium), πολυτελείς αίθουσες που είχαν δημόσιο χαρακτήρα και χρησιμοποιούνταν για δεξιώσεις. Οι αίθουσες συμποσίων ήταν ορθογώνιες, οι οποίες αποτελούσαν εξέλιξη των ανδρώνων και αψιδωτές. Στις ορθογώνιες, οι κλίνες αραιώνουν και μπορούν να δεχτούν μεγαλύτερο αριθμό από τον παραδοσιακό (εννιά). Στην εποχή του Χρυσοστόμου το αρχιτεκτονικό στοιχείο που επικρατεί στις αίθουσες εστίασης είναι το ημικύκλιο, συνεπώς περιγράφεται η αψιδωτή αίθουσα τρικλινίου. Η αψίδα εμφανίζεται στην αρχιτεκτονική των αριστοκρατικών οίκων από τον 1ο αι. μ.Χ., παγιώνεται κατά τον ύστερο 3ο αι. και επιβάλλεται τον 4^ο και 5^ο αι. Το αψιδωτό τρικλίνιο έχει συνδυαστεί με την ύπαρξη στιβαδίου και σιγμοειδούς τράπεζας σε σχήμα βυζαντινού σίγμα [C], καθώς τα έπιπλα τοποθετούνται παράλληλα στο ημικύκλιο της αιθούσης. Στιβάδιο με σιγμοειδή τράπεζα τοποθετείτο και σε τετράγωνη αίθουσα τρικλινίου, όπως αποδεικνύεται από τα ψηφιδωτά δάπεδα.

Από αναφορές του Χρυσοστόμου συνάγεται ότι στο ισόγειο δίπλα από το τρικλίνιο, όπου ελάμβαναν χώρα τα ανδρικά συμπόσια, υπήρχαν αποθηκευτικοί χώροι τα *ταμειᾶ*, που χρησιμοποιούνταν επίσης ως χώροι λατρείας, ξενώνες ή κοιτώνες και η χρήση τους σχετίζεται με τον εκχριστιανισμό των ενοίκων. Ο Χρυσόστομος μαρτυρεί επίσης ότι στο ισόγειο χωροθετούνταν και τα δωμάτια των δούλων. Οι βοηθητικοί χώροι, όπως η κουζίνα, ο φούρνος, το αποχωρητήριο, το λουτρό, οι στάβλοι και οι χώροι στάθμευσης των οχημάτων συμπλήρωναν το οικιστικό σύνολο, με πρόσβαση σε μια δευτερεύουσα αυλή. Οι φροντισμένοι κήποι με τα δέντρα και τις κρήνες, οι παράδεισοι, αναφέρονται εμφιατικά από τον Χρυσόστομο ως κριτήριο ομορφιάς και πολυτέλειας των πρωτοβυζαντινών οίκων.

Στους ορόφους χωροθετούνταν οι θάλαμοι των μελών της οικογένειας του ιδιοκτήτη, ο θάλαμος της άγαμης κόρης του οίκου και ο γυναικωνίτης, τα γυναικεία διαμερίσματα. Η χωροταξική διάταξη του γυναικωνίτη είναι η αυτή με του αρχαίου ελληνικού οίκου. Ο γυναικωνίτης, όπου ελάμβαναν χώρα ποικίλες οικιακές δραστηριότητες αποτελείτο από χώρους με αργαλειούς, αποθηκευτικούς χώρους, χώρους καλλωπισμού και κομμώσεων, αίθουσες υποδοχής και υπερώα, εσωτερικά ή εξωτερικά. Οι αίθουσες υποδοχής στον όροφο, τρικλίνια, χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά από την οικοδέσποινα του οίκου για να δεχθεί τους επίσημους καλεσμένους της καθώς και άλλες γυναίκες που ανήκαν στην κοινωνική της τάξη. Η κοινωνική θέση της πρωτοβυζαντινής γυναίκας (οικοδέσποινα, κόρη, δούλη) επέβαλε την εσωστρέφεια, την αποφυγή εξόδων, την ενασχόληση αποκλειστικά με οικιακές δραστηριότητες και την απομόνωσή της, που εκφράζεται με την κάλυψη της

κεφαλής και την παραμονή μέσα στον οίκο, από όπου παρατηρούσαν τον έξω κόσμο μέσω θυρίδων με καφασωτά. Η μαρτυρία αυτή είναι μοναδική στις πηγές -όσο γνωρίζουμε- και αποκαλύπτει με βεβαιότητα και γλαφυρά μια χαρακτηριστική πτυχή του οίκου και της θέσης της γυναίκας.

Στα ομιλητικά έργα και τις επιστολές του Χρυσοστόμου παρουσιάζονται οι διαφορετικοί τύποι κατοίκησης ανάλογα με την κοινωνική τάξη και την οικονομική ευρωστία των ιδιοκτητών των οικιών. Στις πόλεις και στην εξοχή τα μέλη της άρχουσας τάξης διέμεναν σε πολυτελείς αστικές και αγροτικές επαύλεις, ορισμένες προστατευμένες με πύργο, οι μεσαίοι αστοί σε οικίες που προσομοιάζαν στις προηγούμενες αλλά μικρότερου μεγέθους, ενώ οι κατώτερες τάξεις σε οικίες τριών χώρων και σε οικίσκους μονόχωρους. Στον εμπορικό τομέα κάθε πόλης κτίζονταν εργαστήρια. Πολίτες της μεσαίας τάξης εργάζονταν στα μαγαζιά, ενώ το πίσω μέρος των εργαστηρίων, ή οι πάνω όροφοι χρησιμοποιούνταν ως οικίες των μελών των οικογενειών των επαγγελματιών.

Η διακόσμηση των οίκων της πρωτοβυζαντινής περιόδου διατηρεί τα χαρακτηριστικά της ελληνιστικής και ρωμαϊκής τέχνης, ως προς την τεχνοτροπία και τη θεματολογία, τάση την οποία ο Χρυσόστομος ψέγει, προσπαθώντας να την περιορίσει, καθώς το ακροατήριό του αποτελείται από χριστιανούς. Η εικονογραφική θεματολογία αρχικά είναι κοινή για ειδωλολάτρες και χριστιανούς. Η κάθε θρησκευτική κοινότητα δίνει διαφορετική ερμηνεία σε κοινά αποδεκτά εικονογραφικά θέματα, όπως ο καλός Ποιμήν, οι ειδυλλιακές βουκολικές σκηνές, η Δεόμενη μορφή. Σταδιακά επικρατούν χριστιανικά σύμβολα και επιγραφές χριστιανικού περιεχομένου στην εσωτερική διακόσμηση, ενώ η μυθολογική εικονογραφία εγκαταλείπεται καθώς σχετίζεται με την ειδωλολατρική θρησκεία και ηθική.

Οι πρωτοβυζαντινές οικίες όπως μαρτυρείται από τον Χρυσόστομο και αποδεικνύεται από τις ανασκαφές ήταν πλούσια διακοσμημένες παντού: στους τοίχους, στα δάπεδα και στην οροφή. Αγάλματα από διάφορα υλικά (ξύλο, μάρμαρο, χαλκό, ελεφαντοστόν, χρυσό, άργυρο, πηλό, μόλυβδο) κοσμούσαν τους εσωτερικούς χώρους και το περιστύλιο των λαμπρών οικιών. Στους αριστοκρατικούς οίκους επιλέγονταν ακριβά υλικά για να προσδώσουν πολυτέλεια, ενώ στις οικίες των μέσων αστών, φθηνότερα υλικά, ή απομιμήσεις πολυτελούς διακόσμησης, π.χ. αντί των ορθομαρμαρώσεων από μάρμαρα διαφόρων χρωμάτων στους τοίχους,

φιλοτεχνούνταν ζωγραφισμένα πλαίσια που τις μιμούνταν. Στις φτωχές οικίες η διακόσμηση ήταν απλούστερη ή έλλειπε παντελώς.

Οι τοίχοι των δωματίων των πολυτελών οικιών βάφονταν με λευκό, κίτρινο, γαλάζιο, κόκκινο και χρυσό χρώμα, ενώ στις ταπεινές οικίες ήταν λευκοί και ακόσμητοι. Στην κατώτερη τοιχοποιία των χώρων με δημόσιο χαρακτήρα, όπως τα τρικλίνια, τοποθετούνταν μάρμαρα. Οι ορθομαρμαρώσεις αυτές είτε ήταν απλές, με μάρμαρα ενός χρώματος, είτε με μάρμαρα διαφόρων χρωμάτων και σχημάτων κοπής και συνέθεταν μαρμάρινους πίνακες (μαρμαροθετήματα).

Τοιχογραφίες με ποικίλη θεματολογία κοσμούσαν τους τοίχους: γεωμετρικά σχέδια και απομιμήσεις ορθομαρμαρώσεων, φυτικά, ανθικά σχέδια και σκηνές φύσης (λειμώνες), πολεμικές σκηνές και ιστορικά γεγονότα, ζωδιακοί κύκλοι και μυθολογικές παραστάσεις, επιγραφές χριστιανικού περιεχομένου και το σύμβολο του σταυρού. Η πληροφορία του Χρυσοστόμου ότι φιλοτεχνούνταν τοιχογραφίες με πολεμικές σκηνές και λειμώνες είναι σημαντική, διότι ανασκαφικά δεν έχουν ευρεθεί σπαράγματα ή ολοκληρωμένες τοιχογραφίες αυτής της θεματολογίας. Πάνω από τις κλίνες των στρατιωτών σπαθιά διακοσμούσαν τους τοίχους. Εκεί τώρα τοποθετείται ο σταυρός. Σταυροί ανηρτώντο στα υπέρθυρα και κοσμούσαν όλους τους χώρους της οικίας. Ζωγραφισμένα πορτραίτα προσφιλών προσώπων που είχαν αποβιώσει και εικόνες Αγίων ανηρτώντο στα υπνοδωμάτια των οικιών και στα εργαστήρια (μαγαζιά συνενωμένα με οικίες) των μεσαίων και μικρών αστών οι οποίοι είχαν ασπαστεί τον Χριστιανισμό. Εντοιχία ψηφιδωτά φιλοτεχνημένα με χρυσές ψηφίδες και άλλες ακριβές πρώτες ύλες επιλέγονταν από τους πλούσιους ιδιοκτήτες, για να προσδώσουν πολυτέλεια στους χώρους των οικιών τους. Παραπετάσματα χρησιμοποιούνταν ως κουρτίνες ή διαχωριστικά χώρων. Ζεύγη παραπετασμάτων, τα αμφίθυρα, τοποθετούνταν και στις δύο πλευρές της θύρας. Επίσης παραπετάσματα ανηρτώντο *πάντοθεν* και «έντυναν» τους τοίχους των δωματίων. Ήταν «ταπισσερί» ή «πανώ» τοίχου, κεντητά ή υφαντά με διάφορες παραστάσεις με πρόσωπα.

Η διακόσμηση των δαπέδων γινόταν με επίστρωση μαρμάρων ή ψηφιδωτών. Τα μαρμάρινα δάπεδα θεωρούνταν πολυτελέστερα από τα ψηφιδωτά. Οι μεγαλύτεροι χώροι υποδοχής επιστρώονταν με μάρμαρα διαφόρων χρωμάτων τοποθετημένα με την τεχνική *opus sectile*, ενώ τα ψηφιδωτά προορίζονταν για τις μικρότερες και λιγότερο πολυτελείς αίθουσες του ισογείου και των ορόφων, εκ των οποίων θεωρούνταν πολυτελέστερα εκείνα που εικόνιζαν άνθη. Στις φτωχικές οικίες το δάπεδο σχηματιζόταν από πατημένη γη. Υφαντοί και κεντητοί τάπητες

κατασκευασμένοι από βαμμένα *ἔρια* διακοσμούσαν τα δάπεδα των χώρων υποδοχής των αριστοκρατικών οικιών, αλλά λόγω της φθαρτότητας των υλικών, δεν σώθηκαν παρά ελάχιστα δείγματα, και αυτά κοπτικά.

Οι οροφές των πολυτελών οικιών ήταν περίτεχνες, με ανάγλυφες διακοσμήσεις φυτών, ζώων, ερωτιδέων και νειλωτικών σκηνών στην ξύλινη επιφάνεια, χρωματιστές και πλούσια διακοσμημένες με πολύ χρυσό ή άργυρο. Κατασκευάζονταν από ξύλο και έφεραν επαναλαμβανόμενα σχέδια, π.χ. αστέρια σε γαλάζιο κάμπο όμοιον με το χρώμα του ουρανού. Ο Χρυσόστομος επανειλημμένα ψέγει την επιχρύσωση της οροφής που φαίνεται ότι αποτελούσε διαδεδομένη διακοσμητική πρακτική στους πλούσιους οίκους. Επίσης συνήθης διακόσμηση της οροφής ήταν τα φατνώματα τα οποία αναδεικνύονταν περαιτέρω με την μερική επιχρύσωση, την επικόλληση κονιάματος και την εφαρμογή νωπογραφιών πάνω σε αυτό το υλικό που εικόνιζαν ζεύγη ερώτων και προσωπογραφίες. Ένα στοιχείο θεμελίωσης που λειτουργούσε κι ως στοιχείο διακόσμησης της οροφής ήταν η λίθινη καμάρα πάνω στην οποία στηριζόταν ο όροφος.

Οι πληροφορίες που εντοπίζονται διεσπαρμένες στα έργα του Ιωάννη Χρυσοστόμου συμπληρώνουν τις γνώσεις μας για την αρχιτεκτονική διάρθρωση και τα είδη, την κατανομή και το θεματολόγιο του διακόσμου του πρωτοβυζαντινού οίκου. Παρόλο που οι σχετικές πληροφορίες παρέχονται συνήθως με πολύ επιγραμματικό τρόπο, διαπιστώνεται ότι βρίσκονται σε διαλεκτική σχέση και συμπληρώνουν την κατά κανόνα αποσπασματική αρχαιολογική μαρτυρία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΕΠΙΠΛΩΣΗ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΥ

2. 1. Εισαγωγή

Η επίπλωση της οικίας της πρωτοβυζαντινής περιόδου χαρακτηρίζεται ως ρωμαϊκή από πολλούς μελετητές. Οι περισσότερες από τις πληροφορίες που μας δίνει ο Χρυσόστομος σχετικά με την επίπλωση του οίκου αφορούν τις πλούσιες κι ανώτερες κοινωνικές τάξεις. Οι αναφορές στην επίπλωση των οικιών των φτωχότερων κοινωνικών ομάδων είναι ελάχιστες. Τα έπιπλα των πλουσίων οικιών ήταν πολυτελή⁷³⁹ και δήλωναν τον πλούτο και την κοινωνική θέση των ιδιοκτητών τους. Για το λόγο αυτό φρόντιζαν να αγοράζουν μεγάλο αριθμό επίπλων, *μυρία έπιπλα*⁷⁴⁰, για να τις διακοσμήσουν. Η φράση *έπιπλα αγοράζων μυρία*, προφανώς δηλώνει ότι εκτός από τον μεγάλο αριθμό υπήρχε και ποικιλία επίπλων, δηλαδή έπιπλα για διαφορετικές χρήσεις, όπως κλίνες, στιβάδες, κλινίδια, τραπέζια, βάθρα, θρόνοι, υποπόδια, καθέδρες, σκαμνιά, δίφροι, σκίμποδες, κιβώτια. Το *αγοράζω* υποδηλώνει ότι στα εργαστήρια επίπλων υπήρχαν και έτοιμα κατασκευασμένα έπιπλα, ιδιαιτέρως έπιπλα αποθήκευσης, τα κιβώτια: *Έμοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς πωλουμένων κιβωτίων οὐδὲν ἄμεινον αὕτη ἢ κιβωτὸς διακεῖσθαι δοκεῖ, ἀλλὰ καὶ πολλῶ χειρὸν*⁷⁴¹.

Ένα πλούσιο σπίτι τότε στέγαζε τα μέλη της ευρύτερης οικογένειας και νέους οι οποίοι προσκολλούνταν σε ευπόρους, εκτελούσαν όλες τους τις επιθυμίες και

⁷³⁹ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ ἐλεημοσύνης, PG 55, 513: *Οἶκον μὲν οὖν δόξα στοαί, περίπατοι, χρυσοῦς ὄροφος, ἔδαφος ψηφίσι καλλωπισθὲν, λειμῶνες, παράδεισοι, ἀνδραπόδων ἀγέλαι, τὰ έπιπλα τὰ πολυτελῆ, ὧν οὐδὲν πρὸς τὸν ἄνθρωπον.*

⁷⁴⁰ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 15 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 235: *Πότε οὖν δυνήσῃ μίαν ἐκείνων ἀνύσαι τῶν ἐντολῶν, ὅταν πάντα ἀφείς περιέρχῃ τόκους συλλέγων, δανείσματα ῥάπτων, πραγματείας συντιθείς, ἀγέλας ἀνδραπόδων ὠνούμενος, ἀργυρᾶ σκεύη κατασκευάζων, ἀγροὺς καὶ οἰκίας καὶ έπιπλα ἀγοράζων μυρία;*

⁷⁴¹ Ἰω. Χρ., Λόγος 6 κατὰ Ἰουδαίων, PG 48, 914.

τρέφονταν απ' αυτούς⁷⁴², τις θεραπευίδες και τους υπηρέτες, που ήταν πολλοί και με διαφορετικές αρμοδιότητες. Ο οίκος αποτελούσε έναν ολόκληρο οργανισμό, όπου ελάμβαναν χώρα ποικίλες κοινωνικές και οικονομικές δραστηριότητες, συνεπώς και τα έπιπλα θα πρέπει να ήταν ανάλογα και τόσα, ώστε να εξυπηρετούν όλες τις ανάγκες της πλούσιας οικίας.

Όταν επρόκειτο να αποκτήσουν έπιπλα που θα τα χρησιμοποιούσαν για πολλά χρόνια, όπως έναν θρόνο ή μια κλίνη, τα παρήγγειλαν στο *τεκτονείον*⁷⁴³ δηλαδή στο εργαστήριο ξυλουργικής τέχνης. Η κατασκευή των επίπλων αυτών ήταν επιμελημένη. Το ξύλο είχε υποστεί επεξεργασία και ήταν διακοσμημένο με ανάγλυφες παραστάσεις. Τα διακοσμημένα έπιπλα ήταν τα πλέον επιθυμητά και πολύτιμα, όπως και οι διακοσμημένοι τοίχοι και τα δάπεδα, που αναδείκνυαν την ομορφιά και τον πλούτο του οίκου⁷⁴⁴. Τα ξύλινα έπιπλα ήταν συχνά σκαλιστά στον τόρνο⁷⁴⁵. Ο Χρυσόστομος παρομοιάζει την επεξεργασία των επίπλων στον τόρνο με το κοράλλι το οποίο είναι επίμηκες και έχει στρογγυλεμένες τις γωνίες, *Ὡσπερ ἀπό τινος τέχνης τὸ κοράλλιον ἐπιμήκη ἔχει τὴν γραμμὴν, καὶ τὰς γωνίας ἐκτετορευμένας*⁷⁴⁶. Συνήθης διακοσμητική τεχνική για την κατασκευή πολυτελών επίπλων ήταν επίσης η επαργύρωση ή επιχρύσωση καθώς και η διακόσμηση με μεταλλικά ελάσματα, ελεφαντόδοντο και πολύτιμους ή ημιπολύτιμους λίθους.

Φυσικά η επίπλωση ήταν λιτή⁷⁴⁷ στους οίκους των φτωχών και των μοναχών. Οι οικίες τους ήταν επιπλωμένες μόνο με τα αναγκαία έπιπλα κατά τον τύπο της

⁷⁴² Ἰω. Χρ., Ὁμ. 49 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 503: *Ἐντεῦθεν πολλοὶ τῶν νέων καὶ τὴν ὄραν ἀπέδοντο, καὶ παράσιτοι τοῖς εὐπόροις ἐγένοντο, καὶ ἐτέρας δουλοπρεπεῖς ὑπέμειναν διακονίας, ἀντὶ τούτων ὠνούμενοι τὸ τὰς τοιαύτας ἐπιθυμίας πληροῦν.*

⁷⁴³ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 19 υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 132: *ἄπελθε εἰς τεκτονείον· καὶ οὐκ ἐξετάξεις τὸν λόγον, καίτοι γε οὐδὲν οἶδας τῶν γινομένων ἐκεῖ· καὶ πολλὰ ἄπορα εἶναι σοὶ δοκεῖ· οἶον, ὅταν τορνεύῃ τὸ ξύλον, ὅταν μετασχηματίζῃ.*

⁷⁴⁴ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 11 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 494: *Τοῦτο τοίνυν καὶ ἐπὶ τῆς ψυχῆς λογίζου. Ὅταν γὰρ τοὺς μὲν τοίχους καὶ τὸ ἔδαφος καὶ τὰ έπιπλα καὶ τὰ ἄλλα πάντα καλλωπίζης, ἐλεημοσύνην δὲ μὴ παρέχῃς δαμιλῇ.*

⁷⁴⁵ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 19 υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 132: *ἄπελθε εἰς τεκτονείον· καὶ οὐκ ἐξετάξεις τὸν λόγον, καίτοι γε οὐδὲν οἶδας τῶν γινομένων ἐκεῖ· καὶ πολλὰ ἄπορα εἶναι σοὶ δοκεῖ· οἶον, ὅταν τορνεύῃ τὸ ξύλον, ὅταν μετασχηματίζῃ.*

⁷⁴⁶ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 14 υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολήν πρώτην, PG 62, 578.

⁷⁴⁷ Ἰω. Χρ., Λόγος 3 πρὸς πιστὸν πατέρα, PG 47, 370: *Οἴκοι δὲ εἴ τις αὐτὸν εἶδεν, ἐνόμισεν ἂν τινα εἶναι τῶν ἐν τοῖς ὄρεσι καθημένων· καὶ γὰρ ἡ οἰκία αὐτῶ πρὸς ἀκρίβειαν μοναστηρίου παντὸς διέκειτο, οὐδὲν ἔχουσα τῶν ἀναγκαίων πλέον.*

αυστηρής διακόσμησης των μοναστηριών. Οι υπηρέτες είχαν δικά τους έπιπλα τα οποία έπαιρναν μαζί τους, όταν έφευγαν από το σπίτι που υπηρετούσαν, *τὰ ἱμάτια καὶ τὰ ἔπιπλα πάντα συναγαγὼν καὶ καταδήσας, περὶ φυγῆς ἐβουλεύετο*⁷⁴⁸, προφανώς τα πιο αναγκαία για την καθημερινή τους ζωή, όπως έναν δίφρο ή κιβώτιο.

2. 2. Κλίνη

Οι αναφορές στην κλίνη που απαντώνται στις ομιλίες του Χρυσοστόμου είναι πάρα πολλές. Τις υπολογίσαμε στον αριθμό των 82. Ο μεγάλος αυτός αριθμός υποδηλώνει κατ' αρχήν την αντίληψη των συγχρόνων για το πόσο σημαντικό ρόλο είχε η κλίνη στον οίκο αλλά και το κοινωνικό επίπεδο και τον τρόπο ζωής που σηματοδοτούσε.

Η κλίνη ήταν απαραίτητο έπιπλο σε όλα τα σπίτια, φτωχικά ή πλούσια, ακόμη και στα καταγώγια και τους οικίσκους των μοναχών, των δούλων και των ανθρώπων που ζούσαν έξω από την πόλη. Η κλίνη εκτός από χρηστικό έπιπλο, ήταν και μέσο επίδειξης της οικονομικής κατάστασης και κοινωνικής τάξης του κατόχου της. Για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα η κλίνη αποτελούσε έπιπλο ύπνου, ξεκούρασης και καθίσματος. Για τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις η κλίνη ήταν έπιπλο επίδειξης πλούτου και σχετιζόταν με τον τρόπο με τον οποίο δεινούσαν στα επίσημα δείπνα και συνεπώς σηματοδοτούσε την επιβολή εξουσίας και δύναμης. Ο Χρυσόστομος στις ομιλίες του ψέγει την μανία των πλουσίων για επίδειξη της πολυτέλειας των κλινών με ηθικοπλαστικό σκοπό. Παραθέτουμε τα χωρία στα οποία αναφέρονται κλίνες:

Σύγκρισις τῆς βασιλικῆς δυναστείας καὶ πλούτου καὶ ὑπεροχῆς, PG 47, 389. -Λόγος 3 πρὸς Σταγείριον περὶ ἀθυμίας, PG 47, 490. -Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθένους συνεισάκτους, PG 47, 505. -Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθένους συνεισάκτους, PG 47, 508. -Περὶ τοῦ τὰς κανονικὰς μὴ συνοικεῖν ἀνδράσιν, PG 47, 515. -Περὶ παρθενίας, PG 48, 592· La virginité LXXIX, SC 125, 1-26,1, 16-19, σελ.376. -Εἰς νεωτέραν χηρεύσασαν, PG 48, 606· A une jeune veuve, SC 138, chap.4-5 (li 297-322), 5, 314-332, σελ. 142. -Λόγος 5 πρὸς τοὺς Ἄνομοίους, PG 48, 743-744· Sur l'incompréhensibilité de Dieu, contre les Anoméens V, SC 28 bis, σελ. 290. -

⁷⁴⁸ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 5 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 77.

Λόγος 12 εἰς τὸν παραλυτικὸν, PG 48, 805. -Λόγος 1 μετὰ τὰς καλάνδας, PG 48, 972. -
Λόγος 1 μετὰ τὰς καλάνδας, PG 48, 973. -Λόγος 1 μετὰ τὰς καλάνδας, PG 48, 979. -Λόγος
2 εἰς τὸν Λάζαρον, PG 48, 985. - Ὁμ. 2 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 44. -Ὁμ. 5 εἰς τοὺς
ἀνδριάντας, PG 49, 72. -Ὁμ. 19 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 196. -Κατήχησις 1 πρὸς τοὺς
μέλλοντας φωτίζεσθαι, PG 49, 224· Trois Catéchèses Baptismales, SC 366, Cat.1, 3, 8-23,
σελ.118-120. -Ὁμ. 1 πρὸς τοὺς λέγοντας ὅτι δαίμονες τὰ ἀνθρώπινα διοικοῦσι, PG 49, 251. -
Εἰς τὰς ἀγίας μάρτυρας Βερνίκην καὶ Προσδόκην, PG 50, 635. -Ὅτι ἐπικίνδυνον καὶ τοῖς
λέγουσι καὶ τοῖς ἀκούουσι τὸ πρὸς χάριν δημηγορεῖν, PG 50, 660. -Ἐγκώμιον εἰς τὴν ἀγίαν
μεγαλομάρτυρα Δροσίδα, PG 50, 692. -Ἐγκώμιον εἰς τὴν ἀγίαν μεγαλομάρτυρα Δροσίδα,
PG 50, 693. -Λόγος εἰς τὸν μακάριον Ἀβραάμ, PG 50, 740. -Λόγος 6 περὶ εἰμαρμένης ἢ
κατὰ γαστριμαργίας, PG 50, 773. - Ὁμ. εἰς τὸν παραλυτικὸν διὰ τῆς στέγης χαλασθέντα, PG
51, 56. -Ὁμ. Εἰς τὸν παραλυτικὸν διὰ τῆς στέγης χαλασθέντα, PG 51, 62. -Λόγος 1 εἰς τὸ
ἀσπάσασθε Πρίσκιλλαν καὶ Ἀκύλαν, PG 51, 193. -Ὁμ. ὅτε τῆς ἐκκλησίας ἔξω εὐρεθεὶς
Εὐτρόπιος ἀπεσπάσθη, PG 52, 399, γ', 12-17. -Εἰς τὴν ἐπίλυσιν τῆς Χαναanaίας, PG 52, 458.
-Λόγος ὅτι τὸν ἑαυτὸν μὴ ἀδικοῦντα οὐδεὶς παραβλάψαι δύναται, PG 52, 468· Lettre d' exil,
SC 103, 7, 49-53, σελ. 98. -Ἐπ. 120 Θεοδώρα, PG 52, 674. -Εἰς τὴν προσκύνησιν τοῦ τιμίου
καὶ ζωοποιοῦ σταυροῦ, PG 52, 840. -Ὁμ. 11 ὅτι δεῖ πολὺν τῆς ἀρετῆς ποιεῖσθαι λόγον, PG
53, 97. -Ὁμ. 66 ἠγγισαν δὲ, φησὶν, αἱ ἡμέραι Ἰσραὴλ τοῦ ἀποθανεῖν, PG 54, 566. -
Ἑρμηνεία εἰς τὸν 4 ψαλμὸν, PG 55, 59. -Εἰς τὸν 6 ψαλμὸν, PG 55, 77. -Εἰς τὸν 109
ψαλμὸν, PG 55, 273. -Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ ἐλεημοσύνης, PG
55, 515. -Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ ἐλεημοσύνης, PG 55, 516. -Εἰς
τὰ ὑπόλοιπα τοῦ πεντηκοστοῦ ψαλμοῦ καὶ περὶ μετανοίας, PG 55, 581. -Ἐτι εἰς τὴν
ἀσάφειαν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, PG 56, 181. -Λόγος εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἀγίας
Τεσσαρακοστῆς, PG 56, 536-537. -Ὁμ. 20 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 291. -Ὁμ. 83 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν,
PG 58, 750. -Ὁμ. 83 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 751. -
Ὁμ. 31 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 179. -
Ὁμ. 53 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 296. -
Εἰς τὴν ὄρχησιν τῆς Ἡρωδιάδος, PG 59, 523. -Ὁμ. 35 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν
Ἀποστόλων, PG 60, 256. -Ὁμ. 41 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 294. -
Ὁμ. 45 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 319. -Ὁμ. 10 ἔρμηνεία εἰς τὴν
πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 483. -Ὁμ. 11 ἔρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολήν,
PG 60, 492. -Ὁμ. 11 ἔρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 493. -Ὁμ. 11
ἔρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 494. -Ὁμ. 30 ἔρμηνεία εἰς τὴν πρὸς
Ῥωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 666. -Λόγος 1 παραινετικὸς περὶ μετανοίας, PG 60, 688. -Περὶ
σωτηρίας ψυχῆς, PG 60, 736. -Ὁμ. 21 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 179. -Ὁμ.
43 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 373. -Ὁμ. 23 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους

δευτέραν ἐπιστολή, PG 61, 560. -Περὶ τῆς παραβολῆς τοῦ οἰκονόμου τῆς ἀδικίας, PG 61, 786. -Ὁμ. 12 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 90. -Ὁμ. 13 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 98. -Ὁμ. 2 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολήν, PG 62, 195. -Ὁμ. 7 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολήν πρώτην, PG 62, 538. - Ὁμ. 14 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολήν πρώτην, PG 62, 572. -Ὁμ. 1 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τίτον ἐπιστολήν, PG 62, 670. -Ὁμ. 3 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Φιλήμονα ἐπιστολήν, PG 62, 717. -Νουθεσίαι πνευματικάι, PG 62, 744. -Ὁμ. 16 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν, PG 63, 127. -Λόγος 12, περὶ γαστριμαργίας καὶ μέθης, PG 63, 646. -Λόγος 30 ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον ἀπόστολον Παῦλον, PG 63, 802. -Λόγος 31 περὶ θανάτου, PG 63, 811. -Λόγος 32 περὶ ἀνδρείας καὶ ἰσχύος, PG 63, 818. -Λόγος 36, PG 63, 842. -Τοῦ αὐτοῦ περὶ τῶν ἐν νηστεία σωφρονούντων, PG 64, 16. -Ὁμ. 3 περὶ ἐλεημοσύνης καὶ εἰς τὸν πλούσιον καὶ τὸν Λάζαρον, PG 64, 437. -Ὁμ. 5 πρὸς τοὺς μεγάλα τὰ παρόντα νομίζοντας, PG 64, 457.

Οἱ κλίνες ἦταν ἐπιπλα ιδιωτικοῦ χώρου, δηλαδή τοῦ υπνοδωματίου⁷⁴⁹ ἀλλὰ καὶ ἐπιπλα χώρων υποδοχῆς, ὅπου ἐλάμβαναν χώρα συμπόσια καὶ ἐτρώγαν ἐπὶ κλινῶν ἀνακείμενοι⁷⁵⁰. Ὁ Χρυσόστομος, παρὰ το ὅτι εἶναι λεπτομερῆς στις ἀναφορὰς τοῦ καὶ πολλές φορές στους λόγους τοῦ χρησιμοποιοῦ εἰκόνες τῆς οἰκίας, τις οἱοῦσες ἐπαναλαμβάνει, δὲν ἀναφέρει τὸν ὄρο *ἀνάκλιντρο* γιὰ τὰ συμπόσια ἀλλὰ τὸν ὄρο *κλίνη*, στοιχεῖο ποῦ δηλώνει ὅτι ἡ κλίνη τοῦ υπνοδωματίου δὲν διαφοροποιεῖτο ὡς πρὸς τὴν μορφή τοῦ ἐπίπλου, ἀπὸ τὴν κλίνη τοῦ συμποσίου, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι εἶχαν ἀκριβῶς τὸ ἴδιο σχῆμα. Ἡ *στιβάς* ἐπίσης χρησιμοποιοῦται ἀπὸ τὸν Χρυσόστομο ἀντὶ τοῦ ὄρου *κλίνη* εἴτε γιὰ νὰ δηλώσει τὸ κρεβάτι τοῦ ὕπνου εἴτε τὸ ἀνάκλιντρο: *ἐπὶ τῶν στιβάδων κατακείμενοι, καὶ τὰ δεῖπνα τοῖς ἀρίστοις συνάπτοντες*⁷⁵¹. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι ὁ Χρυσόστομος σὲ μιὰ εἰκόνα λιτοῦ δείπνου μοναχῶν προτείνει στο ἀκροατήριό τοῦ νὰ χρησιμοποιοῦν στιβάδες (στρώματα) πρὸς *ἀνάπαυσιν*, ὅπως οἱ μοναχοί, καὶ ὄχι *τροφῆς*, διαχωρίζοντας τὶς κλίνες ὕπνου ἀπὸ τὶς κλίνες τῶν συμποσίων: *Εἶτα μικρὸν καθίσαντες, μᾶλλον δὲ ὕμνοις τὸ πᾶν*

⁷⁴⁹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 30 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 666: *Οἶδε γὰρ καὶ τράπεζα ἐφ' ἧς ὁ ἅγιος ἔφαγε, καὶ καθέδρα ἐφ' ἧς ἐκάθισε, καὶ κλίνη ἐφ' ἧς κατεκλίθη.*

⁷⁵⁰ Ἰω. Χρ., Λόγος 1 παραινετικὸς περὶ μετανοίας, PG 60, 688: *καὶ ὄγκον βρωμάτων, καὶ κίνας πολλοὺς τρεφομένους, καὶ ἐπὶ κλινῶν ἀνακείμενους.*

⁷⁵¹ Ἰω. Χρ., Λόγος 12 περὶ γαστριμαργίας καὶ μέθης, PG 63, 645.

κατακλείσαντες, διαναπαύονται ἐπὶ στιβάδος ἕκαστος πρὸς ἀνάπαυσιν μόνον πεπονημένης, οὐ τρυφῆν⁷⁵².

Σε πολλά σημεία των λόγων του Χρυσοστόμου, ἀντὶ της λέξεως κλίνη, συναντάται ἡ λέξις ευνή⁷⁵³ που κυρίως δηλώνει τὴ συζυγικὴ κλίνη καὶ γενικότερα εἶναι τὸ κρεβάτι, ὄχι ὡς ἐπιπλο, ἀλλὰ ὡς χρῆσις. Αναφέρεται ἐπίσης ὁ ὀρος χαμευνία⁷⁵⁴ δηλαδὴ τὸ χαμαὶ κοιμᾶσθαι, τὸ να κοιμάται κανεὶς κατάχαμα. Ἡ χαμευνία⁷⁵⁵ ἦταν μία ἀπὸ τὶς μορφές ἀσκήσις των μοναχῶν ἢ τρόπος ζωῆς για ὀσους ἠθέλαν να ζῆσουν σε ἀπομακρυσμένο οἰκίσκο, συνήθως ορεινὸ, μακριὰ ἀπὸ τὴν πόλη, καθὼς καὶ ἀναγκαῖος τρόπος ζωῆς για τὸς ἀστεγους, ἐπαίτες καὶ πένητες. Συναντάται ὁ ὀρος χαμαικοιτία⁷⁵⁶, που εἶναι συνώνυμος του ὀρου χαμευνία καὶ ἀπαξ ἀναφέρεται ὁ κράββατος για να περιγράψει τὸ κρεβάτι του ἀσθενούς⁷⁵⁷.

⁷⁵² Ἰω. Χρ., Ὅμ. 14 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 577.

⁷⁵³ Ἰω. Χρ., Λόγος 2 πρὸς ἄπιστον πατέρα, PG 47, 333. -Λόγος 3 πρὸς πιστὸν πατέρα, PG 47, 375. - Λόγος 1 πρὸς Δημήτριον μονάζοντα περὶ κατανύξεως PG 47, 408. -Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθένους συνεισάκτους, PG 47, 507. -Περὶ τοῦ τὰς κανονικὰς μὴ συνοικεῖν ἀνδράσι, PG 47, 528. -Περὶ τοῦ τὰς κανονικὰς μὴ συνοικεῖν ἀνδράσι, PG 47, 529. -Περὶ παρθενίας, PG 48, 574· La virginité, SC 125, LII, 2, 29-33, σελ. 290. -Περὶ παρθενίας, PG 48, 576-577· La virginité, SC 125, LIV, ve', 2-14, σελ. 302. -Περὶ μονανδρίας, PG 48, 615-616· Sur le mariage unique, SC 138, chap.4 (li.259-285), 4, 279-290, σελ.184-186. -Λόγος 1 περὶ ἱερωσύνης PG 48, 624· Sur la sacerdoce, SC 272, I, 2, 33-36, σελ.66. -Λόγος 3 περὶ ἱερωσύνης, PG 48, 648· Sur la sacerdoce, SC 272, III, 10, 114-116, σελ.172-174. -Λόγος 1 μετὰ τὰς καλάνδας, PG 48, 974. -Ὅμ. 77 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 709-710. -Ὅμ. 61 ὑπόμνημα εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 340. -Ὅμ. 41 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 256. -Ὅμ. 11 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 94-95. -Ὅμ. 36 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 315-316. -Ὅμ. 4 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολή, PG 61, 425. -Ὅμ. 14 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολή, PG 61, 501. -Ὅμ. 20 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 143-144. -Ὅμ. 7 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν δευτέραν, PG 62, 641. -Ὅμ. 6 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τίτον ἐπιστολήν, PG 62, 698.

⁷⁵⁴ Βλ. Λεξικὸν Σουΐδα ἢ Σούδα, χαμεύνης.

⁷⁵⁵ Ἰω. Χρ., Λόγος 2 πρὸς ἄπιστον πατέρα, PG 47, 333: ἔστω δὲ καὶ ἀνυπόδετος, καὶ χαμαὶ καθενδέτω.

⁷⁵⁶ Ἰω. Χρ., Λόγος 2 Κυριακῆ τῆς Τυροφάγου PG 60, 703: ὑπεμείνατε πείναν καὶ δίψαν, χαμαικοιτίαν καὶ ξηροφαγίαν. -Λόγος 1 παραινετικὸς περὶ μετανοίας, PG 60, 689: ἀγρυπνίαν, ἐγκράτειαν, χαμαικοιτίαν, ξηροφαγίαν, προσευχήν.

⁷⁵⁷ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 12 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 102: ἔφερον πάντες ἐπὶ τῶν κλινῶν καὶ κραββάτων οὓς εἶχον ἀσθενεῖς.

2. 2. 1. Υλικά κατασκευής

Οι κλίνες των φτωχών ήταν απλές, κατασκευασμένες από ξύλο⁷⁵⁸, χωρίς την πολυτελή διακόσμηση των κλινών των πλουσίων. Φυσικά στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις τα υλικά κατασκευής των κλινών ήταν χαμηλού κόστους, διότι το ξύλο υπήρχε σε αφθονία⁷⁵⁹ και η ξυλουργική τέχνη ήταν από τις βασικότερες τέχνες⁷⁶⁰.

Οι κλίνες των αριστοκρατικών οίκων, που χρησιμοποιούνταν στα υπνοδωμάτια, ήταν επίσης κατασκευασμένες από ξύλο και ήταν στιβαρές και σύνθετες κατασκευές. Κατά τον 3^ο και 4^ο αι. κατασκευάζονταν με υψηλό κεφαλάρι ενωμένο με την πλάτη, τοποθετούνταν πάνω σε βάθρο (εικ. 23) και ομοίαζαν με τους σύγχρονους καναπέδες, όπως φαίνεται σε ένα πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής μάλλον της Αφροδίτης, που είναι ξαπλωμένη σε κλίνη πάνω σε υψηλό βάθρο⁷⁶¹. Η πλάτη ήταν διακοσμημένη με γλυπτές ξύλινες διακοσμήσεις⁷⁶², ενώ τα πόδια ήταν σκαλιστά στον τόρνο (εικ. 24), όπως εικονίζονται σε δύο νεκρικές κλίνες σε ψηφιδωτό του 4^{ου} αι. μ.Χ., από τη Θεναί (Thanae) της Τυνησίας⁷⁶³. Από δύο εικονογραφημένα χειρόγραφα της Αινειάδας του 5^{ου} αι. μ.Χ.⁷⁶⁴ (Vergilius

⁷⁵⁸ 'Ιω. Χρ., 'Όμ. 83 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 750: *Ἄλλ' ὦ τῶν ἀνοήτων ἀνθρώπων, οἳ καὶ καταρῶνται τοῖς πένησι, καὶ φασὶ καταισχύνεσθαι καὶ οἰκίας καὶ βίον ὑπὸ πενίας· πάντα φύροντες! Τί γάρ ἐστιν αἰσχύνη οἰκίας; εἶπέ μοι. Οὐκ ἔχει κλίνην ἐξ ἐλέφαντος, οὐδὲ ἀργυρᾶ σκεύη, ἀλλ' ἐξ ὀστράκου πάντα καὶ ζύλων. Τοῦτο μὲν οὖν μεγίστη δόξα οἰκίας καὶ περιφάνεια.*

⁷⁵⁹ 'Ιω. Χρ., 'Όμ. 7 καὶ εἶπεν ὁ Θεός· ἐξαγαγέτω τὰ ὕδατα ἐρπετὰ ψυχῶν ζωσῶν, PG 53, 67: *Καθάπερ οὖν ἐπὶ τῶν δέντρων οὐ πάντα ἐστὶ ἔγκαρπα, ἀλλὰ καὶ ἄγκαρπα πολλά καὶ οὐκ ἔλλατον τῶν ἐγκάρπων κάκεῖνα θαυμαστήν ἡμῖν τὴν χρείαν παρέχεται, πρὸς τὴν ἀνάπαυσιν τὴν ἡμετέραν συντελοῦντα· καὶ γὰρ καὶ οἰκοδομὰς ἐξ αὐτῶν, καὶ πολλὰς ἑτέρας χρείας πρὸς τὴν ἡμετέραν ἀνάπαυσιν συντελοῦσας κατασκευάζομεν.*

⁷⁶⁰ 'Ιω. Χρ., 'Όμ. 15 εις τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 506: *Ἔστι τέχνη γεωργικὴ, ἔστιν ὑφαντικὴ, οἰκοδομικὴ· αἱ καὶ ἀναγκαῖαι σφόδρα εἰσὶ, καὶ μάλιστα συνέχουσιν ἡμῶν τὸν βίον. Αἱ γὰρ δὴ ἄλλαι διάκονοι τούτων εἰσὶν, ἢ χαλκευτικὴ, ἢ τεκτονικὴ, ἢ ποιμαντικὴ.*

⁷⁶¹ Μουσείο Μπενάκη Ελληνικού Πολιτισμοῦ. Δωρεά Λουκά Μπενάκη (ΓΕ 12833). Πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής μάλλον της Αφροδίτης, ξαπλωμένη σε κλίνη πάνω σε υψηλό βάθρο και υφασμάτινο ριχτάρι να πέφτει μπροστά. Από την Αίγυπτο, 3ος αι. μ.Χ. Ὑψ. 0,12 μ.

⁷⁶² Δελφίνια. Προσφιλῆς διακόσμηση για τις κλίνες του 4^{ου} και 5^{ου} αι., όπως αποδεικνύεται από τις απεικονίσεις κλινών (νεκρικές του 4^{ου} αι. και κλίνη υπνοδωματίου της Διδώς του 5^{ου} αι.).

⁷⁶³ Βλ. Patout-Burns, Jensen 2014, εικ. 145. -Ψηφιδωτό που εικονίζει δύο νεκρικές κλίνες για ένα ζευγάρι (C. Julius Serenus και Numitoria Saturnina) το οποίο εκτίθεται στο Sfax Archaeological Museum στην Τυνησία.

⁷⁶⁴ Weitzmann 1977, 36-37, πίν. 3.

Vaticanus), βλέπουμε ότι οι κλίνες είναι όμοιες με εκείνες του 4^{ου} αι.⁷⁶⁵, με πόδια σκαλιστά στον τórνο, πλαισιωμένες από ξύλινο κεφαλάρι που απολήγει σε γλυπτό δελφίни και πλάτη που ακουμπά στον τοίχο (εικ. 25). Σημαντικό στοιχείο στην εξέλιξη του επίπλου είναι ότι κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο αποκτά μεγάλο ύψος. Η κλίνη συμπληρώνεται από κλίμακα με λίγα σκαλοπάτια βοηθητικά για την ανάβαση σε αυτήν (εικ. 26). Η κατασκευή του κρεβατιού με σκάλα επιβεβαιώνεται από την μαρτυρία του Χρυσοστόμου ο οποίος ψέγει τους πλουσίους διότι έδιναν πολύ μεγάλη σημασία στο να είναι η ξύλινη κλίνη καλλωπισμένη με ωραίο βάθρο και κλίμακα: *Όταν γάρ φαίνεται τῷ ἀψύχῳ θαρρῶν μᾶλλον ἢ ἑαυτῷ καὶ τῇ ἐν αὐτῷ ζώσῃ ψυχῇ, καὶ διὰ τοῦτο τὸ ξύλον ἐπὶ τοσαύτην ἄγῃ προεδρίαν, πῶς οὐκ ἂν εἴη γέλωτος ἄξιος, οὐκ ἀπὸ τρόπων, ἀλλ' ἀπὸ σανίδων καλλωπίζεσθαι σπεύδων; Ὡσπερ ἂν εἴ τις διὰ τὸ βάθρον τὸ ἐν τῇ οἰκίᾳ καὶ διὰ τὴν κλίμακα καλὴν οὕσαν ἀξιοῖ μᾶλλον, ἢ διὰ τὸ ἄνθρωπος εἶναι, ἐναβρύνεσθαι. Τοῦτον καὶ ἐφ' ἡμῶν πολλοὶ μιμοῦνται νῦν. Ὡσπερ γὰρ ἐκεῖνος ἀπὸ τῆς εἰκόνας, οὕτως ἀπὸ ἱματίων ἕτεροι, καὶ ἐξ οἰκίας ἄλλοι, καὶ ἐξ ἡμιόνων καὶ ὀχημάτων, καὶ ἀπὸ κίωνων τῶν ἐν ταῖς οἰκίαις ἀξιοῦσι θαυμάζεσθαι*⁷⁶⁶.

Οι κλίνες των πλουσίων ήταν *κεκοσμημένα*⁷⁶⁷. Η διακόσμηση ήταν από το ίδιο ξύλο του σκελετού, ήταν δηλαδή σκαλιστές, ή κεκοσμημένες με άλλα υλικά, ένθετα στον ξύλινο σκελετό. Σε άλλα χωρία όμως καθίσταται σαφές ότι οι κλίνες των πλουσίων είχαν ένθετη αργυρή διακόσμηση ή ήταν δεμένες με ασήμι στις ενώσεις του σκελετού⁷⁶⁸. Οι αργυρένδετες κλίνες ήταν επιθυμία των γυναικών, οι οποίες περίμεναν από τους συζύγους τους να κατασκευάσουν για χάρη τους τέτοια έπιπλα, προφανώς διότι ήταν γι' αυτές μέσο επίδειξης της κοινωνικής τους θέσης⁷⁶⁹.

⁷⁶⁵ Βλ. Bernabò 2014-15, πίν. XI. -Σχεδιαστική απόδοση του εικονογραφημένου χειρογράφου της Αινειάδας, στο Stevenson 1983, 62, Picture 27. -Εικονίζεται η Διδώ να έχει αυτοκτονήσει με σπαθί πάνω στην κλίνη και γύρω της 7 γυναίκες.

⁷⁶⁶ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 4 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 51.

⁷⁶⁷ Ἰω. Χρ., Περὶ σωτηρίας ψυχῆς, PG 60, 736, 54-55: *ποῦ αἱ κεκοσμημένα κλῖναι;*

⁷⁶⁸ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 83 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 750: *Σχήμα γὰρ μάλιστα αἱ τῶν πλουτούντων οὐκ ἔχουσιν οἰκία. Ὅταν γὰρ ἴδῃς ξύλα περιβεβλημένα τάπησι, καὶ κλῖνας ἀργύρῳ ἐνδεδεμένας, ὥσπερ ἐν τῷ θεάτρῳ, ὥσπερ ἐν τῇ πομπῇ τῆς σκηνῆς, τί ταύτης τῆς ἀσχημοσύνης ἴσον γένοιτ' ἂν;*

⁷⁶⁹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 53 υπόμνημα εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 296: *οὐ σπουδάσεις τῷ παιδίῳ σου περιθεῖναι κόσμον χρυσοῦν, οὐδὲ τῇ γυναικὶ ἀργυρένδετον ποιῆσαι κλίνην.*

Υπήρχαν κλίνες οι οποίες ήταν *ἀργύρω πάντοθεν περιβεβλημένοι*⁷⁷⁰, δηλαδή ολόκληρος ο σκελετός της κλίνης περιβαλλόταν από άργυρο⁷⁷¹ ή διακοσμοίτο από άργυρο σε συνδυασμό με χρυσό⁷⁷². Πιο βαρύτεμες κλίνες ήταν κατασκευασμένες εξ ολοκλήρου από ασήμι⁷⁷³. Η κατασκευή μιας τέτοιας κλίνης ήταν μια μορφή επένδυσης χρημάτων, ένα περιουσιακό στοιχείο που θα μπορούσε να κληροδοτηθεί στους απογόνους ή και να ανακυκλωθεί και να αποδώσει την αξία του αργύρου στον ιδιοκτήτη της κλίνης. Στις μεγάλες αριστοκρατικές οικίες διατηρούνταν έπιπλα για πολλούς αιώνες, όπως π.χ. στην έπαυλη του Διονύσου στο Δίο, όπου βρέθηκαν τέσσερις χάλκινες προτομές που διακοσμούσαν μια κλίνη, η οποία είχε διατηρηθεί και χρησιμοποιείτο για τρεις αιώνες⁷⁷⁴. Οι πιο ακριβές και πολύτιμες κλίνες, όπως ήταν οι αργυρές, στολίζονταν με διακοσμητικά στοιχεία κατασκευασμένα από ελεφαντόδοντο⁷⁷⁵, που τους προσέδιδαν περίσσιο κάλλος.

Το ελεφαντόδοντο χρησιμοποιείτο σε έργα μικροτεχνίας, έργα υψηλής τέχνης, τα οποία ήταν δαπανηρά λόγω του υλικού τους και κατασκευάζονταν αποκλειστικά σε μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα, από τα οποία αξιολογότερα ήταν η Ρώμη, τα

⁷⁷⁰ Ίω. Χρ., Όμ. 11 έρμηνεία εις τήν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 492.

⁷⁷¹ Ίω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ ἐλεημοσύνης, PG 55, 516: *οὕτω καὶ σὺ, ὁ τὴν κλίνην τῷ ἀργύρῳ περιβάλλων ὁ τὸν ἵππον καὶ τὸν λίθον χρυσοῦν, ὁ τὰ δέρματα τοιαῦτα κατασκευάζων.* -Λόγος 1 μετὰ τὰς καλάνδας, PG 48, 973. -Λόγος 2 εις τὸν Λάζαρον, PG 48, 985.

⁷⁷² Ίω. Χρ., Λόγος 1 μετὰ τὰς καλάνδας, PG 48, 973: *Οὐκ ἀργύρῳ καὶ χρυσῷ, ἀλλὰ δάκρυσι καὶ ἐξομολογήσει πάντοθεν ἦν κεκαλλωπισμένη.*

⁷⁷³ Ίω. Χρ., Όμ. 21 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 179: *καὶ κλῖνας ἀργυρᾶς ἔχοντας.* -Όμ. 20 ὑπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 291: *εἰς ἀργυρᾶν κελεύσῃ κεῖσθαι κλίνην καὶ χρυσοῦν θάλαμον.* -Εἰς τὸν 6 ψαλμόν, PG 55, 77: *Ἀκουέτωσαν οἱ τὰς ἀργυρᾶς κλῖνας ἔχοντες.* -Όμ. ὅτε τῆς ἐκκλησίας ἐξω εὐρεθεῖς Εὐτρόπιος ἀπεσπάσθη, PG 52, 399: *ποῦ ὁ πλοῦτος; Ποῦ τὰ ἀργυρώματα; ποῦ αἱ κλῖναι αἱ ἀργυραῖ;*

⁷⁷⁴ Παντερμαλής 1996, 212.

⁷⁷⁵ Ίω. Χρ., Όμ. 7 ὑπόμνημα εις τήν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολήν πρώτην, PG 62, 538: *ὅτι μυρίοι κομπάσαντες ἐν αὐτῷ, τέφρα ἐγένοντο καὶ κόνις, ὅτι καὶ νῦν δίκην τίνουσι τὴν ἐσχάτην, τῶν ἐν ὀστράκῳ καὶ ἔλωφ διαιτηθέντων πολλῷ τυγχάνοντες πτωχότεροι, τῶν ἐν κοπρία πολλάκις οἱ ἐπὶ τῶν κλινῶν τῶν ἐλεφαντίνων ἀπορώτεροι.* -Λόγος 1 μετὰ τὰς καλάνδας, PG 48, 972: *τὸ δὲ ἐπὶ κλινῶν ἐλεφαντίνων καθευδῆσαι, ποίαν ἠδονὴν ἔχει; ποίαν παραμυθίαν; Μὴ γὰρ ἠδίω καὶ γλυκύτερον ἡμῖν τὸν ὕπνον ἐργάζεται τῆς κλίνης τὸ κάλλος;* - Λόγος 1 μετὰ τὰς καλάνδας, PG 48, 973: *Εἰ δὲ τὸ ἐπὶ ἐλεφαντίνων κλινῶν καθεῦδεν ἐγκλημα, ὅταν καὶ ἀργύρῳ περιβεβλημένοι πάντοθεν ὦσι, ποίαν ἐξομεν ἀπολογία; Βούλει κάλλος κλίνης ἰδεῖν; Ἐγὼ σοι δείκνυμι νῦν, οὐκ ἰδιωτικῆς, οὐδὲ στρατιωτικῆς, ἀλλὰ βασιλικῆς κλίνης εὐπρέπειαν.*

Μεδιόλανα, η Ραβέννα και το Αρελάτο στη Δύση, η Αντιόχεια, η Αλεξάνδρεια και η Κωνσταντινούπολη στην Ανατολή, η οποία έγινε και το κυριότερο κέντρο παραγωγής κατά τον 6ο αι. Τα ελεφαντοστά που φιλοτεχνήθηκαν την εποχή του Χρυσοστόμου έξω από την Κωνσταντινούπολη, παραγγέλθηκαν από οικογένειες Συγκλητικών της Ρώμης όπως οι Σύμμαχοι και οι Νικόμαχοι, και διακρίνονται για την καθαρά κλασική τεχνοτροπία τους⁷⁷⁶. Τα σκαλιστά διακοσμητικά στοιχεία, είτε ελεφάντινα είτε οστέινα για τους λιγότερο πλούσιους, κατασκευάζονταν σε καλούπια αφού προηγουμένως είχαν ριφθεί οξέα στο οστό, ώστε να γίνει εύπλαστο σαν το κερί, ή δημιουργούνταν από φύλλα λεπτά και σκαλιστά με διάφορες παραστάσεις, με τα οποία καλύπτονταν οι προσόψεις των επίπλων⁷⁷⁷.

Η μετοχή *χαλκεύοντες* μας πληροφορεί ότι ο χαλκουργός δεν αναλάμβανε μόνο την κατασκευή των σκευών αλλά και του σκελετού της κλίνης: *Εἰ ἐλέφαντος κλίνη κεχρησθαι κατηγορίας ἄξιον, οἱ πολὺν αὐταῖς περιβάλλοντες ἄργυρον, μᾶλλον δὲ ἐξ ἀργύρου μόνου χαλκεύοντες, οὐ κλίνας, ἀλλ' ἤδη καὶ ὑπόβαθρα, καὶ λέβητας, καὶ κεράμια, καὶ ἀμίδας, ποίας ἂν τύχοιεν συγγνώμης;*⁷⁷⁸. Συνεπώς ο σκελετός της κλίνης δεν ήταν αποκλειστικά ξύλινος, αλλά και μεταλλικός. Ο σκελετός της μεταλλικής κλίνης ήταν είτε επάργυρος είτε εξ ολοκλήρου αργυρός. Αν η κλίνη ήταν επάργυρη, θα μπορούσε ο σκελετός της να ήταν χάλκινος, οπότε θα ήταν χαμηλότερου κόστους, αλλά με την επαργύρωση θα έδειχνε το ίδιο πολυτελής με τον αργυρό.

Το ότι δεν αναφέρονται χάλκινες κλίνες στις ομιλίες του Χρυσοστόμου δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν στην εποχή του. Το κήρυγμά του επικεντρώνεται στις πολυτελείς επάργυρες, αργυρές, ελεφάντινες, χρυσόπαστες ή διάχρυσες κλίνες, διότι η τόση πολυτέλεια των κλινών ήταν όχι μόνον προκλητική, αλλά και ηθικά μεμπτή. Οι χάλκινες κλίνες δεν ήταν τόσο δαπανηρές και ήταν πιο συνηθισμένες, αφού χρησιμοποιούνταν ήδη από την ελληνιστική περίοδο⁷⁷⁹. Το γεγονός ότι τα ευρήματα χάλκινων κλινών είναι λίγα οφείλεται στη συνήθη πρακτική της ανακύκλωσης των πεπαλαιωμένων και καταπονημένων αντικειμένων που ήταν κατασκευασμένα από χαλκό, κάνοντας επαναχύτευση αυτών, για να κατασκευαστούν καινούρια, πρακτική γνωστή από τις πηγές και από τον Χρυσόστομο⁷⁸⁰. Από προγενέστερους αιώνες, ένα

⁷⁷⁶ Γαλάβαρης 1978, τ. 7, 375-376.

⁷⁷⁷ Olch-Stern, Hadjilazaro-Thimme 2007, 334 και 361-367.

⁷⁷⁸ Ἰω. Χρ., Λόγος 6 περί εἰμαρμένης ἢ κατὰ γαστριμαργίας, PG 50, 773.

⁷⁷⁹ Deonna 1938, 1-2.

⁷⁸⁰ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ ρητὸν τοῦ ἀποστόλου, PG 48, 1019.

ετρουσκικό κρεβάτι από κράμα χαλκού, από τον τάφο Regulini Galassi, εκτίθεται στο Museo Gregoriano της Ρώμης⁷⁸¹, ενώ δύο χάλκινα ανάκλιτρα από την Πομπηία εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Νάπολης⁷⁸².

Οι πλέον πολυτελείς κλίνες ήταν χρυσόπαστες⁷⁸³, δηλαδή επενδυμένες με φύλλο χρυσού. Ο Χρυσόστομος αναφέρει και κλίνες διάχρυσες⁷⁸⁴ οι οποίες ήταν νεκρικές κλίνες πλουσίων. Οι κλίνες αυτές είχαν χρυσή διακόσμηση, χωρίς να είναι εξ ολοκλήρου καλυμμένες με φύλλο χρυσού, αλλά μερικώς διακοσμημένες με χρυσό. Ποια ήταν η διακόσμηση της διαχρύσου κλίνης, εξηγεί καθαρά ο Χρυσόστομος με την αναφορά του στο διάχρυσο ιμάτιο, το οποίο ήταν μεταξωτό ή πορφυρό ύφασμα κεντημένο ή υφασμένο με χρυσοκλωστές: *Οὐκ εἶπε, ἐν χρυσῷ, ἀλλὰ, Διαχρύσῳ. Ἄκουε συνετῶς. Τὸ χρυσοῦν ἰμάτιον ὄλον ἐστὶ χρυσοῦν· τὸ δὲ διάχρυσον μέρη μὲν ἔχει χρυσᾶ, μέρη δὲ σηρικά. Διὰ τί οὖν μὴ χρυσοῦν ἰμάτιον εἶπε φορεῖν τὴν νύμφην, ἀλλὰ διάχρυσον;*⁷⁸⁵.

2. 2. 2. Χρήση

Η κλίνη εκτός από έπιπλο του θαλάμου, κοιτώνα ή γυναικωνίτη, ήταν και έπιπλο του τρικλινίου, που ήταν ο χώρος δεξιώσεων και συμποσίων της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Όπως αναφέρθηκε στο πρώτο κεφάλαιο, στις οικίες της ύστερης αρχαιότητας αναγνωρίζονται δύο ειδών αίθουσες εστίασης (τρικλίνια): τα απλό ορθογώνιο τρικλίνιο και το αψιδωτό τρικλίνιο. Εκτός των ορθογώνιων κλινών

⁷⁸¹ Richter 1966, εικ. 267.

⁷⁸² Richter 1966, εικ. 309 και 310.

⁷⁸³ 'Ιω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ ἐλεημοσύνης, PG 55, 515: *Αἱ δὲ κλῖναι αἱ ἀργυρένδετοι, αἱ χρυσόπαστοι, καὶ τὰ ὑποπόδια, καὶ οἱ λέβητες οἱ ἐντεῦθεν κατεσκευασμένοι.*

⁷⁸⁴ 'Ιω. Χρ., 'Εγκώμιον εἰς τὴν Ἀγίαν μεγαλομάρτυρα Δροσίδα, PG 50, 692: *Μὴ γάρ μοι τοῦτον εἶπης τὸν ἐπὶ τῆς κλίνης τῆς διαχρύσου φερόμενον, τὸν τῆς πόλεως προπεμπούσης ἀπάσης, τὸν τῶν δήμων εὐφημούντων, τὸν ἰμάτια σηρικά καὶ διάχρυσα μετὰ πολλῆς ἔχοντα ἐπεστοιβασμένα τῆς ἀφθονίας.*

⁷⁸⁵ 'Ιω. Χρ., 'Ομ. ὅτε τῆς ἐκκλησίας ἔξω εὐρεθεὶς Εὐτρόπιος ἀπεσπάσθη, PG 52, 409-410. –Για τη σημασία του ὀρου διάχρυσον, Βλ. 'Ιω. Χρ., 'Ομ. ὅτε τῆς ἐκκλησίας ἔξω εὐρεθεὶς Εὐτρόπιος ἀπεσπάσθη, PG 52, 410: *Διάχρυσον τὸ ἰμάτιον, ποικίλον τὸ ἰμάτιον.* –Αυτόθι, *Διὰ τοῦτο οὐκ ἔδειξε τὸ ἰμάτιον χρυσοῦν, ἀλλὰ διάχρυσον. Ἡ σηρικὴ ἐστίν, ἢ πορφυρᾶ ἐστίν.* –Εἰς τὸν 44 ψαλμόν, PG 55, 201: *κἂν κρόσσους, κἂν διάχρυσα εἶπω.*

(ανακλίντρων), που τοποθετούνταν σε διάταξη σχήματος Π μέσα στον ορθογώνιο χώρο, υπήρχαν και ανάκλιτρα ημικυκλικού σχήματος, γνωστά ως «στιβάδια»⁷⁸⁶, τα οποία τοποθετούνταν είτε στα ορθογώνια τρικλίνια είτε στο εσωτερικό των αψιδωτών τρικλινίων, με τη σιγμοειδή τράπεζα στο κέντρο τους, για να γευματίζουν οι δαιτυμόνες ανακεκλιμένοι. Ο Jean-Marie Dentzer στην έρευνά του για το πώς δειπνούσαν στους αρχαίους χρόνους (7^{ος}-4^{ος} αι. π.Χ.), συμπεραίνει ότι η ανάκλιση στα γεύματα ήταν ανατολίτικη συνήθεια⁷⁸⁷.

Το στιβάδιο αναφέρεται από τον Λουκιανό και τον Πλούταρχο και είναι υποκοριστικό της λέξεως «στιβάς»⁷⁸⁸ που σημαίνει στρώμα. Η Katherine Dunbabin θεωρεί ότι το στιβάδιο πρωτοεμφανίστηκε στα τέλη του 1^{ου} αι. μ.Χ., ενώ αρχαιολογικά ευρήματα αποδεικνύουν ότι αυτό γίνεται του συρμού τον 2^ο-3^ο αι.⁷⁸⁹. Είναι βέβαιο ότι το στιβάδιο πρωτοχρησιμοποιήθηκε ως στιβάς (στρώμα)⁷⁹⁰ τοποθετημένη πάνω στο έδαφος, σε συμπόσια που λάμβαναν χώρα στην ύπαιθρο⁷⁹¹. Στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκε η στρωμή πάνω σε χτιστά ή μαρμάρινα βάρη ημικυκλικού σχήματος, πάλι σε εξωτερικό χώρο, κατά τον 3^ο αι. μ.Χ.

Μεταξύ 2^{ου} - 4^{ου} αι. μ.Χ., παραστάσεις με γεύματα στην εξοχή που λάμβαναν χώρα πάνω σε στιβάδιο (στρώμα χωρίς κλίνες) ή σε κλίνες με στρωμή ήταν δημοφιλείς στη διακόσμηση τάφων, κατακομβών ή σαρκοφάγων⁷⁹². Η ίδια θεματολογία συναντάται σε μικρογραφίες, ελεφάντινα διακοσμητικά, ψηφιδωτά και αργυρά πινάκια. Ήδη από τον 4^ο αιώνα μ.Χ., το στιβάδιο δεν χρησιμοποιείτο αποκλειστικά για συμπόσια σε ανοιχτό χώρο αλλά και στην οικία στην αίθουσα συμποσίων⁷⁹³, το τρικλίνιο⁷⁹⁴.

⁷⁸⁶ Ellis 1997, 41-51. -Rossiter 1991, 199-214. -Dunbabin 1991, 121-137.

⁷⁸⁷ Dentzer 1982, 51-69.

⁷⁸⁸ Η λατινική λέξη *stibadium/stibadia* σημαίνει ανάκλιτρο.

⁷⁸⁹ Dunbabin 1996, 74.

⁷⁹⁰ Dunbabin 1991, 132-133.

⁷⁹¹ Dunbabin 1991, 131-135.

⁷⁹² Βλ. για παράδειγμα ταφική παράσταση στη Ρώμη, στην οποία οι συμποσιαστές τρώνε ξαπλωμένοι σε στιβάδιο κάτω από πέργκολα αμπέλου, Tran Tam Tinh 1974, 71-72, αρ. 50, εικ. 57 (πιθανόν αρχές 3^{ου} αι. μ.Χ.).

⁷⁹³ Jobst 1976-77, 73-82 (πιθανότατα τέλη 3^{ου} - αρχές 4^{ου} αι. μ.Χ.).

⁷⁹⁴ Καταχρηστικώς ονομάζεται τρικλίνιο, διότι ο χώρος συμποσίων δεν είχε μόνο τρεις κλίνες, αλλά περισσότερες.

Στις ομιλίες του Χρυσόστομου απαντά ο όρος *στιβάδες*⁷⁹⁵, προφανώς διότι για την πολυτέλεια των κλινών, εκτός από το έπιπλο αυτό καθεαυτό, έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο η στρωμή της κλίνης, η οποία ήταν πολυτελής, απαλή και μαλακή. Ο Χρυσόστομος αναφέρεται σε *στιβάδες ανάπαυσης*⁷⁹⁶, δηλαδή κλίνες ύπνου, και σε *στιβάδες τρυφής*, που ήταν τα ανάκλιτρα των πλουσίων στους χώρους συμποσίων. Οι *στιβάδες χόρτου*⁷⁹⁷, ήταν τα ευτελή στρώματα των φτωχών τα οποία τοποθετούσαν στο έδαφος για να κοιμηθούν. Ήταν όχι μόνο φθηνά, εύκολα στην κατασκευή αλλά και ελαφρά στη μεταφορά, όταν επέλεγαν έναν άλλον τόπο για να κοιμηθούν το βράδυ, ειδικά οι δούλοι⁷⁹⁸, οι άστεγοι⁷⁹⁹, οι ανάπηροι, οι επαίτες⁸⁰⁰ και

⁷⁹⁵ Ίω. Χρ., Λόγος ότι τὸν ἑαυτὸν μὴ ἀδικοῦντα οὐδεὶς παραβλάψαι δύναται, PG 52, 468: *καὶ γέλωσ προκείμενοι τῷ θεάτρῳ τῶν οἰκετῶν, μᾶλλον δὲ τραγωδία καὶ δακρύων ὑπόθεσις τοῖς ἐπιεικεστέροις αὐτῶν, καὶ μηδένα εἰδότες τῶν παρόντων, μήτε εἰπεῖν τι καὶ ἀκοῦσαι δυνάμενοι, ἀλλὰ φοράδην ἀπὸ τῶν στιβάδων ἐπὶ τὴν κλίνην ἀγόμενοι.*

⁷⁹⁶ Ίω. Χρ., Όμ. 14 υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 577: *Εἶτα μικρὸν καθίσαντες, μᾶλλον δὲ ὕμνοις τὸ πᾶν κατακλείσαντες, διαναπαύονται ἐπὶ στιβάδος ἕκαστος πρὸς ἀνάπαυσιν μόνον πεποιημένης, οὐ τρυφῆν.* Όμ. 14 υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 577: *οὗτοι δὲ ἔτι νήφουσιν, ἅσιοι μένοντες ἕως ὄψε, καὶ τοῖς ὕμνοις προσανέχοντες. Ἐσπέρας δὲ πάλιν καταλαβούσης, οἱ μὲν εἰς λουτρά καὶ ἀνέσεις σπεύδουσιν· ἐκεῖνοι δὲ τῶν πόνων ἀπολύσαντες ἑαυτοὺς, τότε τῇ τραπέζῃ προσανέχουσιν, οὐκ οἰκετῶν πλῆθος ἐγείροντες, οὐδὲ περιτρέχοντες τὴν οἰκίαν, οὐδὲ θορυβοῦντες, οὐδὲ ὅσα πολλὰ παρατιθέμενοι, οὐδὲ κνίσσης γέμοντα, ἀλλ' οἱ μὲν ἄρτον μόνον καὶ ἄλας, οἱ δὲ ἔλαιον προστιθέντες, ἕτεροι δὲ, ὅσοι ἀσθενέστεροί εἰσι, καὶ λαχάνων ἔχονται καὶ ὀσπρίων.* –Συγκρίνεται ο τρόπος ζωῆς των πλουσίων κοσμικῶν και των μοναχῶν. Από το κείμενο προκύπτει ότι οι μοναχοί δεινούσαν, αμέσως μετά ἔψαλλαν ὕμνους και στη συνέχεια αναπαύονταν-κοιμώνταν. –Βλ. Όμ. 66 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 628, όπου ο Χρυσόστομος αναφερόμενος στον ταπεινὸ βίον του Ιησοῦ μας πληροφορεῖ ότι αναπαύτηκε σε στιβάδα χόρτου που κατασκεύασε ο ἴδιος. Προφανῶς η κατάκλιση των πτωχῶν σε στιβάδες συνηθιζόταν στην Ανατολή κατά την εποχή που ἔζησε ο Χριστός ἢ και ενωρίτερα.

⁷⁹⁷ Ίω. Χρ., Όμ. 69 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 653: *Καὶ στιβάς αὐτοῖς χόρτος ἀπλῶς ὑπόκειται, καθάπερ ἐν ἐρήμῳ ἀριστοποιῶν ὁ Χριστὸς ἐποίησε. Πολλοὶ δὲ οὐδὲ ὑπωρόφιοι τοῦτο ποιοῦσιν, ἀλλ' ἀντὶ στέγης τὸν οὐρανὸν ἔχουσι, καὶ τὴν σελήνην ἀντὶ φωτὸς λύχνου οὐ δεομένου ἐλαίου, οὐδὲ τοῦ διακονησομένου.* –Ο ὅρος *στιβάδες* κατά την αρχαιότητα συνδέθηκε με τη Διονυσιακή λατρεία: α) ἦταν σωροὶ φυλλωμάτων και καλάμων και β) ονομάζονταν οι συγκεντρώσεις προς τιμὴν του θεοῦ Διονύσου. –Βλ. Jeanmaire 1951, 22, 174, 249 και 538.

⁷⁹⁸ Ίω. Χρ., Περὶ παρθενίας, PG 48, 585-586· La virginité, SC 125, LXX 2, 21-30, σελ. 346: *Ἄρα διὰ τὴν στρωμνὴν τὴν ἀπαλήν; Καὶ μὴν ἐπὶ ἐδάφους ἢ ἐπὶ στιβάδος οἱ πλείους καθεύδουσιν. Ἀλλὰ διὰ τὴν ἄδειαν; Ἀλλ' οὐδὲ μικρᾶς καιροῦ ῥοπῆς εἰσι κύριοι. Ἀλλὰ διὰ τὴν ῥαστώνην; Ἀλλ' οὐ διαλιμπάνουσι μόχθοις κοπτόμενοι καὶ ταλαιπωρίαίς. Τί ποτ' οὖν ἔστι τὸ ποιοῦν τὸν ὕπνον ἡδύν; Οἱ πόνοι, καὶ τὸ πρότερον εἰς χρεῖαν καταστάντας οὕτως αὐτοῦ μεταλαμβάνειν. Τοὺς δὲ πλουτοῦντας ἂν μὴ μέθη*

οι πένητες⁸⁰¹. Επίσης σε στιβάδες κοιμούνταν ορισμένες ευσεβείς κόρες από επιλογή, διότι το θεωρούσαν άσκησι μαζί με άλλες στερήσεις, επιδιώκοντας να διάγουν ταπεινό και απλό βίο⁸⁰². Οι νέοι (ελεύθεροι και δούλοι) που οδηγούνταν σε δάσκαλο για να διδαχθούν μια τέχνη, έφευγαν από την πατρική τους οικία και υποχρεώνονταν για όσο χρόνο διαρκούσε η εκπαίδευση να διαμένουν εντός της σχολής. Για τούτο ο κάθε πατέρας φρόντιζε να εφοδιάζει τον μαθητευόμενο με τροφές και στρώματα, που τα χρησιμοποιούσε για να κοιμάται κατά τη διάρκεια των σπουδών του στο διδασκαλείο⁸⁰³. Στρώματα, στιβάδας, έφτιαχναν οι πολίτες της πρωτοβυζαντινής

βαπτισθέντας ή νύξ καταλάβη, ανάγκη διά παντός άγρυπνεΐν και έπιστρέφεσθαι και άλύειν έπί τών μαλακών κειμένους στρωμάτων. -Όμ. 16 υπόμνημα εις την προς Τιμόθεον έπιστολήν πρώτην, PG 62, 589-590: *Έγώ δέ κών τούς οΐκέτας μιμήσασθαι παραινώ...και έπί στιβάδος καθεύδοντες, και άρτου μόνον πληρούμενοι, και την άλλην πΰσαν δίαιταν έχοντες εύτελή.*

⁷⁹⁹ 'Ιω. Χρ., Όμ. 11 προς Κορινθίους πρώτη έπιστολή, PG 61, 94-95: *Όταν οΰν άνέλθης οΐκαδε, όταν έπί τής εύνης άνακλιθής, όταν φώς ή περι τον οΐκον λαμπρόν, όταν έτοιμη και δαυιλής ή τράπεζα, τότε άναμνήσθητι του΄ ταιλιπώρου και άθλίου εκείνου, του΄ περιόντος κατά τούς κύνας έν τοΐς στενωποΐς και τῷ σκότῳ και τῷ πηλῷ, καιτοι πολλάκις εκείθεν άπιόντος οΰκ εις οΐκίαν οΰδε προς γυναΐκα, οΰδ' εις εύνην, άλλ' εις στιβάδα χόρτου, καθάπερ τούς κύνας όρῶμεν δι' όλης λυττωντας νυκτός. Και σὺ μὲν, κών μικράν τινα σταγόνα κατενεχθεΐσαν από τής στέγης ΐδης, πάντα άνατρέπεις τον οΐκον, οΐκέτας καλών, πάντα κινών· εκείνος δέ έν ρακίοις και χόρτῳ και πηλῷ κείμενος, άπαντα ύπομένει τον κρυμόν.*

⁸⁰⁰ 'Ιω. Χρ., Περι έλεημοσύνης, PG 51, 261: *πολὺς αύτοΐς πάντοθεν ό πόλεμος, και διπλή ή πολιορκία, του΄ λιμο΄ κατεσθίνοντος ένδον τὰ σπλάγχνα, του΄ κρυμο΄ πηγνύοντος την σάρκα ε΄ξωθεν, και νεκράν έργαζομένον. Διό και πλείονος μὲν αύτοΐς τροφής δεΐ, ίσχυροτέρας δέ τής περιβολής, και στέγης, και στιβάδος, και ύποδημάτων, και πολλών έτέρων. Και τὸ δὴ πάντων χαλεπώτερον, οΰδε έργασίας τις έστιν αύτοΐς εύπορία· οὐ γάρ επιτρέπει του΄ έτους ή ὥρα.*

⁸⁰¹ 'Ιω. Χρ., Λόγος 1 μετά τὰς καλάνδας, PG 48, 973: *Όταν γάρ έννοήσης, ότι έν κρυμῷ έσχάτῳ, έν νυκτι μέση, σου καθεύδοντος έπί κλίνης, ό πένης έπί στιβάδος έρρίπται έν τοΐς τών βαλανείων προπυλαίοις, καλάμην περιβεβλημένος, τρέμων, πηγνύμενος τῷ κρύει, άγχόμενος τῷ λιμῷ.*

⁸⁰² 'Ιω. Χρ., Όμ. 13 υπόμνημα εις την προς Έφεσίους έπιστολήν, PG 62, 98: *Ταύτας δὴ τὰς οΰτως άπαλὰς κόρας ήκουσα έγώ, ότι εις τοσαύτην σκληραγωγίαν έαυτὰς ήγαγον, ως τὰ τραχύτερα τών τριχίνων περιθέσθαι έαυτῶν τοΐς σώμασι γεγυμνωμένοις, και άνυποδήτους εΐναι τὰς άπαλὰς πτέρνας εκείνας, και έπί στιβάδος κατακεΐσθαι· μάλλον δέ τὸ πλέον έγρηγορέναι τής νυκτός, και ο΄υτε μύρον, ο΄υτε άλλου τινός τών παλαιῶν πρόνοιαν ποιεΐσθαι, αλλά και την ο΄υτω θεραπευομένην κεφαλήν άτημέλητον έχειν, άπλῶς και εΐκή τὰς τρίχας ένδεδεμένην, ὥστε μη εις άσχημοσύνην έμπεσεΐν.*

⁸⁰³ 'Ιω. Χρ., Προς τούς άπολιμπανομένους τών θείων συνάξεων, και εις τὸ άγιον και σωτήριον βάπτισμα του΄ Σωτήρος ήμῶν 'Ιησο΄ Χριστο΄, PG 49, 365: *Οΐκέτας έχετε πολλοΐ τών ένταϋθα παρόντων και υΐο΄ς, και μέλλοντες αύτούς παραδιδόναι τοΐς τών τεχνῶν έπιστάταις, ὧν αν' έλοισθε, και την οΐκίαν αύτοΐς την ύμετέραν άβατον ποιεΐτε καθάπαξ, και στρώματα και τροφὰς και την άλλην άπασαν αύτοΐς παρασκευάσαντες διακονίαν, τῷ διδασκάλῳ συγκατοικίζετε άπειργοντες αύτούς τής*

περιόδου και κάθονταν πάνω τους, μπροστά από τα εργαστήρια-μαγαζιά της εποχής, όταν μαζεύονταν στην αγορά για να γιορτάσουν ή να πανηγυρίσουν⁸⁰⁴. Συνεπώς, επειδή οι στιβάδες ήταν στρώματα και ήταν το βασικό υλικό για να προσφέρει άνεση και πολυτέλεια στις κλίνες, υπερίσχυσε ο όρος στιβάς δηλώνοντας όλο το σύνολο, την κλίνη ύπνου ή το ανάκλιτρο των συμποσίων⁸⁰⁵ (εικ. 1).

Η στρωμνή της κλίνης έπαιζε το σημαντικότερο ρόλο στον καθορισμό της πολυτέλειας⁸⁰⁶, διότι η βάση του επίπλου μπορεί να ήταν ξύλινη ή μεταλλική, ώστε να μετακινείται ή και χτιστή (επιχρισμένη ή επενδυμένη με ορθομαρμάρωση)⁸⁰⁷, οπότε η πολυτέλεια στο ανάκλιτρο προσεδίδετο με τη στρωμνή. Ο Χρυσόστομος σε σκηνή φιλοξενίας που παραθέτει στην ομιλία του *Εἰς τὸ Ἀσπάσασθε Πρίσκιλλαν καὶ Ἀκύλαν*⁸⁰⁸, τοποθετεί την στρωμνή στην ίδια θέση με την αργυρένδετη κλίνη ως προς την αξία των υλικών για την ποιότητα της προσφερόμενης φιλοξενίας. Η στρωμνή

οἰκίας ἐπιβαίνειν τῆς ὑμετέρας, ἵνα ἡ συνεχῆς ἐκεῖ διατριβὴ τὴν διδασκαλίαν ἀκριβεστέραν ἐργάσῃται, μηδεμιᾶς φροντίδος τὴν σχολὴν διακοπούσης.

⁸⁰⁴ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 21 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 220: *Ὅπερ οὖν τότε ἐποιήσατε στεφανώσαντες τὴν ἀγορὰν, καὶ λύχνους ἄψαντες, καὶ στιβάδας πρὸ τῶν ἐργαστηρίων συνθέντες, καὶ ὡσπερ ἄρτι τῆς πόλεως τεχθείσης, οὕτω πανηγυρίσαντες.*

⁸⁰⁵ Βλ. σχεδιαστική απόδοση ἀνάκλιτρων συμποσίου στο τρικλίνιο της ἐπαύλης Γερακοτρόφου στο Ἄργος, οδὸς Γούναρη. -Akerstrom-Hougen 1974, πιν. VII.

⁸⁰⁶ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν 48 ψαλμόν, PG 55, 239.

⁸⁰⁷ Vettters 1973, 192, εικ. 15. -Sodini 1984, 380.

⁸⁰⁸ Ἰω. Χρ., Λόγος 1 εἰς τὸ ἀσπάσασθε Πρίσκιλλαν καὶ Ἀκύλαν, PG 51, 193: *Ἐὰν ἔχῃς προαίρεσιν φιλόξενον, ἅπασαν τῆς φιλοξενίας ἔχεις τὴν θήκην, κἂν ὀβολὸν ἦς κεκτημένος μόνον· ἂν δὲ μισάνθρωπος ἦς καὶ μισόξενος, κἂν τὰ πάντα ἦς περιβεβλημένος πράγματα, ἔστενοχώρηταί σοι τοῖς ξένοις ἢ οἰκία. Οὐκ εἶχεν αὕτη κλίνας ἀργυρένδετους, ἀλλ' εἶχε σωφροσύνην πολλήν· οὐκ εἶχε στρωμνήν, ἀλλὰ προαίρεσιν ἐκέκτητο προσηνῆ καὶ φιλόξενον· οὐκ εἶχε κίονας ἀπαστράπτοντας, ἀλλ' εἶχε ψυχῆς κάλλος ἀπολάμπον· οὐκ εἶχε τοίχους μαρμάρους περιβεβλημένους, οὐδὲ ἔδαφος ψηφῖσι διηνητισμένον.*

ήταν μαλακή⁸⁰⁹ και απαλή⁸¹⁰ φτιαγμένη από πούπουλα, προτιμούσαν δε, αυτά της χήνας, για τούτο και ο Χρυσόστομος χρησιμοποιεί τη λέξη *χηνόπλουμα*⁸¹¹.

Θαυμάσια λινά στολισμένα με πορφυρά πλαίσια⁸¹² κάλυπταν τα ανάκλιτρα και τα τραπέζια του τρικλινίου για τα δείπνα. Ακόμη και τα πιο συνηθισμένα υλικά, όπως τα έρια, όταν βάφονταν πορφυρά (άλουργά), θεωρούνταν πολυτελή, ωραιότατα, γεμάτα κάλλος.⁸¹³ Γενικότερα οι *πορφυρίδες* ή οι *φοινικίδες*⁸¹⁴, δηλαδή τα πορφυρά στρωσίδια, ήταν ενδεικτικά της απολύτου τρυφής, περισσότερο κι από τις *σισύρες*, οι οποίες ήταν τρίχινες γούνες από αίγες και χρησιμοποιούνταν ως σκέπασμα τον χειμώνα⁸¹⁵. Τα δέρματα τα προερχόμενα από τις αίγες ονομάζονταν *αίγεια* και χρησιμοποιούνταν στην ένδυση⁸¹⁶. Η στρωμνή θεωρείτο πολυτελής αν

⁸⁰⁹ Ίω. Χρ., Όμ. 21 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 176: *Σὺ μὲν γὰρ γαστριζόμενος καὶ παινόμενος, καὶ εἰς ἐσπέραν βαθεῖαν τὸν πότον παρατείνων, καὶ μαλακοῖς ἐνθαλπόμενος στρώμασιν.* - Βλ. Όμ. 17 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 522. - Ἐγκώμιον εἰς τοὺς Ἁγίους πάντας τοὺς ἐν ὄλῳ τῷ κόσμῳ μαρτυρήσαντας, PG 50, 711. - Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθένους συνεισάκτους, PG 47, 507.

⁸¹⁰ Ίω. Χρ., Λόγος 5 πρὸς τοὺς ἐν ἑορταῖς μόνον συναγομένους, PG 54, 674. - Όμ. 12 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 138.

⁸¹¹ Ίω. Χρ., Όμ. 3 περὶ ἐλεημοσύνης καὶ εἰς τὸν πλούσιον καὶ τὸν Λάζαρον, PG 64, 437: *Μετὰ δὲ τὸ ἐμπλησθῆναι αὐτὴν τῶν πολυτελῶν βρωμάτων, προετοιμάζονται αὐτῷ καὶ κλῖναι ἐλεφάντιναι, χηνόπλουμα, σινδόνας καθαραὶ καὶ τρυφεραί.* - Εἰς τὴν ὄρησιν τῆς Ἡρωδιάδος, PG 59, 523, α', 23-34. *διὸ οὐτε ἄρτον εἶχεν, οὐκ οἶνον, οὐ τράπεζαν, οὐ κλῖνην τὴν τῶν ἡδονῶν ὑπηρέτην, οὐ τὰ μαλακὰ χηνοπλούματα ἐκλύοντα καὶ χαυνοῦντα τῶν ἀνδρογύνων τὰ σώματα, οὐ λυχνίαν εἶχεν, οὐ λύχνον, οὐ τράπεζαν, οὐ σκάμνον, οὐ ποτήριον, οὐ πίνακα.* Ἔξω γὰρ ὦν τοῦ κόσμου, οὐδενὶ τῶν τοῦ κόσμου ἐκέχρητο. Ὡκεὶ δέ, οὐχ ὑπὸ οἶκον χρυσόροφον, ἀλλ' ὑπὸ πέτραν αὐτόροφον. Τούτῳ καὶ τράπεζα, καὶ σκάμνος, καὶ κλῖνη τὸ ἔδαφος ἦν, καὶ κρέα αἱ ἀκρίδες, καὶ πλακοῦς τὸ μέλι τὸ ἄγριον· τούτῳ φιάλη ἢ τῆς χειρὸς κοτύλη ἐτύγχανε, καὶ οἶνος εὐφροσύνης, τὸ πετρογενὲς καὶ διειδέστατον ὕδωρ.

⁸¹² Σαράντη 2003, 73.

⁸¹³ Ίω. Χρ., Όμ. 5 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 70: *ἐπεὶ καὶ ἔρια καλὰ μὲν καὶ πρὸ τῆς βαφῆς, ἐπειδὴν δὲ ἄλουργὰ γένηται, ἄφατον προσλαμβάνει τὸ κάλλος, καὶ πολλὴν τὴν εὐπρέπειαν.*

⁸¹⁴ Κλ. Ἀλ., Λόγος 2 παιδ., PG 8, 436: *Τῆς δὲ σισύρας ἱκανωτάτης οὕσης ὑπεστρώσθαι, ὥστε μὴ δεῖσθαι πορφυρίδων ἢ φοινικίδων κατεγνώσθαι ὁμῶς τῆς εὐτελείας δι' ἀβελτερίαν ἀρχεκάκου τρυφῆς.*

⁸¹⁵ Αριστοφάνης, Εκκλησιάζουσαι, 422: *ἦν δ' ἀποκλήη τῇ θύρᾳ χειμῶνος ὄντος, τρεῖς σισύρας ὀφειλέτω.* - Βλ. *Aristophanes, Ecclesiazusae*, R.G. Ussher (εκδ.), Clarendon Press, 5-69, 1973, Οξφόρδη.

⁸¹⁶ Ίω. Χρ., Περὶ ἐλεημοσύνης. PG 60, 708: *Σὺ σηρικὰ καὶ λαγῶα καὶ αἴγεια περιβέβλησαι.*

ήταν χιονώδης⁸¹⁷ (πάλλευκη) ή μεταξωτή⁸¹⁸ και συχνά χρησιμοποιείτο και στα οχήματα, ώστε να τους βλέπουν καθώς περνούσαν για να πάνε στην αγορά.

Η στρωμνή αποτελείτο από ένα ή περισσότερα στρώματα για μεγαλύτερη άνεση, μέσα στα οποία βυθίζονταν οι πλούσιοι, από το προσκεφάλαιο⁸¹⁹ και τα επιβλήματα⁸²⁰, που ήταν σκεπάσματα για το κρύο⁸²¹. Επιβλήματα χρησιμοποιούνταν και στην κάλυψη της σορού του νεκρού, στην πομπή προς το νεκροταφείο⁸²². Γενικότερα, επιβλήματα ήταν τα υφάσματα που τοποθετούνταν πάνω σε ένα έπιπλο ή επιφάνεια, για να την διακοσμήσουν. Από τα επιβλήματα, πολυτελέστερα θεωρούνταν τα λακωνικά⁸²³, δηλαδή τα διαφανή, λεπτούφασμένα ή

⁸¹⁷ 'Ιω. Χρ., Όμ. 14 έρμηνεία εις την πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 537: *καὶ στρωμνήν χιονώδη.*

⁸¹⁸ 'Ιω. Χρ., Λόγος 2 πρὸς ἄπιστον πατέρα, PG 47, 340: *καὶ τοῖς σηρικοῖς ἐπικαθήμενος στρώμασι.*

⁸¹⁹ 'Ιω. Χρ., Όμ. 17 εις την πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 522: *ἐκεῖνος δὲ μηδὲ προσκεφάλαιον ἔχη.*

⁸²⁰ 'Ιω. Χρ., Πρὸς τὴν αὐτὴν ἐπιστολή 4, PG 52, 590: *Ταῦτα γὰρ προορῶντες πολλὰ μηχανώμεθα πρὸς τὸ τὴν ἐντεῦθεν διακρούσασθαι βλάβην καὶ πῦρ ἀνακαίοντες συνεχῶς καὶ τὸ δωματίον ἔνθα καταμένομεν πανταχόθεν περιφράττοντες καὶ ἐπιβλήμασι κεχηρμένοι πλείοσι καὶ διὰ παντὸς ἔνδον μένοντες.* -Λόγος 6 εις τὸν μακάριον Φιλογόγιον, PG 48, 750: *οὐχ ἰμάτια καὶ ἐπιβλήματα.* -Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθένοὺς συνεισάκτους, PG 47, 508: *Πάλιν ὅταν καθεύδειν δέη, παρθένου μὲν ἔνδον καθημένης, καὶ κλίνας εἶναι δύο χρῆ, καὶ στρώματα διπλᾶ καὶ ἐπιβλήματα, ἦν δὲ εὖ φρονῶσι, καὶ οἰκήματα.* -Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθένοὺς συνεισάκτους, PG 47, 508: *Καὶ γὰρ οἶκος εἷς, καὶ προσκεφάλαιον ἔν, καὶ κλίνη μία, καὶ ἐπιβλήματα ἀμφοτέροις ἀρκέσει τὰ αὐτά.*

⁸²¹ 'Ιω. Χρ., Όμ. 16 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 138, στ', 26-29: *Μὴ περιττῶν ἐπιθυμῶμεν, ἀλλ' αὐτάρκειας ἐχόμεθα, καὶ αἰεὶ πλουτήσομεν· σκεπάσματα ζητῶμεν καὶ τροφάς, καὶ πάντων ἐπιληψόμεθα καὶ τούτων καὶ τῶν πολλῶ μειζόνων.* -Όμ. 19 εις την πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 534: *Αὐτάρκεια δὲ τῆς χρεῖας τούτων ὀρίζεται, ὧν ἄνευ ζῆν οὐκ ἐνι...σκεπάσματα, οὐ καλλωπίσματα.*

⁸²² 'Ιω. Χρ., Όμ. 27 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 349-350: *Ἴδωμεν τοίνυν τὴν κεφαλὴν αὐτῶν δεδεμένην. Καὶ γὰρ ὅταν μεθύωσι διηνεκῶς, καθάπερ οἱ νεκροὶ τοῖς πολλοῖς ἐπιβλήμασιν ἐκεῖνοις καὶ ταῖς κειρίαις, οὕτω πάντα τὰ αἰσθητήρια ἀποκλείεται καὶ δεσμεῖται.*

⁸²³ 'Ιω. Χρ., Όμ. 83 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 750: *Οὐ γὰρ ἔδραμε πρὸς τοὺς γείτονας, ἀμφίθυρα αἰτῶν καὶ καθέδρας καὶ βάθρα ἐξ ἐλέφαντος πεποιημένα, οὐδὲ ἐξέβαλεν ἐκ τῶν ταμιείων τὰ ἐπιβλήματα τὰ Λακωνικά.* -Ο Χρυσόστομος θεωρεῖ αυτονόητο ὅτι το κοινό στο οποῖο απευθύνει την ομιλία, γνωρίζει ποια εἶναι τα Λακωνικά επιβλήματα· ας λάβουμε υπ' ὄψιν ὅτι ο Χρυσόστομος εἶναι ἀριστος γνώστης της Π. Δ. και σε πολλά απ' τα ἔργα του κάνει ἐρμηνεία χωρίων της. Τα ἐπιβλήματα αναφέρονται στο βιβλίο του προφήτη Ησαΐα, 3, 22: *καὶ τὰ ἐπιβλήματα τὰ κατὰ τὴν οἰκίαν καὶ τὰ διαφανῆ Λακωνικά.* Λακωνικά ἦταν τα διαφανῆ σκεπάσματα, τα υφάσματα για διακόσμηση. Η Λακωνία φημιζόταν για τις βαφές και τα λεπτά ενδύματα. -Βλ Γιαννακόπουλου 1960, τ. 18, 50.

αραχνούφαντα⁸²⁴, τα οποία φύλαγαν σε κιβώτια στην αποθήκη και τα έβγαζαν σε ειδικές περιπτώσεις. Τα στρώματα ήταν μαλακά και περίτεχνα πεποικιλμένα-κεντημένα, *ὅταν τὰ μὲν στρώματα ἀπαλὰ καὶ καλὰ ἦ, καὶ πολλῆς ποικιλίας γέμοντα καὶ τέχνης*⁸²⁵. Η στρωμνή συμπληρωνόταν από τα σεντόνια, που για τους πλούσιους ήταν απαλά⁸²⁶ και χρυσόπαστα⁸²⁷. Αναφέρονται επίσης χρυσά *επικείμενα* και *υποκείμενα* ιμάτια, που είναι αντίστοιχα με τα χρυσοϋφασμένα πανωσέντονα και κατωσέντονα⁸²⁸.

Οι κλίνες, επειδή ήταν από τα βασικότερα, βαρύτερα και πιο δαπανηρά έπιπλα της οικίας, χρησιμοποιούνταν ποικιλοτρόπως και ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες που παρουσιάζονταν στην οικία, ή στους χώρους της υποδοχής, όπου η θέση των κλινών ήταν προσωρινή και άλλαζε. Αυτό φαίνεται από σωζόμενα ψηφιδωτά⁸²⁹ πολλών τρικλινίων, όπως αυτού στην Οικία του Δείπνου (House of the Buffet Supper) στη Δάφνη, προάστειο της Αντιόχειας (4^{ος} αι. μ.Χ.), όπου οι κλίνες θα κάλυπταν τα λεπτομερή σχέδια του ψηφιδωτού⁸³⁰, στοιχείο που δείχνει ότι οι κλίνες ήταν όπως και στη ρωμαϊκή περίοδο, φορητές και όχι κτιστές και τοποθετούνταν

⁸²⁴ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 5 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 42: *τοῖς τῶν ἀραχνίων ὑφάσμασιν ἐοίκασιν.* - Ὁμ. 34 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 293: *Μὴ τοίνυν ἀραχνῶν ὑφάσματα ἐπείσάγωμεν τῷ πέπλῳ τῷ βασιλικῷ. Εἰ γὰρ, ἐν ἀλουργίδι εἴ τις ἀλοίη κρόκην παράσημον ἐμπλέκων, τὴν ἐσχάτην δώσει δίκην.* - Ὁμ. 12 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 489: *ὁ μὲν σηρικὰ ἱμάτια καὶ ὀθόνας λεπτὰς καταβάλλοι πολλὰς καὶ ἀπείρους.*

⁸²⁵ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 34 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 252. - Ὁμ. 48 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 494.

⁸²⁶ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 3 περὶ ἐλεημοσύνης καὶ εἰς τὸν πλούσιον καὶ τὸν Λάζαρον, PG 64, 437: *Μετὰ δὲ τὸ ἐμπλησθῆναι αὐτὴν τῶν πολυτελῶν βρωμάτων, προετοιμάζονται αὐτῷ καὶ κλῖναι ἐλεφάντιναι, χηνόπλουμα, σινδόνας καθαρὰ καὶ τρυφεραί.* - Πρὸς τοὺς σκανδαλισθέντας, PG 52, 493: *ὡς σινδόνας καθαρὰς καὶ διαγοῦς.*

⁸²⁷ Ἰω. Χρ., Λόγος 43 περὶ τοῦ ὅτι ὁ τῶν παρόντων καταφρονῶν ἀμφοτέρων ἐξουσιάζει, PG 63, 875: *Εἰπέ γάρ μοι, εἴ τις ἐπὶ ταπήτων καὶ στρωμνῆς ἀπαλῆς καὶ χρυσοπάστων σινδόνων κατακλίνας ἡμᾶς ἐν οἴκῳ λαμπρῷ καὶ μεγάλῳ.*

⁸²⁸ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν 41 ψαλμόν, PG 55, 166, ζ', 36-42: *Εἰ γὰρ δὴ ποτε νόσος ἐπιστῆ, ὁ μὲν τὴν ἀλουργίδα ἔχων οὐδὲν ἀπὸ τῶν δορυφόρων καὶ τῆς πολλῆς φαντασίας εἰς τὴν παραμυθίαν ὠφελεῖται τῆς ἀρρώστιας, ἀλλὰ καὶ οἰκείων, καὶ πατέρων, καὶ πάντων παρόντων, καὶ χρυσῶν ἱματίων ἐπικειμένων καὶ ὑποκειμένων, ὥσπερ ἐν καμίνῳ κεῖται καιόμενος.*

⁸²⁹ Ellis 2007, 293.

⁸³⁰ Ἦταν κοινή πρακτική στην πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο να τοποθετούν τις κλίνες σε περιοχή του επιδαπέδιου ψηφιδωτού, όπου τα σχέδια δεν ήταν λεπτομερή, δηλαδή δεν είχαν παραστάσεις, ή είχαν γεωμετρικά επαναλαμβανόμενα σχέδια. -Βλ. Ellis 2007, 293.

μέσα στον χώρο ανάλογα με τις ανάγκες, είτε στην αίθουσα των συμποσίων είτε σε άλλους χώρους υποδοχής. Η συνήθεια να ετοιμάζουν το τρικλίνιο με τα απαραίτητα έπιπλα, υφάσματα και τάπητες, αργυρά και χρυσά σκεύη αναφέρεται και από τον Χρυσόστομο⁸³¹. Επανειλημμένα χαρακτηρίζεται ως πολυτέλεια το στρώσιμο χαλιών στο δάπεδο του χώρου συμποσίου⁸³², οπότε αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα επιδαπέδια ψηφιδωτά ή μάρμαρα καλύπτονταν, άρα και η θέση ή ο αριθμός των κλινών μπορούσε να αλλάξει. Επιπροσθέτως, η ύπαρξη φορητών βάθρων, που πάνω τους τοποθετούνταν οι κλίνες για να είναι περιβλεπτες στο χώρο, συμφωνεί με την άποψη του Simon Ellis, ότι οι κλίνες μετακινούνταν, ανάλογα με τις ανάγκες που παρουσιάζονταν στην οικία.

Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο οι πλούσιοι και αριστοκράτες έτρωγαν ανακεκλιμένοι πάνω σε σταθερά, κτιστά και επιχρισμένα στιβάδια⁸³³, εκ των οποίων

⁸³¹ Ίω. Χρ., Όμ. 83 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 750: *Οὐ γὰρ ἔδραμε πρὸς τοὺς γείτονας, ἀμφίθυρα αἰτῶν καὶ καθέδρας καὶ βάρθρα ἐξ ἐλέφαντος πεποιημένα, οὐδὲ ἐξέβαλεν ἐκ τῶν ταμείων τὰ ἐπιβλήματα τὰ Λακωνικά.*

⁸³² Ίω. Χρ., Λόγος 43 περὶ τοῦ ὅτι ὁ τῶν παρόντων καταφρονῶν ἀμφοτέρων ἐξουσιάζει, PG 63, 875: *Εἶπε γάρ μοι, εἴ τις ἐπὶ ταπήτων καὶ στρωμνῆς ἀπαλῆς καὶ χρυσοπάστων σινδόνων κατακλίνας ἡμᾶς ἐν οἴκῳ λαμπρῷ καὶ μεγάλῳ, καὶ πολὺ πλῆθος διακόνων παραστησάμενος, εἶτα πίνακα ἐξ ἀργύρου παρασκευασάμενος καὶ χρυσοῦ, καὶ πολλῶν ἐμπλήσας ἐδεσμάτων καὶ πολυτελῶν καὶ παντοδαπῶν, ἠνάγκαζεν ἐσθίειν, εἰ μόνον ἀνεξόμεθα αὐτοῦ τὰς χεῖρας εἰς βόρβορον χρίοντος ἢ καὶ κόπρον ἀνθρωπίνην, καὶ οὕτω συγκατακλινομένοι; ἄρα ἂν τις ταύτην ἠνέσχετο τὴν κόλασιν, ἀλλ' οὐχ ὕβριν τὸ πρᾶγμα ἐνόμισεν ἄν;* -Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ φιλοξενίας, PG 55, 510: *Ὅταν γὰρ εἰσέλθῃς εἰς οἰκίαν τινὸς πλουσίου, καὶ ἴδῃς ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ κίονας ὑπεραίροντας τῷ μεγέθει, καὶ χρυσᾶς κεφαλίδας, καὶ μάρμαρα τῷ τοίχῳ προσπεπηγότα, καὶ κρήνας ῥεούσας, καὶ πηγὰς καὶ περιπάτους, καὶ δένδρα τῷ ἀνέμῳ καμπτόμενα, καὶ πάντα ψηφίδων γέμοντα, καὶ εὐνούχων χρυσοφορούντων ἀγέλην, καὶ οἰκετῶν πλῆθος, καὶ τάπητας ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κειμένους, καὶ τράπεζαν ἐκλάμπουσαν τῷ χρυσῷ, καὶ κοιτῶνας κεκοσμημένους· ταῦτα πάντα δόξα οἴκου ἐστίν, οὐ δόξα ἀνθρώπου.* -Όμ. 11 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 494: *εἰς οἰκίαν λαμπρὰν εἰσελθὼν, πολλῶ μὲν καταλαμπομένην χρυσίῳ, πολλῶ δὲ ἀπαστράπτουσαν τῷ τῶν μαρμάρων καὶ τῶν κίωνων κάλλει, ἐπειδὴ καὶ τὸ ἔδαφος εἶδε πανταχοῦ τάπητας ἔχον ἐστορεσμένους.* -Εἰς τὸν 48 ψαλμόν, PG 55, 240: *ἅπαντα, ἅπερ ἀπηριθμησάμην, πηγαί, καὶ περίπατοι, καὶ βαλανεῖα, χρυσίον καὶ ἀργύριον, ἵπποι καὶ ἡμίονοι, καὶ τάπητες καὶ ἰμάτια, τοῦ οἴκου δόξα, οὐ τοῦ τὸν οἶκον οἰκοῦντος ἀνθρώπου.*

⁸³³ Τα στιβάδια (βάσεις των ανάκλιτρων), στα οποία ξάπλωναν οι συνδαιτυμένες την ώρα του φαγητού, ήταν συνήθως φορητά χωρίς να αποκλείεται η ύπαρξη κτιστών βάσεων, όπως πιθανώς συμβαίνει στην περίπτωση οικίας στο Λαδοχώρι Ηγουμενίτσας. -Βλ. Ρήγινος 1998, 531-532. – Ακρίνοπούλου, Lazari 1987, 406-414. -Σε εσοχή ενός μεγάλου χώρου με ψηφιδωτό δάπεδο (μάλλον τρικλινίου), βρέθηκε κτιστή σιγμοειδής κατασκευή.

τα πιο πολυτελή ήταν διακοσμημένα με χρωματιστά μάρμαρα⁸³⁴. Για μεγαλύτερη πολυτέλεια και άνεση, τα στιβάδια επιστρώνονταν με μαλακή στρωμή και πολυτελή επιβλήματα (καλύμματα). Αυτός ο τρόπος επίπλωσης του τρικλινίου διατηρήθηκε και στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, αλλά η τάση της εποχής ήταν οι κλίνες και τα έπιπλα να είναι φορητά ή πτυσσόμενα⁸³⁵. Στα παρακείμενα βοηθητικά δωμάτια του τρικλινίου φυλάσσονταν σκεπάσματα, τα οποία έβγαζαν και έστρωναν όταν ο ιδιοκτήτης οργάνωνε συμπόσιο και ετοιμαζόταν ο χώρος υποδοχής.

Σε μια περιγραφή του χώρου του συμποσίου αριστοκρατικού οίκου της Κωνσταντινουπόλεως⁸³⁶, ο Χρυσόστομος μας πληροφορεί ότι υπήρχε ημικύκλιο, το οποίο προοριζόταν αποκλειστικά για τους καλεσμένους και ήταν στρωμένο παντού με απαλή στρωμή. Σε αυτό το ημικύκλιο κανείς δεν διατάρασσε την απόλαυση των καλεσμένων, παρά μόνο δύο εύσωμοι και γεμάτοι σφρίγος νεαροί υπηρέτες ντυμένοι λαμπρά, όπως οι καλεσμένοι και ο κύριος, με αναξυρίδες (στενά πανταλόνια που έφταναν μέχρι τους αστραγάλους και φορούσαν οι ανατολικοί λαοί, ιδίως οι Πέρσες), όπως και οι υπόλοιποι υπηρέτες που υπηρετούσαν τον πλούσιο οικοδεσπότη «εστιάτορα»⁸³⁷ που προσέφερε το συμπόσιο. Η μαρτυρία περί ύπαρξης ημικυκλίου περιγράφει είτε το ημικυκλικό στιβάδιο σε τετράγωνη αίθουσα εστίασης, είτε το ημικυκλικό στιβάδιο τοποθετημένο μπροστά από την αψίδα μιας αψιδωτής αίθουσας εστίασης, *ἐκεῖ δὲ ἐν τῇ τῶν πλουσίων τραπέζῃ ἔστω μὲν σκευὴ τὰ πάντα ἐξ ἀργύρου καὶ χρυσοῦ, καὶ μηδὲ εἷς φερέτω τὸ ἡμικύκλιον, ἀλλὰ δύο νεανίαι μόλις αὐτὸ κινεῖτωσαν· ἔστω δὲ καὶ φιάλη ὑπόχρυσος σταθμὸν ἡμιτάλαντον ἔλκουσα, ὡς δύο*

⁸³⁴ Για την ορθομαρμάρωση του κτιστού στιβαδίου στην έπαυλη της Φαραγκόλα στο Άσκολι, βλ. Volpe 2006, 319-349.

⁸³⁵ Πετρίδης 2008, 251.

⁸³⁶ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 1 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 304-305. -Εκφωνήθηκε στην Κωνσταντινούπολη μετὰ το καλοκαίρι του 399. -Βλ. Χρήστου 2010, 286. -Παπαδόπουλος 1999, 153.

⁸³⁷ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 13 καὶ ἐφύτευσε Κύριος ὁ Θεὸς παράδεισον ἐν Ἐδέμ, PG 53, 105: Ὅταν μὲν γὰρ διεγερμένην ἔχωσι τὴν ὄρεξιν οἱ δαιτυμόνες, κἄν πτωχὴ τις τυγχάνῃ ἢ τράπεζα, κἄν εὐτελής ἢ ὁ ἐστιάτωρ, μετὰ πολλῆς τῆς ἡδονῆς δαπανῶσι τὰ παρατιθέμενα· ὅταν δὲ καταβεβλημένην ἔχωσι ὄρεξιν οἱ ἐστιώμενοι, κἄν πολυτελής τυγχάνῃ ἢ τράπεζα, καὶ ἔχῃ καὶ διάφορα τὰ ἐδέσματα, οὐδὲν ὄφελος οὐκ ὄντων τῶν δυναμένων χρήσασθαι τοῖς παρασκευασθεῖσιν. -Ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἅγιον ἱερομάρτυρα Ἰγνάτιον τὸν θεοφόρον, PG 50, 587: Οἱ πολυτελεῖς καὶ φιλότιμοι τῶν ἐστιάτορων πυκνὰς καὶ ἐπαλλήλους ποιοῦνται τὰς ἐστίασεις, ὁμοῦ μὲν τὴν οἰκείαν περιουσίαν ἐπιδεικνύμενοι, ὁμοῦ δὲ τὴν περὶ τοὺς ἐπιτηδείους φιλοφροσύνην ἐμφαίνοντες.

νεανίας μόλις αὐτήν κινεῖν, καὶ οἱ ἀμφορεῖς κείσθωσαν ἐφεξῆς πολλῶ ἄμεινον τοῦ ἀργύρου ἀπολάμποντες τῷ χρυσῷ· ἔστω δὲ καὶ τὸ ἡμικύκλιον ἀπαλῆ στρωμνῆ πάντοθεν ἐστορεσμένον⁸³⁸.

Πάνω στο στιβάδιο ξάπλωναν οι συνδαιτυμόνες με συγκεκριμένη διάταξη⁸³⁹. Τα καθίσματα στιβαδίου ποικίλλουν αρκετά σε μέγεθος, με χώρο για πέντε ως εννιά συνδαιτυμόνες, παρ' όλο που ο αριθμός επτά ήταν ο συνηθέστερος. Αυτός έχει χαρακτηριστεί από Ρωμαίους συγγραφείς ως ο βέλτιστος σε μια δεξίωση και είναι επίσης ο υποδηλούμενος αριθμός από το διηρημένο σχέδιο του ψηφιδωτού του στιβαδίου στην Έπαυλη του Γερακοτρόφου στο Άργος. Παρ' όλο που οι διαστάσεις αυτών των αιθουσών διαφέρουν ελαφρώς από τη μια έπαυλη στην άλλη, στις περισσότερες η διάμετρος των αψίδων είναι περίπου έξι μέτρα, πλάτος το οποίο χαρακτηρίζει και το δωμάτιο εστίασης της έπαυλης του Γερακοτρόφου υπογραμμίζοντας τη δυνατότά τους να δεχτούν ένα στιβάδιο επτά ατόμων⁸⁴⁰. Επίσης, στο τρικλίνιο της λεγόμενης Οικίας του Πρόκλου στην Αθήνα, το οποίο είχε χορδή αψίδας 7,5 μ., αναγνωρίστηκαν θέσεις για 7 άτομα.⁸⁴¹ Υπήρχαν και τρικλίνια που μπορούσαν να δεχτούν 10-11 κλίνες⁸⁴², όπως το ορθογώνιο τρικλίνιο μεγάλης οικίας στους Φιλίππους, στην 4^η νησίδα στα ανατολικά της Αγοράς, όπου οι κλίνες ήταν τοποθετημένες σε τρεις πλευρές γύρω από ένα θαυμάσιο ψηφιδωτό με θαλάσσιο θίασο.

Ο τρόπος που δειπνούσαν οι Ρωμαίοι πολίτες της άρχουσας τάξης έδειχνε την κοινωνική θέση των συμποσιαστών. Στα ρωμαϊκά συμπόσια οι γυναίκες και οι κοινωνικά κατώτεροι κάθονταν σε καθίσματα, *sellula*⁸⁴³, ομοίως και αυτοί που επιθυμούσαν να διάγουν ταπεινό βίο και να διαφοροποιηθούν από τις συνήθειες της

⁸³⁸ Ίω. Χρ., Όμ. 1 υπόμνημα εις την πρός Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 304.

⁸³⁹ Akerström-Hougen 1974, 103-104. Υπήρχε συγκεκριμένη διάταξη στη θέση των συνδαιτυμόνων στο στιβάδιο, γνωστή από τις εικόνες και τις λογοτεχνικές αναφορές: Ο οικοδεσπότης καθόταν στη δεξιά άκρη. Απέναντί του στην άλλη άκρη, διετίθετο θέση για τον επίτιμο καλεσμένο. Κατόπιν ακολουθούσαν οι λιγότερο διακεκριμένοι καλεσμένοι, σύμφωνα με το αξίωμά τους, με διαδοχή από τον επίτιμο προς τον οικοδεσπότη. Έτσι οι τελευταίοι βρίσκονταν στη σκιά του οικοδεσπότη. Σε αυτήν τη διάταξη τα δύο σημαντικά πρόσωπα γέρνουν προς τον αριστερό τους αγκώνα, αντικρίζοντας ο ένας τον άλλο στο τραπέζι, σε μια βολική στάση για συζήτηση. -Ellis 2004, 39.

⁸⁴⁰ Rossiter 1991, 203. -Για τις διαστάσεις του στιβαδίου, βλ. Stephenson 2016, 65-67.

⁸⁴¹ Karivieri 1994, 118.

⁸⁴² Said 2002, 4.

⁸⁴³ Roberts 1995, 96.

άρχουσας τάξης, όπως ο Άγιος Μαρτίνος επίσκοπος της Τουρ, ο οποίος συμμετείχε σε ένα γεύμα που παρέθεσε ο Magnus Maximus το 385 ή 386 μ.Χ. Αντίθετα οι ισχυροί και κοινωνικά ανώτεροι άνδρες, ακόμη και οι επίσκοποι, έτρωγαν ανακεκλιμένοι⁸⁴⁴. Το πότε εγκαταλείφθηκε η συνήθεια να δειπνούν οι πολίτες του δυτικού ρωμαϊκού κράτους σε στιβάδια και άρχισαν να χρησιμοποιούν καρέκλες ή καθίσματα, με ή χωρίς ερεισίνωτο και ερεισίχειρα, δεν είναι σαφές. Όμως οι κοινωνικές αλλαγές που έλαβαν χώρα στη Δύση με την εγκαθίδρυση των γερμανικών βαρβαρικών φύλων φαίνονται στην υποδιαίρεση των μεγάλων αστικών οικιών⁸⁴⁵ σε μικρότερα διαμερίσματα και την εγκατάλειψή τους από τους πλούσιους ιδιοκτήτες τους, όπως αποδεικνύεται από τις αρχαιολογικές ανασκαφές⁸⁴⁶ μετά τον 4^ο αι. μ.Χ. Την ίδια εποχή η κρίση της ανώτερης τάξης είναι γνωστή. Σε αυτές τις συνθήκες το στιβάδιο και όλη η πολυτέλεια που συνόδευε τα αριστοκρατικά συμπόσια δεν είχαν θέση. Επί πλέον η νέα κυρίαρχη τάξη των γερμανικών φύλων έφερε μαζί της τη συνήθεια οι συνδαιτημόνες να γευματίζουν καθισμένοι σε καθίσματα γύρω από μακρόστενο τραπέζι.

Στο ανατολικό κράτος υπάρχουν ενδείξεις ότι, ήδη από τη εποχή του Χρυσοστόμου (4^ο-5^ο αι. μ.Χ.)⁸⁴⁷ και υπό την επίδραση του Χριστιανισμού, εγκαταλείπονται οι αρχαίες συνήθειες και οι άνθρωποι καλούνται να κατευθυνθούν σε πιο απλό και ταπεινό τρόπο ζωής. Στο χωρίο του Χρυσοστόμου, *Οὐ γὰρ ἔδραμε πρὸς τοὺς γείτονας, ἀμφίθυρα αἰτῶν καὶ καθέδρας καὶ βάθρα ἐξ ἑλέφαντος πεποιημένα, οὐδὲ ἐξέβαλεν ἐκ τῶν ταμείων τὰ ἐπιβλήματα τὰ Λακωνικά*⁸⁴⁸, φαίνεται ότι ένας ιδιοκτήτης οικίας απευθύνεται στον γείτονα ζητώντας του κουρτίνες, καθέδρες, δηλαδή καρέκλες και βάθρα φορητά, όχι κτιστά, για να ετοιμάσει τον χώρο όπου θα ελάμβανε χώρα το συμπόσιο. Τούτο σημαίνει ότι δεν χρειαζόταν αυτά τα έπιπλα για την καθημερινή του ζωή, αλλά μόνο για να δεχτεί καλεσμένους, καθώς επίσης και ότι στο τρικλίνιο τα έπιπλα δεν ήταν μόνιμα τοποθετημένα, αλλά τοποθετούνταν ανάλογα με τις ανάγκες, εκτάκτως. *Καθέδραι* ήταν οι καρέκλες και ήταν καθίσματα με υψηλό ερεισίνωτο, χωρίς ερεισίχειρα⁸⁴⁹. Διαχωρίζονται από τα

⁸⁴⁴ Roberts 1995, 91.

⁸⁴⁵ Ward-Perkins, Little, Mattingly 1986, 109-153 και 111-126. -Saradi 1998, 17-43.

⁸⁴⁶ Σαράντη 2003, 80.

⁸⁴⁷ Mols 2007-2008, 153.

⁸⁴⁸ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 83 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 750.

⁸⁴⁹ Nicholson 2018, 631.

ανάκλιτρα, διότι ο Χρυσόστομος σε όλες τις ομιλίες και επιστολές του χρησιμοποιεί τις λέξεις *κλίνη* ή *στιβάδας* για να περιγράψει το στιβάδιο πάνω στο οποίο ξάπλωναν για να γευματίσουν στα συμπόσια. Το γεγονός ότι αναφέρονται βάρθρα εξ ελεφαντόδοντος (βάρθρα ξύλινα, διακοσμημένα με ελεφαντόδοντο για μεγαλύτερη πολυτέλεια), δηλώνει ότι ο οικοδεσπότης που απευθύνεται στον γείτονά του δεν ήταν φτωχός, αλλά τουλάχιστον μεσοαστός⁸⁵⁰.

Από το ανωτέρω χωρίο γίνεται φανερό ότι τον 4^ο αι. μ.Χ., οι μεσοαστοί και οι μικροαστοί χρησιμοποιούσαν καρέκλες στα συμπόσια κι όχι στιβάδες-ανάκλιτρα, δηλαδή υπήρχε παράλληλη χρήση καθεδρών και χρήση στιβάδων, η οποία σταδιακά εγκαταλείφθηκε και επικράτησε η χρήση καθισμάτων με πλάτη. Αξίζει να αναφερθεί ότι σε ένα μωσαϊκό από την Καρχηδόνα, που χρονολογήθηκε στα τέλη του 4^{ου} αι., οι συμποσιαστές σερβίρονται από τους υπηρέτες καθισμένοι σε έπιπλα (εικ. 27) που μοιάζουν με σύγχρονους καναπέδες⁸⁵¹.

Ο Χρυσόστομος επίσης μας πληροφορεί ότι στα καθημερινά οικογενειακά τραπέζια οι απλοί και φτωχοί άνθρωποι, εκτός από τους αριστοκράτες ή τους πλούσιους, *καὶ ἐν τῇ τοῦ πατρὸς τραπέζῃ καθήμενος*⁸⁵², δεν χρησιμοποιούσαν ανάκλιτρα αλλά κάθονταν σε καρέκλες, *Πολλάκις γὰρ ἀνὴρ ἐπὶ τῆς τραπέζης καθήμενος, τῆς προτέρας γυναικὸς ἀναμνησθεὶς, ἐπὶ τῆς δευτέρας ἐδάκρυσεν ἡρέμα*⁸⁵³, ή δίφρου⁸⁵⁴, που ήταν σχετικά ψηλά και αναπαυτικά σκαμνιά. Επιπροσθέτως, ο Χρυσόστομος, περιγράφοντας τα δείπνα των μοναχών που ζούσαν σε μοναστήρι, μας πληροφορεί ότι μετά το τέλος του βραδυνού γεύματος και για μικρό χρονικό διάστημα, όσο ακόμη βρίσκονταν οι μοναχοί στο τραπέζι, έψαλλαν ύμνους καθιστοί, *Εἶτα μικρὸν καθίσαντες, μᾶλλον δὲ ὕμνοις τὸ πᾶν κατακλείσαντες, διαναπαύονται ἐπὶ στιβάδος ἕκαστος πρὸς ἀνάπausιν μόνον πεποιημένης, οὐ τρυφήν*⁸⁵⁵. Έπειτα, ξάπλωναν στο κρεβάτι αλλά μόνο για να κοιμηθούν και όχι για να δειπνήσουν, *Οἶδε γὰρ καὶ τράπεζα ἐφ' ἧς ὁ ἅγιος ἔφαγε, καὶ καθέδρα ἐφ' ἧς ἐκάθισε, καὶ κλίνη ἐφ' ἧς*

⁸⁵⁰ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 66 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 630: *τίνες πλείους ἐν τῇ πόλει, πένητες ἢ πλούσιοι· καὶ τίνες οὔτε πένητες, οὔτε πλούσιοι, ἀλλ' οἱ μέσην χώραν ἔχοντες.*

⁸⁵¹ Dunbabin 1991, 136.

⁸⁵² Ἰω. Χρ., Ὁμ. 4 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 330.

⁸⁵³ Ἰω. Χρ., Λόγος 14 περὶ γυναικῶν καὶ κάλλους, PG 63, 660.

⁸⁵⁴ Ἰω. Χρ., Περὶ τῆς τῶν μελλόντων Ἀπολαύσεως, PG 51, 351: *Εἶδες ἀκτημοσύνης ἐπίτασιν; Οὐ τράπεζα ἦν αὐτῶ, οὐ λυχνία, οὐκ οἶκος, οὐκ δίφρος, οὐκ ἄλλο τῶν τοιούτων οὐδέν.*

⁸⁵⁵ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 14 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολήν πρώτην, PG 62, 577.

κατεκλίθη⁸⁵⁶. Φαίνεται ότι αναφέρεται στις συνήθειες των μοναχών, αντιπαραβάλλοντας τούτες προς τις συνήθειες των κοσμικών, ώστε να παραδειγματίσει το ακροατήριό του, που αποτελείτο από χριστιανούς, να εγκαταλείψουν τον αρχαίο τρόπο ζωής και να διαφοροποιηθούν από τους εθνικούς, οι οποίοι συνέχιζαν να ζουν ακολουθώντας τις αρχαίες ελληνικές και ρωμαϊκές συνήθειες. Συνεπώς από τα ανωτέρω χωρία του Χρυσοστόμου προκύπτει ότι η χρήση των ανακλίντρων για τα γεύματα περιοριζόταν στην ανώτερη κοινωνική τάξη.

Μέχρι το τέλος της πρωτοβυζαντινής εποχής, γνωρίζουμε ότι οι αριστοκράτες έτρωγαν ξαπλωμένοι στο στιβάδιο, κατά την ελληνορωμαϊκή συνήθεια. Ακόμη και οι επίσκοποι, οι οποίοι λόγω της σημαίνουσας θέσης τους στην κοινωνία και λόγω του ότι οι περισσότεροι προέρχονταν από την ανώτερη τάξη, δειπνούσαν αρχαιοπρεπώς, ξαπλωμένοι σε ανάκλιτρα⁸⁵⁷. Πολύ αργότερα, τον 9^ο-10^ο αι., ο Αρέθας Καισαρείας (860-935) σε σχόλιό του αναφέρει ότι οι Βυζαντινοί είχαν προ πολλού παύσει να γευματίζουν ξαπλωμένοι, ενώ η παράδοση διατηρήθηκε αποκλειστικά στο παλάτι και μόνο σε επίσημα γεύματα⁸⁵⁸. Προφανώς η ελληνορωμαϊκή συνήθεια των μελών της ανώτερης τάξης να γευματίζουν ξαπλωμένοι εγκαταλείφθηκε στους σκοτεινούς αιώνες (7^ο-8^ο αι.). Λαμβάνοντας υπόψη τα χωρία του Χρυσοστόμου, σύμφωνα με τα οποία τα μέλη της μεσαίας και κατώτερης τάξης και οι Χριστιανοί που είχαν επιλέξει ταπεινό βίο δειπνούσαν καθιστοί ήδη από την εποχή του, η εγκατάλειψη της ανάκλισης σε ανάκλιτρα στα δείπνα στους σκοτεινούς αιώνες δεν οφειλόταν μόνο στα νέα έθιμα που εισήγαγαν οι βάρβαροι, όπως συνήθως υποστηρίζεται, αλλά στην επίδραση του χριστιανισμού και στην παρακμή της άρχουσας τάξης της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Η παρακμή της άρχουσας τάξης τεκμαίρεται από το ότι δεν μαρτυρούνται στις πηγές οι παλαιές αριστοκρατικές οικογένειες και από την εμφάνιση μιας νέας ανώτερης τάξης τα μέλη της οποίας είχαν σταδιοδρομήσει και αναδυθεί στο στρατό και με διαφορετική εθνική και κοινωνική προέλευση (δηλαδή από περιφερειακές περιοχές της αυτοκρατορίας, όπως Αρμενία, Γεωργία, κ.λπ.)⁸⁵⁹. Εκεί όμως που διατηρήθηκε ζωντανή η ελληνορωμαϊκή παράδοση της ανάκλισης κατά τα γεύματα ήταν στο παλάτι και στην μέση βυζαντινή εποχή, καθώς ο βυζαντινός αυτοκράτορας παρέμενε αυτοκράτω

⁸⁵⁶ Ίω. Χρ., Όμ. 30 έρμηνεία εις την πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 666.

⁸⁵⁷ Rossiter 1991, 199-214. -Bek 1983, 81-107.

⁸⁵⁸ Grosdidier de Matons 1979, 368.

⁸⁵⁹ Haldon 1985, 111-112. -Haldon 1990, 165 κ. εξ., 388-396.

2. 2. 3. Εικόνες του πρωτοβυζαντινού οίκου

Οι εικόνες που σχετίζονται με την κλίνη είναι πολλές και ενδιαφέρουσες. Οι γυναίκες συνήθιζαν να αρωματίζουν την κοίτη (τα στρωσίδια ή και το στρώμα) του κρεβατιού με κρόκο (φυτό βολβώδες) και κανέλλα, για να είναι ελκυστικό στους άνδρες, όπως έκαναν και για το σώμα τους ή τα ενδύματά τους: *Ἐρρανα τὴν κοίτην μου κρόκῳ, καὶ τὴν κλίνην μου κινναμώμῳ· εἶθε τὴν κοίτην καὶ τὴν κλίνην, καὶ μὴ τὰ ἱμάτια καὶ τὸ σῶμα*⁸⁶⁰. Η κλίνη ήταν το έπιπλο όπου κάθονταν για να βγάλουν ή να βάλουν τα υποδήματά τους⁸⁶¹, όπως συνηθίζεται και σήμερα.

Η περιγραφή της συμπεριφοράς της δύστροπης κυρίας του σπιτιού το βράδυ στο κρεβάτι είναι γλαφυρή: ήταν επικριτική προς τους γείτονες και τους δούλους και ψυχρή απέναντι στα παιδιά της και όταν ερχόταν ο σύζυγός της στο κρεβάτι για να κοιμηθεί⁸⁶², δεν του το επέτρεπε, αλλά άρχιζε να του γκρινιάζει για τους υπηρέτες, τους γείτονες, τους φίλους και γνωστούς τους, λέγοντας: «ο τάδε δούλος με περιφρονεί, η δείνα δούλη με εμπαιίζει, ο γείτονας με λοιδωρεί στην Εκκλησία, στους φίλους και στην αγορά». Απαιτούσε από τον άνδρα της εκδίκηση, απειλώντας τον ότι, αν δεν το έκανε, δεν θα ξαναέτρωγε, *οὐ καθίσω ἔτι μετὰ σοῦ ἐπὶ τραπέζῃς, οὐκ ἐσθίω ἄρτον ἐπὶ σοῦ*, ούτε θα ξανακοιμόταν μαζί του, *οὐ καθευδήσω τοῦ λοιποῦ μετὰ σοῦ*⁸⁶³. Η εικόνα αυτή θυμίζει τη λεγόμενη «κρεβατομουρμούρα».

⁸⁶⁰ Ἰω. Χρ., Περὶ τοῦ τὰς κανονικῶν μὴ συνοικεῖν ἀνδράσιν, PG 47, 515.

⁸⁶¹ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 16 ἐρμηνεῖα εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν, PG 63, 127: *ὑποδύεσθαι καὶ ἀποδύεσθαι καθάπερ ἐπὶ κλίνης καθήμενον.*

⁸⁶² Ἰω. Χρ., Λόγος εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Ἁγίας Τεσσαρακοστῆς, PG 56, 536-537: *Βούλεσθε καὶ ἕτερα λέξωμεν πρὸς τὴν αὐτῶν γνώμην· Αὕτη γὰρ κἂν γείτονας ἔχη σόφρονας, ἡμέραν ἐξ ἡμέρας αὐτὰς σκοπεύει, ταύτας ἐπιτρέχει, κἂν τινὰς τῶν γνωρίμων καὶ τῶν συγγενῶν θεάσῃται εἰσερχομένους εἰς τὰς οἰκίας αὐτῶν, αὐταῖς τὰ ἐαυτῆς κακὰ προαναφωνοῦσα, μοιχαλίδας καὶ μαινάδας ἀποκαλεῖ, τὰς ἐλευθέρας καὶ τῷ σώματι καὶ τῷ πνεύματι. Κἂν τέκνα ἔχη, ὡς θηρία ταῦτα βλέπει· κἂν οἰκέτας κέκτηται, κἂν δούλας, πραότης ἐν αὐτῇ οὐκ ἔστιν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἡμέραν προφάσει δουλείας αὐτὰς μαστιγοῖ, καὶ ἐν νυκτὶ ἐπὶ τῇ ἐργασίᾳ αὐτὰς θορυβεῖ. Οὐκ ἔστι φόβος Θεοῦ ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῆς. Εἶτα ὅταν ἐπὶ κλίνης τῷ ἀνδρὶ αὐτῆς προσέλθῃ, οὐκ ἐὰν αὐτὸν ὑπνῶσαι, ἀλλὰ θυμοῖ αὐτὸν κατὰ τῶν οἰκετῶν, ἐγείρει αὐτὸν πρὸς μάχας κατὰ τῶν πλησίον. Οὗτος ὁ δοῦλος καταφρονεῖ μου, αὕτη ἡ οἰκέτις ἐμπαιίζει μοι, οὗτος ὁ πλησίον οὐ παύεται λοιδωρῶν με καὶ ἐν ἐκκλησίαις, καὶ ἐπὶ φίλων, καὶ ἐν ταῖς ἀγοραῖς· ποιήσον τὴν ἐκδίκησίν μου· οὐ καθίσω ἔτι μετὰ σοῦ ἐπὶ τραπέζῃς, οὐκ ἐσθίω ἄρτον ἐπὶ σοῦ· οὐ καθευδήσω τοῦ λοιποῦ μετὰ σοῦ· ὅτι ἐμοὶ τῇ γυναικί σου οὐκ ἐρυθριᾷ ὁ δεῖνα καὶ ἡ δεῖνα, ἀλλ' ὡς πηλὸν με λογίζονται.*

⁸⁶³ Ἰω. Χρ., Λόγος εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Ἁγίας Τεσσαρακοστῆς, PG 56, 537.

Εικόνες που συνδέονται με τις μέριμνες του πλούσιου ιδιοκτήτη του οίκου έχουν καθαρά ηθικοπλαστικό σκοπό. Το βράδυ, ο πλούσιος που είχε πολλές έννοιες, μετά το δείπνο και στην ησυχία της νύχτας, πάνω στην κλίνη, έκανε τον απολογισμό του για τα πεπραγμένα της ημέρας⁸⁶⁴, αναλογιζόμενος τι είπε ή τι έπραξε, αποδίδοντας ευθύνες στον εαυτό του. Το πρωί μόλις θα σηκωνόταν από το κρεβάτι, πριν πάει στην αγορά για να διαχειριστεί δημόσια ή ιδιωτικά πράγματα, αφού καλούσε τον υπηρέτη, ζητούσε λογαριασμό για τα δαπανηθέντα για να μη βγει εκτός προϋπολογισμού⁸⁶⁵.

Σε άλλες εικόνες ηθικοπλαστικού περιεχομένου, στο κρεβάτι θα ήταν καθηλωμένος επί μακρόν ο κατάκοιτος, θα έφτανε στη φτώχεια, λόγω των μακροχρόνιων δαπανών και λόγω της *δυσωδίας* αφού κανείς δεν τον φρόντιζε, οπότε δεν θα δεχόταν επισκέψεις από φίλους. Θα είχε χάσει τους υπηρέτες του και μόνο μια νεαρή υπηρέτρια θα τον περιποιείτο, πράγμα που ήταν τυραννία για εκείνον⁸⁶⁶. Στο σπίτι πάνω στην κλίνη, θα εξέταζε ο γιατρός τον ασθενή και θα του επέβαλε δίαιτα, ή άλλη θεραπεία. Όταν ο πατέρας και η μητέρα είχαν το παιδί τους άρρωστο ή εμπύρετο, κάθονταν δίπλα στο κρεβάτι, αγωνιώντας γι' αυτό, ξενυχτούσαν, το αγκάλιαζαν και το φιλούσαν, προσπαθώντας να το περιποιηθούν όσο γινόταν

⁸⁶⁴ Ίω. Χρ., Ὅτι επικίνδυνον καὶ τοῖς λέγουσι καὶ τοῖς ἀκούουσι τὸ πρὸς χάριν δημηγορεῖν, PG 50, 660: *Τῶν μὲν οὖν χρημάτων ὑπὸ τὴν ἔω τὸν λόγον ποιεῖν εἰώθαμεν, τῶν δὲ πράξεων μετὰ τὸ δεῖπνον καὶ τὴν ἐσπέραν αὐτήν, ἐπὶ τῆς κλίνης κείμενοι, οὐδενὸς ἐνοχλοῦντος, οὐδενὸς θορυβοῦντος, τῶν μεθ' ἡμέραν ἡμῖν πεπραγμένων καὶ λελεγμένων ἀπάντων ἀπαιτῶμεν τὰς εὐθύναις ἡμᾶς ἑαυτούς.*

⁸⁶⁵ Ίω. Χρ., Ὅτι επικίνδυνον καὶ τοῖς λέγουσι καὶ τοῖς ἀκούουσι τὸ πρὸς χάριν δημηγορεῖν, PG 50, 660: *Εὐθέως ἀναστάντες ἀπὸ τῆς κλίνης, πρὶν εἰς ἀγορὰν ἐμβαλεῖν, ἢ μεταχειρίσαι τι τῶν ἰδιωτικῶν ἢ δημοσίων πραγμάτων, τὸν οἰκέτην καλέσαντες ἀπαιτοῦμεν λόγον τῶν δαπανηθέντων, ἴν' εἰδῶμεν τί μὲν κακῶς, τί δὲ εἰς δέον ἀνήλωται, πόσον δὲ ὑπολέλειπται· κἂν εἰδῶμεν ὀλίγον ὄν τὸ ὑπολελειμμένον, παντὶ τρόπῳ προσόδων ἀφορμὰς ἐπινοοῦμεν, ἵνα μὴ λάθωμεν διαφθαρέντες λιμῶ.*

⁸⁶⁶ Ίω. Χρ., Λόγος 3 πρὸς Σταγείριον περὶ αθυμίας, PG 47, 490: *Καὶ τὸ δὴ δεινότερον, οὐδὲ τῶν φίλων τις αὐτὸν ὀρᾶν ἐθέλει λοιπόν, ἀλλὰ πάντες αὐτὸν ἐγκατέλιπον καὶ τῶν πολλὰ πρότερον εὐεργετηθέντων παρ' αὐτοῦ. Εἰ δὲ τις καὶ εἰσέλθοι ποτὲ, εὐθέως ἀπεπήδησε· τοσαύτης δυσωδίας τὸ δωμάτιον ἐμπέπλησται, τῷ μηδένα τὸν ἐπιμελούμενον εἶναι. Μία γὰρ αὐτῷ παιδίσκη παρακάθηται μόνη τοσαῦτα διακονοῦσα, ὅσα εἰκὸς δύνασθαι γυναικᾶ τε οὖσαν, καὶ μόνην, καὶ ἐκ τῆς ἐργασίας διατρεφομένην τῶν χειρῶν. Πόσων οὖν δαιμόνων χαλεπώτερα τὰ ἐκείνου κακά! Εἰ γὰρ καὶ μηδὲν αὐτῷ ἠνώχλει τούτων, τί οὐκ ἂν ἔπαθεν ἐννοῶν τὸν χρόνον τὸν μακρόν, ὃν ἐπὶ τῆς κλίνης κατέκειται, τὴν δαπάνην τὴν πολλὴν καὶ εἰς ἐσχάτην αὐτὸν ἐμβολοῦσαν πενίαν, τῶν φίλων τὴν καταφρόνησιν, τῶν θεραπευσόντων τὴν ἐρημίαν, τὸ μηδὲ εἰ στήσεται ποτε τὰ δεινὰ ταῦτα εἰδέναι.*

περισσότερο για να γίνει καλά. Η μητέρα παρουσιάζεται δίπλα στην κλίνη με δάκρυα στα μάτια και ο πατέρας γεμάτος λύπη να φιλάει το άρρωστο παιδί τους⁸⁶⁷.

Σε άλλη σκηνή παρουσιάζεται η κλίνη στο πλαίσιο βαπτίσματος προ του θανάτου. Ο Χρυσόστομος προτρέπει να βαπτίζονται έγκαιρα, οπότε και οι νεοφώτιστοι θα μπορούσαν να χαρούν το χαρμόσυνο γεγονός, σε αντίθεση με εκείνους που καταλήγουν να βαπτίζονται στο νεκρικό κρεβάτι σε μια ατμόσφαιρα θλίψης⁸⁶⁸. Ενδιαφέρουσα είναι η μαρτυρία του Χρυσοστόμου για τον τρόπο με τον οποίο βαπτίζονταν οι οπαδοί της αιρέσεως του Μαρκίωνα, αφού είχαν αποβιώσει: βαπτίζονταν στην κλίνη όπου εκείοντο νεκροί⁸⁶⁹. Επειδή ο νεκρός έπρεπε να ερωτηθεί αν ήθελε να βαπτιστεί, έκρυβαν κάποιον κάτω από την κλίνη ο οποίος

⁸⁶⁷ Ἰω. Χρ., Λόγος εἰς τὸν μακάριον Ἀβραάμ, PG 50, 740: Πολλάκις πέντε ἢ καὶ ἕξ υἱοὺς ἔχει τις καὶ θυγατέρας· καὶ ἐπὶν εἷς ἐξ αὐτῶν ἀρρώστησεν, περιέρχεται ὄλην τὴν κλίνην ὁ πατήρ, φιλῶν τοῦ παιδὸς τοὺς ὀφθαλμοὺς, τὰς χεῖρας περιπτυσσόμενος, τὴν ἡμέραν νύκτα λογιζόμενος, καὶ τὸ φῶς σκότος, οὐ τὰ στοιχεῖα μεταβάλλων, ἀλλὰ τῇ ἀηδία τῆς λύπης οὐκ εὐφραινόμενος ἐπ' αὐτοῖς· κλίνει ἐστρωμέναι ἀπαλαί, ἰατροὶ παρακαθεζόμενοι, πολλὴ ἢ δορυφορία τοῦ ἀνωμαλοῦντος, τήκεται ὄλος δι' ὄλου ὁ πατήρ· κὰν περιουσίαν ἔχη χρημάτων, ἀπευκτέα αὐτῷ ἐστὶ, κὰν μυρίας ἔχη φροντίδας, πάσας διώκει, οὐ δυνάμενος ἀνανῆσαι, ἐκ τῆς λύπης μεθύων· καὶ ὁ πᾶς αὐτῷ κόσμος ἀνιάτος τοῦ κακοῦ. Ὁμοίως καὶ ἡ μήτηρ περιέρχεται διακοπτομένη, ἐμπυριζομένη, καὶ ἀναπτομένη ὄλη, ζητοῦσα δύναμιν, ἵνα συμμερίσῃται τὸν πόνον· μᾶλλον δὲ ἵνα καὶ ὄλον ἀναδέξῃται, ἵνα τὸ κακούμενον τέκνον ἀπαλλαγῇ τῆς νόσου. Οὐδὲν αὐτῇ ὁ παρὼν βίος, οὐδὲν αὐτῇ ὁ μέλλον, ἀλλὰ πάντων τούτων τιμιότερον ἡγέται τὸ πᾶσαν ἀναδέξασθαι τὴν νόσον τοῦ τέκνου. -Βλ. Λόγος 32 περὶ ἀνδρείας καὶ ἰσχύος, PG 63, 818.

⁸⁶⁸ Ἰω. Χρ., Κατήχησις 1 πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι, PG 49, 224· Trois Catéchèses baptismales, SC 366, cat. 1, 3, 8-23, σελ. 118-120: Εἰ γὰρ καὶ τὰ τῆς χάριτος ἴσα ὑμῖν καὶ τοῖς ἐν τῇ τελευτῇ μυσταγωγούμενοις, ἀλλὰ τὰ τῆς προαιρέσεως οὐκ ἴσα, οὐδὲ τὰ τῆς παρασκευῆς τῶν πραγμάτων. Ἐκεῖνοι μὲν γὰρ ἐν τῇ κλίνῃ λαμβάνουσιν, ὑμεῖς δὲ ἐν τοῖς κόλποις τῆς Ἐκκλησίας τῆς κοινῆς ἀπάντων ἡμῶν μητρός· κάκεινοι μὲν ὀδυρόμενοι καὶ δακρύνοντες, ὑμεῖς δὲ χαίροντες καὶ εὐφραινόμενοι· ἐκεῖνοι στένοντες, ὑμεῖς δὲ εὐχαριστοῦντες· κάκεινοι μὲν πολλῶν κεκαρωμένοι τῷ πυρετῷ, ὑμεῖς δὲ πολλῆς ἐμπεπλησμένοι τῆς πνευματικῆς ἡδονῆς. Ὅθεν ἐνταῦθα μὲν ἅπαντα σύμφωνα τῇ δωρεᾷ, ἐκεῖ δὲ πάντα ἐναντία τῇ δωρεᾷ· καὶ γὰρ θρῆνος καὶ ὀδυρμὸς πολλὸς μυσταγωγούμενων, καὶ παιδία περιίσταται κλαίοντα, καὶ γυνὴ τὰς παρειὰς καταζαίνουσα, καὶ φίλοι κατηφεῖς, καὶ οἰκέται δακρῶν γέμοντες, ὄλον τὸ τῆς οἰκίας σχῆμα χειμερινὴν τινα καὶ ζοφώδη μιμεῖται ἡμέραν.

⁸⁶⁹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 40 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 347: Τί οὖν ἐστὶν ὃ φησιν; ἢ βούλεσθε πρῶτον εἶπω, πῶς παραποιοῦσι τὴν ῥῆσιν ταύτην οἱ τὰ Μαρκίωνος νοσοῦντες; Καὶ οἶδα μὲν ὅτι πολὺν κινήσω γέλωτα, πλὴν ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦτο μάλιστα ἐρῶ, ἵνα μειζόνως αὐτῶν φύγητε τὴν νόσον. Ἐπειδὴν γὰρ τις κατηχούμενος ἀπέλθῃ παρ' αὐτοῖς, τὸν ζῶντα ὑπὸ τὴν κλίνην τοῦ τετελευτηκότος κρύψαντες, προσίαισι τῷ νεκρῷ καὶ διαλέγονται καὶ πυνθάνονται, εἰ βούλοιο λαβεῖν τὸ βάπτισμα· εἶτα ἐκείνου μηδὲν ἀποκρινομένου, ὁ κεκρυμμένος κάτωθεν ἀντ' ἐκείνου φησίν, ὅτι δὴ βούλοιο βαπτισθῆναι· καὶ οὕτω βαπτίζουσιν αὐτὸν ἀντὶ τοῦ ἀπελθόντος, καθάπερ ἐπὶ τῆς σκηνῆς παίζοντες.

απαντούσε καταφατικά αντί του αποθανόντος. Η σκηνή θύμιζε θεατρική σκηνή και, όπως εμφατικά δηλώνει ο Χρυσόστομος προκαλούσε τον γέλωτα.

Τέλος, η νεκρική κλίνη συνδέεται, όπως είναι φυσικό, με τη σκηνή θρήνου για τον νεκρό σύζυγο: η σύζυγος, όταν έβλεπε τον άνδρα της να κείται στη νεκρική κλίνη, έπεφτε πάνω του και τον καταφιλούσε στα μάτια του, τον αγκάλιαζε και τον θρηνούσε, πριν αυτός οδηγηθεί στον τάφο. Η δυνατότητα να βρίσκεται κοντά στον νεκρό σύζυγό της για να τον θρηνήσει ήταν μια παρηγοριά σε αντίθεση με τις γυναίκες οι σύζυγοι των οποίων πέθαναν μακριά στον πόλεμο και για τον τον τρόπο θανάτου τους είχαν μόνον πληροφορίες.⁸⁷⁰

Συνεπώς στα κείμενα του Χρυσοστόμου η κλίνη παρουσιάζεται να είναι συνδεδεμένη με σημαντικές στιγμές της καθημερινής και της θρησκευτικής ζωής και οι σκηνές που συνδέονται με την κλίνη να είναι συναισθηματικά φορτισμένες.

2. 3. Κλινίδιον

Ο Χρυσόστομος αναφέρει δύο φορές το κλινίδιον, μικρή κλίνη, για να περιγράψει δύο διαφορετικά έπιπλα, την παιδική κούνια και το φορείο:

⁸⁷⁰ 'Ιω. Χρ., Εἰς νεωτέραν χηρεύσασαν, PG 48, 605-606· A une jeune veuve, SC 138, chap. 4-5 (li 297-322), 5, 314-332, σελ. 142: *Οὐδὲ γὰρ τοῦτο αὐταῖς ὑπῆρξεν ὅπερ τῇ τιμίᾳ σου κεφαλῇ. Σὺ μὲν γάρ, ὦ θαυμασία, καὶ κείμενον ἐπὶ τῆς κλίνης εἶδες τὸν καλὸν ἐκεῖνον, καὶ ἐσχάτης ἤκουσας φωνῆς, καὶ τίνα χρῆ πρᾶξαι ὑπὲρ τῶν πραγμάτων τῆς οἰκίας ἔμαθες ἐπισκῆπτοντος, καὶ διὰ τῶν διαθηκῶν ἄπασαν τοῖς πλεονέκταις καὶ συκοφάνταις ἀποτειχίζοντος ἔφοδον. Καὶ οὐ τοῦτο μόνον, ἀλλὰ καὶ νεκρῶ ἔτι κειμένῳ πολλάκις ἐπέπεσες, καὶ κατεφίλησας ὀφθαλμούς, καὶ περιεχύθης, καὶ ἐκώκυσας, καὶ προπεμφθέντα εἶδες μετὰ πολλῆς τῆς τιμῆς, καὶ τὰ πρὸς τὴν ταφὴν πάντα ἔπραξας, ὡς προσῆκον ἦν, καὶ πρὸς τὸν τάφον πολλάκις ἐρχομένη τὸν ἐκείνου παραμυθίαν ἔχεις τῆς ὀδύνης οὐ μικράν. Αὐταὶ δὲ τούτων ἀπάντων ἐστέρηνται ἐκπέμψασαι μὲν εἰς πόλεμον ἄπασαι τοὺς αὐτῶν, ὡς πάλιν αὐτοὺς ἀποληψόμεναι, ἀντὶ δὲ ἐκείνων τὴν πικρὰν τῆς τελευτῆς αὐτῶν ἀγγελίαν δεξάμεναι. Οὐδὲ γὰρ τὰ σώματά τις αὐτῶν κομίζων ἐπανῆλθεν αὐταῖς, ἀλλὰ ῥήματα μόνον τὸν τρόπον διηγούμενος τῆς τελευτῆς. Εἰσὶ δὲ αἱ οὐδὲ ταύτης ἠξιώθησαν τῆς διηγῆσεως οὐδὲ ὅπως κατέπεσον μαθεῖν ἠδυνήθησαν, ἐν πολλῶ τῷ πλήθει τῆς συμβολῆς καταχωσθέντων αὐτῶν.*

α) Το μικρό κρεβάτι, που χρησιμοποιείται ως κλίνη από τα παιδιά, αντίστοιχο με τη σημερινή κούνια⁸⁷¹. Η μητέρα κουνούσε το κλινίδιον όταν το παιδί έκλαιγε για να το φοβίσει και να σταματήσει το κλάμα, ώστε να μην του γίνει συνήθεια. Προφανώς τα πόδια του κλινιδίου θα ήταν έτσι κατασκευασμένα, με κάποια κυρτότητα, ώστε να ήταν δυνατόν να κινείται το έπιπλο. Όπως φαίνεται από ένα εικονογραφημένο χειρόγραφο του 6^{ου} αι. (εικ. 28) το κλινίδιον ή κούνια ήταν ξύλινο έπιπλο με κυρτά πόδια⁸⁷², ενώ αξίζει να αναφερθεί ότι μια ξύλινη κούνια του 1^{ου} αι. μ.Χ. που ανασκάφηκε στο Herculaneum της Καμπανίας⁸⁷³ και σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση, είναι όμοια με το μεταγενέστερο κλινίδιον.

β) Το φορείο, με το οποίο μεταφερόταν ο ασθενής στο ιατρείο⁸⁷⁴. Το κλινίδιο ήταν ένα μικρό κι ελαφρύ κρεβάτι, πιθανότατα με λαβές και δοκούς μεταφοράς, ή παρόμοιας κατασκευής με τα βαστέρνια⁸⁷⁵ ή λεκτίκια⁸⁷⁶, ικανό να αντέχει το σώμα του αρρώστου αλλά και να μην προσθέτει επιπλέον βάρος στους μεταφορείς.

Τέτοια κλινίδια των πλουσίων ήταν διακοσμημένα. Στη Ρώμη βρέθηκαν 4 μικρού μεγέθους γλυπτά διακοσμητικά αγαλματίδια⁸⁷⁷ που αποτελούσαν σύνολο και απεικονίζουν τη θεά Τύχη. Το ένα από αυτά με ένα ανδρικό σώμα (σύμβολο του ποταμού Ορόντη) στα πόδια της θεάς Τύχης κατασκευασμένο από επιχρυσωμένο

⁸⁷¹ 'Ιω. Χρ., Εἰς τὴν μνήμην τοῦ Ἁγίου Βάσσου, PG 50, 721: *καὶ φιλοστόργου μητέρος ἐπεδείξατο σπλάγχνα, ἢ πολλάκις τὸν ὑπομάζιον ἐαυτῆς παῖδα ἀτάκτως κλαυθυρίζοντα ἀποστήσαι βουλομένη τοῦ ἔθους, τὸ μικρὸν ἐκεῖνο κλινίδιον διατινάσσει σφοδρῶς, οὐχ ἵνα πλήξῃ, ἀλλ' ἵνα φοβήσῃ τὸ νήπιον.*

⁸⁷² Γαλάβαρης 1995, 39. Σκηνή με τρεις γυναίκες κι ένα νήπιο μέσα σε κούνια με κυρτά πόδια από το εικονογραφημένο χειρόγραφο, *Ο Πειρασμός του Ιωσήφ*, pict. 31, κώδ. Theol. gr. 31 (Γένεση), 6^{ος} αι. Βιέννη, Nationalbibliothek.

⁸⁷³ Mols 2007-2008, 149.

⁸⁷⁴ 'Ιω. Χρ., Λόγος 6 περὶ διδαχῆς καὶ νοουθεσίας, PG 63, 607: *Ὡσπερ οὖν οἱ ἱατροὶ οὐκ ἀναγκάζουσι τοὺς ἀρρώστους ἐπὶ τῶν κλινιδίων κατακειμένους εἰς τὰς οἰκίας αὐτῶν φέρεσθαι, ἀλλ' αὐτοὶ τρέχουσι πρὸς ἐκείνους τὰς ἀρρώστιας θεραπεύσοντες.* -Λόγος 8 κατὰ Ἰουδαίων, PG 48, 941: *Οὐχ ὄρας καὶ τοὺς ἱατροὺς αὐτοῦ τοῦτο ποιοῦντας; Οὐκ ἀναγκάζουσι τοὺς ἀρρώστους ἐπὶ τῶν κλινιδίων κατακειμένους εἰς τὰς οἰκίας αὐτῶν φέρεσθαι, ἀλλ' αὐτοὶ τρέχουσι πρὸς ἐκείνους.*

⁸⁷⁵ Βαστέρνια ήταν οχήματα που τα μετέφεραν στα χέρια δούλοι, οι οποίοι ονομάζονταν βαστερνάριοι. Για τα βαστέρνια, βλ. Αψερου 2017, 97-98. -'Ιω. Χρ., Όμ. 45 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 320: *Νῦν δὲ ὀχήματος μὲν τόπος ἐστὶν ἀφωρισμένος, καὶ βαστερνίοις ἕτερος· τῷ δὲ Χριστῷ πλανωμένῳ οὐδὲ εἶς.*

⁸⁷⁶ 'Ιω. Χρ., Πρὸς τὴν αὐτὴν ἐπιστολὴ 14, PG 52, 614: *ρίψας ἐμαυτὸν εἰς τὸ λεκτίκιον.*

⁸⁷⁷ Βλ. Catalogue of the Exhibition 2000, 116-117. -Φυλάσσονται στο British Museum, London 66. 12-29, 21-29. Βρέθηκαν στον λόφο Εσκουιλίνο στη Ρώμη το 1793.

άργυρο, ύψους 14 εκ., χρονολογημένο κατά τον ύστερο 4^ο αι. μ. Χ., συμβολίζει την Αντιόχεια. Όμοια, με διαφορετικά σύμβολα το καθένα από αυτά, είναι και τα υπόλοιπα 3 γλυπτά αγαλματίδια «Τύχες» που συμβολίζουν την Κωνσταντινούπολη, Αλεξάνδρεια και τη Ρώμη. Η Τύχη ήταν ένας τύπος αγάλματος που δημιουργήθηκε κατά την ελληνιστική και επεβίωσε έως την πρωτοβυζαντινή περίοδο. «Τύχες» άλλων πόλεων απεικονίζονται σε μωσαϊκά⁸⁷⁸.

Το συγκεκριμένο γλυπτό σύμβολο της Αντιόχειας, ομοίως με τα υπόλοιπα, έχει στην πίσω πλευρά περόνη προσαρτημένη σε αλυσίδα. Η ερμηνεία που προτάθηκε είναι ότι τέτοιου τύπου γλυπτά διακοσμητικά χρησιμοποιούντο σε ξύλινους κυλινδρικούς δοκούς που εισάγονταν σε ειδικές υποδοχές-λαβές για να μεταφέρουν κάθισμα επισήμου ανδρός. Στους ξύλινους δοκούς έμπαιναν κι έβγαιναν οι περόνες μαζί με τα πολύτιμα αγαλματίδια, όταν εισάγονταν ή αποσύρονταν από τις ειδικές υποδοχές του καθίσματος⁸⁷⁹. Η ερμηνεία αυτή συμπληρώνει την εικόνα φορητού οχήματος που μετέφεραν στα χέρια δούλοι. Για κάθε όχημα θα χρειάζονταν τουλάχιστον 4 γλυπτά κοσμήματα, 2 για κάθε ξύλινο δοκό. Δύο κυλινδρικοί ξύλινοι δοκοί διακοσμημένοι με τα πολύτιμα γλυπτά κοσμήματα θα μπορούσαν να σηκώνουν ένα κλινίδιο, κάθισμα ή βαστέρνιο.

2. 4. Τράπεζα

Το τραπέζι αναφέρεται 202 φορές από τον Χρυσόστομο, προφανώς διότι αποτελούσε το κέντρο της οικογενειακής, της κοινωνικής ζωής και διαφόρων οικιακών δραστηριοτήτων:

Ίω. Χρ., Λόγος 2 πρὸς ἄπιστον πατέρα, PG 47, 346. -Λόγος 3 πρὸς πιστὸν πατέρα, PG 47, 363-364. - Λόγος 1 πρὸς Σταγείριον, PG 47, 433-434. -Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθέτους συνεισάκτους, PG 47, 498. -Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθέτους συνεισάκτους, PG 47, 507. -Περὶ παρθενίας, PG 48, 574· La virginité, SC 125, LII, 2, 29-33, σελ.290. -Περὶ παρθενίας, PG 48, 581· La virginité, SC 125, LIX, ξ', 2, 17-22, σελ. 322. -Περὶ παρθενίας, PG 48, 585· La virginité, SC 125, LXVIII, 48-LXIX, 18, 1, 15-27, σελ.344. -Περὶ παρθενίας, PG 48, 592· La

⁸⁷⁸ Βλ. Nassar 2016, 99-102.

⁸⁷⁹ Catalogue of the Exhibition 2000, 116.

virginité, SC 125, LXXIX, 1-26, 1, 16-19, σελ.376. -Περὶ μονανδρίας, PG 48, 615-616· Sur le mariage unique, SC 138, chap.4 (li. 259-285), 4, 279-290, σελ. 184-186. -Ὁμ. 1 ὅτε πρεσβύτερος προεχειρίσθη, PG 48, 696· Première homélie (3), SC 272, 166-169, σελ. 404. -Λόγος 6 εἰς τὸν μακάριον Φιλογόνιον, PG 48, 755. -Λόγος 8 κατὰ Ἰουδαίων, PG 48, 937. -Τοῦ αὐτοῦ λόγος ἐν ταῖς καλάνδαις, PG 48, 959. -Λόγος 1 μετὰ τὰς καλάνδας, PG 48, 974. -Λόγος 1 μετὰ τὰς καλάνδας, PG 48, 979. -Λόγος 2 εἰς τὸν Λάζαρον, PG 48, 985. -Εἰς τὸ ρητὸν τοῦ ἀποστόλου, PG 48, 1017. -Εἰς τὸν σεισμὸν καὶ εἰς τὸν πλούσιον, PG 48, 1030. -Εἰς τὸν σεισμὸν καὶ εἰς τὸν πλούσιον, PG 48, 1033. -Εἰς τὸν σεισμὸν καὶ εἰς τὸν πλούσιον, PG 48, 1040. -Ὁμ. 2 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 44. -Ὁμ. 4 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 68. -Ὁμ. 6 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 89. -Ὁμ. 6 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 90. -Ὁμ. 7 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 93. -Ὁμ. 9 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 104. -Ὁμ. 10 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 111. -Ὁμ. 15 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 153. -Ὁμ. 15 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 155. -Ὁμ. 15 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 159. -Ὁμ. 16 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 169. -Ὁμ. 16 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 170. -Ὁμ. 18 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 186. -Κατήχησις 2 πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι, PG 49, 233. -Ὁμ. 1 πρὸς τοὺς λέγοντας ὅτι δαίμονες τὰ ἀνθρώπινα διοικοῦσι, PG 49, 246. -Ὁμ. 1 πρὸς τοὺς λέγοντας ὅτι δαίμονες τὰ ἀνθρώπινα διοικοῦσι, PG 49, 249. -Ὁμ. 1 πρὸς τοὺς λέγοντας ὅτι δαίμονες τὰ ἀνθρώπινα διοικοῦσι, PG 49, 251. -Ὁμ. 6 λεχθεῖσα περὶ νηστείας, PG 49, 315. -Ὁμιλία περὶ τῶν νεκρῶν ἀναστάσεως, PG 50, 419. -Κατὰ μεθύντων καὶ εἰς τὴν ἀνάστασιν, PG 50, 433· Contre l' ivresse et sur la resurrection, SC 561, 1, 22-31, σελ. 182. -Κατὰ μεθύντων καὶ εἰς τὴν ἀνάστασιν, PG 50, 435· Contre l' ivresse et sur la resurrection SC 561, 2, 21-25, σελ. 192. -Κατὰ μεθύντων καὶ εἰς τὴν ἀνάστασιν, PG 50, 436-437· Contre l' ivresse et sur la resurrection, SC 561, 3, 26-31, σελ. 202. -Κατὰ μεθύντων καὶ εἰς τὴν ἀνάστασιν, PG 50, 437· Contre l' ivresse et sur la resurrection, SC 561, 3, 32-35, σελ. 204. -Κατὰ μεθύντων καὶ εἰς τὴν ἀνάστασιν, PG 50, 437-438· Contre l' ivresse et sur la resurrection, SC 561, 3, 60-64, σελ. 206. -Λόγος εἰς τὸν μακάριον Βαβύλαν, PG 50, 544-545· Sur Babybas, SC 362, discours 42-43, 13-18, σελ.144-146. -Ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἅγιον μάρτυρα Βαρλαάμ, PG 50, 681. -Ὁμιλία μετὰ τὸν σεισμὸν, PG 50, 714. -Λόγος 4 περὶ προνοίας καὶ εἰμαρμένης, PG 50, 761. -Εἰς τὸν τίμιον καὶ ζωοποιὸν σταυρὸν, PG 50, 817. -Περὶ τοῦ κατὰ Θεὸν πολιτεύεσθαι, PG 51, 46. -Ὅτι οὐκ ἀκίνδνον τοῖς ἀκροαταῖς τὸ σιγᾶν τὰ λεγόμενα ἐν ἐκκλησίᾳ, PG 51, 100. -Ἀναγνωσθείσης περικοπῆς Σαῦλος δὲ ἔτι ἐμπνέων ἀπειλῆς καὶ φόνου, PG 51, 116. -Εἰς τὸ ἀποστολικὸν ρητὸν διὰ δὲ τὰς πορνείας ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἐχέτω, PG 51, 214. -Εἰς τὸ ἀποστολικὸν ρητὸν διὰ δὲ τὰς πορνείας ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἐχέτω, PG 51, 215. -Ἐγκώμιον εἰς Μάξιμον, PG 51, 225. -Ἐγκώμιον εἰς Μάξιμον, PG 51, 232. -Περὶ ἐλεημοσύνης, PG 51, 261. -Εἰς τὴν ἀποστολικὴν ρῆσιν τὴν λέγουσαν ἔχοντες δὲ τὸ αὐτὸ Πνεῦμα τῆς πίστεως, PG 51, 281. -Πάλιν εἰς τὴν αὐτὴν ρῆσιν ἔχοντες δὲ τὸ αὐτὸ Πνεῦμα τῆς πίστεως, PG 51, 299. -Εἰς τὸ χῆρα καταλεγέσθω μὴ ἐλάττων ἐτῶν ἐξήκοντα γεγονυῖα, PG 51,

325. -Εἰς τὸ χήρα καταλεγέσθω μὴ ἐλάττων ἐτῶν ἐξήκοντα γεγονυῖα, PG 51, 332. -Εἰς τὸ χήρα καταλεγέσθω μὴ ἐλάττων ἐτῶν ἐξήκοντα γεγονυῖα, PG 51, 334. -Περὶ τῆς τῶν μελλόντων Ἀπολαύσεως, PG 51, 351. -Λόγος ὅτι τὸν ἑαυτὸν μὴ ἀδικοῦντα οὐδεὶς παραβλάψαι δύναται, PG 52, 468· Lettre d' exil, SC 103, 7, 34-41, σελ. 96. -Λόγος ὅτι τὸν ἑαυτὸν μὴ ἀδικοῦντα οὐδεὶς παραβλάψαι δύναται, PG 52, 471· Lettre d' exil, SC 103, 10, 44-50, σελ. 108. -Λόγος ὅτι τὸν ἑαυτὸν μὴ ἀδικοῦντα οὐδεὶς παραβλάψαι δύναται, PG 52, 476· Lettre d' exil, SC 103, 15, 30-31, σελ. 132. -Λόγος εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα, PG 52, 769· Sur la Pâque (version longue), SC 561, 3, 44-51, σελ. 282. -Λόγος εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα, PG 52, 769· Sur la Pâque (version longue), SC 561, 3, 59-60, σελ. 284. - Λόγος εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα, PG 52, 769· Sur la Pâque (version longue), SC 561, 4, δ, 7-8, σελ. 286. -Ὁμ. 2 εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς κτίσεως, PG 53, 27. -Ὁμ. 9 εἰς τὰ ἀκόλουθα τοῦ Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν, PG 53, 77. -Ὁμ. 10 προτροπὴ πρὸς τοὺς ἐρυθριῶντας, PG 53, 89-90. -Ὁμ. 13 καὶ ἐφύτευσε Κύριος ὁ Θεὸς παράδεισον ἐν Ἐδέμ, PG 53, 105. -Ὁμ. 38 Σάρα δὲ γυνὴ Ἰβραμ οὐκ ἔτικτεν αὐτῷ, PG 53, 357. -Ὁμ. 40 καὶ εἶπεν ὁ Θεὸς τῷ Ἰβραάμ, PG 53, 372. -Ὁμ. 41 ὠφθη δὲ ὁ Θεὸς πρὸς τῆ δρυὶ τῆ Μαμβρῆ, PG 53, 384. -Ὁμ. 45 καὶ ἐκίνησεν ἐκεῖθεν Ἰβραάμ εἰς γῆν πρὸς Λίβα, PG 54, 414. -Λόγος 3 τί ἐστὶ τὸ καθ' ὁμοίωσιν, PG 54, 590. -Λόγος 5 ὅτι οὐ διὰ τὸν Ἀδάμ κολαζόμεθα, PG 54, 603. -Λόγος 6 περὶ τοῦ ξύλου, PG 54, 607. -Λόγος 7 διὰ τί ξύλον γνωστὸν καλοῦ καὶ πονηροῦ καλεῖται τὸ ξύλον, PG 54, 608. -Λόγος 7 διὰ τί ξύλον γνωστὸν καλοῦ καὶ πονηροῦ καλεῖται τὸ ξύλον, PG 54, 616. -Λόγος 1 εἰς τὸ δεῖν καὶ ἐν τῇ Πεντηκοστῇ καὶ αἰετῆς νηστείας μεμνησθαι, PG 54, 631-632. -Λόγος 2 εἰς τὴν πίστιν τῆς Ἄννης, PG 54, 650. -Ὁμ. 3 εἰς τὴν Ἄνναν καὶ εἰς τὴν τοῦ Σαμουὴλ γαλακτοτροφίαν, PG 54, 653. -Λόγος 5 πρὸς τοὺς ἐν ἑορταῖς μόνον συναγομένους, PG 54, 669. -Ἐρμηνεία εἰς τὸν 4 ψαλμόν, PG 55, 55. -Εἰς τὸν 41 ψαλμόν, PG 55, 157. -Εἰς τὸν 109 ψαλμόν, PG 55, 273. -Εἰς τὸν 109 ψαλμόν, PG 55, 278. -Εἰς τὸν 142 ψαλμόν, PG 55, 450-451. -Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ φιλοξενίας, PG 55, 510. -Εἰς τὰ ὑπόλοιπα τοῦ πεντηκοστοῦ ψαλμοῦ καὶ περὶ μετανοίας, PG 55, 575. -Ὁμ. 3 εἰς τὴν πρώτην (ι. δευτέραν) τῶν Παραλειπομένων, PG 56, 112· Sur Ozias, homélie III, SC 277, 1, 18-24, σελ. 106. -Ὁμ. 4 εἰς τὸ ῥητὸν τοῦ προφήτου Ἡσαΐου, PG 56, 122· Sur Ozias, homélie IV, SC 277, 2, 38-41, σελ. 146. -Ἀπόδειξις τοῦ χρησίμως τὰς περὶ Χριστοῦ καὶ ἐθνῶν, PG 56, 165. -Ἔτι εἰς τὴν ἀσάφειαν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, PG 56, 181. -Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν Μελχισεδέκ, PG 56, 258. -Ὁμ. πρὸς τοὺς καταλείψαντας τὴν ἐκκλησίαν, PG 56, 269. -Λόγος εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Ἁγίας Τεσσαρακοστῆς, PG 56, 536. -Λόγος εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Ἁγίας Τεσσαρακοστῆς, PG 56, 537. -Ὁμ. 30 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 369. -Ὁμ. 32 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 386. -Ὁμ. 35 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 411. -Ὁμ. 43 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 463. -Ὁμ. 48 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 496. -Ὁμ. 50 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν

Εὐαγγελιστήν, PG 58, 508. -Όμ. 50 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστήν, PG 58, 509. -Όμ. 54 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστήν, PG 58, 539. -Όμ. 69 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστήν, PG 58, 653. -Όμ. 89 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστήν, PG 58, 786. -Όμ. 22 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστήν, PG 59, 138. -Όμ. 61 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστήν, PG 59, 340. -Όμ. 69 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστήν, PG 59, 380. -Όμ. 76 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστήν, PG 59, 413. -Όμ. 77 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστήν, PG 59, 418. -Εἰς τὴν ὄρχησιν τῆς Ἡρωδιάδος, PG 59, 523. -Λόγος περὶ ψευδοπροφητῶν, PG 59, 560. -Όμ. 11 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 97. -Όμ. 35 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 256. -Όμ. 45 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 319. -Όμ. 48 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 337. -Όμ. 52 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 366. -Όμ. 1 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 400. -Όμ. 4 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 422. -Όμ. 24 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 626. -Όμ. 30 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 666. - Λόγος παραινετικὸς περὶ μετανοίας, PG 60, 688. -Λόγος 2 Κυριακῆ τῆς Τυροφάγου, PG 60, 702. - Όμ. 11 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 94. -Όμ. 13 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 114. -Όμ. 15 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 129. -Όμ. 34 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 293. -Όμ. 37 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 332. -Όμ. 39 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 346. - Όμ. 40 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 353. -Όμ. 44 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 381. -Όμ. 6 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 440. -Όμ. 16 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 516. -Όμ. 19 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 534. -Όμ. 21 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 552. -Κεφ. 6 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας ἐπιστολήν, PG 61, 676. -Περὶ τῆς παραβολῆς τοῦ οἰκονόμου τῆς ἀδικίας, PG 61, 786. -Όμ. 3 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 29. -Όμ. 13 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 98. -Όμ. 15 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 110. -Όμ. 18 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 126. -Όμ. 1 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 302-303. -Όμ. 1 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 304. -Όμ. 1 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 306. -Όμ. 1 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 307. -Όμ. 4 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 329-330. -Όμ. 7 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 348. -Όμ. 12 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 386. -Όμ. 2 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολήν πρώτην, PG 62, 404. -Όμ. 9 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολήν πρώτην, PG 62, 453. -Όμ. 11 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς

Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 467. -Ὁμ. 5 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολὴν δευτέραν, PG 62, 497. -Ὁμ. 13 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 570. -Ὁμ. 14 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 577. -Ὁμ. 6 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν δευτέραν, PG 62, 630. -Περὶ νηστείας, PG 62, 737. -Ὁμ. 29 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴν, PG 63, 207. -Λόγος 2 περὶ εὐχῆς, PG 63, 584. -Λόγος 2 περὶ εὐχῆς, PG 63, 584. -Λόγος 6 περὶ διδαχῆς καὶ νουθεσίας, PG 63, 612. -Λόγος 9 περὶ τοῦ μὴ καταφρονεῖν τῆς τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας, PG 63, 628-629. -Λόγος 11 περὶ πλοῦτου καὶ πενίας, PG 63, 640. -Λόγος 11 περὶ πλοῦτου καὶ πενίας, PG 63, 643. -Λόγος 12 περὶ γαστριμαργίας καὶ μέθης, PG 63, 645. -Λόγος 12 περὶ γαστριμαργίας καὶ μέθης, PG 63, 648. -Λόγος 12 περὶ γαστριμαργίας καὶ μέθης, PG 63, 651. -Λόγος 14 περὶ γυναικῶν καὶ κάλλους, PG 63, 660. -Λόγος 23 περὶ ἐλεημοσύνης καὶ φιλοξενίας, PG 63, 720. -Λόγος 23 περὶ ἐλεημοσύνης καὶ φιλοξενίας, PG 63, 725. -Λόγος 43 περὶ τοῦ ὅτι ὁ τῶν παρόντων καταφρονῶν ἀμφοτέρων ἐξουσιάζει, PG 63, 875. -Τοῦ αὐτοῦ περὶ τῶν ἐν νηστεία σωφρονούντων, PG 64, 16. -Ἐκ τῶν Φωτίου, Ἰω. Χρ., Τοῦ αὐτοῦ ἐπιγράφεται λόγος, PG 64, 93. -Fragmenta in beatum Job, PG 64, 540. -In epistolam S. Jacobi, PG 64, 1049. -Jean Chr., Huit catéchèses baptismales, SC 50, VII catéchèse, 28-30, 1-5, σελ. 244.

Υπάρχουν και αρκετές αναφορές στην Αγία Τράπεζα, οι οποίες δεν παρατίθενται, διότι αναφέρονται στην πνευματική και σωτηριολογική υπόσταση της Αγίας Τραπέζης, ως θυσιαστήριου του Ενός, που κατέστη Θύτης και Θύμα, του Ιησού Χριστού⁸⁸⁰. Τα χωρία στα οποία η τράπεζα του οίκου σχετίζεται με την Αγία Τράπεζα και είναι δυνατόν να εξαχθούν συμπεράσματα, θα παρατεθούν στην ενότητα αυτή. Είναι γνωστό ότι οίκοι της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου, μετετράπηκαν σε «ευκτήριους οίκους», όπως στη Δούρα Ευρωπό, εντός των οποίων τελεῖτο η Θεία Ευχαριστία σε κάποια από τις τράπεζες του οίκου⁸⁸¹.

Λίγες είναι οι αναφορές που αφορούν την περιγραφή του επίπλου ή τον στολισμό του. Οι περισσότερες εικόνες που περιγράφονται στα έργα του Χρυσοστόμου αποσκοπούν στο να «καυτηριάσουν» την προκλητική πολυτέλεια των

⁸⁸⁰ Ἰω. Χρ., Εἰς μνήμην μαρτύρων, PG 52, 830: *Ὁ αὐτὸς πρὸς Ἑβραίους βουλόμενος ἐκθέσαι τῶν μυστηρίων τὰς διαφορὰς, τί ἐβούλετο ἡ τράπεζα τί ἐβούλετο τὸ θυσιαστήριον τί ἐβούλετο τὸ καταπέτασμα, τί ὁ ναὸς, τί ὁ ἱερεὺς, ἐν κεφαλαιῶ εἰς Χριστὸν τὰ πάντα ἀναφέρει, καὶ δείκνυσι σκηνὴν εἶναι δι' ὅλον τὸν πάντα βίον.*

⁸⁸¹ Βλ. για παράδειγμα την ελληνιστική οικία της Δούρας-Ευρωπού, που μετετράπη σε ευκτήριο οἶκο, βλ. Peppard 2016, 13-22. -Για ευκτήριους οἴκους, βλ. Ἰω. Χρ., Ὁμ. 11 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 466.

πλουσίων τραπεζιών και να τονίσουν την αξία του απλού και λιτού γεύματος, πάντα υπό το πρίσμα της χριστιανικής ηθικής. Οι εικόνες του τραπεζιού παρουσιάζουν τη διαδικασία του γεύματος, τα προσφερόμενα φαγητά, τι έτρωγαν την περίοδο της νηστείας, τα οικογενειακά, φιλικά, επίσημα τραπέζια ή συμπόσια. Σε πολλές από τις ομιλίες του, αναφέρεται στη συβαριτική τράπεζα, για την οποία θα γίνει λεπτομερής αναφορά παρακάτω.

2. 4. 1. Χρήση

Τα τραπέζια ήταν έπιπλα πολλών χρήσεων. Χρησιμοποιούνταν ως πάγκοι εργασίας πάνω στους οποίους κόβονταν τα κρέατα⁸⁸² ή γενικότερα χρησιμοποιούνταν ως πάγκοι για τη προετοιμασία του φαγητού. Τα τραπέζια κοπής των πρώτων υλών της παρασκευής του γεύματος διαχωρίζονται από τα τραπέζια σερβιρίσματος. Είναι συνεπώς ευνόητο ότι τα πρώτα θα ήταν απλής και στιβαρής κατασκευής, ειδικά ως προς την άνω επιφάνεια, η οποία θα έπρεπε να είχε αρκετό πάχος, ώστε να αντέχει το κόψιμο των κρεάτων. Όμως η βασική χρήση των τραπεζιών ήταν για να γευματίζουν οι ένοικοι του σπιτιού ή να σερβίρονται τα φαγητά και τα ποτά στα συμπόσια. Τα τραπέζια σε ένα πλούσιο σπίτι ήταν πολυάριθμα, διότι χρησιμοποιούνταν όχι μόνο στα γεύματα ή στα συμπόσια αλλά και ως βοηθητικά τραπέζια μικρού μεγέθους⁸⁸³, παρατραπέζια⁸⁸⁴, δίπλα σε άλλα έπιπλα, π.χ. σε έναν θρόνο, για να εξυπηρετούν διάφορες ανάγκες των ιδιοκτητών.

⁸⁸² 'Ιω. Χρ., Εἰς τὰ ὑπόλοιπα τοῦ πεντηκοστοῦ ψαλμοῦ καὶ περὶ μετανοίας, PG 55, 575: *ἀλλὰ λείψανα καὶ τράπεζαν ἀκούσας, ἀγαπητέ, μηδὲν αἰσθητὸν ὑποπτέυσης. Οὐ γὰρ κρέα κατακόπτομεν, ἀλλὰ νοήματα διδόμεν πνευματικά.* -Εἰς τὰ ὑπόλοιπα τοῦ πεντηκοστοῦ ψαλμοῦ καὶ περὶ μετανοίας, PG 55, 575: *Ἐπὶ μὲν γὰρ τῆς αἰσθητῆς τραπέζης ἐὰν μείνη μίαν ἢ δευτέραν ἡμέραν τὰ κρέα, διαφθείρεται καὶ ἀπόλλυται.*

⁸⁸³ 'Ιω. Χρ., Λόγος 23 περὶ ἐλεημοσύνης καὶ φιλοξενίας, PG 63, 725: *Τί λέγεις; ποσάκις τραπέζης παρακειμένης τὸν ὑπηρετοῦντα οἰκέτην καλέσας, ἵνα σχολαιότερον βαδίσῃ, πάντα ἀνέτρεψας ὑπὲρ ἀναβολῆς μόνον μικρᾶς.*

⁸⁸⁴ Ορλάνδος 1952, 488.

2. 4. 2. Σχήμα και υλικά κατασκευής

Λόγω των φθαρτών υλικών από τα οποία ήταν κατασκευασμένα τα τραπέζια, κυρίως από ξύλο, δεν σώθηκαν. Υπήρχαν και μεταλλικά τραπέζια. Ο Χρυσόστομος ψέγει την μανία των πλουσίων να έχουν τραπέζια αργυρά τα οποία χρησιμοποιούνταν στα επίσημα συμπόσια και ο ρόλος τους ήταν να προσδώσουν αισθητική ηδονή και να επιδείξουν τον πλούτο του οικοδεσπότη: *Διὰ γοῦν τοῦτο καὶ τὰς τῶν ἀνδραπόδων ἀγέλας, καὶ τὸν ἔσμὸν τῶν εὐνούχων, καὶ τοὺς χρυσοφοροῦντας ἵππους, καὶ τὰς ἀργυρᾶς τραπέζας, καὶ τὰ ἄλλα τὰ καταγελαστότερα ἐπινοοῦσιν ἄνθρωποι· οὐχ ἵνα χρεῖαν πληρώσωσιν, οὐδ' ἵνα ἡδονῆς ἀπολαύσωσιν, ἀλλ' ἵνα τοῖς πολλοῖς ἐπιδείξωνται*⁸⁸⁵. Ένα μοναδικό τετράποδο αργυρό συσταλτό (σπαστό) τραπέζι του 4^{ου} αι. ανασκάφηκε στο χωριό Polgárdi της Ουγγαρίας το οποίο αποτελούσε τη βάση τραπεζιού επί της οποίας πιθανότατα τοποθετείτο αργυρό πινάκιο ή λεκανίδα για να πλένουν τα χέρια τους οι συμποσιαστές⁸⁸⁶. Η αργυρή βάση με το αργυρό πινάκιο τοποθετημένο επάνω της συναποτελούσαν ένα σχετικά μικρής διαμέτρου βοηθητικό τραπέζι, ερμηνεία που συμφωνεί με τις αναφορές του Χρυσοστόμου για αργυρά τραπέζια.

Η δεύτερη πιθανή ερμηνεία, ότι επάνω στη βάση ετίθετο λεκανίδα για να πλένουν τα χέρια τους οι συμποσιαστές, δεν επιβεβαιώνεται από τον Χρυσόστομο: αντίθετα, ο Χρυσόστομος αναφέρει ότι οι συμποσιαζόμενοι πριν ανακλιθούν στις στιβάδες για να αρχίσει το φαγητό, πάντα έπλεναν τα χέρια τους σε αργυρούς νιπήρες⁸⁸⁷, που τους κρατούσαν υπηρέτες και δίπλα τους υπήρχαν καθαρά οθόνια, δηλαδή πετσέτες, στις οποίες σκούπιζαν τα άκρα των δαχτύλων τους. Το αργυρό τραπέζι του Polgárdi έχει βάρος περίπου 20 κ. και ύψος 113 εκ., ενώ τα 4 χιαστί στηρίγματα των ποδιών διακοσμούνται από καρδιάσχημα φύλλα με ροζέτες στις αρθρώσεις ή φύλλα και σφαιρίδια καθ' όλο το μήκος τους. Τέσσερις φτερωτοί γρύπες κοσμούν τα 4 πόδια καθώς και μικρά γλυπτά διακοσμητικά από το θαλάσσιο

⁸⁸⁵ Ίω. Χρ., Όμ. 20 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 289.

⁸⁸⁶ Μράν 2012, 95.

⁸⁸⁷ Ίω. Χρ., Όμ. 3 περὶ ἐλεημοσύνης καὶ εἰς τὸν πλούσιον καὶ τὸν Λάζαρον, PG 64, 437: *Ἐν δὲ τῷ ἀρίστῳ αὐτοῦ χρυσὸς ἄμετρος διηκόνει, καὶ ἄργυρος ἀμύθητος, οἶνος πολύτιμος, φασιανοὶ, χῆνες, πορφυρίωνες, πέρδικες, περιστεραὶ, ὄρνεις, λαγωαί, ἀρνία, ἔριφοι, μαγείρων πλῆθος θορυβομένων· ἄλλοι ριπίζοντες σποδὴ μὴ μία ὑφίσταται αὐτοῦ τῇ κεφαλῇ· ἄλλοι ἀργυροῦς νιπήρας κατέχοντες, καὶ ὀθόνια καθαρὰ ἔτοιμοι παρεστήκεισαν, τὰ ἄκρα τῶν δακτύλων αὐτοῦ ἀποσμήχοντες, ἀνακειμένου αὐτοῦ. Καὶ βλέπε τὴν ἀπανθρωπίαν καὶ τὴν αἰσχύνην.*

κόσμο, δηλαδή νηριήδες, τρίτωνες και έρωτες πάνω σε δελφίνια (εικ. 29). Παρόμοιο τρίποδο χάλκινο τραπέζι από μεροϊτικό τάφο (α΄ μισό του 5ου αι.) βρέθηκε στην Ballana της Νουβίας. Το αντικείμενο είναι κοπτικό⁸⁸⁸. Σώθηκαν ελάχιστα μεταλλικά τραπέζια διότι ήταν συνήθης τακτική να επαναχυτεύονται τα παλιά μεταλλικά αντικείμενα⁸⁸⁹, ώστε να κατασκευαστούν καινούρια. Για τούτο, πληροφορίες για τα τραπέζια της ύστερης αρχαιότητας λαμβάνουμε από τα αρχαιολογικά ευρήματα λίθινων, μαρμάρινων ή κτιστών τραπεζών, που βρέθηκαν σε οικίες και παλάτια καθώς κι από απεικονίσεις σκηνών συμποσίων. Επίσης, έχουν βρεθεί οικιακές τράπεζες που ήταν αφιερώματα σε ναούς⁸⁹⁰.

Από παραστάσεις σε τοιχογραφίες κατακομβών⁸⁹¹, ψηφιδωτά, μικρογραφίες χειρογράφων και αργυρούς δίσκους γνωρίζουμε ότι οι τράπεζες των συμποσίων είχαν σχήμα κυκλικό⁸⁹² ή ωοειδές⁸⁹³ με τρία ή τέσσερα πόδια, που μιμούνταν τα σκέλη ζώου⁸⁹⁴, όπως και οι πρωιμότερες τράπεζες των ελληνιστικών⁸⁹⁵ και ρωμαϊκών οικιών⁸⁹⁶. Το ορθογώνιο παραλληλόγραμμο και το τετράγωνο θα ήταν ασφαλώς σε χρήση για τις ξύλινες τράπεζες, όπως μαρτυρεί η επί λίθου επιβίωσή τους⁸⁹⁷. Τράπεζες κυκλικές μικρής διαμέτρου, που στηρίζονταν σε κιονίσκο ή κατακόρυφο πόδι⁸⁹⁸ κατασκευασμένες από πολύτιμα υλικά και διακοσμημένες με

⁸⁸⁸ Török 1988, αρ. 75, 111, πίν. 65. -Βλ. Xanthopoulos 2010, 15.

⁸⁸⁹ Βλ. Ίω. Χρ., Όμ. 8 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 351.

⁸⁹⁰ Ορλάνδος 1952, 440.

⁸⁹¹ Βλ. τοιχογραφία της Κατακόμβης του Αγίου Καλλίστου Ρώμης.

⁸⁹² Pallag 2018, 81. Χαμηλό, φορητό κυκλικό τραπεζάκι απεικονίζεται μπροστά από στιβάδιο, στο αργυρό πινάκιο όπου υπάρχει διακόσμηση με σκηνή γεύματος στην εξοχή μετά από κνήγι. Από τον αργυρό θησαυρό του Sevso, Παννονία.

⁸⁹³ Όπως εικονίζεται στο Συμπόσιο που παραθέτει η Διδώ για τον Αινεία στο εικονογραφημένο χειρόγραφο Vergilius Romanus του 5ου αι. (Biblioteca Apostolica Vaticana, cod. lat. 3867, f 100 v).

⁸⁹⁴ Όπως εικονίζεται σε ευχαριστιακή παράσταση σε τοιχογραφία της Κατακόμβης του Αγίου Καλλίστου Ρώμης, 3^{ος} αι. -Βλ. Ορλάνδος 1952, 439.

⁸⁹⁵ Ορλάνδος 1952, 439.

⁸⁹⁶ Mau 1908, 390, εικ. 207- 391, εικ. 209.

⁸⁹⁷ Ορλάνδος 1952, 439-440.

⁸⁹⁸ Ένα λευκό μαρμάρινο τραπεζοφόρο, μονοπόδιο στήριγμα για μια ορθογώνια πλάκα τραπεζιού που στερεωνόταν στον τοίχο (3ος - 4ος αι.) φυλάσσεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη, αρ. ευρ. ΑΓ 3087/2.

τορνευτά κοσμήματα ήταν σε ευρεία χρήση ήδη από τους ελληνοιστικούς χρόνους σε ιδιωτικές οικίες⁸⁹⁹.

Οι τράπεζες των συμποσίων της ύστερης αρχαιότητας είχαν το σχήμα του βυζαντινού σίγμα [C], γι' αυτό και ονομάζονται σιγμοειδείς. Ήταν συνηθέστερα μαρμάρινες⁹⁰⁰, συχνά φορητές, στηριζόμενες σε φορητή ξύλινη ή σταθερή βάση. Υπήρχαν μεγάλου και μικρού μεγέθους τράπεζες. Οι μικρότερες είχαν διάμετρο περί το ένα μέτρο. Στην Απάμεια της Συρίας, στην Οικία του Ελαφιού (Maison du Cerf), με δύο χώρους εστίασης, έναν επίσημο και έναν πρόχειρο, βρέθηκαν δύο τράπεζες (εικ. 30). Στον επίσημο χώρο, (Δωμάτιο Α) βρέθηκε η μεγάλη τράπεζα από πράσινο θεσσαλικό μάρμαρο το οποίο ήταν πολυτελές, ενώ στον “πρόχειρο” (Δωμάτιο F) η μικρότερη τράπεζα ήταν κατασκευασμένη από λευκό μάρμαρο, το οποίο ήταν λιγότερο πολυτελές από τα χρωματιστά μάρμαρα⁹⁰¹. Παρόμοιες ημικυκλικές τράπεζες έχουν βρεθεί στην Οικία Ωμέγα στην Αθήνα, στην Κόρινθο και στους Στόβους⁹⁰². Κατά κύριο λόγο, αυτές οι τράπεζες χρησίμευαν ως τράπεζες εστίασης κοντά στο στιβάδιο των τρικλινίων, είτε αψιδωτών, είτε ορθογωνίων, κατά την ύστερη αρχαιότητα, χωρίς να αποκλείεται η χρήση άλλων σχημάτων τραπεζιών, είτε ενός μεγάλου, είτε πολλών μικρότερων.

Στα τρικλίνια με στιβάδιο επικρατούσαν βέβαια οι σιγμοειδείς τράπεζες⁹⁰³. Ψηφιδωτό δαπέδου σε σχήμα [C] που παραπέμπει σε χρήση στιβαδίου και σιγμοειδούς τράπεζας έχει βρεθεί στην Οικία του Δείπνου (House of the Buffet Supper, 3^{ος} αι.) στο προάστειο της Αντιόχειας Δάφνη⁹⁰⁴. Το σχήμα της σιγμοειδούς τράπεζας, με ημικυκλική την εσωτερική πλευρά και ευθύγραμμη την εξωτερική, επινοήθηκε για να ταιριάζει με το ημικυκλικό σχήμα του στιβαδίου. Έτσι η τράπεζα τοποθετείται πολύ κοντά, σχεδόν «ενσωματώνεται» στο στιβάδιο. Ένα τραπέζι με

⁸⁹⁹ Deonna 1938, 44-63.

⁹⁰⁰ Βλ. Schrader 1979, 152, εικ. 8. -Weitzmann 1979, 576, 637-638.

⁹⁰¹ Balty, Balty 1984, 495-496. -Said 2002, 162-163.

⁹⁰² Vroom 2007, 320. -Βλ. Camp 1986, 211, εικ. 185. -Akerström-Hougen 1974, 105-106, εικ. 63, αρ. 90-94. -Baldini-Lippolis 2001, 79-83. -Sodini 1984, 383, αρ. 91. -Said 2002, 162-163. Ενδεικτικά αναφέρονται οικίες όπου εντοπίστηκαν θραύσματα σιγμοειδών τραπεζών: α) Στην οικία Ωμέγα του Αρείου Πάγου στην Αθήνα, β) στο δυτικό κτίριο, «έπαυλη» στον οικισμό προσωπικού ΑΗΣ-ΔΕΗ στη Μεγαλόπολη, γ) στην οικία στο οικόπεδο Ε. Τσακατούρα στη Θάσο, δ) στην οικία «Ελαιοτριβείο», στη Σαλαμίνα της Κύπρου.

⁹⁰³ Ellis 1995, 169.

⁹⁰⁴ Hudson 2010, 669. -Βλ. Stilwell 1961, 51.

κυκλικό σχήμα δεν είχε νόημα, διότι το εξωτερικό ήμισυ δεν ήταν προσιτό στους συμποσιαστές⁹⁰⁵. Αντίθετα, το εσωτερικό ημικύκλιο του τραπεζιού τοποθετείτο εφαπτόμενο στο ημικύκλιο του στιβαδίου (των στιβάδων κατά τον Χρυσόστομο). Η επινόηση της σιγμοειδούς τραπέζης ήταν ευφυής, διότι με τον τρόπο αυτό το τραπέζι ενσωματωνόταν στο στιβάδιο, ο κάθε συμποσιαστής μπορούσε να φτάνει το τραπέζι για να ακουμπήσει ή να πάρει κάτι, ενώ η ευθεία πλευρά του τραπεζιού λειτουργούσε ως προέκταση των δύο ευθυγράμμων άκρων του στιβαδίου, διαχωρίζοντας τον χώρο του συμποσίου από τον εναπομείναντα ελεύθερο χώρο του τρικλινίου, ο οποίος θα χρησιμοποιείτο από τους διασκεδαστές και τους υπηρέτες.

Επιτυγχάνεται έτσι ο σκοπός για τον οποίο επινοήθηκε αυτό το σχήμα του τραπεζιού, δηλαδή η εξοικονόμηση χώρου και η οριοθέτηση της περιοχής όπου ευρίσκοντο οι αριστοκράτες από το χώρο όπου κινούνταν οι καλλιτέχνες που πρόσφεραν ψυχαγωγία και οι υπηρέτες. Οι καλεσμένοι του πλούσιου οικοδεσπότη ήταν βέβαια πλούσιοι. Ο Χρυσόστομος ψέγει την συμπεριφορά τους στα δείπνα: ανταγωνίζονταν μεταξύ τους ποιος θα προσέφερε το πιο πλούσιο τραπέζι, ποιος θα είχε πιο απρεπή συμπεριφορά και ποιος θα προκαλούσε περισσότερο γέλιο στους άλλους: *ἀλλ' ἐν ταῖς τῶν πλουτούντων τραπέζαις ἄμιλλα καὶ ἀγὼν ὑπὲρ τῆς ἀσχημοσύνης γίνεται ταύτης, καὶ φιλονεικοῦσι μειζόνως πρὸς ἀλλήλους, τίς ἑαυτὸν παραδειγματίσει, τίς πλείονα παράσχη γέλωτα*⁹⁰⁶.

Σε μια περιγραφή του Χρυσοστόμου, το ημικυκλικό τραπέζι των πλουσίων όπου όλα τα σκεύη ήταν αργυρά και χρυσά ήταν τόσο βαρύ, που δύο εύσωμοι υπηρέτες με δυσκολία μπορούσαν να το σηκώσουν, διότι προφανώς ήταν μεγάλου μεγέθους και από μάρμαρο⁹⁰⁷. Το στιβάδιο σε συνδυασμό με τη σιγμοειδή τράπεζα, εκτός από την εξοικονόμηση χώρου και την οριοθέτηση της περιοχής του συμποσίου που προσέφερε, αποτελούσε και μια ευέλικτη μορφή επίπλωσης για την αίθουσα εστίασης ή για τα συμπόσια σε εξωτερικούς χώρους με την κατασκευή στιβάδων,

⁹⁰⁵ Akerstrom-Hougen 1974, 117.

⁹⁰⁶ Ἰω. Χρ., Κατὰ μεθύνωντων καὶ εἰς τὴν ἀνάστασιν, PG 50, 435· Contre l' ivresse et sur la resurrection 2, SC 561, 21-25, σελ. 192.

⁹⁰⁷ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 1 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 304: *ἐκεῖ δὲ ἐν τῇ τῶν πλουσίων τραπέζῃ ἔστω μὲν σκεύη τὰ πάντα ἐξ ἀργύρου καὶ χρυσοῦ, καὶ μὴδὲ εἷς φερέτω τὸ ἡμικύκλιον, ἀλλὰ δύο νεανία μόλις αὐτὸ κινεῖτωσαν.*

δηλαδή στρωμάτων τοποθετημένων πάνω στο έδαφος χωρίς κάποια βάση ή κλίση κάτω απ' αυτά⁹⁰⁸.

Τα τραπέζια κατασκευάζονταν από διάφορα υλικά⁹⁰⁹: ξύλο, άργυρο, χρυσό, μάρμαρο, αλάβαστρο⁹¹⁰ και ήταν ενίοτε διακοσμημένα με ελεφαντόδοντο. Το αλάβαστρο ή όνυξ μελιτόχρους με κυματοειδείς ζώνες ήταν μάρμαρο που χρησιμοποιείτο για την κατασκευή αντικειμένων πολυτελείας και προερχόταν από την Ινδία, την Αίγυπτο⁹¹¹ και από την περιοχή του Δοκιμείου στη Φρυγία της Μικράς Ασίας, όπου τα λατομεία ήταν σε χρήση την εποχή αυτή⁹¹². Ο μοναχός Κοσμάς στη *Χριστιανική Τοπογραφία* (547 μ.Χ.) αναφέρει τραπέζια κατασκευασμένα από λευκό μάρμαρο, *δοκιμασίου μαρμάρου λευκοῦ οἷά εἰσὶ τὰ τραπέζια τὰ λευκά*⁹¹³. Τα λευκά μάρμαρα γενικότερα, θεωρούνταν ότι προσέφεραν στην οικία κάλλος και πολυτέλεια, αν και ήταν λιγότερο πολυτελή από τα χρωματιστά⁹¹⁴. Τα μαρμάρινα τραπέζια αποτελούσαν μέρος της πολυτελούς επίπλωσης των πλουσίων οικιών και χρησιμοποιούνταν είτε ως ράφια για την εναπόθεση ή έκθεση πολύτιμων σκευών είτε εξυπηρετούσαν την παράθεση τροφών κατά τη διάρκεια των συμποσίων⁹¹⁵.

Το υλικό από το οποίο ήταν κατασκευασμένη η τράπεζα σηματοδοτούσε την κοινωνική θέση και την οικονομική κατάσταση του κατόχου της. Οι τράπεζες των φτωχών ήταν ξύλινες χωρίς άλλα υλικά να τις κοσμούν, ενώ των πλουσίων ήταν μαρμάρινες ή αργυρές και μεγάλες σε μέγεθος: *Ὁ πένης ἐπὶ ξυλίνης τραπέζης ἄρτον ἄπορεῖ διαθρῦσαι· καὶ ὁ τρυφῶν ἀργυρῆν τράπεζαν ἐλάσας εἰς πλάτος, τῷ στίλβοντι ψυχαγωγεῖται τῆς ὕλης*⁹¹⁶. Και κατά την ελληνιστική περίοδο κατασκευάζονταν τράπεζες ξύλινες, λίθινες ή πολύτιμες, από χαλκό, ασήμι ή από ξύλο επιχρυσωμένο σε συνδυασμό με ασήμι. Ωστόσο, οι πολύτιμες τράπεζες⁹¹⁷ της ελληνιστικής εποχής

⁹⁰⁸ Smith 2019, 170.

⁹⁰⁹ Κουκουλές, τ. 2, 77.

⁹¹⁰ P. Oxy., 2058, 25: *τράπεζ(α(?)) ἀλαβαστρίν(η)*.

⁹¹¹ Ορλάνδος 1952, 249.

⁹¹² Niewöhner 2013, 220-221.

⁹¹³ Κοσμά Αιγυπτίου μοναχού: Cosmas Indicopleustès, *Topographie chrétienne*, SC 141, Livre II, 54 B, 9-10, σελ. 365.

⁹¹⁴ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 10 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολήν, PG 62, 262.

⁹¹⁵ Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 281.

⁹¹⁶ Ἀστ. Ἀμ., Ὁμιλία κατὰ πλεονεξίας, PG 40, 169 B-C. -Ο Αστέριος, ἐπίσκοπος Αμασειας, ἔζησε ἀπὸ το 350 - 415 μ.Χ.

⁹¹⁷ Deonna, 1938, 16.

ήταν αφιερωμένες σε ιερά, όπως στο ιερό της Δήλου, ενώ στην πρωτοβυζαντινή περίοδο η πολυτέλεια κυριαρχεί στην οικία και εξυπηρετεί την τάση επίδειξης του πλούτου.

Ο Χρυσόστομος αναφέρει τραπέζια αργυρά τα οποία είχαν οι πλούσιοι προς επίδειξη κι όχι για να καλύπτουν τις ανάγκες τους ή για να απολαμβάνουν την αισθητική ευχαρίστηση: *καὶ τὰς ἀργυρᾶς τραπέζας, καὶ τὰ ἄλλα τὰ καταγελαστότερα ἐπινοοῦσιν ἄνθρωποι· οὐχ ἵνα χρεῖαν πληρῶσωσιν, οὐδ' ἵνα ἡδονῆς ἀπολαύσωσιν, ἀλλ' ἵνα τοῖς πολλοῖς ἐπιδείξωνται*⁹¹⁸. Υπήρχαν τραπέζια επάργυρα («περιηργυρωμένα»)⁹¹⁹. Αναφέρει όμως και τραπέζι που έλαμπε από τον χρυσό στο σπίτι κάποιου πλουσίου: *καὶ τράπεζαν ἐκλάμπουσαν τῷ χρυσῷ*⁹²⁰. Ίσως το τραπέζι αυτό να μην ήταν ολόχρυσο αλλά να έφερε πυκνή διακόσμηση από χρυσό ώστε να λάμπει. Ενώ τα αργυρά και τα επάργυρα τραπέζια αναφέρονται σε πληθυντικό αριθμό, το τραπέζι «που λάμπει από τον χρυσό» αναφέρεται σε ενικό αριθμό, στοιχείο ενδεικτικό της σπανιότητός του σε σχέση με τα επάργυρα, που μάλλον ήταν πιο συνηθισμένα στα πλούσια σπίτια. Μια περιχρυσωμένη, ελεφάντινη, στρογγυλοειδής, παμμεγέθης, αρχαία τράπεζα, στην οποία μπορούσαν να συμφάγουν 36 άτομα και βρισκόταν σε τρικλίνιο, αναφέρεται να έχει επιβιώσει από παλαιότερη εποχή μέχρι τον 8ον αι. στο βίο του Αγίου Φιλαρέτου⁹²¹.

Οι πολυτελείς τράπεζες μπορούσαν να έχουν πόδια κοσμημένα με ελεφαντόδοντο⁹²² ή κατασκευασμένα εξ ολοκλήρου από αυτό το υλικό, όπως

⁹¹⁸ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 20 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 289.

⁹¹⁹ Ἰω. Χρ., Λόγος 2 εἰς τὸν Λάζαρον, PG 48, 985: *Μὴ ἀπλῶς παραδράμης, ἀγαπητὲ, τὸ, ἐτάφη· ἀλλ' ἐνταῦθά μοι νόει τὰς τραπέζας τὰς περιηργυρωμένας, τὰς κλῖνας, τοὺς τάπητας, τὰ ἐπιβλήματα, τὰ ἄλλα τὰ κατὰ τὴν οἰκίαν ἅπαντα.* -Ὁμ. 50 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 509: *τὴν τράπεζαν ἀργύρῳ περιέβαλες μόνον.*

⁹²⁰ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ φιλοξενίας, PG 55, 510.

⁹²¹ Saradi 2012, 36. -Ονομάζεται αρχαία, διότι έχει διασωθεί στο σπίτι του Αγίου Φιλαρέτου από αρχαιότερους χρόνους, καθ' ότι ο Φιλάρετος έζησε τον 8^ον αιώνα στα χρόνια της βασιλείας της Ειρήνης της Αθηναίας (797-802) και του Κωνσταντίνου ΣΤ' (780-797). -Βλ. Μ. Η. Fourmy, M. Leroy (έκδ.), 1934, "La vie de s. Philarète," *Byzantion* 9, σελ. 137: *Τῆς δὲ τραπέζης εὐτρεπισθείσης ἐν τῷ μεγάλῳ τρικλίνῳ, εἰσελθόντες οἱ βασιλικοὶ καὶ θεασάμενοι τὸν τε τρίκλινον πάνυ ὠραῖον, ὡσαύτως δὲ καὶ τὴν τράπεζαν ἐλεφαντίνην ἀρχαίαν περιεχρυσωμένην στρογγυλοειδῆ παμμεγέθη, ὡς καθέζεσθαι ἐν αὐτῇ ἄνδρας τριάκοντα ἕξ, θεασάμενοι δὲ καὶ ἐπικείμενα βρώματα ἐν αὐτῇ καθάπερ τινὸς βασιλέως.*

⁹²² Κλ. Ἀλ., Λόγος 2 παιδ., PG 8, 436: *Ἀναξιοπαθήσει δε καὶ ἡ τράπεζα ἢ ἐξ ἐλέφαντος τοὺς πόδας ἐσκευασμένη, ὀβολιαῖον ἄρτον βαστάζουσα;*

άλλωστε συνηθιζόταν ήδη από τον 3^ο αι. για άλλα πολυτελή έπιπλα και σκευή⁹²³. Τις επιφάνειες των τραπεζιών έστρωναν με χρυσόπαστα επιβλήματα⁹²⁴ δηλαδή με τραπεζομάνηλα κατασκευασμένα από ύφασμα με αρκετό χρυσό πάνω τους, με αραχνούφανα ή Λακωνικά, τα οποία ήταν διαφανή και είχαν κρόσσια στο τελείωμα, ήταν συνεπώς κροσσωτά επιβλήματα⁹²⁵, αλλά και με θαυμάσια λινά στολισμένα με πορφυρά πλαίσια⁹²⁶ ή υφαντά τραπεζομάνηλα⁹²⁷, που είχαν υφανθεί με περίσσια τέχνη. Γενικά, στα πολυτελή υφάσματα η ποιότητα των νημάτων, η λαμπρότητα των χρωμάτων και τα επαναλαμβανόμενα ανθικά ή φυτικά σχέδια, π.χ. κισσοί⁹²⁸, ήταν αυτά που θεωρούνταν πιο πολυτελή και επιθυμητά. Σε απεικόνιση Μυστικού Δείπνου του 5ου αι., στιβάδιο τεσσάρων ατόμων και σιγμοειδής τράπεζα καλυμμένη με κροσσωτό τραπεζομάνηλο που φτάνει έως το δάπεδο είναι φιλοτεχνημένη⁹²⁹ στο δίπτυχο από ελεφαντόδοντο που φυλάσσεται στον θησαυρό του καθεδρικού ναού του

⁹²³ Κλ. Αλ., Λόγος 2 παιδ., PG 8, 436: *τὸ μαχαίριον τὸ ἐπιτραπέζιον ἦν μὴ ἀργυρόηλον ἦ, ἢ ἐξ ἐλέφαντος πεποιημένον τὴν λαβὴν, οὐ τέμνει;*

⁹²⁴ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 50 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 509: *Τί γὰρ ὄφελος, ὅταν ἡ τράπεζα αὐτῶ γέμῃ χρυσῶν ποτηρίων, αὐτὸς δὲ λιμῶ διαφθείρηται; Πρότερον αὐτὸν ἐμπλησον πεινῶντα, καὶ τότε ἐκ περιουσίας καὶ τὴν τράπεζαν αὐτοῦ κόσμησον. Ποτήριον χρυσοῦν ποιεῖς, καὶ ποτήριον ψυχροῦ οὐ δίδως; καὶ τί τὸ ὄφελος; Χρυσόπαστα ἐπιβλήματα κατασκευάζεις τῇ τραπέζῃ, αὐτῶ δὲ οὐδὲ τὴν ἀναγκαίαν παρέχεις σκέπην;* - Ὁμ. 69 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 651, β', 20-21: *Οὐ τούτων ἡμῖν δεῖ τῶν ἱματίων τῶν χρυσοπάστων τῶν τὰ ἔξωθεν ἡμῖν καλλωπιζόντων.*

⁹²⁵ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν 44 ψαλμόν, PG 55, 202: *Εἶδες τὰ ἱμάτια τὰ κροσσωτά; εἶδες τὴν χρυσοῦν στολὴν.* - Εἰς τὸν 44 ψαλμόν, PG 55, 201: *κἂν ἱματισμὸν εἶπω, κἂν κάλλος εἶπω, κἂν χρυσίον εἶπω, κἂν κρόσσους, κἂν διάχρυσα εἶπω.* -Βλ. ψηφιδωτό (6^{ος} αι.) με τον Μυστικό Δείπνο στον Άγιο Απολλινάριο τον Νέο, Ραβέννα.

⁹²⁶ Σαράντη 2003, 73.

⁹²⁷ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 7 υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 348: *Μαγείρων χεῖρες ποιοῦσιν ἡμᾶς τιμᾶσθαι, ὥστε ἐκεῖνοις ὀφείλομεν χάριν ἔχειν· καὶ συμβῶται παρέχοντες πλουσίαν τὴν τράπεζαν, καὶ ὑφάνται καὶ ἔριθοι καὶ οἱ μέταλλα ἐργαζόμενοι καὶ πλακουντοποιοὶ καὶ τραπεζοποιοί.* - Ανάμεσα στους τεχνίτες που συνέβαλλαν ὥστε να ετοιμαστῆί ένα πλούσιο τραπέζι ἦταν οἱ υφαντές και οἱ υφάντριες, ἄρα στην επιφάνεια ενός επίσημου τραπεζιοῦ έστρωναν υφαντό τραπεζομάνηλο. - Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ φιλοξενίας, PG 55, 511: *Θαυμαστὸν τὸ ἱμάτιον. Οὐκοῦν τοῦ ὑφάντου ὁ ἔπαινος.*

⁹²⁸ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 49 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 502: *Ὁ γὰρ νημάτων ἀρετὴν, καὶ χρωμάτων ἄνθος, καὶ τοὺς κισσοὺς τοὺς ἀπὸ τῶν τοιούτων ὑφασμάτων περιεργαζόμενος.*

⁹²⁹ Vroom 2007, 191-222.

Μιλάνου. Στο ψηφιδωτό του Αγίου Απολλιναρίου του Νέου στη Ραβέννα το στιβάδιο και η σιγμοειδής τράπεζα καλύπτονται με κροσσωτό τραπεζομάντηλο (εικ. 31) κεντημένο με κεντρικό τετράγωνο σχέδιο και στις γωνίες ταινίες σε σχήμα [Γ].

2. 4. 3. Συβαριτικές τράπεζες

Ο Χρυσόστομος σε πολλά σημεία των λόγων του αναφέρει τα Συβαριτικά τραπέζια, αποσκοπώντας να ελέγξει την συνήθεια των πλουσίων να διοργανώνουν τέτοια συμπόσια. Οι Συβαρίτες της Συβάρεως της Σικελίας ήταν γνωστοί από την αρχαιότητα για τον πολυτελή βίο που διήγον και τα πλούσια και δαπανηρά τραπέζια που παρέθεταν. Προγραμμάτιζαν αυτά τα συμπόσια ένα έτος ενωρίτερα κι έστελναν προσκλήσεις στους καλεσμένους, ώστε να μπορέσουν οι κυρίες που θα ήταν καλεσμένες να ράψουν τα φορέματα που θα φορούσαν και να κατασκευάσουν τα χρυσά κοσμήματά τους⁹³⁰. Τα Συβαριτικά συμπόσια ήταν συνώνυμα των δαμιλών συμποσίων⁹³¹. Αυτά τα γεύματα αποτελούσαν κοσμικό γεγονός, μια μορφή ανταγωνισμού μεταξύ των οργανωτών των δείπνων⁹³², οι οποίοι θα ανταπέδιδαν την πρόσκληση με τη σειρά τους με ένα επόμενο εξ ίσου πλούσιο τραπέζι. Στον κοινωνικόν αυτόν ανταγωνισμό ήταν σημαντικό ποιος θα προσέφερε το πιο πλούσιο,

⁹³⁰ Πλούταρχος, Ἠθικά, 147e: *Συβαρίται μὲν γὰρ ὡς ἔοικε πρὸ ἑνιαυτοῦ τὰς κλήσεις ποιοῦνται τῶν γυναικῶν, ὅπως ἐκγένεοιτο κατὰ σχολὴν παρασκευασαμέναις ἐσθῆτι καὶ χρυσῶ φοιτᾶν ἐπὶ τὸ δείπνον·*

⁹³¹ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Ὁμιλία ἑορταστικαὶ λόγος 14, PG 77, 713: *φαγίαί τε γὰρ αἱ πολυειδεῖς, καὶ ἡδύσματα, καὶ καρυκείων ἐξίτηλοι τρόποι, καὶ τράπεζα Συβαριτικὴ, τὰ πάντων, οἶμαι, ἔστι παρ' αὐτοῖς τιμαλφέστατα.* -Θεοδώρητος Κύρου, Περὶ Προνοίας λόγος 9, PG 83, 720: *καὶ στιβάδας, καὶ κύκλους, καὶ ἔπιπλα, καὶ ἐκπώματα, καὶ οἴνους ἀνθοσμίας, καὶ πανδαισίαν Σικελικὴν τε καὶ Συβαριτικὴν, καὶ τᾶλλα ὅσα οἱ τὸν ὑγρὸν, καὶ ἀνείμενον, καὶ ἀβροδίαιτον ἐπιτηδεύουσι βίον.*

⁹³² Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν Ἅγιον ἱερομάρτυρα Ἰγνάτιον τὸν θεοφόρον, PG 50, 587: *Οἱ πολυτελεῖς καὶ φιλότιμοι τῶν ἐστιάτορων πικνὰς καὶ ἐπαλλήλους ποιοῦνται τὰς ἐστιάσεις, ὁμοῦ μὲν τὴν οἰκείαν περισσίαν ἐπιδεικνύμενοι, ὁμοῦ δὲ τὴν περὶ τοὺς ἐπιτηδείους φιλοφροσύνην ἐμφαίνοντες.* -Ὁμ. 77 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 708: *ἀλλὰ τὰ πλεῖον εἰς ἀνοήτους ἐκβάλλεις δαπάνας, εἰς συμπόσια καὶ μέθην καὶ ἀσωτίαν ἐσχάτην· νῦν μὲν καλῶν, νῦν δὲ καλούμενος· νῦν μὲν ἀναλίσκων, νῦν δὲ ἐτέρους ἀναλίσκειν ἀναγκάζων·*

το πιο ποικίλο τραπέζι, την πιο εντυπωσιακή διασκέδαση⁹³³. Υπήρχε άμιλλα μεταξύ τους ως προς την ποιότητα, την τάξη (πρώτο, δεύτερο πιάτο, επιδόρπιο) που θα σερβίρονταν τα εδέσματα και το πλήθος των προσφερομένων αγαθών: *Καθάπερ γάρ τινα πόλιν οίκοῦντες, καὶ στρατόπεδα διατάττοντες, οὕτω καὶ οὗτοι, τὸ καὶ τὸ πρῶτον, καὶ τὸ καὶ τὸ δεύτερον νομοθετοῦσι καὶ κατατάττουσι. Καὶ οἱ μὲν πρῶτον ὄρνεις ἐπ' ἀνθράκων ὠπτημένας, ἔνδοθεν μεμεστωμένας ἰχθύων εἰσάγουσιν· ἕτεροι δὲ ἄλλοθεν τὰ προοίμια ποιοῦνται τῶν παρανόμων τούτων δείπνων· καὶ ἄμιλλα πολλή περὶ τούτων, καὶ ὑπὲρ ποιότητος, καὶ ὑπὲρ τάξεως, καὶ ὑπὲρ πλήθους· καὶ φιλοτιμοῦνται ἐφ' οἷς κατορῦντεσθαι ἔδει, οἱ μὲν ὅτι τὸ ἡμισυ τῆς ἡμέρας ἀνάλωσαν, οἱ δὲ πᾶσαν αὐτήν, οἱ δὲ ὅτι καὶ τὴν νύκτα προσέθηκαν λέγοντες*⁹³⁴.

Ένα τέτοιο τραπέζι προετοιμαζόταν πολὺν καιρὸν και ο διοργανωτὴς τῆς ἐστίασης εἶχε πολλὰς φροντίδες και μέριμνες, το βράδυ δεν κοιμόταν, τὴν ἡμέρα δεν ἠσυχάζε και συνέχεια μιλούσε με τους μαγείρους, τους οἰσοποιούς και τους τραπεζοκόμους, ὥστε να ἔχει ἐπιτυχία το συμπόσιο: *Οὐκοῦν ὁ μὲν ἐκείνους καλῶν, πρὸ πλειόνων ἡμερῶν παρασκευάζεται, καὶ πράγματα ἔχειν ἀναγκάζεται καὶ φροντίδας καὶ μερίμνας, οὔτε τὰς νύκτας καθεύδων, οὔτε τὰς ἡμέρας ἠσυχάζων· ἀλλὰ ἀναπλάττων ἐν ἑαυτῷ πολλὰ, μαγείροις διαλεγόμενος, ὀσοποιοῖς, τραπεζοποιοῖς*⁹³⁵. Απαραίτητη προϋπόθεση για να γίνει ἡ δεξίωση ἦταν να ετοιμασθεῖ ο οἶκος ὡς χῶρος, να στολισθεῖ, να εἶναι ὅλα (σκεύη και ἐπιπλα) τακτοποιημένα και καθαρά⁹³⁶. Για τὴν προετοιμασία του συμποσίου ο οἰκοδεσπότης χρησιμοποιούσε δούλους και δούλες,

⁹³³ Ἰω. Χρ., Κατὰ μεθύνωντων καὶ εἰς τὴν ἀνάστασιν, PG 50, 435· Contre l' ivresse et sur la resurrection 2, SC 561, 21-25, σελ. 192: *ἀλλ' ἐν ταῖς τῶν πλουτούντων τραπέζαις ἄμιλλα καὶ ἀγῶν ὑπὲρ τῆς ἀσχημοσύνης γίνεται ταύτης, καὶ φιλονεικοῦσι μειζρόνως πρὸς ἀλλήλους, τίς ἑαυτὸν παραδειγματίσει, τίς πλείονα παράσχη γέλωτα.* -Ὁμ. 1 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 306: *Καὶ τὰ τῆς δαπάνης δὲ ἐνταῦθα βελτίονα· ἐκείνη μὲν γὰρ δαπανηρὰ, αὕτη δὲ οὐκέτι.* (Συγκρίνει το φτωχικό με το πλούσιο τραπέζι). -Ὁμ. 13 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολήν πρώτην, PG 62, 570: *καὶ πολλακίς οὐσίας ὀλοκλήρους ἐν τραπέζῃ μιᾷ καταναλίσκομεν.*

⁹³⁴ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 70 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστήν, PG 58, 660.

⁹³⁵ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 1 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 306.

⁹³⁶ Ἰω. Χρ., Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὴν πέμπτην ἡμέραν τῆς κοσμοποιίας, PG 56, 477: *Ὡσπερ ὁ καλῶν τινα εἰς ἐστίασιν, πρῶτον παρασκευάζει τὸν οἶκον, καὶ τότε εἰσάγει τὸν κεκλημένον.* -Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθένους συνεισάκτους, PG 47, 507, θ', 46-47: *ἀλλὰ δεῖπνα καὶ συμπόσια συνεχῶς ἐπιτελεῖς, καὶ χρὴ τὴν οἰκίαν καλλωπίζεσθαι.* -Ὁμ. 83 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστήν, PG 58, 751, δ', 3-5: *Καὶ γὰρ οἰκίας εὐτέλεια, οὐ σκεύη κείμενα ἀπλῶς, οὐδὲ κλίνη ἡμελημένη, οὐδὲ τοῖχοι καπνοῦ γέμοντες, ἀλλ' ἢ τῶν ἐνοικούντων κακία.*

οινοχόους, μαγείρους, αρχισιτοποιούς, σιτοποιούς, πλακουντοποιούς, οψοποιούς και τραπεζοποιούς: *Ἴδωμεν τὰς ἐκ τῆς τρυφῆς ἐπιθυμίας, τὰς ἐκ τῶν ὀψοποιῶν, τῶν μαγείρων, τῶν τραπεζοποιῶν, τῶν πλακουντοποιῶν. Αἰσχύνομαι μὲν γὰρ πάντα διηγούμενος· πλὴν ἀλλ' ὅμως ἐρῶ τὰς ὄρνεις τὰς ἀπὸ Φάσιδος, τοὺς ζωμοὺς τοὺς χύδην μιγνυμένους, τὰ ὑγρὰ, τὰ ξηρὰ ἐδέσματα*⁹³⁷. Ἡ τόση εξειδίκευση στο προσωπικό που θα ετοίμαζε τα εδέσματα και θα σερβίριζε δηλώνει πόσο πλούσια ήταν τα συβαριτικά τραπέζια και πόσο σύνθετη ήταν ὅλη η διαδικασία του συμποσίου. Ο Χρυσόστομος δεν τονίζει μόνον την απαξίωση του οργανωτή αυτών των πολυτελών δείπνων για λόγους χριστιανικής ηθικής, ἀλλὰ προβάλλει και ἄλλα προσωπικά κίνητρα που θα μπορούσαν να επηρεάσουν τον οργανωτή τέτοιων δείπνων, ὅπως ο σχολιασμός και ο φθόνος για τον τρόπο που το εἶχε οργανώσει⁹³⁸.

Ὡς προς τα εδέσματα, ο κύριος του οἴκου φρόντιζε να σερβίρει ὅ,τι πιο σπάνιο και ξεχωριστό υπήρχε και για τον σκοπὸν αὐτὸν προσλάμβανε μαγείρους ἀπὸ διάφορες φυλές και ἀνέθετε σε κυβερνήτες, ναύτες και κωπηλάτες πλοίων να του φέρνουν διάφορα αγαθὰ ἀπὸ ἐξωτικές χώρες⁹³⁹. Ἡ κρεωφαγία⁹⁴⁰ κυριαρχούσε στα

⁹³⁷ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 70 εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 659. -Εἰς τὸν 48 ψαλμὸν, PG 55, 239. -Περὶ παρθενίας, PG 48, 585· La virginité, SC 125, LXVIII, ξθ', 1, 2-15, σελ. 342. -Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθένους συνεισάκτους, PG 47, 507. -Περὶ ὑπομονῆς, PG 60, 731.

⁹³⁸ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 15 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 155: *κὰν ἀπέλθῃ τις εἰς εὐπορωτέρου συμπόσιον, οὐκέτι μετὰ τῆς αὐτῆς ἡδονῆς ὄψεται τὴν οἰκίαν, ἀλλ' ἀηδῶς μὲν πρὸς τὴν γυναικα ἐπανήξει, ἀηδῶς δὲ τῆς ἑαυτοῦ μεθέξει τραπέζης, καὶ δυσάρεστος καὶ τοῖς οἰκέταις καὶ τοῖς παιδίοις καὶ πᾶσιν ἔσται τοῖς κατὰ τὴν οἰκίαν, ἀπὸ τῆς ἐτέρων εὐπορίας ἀκριβέστερον κατιδὼν τὴν ἑαυτοῦ πενίαν. Καὶ οὐ τοῦτο μόνον ἔστι τὸ δεινὸν, ἀλλ' ὅτι καὶ βασκαίνει πολλὰκις τῷ καλέσαντι αὐτὸν πρὸς τὴν εὐωχίαν· καὶ ὅλως οὐδὲν ἀγαθὸν λαβὼν οἴκαδε ἐπανήξει.* -Ὁμ. 1 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 306: *Οὐκοῦν ὁ μὲν ἐκείνους καλῶν, πρὸ πλείονων ἡμερῶν παρασκευάζεται, καὶ πράγματα ἔχειν ἀναγκάζεται καὶ φροντίδας καὶ μερίμνας, οὔτε τὰς νύκτας καθεύδων, οὔτε τὰς ἡμέρας ἡσυχάζων· ἀλλὰ ἀναπλάττων ἐν ἑαυτῷ πολλὰ, μαγείροις διαλεγόμενος, ὀψοποιοῖς, τραπεζοποιοῖς. Εἴτα αὐτῆς τῆς ἡμέρας ἐπιστάσης ἴδοι τις ἂν αὐτὸν μᾶλλον δεδοικότα, ἢ τοὺς μέλλοντας πικτεῦειν, μὴ τις παρὰ λόγον γένηται, μὴ βασκανία βληθῆ, μὴ κατηγοροῦς ἐκεῖθεν λάβῃ πολλούς.*

⁹³⁹ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν 109 ψαλμὸν, PG 55, 278: *Ἀκουέτωσαν οἱ τὰς Συβαριτικὰς ἔχοντες τραπέζας, καὶ τὰ ἐδέσματα, καὶ πᾶν εἶδος καρκεῖας ἐπινοοῦντες, καὶ ποικίλα μαγείρων γένη πανταχόθεν συλλέγοντες, καὶ ναύτας καὶ κυβερνήτας καὶ κωπηλάτας καταλέγοντες, ἵνα ζένα τινὰ γένη καὶ οἴνου καὶ μύρων καὶ τῆς ἄλλης βλακειᾶς κομίσωσι.*

⁹⁴⁰ Ἰω. Χρ., Λόγος 6 περὶ εἰμαρμένης ἢ κατὰ γαστριμαργίας, PG 50, 773: *Εἰ γὰρ ἐρίφια καὶ μοσχάρια γαλαθηνὰ ἐσθίειν ὡς ὑγρὸν τινα καὶ περιττὸν τοὺς ζῶντας διαβάλλει βίον, τί ἂν εἴποιμεν περὶ τῶν τοὺς μυχοὺς τῆς θαλάσσης διερευνόντων, καὶ τὰς ἐσχατίας τῆς γῆς, καὶ παντοδαποὺς ὀρνίθων καὶ ἰχθύων θηρευτὰς πανταχόθεν συλλεγόντων ἑαυτοῖς; Εἰ τὸν διωλισμένον οἴνον οἱ πίνοντες ἐν μέμψει, τί ἂν εἴποις*

συμπόσια. Το κρέας προερχόταν από νεαρά ζώα, από το κυνήγι σπάνιων πτηνών και την αλίευση ιχθύων. Γενικά κατανάλωναν κρέας από αρνιά, ερίφια, μοσχάρια γάλακτος, χοιρινά⁹⁴¹, ζαρκάδια, ελάφια λαγούς και όλα τα είδη πτηνών, είτε οικόσιτα είτε άγρια, που τους τα προμήθευαν οι θηρευτές από διάφορα μέρη. Προτιμούσαν τους φασιανούς, τις όρνιθες, τις χήνες, τις γαλοπούλες, τους πορφυρίωνες, τις πέρδικες και τα περιστέρια⁹⁴². Ο Χρυσόστομος στηλιτεύει το μεγάλο πλήθος των προσφερομένων κρεάτων, που ξεπερνούσε το μέτρο⁹⁴³. Απόλαυση θεωρείτο η βρώση όχι μόνο του ψημένου σφάγιου αλλά και των μαγειρεμένων εντοσθίων. Κατανάλωναν επίσης κρέας που είχε υποστεί επεξεργασία, κυρίως το χοιρινό

πρὸς τοὺς ἀποδημίας διαποντίους στελλομένους ὑπὲρ οἴνου, καὶ πάντα κινουῦντας, ὥστε μηδὲν γένος διαλαθεῖν ἀμπέλου, καθάπερ μέλλοντας εὐθύνας διδόναι, ἢ ἐπὶ τοῖς ἐσχάτοις καταγινώσκεσθαι, εἰ μὴ παντὸς γένους ἐμφορηθεῖεν οἴνου; -Λόγος 6 περὶ εἰμαρμένης ἢ κατὰ γαστριμαργίας, PG 50, 769-770: Τὸν γὰρ τρυφῆ συζῶντα. καὶ μελετῶντα μέθην, καὶ παρασίτους τρέφοντα καὶ κόλακας, κρεωφαγία τε καὶ οἰνοποσία διαρρήγνυμενον, πολλάκις καὶ ἄκοντα καὶ ἐκόντα ἀνάγκη ἀμαρτάνειν, καὶ παρὰ τὸν τοῦ παρόντος τόπου καιρὸν, καὶ μετὰ τὴν ἐκεῖθεν ἀναχώρησιν.

⁹⁴¹ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 35 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 256: ὅς πιαινόμενος. -Ὅμ. 7 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 348: καὶ συμβῶται παρέχοντες πλουσίαν τὴν τράπεζαν. -Οἱ συμβῶται (σῦς-βόσκω) ἦταν οἱ εκτροφεῖς χοίρων, συνεπῶς προμήθευαν τους διοργανωτές των συμποσίων με χοιρινό κρέας.

⁹⁴² Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν 144 Ψαλμόν, PG 55, 467: καὶ ἐπὶ τῶν ἀλόγων, πρόβατα, καὶ βοῦς, καὶ αἴγας· καὶ ἐπὶ τῶν ἀγρίων, δορκάδας, καὶ ἐλάφους, λαγῶους, καὶ ἕτερα πλείονα· καὶ ἐπὶ τῶν πετεινῶν, τοὺς ὄρνιθας τοὺς Ἰνδικούς. - Ὅμ. 3 περὶ ἐλεημοσύνης καὶ εἰς τὸν πλούσιον καὶ τὸν Λάζαρον, PG 64, 437: Ἐν δὲ τῷ ἀρίστῳ αὐτοῦ χρυσὸς ἄμετρος διηκόνει, καὶ ἄργυρος ἀμύθητος, οἶνος πολύτιμος, φασιανοὶ, χήνες, πορφυρίωνες, πέρδικες, περιστεραὶ, ὄρνεις, λαγωοὶ, ἀρνία, ἔριφοι, μαγείρων πλῆθος θορυβουμένων· ἄλλοι ῥιπίζοντες σποδὴ μὴ μία ὑφίσταται αὐτοῦ τῇ κεφαλῇ· ἄλλοι ἄργυροῦς νιπτῆρας κατέχοντες, καὶ ὀθόνια καθαρὰ ἔτοιμοι παρεστήκεισαν, τὰ ἄκρα τῶν δακτύλων αὐτοῦ ἀποσιμήχοντες, ἀνακειμένου αὐτοῦ. Καὶ βλέπε τὴν ἀπανθρωπίαν καὶ τὴν αἰσχύνην. -Περὶ ἐλεημοσύνης, PG 60, 708: καὶ σὺ μὲν τρώγεις φασιανούς ἢ ὄρνεις καὶ χήνας καὶ ὅσα ἐστὶν ἐν ἐδέσμασι· καὶ ὁ πένης οὐκ ἰσχύει τὴν ἑαυτοῦ κοιλίαν χορτάσαι ἄρτῳ καὶ λαχάνοις.

⁹⁴³ Ἰω. Χρ., Λόγος ὅτι τὸν ἑαυτὸν μὴ ἀδικοῦντα οὐδεὶς παραβλάψαι δύναται, PG 52, 468· Lettre d' exil, SC 103, 7, 34-41, σελ. 96: Καὶ εἰ βούλεσθε, πρῶτον τὰς τραπέζας τῶν πλουτούντων καὶ πενομένων ἐξετάσωμεν καὶ ἐρώμεθα τοὺς ἐστιωμένους, τίνες μάλιστα εἰσὶν οἱ καθαρὰν καὶ γνησίαν καρπούμενοι ἡδονήν· οἱ πρὸς διαμεμετρημένην τὴν ἡμέραν ἐπὶ τῶν στιβάδων κατακείμενοι καὶ τὰ δεῖπνα τοῖς ἀρίστοις συνάπτοντες καὶ τὴν γαστέρα διαρρηγνύοντες καὶ τὰς αἰσθήσεις πηροῦντες καὶ τῷ ὑπερόγκῳ τῶν ἐδεσμάτων φορτίῳ. -Ὅμ. 2 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 22: Μέτρον ὠρισμένον ἐστὶ τῆς γαστροῦ, καὶ πέρα τούτου δοθὲν ἐξ ἀνάγκης διέφθειρε τὸ πᾶν ζῶον· τίνος ἕνεκεν αἱ ἀγέλαι καὶ τὰ ποίμνια καὶ αἱ τῶν κρεῶν κατακοπαί;

(χοιρομέρι)⁹⁴⁴. Τα ψάρια και τα θαλασσινά⁹⁴⁵ προσφέρονταν επίσης στα συμπόσια, αλλά εκείνα που ήταν πιο δύσκολο να αλιευτούν, αυτά που ζούσαν στο βυθό⁹⁴⁶. Πολλές φορές συνδύαζαν το κρέας με το ψάρι, όπως αναφέρει ο Χρυσόστομος, δηλαδή έτρωγαν κότα γεμιστή με ψάρι για ορεκτικό, ως πρώτο πιάτο⁹⁴⁷. Από τα οικόσιτα πουλερικά, κατανάλωναν τα ευτραφή⁹⁴⁸.

Συνήθως τα κρέατα τα προτιμούσαν ψητά⁹⁴⁹. Στα τραπέζια αυτά προσφερόταν ποικιλία ψητών, φαγητών και παρασκευασμάτων με ζύμη που ετοίμαζαν με τέχνη (μαγγανείες) οι μάγειροι και οι αρτοποιοί με σκοπό την ευχαρίστηση των δαιτυμόνων, συνόδευοντάς τα με αρωματικό οίνο: *οὐ τραπέζας φλεγμαινούσας, οὐδὲ ὄψων ποικιλίας, καὶ ὄψοποιῶν μαγγανείας, καὶ ἀρτοποιῶν ἐπινοίας, καὶ οἴνους*

⁹⁴⁴ Βλ. Τσιλιπάκου 2016, 154. -Τοιχογραφία τάφου με απεικονίσεις που παραπέμπουν στον επιθυμητό παράδεισο του νεκρού με συγκεκριμένες υλικές απολαύσεις (σφάγιο, καρδιά, συκώτι, χοιρομέρια και δύο μεγάλα ψάρια), α' τέταρτο 4^{ου} αι.

⁹⁴⁵ Ἰω. Χρ., Λόγος 43 περὶ τοῦ ὅτι ὁ τῶν παρόντων καταφρονῶν ἀμφοτέρων ἐξουσιάζει, PG 63, 875: *Σὺ τοίνυν ὄρων τοῦ βορβόρου τούτου ἀνακεχρωσμένον μὲν τὸν κατακλινόμενον καὶ τὰς χεῖρας καὶ τὴν ὄψιν, ἐμπεπλησμένην δὲ καὶ τὴν οἰκίαν καὶ τὴν τράπεζαν (βολβίτων γὰρ καὶ ἔτι τούτων ἀκαθαρότερα ἐκεῖνα καὶ μιαιώτερα τὰ ἐδέσματα)· ὡς δὴ τιμηθεὶς διάκεισαι, καὶ ὡς μέλλον τρυφᾶν;* -Βολβίδιο ἢ βολβίτιο εἶναι εἶδος μικροῦ θαλασσινοῦ πολύποδος με ἔντονη οσμὴ.

⁹⁴⁶ Ἰω. Χρ., Λόγος 6 περὶ εἰμαρμένης ἢ κατὰ γαστριμαργίας, PG 50, 773.

⁹⁴⁷ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 70 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 660: *Καθάπερ γάρ τινα πόλιν οἰκοῦντες, καὶ στρατόπεδα διατάττοντες, οὕτω καὶ οὗτοι, τὸ καὶ τὸ πρῶτον, καὶ τὸ καὶ τὸ δεύτερον νομοθετοῦσι καὶ κατατάττουσι. Καὶ οἱ μὲν πρῶτον ὄρνεις ἐπ' ἀνθρώκων ὠπτημένας, ἔνδοθεν μεμειστωμένας ἰχθύων εἰσάγουσιν· ἕτεροι δὲ ἄλλοθεν τὰ προοίμια ποιοῦνται τῶν παρανόμων τούτων δείπνων· καὶ ἄμιλλα πολλὴ περὶ τούτων, καὶ ὑπὲρ ποιότητος, καὶ ὑπὲρ τάξεως, καὶ ὑπὲρ πλήθους· καὶ φιλοτιμοῦνται ἐφ' οἷς κατορύττεσθαι ἔδει, οἱ μὲν ὅτι τὸ ἥμισυ τῆς ἡμέρας ἀνάλωσαν, οἱ δὲ πᾶσαν αὐτήν, οἱ δὲ ὅτι καὶ τὴν νύκτα προσέθηκαν λέγοντες.*

⁹⁴⁸ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 44 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 470: *Τὰς ὄρνεις καλῶς παινείεις· μᾶλλον δὲ οὐδὲ ἐκεῖνας καλῶς· ὅταν γὰρ πιανθῶσιν, ἄχρηστοι πρὸς ὑγιεινὴν εἰσι δίαιταν.*

⁹⁴⁹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 14 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 577: *Ἐσπέρας δὲ πάλιν καταλαβούσης, οἱ μὲν εἰς λουτρὰ καὶ ἀνέσεις σπεύδουσιν· ἐκεῖνοι δὲ τῶν πόνων ἀπολύσαντες ἑαυτούς, τότε τῇ τραπέζῃ προσανέχουσιν, οὐκ οἰκετῶν πλήθος ἐγείροντες, οὐδὲ περιτρέχοντες τὴν οἰκίαν, οὐδὲ θορυβοῦντες, οὐδὲ ὄψα πολλὰ παρατιθέμενοι, οὐδὲ κνίσσης γέμοντα, ἀλλ' οἱ μὲν ἄρτον μόνον καὶ ἄλας, οἱ δὲ ἔλαιον προστιθέντες, ἕτεροι δὲ, ὅσοι ἀσθενέστεροί εἰσι, καὶ λαχάνων ἔχονται καὶ ὀσπρίων. - Ὁμ. 69 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 653: *Οὐχ αἱμάτων χεῖμαρροι παρ' αὐτοῖς, οὐδὲ κρεῶν κατακοπαί, οὐδὲ καρῆβαριαί, οὐδὲ καρκεῖαι, οὐδὲ κνῖσαι παρ' αὐτοῖς ἀηδεῖς, οὐδὲ καπνὸς ἀτερπής, οὐδὲ δρόμοι καὶ θόρυβοι καὶ ταραχαὶ καὶ κραυγαὶ ἐπαχθεῖς· ἀλλ' ἄρτος καὶ ὕδωρ.**

άνθοσμίας, καὶ τᾶλλα ὅσα τὸν μὲν λαιμὸν ἠδύνει, τὴν δὲ γαστέρα φορτίζει, τὴν δὲ διάνοιαν σκοτίζει, καὶ σκιρτᾶν τὸ σῶμα κατὰ τῆς ψυχῆς παρασκευάζει, καὶ δυσήνιον τῷ ἠνιόχῳ τὸν πῶλον ἐργάζεται⁹⁵⁰.

Στην επιτυχία ενός τέτοιου συμποσίου συνέβαλλαν οι καρυκείες που αναφέρονται ως συνοδευτικά των κυρίως πιάτων ἢ ορεκτικά που προσέφεραν ευχαρίστηση στις αισθήσεις: ὑπὸ τῆς καρυκείας ἐκείνης ἐρεθιζομένης τῆς αἰσθήσεως, ἀεὶ πρὸς τὸ πλεῖον ἐπιτείνεσθαι τὰς ὀρέξεις⁹⁵¹. Οι καρυκείες δεν ἦταν καρυκεύματα (μπαχαρικά), ἀλλὰ σάλτσες με πλούσια γλυκιά γεύση και ἀπαραίτητα συνοδευτικά στα δαψιλή συμπόσια, ἀνατολίτικης προέλευσης, ὅπως μαρτυρεῖ ο Μάξιμος Τύριος (2^{ος} αἰ. μ.Χ.): καὶ ἠδύσματα, καὶ τροφὴν ποικίλην, ἄλλῃ ἄλλην, καρυκείαν Σικελικὴν, καὶ Συβαριτικὴν χλιδὴν, καὶ Περσικὴν τρυφὴν, πάντα ταῦτα ἐρεῖς ἠδονῆς ὄνομα⁹⁵². Οι μάγειροι ἐπινοοῦσαν κάθε εἶδος καρυκείας: πᾶν εἶδος καρυκείας ἐπινοοῦντες⁹⁵³. Αὐτές σαφῶς χαρακτηρίζαν ἓνα Συβαριτικὸ τραπέζι και το διαφοροποιοῦσαν ἀπὸ το φτωχικὸ ἢ ἀπὸ αὐτὸ τῆς νηστείας. Τέτοιες σάλτσες ἦταν πλούσιες στη γεύση παρασκευασμένες με πολλὰ καρυκεύματα⁹⁵⁴. Ο Χρυσόστομος ἐπισημαίνει προκειμένου να ἀποτρέψει τὴν ετοιμασία τέτοιων γευμάτων, ὅτι οι προσφερόμενες τροφές στα συμπόσια ἦταν γευστικότερες ἀλλὰ ἐπιβλαβεῖς για τὴν υγεία αὐτῶν που τις κατανάλωναν, ἐνῶ ο διοργανωτὴς τοῦ συμποσίου φοβόταν τὴ βασκανία και τὸ φθόνον των καλεσμένων. Για αὐτούς τους λόγους προτείνει τα λιτὰ γεύματα και στηλιτεύει τα πλούσια, διότι ἀποσκοποῦσαν στην τρυφή⁹⁵⁵.

⁹⁵⁰ Ἰω. Χρ., Περὶ τοῦ κατὰ Θεὸν πολιτεῦσθαι, PG 51, 46.

⁹⁵¹ Μ. Βασ., Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν 33 ψαλμὸν, PG 29, 365.

⁹⁵² Μαξίμου Τυρίου, Φιλοσοφούμενα, Η. Hobein (ἐκδ.), 1910, *Maximi Tyrii philosophumena*, 21, 5, d.

⁹⁵³ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν 109 ψαλμὸν, PG 55, 278.

⁹⁵⁴ Ἰω. Χρ., Περὶ παρθενίας, PG 48, 585· La virginité, SC 125, LXVIII, ξθ', 1, 2-15, σελ.342. *Εἰ δὲ τις τὴν πολλὴν θαυμάζοι τρυφὴν, οἶον τὸ τῶν κατακοπτομένων πλῆθος κρεῶν, τὴν περιττὴν τοῦ οἴνου δαπάνην, τῶν καρυκευμάτων τὴν περιεργίαν, τραπεζοποιῶν και σιτοποιῶν και τέχνας, παρασίτων και δαιτυμόνων ὄχλον, εὖ ἴστω ὅτι τῶν μαγείρων αὐτῶν οὐδὲν ἄμεινον ἐν τοῖς τοιούτοις οἱ πλουτοῦντες διάκεινται. Καθάπερ γὰρ ἐκεῖνοι τοὺς δεσπότης οὕτω τοὺς κεκλημένους αὐτοὶ δεδοίκασι μὴ τινος ἐπιλάβωνται τῶν μετὰ πολλοῦ πόνου και δαπάνης παρασκευασθέντων αὐτοῖς. Καὶ τούτῳ μὲν ἐξισοῦνται τοῖς οἰκέταις, καθ' ἕτερον δὲ και πλεονεκτοῦσιν αὐτῶν. Οὐ γὰρ μόνον κατηγοροῦς ἐκεῖνοι, ἀλλὰ και βασκάνους δεδοίκασι. Πολλοῖς γὰρ πολλάκις ἀπὸ τῶν τοιούτων συμποσίων ἐτέχθησαν φθόνον, και οὐ πρότερον ἔσθησαν ἕως κινδύνους ἐπήγαγον τοὺς ἐσχάτους.*

⁹⁵⁵ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 12 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 89: *Ὅταν δὲ εἰς τρυφὴν ἀναλώσης, ἴδωμεν αὐτῶν τὸ τέλος τί ποτὲ ἐστί· λιπασμὸς σώματος, ἐργαί, πνεύματα, κόπρον πλῆθος, καρῆβαρία, μαλακία σαρκὸς, και θερμότης και ἔκλυσις. Ὡς γὰρ ἂν εἴ τις τετριμμένον πίθον ἐπαντλῶν*

Εκτός από τις καρυκείες, μαζί με τα ξηρά εδέσματα κατανάλωναν και διάφορους ζωμούς⁹⁵⁶, *χύδην μιγνυμένους*, δηλαδή οι μάγειροι έκαναν συνδυασμούς ασυνήθιστους. Τα γεύματα συμπλήρωναν τα γλυκά, τα πέμματα⁹⁵⁷ (γλυκά από ζύμη σίτου που ψήνονταν)⁹⁵⁸ και οι πλακούντες⁹⁵⁹. Οι πλακούντες κατασκευάζονταν από τους πλακουντοποιούς και ήταν γλυκά που προσέφεραν γευστική ηδονή στους συμποσιαστές, αποτελούμενα από διάφορα παρασκευάσματα σίτου σε συνδυασμό με καρπούς και μέλι⁹⁶⁰, παρόμοια με τα παστέλια, τις δίπλες, τα ξεροτήγανα, τα

ματαιοπονεί, οὕτω και ὁ τρυφῶν εἰς πίθον τετρημένον ἀντλεῖ. -Όμ. 6 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 89: Καὶ καθάπερ οἱ σπλήνα και ὕδερρον ἔχοντες, ὅταν τραπέζης ἀπολαύσῃσι δαψιλοῦς, και ψυχροποσίας, και πολυτελῶν ἐδεσμάτων, και καρυκευμάτων, τότε μάλιστα πάντων εἰσὶν ἐλεεινότεροι, τῇ τρυφῇ τὸ νόσημα αὐζοντες. -Λόγος 12 περὶ γαστριμαργίας και μέθης, PG 63, 648: Τίνα γὰρ ἂν εἴποιμεν τρυφῶν μᾶλλον, τὸν λαχάνοις τρεφόμενον και ὑγιαίνοντα, και μηδὲν ἔχοντα ἀηδὲς, ἢ τὸν Συβαριτικὴν παρατιθέμενον τράπεζαν, και μυρίων γέμοντα νοσημάτων; Εὐδὴλον ὅτι ἐκεῖνον. Οὐκοῦν μηδὲν πλέον ζητῶμεν τῆς χρείας, ἀλλ' ὁ μὲν ὀσπρίοις δυνάμενος ἀρκεῖσθαι και ὑγιαίνειν, μηδὲν πλέον ἐπιζητεῖτω· ὁ δὲ ἀσθενέστερος, και τῆς διὰ τῶν λαχάνων δέομενος θεραπείας, μὴ κωλύεσθω. Εἰ δὲ και τούτου τις ἀσθενέστερος εἴη, και τῆς συμμέτρου τῆς ἀπὸ τῶν κρεῶν δέοιτο βοηθείας, οὐδὲ τοῦτον ἀπείρξομεν. -Όμ. 15 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 332: Καὶ καθάπερ τὰ μὲν ὑγιεινὰ τῶν σωμάτων, κἂν ἄρτω τρέφεται μόνω, εὐπαθεῖ και σφριγᾷ· τὰ δὲ ἐπίνοσα, κἂν δαψιλοῦς και ποικίλης ἀπολαύῃ τραπέζης, τοσοῦτω μᾶλλον ἀσθενέστερα γίνεται. -Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς κτίσεως, PG 53, 27: μετὰ πλείονος τῆς ἡδονῆς σήμερον τῇ εὐτελείᾳ τῆς τραπέζης προσέρχονται.

⁹⁵⁶ Ἰω. Χρ., Όμ. 70 εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 659: Ἴδωμεν τὰς ἐκ τῆς τρυφῆς ἐπιθυμίας, τὰς ἐκ τῶν ὀσποιοῦν, τῶν μαγείρων, τῶν τραπεζοποιοῦν, τῶν πλακουντοποιῶν. Αἰσχύνομαι μὲν γὰρ πάντα διηγούμενος· πλὴν ἀλλ' ὅμως ἐρῶ τὰς ὄρνεις τὰς ἀπὸ Φάσιδος, τοὺς ζῶμους τοὺς χύδην μιγνυμένους, τὰ ὑγρά, τὰ ξηρὰ ἐδέσματα.

⁹⁵⁷ Ἰω. Χρ., Όμ. 10 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολήν, PG 62, 263: ἐπεὶ και σῖτον ἔδωκε μόνον· σὺ δὲ πολλὰ ἀπὸ τούτου κατασκευάζεις, πλακοῦντας, πέμματα διάφορα και παντοδαπὰ, πολλὴν ἔχοντα τὴν ἡδονήν.

⁹⁵⁸ Hudson 2010, 666.

⁹⁵⁹ Ἰω. Χρ., Όμ. 2 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 44: ὅπερ οἱ πλουτοῦντες ποιοῦσι, και τότε ἐπὶ τὴν τράπεζαν ἐλθεῖν, κἂν πλακοῦντας εὖρη κειμένους, οὐκ αἰσθήσεται τῆς ἡδονῆς, τῆς ὀρέξεως αὐτῶ μὴ διεγερμένης. -Όμ. 16 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 168: ἀλλὰ πλακοῦντας και τραγήματα και ἕτερα τοιαῦτα. -Όμ. 48 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 494: Καὶ σὺ μὲν εἰς ἀμετρίαν ἐσθίεις, ὁ δὲ Χριστὸς οὐδὲ εἰς χρείαν· σὺ μὲν πλακοῦντας διαφόρους, ἐκεῖνος δὲ οὐδὲ ἄρτον ζηρόν.

⁹⁶⁰ Ἰω. Χρ., Πρὸς Ἰουδαίους και Ἑλληνας και αἰρετικούς, PG 48, 1080: μέλι ἐστὶ, κύριε, καλόν. (Το μέλι χρησιμοποιεῖτο ὡς γλυκαντικὴ οὐσία). -Εἰς τὴν ὄρχησιν τῆς Ἡρωδιάδος, PG 59, 523: και κρέα αἰ ἀκρίδες, και πλακοῦς τὸ μέλι τὸ ἄγριον. (Το μέλι συνδέεται με τον πλακούντα ὅταν ο Χρυσόστομος αναφέρει πῶς τρεφόταν ο Πρόδρομος στην ἔρημο). -Βλ. Λόγος 13 περὶ ἀρρώστιας και ἰατρῶν, PG 63,

μελομακάρονα, τις γλυκές πίττες ή γενικά τα σιροπιαστά γλυκά, που αποτελούνται από ζύμη ανοιγμένη σε φύλλο, καρπούς και σιρόπι μελιού⁹⁶¹.

Ως προς τα ποτά που προσφέρονταν σε ένα συβαριτικό τραπέζι, ο οίνος όχι μόνο ήταν το ποτό που συνόδευε το φαγητό αλλά πινόταν και μετά την εστίαση, κατά τη διάρκεια της διασκέδασης που ακολουθούσε, με συνοδεία μουσικής⁹⁶². Ο Θάσιος οίνος⁹⁶³ θεωρείτο ο καλλίτερος αλλά έκαναν και εισαγωγές διαφόρων ειδών οίνου από μακρινά μέρη, μεταξύ των οποίων ήταν και ο διωλισμένος, προφανώς εννοείται ο φίνος, ο λεπτός στη γεύση⁹⁶⁴. Ήταν πολύ σημαντικό για ένα Συβαριτικό τραπέζι να υπάρχει μεγάλη ποικιλία οίνων, αν ήταν δυνατόν δε, προσπαθούσαν να έχουν όλα τα είδη⁹⁶⁵ οίνου, που έφερναν οι έμποροι από μακρινά, υπερπόντια

654: *Και καθάπερ οί άνδραποδισται πλακοῦντας και τρωγάλια και ἕτερα τινα τοιαῦτα πολλάκις τοῖς μικροῖς προτεινόμενοι παιδίοις, και δελεάζοντες τῆς ἐλευθερίας αὐτὰ και τῆς ζωῆς ἀποστεροῦσιν αὐτῆς. (οι πλακοῦντες ἄρεσαν και στα παιδιὰ, για τούτο και οι δουλέμποροι πολλές φορές τα ξεγελοῦσαν με στραγάλια και γλυκά για να τα απαγάγουν).*

⁹⁶¹ Όλα τα παραπάνω αναφερθέντα γλυκά, είναι παραδοσιακά ελληνικά γλυκά και βασίζονται στην ίδια αρχή: ζύμη από αλεύρι σίτου, επεξεργασμένη, πίττα ή φύλλο, που περιχύνεται ή εμβαπτίζεται σε μέλι ή διάλυμα μελιού.

⁹⁶² Ἰω. Χρ., Περὶ ὑπομονῆς καὶ τοῦ μὴ πικρῶς κλαίειν τοὺς τελευτῶντας, PG 60, 725: *ποῦ τὰ ἄριστα τὰ πολυτελεῖ; ποῦ τὰ δεῖπνα; ποῦ οἱ μετὰ τυμπάνων και χορῶν τὸν οἶνον πίνοντες; ποῦ ἡ παρασιτία και τὰ θέατρα;*

⁹⁶³ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 48 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 494: *σὺ Θάσιον οἶνον, ἐκεῖνφ δὲ οὐδὲ ψυχρὸν ἐπέδωκας ποτήριον διψῶντι· σὺ μὲν ἐπὶ στρωμνῆς ἀπαλῆς και πεποικιλμένης, ὁ δὲ ὑπὸ τοῦ κρυμοῦ διαφθείρεται. -Λόγος 5 πρὸς τοὺς ἐν ἑορταῖς μόνον συναγομένους, PG 54, 673: *Οἶνον, ὁ πλούσιος ἔχει Θάσιον, και ἕτερα πολλὰ τοιαῦτα πόματα πεφαρμακευμένα, και μετὰ πολλῆς κατεσκευασμένα τῆς καρκείας· ἀλλ' αἱ τῶν ὕδατων πηγαὶ κοινῇ πᾶσι πρόκεινται, και πλουσίοις, και πένησι. Τάχα ἐγέλασας ἀκούων τὴν ἰσότητα ταύτην. Οὐκοῦν μάθε, πόσφ τιμιώτερον οἶνου παντὸς, ὕδατος φύσις. -Ὁμ. 53 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 531: *Οὐχ οὕτως οἱ τὸν Θάσιον οἶνον πίνοντες τρυφῶσιν.***

⁹⁶⁴ Ἰω. Χρ., Λόγος 12 περὶ γαστριμαργίας και μέθης, PG 63, 648: *Εἰ γὰρ οἱ τὸν διωλισμένον οἶνον πίνοντες, ἐν μέμψει, τί ἂν εἴπομεν πρὸς τοὺς ἀποδημίας διαποντίους στελλομένους ὑπὲρ οἶνου, και πάντα κινῶντας, ὥστε μηδὲν γένος λαθεῖν ἀμπέλου, καθάπερ μέλλοντας εὐθύνας διδόναι, ἢ ἐπὶ τοῖς ἐσχάτοις καταγινώσκεσθαι, εἰ μὴ παντὸς γένους ἐμφορηθεῖεν οἶνου;*

⁹⁶⁵ Ἰω. Χρ., Λόγος 6 περὶ εἰμαρμένης ἢ κατὰ γαστριμαργίας, PG 50, 773: *Εἰ τὸν διωλισμένον οἶνον οἱ πίνοντες ἐν μέμψει, τί ἂν εἴποις πρὸς τοὺς ἀποδημίας διαποντίους στελλομένους ὑπὲρ οἶνου, και πάντα κινῶντας, ὥστε μηδὲν γένος διαλαθεῖν ἀμπέλου, καθάπερ μέλλοντας εὐθύνας διδόναι, ἢ ἐπὶ τοῖς ἐσχάτοις καταγινώσκεσθαι, εἰ μὴ παντὸς γένους ἐμφορηθεῖεν οἶνου;*

ταξίδια. Οι Βυζαντινοί ήταν φίλοινοι⁹⁶⁶, προτιμούσαν δε, τον γλυκό⁹⁶⁷ κι όχι τον όξινο⁹⁶⁸ οίνο και αυτόν που είχε αρώματα ανθέων⁹⁶⁹. Παρασκεύαζαν επίσης ποτά με καρκεύματα, δηλαδή με δυνατή, πικάντικη γεύση⁹⁷⁰. Άλλο ποτό που αναφέρεται είναι το σίκερα⁹⁷¹, προερχόμενο όχι από αμπέλι, αλλά από την καρύδα φοίνικα, που συνεθλίβετο και έπαιρναν το χυμό της, όπόν, ο οποίος, μετά από κατεργασία και ζύμωση, καθίστατο αλκοολούχος και μεθυστικός. Ο οινοχόος ήταν ο υπηρέτης που αναλάμβανε να κερνάει τον οίνο από τους κρατήρες⁹⁷². Προτιμούσαν να πίνουν τον

⁹⁶⁶ 'Ιω. Χρ., Όμ. 1 πρὸς τοὺς λέγοντας ὅτι δαίμονες τὰ ἀνθρώπινα διοικοῦσι, PG 49, 241-244: *καὶ ταυτὸ συμβαῖνον, ὅπερ ἐπὶ τῶν ἔξωθεν συμποσίων οἱ φίλοινοι πάσχουσι. Καὶ γὰρ ἐκεῖνοι, ὄσπερ ἂν πλείω τὸν ἄκρατον ἐγγέωσι, τοσούτῳ μᾶλλον τὸ δίψος ἐξάπτουσι.*

⁹⁶⁷ 'Ιω. Χρ., Όμ. 2 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 44: *οἱ δὲ πλουτοῦντες οἶνον ἠδύν, καὶ ἀνθοσίμην.*

⁹⁶⁸ 'Ιω. Χρ., Όμ. 12 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 387: *ὅταν ἀπαντῆς τῶν ὑποληγίων τὸν οἶνον, τὰ ὀξίνην σημαίνοντα οὐδ' ἂν ἀποκρίνοιο.*

⁹⁶⁹ 'Ιω. Χρ., Παρὶ τοῦ κατὰ Θεὸν πολιτεύεσθαι, PG 51, 46: *καὶ οἶνους ἀνθοσίμας.*

⁹⁷⁰ 'Ιω. Χρ., Λόγος 5 πρὸς τοὺς ἐν ἑορταῖς μόνον συναγομένους, PG 54, 673: *Οἶνον, ὁ πλούσιος ἔχει Θάσιον, καὶ ἕτερα πολλὰ τοιαῦτα πόματα πεφαρμακευμένα, καὶ μετὰ πολλῆς κατεσκευασμένα τῆς καρκεύμας· ἀλλ' αἱ τῶν ὑδάτων πηγαὶ κοινῇ πᾶσι πρόκεινται, καὶ πλουσίοις, καὶ πένησι. Τάχα ἐγέλασας ἀκούων τὴν ἰσότητά ταύτην. Οὐκοῦν μάθε, πόσῳ τιμιώτερον οἶνου παντὸς, ὕδατος φύσις.*

⁹⁷¹ 'Ιω. Χρ., Λόγος παραινετικὸς περὶ μετανοίας, PG 60, 687: *Καὶ οὐκ ἤτησα οἶνον, οὐ κρέα, οὐ σίκερα, εἰ μὴ ἄρτον ψιλόν.* -Κεφ. 5 ἄσω δὴ τῷ ἡγαπημένῳ ἄσμα τοῦ ἀγαπητοῦ μου τῷ ἀμπελωνί μου, PG 56, 62· *Commentaire sur Isaïe, SC 304, V 5, 19-23, σελ. 232: Σίκερα δὲ ἐνταῦθά φησι τῶν φοινίκων τὸν ὀπόν, ὃν ἐπετίθενον, συντρίβοντες τὸν καρπὸν καὶ καταθλῶντες, εἰς οἶνου μετασηματίζειν φύσιν. Καρωτικὸν δὲ ἐστὶ τὸ τοιοῦτον καὶ μέθης ἐργαστικόν.* -Βλ. Κεφ. 5 ἄσω δὴ τῷ ἡγαπημένῳ ἄσμα τοῦ ἀγαπητοῦ μου τῷ ἀμπελωνί μου, PG 56, 62· *Commentaire sur Isaïe, SC 304, V 5, 15-16, σελ. 232.* -Μ. Βασ., Όμ. 14 κατὰ μεθύοντων, PG 31, 460: *Οὐαὶ οἱ ἐγειρόμενοι τὸ πρῶτ' καὶ τὸ σίκερα διόκοντες.* -Λεξικὸν Σουΐδα ἢ Σουδα, σίκερα. -Ioannis Zonarae, Lexicon, τ. 2, 1641-1642.

⁹⁷² 'Ιω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ φιλοξενίας, PG 55, 512: *Ἡ γυνὴ κατακόπτεται, τὰς τρίχας λύνει· παρακαλοῦσι πάντες, οὐχ ὑπακούει· τὰ παιδιά ἐν ὀρφανίᾳ, ἡ γυνὴ ἐν χηρείᾳ· πάντες ταπεινοί, οἶνοχόοι, κρατήρες, παράσιτοι, κόλακες, εὐνοῦχοι. Λαβεῖν τι ἐξ ἐκείνων τῶν σκευῶν, καὶ ἀπελθεῖν οὐ δύναται· ἀλλὰ τί; Ἀποφέρεται μόνος. Εὐφημίαις βάλλουσι. Καὶ τί πρὸς αὐτὸν πάλιν; Ἀλλ' ἡ κενοδοξία αὐτὸν εὐφημεῖ; Διὰ τί; Μὴ γὰρ δύναται τι λαβεῖν ἀπ' αὐτῆς;* -Λόγος ὅτι τὸν ἑαυτὸν μὴ ἀδικοῦντα οὐδεὶς παραβλάψαι δύναται, PG 52, 471· *Lettre d' exil, SC 103, 10, 44-50, σελ. 108: ἀλλ' ὁ μὲν σβαριτικὴν παρετίθετο τράπεζαν καὶ κρατήρας εἶχεν ἐστεμμένους, καὶ ἄκρατον ἀπλῶς ἐκχεόμενον καὶ στρατόπεδα μαγείρων, καὶ παρασίτους καὶ κόλακας καὶ χοροὺς ἀδόντων, οἶνοχοούντων, γελωτοποιούντων καὶ πᾶν εἶδος ἐπινοῶν ἀσωτίας καὶ μεθύων καὶ κραιπαλῶν καὶ στολῆ καὶ τραπέζῃ καὶ ἑτέροις πλείοσι τρυφῶν ἅπαντα διετέλει τὸν χρόνον.*

οίνον άκρατον⁹⁷³ αλλά και κεκραμένον. Για τούτο είχαν κρατήρες πολυτελείς, κατασκευασμένους από ασήμι και χρυσό κι εστεμμένους⁹⁷⁴, δηλαδή διακοσμημένους στο χείλος. Επίσης, αναφέρεται και η *ψυχροποσία*⁹⁷⁵. Πρόκειται προφανώς για δροσερά παγωμένα ποτά, πιθανόν ηδύποτα ή χυμούς κι όχι απαραίτητως αλκοολούχα, επειδή δια της ψυχροποσίας επέτειναν το νόσημα του διαβήτη⁹⁷⁶. Η μέθη ήταν συχνό φαινόμενο σε αυτά τα τραπέζια⁹⁷⁷, πολλές φορές δε, λόγω της μέθης, οι κύριοι καθίσταντο περίγελως στους υπηρέτες, που τους έσερναν από τα ανάκλιτρα του συμποσίου στην κλίνη του ύπνου: *καὶ γέλως προκείμενοι τῷ θεάτρῳ τῶν οἰκετῶν, μᾶλλον δὲ τραγωδία καὶ δακρύων ὑπόθεσις τοῖς ἐπιεικεστέροις αὐτῶν, καὶ μηδένα εἰδότες τῶν παρόντων, μήτε εἰπεῖν τι καὶ ἀκοῦσαι δυνάμενοι, ἀλλὰ φοράδην ἀπὸ τῶν στιβάδων ἐπὶ τὴν κλίνην ἀγόμενοι;*⁹⁷⁸.

⁹⁷³ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 2 εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς κτίσεως, PG 53, 27: *μετὰ πλείονος τῆς ἡδονῆς σήμερον τῇ εὐτελείᾳ τῆς τραπέζης προσέρχονται, ἢ ὅτε πολλὰ αὐτοῖς τὰ καρκεύματα παρέκειτο, καὶ πολὺς ὁ ἄκρατος.* - Ὁμ. 1 πρὸς τοὺς λέγοντας ὅτι δαίμονες τὰ ἀνθρώπινα διοικοῦσι, PG 49, 241-244: *καὶ ταυτὸ συμβαῖνον, ὄπερ ἐπὶ τῶν ἔξωθεν συμποσίων οἱ φίλοινοι πάσχουσι. Καὶ γὰρ ἐκεῖνοι, ὅσῳπερ ἂν πλείω τὸν ἄκρατον ἐγγέωσι, τοσοῦτῳ μᾶλλον τὸ δίψος ἐξάπτουσι.*

⁹⁷⁴ Ἰω. Χρ., Περὶ ὑπομονῆς, PG 60, 731: *οὗτος παρασίτους ἔτρεφε, καὶ οὗτος ὑπὸ κυνῶν ἐλείχετο· οὗτος ἐστεμμένους εἶχε κρατῆρας οἴνου, κάκεϊνος τὰ τραύματα ἐθώπευεν· οὗτος εἶχεν οἰκίαν χρυσόροφον καὶ μάρμαρα Λακεδαιμόνια καὶ περικεφαλαίας χρυσᾶς, καὶ Λάζαρος καλύβην οὐκ εἶχεν· οὗτος περιεβάλλετο σηρικὰ καὶ λαγῶα.* - Εἰς τὸν 48 ψαλμόν, PG 55, 239: *καὶ ὁ τοσαῦτα περιβεβλημένος, καὶ τοσοῦτους οἰνοχόους, μαγεῖρους, κρατῆρας ἀργυροῦς καὶ χρυσοῦς ἔχων, πλέθρα γῆς τόσα καὶ τόσα, οἰκίας, ἀνδράποδα, ἵππους, ἡμίονους, καμήλους, στρατόπεδα οἰκετῶν, ἄπεισι μόνος.*

⁹⁷⁵ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 6 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 89: *Καὶ καθάπερ οἱ σπλήνα καὶ ὕδρον ἔχοντες, ὅταν τραπέζης ἀπολαύσωσι δαψιλοῦς, καὶ ψυχροποσίας, καὶ πολυτελῶν ἐδεσμάτων, καὶ καρκευμάτων, τότε μάλιστα πάντων εἰσὶν ἐλεινότεροι, τῇ τρυφῇ τὸ νόσημα αὔζοντες·*

⁹⁷⁶ Ὑδερὸς εἶναι ὁ διαβήτης. - Βλ. Stephano 1824, τ. 6, 9850. - Ἰω. Χρ., Ὁμ. 7 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολήν, PG 62, 236: *Ἐπὶ τῶν σωμάτων εἰπέ μοι, ποῖά φαμεν ὑγιαίνειν; τὰ ὄγκον ἔχοντα πολὺν, καὶ πολλοῦ πνεύματος ἔνδοθεν γέμοντα καὶ ὕδατος, ἢ τὰ κατεσταλμένα, καὶ τεταπεινωμένην ἔχοντα τὴν ἐπιφάνειαν; Δῆλον ὅτι ταῦτα. Οὐκοῦν καὶ ἐπὶ τῆς ψυχῆς, ἢ μὲν φλεγμαινοῦσα ὑδέρου χεῖρον ἔχει νόσημα· ἢ δὲ κατεσταλμένη παντὸς ἀπήλλακται πάθους.*

⁹⁷⁷ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν σεισμόν καὶ εἰς τὸν Πλούσιον, PG 48, 1030: *τράπεζαν ἔχοντα Συβαριτικὴν, καθ' ἑκάστην ἡμέρα μεθύοντα, δορυφορούμενον καὶ ἐπιτείνοντα τὴν νόσον.*

⁹⁷⁸ Ἰω. Χρ., Λόγος ὅτι τὸν ἑαυτὸν μὴ ἀδικοῦντα οὐδεὶς παραβλάψαι δύναται, PG 52, 468· Lettre d' exil, SC 103, 7, 49-53, σελ. 98. - Ὁμ. 1 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 307: *Ἀλλὰ τὸ τέλος βούλει μαθεῖν; Οἱ μὲν τοῖς μαινομένοις καὶ τοῖς παραπλήξιν εὐόκασιν ἀπὸ τῆς τραπέζης ἀνιστάμενοι, θρασεῖς, ὀργίλοι, καταγέλαστοι καὶ τοῖς ἀνδραπόδοις· καὶ οἱ μὲν οἰκέται ἀναχωροῦσι νήφοντες, οὗτοι δὲ μεθύοντες.*

Οι καλεσμένοι σε ένα τέτοιο συμπόσιο ήταν άνθρωποι ισχυροί και πλούσιοι: δυνάστες, στρατηγοί, τοπάρχες, άρχοντες μεγάλοι⁹⁷⁹, φίλοι, συγγενείς και οι πλούσιοι γείτονες⁹⁸⁰ του οργανωτή του συμποσίου. Ο Χρυσόστομος καλεί τους διοργανωτές των συμποσίων να καλούν ανθρώπους φτωχούς, ανήμπορους και ξένους⁹⁸¹. Οι εικόνες των συμποσίων των πλουσίων ήταν πολύ δυσάρεστες: οι παρατρεχάμενοι (παράσιτοι) αλληλοχτυπιώνταν, αισχρολογούσαν⁹⁸² και ακολουθούσαν από τους κόλακες που σύχναζαν στο δείπνο που διοργάνωνε ο αριστοκράτης⁹⁸³. Οι διάφοροι κόλακες που περιτριγύριζαν τους συνδαιτημόνες στα συμπόσια έδιναν μια εικόνα δραματικής αταξίας καθώς μπαινόβγαιναν, ανεβοκατέβαιναν, θορυβούσαν, μεθυσμένοι πηδούσαν και προέβαιναν σε κάθε είδους ασελγείς πράξεις: *ὄρῶντα παρασίτους, κόλακας, οἰκέτας ἀναβαίνοντας,*

⁹⁷⁹ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 1 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 304: *ὑποκείσθωσαν τράπεζαι δύο, καὶ ἡ μὲν ἐκ τούτων πεπληρώσθω, καὶ ἐχέτω τυφλοὺς, χωλοὺς, κυλλοὺς τὴν χεῖρα, τὸ σκέλος πεπρωμένους, ἀνυποδέτους, ἕνα περικειμένους χιτωνίσκον, καὶ τοῦτον ἐκτετριμμένον· ἡ δὲ ἕτέρα ἐχέτω δυνάστας, στρατηγούς, τοπάρχας, ἄρχοντας μεγάλους, ἐνδεδυμένους ἱμάτια πολυτελῆ καὶ ὀθόνας λεπτὰς, ἐξωσμένους χρυσαῖς ζώνας.*

⁹⁸⁰ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 11 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολήν πρώτην, PG 62, 468: *Ὅταν ποιῆς ἄριστον ἢ δεῖπνον, φησὶ, μὴ φώνει τοὺς φίλους σου, μηδὲ τοὺς ἀδελφούς σου, μηδὲ τοὺς συγγενεῖς σου, μήτε γείτονας πλουσίους, μήποτε καὶ αὐτοὶ ἀντικαλέσωσί σε, καὶ γένηταί σοι ἀνταπόδομα· ἀλλ' ὅταν ποιῆς δοχὴν, κάλει πτωχοὺς, ἀναπήρους, τυφλοὺς, καὶ μακάριος ἔσῃ, ὅτι οὐκ ἔχουσιν ἀνταποδοῦναί σοι· ἀνταποδοθήσεται γὰρ σοι ἐν τῇ ἀναστάσει τῶν δικαίων.*

⁹⁸¹ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 1 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολήν, PG 62, 188: *Ἐὰν ποιῆς δεῖπνον, ἢ ἄριστον, μὴ καλέσης τοὺς φίλους σου, μηδὲ τοὺς συγγενεῖς, ἀλλὰ τοὺς ἀναπήρους, τοὺς χωλοὺς, τοὺς τυφλοὺς, τοὺς μὴ δυναμένους ἀνταποδοῦναί σοι. (Ακ. 14,12-14). Οὐ γὰρ ἀπλῶς δεῖ τὰς τοιαύτας δεξιώσεις ποιεῖν, ἀλλὰ τοῖς πεινῶσιν, ἀλλὰ τοῖς διψῶσιν, ἀλλὰ τοῖς γυμνητέουσιν, ἀλλὰ τοῖς ξένοις, ἀλλὰ τοῖς ἀπὸ πλούτου πτωχεύσασιν.*

⁹⁸² Ἰω. Χρ., Ὅμ. 48 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 494: *Καὶ λογίζου, ὅταν ταῦτα λέγῃς, οἱ παράσιτοι ποῖα ἔργα κατασκευάζουσι; τί τὴν οἰκίαν ὠφελοῦσι τὴν σὴν; Ἦδὸ πάντως σοι ποιοῦσι τὸ ἄριστον; Καὶ πῶς ἡδύ, ῥαπιζόμενοι καὶ αἰσχρὰ λέγοντες;*

⁹⁸³ Ἰω. Χρ., Λόγος 16 περὶ ἀλαζονείας καὶ κενοδοξίας, PG 63, 672-673: *Ὅρᾷ τὴν εὐπρέπειαν τοῦ σώματος, ὄρᾷ τὴν δυναστείαν, τὴν θεραπείαν τῶν κολάκων, τοὺς παρασίτους ἀκολουθοῦντας· ἱμάτια περικείται πολυτελῆ, ὄγκον ἀρχῆς περιβέβληται μέγαν. -Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ φιλοξενίας, PG 55, 512: Ἡ γυνὴ κατακόπτεται, τὰς τρίχας λύει· παρακαλοῦσι πάντες, οὐχ ὑπακούει· τὰ παιδιά ἐν ὀρφανίᾳ, ἡ γυνὴ ἐν χηρείᾳ· πάντες ταπεινοί, οἰνοχόοι, κρατῆρες, παράσιτοι, κόλακες, εὐνοῦχοι. Λαβεῖν τι ἐξ ἐκείνων τῶν σκευῶν, καὶ ἀπελθεῖν οὐ δύναται· ἀλλὰ τί; Αποφέρεται μόνος. Εὐφημίας βάλλουσι. Καὶ τί πρὸς αὐτὸν πάλιν; Ἀλλ' ἡ κενοδοξία αὐτὸν εὐφημεῖ; Διὰ τί; Μὴ γὰρ δύναται τι λαβεῖν ἀπ' αὐτῆς;*

καταβαίνοντας, ἐξιόντας, εἰσιόντας, κατατρέχοντας, θορυβοῦντας, μεθύοντας, πηδῶντας, καὶ πᾶσαν ἄλλην ἀσέλγειαν ἐπιδεικνυμένους⁹⁸⁴. Επίσης, ορισμένοι πλούσιοι συνήθιζαν να συντηροῦν νάνους⁹⁸⁵ και μωρούς, ὄχι ἀπὸ φιλανθρωπία, ἀλλὰ ἀπὸ διάθεση ἐπίδειξης, λόγω της ἀφύσικης σωματικῆς τους διάπλασης και της νοητικῆς τους κατάστασης. Οἱ εἰκόνες αὐτές δεν εἶναι υπερβολικῆς λόγω υπερβάλλοντος χριστιανικοῦ ἠθους το ὁποῖο ζητούσε ἀπὸ τους χριστιανούς ο Χρυσόστομος, διότι προσομοιάζουν με αὐτές του εἰδωλολάτρη Μαρκιανού Μαρκελλίνου την ἴδια εποχή⁹⁸⁶.

Για τη διασκέδαση των καλεσμένων στα Συβαριτικὰ τραπέζια καλοῦνταν γυναῖκες πόρνες τις ὁποῖες συντηρούσαν⁹⁸⁷. Ἀπὸ τα τραπέζια αὐτὰ ἀποκλείονταν οἱ γυναῖκες του οἰκοδεσπότη και των συνδαιτυμόνων του, πράγμα που ἔφερνε ἀναταραχὴ και μύρια κακὰ στην οἰκία⁹⁸⁸. Καλοῦνταν ἐπίσης γελωτοποιοὶ και κόρδακες, χορευτῆς που χόρευαν χυδαίους, προκλητικούς και ἀσεμνοὺς χορούς: *Οὐχ*

⁹⁸⁴ Ἰω. Χρ., Λόγος 1 μετὰ τὰς καλάνδας, PG 48, 977.

⁹⁸⁵ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 17 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολήν πρώτην, PG 62, 593: *Πῶς γὰρ οὐκ ἀνόητος ἐπιθυμία, ὅταν μωροὺς ἔχωσιν, ὅταν νάνους, οὐ φιλανθρωπίας ἔνεκεν, ἀλλὰ τέρψεως; ὅταν ἰχθῦς ἀποκλείωσιν ἐν ταῖς ἀύλαϊς, ὅταν θηρία τρέφωσιν, ὅταν περὶ κύνας ἡσχόληνται, ὅταν ἴππους κοσμῶσι, καὶ τῶν παιδῶν οὐχ ἦττον περὶ αὐτοὺς διακίεονται;*

⁹⁸⁶ Πληροφορίες συγκεντρωμένες για την καθημερινότητα του πρωτοβυζαντινοῦ ἀριστοκράτη και συγκεκριμένα για τα δεῖπνα των ἀριστοκρατῶν, βλ. Σαράντη 2003, 67-70.

⁹⁸⁷ Ἰω. Χρ., Ὁμιλία περὶ τῆς τῶν νεκρῶν ἀναστάσεως, PG 50, 419: *οὕτω και οὕτοι οἱ πόρνας ἀγοράζοντες, καὶ τὰς Συβαριτικὰς παρατιθέμενοι τραπέζας, καὶ τὰς ὄφρῦς ἀνασπῶντες, και σοβοῦντες ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς, και τοὺς πένητας σπαράττοντες.* -Ὁμ. 83 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 749: *Ἄλλ' εἰσὶ τινες, οἱ και ἀπολαύουσι τῶν ὄντων, φησί, τρυφῶντες γαστριζόμενοι, μεθύοντες, πολυτελῶς δαπανῶντες. Τοὺς χείρονάς μοι τούτων λέγεις. Ἐκεῖνοι γὰρ μάλιστὰ εἰσιν, οἱ οὐκ ἀπολαύουσιν. Οὗτος μὲν γὰρ κἂν ἑτέρων ἀπέχεται κακῶν, ἐνὶ προσδεδεμένος ἔρωτι· ἐκεῖνοι δὲ τούτων χείρους, πρὸς τοῖς εἰρημένοις ἑτέρων δεσποινῶν χαλεπῶν συρφετὸν ἐπεισάγοντες, και καθάπερ τυράννοις τισὶ χαλεποῖς, τῇ γαστρὶ, τῇ τῶν σωμάτων ἡδονῇ, τῇ μέθῃ, και ταῖς ἄλλαις ἀκολασίαις καθ' ἐκάστην λειτουργοῦντες τὴν ἡμέραν, πόρνας τρέφοντες, δεῖπνα πολυτελεῖ κατασκευάζοντες, παρασίτους, κόλακας ὀνούμενοι, ἐπὶ τοὺς παρὰ φύσιν ἐκπίπτοντες ἔρωτας, μυρίοις νοσημασιν ἐκ τούτων και τὸ σῶμα και τὴν ψυχὴν περιβάλλοντες.* -Ὁμ. 48 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 337: *Ἄν τοῖνον ἰδωμέν τινα τράπεζαν παρατιθέντα πολυτελεῖ, πόρνας ἔχοντα και παρασίτους, μὴ μεγαλόψυχον καλέσωμεν τοῦτον, ἀλλὰ σφόδρα μικρόψυχον.*

⁹⁸⁸ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 24 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 626: *Καὶ γὰρ ἀπὸ τῶν τοιούτων τραπεζῶν ὑμῖν αἱ πονηραὶ ἐπιθυμίαι, ἐντεῦθεν αἱ ἀσέλγεια, ἐντεῦθεν αἱ γυναῖκες μὲν ἐν καταφρονήσει, αἱ δὲ πόρνοι ἐν τιμῇ παρ' ὑμῖν· ἐντεῦθεν αἱ τῶν οἰκῶν ἀνατροπαὶ, και τὰ μυρία κακὰ, και ἄνω και κάτω πάντα γέγονε, και τὴν πηγὴν ἀφέντες τὴν καθαρὰν, ἐπὶ τοῦ βορβόρου τὸν ὄχετον τρέχετε.*

ὄρῳς τοὺς λεγομένους γελωτοποιοὺς, τοὺς κόρδακας; οὗτοί εἰσιν οἱ εὐτράπελοι. Ἐξορίσατε, παρακαλῶ, τῶν ὑμετέρων ψυχῶν τὴν ἄχαριν ταύτην χάριν· παρασίτων τὸ πρᾶγμα, μίμων, ὀρχηστῶν, γυναικῶν πορνῶν· πόρρω ψυχῆς ἐλευθέρας, πόρρω εὐγενοῦς, καὶ δούλων πόρρω⁹⁸⁹. Στὴν εποχὴ τοῦ Χρυσοστόμου ἡ ἀνώτερη τάξι παρουσιάζεται ἠθικά παρηκμασμένη, διότι ὅποιος προέβαινε σε ἀνήθικες καὶ προκλητικὲς πράξεις στὰ συμπόσια θεωρεῖτο ευχάριστος: *Εἴ τις ἄτιμος, εἴ τις αἰσχρὸς, οὗτος καὶ εὐτράπελος*⁹⁹⁰. Οἱ διοργανωτὲς τῶν πλούσιων συμποσίων ἀντὶ να ἀσκοῦν τὴν φιλανθρωπία, σπαταλοῦσαν τὰ χρήματά τους προσλαμβάνοντας χορευτὲς, αὐλητὲς⁹⁹¹, ὀρχηστρίδες, αὐλητρίδες⁹⁹², κιθαρωδοὺς⁹⁹³ καὶ πλήθος μουσικῶν γιὰ τὴ διασκέδαση τῶν καλεσμένων τους. Ὅλα αὐτὰ, υπενθυμίζει ὁ Χρυσόστομος, ἦταν μάταια μπροστὰ στὸν ἐπερχόμενο θάνατο.

Μετὰ ἀπὸ τὸ φαγητό, διασκέδαζαν με ἐρωτικῆς φύσεως προκλητικὸς χοροὺς με κωμικὰ δρώμενα καὶ με μουσική. Ὁ Χρυσόστομος χαρακτηρίζει αὐτὰ τὰ θεάματα στὰ Συβαριτικὰ τραπέζια ἀκάθαρτα, ἄσεμνα καὶ σατανικά καὶ θεωρεῖ πῶς τὰ σπίτια

⁹⁸⁹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 17 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 120. -Βλ. Λεξικόν Σουΐδα ἢ Σούδα, κορδακίζει.

⁹⁹⁰ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 17 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 120.

⁹⁹¹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 10 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Φιλιπησίους ἐπιστολήν, PG 62, 262: *ἔδωκε γῆν, οὐχ ἵνα σὺ τὸ πλέον αὐτῆς ὑποτεμνόμενος εἰς πόρνους καὶ ὀρχηστὰς καὶ μίμους καὶ αὐλητὰς καὶ κιθαρωδοὺς ἀναλίσκης τὰ τοῦ Θεοῦ ἀγαθὰ, ἀλλ' εἰς πεινῶντας καὶ δεομένους.* -Εἰς τὸν 41 ψαλμὸν, PG 55, 158: *Ὡσπερ γὰρ οἱ μίμους, καὶ ὀρχηστὰς, καὶ πόρνους γυναικας εἰς τὰ συμπόσια εἰσάγοντες, δαίμονας καὶ τὸν διάβολον ἐκεῖ καλοῦσι, καὶ μυρίων πολέμων τὰς αὐτῶν ἐμπιπλῶσιν οἰκίας ἐντεῦθεν γοῶν ζηλοτυπία καὶ μοιχεῖαι καὶ πορνεῖαι καὶ τὰ μυρία δεινά.*

⁹⁹² Ἰω. Χρ., Ὁμ. 30 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 668: *Ρίψασα τοίνυν ταῦτα πάντα, ἃ καὶ ἀγοραίων γυναικες, ἃ καὶ ὀρχηστρίδες καὶ αὐλητρίδες μετὰ πολλῆς ἔχουσι τῆς φιλοτιμίας, περίθου φιλοσοφίαν, φιλοξενίαν, προστασίαν τῶν ἀγίων, κατάνυξιν, εὐχὰς συνεχεῖς. Ταῦτα χρυσῶν ἱματίων βελτίω, ταῦτα λίθων σεμνότερα καὶ περιδεῖράϊων.*

⁹⁹³ Ἰω. Χρ., Λόγος παραινετικὸς εἰς Θεόδωρον ἐκπεσόντα, PG 47, 288· A Théodore, traité, SC 117, 9, 13-24, σελ. 124: *Οὐχ ἐώρακας τοὺς ἐν τρυφῇ καὶ μέθῃ καὶ ἀδηφαγία, καὶ τῇ λοιπῇ τελευτήσαντας χλευασία τοῦ βίου; Ποῦ νῦν εἰσιν οἱ μετὰ πολλοῦ μὲν τοῦ τύφου, πολλῶν δὲ ἀκολούθων σοβοῦντες ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς, οἱ τὰ σηρικὰ ἐνδεδυμένοι καὶ μύρων πνέοντες καὶ παρασίτους τρέφοντες καὶ τῇ σκηνῇ προσηλωμένοι διὰ παντός, ποῦ τούτων ἡ φαντασία ἐκείνη νῦν; Οἴχεται. Ἡ τῶν δειπνῶν πολυτέλεια, ἡ τῶν μουσικῶν πληθὺς, ἡ τῶν κολάκων θεραπεία, ὁ γέλως ὁ πολὺς, ἡ τῆς ψυχῆς ἀνεσις, ἡ τῆς διανοίας διάχυσις, ὁ βίος ὁ ὑγρὸς καὶ ἀνεμμένος καὶ περιττός, ποῦ νῦν; Ἀπέπτη πάντα ἐκεῖνα. Τί γέγονε τὸ τοσαύτης θεραπείας ἀπολαῦτον σῶμα καὶ καθαρότητος;*

των ευπόρων είχαν μετατραπεί σε θέατρα⁹⁹⁴. Επίσης φαίνεται ότι τους διασκεδάζε να αφήνουν σκυλιά να τριγυρίζουν στο χώρο του συμποσίου, όπου συνήθιζαν να πετούν τα αποφάγια στο δάπεδο⁹⁹⁵, αντί να τα προσφέρουν σε ανθρώπους που πεινούσαν. Αυτήν την αρχαιότερη συνήθεια (2^{ος} αι. π.Χ.) την επιβεβαιώνουν και ψηφιδωτά των τρικλινίων, με θεματολογία γνωστή ως «ασάρωτος οίκος», όπου εικονίζονται αποφάγια πεταμένα και σκορπισμένα κάτω στο δάπεδο⁹⁹⁶. Εφεύρισκαν διάφορους τρόπους για να εντυπωσιάσουν τους καλεσμένους τους, με ασυνήθιστα

⁹⁹⁴ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 24 ἔρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 626: Ὁμ. 1 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 306: Ἐκεῖ μὲν ἀλοὶ καὶ κιθάραι καὶ σύριγγες. Ὁμ. 1 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 306: μετὰ τὸ τραφῆναι, σὺ δὲ τοὺς δαίμονας ἐπεισάγεις; τὰ γὰρ διὰ τῶν πηκτίδων οὐδὲν ἄλλο, ἢ δαιμόνων ἄσματα. -Περὶ ὑπομονῆς καὶ τοῦ μὴ πικρῶς κλαίειν τοὺς τελευτῶντας, PG 60, 725: ποῦ τὰ ἄριστα τὰ πολυτελεῖ; ποῦ τὰ δεῖπνα; ποῦ οἱ μετὰ τυμπάνων καὶ χορῶν τὸν οἶνον πίνοντες; ποῦ ἡ παρασιτία καὶ τὰ θέατρα. -Λόγος ὅτι τὸν ἑαυτὸν μὴ ἀδικοῦντα οὐδεὶς παραβλάψαι δύναται, PG 52, 476· Lettre d' exil, SC 103, 15, 30-31, σελ. 132: τῆς τραπέζης εἶναι τῆς ἑαυτοῦ, τῆς συβαριτικῆς ἐκείνης καὶ ἀκαθάρτου. -Εἰς τὸν σεισμόν καὶ εἰς τὸν πλούσιον, PG 48, 1040: Συβαριτικὴν παρατιθέμενος τράπεζαν, ἐν ἀσελείᾳ τοσαύτῃ καὶ ἀκολασία στρεφόμενος. -Εἰς τὸν σεισμόν καὶ εἰς τὸν πλούσιον, PG 48, 1033: Ἦν τοίνυν ὁ πλούσιος ἐκεῖνος τράπεζαν ἔχων πολυτελεῖ, κρατῆρας ἐστεμμένους οἴνου, παρασίτους τρέφων καὶ κόλακας, τὸ πονηρὸν τοῦ διαβόλου θέατρον. -Εἰς τὸν 41 ψαλμόν, PG 55, 158: Ὡσπερ γὰρ οἱ μίμους, καὶ ὄρχηστὰς, καὶ πόρνας γυναῖκας εἰς τὰ συμπόσια εἰσάγοντες, δαίμονας καὶ τὸν διάβολον ἐκεῖ καλοῦσι, καὶ μυρίων πολέμων τὰς αὐτῶν ἐμπιπλῶσιν οἰκίας ἐντεῦθεν γοῶν ζηλοτυπία καὶ μοιχεῖαι καὶ πορνεῖαι καὶ τὰ μυρία δεινά. Ὁμ. 9 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 362: Νῦν δὲ σατανικὰς μὲν φῶδας καὶ ὀρχήσεις αἰροῦσιν οἱ παῖδες οἱ ὑμέτεροι, καθάπερ οἱ μάγειροι καὶ οἱ ὄψωναι καὶ οἱ χορευταί· ψαλμόν δὲ οὐδεὶς οὐδένα οἶδεν, ἀλλὰ καὶ αἰσχύνῃ τὸ πρᾶγμα δοκεῖ εἶναι καὶ χλευασία καὶ γέλως. -Λόγος 7 διὰ τί ξύλον καλοῦ καὶ πονηροῦ καλεῖται τὸ ξύλον, PG 54, 616: Οὐχ ὄρατε τοὺς εὐπόρους τῶν ἀνθρώπων, πῶς μετὰ τὰ σιτία καθαρωδὸς καὶ ἀύλητὰς ἐπεισάγουσι; Θέατρον ἐκεῖνοι ποιοῦσι τὴν ἑαυτῶν οἰκίαν.

⁹⁹⁵ Ἰω. Χρ., Λόγος εἰς τὸν μακάριον Βαβύλαν, PG 50, 544· Sur Babylas, discours, SC 362, 42-43, 13-18, σελ. 144-146: οἱ γὰρ εὐπορώτεροι τοὺς διὰ τὴν ἀργίαν ὑπὸ τοῦ λιμοῦ φθειρομένους ἐκλέγοντες ἐν τάξει παρασίτων καὶ τῶν περὶ τὰς τραπέζας τρεφομένων ἔχουσι κυνῶν, τοῖς λειψάνοις τοῖς ἀπὸ τῶν παρανόμων δείπνων διασπῶντες τὰς γαστέρας τὰς ἀναιδεῖς καὶ πρὸς ὅπερ ἂν θέλωσιν αὐταῖς χρώμενοι. -Λόγος παραινετικὸς περὶ μετανοίας, PG 60, 688: Ποσάκις ἦλθον εἰς τὴν θύραν σου, καὶ εἶδον τράπεζαν πεπληθυμμένην, καὶ ὄγκον βρωμάτων, καὶ κύνας πολλοὺς τρεφομένους, καὶ ἐπὶ κλινῶν ἀνακειμένους· καὶ ἐπ' ἐμοὶ τὰς θύρας ἀπεκλείσατε καὶ ἀπεπέμψατε ἄτιμον, καὶ οὐδὲ κἂν ὡς ἓνα τῶν κυναρίων, κλάσματος ἄρτου ἠζιώσατε;

⁹⁹⁶ Ψηφιδωτό με θέμα «ασάρωτος οίκος» ἀπὸ ρωμαϊκῆ οἰκίας τῆς Ῥώμης τοῦ 2^{ου} π.Χ. αι. ἐκτίθεται στο Μουσεῖο τοῦ Βατικανοῦ. -Βλ. Dunbabin 1999, 26-27. -Hornik 2015, 83-88.

θεάματα ή εξωτικά ζώα, όπως με εκπαιδευμένους παπαγάλους που μιλούσαν με ανθρώπινη φωνή⁹⁹⁷ ή με εκθαμβωτικά παγώνια⁹⁹⁸.

Οι καλεσμένοι ήταν ντυμένοι με καθαρά, λαμπρά ρούχα και μοσχοβολούσαν από τα αρώματα⁹⁹⁹. Η καθαρότητα των ρούχων ήταν δείγμα κοινωνικής υπεροχής, ήταν δε επιβεβλημένη όταν κάθονταν στο τραπέζι. Τα πολυτελή ενδύματα ήταν το πρωταρχικό στοιχείο καλλωπισμού των αριστοκρατών¹⁰⁰⁰ με ιδιαίτερη προτίμηση στα μεταξωτά υφάσματα¹⁰⁰¹. Ο Αμμιανός Μαρκελλίνος μας παρουσιάζει έναν κώδικα δημόσιας συμπεριφοράς με έντεχνα σχεδιασμένη θεατρικότητα, η οποία διαφοροποιούσε τους αριστοκράτες από τις άλλες κοινωνικές τάξεις και πρόβαλε την πολιτική τους δύναμη και την κοινωνική τους υπεροχή¹⁰⁰².

Ο Χρυσόστομος σημειώνει επικριτικά ότι οι πλούσιοι απέφευγαν να συναναστρέφονται και να συντρώγουν με πένητες, που τους θεωρούσαν ακάθαρτους και ρυπαρούς επειδή φορούσαν κουρελιασμένα ρούχα¹⁰⁰³. Τα ιμάτια των πλουσίων ανδρών ήταν κατασκευασμένα από δέρματα λαγού (λαγῶα) ή αίγας (αἴγεια)¹⁰⁰⁴, που

⁹⁹⁷ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ φιλοξενίας, PG 55, 501: *ψιττακοὺς παιδεύουσι φωνῇ ἀνθρωπίνῃ φθέγγεσθαι, καὶ τῇ τέχνῃ τὴν φύσιν βιάζονται.*

⁹⁹⁸ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 11 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 125: *οἶον τέρπει μὲν ὁ ταῶς, τρέφουσι δὲ ὄρνιθες καὶ ὕες.*

⁹⁹⁹ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 10 ὑπόμνημα εἰς τὸν ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 189: *ἀλλὰ μεθύοντες καὶ γαστριζόμενοι καὶ μύρων ὄζοντες.* -Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον μάρτυρα Βαρλαάμ, PG 50, 681: *Καὶ ἵνα μάθῃς, ὅτι πονηρὸν ἢ τρυφή, καὶ μύρων ἀλοιφή, καὶ μέθη, καὶ οἶνος ἀμετρίαν ἔχων, καὶ πολυτελὴς τράπεζα.*

¹⁰⁰⁰ Βλ. π.χ. Βίος τῆς Αγίας Μελανίας, εκδ. D. Gorce, *Vie de Sainte Melanie*, SC 90, 8, 140: *τοῦ καλλωπισμοῦ τῶν ἱματίων.* -Βίος τῆς Αγίας Ματρώνης, AASS, Nov. III, 2, 791A: *κόσμου μὲν παντὸς καὶ καλλωπισμοῦ.*

¹⁰⁰¹ Αμμιανός Μαρκελλίνος, 28. 4. 8: *Non nullos fulgentes sericis indumentis, ut duceundos ad mortem.* Προτίμηση στα μεταξωτά ενδύματα μαρτυρεῖται σε πολλές πηγές, π.χ., Βίος Αγίας Μελανίας, 4, 134· 6, 136· 19, 164: *πᾶσάν τε αὐτῶν τὴν ὀλοσήρικον στολήν, πολλὴν οὖσαν καὶ βαρύτιμον.*

¹⁰⁰² Για τις περιγραφές τῆς αριστοκρατίας τῆς Ρώμης στο ἔργο τοῦ Αμμιανού Μαρκελλίνου καὶ τις κοινωνικές σχέσεις τῆς εποχῆς, βλ. Matthews 1989, 404-423. Για τις παρεκβάσεις στην ιστοριογραφία του, βλ. Kohns 1975, 485-491. -Pack 1953, 181-189. -Cameron, 1964, 15-28. -Brown 1992, 31-34.

¹⁰⁰³ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 1 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 304: *Πόσης δὲ καὶ βλακειίας, εἰπέ μοι, τὸ μὴ δύνασθαι πένησι συγκαθέζεσθαι; Τί λέγεις; Ακάθαρτός ἐστι, φησὶ, καὶ ρυπαρός. Καὶ λοῦσον αὐτὸν, καὶ ἀνάγαγε ἐπὶ τράπεζαν τὴν σὴν. Ἀλλ' ἱμάτια ἔχει ἐρρύπωμένα; Καὶ ἄμειπον, καὶ δὸς καθαρὰν στολήν.*

¹⁰⁰⁴ Ἰω. Χρ., Περὶ ἐλεημοσύνης, PG 60, 708: *Σὺ σῆρικὰ καὶ λαγῶα καὶ αἴγεια περιβέβλησαι.*

τα επιχρυσώναν¹⁰⁰⁵ ή τα έβαφαν σε διάφορα χρώματα¹⁰⁰⁶ ή ήταν μεταξωτά διακοσμημένα με δράκοντες, πολεμικές σκηνές, σκηνές κυνηγιού ή με κεντήματα που εικόνιζαν ιστορικά γεγονότα¹⁰⁰⁷. Τα πλέον πολυτελή ήταν τα βύσσινα¹⁰⁰⁸, ιμάτια κατασκευασμένα από την βύσσον ή «μετάξι της θάλασσας», που ομοίως με τα πορφυρά ενδύματα ήταν τα πιο δαπανηρά για ν' αποκτηθούν. Μέσα από τα ιμάτια, φορούσαν όθονας λεπτάς, δηλαδή λεπτοϋφασμένα υποκάμισα¹⁰⁰⁹ που τα συγκρατούσαν με πόρπες¹⁰¹⁰ και ήταν ζωσμένοι με χρυσές ζώνες¹⁰¹¹.

Τα υποδήματά τους σφιχταγκάλιαζαν τα πόδια τους¹⁰¹², φορούσαν δακτυλίδια με ογκώδεις πολύτιμους λίθους¹⁰¹³ ενώ ήταν περιτριγυρισμένοι από χρυσό και ασήμι.

¹⁰⁰⁵ 'Ιω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ ἐλεημοσύνης, PG 55, 515: καὶ δέρματα χρυσᾶ παρὰ σοὶ, καὶ ἰμάτια χρυσᾶ, καὶ ζώνη[ν] χρυσῆ[ν], καὶ ὑποδήματα.

¹⁰⁰⁶ 'Ιω. Χρ., Πρὸς τοὺς σκανδαλισθέντας, PG 52, 522: Sur la Providence de Dieu, SC 79, XXI, 1, σελ. 252: Ὡσπερ οὖν οἱ σκυτοδέψαι τὰ δέρματα λαμβάνοντες... ἐπιτήδεια πρὸς τὴν ὑποδοχὴν τῆς βαφῆς, οὕτω τὸ χρῶμα τὸ τίμιον ἐπάγουσιν. -Για τη βαφή των δερμάτων, βλ. Forbes 1966, 47.

¹⁰⁰⁷ 'Ιω. Χρ., Λόγος 25 περὶ τῆς μελλούσης κρίσεως, PG 63, 751-752: καὶ δράκοντας ἐν ἱματίοις σχηματιζομένους σηρικῶς. -Γρηγόριος Νύσσης, Εἰς τοὺς Μακαρισμοὺς λόγος 1, PG 44, 1204: καὶ πεποικιλταὶ σοὶ τὰ ἐκ σηρῶν ὑφάσματα, πολέμοις ἢ θήραις, ἢ τισὶν ἱστορίαις πεποικιλμένα.

¹⁰⁰⁸ 'Ιω. Χρ., Περὶ σωτηρίας ψυχῆς, PG 60, 736: ποῦ τὰ βύσσινα; -Πρὸς τοὺς εἰς τὰς ἵπποδρομίας ἀπελθόντας, PG 48, 1048: τοῦ καθ' ἐκάστην ἡμέραν τὴν πορφύραν καὶ τὰ βύσσινα ἐνδιδυσκομένου. -'Ομ. 48 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 337: Πόσα ὁ πλούσιος ἐκεῖνος ἀνάλωσεν, ἐνδιδυσκόμενος πορφύραν καὶ βύσσον; -Τα σηρικά, ήταν τα μεταξωτά υφάσματα. Τα βύσσινα όμως, δεν ήταν τα ιμάτια χρώματος βυσσινί, αλλά ιμάτια πανάκριβα, πολύ πιο σπάνια από τα μεταξωτά, διότι ήταν φτιαγμένα από την βύσσον (βλ. βυθός), δηλαδή από ίνες που προέρχονται από ένα όστρακο πλατύ, που ονομάζεται σήμερα πίνα (Pinna nobilis). Με ειδική επεξεργασία, από αυτό το όστρακο έβγαζαν ίνες-κλωστές μήκους 20 εκ. περίπου, τις οποίες στην συνέχεια ύφαιναν ή κεντούσαν στα ιμάτια. Οι ίνες της βύσσου είχαν χρώματα από καφέ-μουσταρδί έως χρυσό, ήταν στιλπνές και χρύσιζαν στο φως του ήλιου. -Maeder 2017, 27.

¹⁰⁰⁹ 'Ιω. Χρ., 'Ομ. 1 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 304: δυνάστας, στρατηγούς, τοπάρχας, ἄρχοντας μεγάλους, ἐνδεδυμένους ἰμάτια πολυτελῆ καὶ ὀθόνας λεπτάς, ἐζωσμένους χρυσᾶς ζώνας.

¹⁰¹⁰ 'Ιω. Χρ., Περὶ τῆς παραβολῆς τοῦ οἰκονόμου τῆς ἀδικίας, PG 61, 786: πόρπας, καὶ τὰς ζώνας.

¹⁰¹¹ 'Ιω. Χρ., 'Ομ. 13 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 100: Οὐ γὰρ οὕτως οἶμαι τοῖς ἑαυτῆς χρυσίοις τὴν γυναῖκα καλλωπίζεσθαι, ὡς τὸν ἄνδρα τοῖς τῆς γυναικός· οὐχ οὕτως ἐπὶ τῇ ζώνῃ φρονεῖ τῇ χρυσῇ, ὡς ἐπὶ τῷ τὴν γυναῖκα χρυσοφορεῖν. -'Ομ. 3 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολήν δευτέραν, PG 62, 484: εἴ τις ἄρτι παρόντων ἡμῶν πάντων εἰσηλθεν ἔχων ζώνην χρυσῆν.

¹⁰¹² 'Ιω. Χρ., Περὶ σωτηρίας ψυχῆς, PG 60, 736: ποῦ ἡ κόσμησις τῶν δακτυλίων, ποῦ τῶν ποδῶν τὸ περισφίγγον ὑπόδημα;

Οι γυναίκες φορούσαν πολυτελείς εσθήτες, κεντημένες με σχέδια ανθέων¹⁰¹⁴, ενώ οι πιο πολύτιμες ή βασιλικές εσθήτες στο φως του ήλιου άλλαζαν χρώματα σαν να ανέτειλαν μαρμαρυγές¹⁰¹⁵.

Δούλοι φρόντιζαν να κάνουν αέρα στους καλεσμένους με ριπίδια (βεντάλιες). Πριν ανακλιθούν στις στιβάδες για να αρχίσει το φαγητό, πάντα έπλεναν τα χέρια τους σε αργυρούς νιπτήρες, που τους κρατούσαν υπηρέτες και δίπλα τους υπήρχαν καθαρά οθόνια δηλαδή πετσέτες, στις οποίες σκούπιζαν τα άκρα των δακτύλων τους¹⁰¹⁶. Εν συνεχεία, έπρεπε να μετέχουν της τραπέζης, διαφορετικά αν δεν καταδέχονταν να φάνε, θεωρείτο ασέβεια και προσβολή προς τον οικοδεσπότη¹⁰¹⁷.

Συμπερασματικά παντού στα Συβαριτικά τραπέζια κυριαρχούσε η χλιδή: στα ιμάτια, τα κοσμήματα, τα εδέσματα και τον χώρο υποδοχής της μεγαλοπρεπούς οικίας¹⁰¹⁸. Ο χώρος, όπου λάμβανε χώρα το Συβαριτικό τραπέζι, ήταν το τρικλίνιο, ο

¹⁰¹³ Ίω. Χρ., Όμ. 21 αὐτή ἡ βίβλος γενέσεως ἀνθρώπων, PG 53, 184: *ἀλλὰ καὶ ἀνδρῶν ὅσοι βλακώδεις, καὶ πρὸς τὴν τῶν γυναικῶν εὐτέλειαν ἑαυτοὺς κατάγουσι, δακτυλίους παρατιθέμενοι, καὶ τῶ μεγέθει καὶ τῶ ὄγκῳ τῶν λίθων καλλωπιζόμενοι.*

¹⁰¹⁴ Ίω. Χρ., Όμ. 6 καὶ εἶπεν ὁ Θεός· γεννηθήτωσαν φωστῆρες, PG 53, 61: *Τὸ αὐτὸ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς λογίζον· ἐπειδὴν ἴδης αὐτὴν τοῖς ἄνθεσι καλλωπιζομένην, καθάπερ ἰμάτιον ποικίλον.*

¹⁰¹⁵ Ίω. Χρ., Περὶ ζήλου καὶ εὐσεβείας καὶ εἰς τὸν ἐκ γενετῆς τυφλόν, PG 59, 544: *Ὡσπερ γὰρ τὰ ἀνθηρὰ καὶ εὐβαφῆ τῆς βασιλικῆς ἐσθῆτος δέχεται μὲν ἀκτῖνα ἡλιακὴν, διαφόρους δὲ τὰς μαρμαρυγὰς ἀνατέλλει, καὶ οἷον ἂν εἴη τῆς βαφῆς τὸ κάλλος τοιαύτην τὴν εὐχροίαν ἀπεργάζεται, καὶ ὡσπερ ὑπὸ τῆς προκειμένης βαφῆς μεταβάπτεται καὶ τοῦ ἀέρος τὸ κάλλος εἰς χρυσόν, ἢ εἰς πορφύραν, ἢ εἰς πράσινον, ἢ εἰς ἄλλο τι τῶν χρωμάτων, οὐ τῆς ἀκτίνος μεριζομένης, ἀλλὰ τῆς ἐσθῆτος τὴν οἰκονομίαν τῆς ἀκτίνος σχηματιζομένης τῶ φωτί· τοιοῦτοις ἀεὶ ἄνθεσι λάμπει τῆς Ἐκκλησίας τὸ κάλλος, βασιλικὴν ἔχουσα τὴν ἐσθῆτα, καὶ ἐστολισμένη οὐράνιον καὶ ποικίλην στολὴν.*

¹⁰¹⁶ Ίω. Χρ., Όμ. 3 περὶ ἐλεημοσύνης καὶ εἰς τὸν πλούσιον καὶ τὸν Λάζαρον, PG 64, 437: *Ἐν δὲ τῶ ἀρίστῳ αὐτοῦ χρυσὸς ἄμετρος διηκόνει, καὶ ἄργυρος ἀμύθητος, οἶνος πολῦτιμος, φασιανοὶ, χῆνες, πορφυρίωνες, πέρδικες, περιστεραὶ, ὄρνεις, λαγωοὶ, ἀρνία, ἔριφοι, μαγείρων πλῆθος θορυβομένων· ἄλλοι ριπίζοντες σποδὴ μὴ μία ὑφίσταται αὐτοῦ τῆ κεφαλῇ· ἄλλοι ἀργυροῦς νιπτήρας κατέχοντες, καὶ ὀθόνια καθαρὰ ἔτοιμοι παρεστήκεισαν, τὰ ἄκρα τῶν δακτύλων αὐτοῦ ἀποσμήχοντες, ἀνακειμένου αὐτοῦ. Καὶ βλέπε τὴν ἀπανθρωπίαν καὶ τὴν αἰσχύνην.*

¹⁰¹⁷ Ίω. Χρ., Όμ. 3 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 29: *Εἰπέ μοι, εἴ τις εἰς ἐστίασιν κληθεῖς, τὰς χεῖρας νίψαιτο καὶ κατακλιθεῖη, καὶ ἔτοιμος γένοιτο πρὸς τὴν τράπεζαν, εἴτα μὴ μετέχοι, οὐχ ὑβρίζει τὸν καλέσαντα;* (Το ερώτημα εἶναι ρητορικό και το θέτει στο ακροατήριό του, συνεπώς η συνήθεια που αναφέρει, ἴσχυε στην εποχή του).

¹⁰¹⁸ Ίω. Χρ., Περὶ τοῦ κατὰ Θεὸν πολιτεύεσθαι, PG 51, 45-46: *μὴ σωμάτων εὐμορφία, μὴ χρημάτων ἐπορία, μὴ κτημάτων εὐθηνία, μὴ λίθων πολυτελείαις, μὴ οἴκων μεγαλοουργίας, μὴ ἡγεμονίας καὶ στρατηγίας, μὴ ἀλουργίδι καὶ διαδήματι, μὴ ὄψοποιίας καὶ καρυκείαις καὶ παντοδαπαῖς χλιδαῖς, μὴ*

μεγαλύτερος εσωτερικός χώρος του οίκου, ο οποίος κατά τις βραδινές ώρες φωτιζόταν από τους λύχνους. Τα σκεύη που χρησιμοποιούνταν ήταν πολυτελή και πολύτιμα, ασημένια, συχνά επιχρυσωμένα ή στολισμένα με χρυσό, υάλινα ή υάλινα επενδεδυμένα με ασήμι. Τα έπιπλα, ειδικά οι κλίνες, ήταν κι αυτά ακριβά και περιβεβλημένα με χαλκό, ασήμι, χρυσό ή διακοσμημένα με ελεφαντόδοντο. Η στρωμένη των στιβάδων ήταν επίσης μαλακή και κατασκευασμένη από πολυτελή υφάσματα. Τα τραπέζια ήταν διαφόρων σχημάτων αλλά το σχήμα που επικρατούσε ήταν αυτό του βυζαντινού σίγματος [C]. Ήταν κατασκευασμένα από διάφορα ακριβά υλικά, σκαλιστά και διακοσμημένα με πολύτιμα μέταλλα και ελεφαντόδοντο. Τα επιβλήματα, δηλαδή τα τραπεζομάντηλα, ήταν διάχρυσα ή χρυσόπαστα, λεπτοϋφασμένα. Αντιστοίχως πολυτελή ήταν και τα παραπετάσματα. Οι τοίχοι και το δάπεδο ήταν διακοσμημένα με ψηφιδωτά ή μάρμαρα και ακριβοί τάπητες στρώνονταν στο χώρο του συμποσίου¹⁰¹⁹.

2. 4. 4. Εικόνες του πρωτοβυζαντινού οίκου

Οι εικόνες που σχετίζονται με την τράπεζα είναι ενδιαφέρουσες και όπως θα δούμε, ορισμένες απ' αυτές επιβιώνουν και σήμερα. Ο τρόπος και τα είδη των τροφών των ανθρώπων της πρωτοβυζαντινής περιόδου καθώς και οι συνήθειες πριν και μετά από το φαγητό, σχετίζονταν άμεσα με την κοινωνική και οικονομική θέση τους καθώς και με την επιλογή θρησκείας.

ἄλλω τινὶ τῶν τὰς ἡμετέρας δελεάζοντων αἰσθήσεις, ἀλλὰ πᾶσι τούτοις ἐρῶσθαι φράσαντες, τῆς τοῦ Θεοῦ βασιλείας ἀδιαλείπτως ὀρέγεσθαι.

¹⁰¹⁹ Ἰω. Χρ., Λόγος 43 περὶ τοῦ ὅτι ὁ τῶν παρόντων καταφρονῶν ἀμφοτέρων ἐξουσιάζει, PG 63, 875: *Εἰπέ γάρ μοι, εἴ τις ἐπὶ ταπήτων καὶ στρωμνῆς ἀπαλῆς καὶ χρυσοπάστων σινδόνων κατακλίνας ἡμᾶς ἐν οἴκῳ λαμπρῷ καὶ μεγάλῳ, καὶ πολὺ πλῆθος διακόνων παραστησάμενος, εἶτα πίνακα ἐξ ἀργύρου παρασκευασάμενος καὶ χρυσοῦ, καὶ πολλῶν ἐμπλήσας ἐδεσμάτων καὶ πολυτελῶν καὶ παντοδαπῶν, ἠνάγκαζεν ἐσθίειν, εἰ μόνον ἀνεξόμεθα αὐτοῦ τὰς χεῖρας εἰς βόρβορον χρίοντος ἢ καὶ κόπρον ἀνθρωπίνην, καὶ οὕτω συγκατακλινομένον; ἄρα ἂν τις ταύτην ἠέσχετο τὴν κόλασιν, ἀλλ' οὐχ ὕβριν τὸ πρᾶγμα ἐνόμισεν ἄν;* -Ὁμ. 25 ἔρμηνεῖα εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν, PG 63, 176: *Εἰπέ γάρ μοι, εἴ τις ἐπὶ ταπήτων καὶ στρωμνῆς ἀπαλῆς καὶ χρυσοπάστων σινδόνων κατακλίνας ἡμᾶς ἐν οἴκῳ λαμπρῷ καὶ μεγάλῳ, καὶ πολὺ πλῆθος διακόνων παραστησάμενος, εἶτα πίνακα ἐξ ἀργύρου παρασκευασάμενος καὶ χρυσοῦ, καὶ πολλῶν ἐμπλήσας ἐδεσμάτων καὶ πολυτελῶν καὶ παντοδαπῶν, ἠνάγκαζεν ἐσθίειν.*

Αναφέρονται δύο γεύματα, το άριστον (το μεσημεριανό) και το δείπνο (το βραδυνό γεύμα)¹⁰²⁰. Ψέγονται οι πλούσιοι συνδαιτημόνες κατά το μεσημεριανό τους διότι έκαναν φασαρία μιλώντας μεταξύ τους, ενώ οι υπηρέτες όφειλαν να τους υπηρετούν σιωπηλοί¹⁰²¹. Πολλές φορές οι πλούσιοι συνένωναν το άριστον με το δείπνο και διημέρευαν στα συμπόσια: *ποῦ νῦν εἰσιν οἱ τὰς πολυτελεῖς τραπέζας παρατιθέντες καὶ πολὺν τὸν ἄκρατον ἐγγεόμενοι καὶ διημερεύοντες ἐν τοῖς συμποσίοις καὶ οὔτε πρὸ τῆς ἐστίασεως πολλάκις αἰρούμενοι οὔτε μετὰ τὴν ἐστίασιν τὴν εὐχαριστίαν ἀναφέροντες*¹⁰²². Ξεκινούσαν το φαγοπότι το μεσημέρι και συνέχιζαν μέχρι αργά το βράδυ, πολλές φορές έως τα μεσάνυχτα¹⁰²³.

Ο Χρυσόστομος συγκρίνει τα πολυτελή γεύματα των πλουσίων με αυτά των πτωχών και ψέγει τους πρώτους που όλη την ημέρα βρίσκονταν ξαπλωμένοι πάνω στις στιβάδες, συνέχιζαν τα δείπνα μέχρι τα μεσημεριανά ενώνοντας τα δύο αυτά χρονικά ξεχωριστά γεύματα, διερρήγνυαν την γαστέρα από το πολύ φαγητό και ερέθιζαν τις αισθήσεις από το τεράστιο φορτίο των εδεσμάτων: *Καί εἰ βούλεσθε, πρῶτον τὰς τραπέζας τῶν πλουτούντων καὶ πενομένων ἐξετάσωμεν καὶ ἐρώμεθα τοὺς ἐστιωμένους, τίνες μάλιστα εἰσιν οἱ καθαρὰν καὶ γνησίαν καρπούμενοι ἡδονήν· οἱ πρὸς διαμεμετρημένην τὴν ἡμέραν ἐπὶ τῶν στιβάδων κατακείμενοι καὶ τὰ δείπνα τοῖς ἀρίστοις συνάπτοντες καὶ τὴν γαστέρα διαρρηγνύντες καὶ τὰς αἰσθήσεις πηροῦντες καὶ τῷ ὑπερόγκῳ τῶν ἐδεσμάτων φορτίῳ*¹⁰²⁴. Αντίθετα οι πτωχοί ξάπλωναν στις στιβάδες μόνον για να αναπαυθούν όπως και ο άγιος καθόταν σε καθέδρα για να γευματίσει και ξάπλωνε στην κλίνη για να κοιμηθεί: *διαναπαύονται ἐπὶ στιβάδος ἕκαστος πρὸς*

¹⁰²⁰ Ἰω. Χρ., Ὁμ. εἰς Εὐτρόπιον εὐνοῦχον πατρίκιον καὶ ὕπατον, PG 52, 391: *ταύτην καθ' ἐκάστην ἡμέραν, καὶ ἐν δείπνῳ, καὶ ἐν ἀρίστῳ, καὶ ἐν συλλόγοις ἐπιλέγειν ἕκαστον τῷ πλησίον ἐχρῆν, καὶ παρὰ τοῦ πλησίον ἀκούειν, ὅτι «Ματαιότης ματαιότητων, τὰ πάντα ματαιότης».*

¹⁰²¹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 70 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 662: *Μὴ γάρ μοι τὴν σιγὴν τῶν διακονούντων εἶπης ἐν ταῖς τῶν πλουσίων οἰκίαις, ἀλλὰ τὴν κραυγὴν τῶν ἀριστοποιουμένων· οὐ τὴν πρὸς ἀλλήλους λέγω (καὶ αὕτη μὲν γὰρ καταγέλαστος).*

¹⁰²² Jean Chr. Huit catéchèses baptismales, SC 50, VII catéchèse, 28-30, 1-5, σελ. 244.

¹⁰²³ Ἰω. Χρ., Λόγος 1 πρὸς Δημήτριον μονάζοντα περὶ κατανύξεως, PG 47, 408: *Οὔτοι γάρ, οὔτοι οἱ μεθῆναι μελετῶντες καὶ γαστρίζεσθαι, οἱ τὰ μὲν ἄριστα συντελοῦντες μέχρις ἐσπέρας, τὰ δὲ δείπνα εἰς μέσας νύκτας ἐκτείνοντες.*

¹⁰²⁴ Ἰω. Χρ., Λόγος ὅτι τὸν ἑαυτὸν μὴ ἀδικοῦντα οὐδεὶς παραβλάψαι δύναται, PG 52, 468· Lettre d'exil, SC 103, 7, 34-41, σελ. 96.

ανάπαυσιν μόνον πεποιημένης, οὐ τρυφήν¹⁰²⁵. Τα χωρία αυτά καθιστούν σαφές ότι η στιβάς και το ξάπλωμα επάνω της θεωρείτο στοιχείο τρυφηλού βίου της ανώτερης τάξης, ενώ προβάλλεται ως πρότυπο ο τρόπος με τον οποίο γευμάτιζαν οι πτωχοί και οι άγιοι καθισμένοι σε κάθισμα στο τραπέζι. Συνεπώς, επειδή η στιβάς και η κατάκλιση επάνω της ήταν συνδεδεμένα με τον τρυφηλό βίο των αριστοκρατών, ο Ιωάννης Χρυσόστομος τα καταδικάζει επανειλημμένα με επιμονή και προβάλλει ως εναλλακτικό τρόπο γεύματος αυτό των πτωχών και αγίων, δηλαδή το κάθισμα σε καθέδρα για το γεύμα.

Ήταν πολύ σημαντικό να είναι το τραπέζι καθαρό, για τον λόγον αυτόν οι υπηρέτες πριν τοποθετήσουν τα πιάτα, το καθάριζαν με σφουγγάρι που εμποτιζόταν σε βάλσαμο¹⁰²⁶, γνωστό για τις αντισηπτικές του ιδιότητες, για να εξαφανίσουν τις κηλίδες που άφηναν τα φαγητά. Προσέρχονταν στο τραπέζι καθαροί, με καθαρά ρούχα επίσης¹⁰²⁷ και πριν φάνε, εκτός του ότι ένιπταν τα χέρια τους¹⁰²⁸, έπλεναν και το στόμα τους¹⁰²⁹. Αν το στόμα ενός ανθρώπου μύριζε, δεν μετείχε της κοινής τραπέζης¹⁰³⁰.

Οι καλοί τρόποι συμπεριφοράς στο τραπέζι ήταν επιβεβλημένοι, έπρεπε να περιμένουν να σερβιριστούν τα εδέσματα και στη συνέχεια να μην τρώνε βιαστικά, συμπεριφορά που διαφοροποιούσε τους πολιτισμένους ανθρώπους από τους απολίτιστους, οι οποίοι έτρωγαν όπως οι λαίμαργοι¹⁰³¹, οι αγροίκοι, οι κοιλιόδουλοι

¹⁰²⁵ Ίω. Χρ., Περὶ τῆς τῶν μελλόντων Ἀπολαύσεως, PG 51, 351. -Ὁμ. 14 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 577. -Ὁμ. 30 ἔρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολὴν, PG 60, 666.

¹⁰²⁶ Ίω. Χρ., Εἰς τὸν 41 ψαλμόν, PG 55, 157-158: *Καὶ καθάπερ πολλοὶ τῶν πλουτούντων τὴν σπογγίαν βαλοῦσιν πλησαντες οὕτω τὰς τραπέζας ἀπομάσουσιν, ἵνα εἴ τις ἀπὸ τῶν ἐδεσμάτων γένηται κηλὶς, παρασυρεῖσα καθαρὰν δείξῃ τὴν τράπεζαν.* -Ὁμ. 3 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολὴν, PG 62, 30: *Οὐχ ὀρᾶς τοὺς ἡμετέρους οἰκέτας τῆ σπογγιᾷ τὴν τράπεζαν περιπλύνοντας, καὶ τὸν οἶκον καθαίροντας, καὶ οὕτω τοὺς πίνακας τιθέντας;*

¹⁰²⁷ Ίω. Χρ., Ὁμ. 1 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολὴν, PG 62, 304.

¹⁰²⁸ Ίω. Χρ., Ὁμ. 3 περὶ ἐλεημοσύνης καὶ εἰς τὸν πλούσιον καὶ τὸν Λάζαρον, PG 64, 437.

¹⁰²⁹ Ίω. Χρ., Ὁμ. 5 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 530: *Καὶ τροφῆ μὲν προσβάλλον αἰσθητῆ, νίπτεις τὰς χεῖρας, πλύνεις τὸ στόμα.*

¹⁰³⁰ Ίω. Χρ., Ὁμ. 6 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολὴν, PG 61, 440: *Νῦν δὲ, ἂν μὲν ὄζῃ τὸ στόμα, οὐδὲ τῶν κοινῶν μετέχεις σιτίων.*

¹⁰³¹ Ίω. Χρ., Ὁμ. 16 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολὴν, PG 61, 516: *Καὶ ὡσπερ οἱ λίχνοι καὶ ἀπειρόκαλοι καὶ γαστροὶ δοῦλοι ἐπὶ βασιλικὴν κληθέντες τράπεζαν, καὶ τὸν προσήκοντα καιρὸν οὐκ*

ή τα μικρά παιδιά, που βιάζονταν να χορτάσουν με κατώτερης ποιότητας εδέσματα¹⁰³². Ο μεγαλύτερος στην ηλικία από τα παιδιά της οικίας σερβιριζόταν πρώτος¹⁰³³.

Το τραπέζι ήταν το έπιπλο γύρω από το οποίο συγκεντρώνονταν όλα τα μέλη της οικογένειας για να συμφάγουν. Τότε συμβουλεύει ο Ιωάννης Χρυσόστομος ότι έπρεπε ο κύριος της οικογένειας να διδάξει στα υπόλοιπα μέλη τη χριστιανική αλήθεια και ηθική¹⁰³⁴. Επίσης τονίζει ότι οι χριστιανοί δεν πρέπει να παραλείπουν να κάνουν την προσευχή τους στο τραπέζι πριν και μετά από το γεύμα, για να ευχαριστήσουν τον Θεό που χάρισε τα αγαθά με τη βεβαιότητα ότι θα τα παρέχει και στο μέλλον¹⁰³⁵. Τους προτρέπει επίσης να ψάλλουν ψαλμούς και ιερούς ύμνους πριν και μετά από τα γεύματα όρθιοι με τα μέλη της οικογένειας, καθώς στα γεύματα συνήθως επικρατούσε αταξία, αδηφαγία, μέθη και άτακτα γέλια¹⁰³⁶. Ο Χρυσόστομος συμβουλεύει επίσης όταν επέστρεφε ο κύριος από την εκκλησία στην οικία του να διηγείται στο τραπέζι τα προφητικά λόγια και τα αποστολικά διδάγματα που είχε ακούσει, για να κάνει τη γυναίκα του πιο φρόνιμη, τον γιο του πιο συνετό και τον

αναμένοντες, κατὰ τὰ παιδιά τὰ μικρά, λυμαίνονται αὐτῶν τὴν εὐφροσύνην, προλαμβάνοντες, καὶ κορενύντες ἑαυτοὺς σιτίοις καταδεεστέροις. .

¹⁰³² Ἰω. Χρ., Ὁμ. 16 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 516.

¹⁰³³ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 4 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολήν δευτέραν, PG 62, 492: *ἐπεὶ καὶ ἐν τοῖς παισὶν ὁ πρεσβύτερος πρότερος τὴν χεῖρα ἐκτείνει εἰς τὴν ἐστίασιν.*

¹⁰³⁴ Ἰω. Χρ., Ὅτι οὐκ ἀκίνδυνον τοῖς ἀκροαταῖς τὸ σιγᾶν τὰ λεγόμενα ἐν ἐκκλησίᾳ, PG 51, 100: *Ἐγὼ μὲν γὰρ ὑμῖν ἅπαξ τῆς ἑβδομάδος συγγίνομαι, ἢ καὶ δεύτερον πολλάκις· σὺ δὲ διαπαντὸς ἔνδον ἔχεις τῆς οἰκίας τοὺς μαθητὰς, καὶ τὴν γυναῖκα, καὶ τὰ παιδιά, καὶ τοὺς οἰκέτας, καὶ ἐν ἑσπέρᾳ, καὶ ἐν τραπέζῃ, καὶ διὰ πάσης ἡμέρας δύνασαι διορθοῦν αὐτούς. Καὶ ἐτέρωθεν δὲ ἡ ἰατρεία αὕτη εὐκολωτέρα γίνεται·*

¹⁰³⁵ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 9 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 364: *Ἐσθίεις; εὐχαρίστησον τῷ Θεῷ, καὶ μέλλων, καὶ μετὰ ταῦτα.* -Λόγος 1 τοῦ αὐτοῦ περὶ προσευχῆς, PG 50, 780: *πῶς ἀπολαύσεις τραπέζης, μὴ προσκυνήσας τὸν τοσοῦτον ἀγαθῶν δοτῆρα καὶ χορηγόν;* -Λόγος 2 εἰς τὴν πίστιν τῆς Ἄννης, PG 54, 650: *Τράπεζα γὰρ ἀπὸ εὐχῆς ἀρχομένη, καὶ εἰς εὐχὴν καταλήγουσα, οὐδέποτε ὑστερηθήσεται, ἀλλὰ πηγῆς δαφυλέστερον ἅπαντα ἡμῖν οἶσει τὰ ἀγαθά.*

¹⁰³⁶ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν 41 ψαλμόν, PG 55, 157: *ἔνθα δὲ μέλη πνευματικὰ, ἢ τοῦ Πνεύματος ἐφίπταται χάρις, καὶ τὸ στόμα καὶ τὴν ψυχὴν ἀγιάζει. Ταῦτα λέγω, οὐχ ἵνα ἐπαινῆτε μόνον, ἀλλ' ἵνα καὶ παῖδας καὶ γυναῖκας τὰ τοιαῦτα διδάσκητε ἄσματα ἄδειν, οὐκ ἐν ἰστοῖς μόνον, οὐδὲ ἐν τοῖς ἄλλοις ἔργοις, ἀλλὰ μάλιστα ἐν τραπέζῃ. Ἐπειδὴ γὰρ ὡς τὰ πολλὰ ἐν συμποσίοις ὁ διάβολος ἐφεδρεῖ μεθῆν καὶ ἀδηφαγίαν ἔχων αὐτῷ συμμαχοῦσαν, καὶ γέλωτα ἄτακτον, καὶ ψυχὴν ἀνειμένην, μάλιστα τότε δεῖ καὶ πρὸ τραπέζης, καὶ μετὰ τράπεζαν, ἐπιτειχίζειν αὐτῷ τὴν ἀπὸ τῶν ψαλμῶν ἀσφάλειαν, καὶ κοινῇ μετὰ τῆς γυναικὸς καὶ τῶν παίδων ἀναστάντας ἀπὸ τοῦ συμποσίου, τοὺς ἱερούς ἄδειν ὕμνους τῷ Θεῷ.*

δούλο πιο αφοσιωμένο¹⁰³⁷. Ήταν ευτυχία για τον πατέρα να έχει γύρω του τα παιδιά του και να μετέχουν όλοι της ίδιας τραπέζης¹⁰³⁸.

Ενδιαφέρουσα η παρατήρηση του Χρυσοστόμου ότι τα παιδιά που πήγαιναν στο σχολείο επιζητούσαν τη συνοδεία δούλων, για να τα υπηρετούν και να τρώνε την τροφή που αρμόζει σε ελεύθερα άτομα, όμως όταν γευμάτιζαν στο οικογενειακό τραπέζι αναζητούσαν την θορυβώδη συντροφιά των δούλων¹⁰³⁹, προφανώς διότι εκεί αισθάνονταν πιο ελεύθερα, αφού δεν χρειαζόταν να τηρούν τους τύπους. Ο πατέρας, όταν ήθελε να τιμωρήσει τον γιο του, τον απομάκρυνε από το τραπέζι, που συμβόλιζε ότι τον έβγαζε έξω από την οικογένεια¹⁰⁴⁰.

Οι εικόνες γύρω από το τραπέζι είναι ποικίλες γραμμένες με ψυχολογική δύναμη και ρεαλισμό και δείχνουν τη σημασία του για τον οικογενειακό βίο. Όταν τα παιδιά δεν παρευρίσκονταν στο οικογενειακό τραπέζι, είτε ο στοργικός πατέρας είτε η φιλόστοργη μητέρα φύλαγε το περισσευούμενο φαγητό¹⁰⁴¹ για να το βρουν όταν θα

¹⁰³⁷ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 6 λεχθεῖσα περὶ νηστείας, PG 49, 315: *Ἀλλ' οὐκ ἐντεῦθεν οὕτως ἀναχωρεῖς, ἀλλ' ἔξεις ἐν τῇ οἰκίᾳ μετὰ πολλῆς τῆς παρρησίας πάντα τὰ λεγόμενα διηγεῖσθαι, προφητικὰς φωνάς, ἀποστολικά δόγματα, νόμους δεσποτικούς, ἅπασαν τῆς ἀρετῆς παρατιθέναι τὴν τράπεζαν, καὶ γυναῖκα σωφρονεστέραν ποιεῖς τοῖς ἐντεῦθεν διηγήμασιν, καὶ υἱὸν συνετώτερον ἐργάζῃ, καὶ οἰκέτην εὐνούστερον, καὶ φίλον φιλικώτερον, καὶ τὸν ἐχθρὸν δὲ αὐτὸν πείθεις καταλῦσαι τὴν ἐχθραν.*

¹⁰³⁸ Ἰω. Χρ., Πάλιν εἰς τὴν αὐτὴν ρῆσιν ἔχοντες δὲ τὸ αὐτὸ Πνεῦμα τῆς πίστεως, PG 51, 299: *Καὶ γὰρ πατὴρ τραπέζης μετέχων λαμπρᾶς καὶ πολυτελοῦς, τότε μετὰ πλείονος αὐτῆς ἀπολαύσεται τῆς εὐφροσύνης, ὅταν μετὰ τῶν αὐτοῦ παιδίων μετέχη τῆς εὐωχίας καὶ εὐφροσύνης.*

¹⁰³⁹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 1 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολὴν, PG 62, 329-330: *οἷον εἰ ἐλεύθερος παῖς εἰς διδασκαλεῖον πεμπόμενος, ἐπιζητοῖ τὸ μετὰ τῶν δούλων ἄγεσθαι, καὶ ὑπηρετεῖν αὐτοῖς, καὶ τὴν ἀναγκαίαν καὶ ἐλευθέρῳ πρέπουσαν τροφὴν λαβών, καὶ ἐν τῇ τοῦ πατρὸς τραπέζῃ καθημένος, τῆς τῶν οἰκετῶν ἀπολαύειν θέλοι τῆς δυσώδους, τῆς ταραχῆς ἐμπεπλησμένης.*

¹⁰⁴⁰ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 1 πρὸς τοὺς λέγοντας ὅτι δαίμονες τὰ ἀνθρώπινα διοικοῦσι, PG 49, 249: *Καθάπερ οὖν πατὴρ φιλόστοργος παρὰ μὲν τὴν ἀρχὴν ἀφήσιν ἐπὶ τῆς οἰκίας τὸν παῖδα τὸν ἑαυτοῦ διατρίβειν, καὶ τῶν πατρῶων ἀπολαύειν ἀπάντων· ἐπειδὴν δὲ ἴδη φαῦλον τῇ τιμῇ γεγεννημένον, ἀπάγει τῆς τραπέζης καὶ πόρρωθεν τῆς οἰκείας ὄψεως καθίστησι, πολλάκις δὲ καὶ αὐτῆς ἐκβάλλει τῆς πατρῶας οἰκίας, ἵνα ἐκπεσὼν ἐκεῖνος καὶ βελτίων γενόμενος ταῖς ὕβρεσι ταύταις καὶ ταῖς ἀτιμίαις, ἄξιον ἑαυτὸν ἀποφήνη τῆς ἐπανόδου πάλιν, καὶ τὸν πατρῶων διαδέξῃται κληρον·*

¹⁰⁴¹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 9 εἰς τὰ ἀκόλουθα τοῦ Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν, PG 53, 77: *Ἐπεὶ καὶ πατὴρ φιλόστοργος τοῖς ἀπολειφθεῖσι παισὶ τῆς τραπέζης τὰ λείψανα διαφυλάττει, ἵνα παραγενόμενοι παραμυθίαν τῆς ἀπουσίας εὔρωσι τὴν τούτων φυλακὴν. -Εἰς τὴν ἀποστολικὴν ρῆσιν τὴν λέγουσαν ἔχοντες δὲ τὸ αὐτὸ Πνεῦμα τῆς πίστεως, PG 51, 281: *Οὕτω καὶ μήτηρ φιλόστοργος τοῖς παισὶ τοῖς ἑαυτῆς λείψανα τραπέζης διατηρήσασα, κἂν ἐκεῖνοι τύχωσιν ἐπιλαθόμενοι, αὕτη γε οὐκ ἐπιλήσεται, ἀλλὰ μετὰ σπουδῆς αὐτὰ διαφυλάξασα πάσης, εἰς μέσον φέρει καὶ διατρέφει πεινῶντας.**

επέστρεφαν στο σπίτι. Ήταν χαρά για τους γονείς να γευματίζουν μαζί με τα παιδιά τους, όταν όμως έλλειπαν από το οικογενειακό τραπέζι η μητέρα υπέφερε¹⁰⁴². Κατά τη διάρκεια του φαγητού ή μετά απ' αυτό, συνήθισαν να σχολιάζουν τα νέα που κυκλοφορούσαν, ποιος έγινε άρχοντας, ποιος καθαιρέθηκε από το αξίωμά του, ποιος πέθανε, ποιος τον κληρονόμησε κι άλλα παρόμοια. Αφού ολοκληρωνόταν το δείπνο, κλείδωναν και ασφάλιζαν την οικία ώστε να μην μπουν ληστές, έσβυναν τους λύχνους και πήγαιναν για ύπνο¹⁰⁴³.

Μια ενδιαφέρουσα εικόνα του τραπεζιού, είναι αυτή που αφορά τη συμπεριφορά των μικρών παιδιών, που αρνούσαν να φάνε. Τα παιδιά, όταν έβλεπαν κάτι που τα φόβιζε, έτρεχαν στην αγκαλιά της μητέρας τους κι αφού κρεμιώνταν απ' το ρούχο της, κρατιώνταν απ' αυτό, επειδή ένιωθαν ασφάλεια και μολονότι πολλοί τα τραβούσαν για να τα πάρουν, πολλές φορές αυτά δεν αποχωρίζονταν απ' αυτό. Όταν όμως δεν υπήρχε τίποτε που να τους προκαλεί φόβο, τότε δεν υπέκυπταν ούτε αν τα καλούσε ή τους φώναζε και άρχιζαν να τη φτύνουν και να την αποφεύγουν. Τότε η μητέρα ματαίως μηχανευόταν διάφορους τρόπους για να τα προσελκύσει στο στρωμένο τραπέζι¹⁰⁴⁴. Γι' αυτό οι μητέρες αφού δεν κατάφερναν τίποτε με τις επικλήσεις τους, για να τα φοβίσουν, κατασκεύαζαν μορμολύκεια και φόβητρα¹⁰⁴⁵, ώστε να κάνουν τα παιδιά τους να επιστρέψουν στο τραπέζι κοντά τους.

¹⁰⁴² Ἰω. Χρ., Ὅμ. 9 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 104: *Καὶ καθάπερ μήτηρ φιλόστοργος τράπεζαν ἔχουσα παραθεῖναι, τῶν παίδων μὴ παρόντων ἀπάντων ἀλγεῖ καὶ ὀδυνᾶται·*

¹⁰⁴³ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 69 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 653: *Οὐκ ἔστι μετὰ τὸ δεῖπνον μεριμνήσαι ληστὰς, καὶ ἀποκλείσαι θύρας, καὶ ἐπιθεῖναι μοχλοὺς, οὐδὲ τᾶλλα δεῖσαι, ἃ πολλοὶ δεδοίκασι, τοὺς λύχνους μετὰ ἀκριβείας κοιμίζοντες, μὴ που σπινθήρ ἐμπρήση τὴν οἰκίαν. Καὶ ἡ διάλεξις δὲ αὐτοῖς τῆς αὐτῆς γέμει γαλήνης. Οὐ γὰρ ταῦτα, ἅπερ ἡμεῖς διαλεγόμεθα, φθέγγονται, τὰ μηδὲν πρὸς ἡμᾶς· Ὁ δεῖνα γέγονεν ἄρχων, ὁ δεῖνα ἐπάυσαστο τῆς ἀρχῆς, ὁ δεῖνα ἐτελεύτησε, καὶ τὸν κληρὸν διεδέξατο ἕτερος, καὶ ὅσα τοιαῦτα· ἀλλ' ἀεὶ περὶ τῶν μελλόντων φθέγγονται καὶ φιλοσοφοῦσι·*

¹⁰⁴⁴ Ἰω. Χρ., Λόγος 1 πρὸς Σταγείριον, PG 47, 433-434: *Οὔτω που καὶ τὰ παιδιά τὰ μικρά, ὅταν μὲν ἴδῃ τι τῶν φοβερῶν, εἰς τὸν τῆς μητρὸς καταφεύγοντα κόλπον, καὶ ἐκκρεμασθέντα τῶν ἱματίων ἐκείνης, ἔχεται αὐτῶν ἀσφαλῶς, καὶ πολλῶν ἀνθελκόντων πολλάκις, οὐκ ἀφίσταται· ὅταν δὲ μηδὲν ἢ τὸ θορυβοῦν, οὐδὲ καλούσης ἐκείνης καὶ ἐφελκόμενης ἀνέχεται, ἀλλὰ καὶ καλοῦσαν διαπτύει, καὶ πολλὰ πρὸς τὸ ἐπισπάσασθαι μηχανωμένην ἀποστρέφεται, καὶ τραπέζης κειμένης καταφρονεῖ. Διὰ τοῦτο πολλὰ τῶν μητέρων ἐπειδὴν μηδὲν ἰσχύσωσι παρακαλοῦσαι, μορμολύκεια καὶ φόβητρα κατασκευάζουσαι, οὔτως αὐτῶν σοφίζονται τὴν ἐπάνοδον, καὶ πείθουσι προσδραμεῖν πάλιν αὐταῖς.*

¹⁰⁴⁵ Μορμολύκεια, φόβητρα ἢ προσωπεῖα. Τα κατασκεύαζε ἡ μητέρα για να κάνει τα παιδιά της, ειδικά αυτά που ήταν εξαιρετικά ανυπάκουα να την υπακούσουν. Πολλές φορές οι υπηρέτες προκαλούσαν γέλιο στα παιδιά με προσωπεῖα φοβερὰ και καταγέλαστα. Το μορμολύκειο παρίστανε

Στο καθημερινό τραπέζι, έτρωγαν κρέας ψητό, πλακούντες (πίττες γλυκές ή αλμυρές) και καρυκεύματα, δηλαδή συνοδευτικά του κρέατος edésματα¹⁰⁴⁶. Οι πένητες αρκούσαν στα λάχανα και τους ξηρούς καρπούς¹⁰⁴⁷. Κόρες πλουσίων οικογενειών που μόνασαν ζούσαν σκληρή ζωή και αρκούσαν σε ένα γεύμα την ημέρα που περιλάμβανε σμιγδόλι (χονδροαλεσμένο αλεύρι), όσπρια, από τα οποία αναφέρονται τα κουκιά και τα ρεβύθια, ελιές και σύκα¹⁰⁴⁸. Στα παιδιά άρεσαν τα φρέσκα και αποξηραμένα φρούτα, *τραγήματα*, και ένα είδος λείου χυλού παρασκευασμένο με ψωμί και λαχανικά¹⁰⁴⁹. Μεγάλης εκτίμησης έχαιραν τα συντηρημένα λαχανικά, δηλαδή τα τουρσιά, όπως μας πληροφορεί ο ιατρός Παύλος ο Αιγινίτης (7ος αι.)¹⁰⁵⁰. Έτρωγαν τη μάζα, δηλαδή ψωμί ή πίττα από κριθάρι, που ήταν κατώτερης ποιότητας από το σιταρένιο ψωμί, αφού ο Χρυσόστομος ψέγει ορισμένους που προτιμούσαν να πετάξουν το περιεχόμενο ολόκληρων σιτοδοχείων

ένα φανταστικό τέρας που είχε τη μορφή λύκου. Μορμολύκεια ονομάζονταν τα προσωπεία που φορούσαν οι ηθοποιοί στο θέατρο. Η Μορμώ ή Λάμια στην αρχαιότητα ήταν ένα θηλυκό τέρας με το οποίο οι τροφοί συνήθιζαν να φοβίζουν τα παιδιά. -Για τα μορμολύκεια στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, βλ. Ίω. Χρ., Όμ. 28 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 353. -Εἰς τὸν 114 ψαλμὸν, PG 55, 316. -Εἰς τὸν 9 ψαλμὸν, PG 55, 139. -Λεξικὸν Σουΐδα ἢ Σουδά, μορμολύκεια.

¹⁰⁴⁶ Ίω. Χρ., Όμ. 2 εις τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 44: *μετὰ τοῦ πεινῆν τις ἀπτόμενος τραπέζης, παντὸς ὄψου καὶ ἡδύσματος καὶ μυρίων καρυκευμάτων ἥδιον ἄψεται τῆς τροφῆς, κἂν ἀπάντων εὐτελεστέρα ἢ ὁ δὲ μὴ τὴν χρεῖαν ἀναμένων, μηδὲ ὑπομένων πεινῆσαι πρῶτον, ὅπερ οἱ πλουτοῦντες ποιοῦσι, καὶ τότε ἐπὶ τὴν τράπεζαν ἐλθεῖν, κἂν πλακοῦντας εὖρη κειμένους, οὐκ αἰσθήσεται τῆς ἡδονῆς, τῆς ὀρέξεως αὐτῷ μὴ διεγερμένης.* -Όμ. 4 εις τὸ ῥητὸν τοῦ προφήτου Ἡσαΐου, PG 56, 122· Sur Ozias, homélie IV, SC 277, 2, 38-41, σελ. 146: *ἐχαρίσαντο πεπληρωμένην τράπεζαν τῶν ἀναλωμάτων, φέρε δὴ, τὰ ὄψα παραθῶμεν, ὄψα οὐχ ἔωλα· εἰ γὰρ καὶ χθεσινὰ ἦν, ἀλλ' οὐ γίνονται ἔωλα. Τί δήποτε; Οὐκ ἔστι κρέα, ἵνα διαφθαρῇ, ἀλλὰ νοήματα διηνεκῶς ἀνθοῦντα.*

¹⁰⁴⁷ Ίω. Χρ., Περὶ ἐλεημοσύνης, PG 51, 261: *ἀρκοῦνται δὲ οἱ μὲν τῶν λαχάνων τοῖς φαυλοτέροις, οἱ δὲ σπερμάτων ζηρῶν ὀλιγότητι.*

¹⁰⁴⁸ Ίω. Χρ., Όμ. 13 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολὴν, PG 62, 98: *Τράπεζα δὲ αὐταῖς ἐστὶν ἐσπερινὴ μόνη, τράπεζα οὐδὲ λαχάνου οὐδὲ ἄρτου, ἀλλὰ σεμίδαλις καὶ κύαμος καὶ ἐρέβινθος, καὶ ἐλαία καὶ σῦκα· καὶ ταλασιουργία διηνεκῆς καὶ τῶν οἴκοι θεραπευαίνιδων ἔργα πολλῶ χαλεπώτερα.*

¹⁰⁴⁹ Ίω. Χρ., Όμ. 3 εις τὴν πρώτην (ι. δευτέραν) τῶν Παραλειπομένων, PG 56, 119· Sur Ozias, homélie III, SC 277, 5, 37-42, σελ. 132: *Οὕτω γὰρ καὶ αἱ μητέρες ποιοῦσιν· ἐπειδὴν ὀπώρας ἢ τραγήματα ἢ τι τοιοῦτον εἰς τὸν παιδικὸν ἐμβάλωσι κόλπον.* -Εἰς τὸ Πάτερ εἰ δυνατόν τὸ ποτήριον τοῦτο παρελθέτω ἀπ' ἐμοῦ, PG 61, 751: *τὸν δύσθρυπτον ἄρτον διαλύει, καὶ τὰ λαχανικὰ βρώματα ἀρτύμασι νοστήσασα, καὶ πυρὶ περιλειώσασα, ὑπηρέτις τῆς ζωῆς τῶν οἰκείων τέκνων γίνεται.*

¹⁰⁵⁰ Kodder 2005, 23.

στον ποταμό, παρά να δώσουν μια μάζα στον πεινασμένο¹⁰⁵¹. Συνήθιζαν επίσης να επαινούν το τραπέζι για τα προσφερόμενα εδέσματα και να φιλεύουν από αυτά τους απόντες ή τους ανήμπορους επαίτες¹⁰⁵².

Ο Χρυσόστομος προτρέπει να οργανώσουν συμπόσια όπως αυτά των φτωχών στα οποία συνεισέφεραν όλοι οι φίλοι, κάνοντας έρανο¹⁰⁵³. Ψέγει αυτούς που πριν από την περίοδο της νηστείας τῶν τεσσαράκοντα ἡμερῶν έτρωγαν και έπιναν σαν να είχαν απαλλαγεί από μακροχρόνια πείνα ή φυλακή και μετά το πέρας αυτής, με πολλή αταξία και βιασύνη έτρεχαν στα τραπέζια επιδιώκοντας να καταλύσουν την ωφέλεια της νηστείας με την άμετρη αδηφαγία¹⁰⁵⁴.

Όταν οργανωνόταν ένα φιλικό τραπέζι, μετά την παύση φιλονεικίας εκφωνούνταν λόγοι, απηύθυναν ευχές και προσφωνήσεις ο ένας στον άλλον και

¹⁰⁵¹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 39 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 344: *Πολλοὶ γοῦν καὶ πίθους ὀλοκλήρους ἐκένωσαν, πένητι μὲν οὐδὲ κύαθον δόντες, οὐδὲ ἀργυρίου τοῖς δεομένοις, ὄξινην δὲ γινόμενον εἰς τὴν γῆν ῥίψαντες ἅπαντα, καὶ τοὺς πίθους αὐτῶν προσδιαφείραντες τῷ καρπῷ. Ἔτεροι δὲ πάλιν οὐδὲ μάζης μιᾶς τῷ πεινῶντι μεταδόντες, ὀλόκληρα σιτοδοχεῖα εἰς ποταμὸν ἔρριψαν.*

¹⁰⁵² Ἰω. Χρ., Ἀναγνωσθείσης περικοπῆς Σαῦλος δὲ ἔτι ἐμπνέων ἀπειλῆς καὶ φόνου, PG 51, 116: *Καὶ γὰρ τραπέζης τότε πείθομεν ἀπολαύειν, οὐχ ὅταν ἐπαινώμεν τὴν τράπεζαν μόνον, ἀλλὰ καὶ ὅταν τῶν ἐξ αὐτῆς ἐδεσμάτων τοῖς ἀπολειφθεῖσιν ἔχωμέν τι παρασχεῖν.* -Ὁμ. 1 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 304: *Ἄλλ' οὐ δύνασαι, οὐδὲ ἀνέχῃ μετὰ χωλῶν καὶ τυφλῶν ἐστιᾶσθαι, ἀλλὰ βαρὺ καὶ φορτικὸν ἡγῆ τοῦτο, καὶ παραιτῆ; Μάλιστα μὲν οὖν οὐκ ἔδει, πλὴν ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἀνάγκη· κἂν μὴ συγκαθίσῃς αὐτοὺς μετὰ σοῦ, τὰ ἐδέσματα αὐτοῖς ἀπόστειλον τὰ ἀπὸ τῆς τραπέζης. Καὶ γὰρ ὁ φίλους καλῶν, οὐδὲν μέγα ἐποίησεν· ἀπέλαβε γὰρ ἐνταῦθα τὸν μισθόν· ὁ δὲ ἀνάπηρον καλῶν καὶ πένητα, ἔχει τὸν Θεὸν ὀφειλέτην.*

¹⁰⁵³ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 11 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 126: *καὶ ὅπερ ἐπὶ τῶν συμποσίων οἱ πένητες ποιοῦσιν, ἐπειδὴν αὐτῶν ἕκαστος ἐστιᾶτωρ ὀλόκληρος γενέσθαι μὴ δύνηται, συνελθόντες ἅπαντες ἐξ ἐράνου τὴν εὐωχίαν εἰσφέρουσι, τοῦτο καὶ ἡμεῖς ποιήσωμεν.*

¹⁰⁵⁴ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 15 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 153: *Ἐπειδὴ δὲ πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων εἰσιέναι τε εἰς νηστείαν μέλλοντες, καθάπερ πολιορκία τινὶ μακρᾷ παραδίδοσθαι μελλούσης τῆς γαστροῦ, ἀδηφαγίαν καὶ μέθην προλαβόντες ἀποτίθενται, ἐξιόντες τε πάλιν, ὥσπερ ἕκ τινος μακροῦ λιμοῦ καὶ χαλεποῦ δεσμοτηρίου τῆς νηστείας ἀπαλλαγέντες, μετὰ πολλῆς τῆς ἀπειροκαλίας ἐπὶ τὰς τραπέζας τρέχουσι, καθάπερ σπουδάζοντες τὴν ἐκ τῆς νηστείας γενομένην αὐτοῖς ὠφέλειαν τῇ τῆς ἀδηφαγίας ἀμετρία καταλῦσαι πάλιν, ἀναγκαῖον ἦν καὶ τότε καὶ νῦν τοὺς περὶ ἐγκρατείας κινήσαι λόγους.* -Εἰς τοὺς ἀνδριάντας, ὁμ. 16, PG 49, 169, στ', 58-60: *Ἄν τὴν τῶν βρωμάτων νηστεύωμεν νηστείαν, παρελθουσῶν τῶν τεσσαράκοντα ἡμερῶν παρέρχεται καὶ ἡ νηστεία.*

αντάλασσαν δώρα¹⁰⁵⁵. Όλα τα παραπάνω τα θεωρούσαν δείγματα φιλίας¹⁰⁵⁶, συνήθεια την οποία ο Χρυσόστομος ψέγει. Ψέγει επίσης και την αντίληψη ότι η συμμετοχή σε φιλικό τραπέζι απεδείκνυε τη φιλία¹⁰⁵⁷. Μετά το φαγητό, γίνονταν συζητήσεις· άλλοι θρηνούσαν τα παρόντα κακά, ενώ άλλοι εμακάριζαν τα προηγούμενα χρόνια¹⁰⁵⁸. Συνήθιζαν να φυλάσσουν φαγητό και να το δίνουν σε φίλους που έλλειπαν από το συμπόσιο, πράξη που ήταν τεκμήριο φιλικών συναισθημάτων¹⁰⁵⁹.

Όταν οι δούλοι απελευθερώνονταν και άρχιζε μια νέα ζωή γι' αυτούς, οργάνωναν συμπόσια για να εορτάσουν την ελευθερία τους. Στην εποχή του Χρυσοστόμου, η γενέθλιος ημέρα των ανθρώπων, ήταν ημέρα εορτασμού και τιμής. Οι ελεύθεροι οργάνωναν συμπόσια στα οποία εκτός από το φαγητό, το ποτό και την διασκέδαση αντάλασσαν και δώρα¹⁰⁶⁰. Ο Χρυσόστομος τονίζει ότι θα έπρεπε να

¹⁰⁵⁵ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 1 εἰς τὴν Ἀγίαν Πεντηκοστήν, PG 50, 456, β', 51-54: *Τῶν γὰρ ἐχθρῶν ἐνουμένων καὶ καταλλαγέντων ἀλλήλοις, μετὰ τὴν καταλλαγὴν εὐθὺς ἐφέπονται αἱ τε φιλοτησίαι καὶ δεξιώσεις καὶ τὰ χαρίσματα.*

¹⁰⁵⁶ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 18 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 126: *Τὸ γὰρ τραπέζης κοινωνῆσαι καὶ ῥημάτων χρηστῶν καὶ προσρήσεως καὶ τρυφῆς, οὐ σφόδρα φιλίας ἐστί. Τοιαῦτα τοῖς φίλοις ἡμῶν χαρίζομεθα δῶρα, ἵνα τὴν ψυχὴν αὐτῶν ἐξέλκωμεν ἀπὸ τῆς ὀργῆς τοῦ Θεοῦ.*

¹⁰⁵⁷ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 2 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολήν πρώτην, PG 62, 403-404: *Περὶ τῶν φίλων λέγω τῶν γνησίων, τῶν ὁμοψύχων, τῶν αἰρουμένων καὶ ὑπεραποθανεῖν, τῶν θερμῶς φιλοῦντων. Μὴ μοι τοὺς ἀπλῶς φιλοῦντας ἐννοοῦντες, καὶ κοινωνοὺς τῶν τραπεζῶν, καὶ ἀπὸ προσηγορίας φίλους, νομίζετε τὸν λόγον ἐλέγχεσθαι. Εἴ τις ἔχει φίλον οἶον λέγω, ἐπιγνώσεται τὰ ῥήματα· κὰν ἴδῃ τοῦτον καθ' ἐκάστην ἡμέραν, οὐκ ἐμπίπλαται· ταῦτα αὐτῷ ἐπέυχεται, ἅπερ καὶ ἐαυτῷ.* Ὁμ. 48 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 496: *Μὴ δὴ κάτεχε φίλους, βλάβης διδασκάλους· μὴ κάτεχε φίλους τραπέζης μᾶλλον ἢ φιλίας ἐραστὰς ὄντας. Οἱ γὰρ τοιοῦτοι πάντες, ἂν τὴν τρυφὴν καταλύσης, καταλύουσι καὶ τὴν φιλίαν.*

¹⁰⁵⁸ Ἰω. Χρ., Ὁμ. ἐγκωμιαστικὴ εἰς τοὺς ἁγίους μάρτυρας Ἰουβεντῖνον καὶ Μαξιμῖνον, PG 50, 574: *καὶ οἷα εἰκὸς ἐν συμποσίῳ, προτεινομένων λόγων πολλῶν, καὶ ἐτέρων ἕτερα τινὰ διαλεγομένων, οὗτοι τὰ παρόντα ἐθρήνουν κακά, καὶ τὸν ἔμπροσθεν εμακάριζον χρόνον, καὶ πρὸς ἑαυτοὺς καὶ πρὸς τοὺς παρόντας ἔλεγον.*

¹⁰⁵⁹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 10 προτροπὴ πρὸς τοὺς ἐρυθριῶντας, PG 53, 89- 90: *Εἰ γὰρ ἐπὶ τῶν αἰσθητῶν ἐδεσμάτων οἱ τοῦτο ποιοῦντες, καὶ τὰ ἀπὸ τῆς τραπέζης τοῖς αὐτῶν γνωρίμοις διαφυλάττοντες, μέγιστον ἀγάπης τεκμήριον ἐκφέρουσι.*

¹⁰⁶⁰ Ἰω. Χρ., Περὶ ἐλεημοσύνης, PG 51, 265: *Εἰ δὲ τὰς γενεθλίους ἡμῶν ἡμέρας, πολλοὶ δὲ τῶν οἰκετῶν κάκεινας, ἐν αἷς ἠλευθερώθησαν, μετὰ πολλῆς ἄγουσι τῆς τιμῆς, καὶ οἱ μὲν συμπόσια ποιοῦνται, οἱ δὲ ἐλεύθεροι καὶ δῶρα δωροῦνται, πολλὰ τὸν καιρὸν τιμῶντες· πολλῷ μᾶλλον ἡμᾶς χρὴ τιμᾶν τὴν ἡμέραν ταύτην, ἣν οὐκ ἂν τις ἀμάρτοι τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἀπάσης γενέθλιον προσειπῶν.*

τιμάται η γενέθλιος ημέρα όλης της ανθρώπινης φύσης, δηλαδή η ημέρα του Κυρίου, η Κυριακή. Συμβουλεύει επίσης τους πλούσιους χριστιανούς να τιμούν αυτήν την ημέρα πνευματικά αποφεύγοντας τη διοργάνωση συμποσίων όπου έρεε άφθονος ο οίνος, περίσσευε η μέθη και ο χορός, ενώ προτείνει η Κυριακή να είναι ημέρα ελεημοσύνης και προσφοράς αγαθών στους φτωχούς χριστιανούς¹⁰⁶¹.

Τα γαμήλια τραπέζια ήταν πλούσια και δαπανηρά, ειδικά τα γαμήλια δείπνα, που λάμβαναν χώρα την εσπέρα και εκτείνονταν μέχρι τα μεσάνυχτα όπου επικρατούσε πολλή φασαρία και χλιδή¹⁰⁶². Μεγάλη σημασία έδιναν στα ιμάτια και στο στολισμό της νύφης με χρυσαφικά και οι καλεσμένοι επίσης προσέρχονταν στο γαμήλιο τραπέζι με καθαρά και λαμπρά ρούχα¹⁰⁶³, συνεπώς ο γάμος ελαμπρύνετο με τα γεμάτα τραπέζια και τα ωραία ενδύματα. Αυτά δεν τα απαγορεύει ο Χρυσόστομος, επιθυμώντας να μην φανεί πολύ αυστηρός. Απαγορεύει μόνον τη συμμετοχή θεατρίνων (ορχήστρα) τους οποίους προσελάμβαναν για να προσφέρουν θέαμα ευχάριστο. Πρόκειται για περιττή δαπάνη και άσχημο θέαμα. Ψέγει τη μέθη, την άσεμνη μουσική με αυλούς, σύριγγες και κύμβαλα, τους χορούς και τους ύμνους προς τη θεά Αφροδίτη¹⁰⁶⁴.

¹⁰⁶¹ Ίω. Χρ., Περί ελεημοσύνης, PG 51, 265.

¹⁰⁶² Για τα γαμήλια δείπνα βλ. Ίω. Χρ., Όμ. 12 υπόμνημα εις την πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 390. -Περί μοναδρίας, PG 48, 615-616· Sur le mariage unique, SC 138, chap. 4 (li. 259-285), 4, 279-290, σελ. 184-186.

¹⁰⁶³ Ίω. Χρ., Κατήχησις 2 πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι, PG 49, 234: *Εἰς γάμον ἐκλήθης, ἀγαπητέ· μὴ εἰσέλθης ῥυπαρὰ ἐνδεδυμένος ἱμάτια, ἀλλὰ τῷ γάμῳ κατάλληλον λαβὲ στολήν. Εἰ γὰρ εἰς γάμους αἰσθητοὺς ἄνθρωποι καλούμενοι, κἂν ἀπάντων ὧσι πενέστεροι, χρησάμενοι πολλάκις ἢ πριάμενοι ἱμάτιον καθαρὸν, οὕτω πρὸς τοὺς καλέσαντας αὐτοὺς ἀπαντῶσι.*

¹⁰⁶⁴ Ίω. Χρ., Όμ. 12 υπόμνημα εις την πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 386: *Ἐξεστιν ἐτέροις φαιδρύνειν τὸν γάμον, οἷον τραπέζαις πληθούσαις, καὶ ἱματίοις· οὐ περικόπτω ταῦτα, ἵνα μὴ δόξω σφόδρα εἶναι ἄγριος.* -Όμ. 12 υπόμνημα εις την Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 390. -Όμ. 12 υπόμνημα εις την πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 390: *ἀλλὰ φαιδρύνουσα τὴν οἰκίαν τοῖς ἐνοῦσι, κάλει γείτονας καὶ φίλους καὶ συγγενεῖς. Ὅσους ἂν οἶδας ἐπιεικεῖς, τούτους κάλει, καὶ τοῖς οὖσιν ἐπαρκεῖσθαι παραίνει. Μηδεὶς τῶν ἀπὸ τῆς ὀρχήστρας παρέστω· ἐκεῖ γὰρ δαπάνη περιττὴ καὶ ἄσχημος.* - Εἰς τὸ ἀποστολικὸν ρητὸν διὰ δὲ τὰς πορνείας ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἐχέτω, PG 51, 210- 211: *Ὅτι δὲ οὐ παλαιὸν ἔθος ἦν τὸ τοιαῦτα ἀσχημονεῖν, ἀλλὰ καινοτομία τίς ἐστι τὰ γινόμενα, ἀναμνήσθητι πῶς ἔγη μεν ὁ Ἰσαὰκ τὴν Ῥεβέκκαν, πῶς ὁ Ἰακώβ τὴν Ῥαχήλ. Καὶ γὰρ τῶν γάμων αὐτῶν μέμνηται ἡ Γραφή, καὶ πῶς εἰς τὰς οἰκίας τῶν νυμφίων ἤχθησαν αὐταὶ αἱ νύμφαι λέγει, καὶ οὐδενὸς τοιοῦτου μέμνηται· ἀλλὰ συμπόσιον μὲν καὶ δεῖπνον ἐποίησαντο τοῦ συνήθους φαιδρότερον, καὶ τοὺς προσήκοντας ἐκάλεσαν εἰς τοὺς γάμους· αὐλοὶ δέ, σύριγγες, καὶ κύμβαλα, καὶ τὰ οἰνώδη σκιρτήματα, καὶ*

Ειδικό τραπέζι ετοιμαζόταν για τον άρρωστο. Δεν περιλάμβανε μόνο ένα φαγητό αλλά μεγάλη ποικιλία πιάτων, για να έχει τη δυνατότητα να διαλέξει αφού η ασθένεια του προκαλούσε ανορεξία και δυσκολίες: *Καθάπερ γὰρ ἐπὶ τῶν ἀρρώστούντων οὐκ ἀναγκαῖον σύντομον καὶ ἐσχεδιασμένην παραθεῖναι τράπεζαν, ἀλλὰ δεῖ παρασκευάσαι τὰ σιτία διάφορα, ἵνα ἂν τοῦτο ὁ κάμων μὴ βουληθῆ, τὸ ἕτερον λάβῃ, κάκεινο προσίεται, τὸ ἄλλο δέξεται, κἂν τοῦτο διακρούσηται, θατέρου ἐπιλάβηται, καὶ τῇ ποικιλίᾳ τὴν δυσκολίαν νικήσωμεν, καὶ τῷ πολυτρόπῳ τῆς τραπέζης τὸ δυσάρεστον θεραπεύσωμεν τῆς γνώμης*¹⁰⁶⁵.

Περίδειπνα ἦταν τα δείπνα που προσφέρονταν για να τιμήσουν τον αποθανόντα. Οι προσκεκλημένοι στα περίδειπνα αποδέχονταν την πρόσκληση κατά τον Νόμο που ισχύει για όλους τους ανθρώπους¹⁰⁶⁶. Στα δείπνα αυτά ομιλούσαν για την Ανάσταση, για να ελαφρύνουν τον πόνο του πένθους: *καὶ τοὺς περὶ τῆς ἀναστάσεως λόγους πιστοτέρους ποιήσας, οὕτως ἀποπέμψει τὸ πολὺ τῆς ὀδύνης ἀποθέμενον βάρος, καὶ τῶν συνδείπνων καὶ περιδείπνων πολλῶ μᾶλλον τὰ τούτου ῥήματα, καὶ ἡ διὰ τῶν πραγμάτων ἐπίδειξις ῥῆον τὸν παθόντα διαθεῖναι δυνήσεται*¹⁰⁶⁷.

2. 5. Βάθρα

Βάθρα έχουν ανασκαφεί σε πολλές βασιλικές (π.χ. βασιλική του Μαρούσινατς, των Φθιωτίδων Θηβών Β΄, της Αμφιπόλεως, του Υψηλομετώπου της Λέσβου, της Βραυρώνος, της βασιλικής του Ηραίου της Σάμου κ.α.). Ήταν χτιστά επιμήκη καθίσματα λαϊκών στους εξωτερικούς τοίχους των ναών, ύψους 0,50 μ. και πλάτους 0,45 μ. Όπου δεν βρέθηκαν κτιστά βάθρα, υποθέτουμε ότι υπήρχαν ξύλινα¹⁰⁶⁸. Ξύλινα βάθρα υπήρχαν στις οικίες και αποτελούσαν τη βάση άλλων επίπλων: ο

ἡ λοιπὴ ἡ νῦν ἀσχημοσύνη πᾶσα ἐκποδὸν ἦν. Οἱ δὲ ἐφ' ἡμῶν καὶ ὕμνους εἰς τὴν Ἀφροδίτην ᾄδουσι χορεύοντες, καὶ μοιχείας πολλάς, καὶ γάμων διαφθοράς, καὶ ἔρωτας παρανόμους, καὶ μίξεις ἀθέσμων, καὶ πολλὰ ἕτερα ἀσεβείας καὶ αἰσχύνης γέμοντα ἄσματα κατ' ἐκείνην ᾄδουσι τὴν ἡμέραν, καὶ μετὰ μέθην καὶ τοσαύτην ἀσχημοσύνην δι' αἰσχρῶν ῥημάτων δημοσίᾳ τὴν νύμφην πομπεύουσι.

¹⁰⁶⁵ Ἰω. Χρ., Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν Μελχισεδέκ, PG 56, 258.

¹⁰⁶⁶ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 28 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 235: *Κἂν μὲν εἰς περιδείπνόν σέ τις καλέσῃ μετὰ τὸ πένθος, οὐδεὶς ὁ ἀντερῶν, ἐπειδὴ νόμος ἀνθρώπων ἐστὶν ὁ ταῦτα κελεύων.*

¹⁰⁶⁷ Ἰω. Χρ., Λόγος 2 πρὸς ἄπιστον πατέρα, PG 47, 343.

¹⁰⁶⁸ Ορλάνδος 1952, 435-436.

Χρυσόστομος συσχετίζει τα ξύλινα βάθρα με την κλίνη και την κλίμακα¹⁰⁶⁹. Σε βάθρα επίσης τοποθετούσαν τη σορό του νεκρού πριν τον ντύσουν και τον ετοιμάσουν για ταφή¹⁰⁷⁰. Ο όρος υπόβαθρα¹⁰⁷¹ συνδέεται με τις αργυρές κλίνες. Πολυτελή και κατασκευασμένα από ασήμι, τα υπόβαθρα αποτελούσαν βάση για τις αργυρές κλίνες. Τα πολυτελή βάθρα αποτελούσαν επίσης τη βάση για τις στιβάδες του συμποσίου ή για τις καρέκλες της τραπεζαρίας και ήταν διακοσμημένα όχι μόνο με άργυρο αλλά και με ελεφαντόδοντο¹⁰⁷². Τα βάθρα ομοίως με τις κλίνες, τις στιβάδες και τις θύρες καλύπτονταν από πολυτελή επικαλύμματα ή τάπητες¹⁰⁷³.

2. 6. Θρόνος, υποπόδιο, καθέδρες

Ο θρόνος, ως έπιπλο καθίσματος, πάντα συνοδευόταν από το υποπόδιο¹⁰⁷⁴. Ήταν ένα στιβαρό, επιβλητικό¹⁰⁷⁵ έπιπλο με ερεισίνωτο (ψηλή πλάτη) και

¹⁰⁶⁹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 4 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 51: *ἀλλ' ἀπὸ σανίδων καλλωπίζεσθαι σπεύδων· Ὡσπερ ἂν εἴ τις διὰ τὸ βάθρον τὸ ἐν τῇ οἰκίᾳ καὶ διὰ τὴν κλίμακα καλὴν οὖσαν ἀξιοῖ μᾶλλον.* -Βλ. ἐνότητα 2. 2. 1.

¹⁰⁷⁰ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ φιλοξενίας, PG 55, 512: *Εἴτα ἀπέθανε καὶ κεῖται γυμνὸς ὁ τὰ σηρικὰ περιβεβλημένος ἱμάτια. Κεῖται γυμνὸς ἐπὶ τοῦ βάθρου, καὶ οἱ οἰκέται ἀπέρχονται καὶ ἔρχονται, καὶ οὐδεὶς αὐτοῦ φροντίζει· οὐ γὰρ ἦσαν αὐτοῦ οἱ οἰκέται. Απεδήμησε, καὶ οὐδὲν αὐτοῦ λοιπὸν κεῖται.*

¹⁰⁷¹ Ἰω. Χρ., Λόγος 6 περὶ εἰμαρμένης ἢ κατὰ γαστριμαργίας, PG 50, 773: *Εἰ ἐλέφαντος κλίνη κεχρησθαι κατηγορίας ἄξιον, οἱ πολλὸν αὐταῖς περιβάλλοντες ἄργυρον, μᾶλλον δὲ ἐξ ἀργύρου μόνου χαλκεύοντες, οὐ κλίνας, ἀλλ' ἤδη καὶ υπόβαθρα, καὶ λέβητας, καὶ κεράμια, καὶ ἀμίδας, ποίας ἂν τύχοιεν συγγνώμης; Τί μικρὸν ἢ μέγα εἰπεῖν εἰς τὰς εὐθύνas ἐκεῖνας δυνήσονται;*

¹⁰⁷² Ἰω. Χρ., Ὁμ. 83 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 750: *Οὐ γὰρ ἔδραμε πρὸς τοὺς γείτονας, ἀμφίθυρα αἰτῶν καὶ καθέδρας καὶ βάθρα ἐξ ἐλέφαντος πεποιημένα, οὐδὲ ἐξέβαλεν ἐκ τῶν ταμείων τὰ ἐπιβλήματα τὰ Λακωνικά.*

¹⁰⁷³ Ἀστ. Ἀμ., Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου εἰς τὸν πλούσιον καὶ εἰς τὸν Λάζαρον, PG 40, 169: *Μετὰ ταύτην, χρεῖα πολυτελοῦς ἐσθῆτος τῆς μελλούσης ἀμφιένυσθαι τὰ βάθρα, τὰς κλίνας, τὰς στιβάδας τὰς θύρας. Πάντα γὰρ παρ' ἐκείνοις ἐπιμελῶς ἐνδύεται καὶ τὰ ἀψυχα, ἐλεεινῶς τῶν πενήτων ἐκδομένων.*

¹⁰⁷⁴ Ἰω. Χρ., ὁμ. 11 ἔρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 492: *Ἄλλ' αἱ μὲν κλῖναι ἀργύρῳ πάντοθεν εἰσι περιβεβλημένα, τὰ δὲ σώματα τῶν ἀγίων καὶ τῆς ἀναγκαίας ἀπεστέρηται σκέπης· καὶ πάντων σοι γέγονεν ἀτιμότερος ὁ Χριστὸς, καὶ οἰκετῶν καὶ ἡμιόνων καὶ κλίνης καὶ θρόνου καὶ υποποδίου.*

ερεισίχειρα (πλαϊνά μπράτσα). Λόγω του ύψους του καθίσματος του θρόνου, ήταν απαραίτητο το υποπόδιο, ένα χαμηλό μικρό σκαμνί, για να πατούν οι καθήμενοι τα πόδια τους. Οι πολυτελείς θρόνοι ήταν ξύλινοι¹⁰⁷⁶ και διακοσμημένοι με πλάκες ελεφαντοστού. Ο φημισμένος «θρόνος του επισκόπου Μαξιμιανού» στη Ραβέννα (5^{ος}-6^{ος} αι.) έχει κυρτή πλάτη και ξύλινο σκελετό επενδεδυμένο με ανάγλυφες πλάκες από ελεφαντοστό, όπου εικονίζονται μεταξύ άλλων θεμάτων, ο Ιωάννης ο Πρόδρομος και οι τέσσερις Ευαγγελιστές.

Οι θρόνοι της πρωτοβυζαντινής περιόδου ήταν *ώραϊσμένοι*¹⁰⁷⁷, μιμούνταν δε, ως προς την κατασκευή, το σχήμα και τη διακόσμηση, τους θρόνους της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου¹⁰⁷⁸. Ήταν ορθογώνιοι, με τέσσερα απλά, χωρίς σκάλισμα πόδια ή με τέσσερα πόδια εκ των οποίων τα δύο μπροστινά ήταν ζώομορφα, συνήθως λεοντόμορφα¹⁰⁷⁹ ή ορθογώνιοι με δύο πλάκες στα πλάγια ως βάση, που είχαν εγχοπές προτεταμένες στο κέντρο ή με τέσσερα πόδια σκαλιστά στον τόρνο διακοσμημένα με κυλινδρικά σχέδια και με σφίγγες. Υπήρχαν και θρόνοι με σώμα κύβου ή σώμα ενιαίο, δηλαδή η πλάτη ήταν συμφυής με τη βάση, που συνηθέστερα ήταν κυρτή¹⁰⁸⁰.

Αξιόλογοι είναι οι θρόνοι των μακεδονικών τάφων της Βεργίνας και της Ερέτριας του 4ου και 3ου αι. π.Χ., οι οποίοι σχετίζονται με πρόσωπα υψηλών κοινωνικών τάξεων και αφηρωισμένους νεκρούς¹⁰⁸¹. Ο πλούτος των αρχαίων ελληνικών και ρωμαϊκών θρόνων σε υλικά κατασκευής, σχήματα και γλυπτά διακοσμητικά διατηρείται και κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, με μόνη διαφορά τη θεματολογία που επιλέγεται για τη διακόσμηση των θρόνων. Αντί για διακόσμηση με σκηνές μυθολογικές, υιοθετείται σταδιακά η διακόσμηση με σκηνές χριστιανικής θεματολογίας ή με γεωμετρικά σχέδια. Στο *missorium* του Θεοδοσίου¹⁰⁸² -έναν αργυρό δίσκο δώρο του αυτοκράτορα σε κάποιον αξιωματούχο- εικονίζονται τρεις θρόνοι με υποπόδια. Ο θρόνος του αυτοκράτορα Θεοδοσίου στο κέντρο της

¹⁰⁷⁵ Γρ. Θεολ., Τομή Α΄ έπη δογματικά, PG 37, 425.

¹⁰⁷⁶ Ορλάνδος 1952, 503-506.

¹⁰⁷⁷ Γρ. Θεολ., Τομή Β΄ έπη ήθικά, PG 37, 968.

¹⁰⁷⁸ Ορλάνδος 1952, 503-506.

¹⁰⁷⁹ Richter 1966, 6.

¹⁰⁸⁰ Deonna 1938, 5-10.

¹⁰⁸¹ Andrianou 2006, 231-232. -Ανδριανού 2009, 49-50.

¹⁰⁸² Leader-Newby 2004, 11-12.

παράστασης είναι ψηλότερος από τους άλλους δύο. Και οι τρεις θρόνοι έχουν μπράτσα κυρτά και πόδια σκαλιστά στον τόρνο, με κυβικά και ωσειδή σκαλίσματα στην πρόσοψη του καθίσματος. Στην άνω επιφάνεια των μπράτσων υπάρχουν σκαλίσματα λεπτεπίλεπτα (σπείρες κυματοειδείς). Τα υποπόδια είναι παραλληλεπίπεδα, με σκαλίσματα στην περίμετρο και στα πατήματα των υποποδίων φαίνονται υφάσματα πεποικιλμένα, με επαναλαμβανόμενα μικρά σχέδια (ανθικά ή γεωμετρικά).

Οι βασιλικοί θρόνοι διακοσμούνταν με χρυσό και είχαν ενσωματωμένους στο ξύλο πολύτιμους λίθους¹⁰⁸³, οπότε πιθανότατα στις πλούσιες οικίες να υπήρχαν παρόμοιοι θρόνοι. Επίσης, συνήθης ήταν η διακόσμηση των πολυτελών θρόνων και υποποδίων με χρυσό και άργυρο¹⁰⁸⁴. Ο θρόνος ήταν το κάθισμα που προοριζόταν για τους βασιλείς, άρχοντες, ευγενείς¹⁰⁸⁵ και επισκόπους. Στην οικία προοριζόταν μόνο για την κυρία και τον κύριο, δηλωτικό της εξουσίας τους εντός του οίκου. Επειδή για τη λειτουργία του οίκου την ευθύνη είχε κυρίως η γυναίκα, καθόταν στο θρόνο της, επέβλεπε τις δούλες που ύφαιναν και τους δούλους που εργαζόνταν, ώστε να φέρουν εις πέρας ό,τι εργασία τους είχε αναθέσει: *Ἐν οἰκίᾳ μὲν γὰρ πολλὴν καὶ εὐταξίαν ἴδοι τις ἄν· καὶ γὰρ ἡ κυρία τῆς οἰκίας ἐπὶ τοῦ θρόνου κάθηται μετὰ εὐσχημοσύνης ἀπάσης, καὶ αἱ θεραπαινίδες μετὰ τῆς ἡσυχίας ὑφαίνουσι, καὶ τῶν οἰκετῶν ἕκαστος τὸ ἐπιταχθὲν μετὰ χειρᾶς ἔχει*¹⁰⁸⁶. Τα υποπόδια δεν χρησιμοποιούνταν μόνο ως βοηθητικά σκαμνάκια στους θρόνους αλλά και στις κλίνες και στις καθέδρες¹⁰⁸⁷.

¹⁰⁸³ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 5 εἰς τὸ ρητὸν τοῦ προφήτου Ἡσαΐου τὸ λέγον ἐγένετο τοῦ ἐνιαυτοῦ οὗ ἀπέθανεν Ὀζίας ὁ βασιλεὺς εἶδον τὸν Κύριον, PG 56, 130· Sur Ozias, homelie V, SC 277, 1, 57-59, σελ. 182: *Εἰ γὰρ καὶ σεμνὸς ἡμῖν ὁ θρόνος φαίνεται ὁ βασιλικὸς ἀπὸ τῶν προσπεπηγῶτων αὐτῷ λίθων, καὶ τοῦ περισφίγγοντος αὐτὸν χρυσίου.*

¹⁰⁸⁴ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 11 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 492: *αἱ δὲ ὄψεις τῶν ἡμιόνων τῶν τὴν γυναῖκα φερουσῶν τὴν σὴν πολλῶ καταλάμπονται χρυσίῳ, καὶ τὰ δέρματα καὶ τὰ ζύλα τὰ τὴν στέγην ἐκείνην ὑφαίνοντα· κἂν θρόνον κατασκευάσαι δέη, κἂν ὑποπόδιον, πάντα ὑπὸ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου κατασκευάζονται·*

¹⁰⁸⁵ Βλ. Γρ. Θεολ., Τομή Β' ἔπη ἠθικά, PG 37, 779. -Τομή Α' περὶ ἑαυτοῦ, PG 37, 1057. - Τομή Α' περὶ ἑαυτοῦ, PG 37, 1234.

¹⁰⁸⁶ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 6 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 313.

¹⁰⁸⁷ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 11 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 493: *καὶ μετὰ τῶν ἵππων καὶ τῶν ἡμιόνων, καὶ τῶν κλινῶν καὶ τῶν ὑποποδίων.* -Ὅμ. 4 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 330: *ἢ τὸ ὑποπόδιον ἀναστρέφειν.* -Ὅμ. 11 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 494: *καὶ τῆς κλίνης καὶ τοῦ ὑποποδίου. Ποίας οὖν ἄξιος ἀπολογίας ἂν εἴης, ταῦτα μὲν ἅπαντα ἀργυρίῳ πολλῶ περιβάλλον.*

Οι καθέδρες ως όρος διαχωρίζονται από τους θρόνους¹⁰⁸⁸ και ως έπιπλα διαφοροποιούνται απ' αυτούς, διότι δεν είχαν ερεισίχειρα, ενώ είχαν υψηλό ερεισίνωτο¹⁰⁸⁹. Επίσης, διαφοροποιούνται από τα υπόλοιπα καθίσματα, όπως δίφρους, σκάμνους και σκίμποδες, τα οποία δεν είχαν ούτε ερεισίνωτο ούτε ερεισίχειρα. Ως έπιπλα καθίσματος χρησιμοποιούνταν κυρίως από τους μικρομεσαίους και φτωχούς αντί των στιβάδων, για να γευματίζουν στο τραπέζι καθιστοί¹⁰⁹⁰. Στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, όσοι γευμάτιζαν σε καθέδρες στα επίσημα δείπνα χρησιμοποιούσαν και φορητά βάθρα¹⁰⁹¹. Η πολυτέλεια δεν έλειπε ούτε από τις καθέδρες, αφού τις διακοσμούσαν με ασήμι ή ήταν εξ ολοκλήρου αργυρές, όπως και τα υποπόδια. Αν συνοδεύονταν δε από υποπόδια¹⁰⁹², αυτό δηλώνει ότι δεν χρησιμοποιούνταν μόνο για εστίαση αλλά και για ξεκούραση και ότι ήταν μάλλον ψηλά καθίσματα.

¹⁰⁸⁸ 'Ιερώνυμος, Τοῦ Μακαρίου 'Ιερωνύμου διάλογος περί τῆς 'Αγίας Τριάδος, PG 40, 857 C: *Οὐ κατὰ τοὺς θρόνους τοὺς ἐπιγείους, οὐδέ τὰς καθέδρας.*

¹⁰⁸⁹ Nicholson 2018, 631.

¹⁰⁹⁰ 'Ιω. Χρ., 'Ομ. 30 έρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 666: *Οἶδε γὰρ καὶ τράπεζα ἐφ' ἧς ὁ ἄγιος ἔφαγε, καὶ καθέδρα ἐφ' ἧς ἐκάθισε, καὶ κλίνη ἐφ' ἧς κατεκλίθη.* -Επίσης καθιστοί θρηνοῦσαν τον νεκρό στην οικία του, πριν από την πομπή προς το κοιμητήριο, βλ. 'Ιω. Χρ., 'Ομ. 15 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 155: *Ἐπὶ δὲ τῶν πενθούτων οὐδὲν τοιοῦτον ἔστιν εἰπεῖν, ἀλλὰ πολλὴ μὲν ἡ φιλοσοφία, πολλὴ δὲ ἡ σωφροσύνη. Ἄμα γὰρ ἂν τις ἐπιβῆ τῶν προθύρων τῆς οἰκίας τῆς νεκρὸν ἐχούσης... καὶ τῶν συγκαθημένων ἕκαστος πρὸς τὸν πλησίον οὐδὲν ἕτερον φθέγγεται ἀλλ' ἢ, ὅτι Οὐδὲν ἐσμέν, καὶ ἡ κακία ἡμῶν ἄφατος.* -Ο Φώτιος (9^{ος} αἰ. μ.Χ.) μαρτυρεῖ ότι στα νεκρικά δείπνα δειπνοῦσαν καθιστοί, βλ. Φωτίου τοῦ Πατριάρχου 1822, Λέξεων Συναγωγή, τ. 1, 121, 19-22: *Καθέδρα: τῇ πρώτῃ ἡμέρᾳ τοῦ τελευτήσαντος οἱ προσήκοντες συνελθόντες ἐδείπνουν ἐπὶ τῷ τελευτήσαντι κοινῇ· ἐκαλεῖτο δὲ καθέδρα· ὅτι καθεζόμενοι ἐδείπνουν καὶ τὰ νομιζόμενα ἐπλήρουν.*

¹⁰⁹¹ 'Ιω. Χρ., 'Ομ. 83 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 750: *Οὐ γὰρ ἔδραμε πρὸς τοὺς γείτονας, ἀμφίθυρα αἰτῶν καὶ καθέδρας καὶ βάθρα ἐξ ἐλέφαντος πεποιημένα, οὐδὲ ἐξέβαλεν ἐκ τῶν ταμείων τὰ ἐπιβλήματα τὰ Λακωνικά.* -'Αστ. 'Αμ., 'Ομιλία ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου εἰς τὸν πλοῦσιον καὶ εἰς τὸν Λάζαρον, PG 40, 169: *Μετὰ ταύτην, χρεια πολυτελοῦς ἐσθῆτος τῆς μελλούσης ἀμφιένυσθαι τὰ βάθρα, τὰς κλινὰς, τὰς στιβάδας τὰς θύρας. Πάντα γὰρ παρ' ἐκείνοις ἐπιμελῶς ἐνδύεται καὶ τὰ ἀψυχα, ἐλεινῶς τῶν πενήτων ἐκδυομένων.*

¹⁰⁹² 'Ιω. Χρ., 'Ομ. 7 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 350: *Εἰ χρυσῶ καὶ μαργαρίταις τὴν κεφαλὴν κοσμεῖν οὐ δεῖ, ὁ τῷ ἀργύρῳ εἰς ἀκάθαρτον οὕτως ὑπηρεσίαν κεκρημένος, ποίας συγγνώμης τεύζεται; οὐκ ἀρκεῖ τὰ λοιπὰ, καίτοι γε οὐδὲ ἐκεῖνα ἀνεκτὰ, καθέδραι καὶ υποπόδια ἐξ ἀργύρου πάντα;*

2. 7. Σκαμνιά, δίφροι, σκίμποδες

Τα σκαμνιά ήταν καθίσματα απλά και χαμηλά χωρίς πλάτη, φτιαγμένα από ξύλο συκαμινέας¹⁰⁹³ δηλαδή μουριάς, που είναι ανθεκτικό και βαρύ, με τέσσερα ή δύο ξύλινα πόδια, και προορίζονταν για να κάθεται μόνο ένας άνθρωπος. Επειδή ο Χρυσόστομος δεν τα συνδέει με τους πλούσιους ιδιοκτήτες της οικίας αλλά τα θεωρεί βασικά έπιπλα¹⁰⁹⁴ μαζί με το τραπέζι και την κλίνη, προφανώς τα χρησιμοποιούσαν οι πιο φτωχές τάξεις και οι δούλοι της οικίας ως κάθισμα στους χώρους που προορίζονταν αποκλειστικά γι' αυτούς.

Οι δίφροι ήταν χρηστικά έπιπλα των αρχαίων Ελλήνων, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν στη ρωμαϊκή επίπλωση και διατηρήθηκαν στην πρωτοβυζαντινή περίοδο ως καθίσματα¹⁰⁹⁵. Κατασκευάζονταν από ξύλο, σίδηρο και ασήμι και οι άκρες των αξόνων των πολυτελών δίφρων διακοσμούντο με μπρούτζινα κοσμήματα, συνηθέστερα λεοντοκεφαλές ή κεφαλές Μέδουσας¹⁰⁹⁶. Τα πόδια τους κατέληγαν σε πόδια ζώων (οπλές) ή πόδια λέοντος και είχαν κατεύθυνση άλλοτε προς τον εσωτερικό χώρο του δίφρου, ενώ άλλοτε προς τα έξω (εικ. 32). Σε τάφο στον Άγιο Αθανάσιο στη Θεσσαλονίκη ανασκάφηκε και κτιστός δίφρος ο οποίος βρισκόταν μεταξύ δύο κλινών. Υπήρχαν δίφροι με σταθερά τα τέσσερα πόδια αλλά και δίφροι οκλαδίες, με πόδια σε σχήμα Χ, που ανοιγόκλειναν¹⁰⁹⁷. Πρακτικό έπιπλο καθίσματος χωρίς πλάτη, πολυτελέστερο του σκάμνου.

Οι σκίμποδες ήταν καθίσματα χωρίς πλάτη τα οποία θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και για κατάκλιση καθώς η άνεση που προσέφεραν ήταν ανάλογη των πολυτελών κλινών, άρα ήταν έπιπλα επιμήκη, ευμεγέθη και πολλαπλών

¹⁰⁹³ Κουκουλές, τ. 2, 78.

¹⁰⁹⁴ Ίω. Χρ., Εἰς τὴν ὄρχησιν τῆς Ἡρωδιάδος, PG 59, 523: διὸ οὐτε ἄρτον εἶχεν, οὐκ οἶνον, οὐ τράπεζαν, οὐ κλίνην τὴν τῶν ἡδονῶν ὑπηρέτην, οὐ τὰ μαλακὰ χηνοπλοῦματα ἐκλύοντα καὶ χαυνοῦντα τῶν ἀνδρογύνων τὰ σώματα, οὐ λυχνίαν εἶχεν, οὐ λύχνον, οὐ τράπεζαν, οὐ σκάμνον, οὐ ποτήριον, οὐ πίνακα. Ἐξω γὰρ ὦν τοῦ κόσμου, οὐδενὶ τῶν τοῦ κόσμου ἐκέχρητο. Ὡκει δὲ, οὐχ ὑπὸ οἴκον χρυσόροφον, ἀλλ' ὑπὸ πέτραν αὐτόροφον. Τούτῳ καὶ τράπεζα, καὶ σκάμνος, καὶ κλίνη τὸ ἔδαφος ἦν, καὶ κρέα αἱ ἀκρίδες, καὶ πλακοῦς τὸ μέλι τὸ ἄγριον· τούτῳ φιάλη ἢ τῆς χειρὸς κοτύλη ἐτύγχανε, καὶ οἶνος εὐφροσύνης, τὸ πετρογενὲς καὶ διειδέστατον ὕδωρ.

¹⁰⁹⁵ Ίω. Χρ., Περὶ τῆς τῶν μελλόντων Ἀπολαύσεως, PG 51, 351: Εἶδες ἀκτημοσύνης ἐπίτασιν; Οὐ τράπεζα ἦν αὐτῶ, οὐ λυχνία, οὐκ οἶκος, οὐ δίφρος, οὐκ ἄλλο τῶν τοιούτων οὐδὲν. -Για τη μορφή του δίφρου, βλ. Bare 2009, 158.

¹⁰⁹⁶ Andrianou 2006, 229-231.

¹⁰⁹⁷ Ἀλεξανδρίδη 1980, 73.

χρήσεων, είτε ως καθίσματα είτε ως κλίνες, παρόμοια έπιπλα με τα σημερινά ντιβάνια¹⁰⁹⁸. Ο Χρυσόστομος μας περιγράφει μια εικόνα του οίκου όπου οι κυρίες μαστίγωναν τόσο άγρια τις δούλες, ώστε οι μώλωπες δεν έσβυναν αυθημερόν. Γύμωναν τις δούλες κι, αφού καλούσαν τον άνδρα τους, τις έδεναν στους σκίμποδες. Χωρίς να ντρέπονται που εγύμωναν τη δούλη μπροστά στα μάτια του άνδρα τους, τον παρόξυναν, ενώ απειλούσαν τη δούλη, αφού προηγουμένως την είχαν βρίσει άθλια, ταλαίπωρη, θεσσαλίδα, δραπέτρια και πόρνη. Ο θυμός δεν άφηγε την κυρία να δείξει ευσπλαχνία, φερόταν σαν τύραννος κι αφού καλούσε τα παιδιά της και τοποθετούσε δίπλα της τον ανόητο άνδρα της, τον μεταχειριζόταν ως δήμιο. Τελειώνοντας την περιγραφή της σκηνης του μαστιγώματος, ο Χρυσόστομος διερωτάται: «Πρέπει να συμβαίνουν αυτά σε σπίτια χριστιανών»;¹⁰⁹⁹.

2. 8. Κιβώτια

Τα κιβώτια ήταν έπιπλα αποθήκευσης, που χρησιμοποιήθηκαν από αρχαιοτάτων χρόνων και συνέχισαν να χρησιμοποιούνται και κατά τους μεταγενέστερους αιώνες. Υπήρχαν κιβώτια διαφόρων μεγεθών και η χρήση τους εποίκιλλε. Στην πάνω επιφάνειά τους τοποθετούνταν μικροαντικείμενα όπως

¹⁰⁹⁸ Κλ. ΄Αλ., Λόγος 2 παιδ., PG 8, 436: *Έγώ δέ φημι και τους σκίμποδας ούδέν κακίω παρεχομένους κατάκλισην, τής έλεφαντίνης κλίνης.*

¹⁰⁹⁹ ΄Ιω. Χρ., Όμ. 15 ύπόμνημα εις την πρός Έφεσίους έπιστολήν, PG 62, 109: *Και τὸ δὴ πάντων αἰσχρότερον, εἰσὶν οὕτως ἄγρια καὶ ἀπηνεῖς, ὡς ἐπὶ τοσοῦτον μαστίζειν, ὡς μηδὲ αὐθημερόν τοὺς μώλωπας σβέννυσθαι. Γυμνώσασαι γὰρ τὰς κόρας, καὶ τὸν ἄνδρα ἐπὶ τοῦτο καλέσασαι, δεσμοῦσι πολλάκις πρὸς τοῖς σκίμποσιν. Οἴμοι, οὐκ ἐπιεσέρχεται σοι ἐν ἐκείνῳ τῷ καιρῷ τῆς γεέννης, εἶπέ μοι, μνήμη; ἀλλὰ γυμνοῖς τὴν παιδίσκη, καὶ δεικνύεις τῷ ἀνδρὶ; καὶ οὐκ αἰσχύνῃ μὴ σου καταγῶ; καὶ ἐπιπλέον αὐτὸν παροξύνεις, καὶ ἀπειλεῖς δήσειν, μυρία πρότερον λοιδορησαμένη τῇ ἀθλίᾳ καὶ ταλαίπῳρω, Θεσσαλίδα, δραπέτριαν, προσετῶσαν καλοῦσα. Ὁ γὰρ θυμὸς οὐδὲ τοῦ οἰκείου ἀφήσει στόματος φεῖδεσθαι, ἀλλ' εἰς ἓν μόνον ὄρᾳ, πῶς ἐκείνην ἀμύνηται, κἂν ἑαυτὴν καταισχύνη. Καὶ μετὰ ταῦτα δὴ πάντα προκάθηται καθάπερ τις τύραννος, καὶ καλεῖ παῖδας, καὶ παρασημαμένη τὸν ἀνόητον ἄνδρα, καθάπερ δημίῳ αὐτῷ κέχρηται. Ταῦτα ἐν Χριστιανῶν οἰκίαις γίνεσθαι ἔδει; -Η σκηνή αυτή μας θυμίζει την ιστορία της αγίας Αγαθόκλειας, αγίας των Αθηνών. Βλ. H. Delehaye (εκδ.), Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae... Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris. Βρυξέλλες 1902, 2η έκδ. 1954, σελ. CP 52–53.*

ανθοδοχεία και καλάθια¹¹⁰⁰. Μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν περιστασιακά, όταν κάποιος ήθελε να ξεκουραστεί και ως καθίσματα¹¹⁰¹. Κιβώτια χρησιμοποιήθηκαν στην αρχαιότητα για την αποθήκευση κοσμημάτων και χρημάτων αλλά και υφασμάτων και βιβλίων. Τα υφάσματα μάλιστα αρωματίζονταν από φλούδες φρούτων (μήλα) που απελευθέρωναν αρώματα και τα συντηρούσαν για όσο χρόνο βρίσκονταν μέσα στα κιβώτια σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αριστοφάνη, πρακτική που ακολουθείτο και στην εποχή του Χρυσοστόμου, κατά την οποία ήταν διαδεδομένη η χρήση διαφόρων μύρων στα ιμάτια και τον ιματισμό της οικίας, όταν αποθηκεύονταν στα κιβώτια¹¹⁰². Το αρχαιολογικό υλικό από τις ανασκαφές διέσωσε και εδώ κυρίως την επένδυση των κιβωτιδίων από χρυσό, ασήμι, ελεφαντόδοτο και όχι τον ξύλινο, φθαρτό σκελετό τους¹¹⁰³. Ένα αξιόλογο παράδειγμα ξύλινου παραλληλεπίπεδου κιβωτιδίου (4^{ος} αι. π.Χ.) με ελεφάντινη διακόσμηση βρέθηκε στην Καλλίπολη (Αιτωλία)¹¹⁰⁴. Η διακόσμηση απεικονίζει την Αριάδνη, τον Διόνυσο, έναν Σάτυρο, τη Γοργώ με φίδια και διάσπαρτες γυναικείες και φυτικές παραστάσεις. Υπήρχαν και κιβώτια παραλληλεπίπεδα με κυρτό καπάκι¹¹⁰⁵. Αναφέρονται και λίθινα κιβώτια που υπήρχαν στο Καπιτώλιο, στη Ρώμη, τα οποία χρησιμοποιούσαν οι Ρωμαίοι για να φυλάσσουν τα βιβλία των Σιβυλλών και άλλα επίσημα έγγραφα της πολιτείας¹¹⁰⁶.

Αυτά που υπήρχαν στις οικίες ήταν κατασκευασμένα από ξύλο, ενίοτε διακοσμημένα με διάφορα υλικά, τα οποία βρέθηκαν στις ανασκαφές, ή από μέταλλο. Σημαντικό εύρημα είναι η ελεφάντινη επένδυση που κοσμούσε εξωτερικά ξύλινο κιβωτίδιο του 4ου αι. μ.Χ. από την Ελεύθερνα με παραστάσεις από τη ζωή του Αχιλλέα¹¹⁰⁷. Μεταλλική διακόσμηση έχει το επιχρυσωμένο αργυρό κιβωτίδιο της

¹¹⁰⁰ Richter 1966, 98, εικ. 242. Κεραμικό ανάγλυφο από τους Λοκρούς.

¹¹⁰¹ Richter 1966, εικ. 228.

¹¹⁰² Βλ. Richter 1966, 89. -Αριστοφάνης, Σφήκες, 1056. -*Μήλα* ονομάζονταν τα κυδώνια και *μηλοκίτριον* το πορτοκάλι ή το λεμόνι. -Για τον αρωματισμό των ιματίων στα κιβώτια της πρωτοβυζαντινής περιόδου, βλ. Ίω. Χρ., Όμ. 20 έρμηνεία εις τὴν πρὸς Ἑβραίουσ ἐπιστολήν, PG 63, 145-146.

¹¹⁰³ Andrianou 2009, 63-81.

¹¹⁰⁴ Themelis 1979, 263.

¹¹⁰⁵ Richter 1966, εικ. 243. Σε πήλινο αγαματίδιο που βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Έρωσ κάθετα πάνω σε ένα σεντούκι.

¹¹⁰⁶ Λωρέντης, 1837, 251.

¹¹⁰⁷ Themelis 2009, vol. 1, 67-69, εικ. 31-35.

Projecta το οποίο ήταν γαμήλιο δώρο της εν λόγω νύφης κι έχει καπάκι σε σχήμα τετράπλευρης κόλλουρης πυραμίδος. Βρέθηκε στη Ρώμη¹¹⁰⁸ και είναι διακοσμημένο με μυθολογικές σκηνές. Κυρίαρχο διακοσμητικό θέμα είναι το λουτρό της Αφροδίτης, ενώ στο κιβωτίδιο υπάρχει επιγραφή που μας κάνει γνωστό ότι πρόκειται για αντικείμενο που απευθύνεται σε ζευγάρι χριστιανών¹¹⁰⁹. Εκτίθεται στο Βρετανικό Μουσείο¹¹¹⁰.

2. 8. 1. Χρήση

Στην πρωτοβυζαντινή περίοδο τα κιβώτια συνέχισαν να έχουν την ίδια χρήση με εκείνη των προηγούμενων χρονικών περιόδων, δηλαδή ήταν τα έπιπλα όπου φύλασσαν τα πιο πολύτιμα αντικείμενα και όλα εκείνα τα αγαθά που θεωρούσαν ότι αύξαναν τον πλούτο του οίκου¹¹¹¹. Τα κιβώτια σε έναν πλούσιο οίκο ήταν πολυάριθμα, διότι πολλά ήταν τα πολύτιμα είδη που αποθήκευαν σε αυτά, ιμάτια, χρυσός και άργυρος¹¹¹². Εκεί αποθήκευαν για να προστατεύσουν από τη φθορά και τους κλέπτες¹¹¹³, τα σηρικά, τα αλουργά και τα διάχρυσα ιμάτια¹¹¹⁴, τα πολύτιμα

¹¹⁰⁸ Βλ. Maguire 2011, 45. -Sivan 2011, 49.

¹¹⁰⁹ Ross 1979, 330-332.

¹¹¹⁰ Βλ. Γερουλάνου 2010, 50-51, εικ. 10. -Ασημένιο κιβωτίδιο της Projecta, 330-380. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, αρ. ευρ. M&LA 1866.1229.1.

¹¹¹¹ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ ἐλεημοσύνης, PG 55, 515: *οὕτω καὶ ὁ πλοῦτος, μένων μὲν ἐν κιβωτίοις, καὶ ὑπὸ θύραις ὧν καὶ μοχλοῖς.*

¹¹¹² Ἰω. Χρ., Ὅμ. 14 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολήν, PG 62, 577: *οὐκ ἔστι κιβωτίων πλῆθος, οὐδὲ ἱματίων ἀπόθεσις περιττή, οὐ χρυσίον, οὐκ ἄργυριον.*

¹¹¹³ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 41 ὥφθη δὲ ὁ Θεὸς πρὸς τῆ δρυὶ τῆ Μαμβρῆ, PG 53, 385: *ἀλλὰ πάντα τοῖς κιβωτίοις ἐναποκλείομεν καὶ τὸ μὲν χρυσίον ὑπὸ τοῦ ἰοῦ δαπανᾶσθαι συγχωροῦμεν, μᾶλλον δε ταῖς τῶν κλεπτῶν χερσὶ προτίθεμεν, τὰ δε ἱμάτια τὰ ποικίλα ὑπὸ τοῦ σιτῆρος ἀναλίσκεσθαι ἀφίεμεν καὶ οὐκ ἀνεχόμεθα τὰ ἀπλῶς κείμενα δεόντως οἰκονομεῖσθαι.*

¹¹¹⁴ Ἰω. Χρ., Λόγος 11 περὶ πλούτου καὶ πενίας, PG 63, 641: *οἶον χρυσὸν, ἄργυρον, λίθους τιμίους, καὶ ἱμάτια σηρικά καὶ αλουργὰ καὶ διάχρυσα, καὶ τοῦτο ἐκεῖθεν ἀπελάσαντες.* -Το πορφυρό χρώμα εφαρμοζόταν και στα μεταξωτά υφάσματα. Προερχόταν είτε από το όστρακο murex είτε από το συνδυασμό φυτών με άλλα στοιχεία. Για τις βαφές υφασμάτων και ιματίων, βλ. Zimi 2012, 145-160.

αργυρά σκεύη¹¹¹⁵, τα μύρα, τα χρυσά και ασημένια κοσμήματα, τα μαργαριτάρια¹¹¹⁶, τα χρυσά¹¹¹⁷ και αργυρά νομίσματα και γενικότερα τα χρήματα¹¹¹⁸. Συνήθως τα κιβώτια τα κλείδωναν και τα τοποθετούσαν στο *ταμειῶ*¹¹¹⁹, έναν μικρό χώρο, που βρισκόταν δίπλα στο υπνοδωμάτιο¹¹²⁰ και επικοινωνούσε με αυτό, χώρος που

¹¹¹⁵ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 65 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 364: *Καὶ ἄλλως δέ, ὡσπερ τὸ ζόανον περιέπει ὁ Ἕλλην· οὕτω σὺ τὸ χρυσίον θύραις πιστεύεις καὶ μοχλοῖς, ἀντὶ ναοῦ τὸ κιβώτιον κατασκευάζων καὶ ἐναποτιθέμενος σκεύεσιν ἀργυροῖς.* -Ὁμ. 35 ἐγένετο δὲ ἐν τῇ βασιλείᾳ Ἀμαρφαθ βασιλέως Σενναάρ, PG 53, 332: *τοσαύτην ἀπόλαυσιν κιβωτίοις καὶ τοίχοις ἐναποκλείειν τὰ περιττά, καὶ μὴ ἀνέχεσθαι τῶν ὁμογενῶν τὴν ἔνδειαν παραμυθεῖσθαι, ἀλλ' αἰρεῖσθαι μᾶλλον ἀπὸ ἰοῦ καὶ σιτῶν διαφθεῖρεσθαι, καὶ ταῖς τῶν ληστῶν χερσὶ προκεῖσθαι.* -Ὁμ. 3 ὅτι ἐπισφαλὲς τὸ εἰς θεάτρα ἀναβαίνειν καὶ ὅτι μοιχοὺς ἀπληρτισμένους ποιεῖ, PG 54, 696: *Εἴτα κιβωτίων μὲν καὶ σκευῶν καὶ ἱματίων καὶ μύρων τοσαύτην ποιησόμεθα τὴν πρόνοιαν.*

¹¹¹⁶ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 30 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 665: *Κατάμαθε τῆς γυναικὸς τὸν κόσμον, τὸν οὐ σώματι περικείμενον, ἀλλὰ ψυχὴν καλλωπίζοντα, τὸν οὐδέποτε ἀποτιθέμενον, τὸν οὐκ ἐν κιβωτίῳ κείμενον.* -Περὶ παρθενίας, PG 48, 581· La virginité, SC 125, LX, ξα', 4-10, σελ. 322: *Τί τὸ ὄφελος τῶν πολλῶν χρυσίων; Ἐτερον μὲν οὐδέν, βασκανία δὲ καὶ φροντὶς καὶ φόβος οὐχ ὁ τυχόν. Οὐ γὰρ μόνον ὅταν εἰς τὸ κιβώτιον αὐτὰ ἀποθῶνται οὐδὲ νυκτὸς καταλαβούσης μόνον ταράττονται ταῖς φροντίσιν, ἀλλὰ καὶ ὅταν αὐτὰ περικέωνται, καὶ ὅταν ἡμέρα ἦ τὴν αὐτὴν ὑπομένουσι μέριμναν, μᾶλλον δὲ καὶ χαλεπωτέραν.*

¹¹¹⁷ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 14 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 538: *καὶ τὸ χρυσίον ἀντὶ κιβωτίου καὶ οἰκίας ὁ οὐρανὸς φυλαττέτω.*

¹¹¹⁸ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 43 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 368: *Τέως δὲ παρὰ σαυτῶ τίθει, φησί, καὶ ποιήσόν σου τὴν οἰκίαν ἐκκλησίαν, τὸ κιβώτιον γαζοφυλάκιον· γενοῦ φύλαξ χρημάτων ἱερῶν, αὐτοχειροτόνητος οἰκονόμος πενήτων.* -Περὶ Παρθενίας, PG 48, 581· La virginité, SC 125, LX, ξα', 4-10, σελ. 322: *Τί τὸ ὄφελος τῶν πολλῶν χρυσίων; Ἐτερον μὲν οὐδέν, βασκανία δὲ καὶ φροντὶς καὶ φόβος οὐχ ὁ τυχόν. Οὐ γὰρ μόνον ὅταν εἰς τὸ κιβώτιον αὐτὰ ἀποθῶνται οὐδὲ νυκτὸς καταλαβούσης μόνον ταράττονται ταῖς φροντίσιν, ἀλλὰ καὶ ὅταν αὐτὰ περικέωνται, καὶ ὅταν ἡμέρα ἦ τὴν αὐτὴν ὑπομένουσι μέριμναν, μᾶλλον δὲ καὶ χαλεπωτέραν.*

¹¹¹⁹ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν 118 ψαλμὸν ἦτοι τὸν ἄμωμον στάσις α', PG 55, 679: *Ὁ χρυσὸν κεκτημένος ἢ ἄργυρον ἢ λίθους τιμίους οὐκ ἔξω ταῦτα προτίθισιν, ἀλλ' ἐνδον ἐν τοῖς ταμείοις καὶ τοῖς θαλάμοις ἐναποκρύπτει, ὥστε διαφυγεῖν τῶν τοιχωρῶν τὰς χεῖρας.*

¹¹²⁰ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 43 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 372: *κιβώτιον πενήτων ποιῶμεν ἐπὶ τῆς οἰκίας, καὶ παρὰ τὸν τόπον, ὃν ἔστηκας εὐχόμενος, ἐκεῖ κείσθω, καὶ ὁσάκις ἂν εἰσέλθης εὐξασθαι, κατὰθες πρῶτον τὴν ἐλεημοσύνην, καὶ τότε ἀνάπεμπε εὐχὴν.*

εξασφάλιζε πλήρη ιδιωτικότητα και προοριζόταν αποκλειστικά για τον ένοικο του υπνοδωματίου¹¹²¹.

Ο Χρυσόστομος κάνει πάρα πολλές αναφορές στα κιβώτια όπου τοποθετούσαν τα μάτια οι πλούσιοι. Τα μάτια, ειδικά τα πολυτελή, ήταν ένα περιουσιακό στοιχείο για την τότε εποχή, συνεπώς έπρεπε να τα φροντίζουν δεόντως¹¹²². Τα αέριζαν και τα τίναζαν καλά για να μην καταστραφούν από τον σκόρο¹¹²³. Πολλές φορές

¹¹²¹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 15 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 127: *κὰν τὴν κλεῖν ἐπιθῆς τῷ τοιοῦτῳ ταμειῷ, κὰν θύραν, κὰν μοχλὸν*. -Λόγος 11 περὶ πλούτου καὶ πενίας, PG 63, 642: *Τότε μὲν γὰρ εἰς ταμειῶν εἰσιόντες, τὰ κιβώτια μὲν ἐκένουν*.

¹¹²² Ἰω. Χρ., Λόγος 6 εἰς τὸν μακάριον Φιλογόνιον, PG 48, 755: *Πῶς γὰρ οὐκ ἄτοπον τῶν μὲν σωματικῶν τοσαύτην ποιεῖσθαι τὴν ἐπιμέλειαν, ὥστε ἐορτῆς παραγούσης, πρὸ πολλῶν ἡμερῶν καὶ ἰμάτιον ἐκ τῶν κιβωτίων τὸ κάλλιστον ἀνελομένους προευντρέπει, καὶ ὑποδήματα ὠνεῖσθαι, καὶ τραπέζῃ δαμιλεστέρα κεχρησθαι, καὶ πολλοὺς πάντοθεν προσεπινοεῖν πόρους, καὶ παντὶ τρόπῳ φαιδρύνειν ἑαυτὸν καὶ καλλωπίζειν*. -Ὁμ. 21 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 176: *τὰ μὲν κιβώτια μεστὰ ἰματίων ποιεῖν*. -Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθένους συνεισάκτους, PG 47, 507: *Οὐδὲν τούτων, φησὶν· ἀλλ' ὅπως αὐτὸ τὸ κιβώτιον καὶ τὸ ἰμάτιον καὶ τὴν ἄλλην ἐπιβλέποι πενίαν*. -Εἰς τὸν 118 ψαλμὸν ἦτοι τὸν ἄμφωμον στάσις α', PG 55, 679: *Καὶ ἄλλως· οὐ κατέκρυψα, φησί, χρυσὸν ἢ ἄργυρον ἢ ἐσθῆτα μαλακὴν τε καὶ περιβρέουσας, ὅπου σῆς καὶ σκόληξ ἀφανίζει, καὶ κλέπτει διορύσσουσι καὶ κλέπτουσι*. -Εἰς τὸ μὴ πλησιάζειν θεάτροις καὶ ὅτι μοιχοὺς ἀπηρτισμένους ποιεῖ, PG 56, 543: *Εἰ γὰρ τις οἰκέτης εἰς κιβώτιον, ἔνθα τὰ δεσποτικὰ ἰμάτια ἐναπέκειτο πολυτελῆ καὶ διάχρυσα, ἰμάτιον δουλικὸν ῥύπου γέμον καὶ πολλῶν τῶν φθειρῶν ἐναπέθετο, ἄρα ἂν πρῶως ἤνεγκας τὴν ὕβριν, εἰπέ μοι*; -Ὁμ. 27 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 161: *Ἀλλ' οὐδὲ οὕτω προῖεσθε τῶν ὑμετέρων οὐδὲν· ἀλλὰ τῶν ἰματίων τὰ μὲν ἐστὶ σητόβρωτα, τὰ δὲ ἄχθος τῷ κιβωτίῳ, καὶ περιττὴ φροντίς τοῖς κεκτημένοις*. -Ὁμ. 27 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 161: *Ἀλλ' οὐκ ἐν τῷ κιβωτίῳ αὐτὰ ἀποτίθεσθε, ἀλλ' αὐτοὶ περιβεβλημένοι καλλωπίζεσθε; Εἰπέ, τί τὸ πλεον ὑμῖν ἀπὸ τούτων; Ἴνα τὸ τῶν ἀγοραίων ἴδη πλῆθος ὑμᾶς*; -Ὁμ. 59 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 327: *Εἰ γὰρ μὴ βούλει ταῦτα γενέσθαι σητόβρωτα, δὸς τοῖς πτωχοῖς· ἐκεῖνοι γὰρ εἰσὶν οἱ τὰ ἰμάτια ταῦτα εἰδότες τινάσσειν καλῶς. Καὶ γὰρ τοῦ κιβωτίου τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ τιμιώτερόν τε καὶ ἀσφαλέστερον. Οὐδὲ γὰρ μόνον φυλάσσει τὰ ἰμάτια, οὐδὲ ἀνάλωτα διατηρεῖ μόνον, ἀλλὰ καὶ λαμπρότερα ἐργάζεται. Τὸ κιβώτιον πολλάκις μετὰ τῶν ἰματίων ληφθὲν ἐσχάτη σε περιέβαλε ζημίᾳ· ταύτην δὲ οὐδὲ θάνατος λυμῆνασθαι δύναται τὴν φυλακὴν. Οὐδὲ γὰρ θυρῶν ἐνταῦθα ἡμῖν δεῖ καὶ μοχλῶν· οὐκ οἰκετῶν ἀγρυπνούντων, οὐκ ἄλλης τινὸς τοιαύτης ἀσφαλείας*. -Ὁμ. 32 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 384-385: *Καὶ τὸ κιβώτιον δὲ τοῦτο ἐκείνου τοῦ κιβωτίου πολλῷ βέλτιον καὶ ἀναγκαιότερον· οὐ γὰρ ἰμάτια, ἀλλ' ἐλεημοσύνην ἔχει συγκεκλεισμένην*.

¹¹²³ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 35 ἐγένετο δὲ ἐν τῇ βασιλείᾳ Ἀμαρφαθ βασιλέως Σενναάρ, PG 53, 332: *Ἀλλὰ μηδὲ τὰ ἰμάτια ἐῶμεν σητόβρωτα γενέσθαι, καὶ εἰκῆ ἐν τοῖς κιβωτίοις κατασῆπεσθαι, τοσοῦτων ὄντων τῶν δεομένων καὶ γυμνῶν περιμόντων*.

κατασκεύαζαν υφασμάτινες θήκες για να προστατεύουν τα ιμάτια¹¹²⁴ και στη συνέχεια οι δούλοι τα τοποθετούσαν στα κιβώτια με μεγάλη προσοχή. Δίπλα στα καθαρά και περιποιημένα ιμάτια, αποτελούσε ύβριν, να τοποθετήσουν ένα ρυπαρό ή δουλικό, γεμάτο ψείρες, ευτελές ιμάτιο¹¹²⁵.

Ο Χρυσόστομος με γλαφυρό ύφος μας περιγράφει πόση μεγάλη αξία είχαν τα ιμάτια για τις γυναίκες. Αν μια γυναίκα είχε ένδυμα χρυσοϋφασμένο, το τίνιζε, το περιέβαλε με λινό ύφασμα, το ασφάλιζε στο κιβώτιο κι έτρεμε γι' αυτό, μήπως από τη συχνή χρήση το έφθειρε, για τούτο και προτιμούσε να το στερείται. Μήπως υπήρχε πιθανότητα να το παραχωρήσει σε άλλη γυναίκα; Αυτό δεν ήταν σαφές, αν και σε άλλη να το παραχωρούσε, με τον ίδιο τρόπο θα συμπεριφερόταν κι εκείνη. Αν κάποιος λοιπόν ερευνούσε την οικία εκείνης της γυναίκας, τα καλλίτερα από τα ιμάτια κι άλλα πολύτιμα αγαθά θα έβλεπε να τα περιποιείται σαν έμψυχα όντα. Δεν τα χρησιμοποιούσε διαρκώς, αλλά για να τα προστατεύσει από το σκώρο και τη φθορά έβαζε μέσα στο κιβώτιο πολλά μύρα και αρώματα και δεν επέτρεπε σε όλους να βλέπουν το ιμάτιο, αλλά πολλές φορές μόνο με το σύζυγό της επιμελείτο αυτού¹¹²⁶.

Επειδή έγινε αναφορά στην αποθήκευση των πολυτελών ιματίων που φορούσαν οι ιδιοκτήτες της οικίας μέσα σε κιβώτια, πρέπει να αναφερθεί επίσης ότι

¹¹²⁴ 'Ιω. Χρ., 'Όμ. 59 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστήν, PG 59, 327: Ὁ ἀδελφὸς γυμνὸς τὸ σῶμα περιάγει, σὺ δὲ καὶ τοῖς ἱματίοις ἱμάτια κατασκευάζεις, ἐπιτεχνίζων τοῖς σκώληξι τὴν τοιαύτην περιβολήν. -'Όμ. 82 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστήν, PG 59, 446: Καὶ οἱ μὲν τοῖς ἱματίοις αὐτῶν ἱμάτια πάλιν ἐπινοοῦσιν.

¹¹²⁵ 'Ιω. Χρ., 'Όμ. 3 ὅτι ἐπισφαλὲς τὸ εἰς θεάτρα ἀναβαίνειν καὶ ὅτι μοιχοὺς ἀπηρτισμένους ποιεῖ, PG 54, 696: Εἰ γὰρ τις οἰκέτης εἰς κιβώτιον, ἔνθα τὰ δεσποτικὰ ἱμάτια ἐναπέκειτο πολυτελῆ καὶ διάχρυσα, ἱμάτιον δουλικὸν ῥύπου γέμον καὶ πολλῶν τῶν φθειρῶν ἐναπέθετο, ἄρα ἂν πράως ἤνεγκας τὴν ὕβριν, εἰπέ μοι; -Λόγος 24 περὶ ἁμαρτίας καὶ ἐξαγορευσεως, PG 63, 737.

¹¹²⁶ 'Ιω. Χρ., 'Όμ. 20 ἐρμηνεῖα εις τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν, PG 63, 145-146: Εἶχέ τις γυνὴ πολλάκις ἀπὸ χρυσοῦ ὑφασμένον ἱμάτιον, καὶ τοῦτο τινάσσει, περιβάλλει λίνοις, τηρεῖ μετὰ ἀσφαλείας, τρέμει ὑπὲρ αὐτοῦ, καὶ οὐκ ἀπολαύει αὐτοῦ· ἢ γὰρ ἐτελεύτησεν ἢ ἐχέρησεν· ἢ, κὰν μηδὲν τούτων συμβῆ, δέδοικε μὴ τῇ συνεχεῖ χρήσει δαπανήσασα αὐτό, ἀποστερήσειεν ἑαυτήν· κὰν ἄλλος οὐκ ἀποστερήσει, ἀποστερεῖ ἑαυτήν τῇ φειδωλίᾳ. Ἀλλὰ παραχωρεῖ ἑτέρα; ἀλλ' οὐδὲ τοῦτο δῆλον· εἰ δὲ καὶ παραχωρήσειε, καὶ ἐκείνη πάλιν ὁμοίως αὐτῷ χρήσεται. Καὶ εἴ τις ἐρευνήσει τὰ ἐν ταῖς οἰκίαις, εὕρησει τὰ μάλιστα τίμια τῶν ἱματίων καὶ τὰ ἄλλα τὰ ὑπερέχοντα ἐν πλείονι τιμῇ, ὥσπερ ἐμψύχους δεσπότας, θεραπευόμενα· οὐ γὰρ χρῆται αὐτοῖς συνεχῶς, ἀλλὰ δέδοικε καὶ τρέμει, σήτας καὶ τὰ ἄλλα τὰ βιβρώσκειν εἰωθότα ἀποσοβοῦσα, καὶ τὰ πλείονα ἐν μύρροις καὶ ἀρώμασι τιθεῖσα, οὐδὲ πᾶσιν ἐπιτρέπουσα τῆς ὄψεως καταξιοθῆναι ἐκείνης, ἀλλ' αὐτὴ πολλάκις μετὰ τοῦ ἀνδρὸς ταῦτα διατιθεῖσα ἐπιμελῶς.

όλα τα οικιακά μιάτια, δηλαδή τα επιβλήματα (τραπεζομάντηλα), παπλώματα, στρωσίδια, σεντόνια, παραπετάσματα, τάπητες, δέρματα, γούνες και ό,τι χρησιμοποιούσαν για να διακοσμήσουν και να καταστήσουν την οικία πιο ζεστή, επίσης αποθηκεύονταν στα κιβώτια τα οποία θα πρέπει να ήταν πολλά στον αριθμό, λόγω των αναγκών που είχε ο πλούσιος οίκος σε ρουχισμό¹¹²⁷. Τα κιβώτια αυτά τοποθετούνταν στα *ταμεία*.

Εκτός από μιάτια και σκεύη, στα κιβώτια τοποθετούσαν επίσης μύρα¹¹²⁸ και είδη καλλωπισμού. Ένα τέτοιο αργυρό κιβωτίδιο του 4^{ου} αι. από τη Ρώμη, με υποδοχές για τοποθέτηση αργυρών μυροδοχείων, φυλάσσεται στο Βρετανικό Μουσείο. Είναι κυκλικό με θολωτό καπάκι και διακοσμημένο με διάχρωρα, όπου εικονίζονται γυναικείες μορφές (μούσες) κάτω από αψίδες, τα οποία εναλλάσσονται με διάχρωρα που περιέχουν βάζα με φύλλα αμπέλου και πτηνά¹¹²⁹. Αργυρά κιβωτίδια απεικονίζονται και σε ψηφιδωτό δαπέδου του 4ου αι. στη Villa Romana del Casale στην Piazza Armerina της Σικελίας, σε σκηνή που απεικονίζει πλούσια οικοδέσποινα με τους γιους της να κατευθύνονται προς το λουτρό, συνοδευόμενοι από δύο υπηρέτριες που κρατούν η μια ξύλινο κιβώτιο (προφανώς με τα μιάτια) και η άλλη μεταλλικό κιβωτίδιο (προφανώς με τα είδη καλλωπισμού)¹¹³⁰. Ο Χρυσόστομος ψέγει τον γυναικείο καλλωπισμό και απαριθμεί τις μεθόδους που χρησιμοποιούνται: σκιές, χρώματα και βαφές και επιτηδευμένες κομμώσεις¹¹³¹. Συνεπώς κιβώτια και κιβωτίδια ήταν έπιπλα φύλαξης ειδών καλλωπισμού, κομμώσεως και αμφιέσεως¹¹³².

¹¹²⁷ Ίω. Χρ., Όμ. 83 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 750: *οὐδὲ ἐξέβαλεν ἐκ τῶν ταμείων τὰ ἐπιβλήματα τὰ Λακωνικά.*

¹¹²⁸ Ίω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ πλησιάζειν θεάτροις καὶ ὅτι μοιχοὺς ἀπηρτισμένους ποιεῖ, PG 56, 543: *Τί δὲ, εἴ τις εἰς ἀγγεῖον χρυσοῦν μύρα διηνεκῶς ἔχειν εἰωθός, κόπρον καὶ βόρβορον ἐνέχεεν, οὐκ ἂν καὶ πληγὰς ἐπέθηκας τῷ πλημμελήσαντι τοῦτο; Εἶτα κιβωτίων μὲν, καὶ σκευῶν, καὶ ἱματίων, καὶ μύρων τοσαύτην ποιησόμεθα πρόνοιαν, τὴν δὲ ψυχὴν τὴν ἡμετέραν πάντων τούτων εὐτελεστέραν εἶναι νομοιοῦμεν;* - Όμ. 3 ὅτι ἐπισφαλὲς τὸ εἰς θεάτρα ἀναβαίνειν καὶ ὅτι μοιχοὺς ἀπηρτισμένους ποιεῖ, PG 54, 696: *Εἶτα κιβωτίων μὲν καὶ σκευῶν καὶ ἱματίων καὶ μύρων τοσαύτην ποιησόμεθα τὴν πρόνοιαν.*

¹¹²⁹ Ross 1979, 329-330, εικ. 309. Εκτίθεται στο British Museum, M.n.1866,1229.2

¹¹³⁰ Βλ. Dunbabin 1999, 136, εικ. 138.

¹¹³¹ Ίω. Χρ., Λόγος 6 περὶ ἱερωσύνης, PG 48, 679: *Καὶ γὰρ προσώπων εὐμορφία καὶ κινήματων διάθρυψις καὶ βαδίσεως ἐπιτήδευσις καὶ φωνῆς διάκλασις καὶ ὀφθαλμῶν ὑπογραφαὶ καὶ παρεῖων ἐπιγραφαὶ καὶ πλεγμάτων συνθέσεις καὶ τριχῶν βαφαὶ καὶ ἱματίων πολυτέλεια καὶ χρυσίων ποικιλία καὶ λίθων κάλλος καὶ μύρων εὐωδία καὶ τᾶλλα πάντα ἃ τὸ γυναικεῖον ἐπιτηδεύει γένος, ἱκανὰ θοροβῆσαι ψυχὴν.* -Λόγος παραινετικὸς εἰς Θεόδωρον ἐκπεσόντα, PG 47, 295-296: *A Theodore traité, SC 117, 13, 72-77, σελ. 158: Ὅπου γὰρ νῦν οὐκ οὔσης ἡμῖν τῆς ἐξουσίας ταύτης ἅπαντα πράττομεν καὶ*

Τα βιβλία αποτελούσαν στοιχείο πλούτου, αφού μόνο οι πλούσιοι μπορούσαν να τα αποκτήσουν¹¹³³. Ο Χρυσόστομος ψέγει τη ματαιοδοξία ορισμένων πλουσίων, οι οποίοι έδεναν και τοποθετούσαν στα κιβώτια βιβλία που δεν διάβαζαν ποτέ. Ενδιαφέρονταν μόνο να έχουν τα βιβλία τους λεπτά φύλλα και να είναι γραμμένα με ωραία και χρυσά γράμματα, από κενοδοξία και διάθεση επίδειξης προς τους γύρω τους¹¹³⁴. Εκτός από την εναπόθεση των βιβλίων σε κιβώτια, συνηθίζοταν να κρεμούν το Ευαγγέλιο δίπλα στην κλίνη που κοιμώνταν. Ο Χρυσόστομος προτρέπει τους πιστούς να τοποθετούν το Ευαγγέλιο, που συμβολίζει το κιβώτιο της σωτηρίας¹¹³⁵.

Σε κιβώτιο τοποθετούσε η κόρη όλα τα προσωπικά μικροαντικείμενα και αναμνηστικά της παιδικής της ηλικίας, τα κλείδωνε και τα φρόντιζε πάρα πολύ, αλλά όταν αρραβωνιαζόταν και έπειτα παντρευόταν τότε ασχολείτο με τη συζυγική οικία,

βιαζόμεθα και σκιαγραφίαις καλλύνομεν έαυτούς, έπειδή τή άληθεία μη δυνάμεθα, και χρώμασι και βαφαῖς και συνθέσει τριχῶν και ίματίων περιβολαῖς και στροφαῖς όφθαλμῶν και πολλοῖς έτέροις μηχανήμασι τὰ τοιαῦτα σοφιζόμεθα κάλλη.

¹¹³² Ἰω. Χρ., Λόγος παραινετικός εἰς Θεόδωρον έκπεσόντα, PG 47, 295-296· A Theodore traité, SC 117, 13, 72-77, σελ. 158: Ὅπου γάρ νῦν οὐκ οὔσης ἡμῖν τῆς έξουσίας ταύτης ἅπαντα πράττομεν και βιαζόμεθα και σκιαγραφίαις καλλύνομεν έαυτούς, έπειδή τή άληθεία μη δυνάμεθα, και χρώμασι και βαφαῖς και συνθέσει τριχῶν και ίματίων περιβολαῖς και στροφαῖς όφθαλμῶν και πολλοῖς έτέροις μηχανήμασι τὰ τοιαῦτα σοφιζόμεθα κάλλη.

¹¹³³ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 11 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον και Εὐαγγελιστήν, PG 59, 78. - Ὁμ. 32 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον και Εὐαγγελιστήν, PG 59, 186-187: βιβλία δὲ οὐδαμοῦ, ἀλλὰ και παρ' ολίγοις. -Εἰς τὸν 41 ψαλμόν, PG 55, 166: Κἂν γάρ πένης ἦς, και διὰ τὴν πενίαν ἀπορῆς βιβλίων, ἢ βιβλία μὲν ἔχῃς, σχολῆς δὲ μη ἀπολαύσης, τὰς ὑπακοὰς μόνον διατήρησόν μοι τῶν ψαλμῶν.

¹¹³⁴ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 32 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον και Εὐαγγελιστήν, PG 59, 187: Καὶ οὗτοι δὲ τοῖς οὐκ ἔχουσιν ὁμοίως διάκεινται, δήσαντες αὐτὰ και ἀποθέμενοι διαπαντός ἐν κιβωτίοις· και ἡ πᾶσα αὐτοῖς σπουδὴ περὶ τὴν τῶν ὑμένων λεπτότητα, και τὸ τῶν γραμμάτων κάλλος, οὐ περὶ τὴν ἀνάγνωσιν. Οὐδὲ γάρ ὑπὲρ ὠφελείας και κέρδους τὴν κτῆσιν αὐτῶν πεποιήνται, ἀλλὰ πλούτου και φιλοτιμίας ἐπίδειξιν ποιούμενοι, περὶ ταῦτα ἐσπουδάκασιν· τοσαύτη τῆς κενοδοξίας ἢ ὑπερβολή. Οὐδενὸς γάρ ἀκούω φιλοτιμουμένου, ὅτι οἶδε τὰ ἐγκείμενα, ἀλλ' ὅτι χρυσοῖς ἔχει γράμμασιν ἐγγεγραμμένον. Καὶ τί τὸ κέρδος; εἶπέ μοι. -Λόγος 6 περὶ διδαχῆς και νουθεσίας, PG 63, 611.

¹¹³⁵ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 43 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 373: Καὶ γάρ τοῦ Εὐαγγέλιον κρέμασθαι παρὰ τὴν κλίνην οὐκ ἔλαττον τὸ ἐλεημοσύνην κείσθαι. Εὐαγγέλιον μὲν γάρ ἐὰν κρεμάσης μηδὲν ποιῶν, οὐδὲν τοσοῦτον ὠφελήθησῃ· τοῦτο δὲ ἔχων τὸ κιβώτιον, ὄπλον ἔχεις κατὰ τοῦ διαβόλου, τὴν εὐχὴν ὑπόπτερον ποιεῖς, ἀγίαν κατασκευάζεις τὴν οἰκίαν, τροφὰς ἔνδον ἔχων ἀποκειμένας τοῦ βασιλέως. Παρὰ τοῦτο και ἡ κλίνη κείσθω τὸ κιβώτιον.

με τα κτήματα, το πλήθος των δούλων και τον άνδρα της, όχι πια με εκείνα τα ταπεινά παιδικά αντικείμενα¹¹³⁶.

2. 8. 2. Σχήμα και υλικά κατασκευής

2. 8. 2. 1. Κιβωτιόσχημα έπιπλα αποθήκευσης

Πληροφορίες για το σχήμα των κιβωτίων λαμβάνουμε από απεικονίσεις τους σε αγγεία, ανάγλυφα, ψηφιδωτά, τοιχογραφίες και εικονογραφημένα χειρόγραφα. Τα ανασκαφικά ευρήματα δεν είναι διαφωτιστικά ως προς το σχήμα των κιβωτίων, διότι στην πλειονότητά τους δεν σώθηκαν οι ξύλινοι σκελετοί τους, παρά μόνο απομεινάρια ξύλου που είναι δύσκολο να ταυτοποιηθούν αν ανήκουν σε κιβώτια ή σε άλλα έπιπλα¹¹³⁷. Παρά τη φθαρτότητα του ξύλου, στην Αίγυπτο σώθηκε ένα κιβώτιο με τον ξύλινο σκελετό του. Το σχήμα που επικρατεί στην πρωτοβυζαντινή περίοδο φαίνεται να είναι το παραλληλεπίπεδο¹¹³⁸ (εικ. 33).

Είναι προφανές ότι αυτός ο τύπος του κιβωτίου (κασέλα ή σεντούκι) που ήταν ο συνηθέστερος στην αρχαιότητα¹¹³⁹ επιβιώνει και στην ύστερη αρχαιότητα. Η βασική διαφορά των αρχαίων κιβωτίων από αυτά της πρωτοβυζαντινής περιόδου ήταν η διακόσμηση. Τα πολυθεϊστικά θέματα σταδιακά εκτοπίζονται από τα

¹¹³⁶ Ίω. Χρ., *Περὶ Παρθενίας*, PG 48, 586· *La virginité*, SC 125, LXXIII, 1-23, 1, 8-19, σελ. 350: *Ὡσπερ γὰρ ἡ παρθένος ἕως μὲν ἂν οἴκοι μὲνη μετὰ τῆς μητρὸς πολλὴν τῶν παιδικῶν ἀπάντων ποιεῖται φροντίδα καὶ κιβώτιον ἐν τῷ ταμείῳ καταθεμένη τῶν ἀποκειμένων ἐκεῖ καὶ τὴν κλεῖν αὐτὴ κέκτηται καὶ τὴν ἐξουσίαν ἅπασαν ἔχει, καὶ τοσαύτην ὑπὲρ τῆς τῶν μικρῶν ἐκείνων καὶ φαύλων φυλακῆς ἀναδέχεται μέριμναν ὅσην οἱ τὰς μεγάλας ἐπιτροπεύοντες οἰκίας. Ἐπειδὴν δὲ μνηστεύεσθαι δέη καὶ ὁ τοῦ γάμου καιρὸς ἀναγκάζῃ τὴν πατρῶαν οἰκίαν ἀφεῖναι, τότε τῆς εὐτελείας ἐκείνης ἀπαλλαγεῖσα καὶ τῆς ταπεινότητος, οἰκίας προστασίαν καὶ κτημάτων καὶ ἀνδραπόδων πλῆθος καὶ ἀνδρὸς θεραπείαν καὶ τὰ ἄλλα τὰ τούτων πολλῶν μείζονα μεριμνᾶν ἀναγκάζεται.*

¹¹³⁷ Olch-Stern, Hadjilazaro-Thimme 2007, 275.

¹¹³⁸ Βλ. Olch-Stern, Hadjilazaro-Thimme 2007, 286. -Weitzmann 1972, 3, 27. Το κιβώτιο του Qustul (Αίγυπτος, Νουβία, τάφος 14, του 4^{ου}-6^{ου} αι., Αρχαιολογικό Μουσείο Καΐρου) είναι παραλληλεπίπεδο με διαστάσεις 105 εκ. ύψος, 45-50 εκ. πλάτος και 35-40 εκ. βάθος. Σώθηκε ο ξύλινος σκελετός και η οστέινη διακόσμησή του.

¹¹³⁹ Themelis 1979, 263. -Richter 1966, εικ. 243. Σε πήλινο αγαλματίδιο που βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, ο Έρωσ κάθεται πάνω σε ένα σεντούκι.

χριστιανικά ή σε πολλές περιπτώσεις, ειδικά για τα κιβώτια των παραδουνάβιων επαρχιών και της περιοχής του Ρήνου, αναμειγνύονται ειδωλολατρικά και χριστιανικά θέματα¹¹⁴⁰. Τα πολυτελή κιβώτια διακοσμούσαν με κοσμήματα ή πλάκες ελεφαντόδοντου¹¹⁴¹. Ένα μοναδικής ομορφιάς παραλληλεπίπεδο κιβώτιο-λειψανοθήκη είναι αυτό που φυλάσσεται στο Μουσείο της Brescia και είναι κατασκευασμένο από ξύλινο σκελετό επενδεδυμένο με πλάκες ελεφαντόδοντου με ανάγλυφες διακοσμήσεις, χριστιανικής θεματολογίας (σκηές από την Παλαιά και Καινή Διαθήκη)¹¹⁴². Στην Αίγυπτο των πρώτων χριστιανικών αιώνων (μέσα 4^{ου}-6^{ου} αι.) γινόταν μεγάλη χρήση κιβωτίων με οστέινη επένδυση¹¹⁴³, που προορίζονταν για τις λιγότερο εύπορες τάξεις και μιμούσαν τα κιβώτια που επενδύονταν με πολύτιμα υλικά, κυρίως ελεφαντόδοντο. Η διακόσμηση αυτών ήταν χαμηλής καλλιτεχνικής ποιότητας και είχε λαϊκό χαρακτήρα¹¹⁴⁴. Αντίθετα, τα ξύλινα κιβώτια που χρησιμοποιούνταν στις βόρειες επαρχίες της βυζαντινής αυτοκρατορίας, κυρίως στις παραδουνάβιες επαρχίες, ήταν επενδεδυμένα με μεταλλικά ελάσματα¹¹⁴⁵. Υπήρχαν και κιβώτια με γραπτή διακόσμηση και επαργύρωση¹¹⁴⁶. Από τα οστέινα πλακίδια που διακοσμούσαν τα κιβώτια της ύστερης αρχαιότητας στην Αίγυπτο συνάγουμε ότι προτιμητέο ήταν το σχήμα της ανεστραμμένης κόλουρης πυραμίδος¹¹⁴⁷. Φαίνεται ότι αυτός ο τύπος κιβωτίου, καθιερώθηκε στο Βυζάντιο, πέρασε στη μεσαιωνική Δύση και επεβίωσε μέχρι τις μέρες μας¹¹⁴⁸.

¹¹⁴⁰ Λοβέρδου-Τσιγαρίδα 1986, 284-286.

¹¹⁴¹ Λοβέρδου-Τσιγαρίδα 1986, 282.

¹¹⁴² Corby Finney 2017, 210-211. -Η λειψανοθήκη φυλάσσεται στο Museo Civico στη Brescia Ιταλίας, είναι του 4^{ου} αι. και έχει ύψος 25 εκ., μήκος 32 εκ. και βάθος 22 εκ.

¹¹⁴³ Βλ. Ross 1979, 332-333. Κιβώτιο γαμήλιο με γλυπτές οστέινες πλάκες.

¹¹⁴⁴ Βλ. Olch-Stern, Hadjilazaro-Thimme 2007, 286. Το κιβώτιο του Qustul (Αίγυπτος, Νουβία, τάφος 14, του 4^{ου}-6^{ου} αι., Αρχαιολογικό Μουσείο Καΐρου).

¹¹⁴⁵ Λοβέρδου-Τσιγαρίδα 1986, 281.

¹¹⁴⁶ Λοβέρδου-Τσιγαρίδα 1986, 282.

¹¹⁴⁷ Ross 1979, 330-332.

¹¹⁴⁸ Βλ. υποθετική ανακατασκευή ερμαρίου από τις Κεγχρεές Κορινθίας, βασισμένη στα οστέινα ευρήματα που το κοσμούσαν, στο Olch-Stern, Hadjilazaro-Thimme 2007, 291 και 293.

2. 8. 2. 2. Ερμάρια

Ο Χρυσόστομος για όλα τα έπιπλα αποθήκευσης και φύλαξης χρησιμοποιεί τον ίδιο όρο: *κιβώτια*. Από την περιγραφή της χρήσης ορισμένων κιβωτίων όπου φυλάσσονταν βιβλία και πολύτιμα σκεύη, γίνεται φανερό ότι δεν περιγράφει κιβωτιόσχημα έπιπλα αποθήκευσης (κασέλες ή σεντούκια), αλλά διαφορετικού σχήματος έπιπλα με θύρες, ύψος και ράφια εσωτερικά, δηλαδή ερμάρια, παρόμοια με βιβλιοθήκες (εικ. 34). Οι πλούσιοι κάτοχοι βιβλίων για να επιδείξουν τον πλούτο τους τοποθετούσαν τα βιβλία σε ερμάρια.

Σε ψηφιδωτό του 5ου αι. στο Μουσολείο της Γάλλας Πλακιδίας στη Ραβέννα εικονίζεται ένα τέτοιο ερμάριο κατασκευασμένο από ξύλο, με τέσσερα πόδια, ψηλό, με ράφια πάνω στα οποία είναι τοποθετημένα τα τέσσερα Ευαγγέλια όπου τα ονόματα των τεσσάρων Ευαγγελιστών είναι ευανάγνωστα. Επίσης διακρίνονται οι κορδέλες με τις οποίες έδεναν τα βιβλία, ακριβώς όπως μας πληροφορεί ο Χρυσόστομος: *Καὶ οὗτοι δὲ τοῖς οὐκ ἔχουσιν ὁμοίως διάκεινται, δήσαντες αὐτὰ καὶ ἀποθέμενοι διαπαντὸς ἐν κιβωτίοις· καὶ ἡ πᾶσα αὐτοῖς σπουδὴ περὶ τῶν ὑμένων λεπτότητα, καὶ τὸ τῶν γραμμάτων κάλλος, οὐ περὶ τὴν ἀνάγνωσιν. Οὐδὲ γὰρ ὑπὲρ ὠφελείας καὶ κέρδους τὴν κτῆσιν αὐτῶν πεποιήνται, ἀλλὰ πλούτου καὶ φιλοτιμίας ἐπίδειξιν ποιούμενοι, περὶ ταῦτα ἐσπουδάκασιν· τοσαύτη τῆς κενοδοξίας ἢ ὑπερβολῆ. Οὐδενὸς γὰρ ἀκούω φιλοτιμουμένου, ὅτι οἶδε τὰ ἐγκείμενα, ἀλλ' ὅτι χρυσοῖς ἔχει γράμμασιν ἐγγεγραμμένον. Καὶ τί τὸ κέρδος; εἶπέ μοι¹¹⁴⁹*. Το έπιπλο κλείνει με δύο ξύλινες πόρτες και έχει αετωματική απόληξη. Ο ίδιος τύπος επίπλου απεικονίζεται και στο σαξωνικό εικονογραφημένο χειρόγραφο (εικ. 34) του 7ου αι. Codex Amiatinus (fol. 5r), που είναι μεταγενέστερο αντίγραφο του χαμένου Codex Grandior του 6ου αι.¹¹⁵⁰.

Έναν παρόμοιο τύπο κιβωτίου-ερμαρίου χρησιμοποιούσαν και για τα πολύτιμα σκεύη, ειδικά για τα αργυρά ή αυτά που κατασκευάζονταν από ασήμι και χρυσό ώστε να είναι τακτοποιημένα, να μην φθείρονται όταν έρχονταν σε επαφή μεταξύ τους και να μην «μαυρίζουν» ή τουλάχιστον να επιβραδύνεται η αλλοίωση της λάμψης του αργύρου. Ο Χρυσόστομος μας αναφέρει ότι έδειχναν τόση φροντίδα για τα πολύτιμα σκεύη, ώστε αντί *ναοῦ*, όπου οι αρχαίοι Έλληνες τοποθετούσαν τα *ξόανα*, έβαζαν τα σκεύη σε κιβώτιο με θύρες και μοχλούς, συνεπώς αναφέρεται σε

¹¹⁴⁹ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 32 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 187.

¹¹⁵⁰ Weitzmann 1977, πίν. 48.

ένα ερμάρι με πόρτες και κλειδαριές, απαραίτητο έπιπλο για να τα προστατεύουν: *Καὶ ἄλλως δέ, ὡσπερ τὸ ζόανον περιέπει ὁ Ἕλληνας οὕτω σὺ τὸ χρυσίον θύραις πιστεύεις καὶ μοχλοῖς, ἀντὶ ναοῦ τὸ κιβώτιον κατασκευάζων καὶ ἐναποτιθέμενος σκεύεσιν ἀργυροῖς*¹¹⁵¹.

Εἶναι γνωστό ὅτι κατὰ τὴν ἀρχαιότητα υπήρχαν έπιπλα με ράφια ἀλλὰ χωρὶς πόρτες, που ονομάζονταν κυλικεία καὶ χρησιμοποιούνταν για τὴν ἐναπόθεση κυλικῶν καὶ ἄλλων ἀπαραιτήτων κεραμικῶν σκευῶν για ἓνα συμπόσιο¹¹⁵² (εἰκ. 36). Στὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο, ἀντίθετα, τὰ κεραμικὰ σκευῆ ἦταν φθηνά, ὁπότε δὲν χρειάζονταν προφύλαξη με πόρτες, ἐνῶ τὰ πολύτιμα μεταλλικὰ σκευῆ που χρησιμοποιούνταν στα συμπόσια θα ἦταν περισσότερο προστατευμένα σε ἓνα έπιπλο με πόρτες που θα κλείδωναν¹¹⁵³.

Πρὸς τὸ τέλος τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου, τὸν 7ο αἰ., στο τρικλίνιο τοῦ Οἴκου τῶν Χαλκῶν (House of the Bronzes) στὶς Σάρδεις, στὸν ἓναν τοῖχο υπήρχε ερμάρι ὅπου τοποθετοῦσαν υάλινα ἀγγεῖα¹¹⁵⁴ που χρησιμοποιούντο στα γεύματα, ὁπότε, ἀφοῦ προστάτευαν τὰ υάλινα σκευῆ, τὰ ὁποῖα δὲν ἦταν τόσο δαπανηρὰ καὶ πολυτελῆ, τὸ ἴδιο συνήθιζαν να πράττουν καὶ για τὰ μεταλλικὰ πολυτελῆ σκευῆ. Εἶναι βέβαιον ὅτι τὰ ἀποθήκευαν σε ερμάρια που κλείδωναν, ὅπως φαίνεται σε μια νωπογραφία τῆς Οἰκίας τῶν Vettii στὴν Πομπηία, ὅπου εἰκονίζεται ερμάρι παρόμοιο με τὸ προαναφερθέν για βιβλία, δηλαδὴ με ἀέτωμα στο πάνω μέρος καὶ δύο ξύλινες πόρτες ἀνοιχτές, οἱ ὁποῖες ἐπιτρέπουν να βλέπουμε τὰ ἐντὸς αὐτοῦ ἀποθηκευμένα μικρὰ ἀντικείμενα, σκευῆ καὶ ἀγαλματίδια¹¹⁵⁵ (εἰκ. 35).

Συνεπῶς με τὸν ὅρο κιβώτια ὁ Χρυσόστομος χαρακτηρίζει γενικὰ τὰ έπιπλα ἀποθήκευσης καὶ φύλαξης τὰ ὁποῖα ἔχουν διαφορετικὰ σχήματα καὶ χρήσεις: κασέλες ἢ σεντούκια παραλληλεπίδα καὶ ερμάρια ἢ βιβλιοθήκες με θύρες καὶ ράφια.

¹¹⁵¹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 65 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 364.

¹¹⁵² Βλ. Ζωγραφικὴ ἀπεικόνιση κυλικείου ἀπὸ τὴ ζωοφόρο τοῦ μακεδονικοῦ τάφου τοῦ Αγίου Ἀθανασίου (4^{ος} αἰ. π.Χ.), στο Ἀνδριανού 2009, 53.

¹¹⁵³ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 65 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 364.

¹¹⁵⁴ Hanfmann 1960, 24. –Για τὰ ερμάρια (armarium) στὸν ρωμαϊκὸ οἶκο, βλ. Ulrich 2007, 226-229.

¹¹⁵⁵ Richter 1966, εἰκ. 340.

Συμπέρασμα

Ο Χρυσόστομος, υπέρμαχος του λιτού βίου, επανειλημμένως ψέγει την υπέρμετρη πολυτέλεια της επίπλωσης των αριστοκρατικών οικιών, που εξυπηρετούσε την ματαιοδοξία και την τάση των ιδιοκτητών του οίκου προς επίδειξη. Οι γλαφυρές περιγραφές του Χρυσοστόμου που φωτίζουν κυρίως τη χρήση των επίπλων προσφέρουν μοναδικές πληροφορίες που συμπληρώνουν το κενό των αρχαιολογικών ευρημάτων. Τα έπιπλα συσχετίζονται με το φύλο, τη θέση και τον τρόπο ζωής των κατόχων τους και ευρύτερα με τη λειτουργία του πρωτοβυζαντινού οίκου.

Η επίπλωση των λαμπρών οίκων ήταν επιμελημένη, αποτελούμενη από πολλά είδη επίπλων: κλίνες, στιβάδες, κλινίδια, τραπέζια, βάθρα, θρόνους, υποπόδια, καθέδρες, σκαμνιά, δίφρους, σκίμποδες και κιβώτια. Αντίθετα ήταν λιτή για τους φτωχούς και τους μοναχούς. Τα έπιπλα των αριστοκρατικών οίκων ήταν μετάλλινα ή ξύλινα με γλυπτές διακοσμήσεις που γίνονταν στον τόρνο. Η επαργύρωση, η επιχρύσωση καθώς και ο εξωραϊσμός με μεταλλικά ελάσματα, οστέινα κοσμήματα ή από ελεφαντόδοντο και πολύτιμους ή ημιπολύτιμους λίθους ήταν συνήθης διακοσμητική τεχνική για την κατασκευή πολυτελών επίπλων.

Το πλήθος των αναφορών του Χρυσοστόμου στις χάλκινες, επάργυρες, αργυρένδετες, αργυρές, ελεφάντινες, χρυσόπαστες και διάχρυσες κλίνες μαρτυρεί ότι χρησιμοποιούνταν ως έπιπλα ύπνου (στιβάδες ανάπαυσης) και ως ανάκλιτρα στις αίθουσες συμποσίου (στιβάδες τρυφής). Οι μετάλλινες κλίνες ύπνου τοποθετούνταν σε επίσης μετάλλινα βάθρα, αποτελώντας πολυτελή σύνολα επίπλωσης. Οι κλίνες από ξύλο ήταν επιβλητικά και σύνθετα έπιπλα, με κεφαλάρια ενωμένα με την πλάτη, προσαρμοσμένες σε βάθρα που ήταν συνενωμένα με κλίμακες για την ανάβαση σε αυτές. Η κλίνη του ύπνου και η πολυτελής στρωμή της ήταν πολύ σημαντική για την κυρία και την κόρη του οίκου και συνδεδεμένη με τον επιδεικτικό και αβροδίαιτο βίο.

Στα ανάκλιτρα των συμποσίων, *στιβάδια*, με την απαλή στρωμή και τα πολυτελή καλύμματα επικρατεί το ημικυκλικό σχήμα και πάνω σε αυτά ξάπλωναν οι συμποσιαστές. Η πολυτέλεια των κλινών παραπέμπει στον τρυφηλό και προκλητικό βίο που σχετίζεται με τις ελληνορωμαϊκές συνήθειες και την ειδωλολατρία. Η μαρτυρία του Χρυσοστόμου ότι οι φτωχοί και οι μοναχοί-ερημίτες έτρωγαν καθιστοί, ενώ οι πλούσιοι *ανακεκλιμένοι*, είναι μοναδική. Επισημαίνει ότι η άρχουσα

τάξη εξακολουθούσε να διατηρεί την ελληνορωμαϊκή συνήθεια της ανάκλισης στα γεύματα. Επί πλέον μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η εγκατάλειψη αυτής της συνήθειας από τον 7^ο-8^ο αι. οφειλόταν στην επίδραση του χριστιανισμού και στην παρακμή της άρχουσας τάξης και όχι αποκλειστικά σε ήθη που εισήγαγαν οι επιδρομείς βάρβαροι.

Η χρήση των κλινιδίων ήταν διαφορετική από αυτή των κλινών. Τα κλινίδια ή κράββατοι χρησιμοποιούνταν ως φορεία ή κρεβάτια των ασθενών. Κλινίδιο επίσης ονομαζόταν το μικρό κρεβάτι ή η κούνια για το μωρό. Οι κλίνες των πτωχών και όσων ζούσαν ασκητική ζωή ήταν απλές ξύλινες κατασκευές, ενώ μαρτυρείται από τον Χρυσόστομο και η χρήση στιβάδων, στρωμάτων γεμισμένων με ξερά χόρτα, ως πρακτική και φθηνή λύση για την κατασκευή προχείρων κλινών.

Τα τραπέζια εκτός από έπιπλα σερβιρίσματος χρησιμοποιούνταν επίσης ως τραπέζια κοπής, παράθεσης φαγητού, τοποθέτησης αντικειμένων και ως βοηθητικά έπιπλα (παρατραπέζια). Οι τράπεζες των συμποσίων ήταν συνηθέστερα σιγμοειδείς, αλλά επεβίωναν και παραλληλόγραμμες, τετράγωνες και κυκλικές με ένα, τρία, ή τέσσερα πόδια και ακριβά υλικά κατασκευής: ξύλο, άργυρο, χρυσό, μάρμαρο, αλάβαστρο και με κοσμήματα από ελεφαντόδοντο. Η επιφάνεια των τραπεζών διεκοσμήτο με πολυτελή επιβλήματα. Οι ομιλίες του Χρυσοστόμου με έντονα συμβουλευτικό χαρακτήρα και αλληγορικές εικόνες στηλιτεύουν συστηματικά και επανειλημμένα τις αναδυόμενες εικόνες πλούτου, γλιδής και τρυφηλού βίου στα συμπόσια που χαρακτηρίζονται ως συβαριτικά. Με την επίδραση του χριστιανισμού εγκαταλείπεται ο αρχαίος τρόπος εστίασης και χριστιανικά στοιχεία εισάγονται στις συνήθειες του φαγητού: προσεύχονται πριν και μετά από την ολοκλήρωση του γεύματος και ψάλλουν ύμνους. Η μεγάλη αλλαγή που συντελείται σταδιακά είναι η εγκατάλειψη του αρχαίου τρόπου εστίασης και η χρήση καθεδρών στο τραπέζι, κατά μίμηση του παραδείγματος αγίων ανδρών. Η λεπτομερής περιγραφή από τον Χρυσόστομο των αρίστων, των δείπνων και των συμποσίων που αποτελούσαν το κέντρο της θρησκευτικής, κοινωνικής και οικογενειακής ζωής συνεισφέρει στη δημιουργία μιας ολοκληρωμένης εικόνας του τρόπου ζωής του πρωτοβυζαντινού ανθρώπου.

Τα έπιπλα των αριστοκρατικών οίκων ήταν πολλά και η χρήση τους ποικίλη. Διάσπαρτα στις ομιλίες του Χρυσοστόμου παρουσιάζονται τα έπιπλα που εξυπηρετούσαν όλες τις ανάγκες των ιδιοκτητών, εκτός της κατάκλισης και της εστίασης. Τα βάθρα ή υπόβαθρα ήταν πάγκοι και χρησιμοποιούνταν ως βάση για τις

κλίνες, τις στιβάδες του συμποσίου ή για τις καρέκλες της τραπεζαρίας. Συνήθως ήταν ξύλινα και διακοσμημένα με ελεφαντόδοντο ή αργυρά. Ενίοτε επικαλύπτονταν με τάπητες. Ως έπιπλα καθίσματος χαρακτηρίζονται ο θρόνος και οι *καθέδραι*. Ο θρόνος είχε ερεισίνωτο (ψηλή πλάτη), ερεισίχειρα (πλαϊνά μπράτσα) και χρησιμοποιείτο από την κυρία και τον κύριο, δηλώνοντας την εξέχουσα θέση τους μέσα στον οίκο. Οι καθέδρες έφεραν ερεισίνωτο και χρησιμοποιούνταν ως καρέκλες. Τα υποπόδια συνόδευαν τους θρόνους, τις καθέδρες και τις κλίνες ως βοηθητικά σκαμνάκια ξεκούρασης των κάτω άκρων. Οι σκάμνοι ήταν καθίσματα απλά και χαμηλά χωρίς πλάτη, φτιαγμένα από ξύλο συκαμινέας, ενώ οι δίφροι πολυτελέστεροι των σκάμων ήταν πρακτικά έπιπλα καθίσματος χωρίς πλάτη, με σταθερά τα τέσσερα πόδια ή ανοιγοκλειόμενα. Οι σκίμποδες, έπιπλα επιμήκη, χωρίς πλάτη χρησιμοποιούνταν είτε ως καθίσματα, είτε ως έπιπλα ύπνου παρόμοια με τα σημερινά ντιβάνια.

Η επιμονή του Χρυσοστόμου να συμβουλεύει τους ακροατές των ομιλιών του να ασκούν τη φιλανθρωπία και την ελεημοσύνη και να μην συσσωρεύουν υλικά αγαθά σε κιβώτια, μας πληροφορεί ότι τα κιβώτια (κασέλες) στις πλούσιες οικίες ήταν πολυάριθμα, για να καλύπτουν όλες τις ανάγκες αποθήκευσης και φύλαξης των πολύτιμων αγαθών που κατείχαν οι πλούσιοι ιδιοκτήτες: πολυτελή ιμάτια, μύρα, χρυσά και ασημένια κοσμήματα, μαργαριτάρια και χρήματα. Για να προστατεύσουν το πολύτιμο περιεχόμενό τους, τα ασφάλιζαν με κλειδαριές. Η επιφάνειά τους διακοσμήτο με γλυπτές διακοσμήσεις μεταλλικά ελάσματα και κοσμήματα οστέινα ή από ελεφαντόδοντο για μεγαλύτερη πολυτέλεια. Οι λεπτομερείς περιγραφές του Χρυσοστόμου του πολύτιμου περιεχομένου των κιβωτίων συσχετίστηκαν με απεικονίσεις σε τοιχογραφίες, ψηφιδωτά και εικονογραφημένα χειρόγραφα και οδήγησαν στο συμπέρασμα της ύπαρξης ερμαρίων στην εποχή του. Ήταν έπιπλα με ύψος, με αετωματική απόληξη και είχαν αρκετά ράφια και πόρτες που κλείδωναν για να φυλάσσονται βιβλία και πολύτιμα σκεύη, παρόμοια με τις σημερινές βιβλιοθήκες.

Η πολυπλοκότητα του βίου των μελών της ανώτερης τάξης εκφράζεται με την πολυτελή εσωτερική διακόσμηση του αριστοκρατικού οίκου η οποία συμπληρώνεται από την επιμελημένη και βαρύτιμη επίπλωση των χώρων του. Τα έπιπλα αποτελούσαν πρωτίστως αντικείμενα επίδειξης του πλούτου και της κοινωνικής θέσης του κατόχου τους και δευτερευόντως αντιμετωπίζονται ως χρηστικά. Η λιτότητα και χρηστικότητα των επίπλων προβάλλεται έντονα και επίμονα από τον

Χρυσόστομο, διότι ο αριστοκρατικός οίκος ήταν πολυτελώς διακοσμημένος, σε αντίθεση με τη χριστιανική ηθική.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΤΑ ΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΥ

3. 1. Εισαγωγή

Πληροφορίες περί του σχήματος, των υλικών κατασκευής και της χρήσεως των σκευών στην πρωτοβυζαντινή περίοδο δίνουν τα ανασκαφικά ευρήματα, οι εικονιστικές παραστάσεις (4^{ος} -7^{ος} αι.) στις οποίες εικονίζονται σκεύη και η μελέτη κειμένων. Στην Πατερική Γραμματεία και ειδικότερα στα έργα του Ιωάννη του Χρυσοστόμου επικρατεί ο ψόγος για τη γενικευμένη χρήση πολυτελών σκευών με πλούσια διακόσμηση που κατείχαν σε μεγάλους αριθμούς οι πλούσιοι χριστιανοί.

Η μελέτη των ανασκαφικών ευρημάτων έχει δείξει πως τα επιτραπέζια σκεύη της πρωτοβυζαντινής περιόδου σε γενικές γραμμές αποτελούν συνέχεια κι εξέλιξη των ρωμαϊκών¹¹⁵⁶. Έχουν στην πλειονότητά τους την μορφή ρηχού ή αβαθούς πινακίου ή κούπας και το μέγεθός τους είναι γενικά μεγάλο, στοιχεία που υποδεικνύουν ότι χρησίμευαν για την παράθεση ως επί το πλείστον στεγνού κι όχι ιδιαίτερα υδαρούς φαγητού. Αντίθετα οι πιο μικρές και βαθιές κούπες, χρησίμευαν για πόση νερού ή κρασιού, όπως και τα ποτήρια. Όλα αυτά τα σκεύη ήταν κυρίως πήλινα, πολύ λιγότερα μετάλλινα και άλλα υάλινα σε μια περίοδο που η παραγωγή και εμπορία υάλινων σκευών συνεχίζει να ανθεί¹¹⁵⁷.

Με την πόση σχετίζονταν επίσης κλειστά αγγεία με την μορφή κανατιών αλλά και μεγαλύτερα σκεύη που είχαν την μορφή αμφορέων ή πιθαριών, τα οποία απεικονίζονται συχνά να στέκονται σε μια άκρη σε σκηνές συμποσίων, σε μικρογραφίες και ψηφιδωτά. Περιείχαν νερό για να αραιώνουν τον οίνο διότι η ανάμειξη γινόταν επί τόπου σύμφωνα με τις απαιτήσεις των συμμετεχόντων στο συμπόσιο ή με το πόσο δυνατό ή αραιωμένο ήθελαν το κρασί τους. Προορισμένα για τέτοια χρήση ήταν τα μεγάλα μετάλλινα αγγεία. Από τα μεγάλα αυτά αγγεία

¹¹⁵⁶ Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2005, 117-118.

¹¹⁵⁷ Isings 1957, 112-163. –Η υαλουργία ήταν μία από τις τέχνες που αναφέρει ο Χρυσόστομος στις ομιλίες του. –Βλ. Ίω. Χρ., Όμιλία περί τῆς τῶν νεκρῶν ἀναστάσεως, PG 50, 429: *Τὴν γοῦν χρυσῆτιν γῆν λαμβάνουσιν οἱ περὶ ταῦτα ἔμπειροι, καὶ τῷ χωνευτηρίῳ παραδιδόντες χρυσίον ἐργάζονται, καὶ ἄμμον καὶ ἐτέραν ὕλην ἀναμιγνόντες, ὕελον καθαρὸν ἐποίησαν.*

αντλούσαν το νερό με κουτάλες για να το ανακατέψουν με τον οίνο που περιείχαν μικρότερες κανάτες από μέταλλο, γυαλί ή πηλό¹¹⁵⁸.

Τα σκεύη¹¹⁵⁹ που χρησιμοποιούνταν κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, ήταν πολλά και εξειδικευμένα, συνεχίζοντας την μακραίωνη παράδοση αρχαιοτέρων εποχών. Στην πρωτοβυζαντινή περίοδο χρησιμοποιούσαν αρκετούς τύπους κεραμικών αγγείων, πολλοί εκ των οποίων ήταν σε χρήση στην αρχαία Ελλάδα και στη ρωμαϊκή περίοδο για το μαγείρεμα, την παράθεση και κατανάλωση τροφών, τη μεταφορά υγρών και στερεών υλικών, την αποθήκευση. Τα κεραμικά αγγεία σαφώς διαφοροποιούνταν από τα πολυτελή μεταλλικά αγγεία πόσης, βρώσης και προσωπικής φροντίδας.

Τα πολυτελή σκεύη ήταν κατασκευασμένα από χρυσό¹¹⁶⁰, άργυρο, χαλκό, σίδηρο, ελεφαντόδοντο, γυαλί, ημιπολύτιμους λίθους ή από διαφορετικά πολύτιμα υλικά συνδυασμένα μεταξύ τους, π.χ. ασήμι με χρυσό, ή γυαλί με ασήμι κ.ο.κ. Τα σκεύη από ξύλο, πηλό και γυαλί¹¹⁶¹ χρησιμοποιούνταν από τις φτωχότερες κοινωνικές τάξεις την εποχή του Χρυσοστόμου¹¹⁶², όπως συνέβαινε και κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, σύμφωνα με ένα σχόλιο του Κέλσου σχετικά με την οικοσκευή (*instrumentum*), όπου εξηγεί ότι παλαιότερα οι Ρωμαίοι χρησιμοποιούσαν πήλινα,

¹¹⁵⁸ Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2005, 117-118.

¹¹⁵⁹ Ίω. Χρ., Όμ. 2 έρμηνεία εις τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν, PG 63, 26.

¹¹⁶⁰ Ίω. Χρ., Όμ. 83 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 750: *Καθάπερ γὰρ ὁ ἐν σκότῳ, κὰν χρυσοῦν ἴδῃ σκεῦος, κὰν λίθον τίμιον, κὰν ἀλουργὰ ἱμάτια, οὐδὲν εἶναι νομίζει.*

¹¹⁶¹ Ίω. Χρ., Όμ. 17 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 142: *Ποίων ἀνθρωπίνων; φησίν. Οὐχ ὄρας τοὺς κεραμέας, πῶς τὸ διακλασθὲν καὶ γενόμενον ἄμορφον διαπλάττουσι σκεῦος; τοὺς τὴν μεταλλικὴν χωνεύοντας γῆν, πῶς τὴν γῆν χρυσίον ἀποφαίνουσι, καὶ σίδηρον καὶ χαλκόν; πάλιν ἑτέρους τοὺς τὴν ὕελον ἐργαζομένους, πῶς τὴν ἄμμον εἰς ἐν σῶμα συνεχῆ καὶ διαυγῆ μετασκευάζουσι;* -Όμ. 7 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολήν πρώτην, PG 62, 538: *ὅτι μυρίοι κομπάσαντες ἐν αὐτῷ, τέφρα ἐγένοντο καὶ κόνις, ὅτι καὶ νῦν δίκην τίνουσι τὴν ἐσχάτην, τῶν ἐν ὄστράκῳ καὶ ἕλω διαιτηθέντων πολλῶ τυγχάνοντες πτωχότεροι, τῶν ἐν κοπρία πολλάκις οἱ ἐπὶ τῶν κλινῶν τῶν ἐλεφαντίνων ἀπορότεροι.*

¹¹⁶² Ίω. Χρ., Όμ. 83 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 750: *Ἄλλ' ὃ τῶν ἀνοήτων ἀνθρώπων, οἱ καὶ καταρῶνται τοῖς πένησι, καὶ φασι καταισχύνεσθαι καὶ οἰκίας καὶ βίον ὑπὸ πενίας· πάντα φύροντες! Τί γὰρ ἐστὶν αἰσχύνῃ οἰκίας; εἶπέ μοι. Οὐκ ἔχει κλίνην ἐξ ἐλέφαντος, οὐδὲ ἀργυρᾶ σκεῦη, ἀλλ' ἐξ ὄστράκου πάντα καὶ ξύλων. Τοῦτο μὲν οὖν μεγίστη δόξα οἰκίας καὶ περιφάνεια.*

ξύλινα, γυάλινα και χάλκινα σκεύη, ενώ στη εποχή του, χρησιμοποιούσαν πολυτελή σκεύη από ασήμι, χρυσό και πολύτιμα κοσμήματα¹¹⁶³.

Τα καινούρια σκεύη τα φρόντιζαν και τα αγαπούσαν ιδιαίτερω, ενώ τα μεταχειρισμένα που ελάμβαναν από άλλους, δεν τα έβλεπαν με την ίδια διάθεση και πολλές φορές τα μετασκεύαζαν¹¹⁶⁴. Γενικότερα φρόντιζαν τα σκεύη και διαχώριζαν πλήρως τις χρήσεις τους, έτσι π.χ. στα αγγεία που προορίζονταν για τον οίνο ποτέ δεν αποθήκευαν ξύδι¹¹⁶⁵.

3. 2. Μαγειρικά σκεύη

3. 2. 1. Λέβης

Ενώ ο Χρυσόστομος αναφέρει το λέβητα μεταξύ των άλλων αγγείων που χρησιμοποιούνται στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, δεν μας πληροφορεί ποιο ήταν το σχήμα του, παρά μόνο τα υλικά από τα οποία κατασκευαζόταν και ποιες ήταν οι χρήσεις του. Έτσι, είναι επιβεβλημένο να ανατρέξουμε στα αρχαία ελληνικά αγγεία, ώστε να συγκρίνουμε τους αρχαίους λέβητες με αυτούς της πρωτοβυζαντινής περιόδου.

Πολύτιμες πληροφορίες για το λέβητα λαμβάνουμε αν ανατρέξουμε στην αρχαία ελληνική γραμματεία και ειδικά στον Αθήναιο. Ο λέβης ήταν ένα μεγάλο

¹¹⁶³ Corpus Juris Civilis I. 2, Th. Mommsen (εκδ.), *Digesta*, Βερολίνο 1892, (ανατύπωση Δουβλίνο-Ζυρίχη 1973), XXXIII, 10, 7, 1.

¹¹⁶⁴ 'Ιω. Χρ., Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὴν αὐτὴν περὶ μονανδρίας, PG 48, 617· Sur le mariage unique, SC 138, chap. 5 (li.342-368), 5, 350-362, σελ.190: *Τοῦτο καὶ ἐπὶ ἱματίων ἴδοι τις ἂν συμβαῖνον ἡμῖν· οὐ γὰρ ὁμοίως διακεῖμεθα πρὸς τὰ παρ' ἐτέρων χρησθέντα καὶ τὰ παρ' οὐδενός. Τοῦτο καὶ ἐπὶ οἰκίας καὶ ἐπὶ σκευῶν· καὶ γὰρ οἰκίαν τὴν παρ' ἐτέρου δοθεῖσαν ἡμῖν οὐχ ὁμοίως ἐκείνη φιλοῦμεν ἢν αὐτοὶ κατεσκευάσαμεν· καὶ τῶν σκευῶν τὰ μὲν ἄρτι γενόμενα καὶ πρότην παρ' ἡμῖν χρεῖαν δεζόμενα ἐν πολλῇ τῇ φειδοῖ φυλάττομεν καὶ σπουδῇ, τὰ δὲ ἐξ ἐτέρων ἐλθόντα εἰς ἡμᾶς οὐ σφόδρα προσιέμεθα, ἀλλ' οὕτως ἀποστρεφόμεθα, ὡς καὶ ἀνασκευάσαι πολλάκις αὐτά. Εἰ δὲ ἐπὶ οἰκίας καὶ ἱματίων καὶ σκευῶν τοῦτο ἡμῖν συμβαίνει τὸ πάθος, ἐννόησον ἐπὶ τῆς γυναικός, οὗ τιμιώτερον ἀνδράσιν οὐδέν, πῶς αὐτὸ μετὰ σφοδρότητος ἐμπίπτειν εἰκός.*

¹¹⁶⁵ 'Ιω. Χρ., Εἰς τὴν Χαναναίαν καὶ εἰς τὸν Φαραῶ, PG 59, 663: *Καὶ οὐκ ἐπειδὴ πρόκειται σοι σκεῦη ἐν τῇ οἰκίᾳ, ἀδιαφόρως πᾶσι κέχρησαι, ἀλλ' οἶδας ποῖον μὲν ἀργεῖον δέχεται οἶνον, ποῖον δὲ ἀργεῖον δέχεται ὄζος.*

ανοιχτό βαθύ αγγείο με σώμα κυλινδρικό και με κάθετα τοιχώματα με χαμηλό στόμιο, συνήθως χωρίς λαβές και χωρίς βάση για να στηρίζεται πάνω σε ένα ψηλό, περίτεχνα διαρθρωμένο στήριγμα, το υπόστατον. Κατασκευαζόταν κυρίως από μέταλλο και λιγότερο συχνά από πηλό. Πολύ πιο δημοφιλείς ήταν οι χάλκινοι λέβητες με συμφυή τριποδική βάση, οι οποίοι έχουν βρεθεί στα μεγάλα πανελλήνια ιερά¹¹⁶⁶. Ακόμη μνημονεύεται ένας λέβης *ἄπυρος*, που ίσως σημαίνει είτε ότι το συγκεκριμένο αγγείο δεν τοποθετείτο στη φωτιά, είτε ότι το αγγείο ήταν ακόμη αχρησιμοποίητο.

Ο λέβης χρησιμοποιείται για το πλύσιμο σε αρκετές περιπτώσεις. Στην Οδύσεια μια υπηρέτρια έχυσε νερό μέσα σε ασημένιο λέβητα, για να πλύνουν τα χέρια τους ο Τηλέμαχος και η Αθηνά πριν από το φαγητό, επιπροσθέτως δε, για το πλύσιμο των χεριών χρησιμοποιήθηκε το αγγείο κατά τη διάρκεια θυσίας προς την Αθηνά. Σε άλλο σημείο η γηραιά τροφός Ευρύκλεια πλένει τα πόδια του Οδυσσέα σε έναν λέβητα. Χαλκήλατοι λέβητες δίδονταν ως βραβεία και διακρίνονταν σε δύο είδη: στον *ἐμπυριβήτη* ή *λοετροχόο λέβητα* και τον *ἄπυρον λέβητα*¹¹⁶⁷. Ο πρώτος τοποθετείτο προφανώς πάνω σε ένα τριποδικό στήριγμα στη φωτιά για το ζέσταμα του νερού, ενώ ο δεύτερος χρησίμευε για την κράση του οίνου. Στην Ιλιάδα ο Αγαμέμνων στην προσπάθειά του να καλοπιάνει τον Αχιλλέα του προσφέρει ανάμεσα σε διάφορα άλλα δώρα επτά τρίποδες άπυρους και είκοσι λέβητες. Το παραπάνω χωρίο αναφέρει και ο Αθήναιος σχολιάζοντας ότι οι άπυροι τρίποδες λέβητες χρησιμοποιούνταν ως μαγειρικά σκεύη, ενώ οι πήλινοι ως κρατήρες. Στο αυτό συμπέρασμα καταλήγουν και οι Richter και Milne, ότι οι μεταλλικοί λέβητες χρησιμοποιούνταν ως μαγειρικά σκεύη¹¹⁶⁸, ενώ οι πήλινοι ως κρατήρες.

Οι λέβητες κατά την αρχαιότητα (7^{ος} αι. π.Χ. κ. εξ.) προσφέρονταν ως δώρα σε γάμους και είναι γνωστοί στη βιβλιογραφία ως *Γαμικοί λέβητες*. Έχουν προταθεί διάφορες ερμηνείες για τη χρήση τους, βασισμένες κυρίως στις εικονογραφίες λεβήτων σε αγγεία. Η μαρτυρία του Χρυσόστομου ότι οι λέβητες χρησίμευαν στην παρασκευή μύρου εντός του οίκου και η σύνδεσή τους με τα αλάβαστρα είναι μοναδική, διότι δίδει απάντηση στο κενό της ερμηνείας της χρήσης των γαμικών λεβήτων. Η παρασκευή μύρου ήταν αποκλειστικά γυναικεία εργασία που την

¹¹⁶⁶ Τσονάκα 2008, 200-202.

¹¹⁶⁷ Βλ. Colace, Mondio 2005, LVG, V, λ. ἐμπυριβήτης, 94-98. - Αθήναιος, Δειπνοσοφισταί, 2, 6.

¹¹⁶⁸ Richter, Milne 1935, 10.

ανέθετε η οικοδέσποινα στις δούλες του οίκου, συνεπώς οι λέβητες σχετιζόνταν με την κυρία του οίκου¹¹⁶⁹.

Ο Χρυσόστομος μας δίδει λίγες πληροφορίες για τους λέβητες, που μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι χρησιμοποιείτο ως αγγείο για βράσιμο ύδατος, *λέβητι ζέοντι*¹¹⁷⁰, ή για μαγείρεμα, συνδέοντάς τους με τα τηγάνια τα οποία τοποθετούνταν πάνω στη φωτιά: *καὶ πῦρ καὶ τήγανα καὶ λέβητας ὑποκαιομένους παρασκευάζοντα καὶ πάντα ποιοῦντα*¹¹⁷¹. Επίσης αναφέρει τον πυθμένα του λέβητος μαζί με τον πυθμένα της χύτρας συσχετίζοντάς τα με τη φωτιά¹¹⁷². Οι λέβητες ως αγγεία μαγειρέματος, όπως και οι χύτρες, κατασκευάζονταν σε χαλκουργό, άρα ήταν χάλκινοι¹¹⁷³, πρακτική που διατηρήθηκε για όλα τα μεταλλικά μαγειρικά σκεύη, έως τις αρχές του 20^{ου} αι. Ενδεικτικά παραδείγματα είναι οι τρεις λέβητες από κράμα χαλκού (4^{ου} αι.) και άλλα μαγειρικά σκεύη που ανασκάφηκαν στην Ελευθέρνα της Κρήτης¹¹⁷⁴. Μεταλλικοί λέβητες οι οποίοι τοποθετούνταν πάνω σε φωτιά έχουν βρεθεί στην Ολυμπία, και στη Σκυθόπολη (Beth-Shean) στο Ισραήλ, ενώ παρόμοια αγγεία ευρέθησαν στις Σάρδεις και στη Νουβία (Ballana και Qustul)¹¹⁷⁵.

Σύμφωνα με τον Χρυσόστομο, οι λέβητες μπορούσαν επίσης να χρησιμοποιηθούν ως δοχεία παρασκευής ή φύλαξης μεγάλης ποσότητας μύρου, *καὶ ἐπὶ τῶν μύρων τῶν πολυτελῶν, οὐκ ἔαν τὸν λέβητα χέη τις μόνον, πριν το αδειάσουν σε μικρότερα μυροδοχεία*¹¹⁷⁶. Ο ένας από τους τρεις μετάλλινους λέβητες από την

¹¹⁶⁹ Για τους γαμικούς λέβητες στην αρχαιότητα και το πρόβλημα της χρήσης τους, βλ. Κορασίδου 2005, 13-15.

¹¹⁷⁰ Ἰω. Χρ., Ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἅγιον μάρτυρα Βαρλαάμ, PG 50, 681. -Ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἅγιον μάρτυρα Βαρλαάμ, PG 50, 678: *εἰς λέβητας ἐνέβαλε τοῦ πυρὸς σφοδρότερον ζέοντας*. -Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὴν δευτέραν ἡμέραν τῆς κοσμοποιίας, PG 56, 442: *ἐὰν ἐπιθῆς λέβητα ἐπάνω πυρὸς, ἐὰν μὲν ὕδωρ ἐπάνωθεν ἦ, ἀντέχει πρὸς τὸ πῦρ*.

¹¹⁷¹ Jean Chr. Huit catéchèses baptismales, SC 50, VII catéchèse, 18-20, 18, 6-7, σελ. 244: *καὶ πῦρ καὶ τήγανα καὶ λέβητας ὑποκαιομένους παρασκευάζοντα καὶ πάντα ποιοῦντα*.

¹¹⁷² Ἰω. Χρ., ὁμ. 12 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 90: *Εἰ γὰρ Θεὸς ἐστὶ τὸ πῦρ, ἐπινεμέσθω σου τὸ σῶμα μὴ τῷ πυθμένι τῆς χύτρας καὶ τοῦ λέβητος*.

¹¹⁷³ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 26 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 203-204: *Καὶ σοι τοίνυν χαλκεῖον ἔστω πνευματικόν, οὐχ ὥστε χύτρας οὐδὲ λέβητας, ἀλλὰ τὴν ψυχὴν κατασκευάσαι τὴν σὴν*.

¹¹⁷⁴ Brokalakis 2005, 40-43.

¹¹⁷⁵ Brokalakis 2005, 42.

¹¹⁷⁶ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 1 ὅτε πρεσβύτερος προεχειρίσθη, PG 48, 699· Première homélie (4), SC 272, 286-289 και σελ. 416. -Λόγος 2 πρὸς Στελέχιον καὶ περὶ κατανύξεως, PG 47, 412: *σε εἰκόνα παρασκευῆς*

Ελεύθερα¹¹⁷⁷ έχει μια οπή πολύ χαμηλά, λίγο πάνω από τον πυθμένα, η οποία εδύνατο να σφραγίζεται με μικρό αντικείμενο ή να αποσφραγίζεται ανάλογα με τη χρήση. Επειδή η οπή είναι καλοσχηματισμένη, δεν ερμηνεύτηκε ως ζημιά της επιφάνειας, αλλά ως ένδειξη διαφορετικής χρήσης του σκεύους. Προφανώς το σκεύος αυτό δεν είχε μαγειρική χρήση, αλλά χρησιμοποιείτο για την παρασκευή μύρου¹¹⁷⁸ εντός της οικίας ή ως σκεύος πλυσίματος των άκρων.

Ο Χρυσόστομος αναφέρει ότι οι πολυτελείς λέβητες ήταν κατασκευασμένοι από το ίδιο υλικό, τουτέστιν άργυρο, με τις κλίνες, τα υπόβαθρα, τα κεράμια (διάφορα αγγεία), τις αμίδες (ουροδοχεία), οπότε ήταν αδύνατον να χρησιμοποιούνταν στη φωτιά. Εφ' όσον οι λέβητες αναφέρονται μαζί με άλλα αγγεία προσωπικής φροντίδας, όπως τα ουροδοχεία, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι χρησιμοποιούντο για το πλύσιμο των ποδιών¹¹⁷⁹, όπως ο ασημένιος λέβης που αναφέρεται στην Οδύσσεια¹¹⁸⁰. Ήταν δείγμα φιλοξενίας το πλύσιμο των ποδιών του φιλοξενουμένου¹¹⁸¹, συνεπώς υπήρχε και το κατάλληλο σκεύος για αυτή τη χρήση. Μάλιστα προτρέπει τις οικοδέσποινες, να πλένουν οι ίδιες τα πόδια των

μύρου σε πλούσια οικία, που παραθέτει ο Ι.Χ., το μύρο μετά από όλη την επεξεργασία τοποθετείτο σε αλάβαστρα (ουροδοχεία).

¹¹⁷⁷ Βλ. Brokalakis 2005, 41, εικ. 10. Το μέταλλο αυτό σκεύος εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου (αρ. ευρ. Μ 2879).

¹¹⁷⁸ Βλ. Brokalakis 2005, 42. -Η οπή σφραγιζόταν με κάποιο αντικείμενο και όταν ήθελαν να αδειάσει το περιεχόμενο του λέβητα, αποσφράγιζαν την οπή.

¹¹⁷⁹ Ίω. Χρ., Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ ἐλεημοσύνης, PG 55, 515: *Αἱ δὲ κλῖναι αἱ ἀργυρένδετοι, αἱ χρυσόπαστοι, καὶ τὰ ὑποπόδια, καὶ οἱ λέβητες οἱ ἐντεῦθεν κατασκευασμένοι.* - Λόγος 6 περὶ εἰμαρμένης ἢ κατὰ γαστριμαργίας, PG 50, 773: *Εἰ ἐλέφαντος κλῖνη κεχρησθαι κατηγορίας ἄξιον, οἱ πολλὸν αὐταῖς περιβάλλοντες ἄργυρον, μᾶλλον δὲ ἐξ ἀργύρου μόνου χαλκεύοντες, οὐ κλῖνας, ἀλλ' ἤδη καὶ ὑπόβαθρα, καὶ λέβητας, καὶ κεράμια, καὶ ἀμίδας, ποίας ἂν τύχοιεν συγγνώμης; Τί μικρὸν ἢ μέγα εἰπεῖν εἰς τὰς εὐθύνας ἐκείνας δυνήσονται;*

¹¹⁸⁰ Οδύσσεια, τ, 385-387.

¹¹⁸¹ Ίω. Χρ., Εἰς τὸ χήρα καταλεγέσθω μὴ ἐλάττων ἐτῶν ἐξήκοντα γεγονυῖα, PG 51, 332-333: *Οὐ θεραπευνοῦσιν ἐπιτρέπειν χρὴ αὐτὴν μετὰ τύφου καθημένην τοῦ ξένου τὴν θεραπείαν, ἀλλ' αὐτοῦργον γενέσθαι, καὶ τὸν καρπὸν ἀρπάξαι, καὶ μηδενὶ παραχωρεῖν τοῦ καλοῦ τούτου θησαυροῦ. Καὶ πῶς, τοῦτο γένοιτ' ἂν, φησίν; εἰ γὰρ εὐγενὴς εἴη καὶ περιφανὴς καὶ λαμπρὰ καὶ ἐπίσημος ἐκ προγόνων. αὐτὴ τοῦ ξένου νίψει τοὺς πόδας; καὶ πῶς οὐκ αἰσχρὸν; Αἰσχρὸν μὲν οὖν τὸ μὴ νίπτειν, ἄνθρωπε. Κἂν γὰρ μυριάκις αὐτῆς τὴν εὐγένειαν ἐπάρῃς καὶ τὴν περιφάνειαν, καὶ τὴν λαμπρότητα, τῆς αὐτῆς μετέχει τῶ νιπτομένῳ φύσεως, καὶ σύνδουλός ἐστι τοῦ θεραπευομένου καὶ ὁμότιμος.* -Εἰς τὸ χήρα καταλεγέσθω μὴ ἐλάττων ἐτῶν ἐξήκοντα γεγονυῖα, PG 51, 335: *Μὴ τοίνυν ἐπαισχυνόμεθα ταῖς τῶν πενήτων θεραπείαις, μηδὲ παραιτώμεθα νίπτειν τῶν ξένων τοὺς πόδας.*

φιλοξενουμένων και να μην αναθέτουν στις υπηρέτριες αυτήν την υπηρεσία, από υπερηφάνεια και αλαζονεία.

3. 2. 2. Χύτρες

Πρόκειται για το κατεξοχήν μαγειρικό σκεύος των παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών χρόνων, συνήθως πήλινη και σπανιότερα χάλκινη¹¹⁸². Ο όρος *χύτρα* ή *κύθρα*¹¹⁸³ χρησιμοποιείτο από τους αρχαίους Έλληνες αλλά και από τον Χρυσόστομο για να χαρακτηρίσουν σκεύος για τη βράση των τροφών, το «τσουκάλι». Σε ανασκαφικές έρευνες έχουν βρεθεί πήλινα σκεύη που έχουν καμένες εξωτερικές επιφάνειες από τη φωτιά της εστίας, επάνω στην οποία τοποθετούνταν κατά το ψήσιμο της τροφής¹¹⁸⁴.

Ο Χρυσόστομος αναφέρεται σε χύτρες που κατασκευάζονταν σε *χαλκεῖον*¹¹⁸⁵, δηλαδή σε χαλκουργείο, συμβουλευοντας τους πιστούς να ασχολούνται με την ψυχή τους αντί με την παραγγελία χάλκινων μαγειρικών σκευών, συνεπώς η ανάθεση κατασκευής χάλκινης χύτρας και λέβητος σε εργαστήριο κατασκευής χάλκινων αντικειμένων δηλώνει ότι ήταν πολύτιμα μαγειρικά σκεύη που μπορούσαν να αποκτηθούν από εύπορους ιδιοκτήτες οικιών. Οι λέβητες ήταν μεγαλύτερου μεγέθους¹¹⁸⁶ διότι προορίζονταν για βράσιμο νερού¹¹⁸⁷, ενώ οι χύτρες ήταν μικρότερες¹¹⁸⁸ και χρησιμοποιούντο αποκλειστικά για μαγείρεμα. Οι χάλκινες χύτρες ήταν πιο ακριβές από τις πήλινες, λόγω της αξίας του υλικού από το οποίο ήταν κατασκευασμένες και της ανθεκτικότητάς τους στην επαναλαμβανόμενη έκθεση σε

¹¹⁸² Κωνσταντίνος 2007, 8-9. –Βλ. Ντάφη, Σκαρτσή 2015, 710.

¹¹⁸³ Κλ. Ἰω. Λόγος 2 παιδ., PG 8, 384-385. -P. Oxy., 16. 1923, *κύθρα ὄψα[ρ](ίων) ἐσφραγ(ισμένη)*.

¹¹⁸⁴ Ἰω. Χρ., Περὶ τοῦ τὰς κανονικὰς μὴ συνοικεῖν ἀνδράσιν, PG 47, 520: *Ἀλλ' ἰμάτιον πλῶναι, καὶ πῦρ ἀνακαῦσαι, καὶ χύτραν ἔψειν*; -Μπακιρτζής 2003, 33.

¹¹⁸⁵ Ἰω. Χρ., Ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, ὁμ. 26, PG 60, 203, δ', 45- 204, 2: *Καὶ σοι τοίνυν χαλκεῖον ἔστω πνευματικόν, οὐχ ὥστε χύτρας οὐδὲ λέβητας, ἀλλὰ τὴν ψυχὴν κατασκευάσαι τὴν σὴν*.

¹¹⁸⁶ Βλ. Brokalakis 2005, 40.

¹¹⁸⁷ Ἰω. Χρ., Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὴν δευτέραν ἡμέραν τῆς κοσμοποιίας., PG 56, 442: *ἐὰν ἐπιθῆς λέβητα ἐπάνω πυρός, ἐὰν μὲν ὕδωρ ἐπάνωθεν ᾗ, ἀντέχει πρὸς τὸ πῦρ*.

¹¹⁸⁸ Για τις διαστάσεις των μαγειρικών σκευών (4^{ος}- 5^{ος} αι.), βλ. Ntafi 2017, 476: Ὑψ.7,2 / διάμ.χείλ. περ. 24.

φωτιά. Αντίθετα οι πήλινες ράγιζαν και ήταν ακατάλληλες μετά από αρκετά ψησίματα, συνεπώς ήταν συνηθισμένες και φθηνές και προοριζόνταν για τις φτωχές τάξεις. Ο Χρυσόστομος εμμέσως μας πληροφορεί για την ύπαρξη αυτών των μαγειρικών σκευών μέσα από ένα σχήμα λόγου, μια παρομοίωση. Περιγράφει χύτρες που ήταν μαύρες από την καπνιά της φωτιάς, παρομοιάζοντας το μαύρο χρώμα που χρησιμοποιούσαν οι φιλάρεσκες γυναίκες στα φρύδια τους για να τα «τονίσουν» με το μαύρο χρώμα της χύτρας: *οὐδὲ ἡσβολωμένας ὄφρῦς ὡς ἀπὸ χύτρας τινός*¹¹⁸⁹. Η χρήση σχάρας για να ζεστάνουν το νερό, υποδηλώνει ότι τοποθετούσαν τα μαγειρικά σκεύη (λέβητες και χύτρες) πάνω σε *ἐσχάρα*¹¹⁹⁰ για να βράσουν το νερό, ή να ψήσουν την τροφή.

3. 2. 3. Τηγάνια

Αναφέρονται μόνο δύο φορές από τον Χρυσόστομο σε πληθυντικό αριθμό, *καὶ πῦρ καὶ τήγανα*¹¹⁹¹, και μαζί με τους λέβητες χρησιμοποιούνταν για διάφορα παρασκευάσματα που χρειάζονταν φωτιά. Τα τηγάνια στην πρωτοβυζαντινή περίοδο είχαν την ίδια χρήση που έχουν και στις μέρες μας δηλαδή το ψήσιμο της τροφής με λάδι¹¹⁹². Κατά τον Αθήναιο (2^{ος}-3^{ος} αι. μ.Χ.) προοριζόνταν για το τηγάνισμα ψαριών¹¹⁹³. Ήταν ρηχό μαγειρικό σκεύος με δύο, ένα ή καθόλου χερούλι¹¹⁹⁴. Σε τηγάνια του 1^{ου} - αρχών του 2ου αι. μ.Χ. από την Αθήνα, σε σημείο του άνω μέρους του τοιχώματος και του χείλους, ήταν προσαρμοσμένη υποδοχή για ξύλινη λαβή¹¹⁹⁵. Ήταν σε χρήση ήδη από την ελληνιστική εποχή στην ηπειρωτική και ηνσιωτική Ελλάδα, στην Κύπρο, στην Πέργαμο, στην Ταρσό και στις Σάρδεις. Στη

¹¹⁸⁹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 30 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 369.

¹¹⁹⁰ Ἰω. Χρ., Λόγος 4 πρὸς τοὺς τὰς συνάξεις καταλιμπάνοντας καὶ εἰς τὰ θέατρα ἀναβαίνοντας, PG 54, 666: *Καὶ ὄπερ ἀριστοποιούμενοι καὶ πίνειν μέλλοντες ποιοῦμεν, ἐπειδὴν ἴδωμεν τὸ θερμανθῆναι ὕδωρ καταψυγὲν, ἐπὶ τῆς ἐσχάρας αὐτὸ τίθεμεν πάλιν, ὥστε διαθερμανθῆναι ταχέως.*

¹¹⁹¹ Ἰω. Χρ., Ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἅγιον μάρτυρα Βαρλαάμ, PG 50, 681. -Jean Chr. Huit catéchèses baptismales, SC 50, VII catéchèse, 18-20, 18, 6-7, σελ. 244.

¹¹⁹² Dark 2001, 33.

¹¹⁹³ Gennaro, Pennisi 2012, 298. -Για τα τηγάνια που ευρέθησαν στην Κύπρο, βλ. Lund 2002, 43-58.

¹¹⁹⁴ Rotroff 2006, 189.

¹¹⁹⁵ Robinson 1959, Agora V, πίν. 7: G 113-115, 33.

Δύση χρησιμοποιείτο στη Μασσαλία, Πομπηία, Κατάνια, Έντελλα και Συρακούσες¹¹⁹⁶. Στο νότιο τμήμα της Κνωσσού, ανασκάφηκαν δύο οικίες, η Έπαυλη του Διονύσου (Villa Dionysos) και το Ανεξερευνήτο Μέγαρο (Unexplored Mansion) οι οποίες κατοικούνταν από την ελληνιστική έως την πρωτοβυζαντινή περίοδο και ανάμεσα στα άλλα κεραμικά σκεύη, ευρέθησαν τηγάνια¹¹⁹⁷ χρονολογημένα μεταξύ 3^{ου}- 5^{ου} αι. μ.Χ.

3. 3. Σκευή αποθήκευσης και μεταφοράς

3. 3. 1. Πίθοι, υπολήνια αγγεία

Τα μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία, όπως οι πίθοι¹¹⁹⁸, τα υπολήνια¹¹⁹⁹ και τα υδροφόρα αγγεία¹²⁰⁰, ήταν κατασκευασμένα από πηλό. Οι πίθοι χρησίμευαν κυρίως στην αποθήκευση οίνου¹²⁰¹ και σίτου¹²⁰², ενώ τα υπολήνια ήταν τα αγγεία που χρησιμοποιούνταν στους αμπελώνες για τη συλλογή και μεταφορά του μούστου στον ληνό δηλαδή στο πατητήρι. Στη συνέχεια, ο οίνος αποθηκευόταν σε πίθους που φυλάσσονταν στην οικία του ιδιοκτήτη του αμπελώνα¹²⁰³.

¹¹⁹⁶ Hayes 1991, 81-2.

¹¹⁹⁷ Forster 2009, 75 και 136-139.

¹¹⁹⁸ Αντωνάρας 2010, 314. -Ίω. Χρ., Όμ. 5 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 55: *εἰς πίθον τετρημένον.*

¹¹⁹⁹ Ίω. Χρ., Όμ. 2 εις τὸ ῥητὸν τοῦ προφήτου Ἡσαΐου τὸ λέγον καὶ ἐγένετο τοῦ ἐνιαυτοῦ οὗ ἀπέθανεν Ὀζίας ὁ βασιλεὺς, PG 56, 111-112· Sur Ozias, homélie II, SC 277, 3, 67-68, σελ. 100: *τὰ μὲν γὰρ ἡμέτερα ἔοικεν οἴνω προσφάτως τῶν υποληνίων ἐξαντληθέντι.*

¹²⁰⁰ Ίω. Χρ., Εἰς τὸν 134 ψαλμόν, PG 55, 391: *ὕδροφόροις σκεύεσι.* -Λόγος 9 εις τὸν τετραήμερον Λάζαρον, PG 48, 782: *Κεῖται ἡ πηγὴ· οἶον, ἐὰν τις προσενέγκῃ ἀγγεῖον, γεμίζει αὐτό· ἐὰν ᾗ μέγα, μέγα λαμβάνει· ἐὰν ᾗ μικρὸν, μικρὸν λαμβάνει.* -Jean Chr. Huit catéchèses baptismales, SC 50, VII catéchèse, 11, 1-2, σελ. 234: *τὰ ἀγγεῖα πρὸς τὴν τῶν ὑδάτων ὑποδοχὴν.*

¹²⁰¹ Ίω. Χρ., Όμ. 61 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 592: *ληνοὺς καὶ υπολήνια πληροῦντες, αὐτοῖς δὲ οἴκαδε οὐδὲ ὀλίγον εἰσαγαγεῖν ἐπιτρέποντες μέτρον, ἀλλ' ὀλόκληρον τὸν καρπὸν εἰς τοὺς τῆς παρανομίας αὐτῶν ἀντλοῦντες πίθους.*

¹²⁰² Ίω. Χρ., Όμ. 39 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολὴ, PG 61, 344.

¹²⁰³ Ίω. Χρ., Όμ. 61 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 592.

Συνήθως τα αγγεία επαναχρησιμοποιούνταν. Ο Χρυσόστομος αναφέρει ότι τους πίθους αν έσπαζαν, δεν τους πετούσαν, αλλά χρησιμοποιούσαν τα θραύσματά τους, προφανώς τα μεγαλύτερα, για να κάνουν το λουτρό τους εντός της οικίας¹²⁰⁴. Λόγω του μεγέθους και του χρηστικού χαρακτήρα των πήλινων αποθηκευτικών αγγείων, η διακόσμηση ήταν απλή, συνήθως με παράλληλες αυλακώσεις κάτω από το χείλος, ή έλλειπε παντελώς¹²⁰⁵.

3. 3. 2. Υδροφόρα Αγγεία

Τα υδροφόρα αγγεία ήταν εκείνα με τα οποία μετέφεραν νερό από την κρήνη στην οικία για πόση και καθαρισμό: *οί ύδρευόμενοι ού παρὰ τὴν κρήνην μόνον ἔχουσι πεπληρωμένα τὰ ἀγγεῖα, οἴκοι δὲ ἀπελθόντες κενοῦσιν, ἀλλ' ἐκεῖ μάλιστα αὐτὰ μετὰ ἀσφαλείας ἀποτίθενται, ὥστε μὴ περιτραπήναι καὶ μάταιον γενέσθαι τὸν πόνον*¹²⁰⁶.

Οι αμφορείς αναφέρονται από τον Χρυσόστομο ως υδροφόρα αγγεία¹²⁰⁷. Σε περιγραφή ενός εργαστηρίου που έχει πλημμυρίσει, οι ένοικοι προσπαθούν να απαντλήσουν τα νερά με αμφορείς, καδίσκους και σφουγγάρια, ώστε να μην πάθουν ζημία τα έπιπλα, τα σκεύη, καθώς και τα θεμέλια. Για τη μεταφορά των αμφορέων χρησιμοποιούσαν τις δύο κάθετες λαβές, οι οποίες ήταν τοποθετημένες αντιδιαμετρικά στον ώμο του αγγείου¹²⁰⁸. Στους αμφορείς ανήκε και η στάμνος, ένα σχετικά ευρύστομο αγγείο με χείλος που νεύει προς τα έξω, κοντό λαιμό, καμπύλο ώμο και σώμα που φουσκώνει. Οι οριζόντιες λαβές τοποθετούνται στο σημείο του

¹²⁰⁴ Ἰω. Χρ., Ἐπ. 120 Θεοδώρα, PG 52, 674: *Ἀλλ' ὅμως ἐλθὼν εἰς τὴν Καισάρειαν, μικρὸν ἀνέψυξα, ὅτι ὕδατος ἔπιον καθαροῦ, ὅτι ἄρτου οὐκ ὀδωδότος οὐδὲ κατεσκευασμένος μετέλαβον, ὅτι οὐκ ἔτι ἐν τοῖς κλάσμασι τῶν πίθων ἐλουόμην, ἀλλ' εὔρον βαλανεῖον οἶον δήποτε, ὅτι συγκεχώρημαι τέως τῇ κλίνῃ προσηλῶσθαι.*

¹²⁰⁵ Βλ. πιθάρι του 6^{ου} αι. μ.Χ. από τη Σταμάτα Αττικής (βασιλική Αμυγδαλέζας) στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (αρ. ευρ. 00055, μόνιμη έκθεση, Ενότητα Ι. 2: Τα Εγκόσμια).

¹²⁰⁶ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 16 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 164.

¹²⁰⁷ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 13 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 568: *Καθάπερ γὰρ πλημμύρας γενομένης, καὶ τοῦ ὕδατος τῶν ἐργαστηρίων τὰ πρόθυρα ὑπερπηδήσαντος, τοὺς ἐνοικοῦντας ὀρῶμεν ἀεὶ θοροβουμένους, καὶ καδίσκους καὶ ἀμφορέας καὶ σπόγγους, καὶ ἕτερα πολλὰ ἐπινοοῦντας, ὥστε ἀπαντῆσαι, ἵνα μὴ καὶ τοὺς θεμελίους διασήψη, καὶ τὰ σκεύη ἅπαντα ἄχρηστα ἐργάσθαι.*

¹²⁰⁸ Μπακιρτζής 2003, 70.

σώματος με τη μεγαλύτερη διάμετρο, ενώ δεν λείπουν και παραδείγματα χωρίς λαβές¹²⁰⁹.

Δεν είναι σαφές αν ο Χρυσόστομος αναφέρεται σε επιτραπέζιους αμφορείς ή σε εμπορικούς, διότι η σκηνή απάντλησης των υδάτων λαμβάνει χώρα σε εργαστήριο της Αντιόχειας, το οποίο αποτελούσε οικιστικό σύνολο μαγαζιού με οικία στο πίσω μέρος¹²¹⁰. Οι εμπορικοί αμφορείς ήταν το κατεξοχήν δοχείο μεταφοράς αγροτικών προϊόντων, κυρίως λαδιού και κρασιού¹²¹¹. Πρόκειται για πήλινα αγγεία, μεγάλα ή και μικρότερα σε μέγεθος, με σφαιρικό, κυλινδρικό ή κωνικό σώμα (ανάλογα με την προέλευση), φτιαγμένα από χονδρόκοκκο πηλό και προορισμένα να ταξιδεύουν δια θαλάσσης, στοιβαγμένα στα αμπάρια πλοίων (ως εκ τούτου μας δίνουν πληροφορίες για τις εμπορικές σχέσεις και για την διακίνηση των προϊόντων)¹²¹².

Η Χ. Διαμαντή στην μελέτη της σχετικά με την *Εντόπια παραγωγή και εισαγωγή αμφορέων στην Αλάσαρνα της Κω (5^{ος}-7^{ος} αι.)* συμπεραίνει ότι οι εμπορικοί αμφορείς επαναχρησιμοποιούνταν ως οικιακά σκεύη. Αφού είχαν επιτελέσει την αποστολή τους ως μέσων μεταφοράς συγκεκριμένων αγαθών, χρησιμοποιήθηκαν από τους τελικούς ιδιοκτήτες τους ως αποθηκευτικά μέσα όποιων αγαθών επιθυμούσαν. Σε οικισμούς όπως η Αλάσαρνα, επαναχρησιμοποιούνταν κυρίως για αποθήκευση προϊόντων για ίδια ή και διαφορετικά αγαθά από αυτά που συνήθως περιείχαν στην πρώτη χρήση τους¹²¹³. Αμφορείς σε β' χρήση (4^{ου}- αρχές 5^{ου} αι.) από την Οικία Α' του οικοπέδου Μακρυγιάννη στην Αθήνα (NMA 4868, NMA 4862, NMA 4863) φέρουν οπή πληρώσεως στο κάτω μέρος του σώματος, για διευκόλυνση της άντλησης νερού από πηγάδια. Οι δύο από αυτούς (NMA 4862 και NMA 4863) ανήκουν στη μόνωτη μορφή¹²¹⁴.

Υπήρχαν όμως και οι επιτραπέζιοι αμφορείς και ίσως σε αυτούς να αναφέρεται ο Χρυσόστομος. Αυτοί δεν ήταν πήλινοι, αγγεία που κάθε νοικοκυριό κατείχε, αλλά πολυτελείς μεταλλικοί επιχρυσωμένοι ή αργυροί επιχρυσωμένοι. Είναι φανερό ότι, στα επιτραπέζια σκεύη και σε αυτά τα οποία χρησιμοποιούνταν σε μια κοινωνική εκδήλωση όπως ένα συμπόσιο, επέλεγαν τα πιο πολυτελή σκεύη του οίκου, ώστε να

¹²⁰⁹ Τσονάκα 2008, 310.

¹²¹⁰ Βλ. ενότητα 1.7.

¹²¹¹ Riley 1979, 214. -Liebeschuetz 1972, 79-81.

¹²¹² Βλ. Μπακρτζής 2003, 70-74.

¹²¹³ Διαμαντή 2010, 66.

¹²¹⁴ Κουβέλη Α., 2010, 624-625.

κάνουν εντύπωση στους καλεσμένους τους. Κατά την Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, με την πόση σχετίζονταν κλειστά αγγεία με τη μορφή κανατιών αλλά και μεγαλύτερα σκεύη που είχαν μορφή αμφορέων ή πιθαρίων, τα οποία απεικονίζονται να στέκονται σε μια άκρη σε σκηνές συμποσίων σε μικρογραφίες και ψηφιδωτά. Πρέπει να περιείχαν νερό για ν' αραιώνουν το κρασί, μια και, όπως φαίνεται, η ανάμειξη γινόταν επί τόπου σύμφωνα με τις απαιτήσεις των συνδαιτημόνων, ανάλογα δηλαδή με το πόσο δυνατό ή αραιωμένο ήθελε το κρασί του ο καθένας¹²¹⁵.

Ο Χρυσόστομος σε μια εικόνα πλούσιου συμποσίου αναφέρει ότι οι αμφορείς που βρίσκονταν στο χώρο ήταν πολλοί σε αριθμό και ακτινοβολούσαν περισσότερο από τον άργυρο, λόγω του χρυσού που είχαν πάνω τους: *καὶ οἱ ἀμφορεῖς κείσθωσαν ἐφεξῆς πολλῶ ἄμεινον τοῦ ἀργύρου ἀπολάμποντες τῶ χρυσῶ*¹²¹⁶. Ένας τέτοιος πολυτελής ασημένιος αμφορέας του α' μισού του 6^{ου} αι., με σκαλιστές ταινίες, μία στο χεῖλος, μία στο σώμα και μία στη βάση, αποτελεί μέρος θησαυρού που βρέθηκε κοντά στο χωριό Malaya Pereshchepina¹²¹⁷ της Ουκρανίας. Ομοίως, ο Χρυσόστομος αναφέρεται σε μια στάμνο πολυτελέστατη, δηλαδή χρυσή¹²¹⁸, εντός της οποίας φύλασσαν πολυτίμους λίθους.

Η υδρία, που χρησιμοποιείτο ως υδροφόρο αγγείο στην αρχαία Ελλάδα (ύδωρ - υδρία), παραδόξως αναφέρεται στα έργα του Χρυσοστόμου ως αγγείο φύλαξης αλεύρου. Πιθανώτατα ήταν σε χρήση ακόμη αγγεία που ήταν όμοια στο σχήμα με τις αρχαίες ελληνικές υδρίες αλλά δεν χρησιμοποιούνταν για ύδωρ, ή με τον όρο υδρία εννοεί γενικά ένα κεραμικό αγγείο, όπου φύλασσαν το αλεύρι¹²¹⁹.

¹²¹⁵ Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2005, 117-131.

¹²¹⁶ Ίω. Χρ., Όμ. 1 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 304.

¹²¹⁷ Φυλλάσσεται σήμερα στο Μουσείο Ερμιτάς (αρ. ευρ. W-828) και έχει, ύψος 48, 5 εκ.). Βλ. Бобринский 1914, № 34, 111-120. εικ. 17α (1/4). –Fanthorpe, Fanthorpe 2009, 119-120.

¹²¹⁸ Ίω. Χρ., Όμιλία εις τὴν παραβολὴν περὶ συκῆς, PG 59, 586: *Καὶ ὡσπερ ὅποτεν ἴδῃ τις στάμνον χρυσῆν ἔχουσαν ἔνδοθεν λίθους τιμίους, φέροντας ἐν ἑαυτοῖς γεγραμμένα μυστήρια, θέλει μὲν ὄρᾶν τὴν στάμνον διὰ τὴν τοῦ εἶδους στιλβότητα, ἀνθέλκεται δὲ ὑπὸ τῶν ἔνδοθεν λίθων· σπεύδει γὰρ καὶ τὸ τῶν λίθων περιθρῆσαι κάλλος.* -Για χρήση των στάμνων ως σκευῶν φύλαξης πολυτίμων αγαθῶν, βλ. Guest 2015, 101-116: Στάμνοι οι οποίοι περιείχαν νομίσματα βρέθηκαν θαμμένοι σε διάφορα σημεία της Ευρώπης.

¹²¹⁹ Ίω. Χρ., Χρυσοστόμου περὶ ἐλεημοσύνης, PG 60, 749: *καὶ οὔτε ἡ ὑδρία ἔλειπεν, οὔτε ὁ καμψάκης ἠλαττόνησε.* -Εἰς τὴν ἀποτομὴν τοῦ προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου καὶ εἰς τὴν Ἡρωδιάδα, PG 59, 490: *Οὐκ ἐκλείπει γὰρ, φησὶν, ἡ δρᾶξ τοῦ ἀλεύρου ἐκ τῆς ὑδρίας, καὶ τὸ ἔλαιον ἐκ τοῦ καμψάκου.* -Όμ.

3. 4. Επιτραπέζια σκεύη

3. 4. 1. Πίνακες, πινάκια

Κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο χρησιμοποιούσαν πινάκια διαφόρων μεγεθών και βάθους, με κυρτά τοιχώματα και πυθμένα αρκετές φορές κυρτό προς τα επάνω¹²²⁰. Τα βαθιά πινάκια χρησιμοποιούνταν για υδαρή φαγητά και ήταν ατομικά σκεύη φαγητού ενώ τα ρηχά προορίζονταν για την παράθεση ψητών κρεάτων και ψαριών στην τράπεζα του συμποσίου¹²²¹. Και οι δύο τύποι πινάκων ευρέθηκαν σε ανασκαφές κι αναφέρονται σε έργα αρχαίων συγγραφέων¹²²² μεταξύ των οποίων και ο Απίκιος, ο οποίος μας κάνει γνωστό ότι στη ρωμαϊκή περίοδο το φαγητό παρασκευαζόταν σε ζωμό, δηλαδή ήταν βραστό και συνοδευόταν από σάλτσες, όπως ακριβώς αναφέρει και ο Χρυσόστομος τρεις αιώνες αργότερα¹²²³.

Χαρακτηριστικά της εποχής είναι τα πινάκια ερυθροβαφούς κεραμικής με παχύ και στιλπνό ερυθρό ή πορτοκαλί επίχρυσμα κι ενσφράγιστη διακόσμηση¹²²⁴, γνωστής ως terra sigillata. Για τη διακόσμηση, η οποία ήταν οργανωμένη εμπιέστη σε ζώνες, χρησιμοποιείτο σφραγιδοκύλινδρος και σφραγίδες με διάφορα διακοσμητικά θέματα. Υπήρχαν βέβαια και πινάκια εντελώς ακόσμητα. Εκτός από τα κεραμικά, χρησιμοποιούνταν υάλινα πινάκια και υάλινοι δίσκοι, των οποίων η τιμή μειώθηκε αισθητά κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους με την επινόηση της μεθόδου του φυσητού γυαλιού. Αντίστοιχα σημειώνεται έκπτωση και στην ποιότητα κατασκευής και διακόσμησης. Ενώ στον 1ο αι. κοσμούνταν και εμφανώς μιμούνταν πολύτιμα λίθινα και αργυρά αντικείμενα, εν συνεχεία έγιναν απλά χρηστικά αντικείμενα, που κατασκευάζονταν με τον απλούστερο, ταχύτερο και οικονομικότερο τρόπο και δεν δινόταν σημασία ούτε καν στο αν ήσαν έκκεντρα ή αν η βάση τους είχε έντονα ίχνη

1 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολὴν, PG 62, 188-189: *Οὐ γὰρ ὑδρία ἀλεύρου, οὐδὲ καμψάκης ἐλαίου.*

¹²²⁰ Hayes 1972, 323-324.

¹²²¹ Βλ. ἐνότητα 2.4.3.

¹²²² Gennaro 2019, 66.

¹²²³ Ἴω. Χρ., Ὁμ. 70 εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 659: *Ἴδωμεν τὰς ἐκ τῆς τρυφῆς ἐπιθυμίας, τὰς ἐκ τῶν ὀψοποιῶν, τῶν μαγείρων, τῶν τραπεζοποιῶν, τῶν πλακουντοποιῶν. Αἰσχύνομαι μὲν γὰρ πάντα διηγούμενος· πλὴν ἀλλ' ὁμῶς ἐρῶ τὰς ὄρνεις τὰς ἀπὸ Φάσιδος, τοὺς ζωμοὺς τοὺς χύδην μιγνυμένους, τὰ ὑγρὰ, τὰ ξηρὰ ἐδέσματα.*

¹²²⁴ Βλ. για παράδειγμα, πήλινο πινάκιο του 6^{ου} αι. από οικία στην Παλαιά Φώκαια Αναβύσσου Αττικής, που φυλάσσεται στο ΒΧΜ (αρ. ευρ. 001796, διαστάσεις 39 x 6,5 x 0,9 εκ.).

από τα εργαλεία που τη διαμόρφωσαν¹²²⁵. Ένα συνηθισμένο υάλινο αγγείο κόστιζε όσο ένα γεύμα, ή άλλα που ήταν βαρύτερα, περίπου το μισό ημερομίσθιο ενός ανειδίκευτου εργάτη. Εξακολουθούσε να είναι 10 έως 20 φορές ακριβότερο από ένα αντίστοιχο κεραμικό, όμως αποτελούσε ένα φθινό, χρηστικό αντικείμενο, που μπορούσε εύκολα να αποκτήσει σχεδόν ο καθένας¹²²⁶.

Ο Χρυσόστομος αναφέρει τους πίνακες ως σκεύη παράθεσης φαγητού¹²²⁷, τα οποία τοποθετούνταν στο τραπέζι από τους δούλους, αφού προηγουμένως το είχαν καθαρίσει με σφουγγάρι¹²²⁸. Στις πλούσιες οικίες οι πίνακες ήταν πολυτελείς, κατασκευασμένοι από άργυρο σε συνδυασμό με χρυσό δίσκοι σερβιρίσματος και χρησιμοποιούνταν για την παράθεση μεγάλης ποσότητας και ποικιλίας εδεσμάτων: *εἶτα πίνακα ἐξ ἀργύρου παρασκευασάμενος καὶ χρυσοῦ, καὶ πολλῶν ἐμπλήσας ἐδεσμάτων καὶ πολυτελῶν καὶ παντοδαπῶν, ἠνάγκαζεν ἐσθίειν*¹²²⁹. Τέτοια πινάκια αποτελούν μέρος του θησαυρικού συνόλου του Κρατήγου Μυτιλήνης¹²³⁰ που περιλαμβάνει, συνολικά, 17 ασημένια κι επιχρυσωμένα σκεύη. Στο θησαυρό του Βίνκοντσι της Κροατίας¹²³¹ που ήρθε στο φως το Μάρτιο του 2012, μεταξύ των 45 αργυρών κι επιχρυσωμένων σκευών συνολικού βάρους 38 κιλών σε ασήμι και δύο κιλών σε χρυσό¹²³², τα οκτώ είναι πινάκια. Απ' αυτά τα τέσσερα είναι μεγάλου μεγέθους, το ένα μεσαίου και τα τρία μικρού μεγέθους. Στα επιτραπέζια σκεύη που περιλάμβαναν οι δύο θησαυροί της Λάμπουσας στην Κύπρο¹²³³ μεταξύ άλλων

¹²²⁵ Αντωνάρας 2006, 217-218.

¹²²⁶ Αντωνάρας 2006, 239. -Ίω. Χρ., Όμ. 7 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 538: *τῶν ἐν ὀστράκῳ καὶ ὑέλω διαιτηθέντων πολλῶν τυγχάνοντες πτωχότεροι.*

¹²²⁷ Ίω. Χρ., Περί τῆς παραβολῆς τοῦ οἰκονόμου τῆς ἀδικίας, PG 61, 786: *Ἐθεάσω καὶ πανδοχεῖον, ἐφ' ᾧ πάντως ὀδεύων κατέλυσας· ἔλαβες δέ ἐκείθεν πολλά, βαστάζων μηδὲν κλίνην, τράπεζαν, ἐκτόματα, πίνακα, ἄλλα σκεύη παντοδαπά.*

¹²²⁸ Ίω. Χρ., Όμ. 3 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολὴν, PG 62, 30: *Οὐχ ὄρας τοὺς ἡμετέρους οἰκέτας τῇ σπογγίᾳ τὴν τράπεζαν περιπλύνοντας, καὶ τὸν οἶκον καθαίροντας, καὶ οὕτω τοὺς πίνακας τιθέντας;*

¹²²⁹ Ίω. Χρ., Λόγος 43 περὶ τοῦ ὅτι ὁ τῶν παρόντων καταφρονῶν ἀμφοτέρων ἐξουσιάζει, PG 63, 875. -Όμ. 25 ἔρμηνεία εις τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴν, PG 63, 176: *εἶτα πίνακα ἐξ ἀργύρου παρασκευασάμενος καὶ χρυσοῦ, καὶ πολλῶν ἐμπλήσας ἐδεσμάτων καὶ πολυτελῶν καὶ παντοδαπῶν, ἠνάγκαζεν ἐσθίειν.*

¹²³⁰ Τουράτσογλου, Χαλκιά 2008, 43-80.

¹²³¹ Vrkić, Skelac 2016, 145-146.

¹²³² Vrkić, Skelac 2016, 162.

¹²³³ Dalton 1900, 159-174 (α' θησαυρός Λάμπουσας). -Dalton 1906, 1-24 (β' θησαυρός Λάμπουσας).

επιτραπέζιων σκευών, συγκαταλέγονται εννέα ασημένια πινάκια και δίσκοι του α΄ μισού του 7^{ου} αι., που εξιστορούν τη ζωή του Δαβίδ¹²³⁴.

Εντυπωσιακό είναι το βάρος των αργυρών σκευών της πρωτοβυζαντινής εποχής. Για παράδειγμα, ο θησαυρός του *Sens*, γνωστός με το όνομα του ιδιοκτήτη του (350-450 μ.Χ.), αγνώστου προελεύσεως, περιλαμβάνει 14 αργυρά αντικείμενα συνολικού βάρους περίπου 69 κιλών. Ο αργυρός δίσκος του θησαυρού του *Sens*, με τη σκηνή του κυνηγίου έχει διάμετρο 70 εκ. και βάρος σχεδόν εννέα κιλών¹²³⁵. Το *missorium* του Θεοδοσίου του Α΄, που βρέθηκε το 1847 στο Almedralejo της Ισπανίας, είναι ακόμη μεγαλύτερο, έχει διάμετρο 74 εκ. και βάρος 15,35 κιλά¹²³⁶. Στη συλλογή του Cabinet des Médailles στη Bibliothèque Nationale de France, ανήκουν τέσσερα πινάκια μεγάλου μεγέθους, που δεν αποτελούν θησαυρικό σύνολο¹²³⁷. Βρέθηκαν μεταξύ του 17^{ου} και του 19^{ου} αι. σε διαφορετικά μέρη και χρονολογήθηκαν από τον 4^ο έως τον 6^ο αι. Φέρουν περίτεχνη διακόσμηση εμπνευσμένη από την αρχαία ελληνική μυθολογία¹²³⁸.

Τα πολυτελή πινάκια ή πίνακες ή δίσκοι ήταν επιτραπέζια σκεύη παράθεσης τροφών στα πλούσια τραπέζια και έφεραν ανάγλυφες ή εγχάρακτες παραστάσεις από την αρχαία ελληνική μυθολογία, ηρωϊκές παραστάσεις με τον Αχιλλέα ή τον Ηρακλή, σκηνές κυνηγίου ή βουκολικής ζωής, αργότερα σκηνές από την Παλαιά Διαθήκη με «πρωταγωνιστή» τον Δαβίδ, καθώς και διάφορα διακοσμητικά θέματα, όπως ανθέμια, ρόδακες και σταυρούς¹²³⁹. Οι μεγαλύτεροι (π.χ. *missoria*) και πλούσια διακοσμημένοι πίνακες ή δίσκοι σερβιρίσματος, όπως φαίνεται από την πίσω επιφάνεια, δεν χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά στα συμπόσια για παράθεση φαγητού, αλλά εκτίθεντο και ως επιτοίχιοι πίνακες¹²⁴⁰ στην οικία του πλούσιου αξιωματούχου, δηλώνοντας την εξέχουσα θέση του, αφού είχε δεχτεί τέτοιο δώρο από τον ίδιο τον αυτοκράτορα (π.χ. *missorium* Θεοδόσιο Α΄).

¹²³⁴ Vassilaki 2013, 304. -Weitzmann 1970, 97-111. -Wander 1973, 89-104.

¹²³⁵ Mundell-Mango, Bennett 1994, 45.

¹²³⁶ Leader-Newby 2004, 11-14.

¹²³⁷ Leader-Newby 2014, 89.

¹²³⁸ Mundell-Mango, Bennett 1994, 99, 152.

¹²³⁹ Βλ. Talloen 2011, 575-607.

¹²⁴⁰ González 2013, 91.

3. 4. 2. Κύλικες, φιάλες, κοτύλες, ποτήρια, κισσύβια

Οι κύλικες, οι φιάλες, οι κοτύλες, τα ποτήρια και τα κισσύβια ήταν ατομικά σκεύη πόσεως, που χρησιμοποιούνταν στα συμπόσια και στην καθημερινή ζωή. Οι συμποσιαστές τα σήκωναν ψηλά για να κάνουν πρόποση¹²⁴¹. Μαζί με τα πολυτελή χρυσά ή αργυρά σκεύη, χρησιμοποιούνταν και σκεύη από πιο φθηνά (ξύλο, πηλός) ή συνηθισμένα υλικά (γυαλί, χαλκός). Ο Χρυσόστομος στις ομιλίες του αναφέρεται πολλές φορές στα σκεύη πόσεως δίνοντάς μας ενδιαφέρουσες εικόνες για το πώς χρησιμοποιούνταν κι έτσι καταλήγουμε με βεβαιότητα στο συμπέρασμα ότι πραγματικά όλα τα προαναφερθέντα σκεύη χρησιμοποιούνταν ως αγγεία πόσεως ύδατος και οίνου άκρατου ή κεκραμένου¹²⁴².

Η κύλιξ ήταν το κατεξοχήν αγγείο πόσεως οίνου, *Ὁ τε γὰρ οἴνω μεθύων, ὄσφ ἂν πλείους ἐκπῆ κύλικας, τοσούτῳ πλειόνων ἐφίεται*¹²⁴³, δίωτο με δύο οριζόντιες λαβές, ελαφρά κοίλο σώμα και συνήθως ἔφερε ψηλὸ πόδι. Υπήρχαν πολλές παραλλαγές με χαμηλὸ πόδι και διαφορετικοὶ τύποι κύλικας¹²⁴⁴. Η κύλιξ θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεῖ κι ως αγγείο πόσης ὕδατος, ὅπως βλέπουμε σε μια εικόνα περιποίησης ενός αρρώστου, που μας παραθέτει ο Χρυσόστομος. Ένας νεαρός υπηρέτης προσφέρει την κύλικα στον ἄρρωστο κύριό του για να πιεῖ, ο οποίος λόγω της καταστάσεώς του, θα ήταν αδύνατον να πίνει κάτι ἄλλο, εκτός από ὕδωρ¹²⁴⁵.

¹²⁴¹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 11 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 465: *Ὅταν γὰρ κύλικας καὶ κισσύβια καὶ ποτήρια τοῖς δακτύλοις ἐνεύρων, καὶ περιτιθεῖς κυμβαλίξῃ, καὶ σύριγγα ἔχων ἄδη δι' αὐτῆς τὰ ἄσματα τὰ αἰσχρὰ καὶ ἔρωτος γέμοντα, καὶ διὰ τῆς φωνῆς ἀναβοᾷ· εἶτα πολλοὶ περιεστήκωσι, καὶ οἱ μὲν τρύφος ἄρτου, οἱ δὲ ὄβολόν, οἱ δὲ ἕτερόν τι παρέχωσι, καὶ κατέχωσιν ἐπὶ πολὺ, καὶ τέρπωνται καὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες, τί τούτου χαλεπώτερον; οὐχὶ πολλοῦ στεναγμοῦ ταῦτα ἄξια;*

¹²⁴² Η Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή στο ἔργο της *Βυζαντινὴν διατροφή και Μαγειρεία*, επιχειρώντας να ορίσει ποια ἦταν η χρήση των σκευῶν πόσης της πρωτοβυζαντινῆς περιόδου που βρέθηκαν σε ανασκαφές, υποστηρίζει ὅτι *οἱ πιο μικρές και βαθιές κούπες που ἔχουν σχῆμα συγγενικό με του σκύφου ἢ παραπέμπουν ως μακρινὴ ἀνάμνηση στις κύλικες πρέπει να χρησίμευαν για πόση νεροῦ ἢ κρασιού. Για τον ἴδιο σκοπὸ πρέπει να χρησίμευαν ἀκόμα αγγεία σε σχῆμα ποτηριού.* -Βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2005, 117-131.

¹²⁴³ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 13 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολὴν, PG 60, 522.

¹²⁴⁴ Τσονάκα 2008, 459-469.

¹²⁴⁵ Ἰω. Χρ., Λόγος 3 πρὸς Σταγειρίον περὶ ἀθυμίας, PG 47, 489: *πενία δὲ ἐσχάτη συζῆ, καὶ τὸν διακονούμενον ἔχει νεανίσκον ἕνα, χρηστὸν μὲν καὶ φιλοδέσποτον, οὐ μὴν ἰκανὸν παραμυθῆσασθαι τὴν συμφορὰν ἐκείνην· οὔτε γὰρ τῇ πενίᾳ ἀμῦναι ἔχει, οὔτε τὸν τῆς παρέσεως καταπαῦσαι τρόπον, ἀλλὰ ψωμὸν ἐνθεῖναι μόνον τῷ στόματι τοῦ δεσπότου οὐδὲ γὰρ πρὸς τοῦτο ἀρκοῦσι βοηθῆσαι αἱ χεῖρες αὐτῶ, καὶ κύλικα προσαγαγεῖν, καὶ κορυζῶντα ἀπομύξαι δύναιτ' ἂν, ἕτερον δὲ τούτων εἰσενεγκεῖν πλεον οὐδέν.*

Οι φιάλες αναφέρονται μαζί με τα ποτήρια, οπότε πρόκειται περί σκευών πόσεως οίνου, νερού ή δροσερών ποτών: *ἐκεῖνοι φιάλας καὶ ποτήρια καὶ ψυχρὰνάματα ἐπιζητοῦσιν*¹²⁴⁶. Είναι κύπελλα παρόμοια με τις αρχαίες ελληνικές φιάλες, που ήταν αβαθή αγγεία χωρίς λαβές, με ύψος που εποίκιλε από 4-12 εκ., συχνά με έναν κεντρικό «ομφαλό» που χρησίμευε ως υποδοχή των δακτύλων κατά την χοή αλλά και για πόση. Στις Νουμηνίες, όταν διασκεδάζαν και πήγαιναν στα καπηλειά, γυναίκες και άνδρες έπιναν με πολλή ασωτία τον άκρατο οίνο σε φιάλες και ποτήρια¹²⁴⁷. Στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, από ευρήματα στη Θεσσαλονίκη και στην γύρω περιοχή, γνωρίζουμε ότι ευρέως χρησιμοποιούνταν υάλινες λείες και ριπιδωτές φιάλες, κατασκευασμένες με διάφορες τεχνικές¹²⁴⁸. Από τις ομιλίες του Χρυσοστόμου εξάγεται η πληροφορία ότι εκτός από το ξύλο αποτύπωναν τις εικόνες Αγίων και σε άλλα αντικείμενα, δηλαδή σε σκεύη, ειδικά στις φιάλες, καθώς και στα δακτυλίδια που φορούσαν, ώστε να τους παρηγορούν και να τους προστατεύουν¹²⁴⁹. Οι χριστιανοί συνήθιζαν να χρησιμοποιούν υάλινες φιάλες διακοσμημένες με εικόνες αγίων, ώστε οι εικόνες των προσώπων τους πάνω στα χρηστικά σκεύη να τους προστατεύουν στην καθημερινή τους ζωή. Η διακόσμηση των φιαλών με εικονιστικές παραστάσεις αγίων γινόταν με εγχάραξη, όπως φαίνεται στην φράση: *τὴν εἰκόνα τὴν ἀγίαν ἐκεῖνην διεχάραζαν πολλοί*¹²⁵⁰. Ο αόριστος *διεχάραζαν* δηλώνει ότι ενωρίτερα από την εποχή του Χρυσοστόμου ήταν συνηθισμένη πρακτική να διακοσμούν τα σκεύη πόσεως με χριστιανικής θεματολογίας παραστάσεις.

¹²⁴⁶ Ἰω. Χρ., Εἰς τὴν παραβολὴν τοῦ τὰ μύρια τάλαντα ὀφείλοντος, PG 51, 17. -Πρὸς τοὺς ἐγκαλοῦντας ὑπὲρ τοῦ μήκουσ τῶν εἰρημένων, PG 51, 123: *Ὁ γὰρ διψῶν, ἐὰν μὴ πρότερον πεπληρωμένην ἴδῃ τὴν φιάλην, οὐδὲ τοῖς χεῖλεσιν αὐτὴν ἠδέεωσ ἂν προσαγάγοι· ἀλλὰ κἂν μὴ πᾶσαν αὐτὴν ἐκπίνειν μέλλοι, πᾶσαν αὐτὴν γέμουσαν ἰδεῖν ἐπιθυμεῖ.* -Εἰς τὴν ἀποστολικὴν ῥῆσιν τὴν λέγουσαν οἶδαμεν ὅτι τοῖς ἀγαπῶσι τὸν Θεὸν πάντα συνεργεῖ εἰς ἀγαθὸν, PG 51, 165: *Καὶ καθάπερ οἱ πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων, μετὰ τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς ἀρρώστιας, φιάλας καὶ ποτήρια καὶ ψυχρὰνάματα ἐπιζητοῦσιν.*

¹²⁴⁷ Ἰω. Χρ., Τοῦ αὐτοῦ λόγος ἐν ταῖς καλάνδαις, PG 48, 954: *οἱ δὲ ἐν τοῖς καπηλείοις ἀγῶνες γινόμενοι τήμερον, οὗτοι μὲν μάλιστα ὀδυνῶσι, καὶ ἀσωτίας καὶ ἀσεβείας ἐμπελησμένοι πολλῆς· ἀσεβείας μὲν, ὅτι παρατηροῦσιν ἡμέρας οἱ ταῦτα ποιοῦντες, καὶ οἰωνίζονται, καὶ νομίζουσι, εἰ τὴν νουμηνίαν τοῦ μηνὸς τούτου μεθ' ἠδονῆς καὶ εὐφροσύνης ἐπιτελέσαιεν, καὶ τὸν ἅπαντα τοιοῦτον ἔξειν ἐνιαυτόν· Δεξιὸς ὁ ἐνιαυτὸς ἔσται σοι δι' ὄλου, οὐκ ἐὰν ἐν νουμηνία μεθύης, ἀσωτίας δέ, ὅτι ὑπὸ τὴν ἔω γυναῖκες καὶ ἄνδρες φιάλας καὶ ποτήρια πληρώσαντες μετὰ πολλῆς τῆς ἀσωτίας τὸν ἄκρατον πίνουσι.*

¹²⁴⁸ Αντωνάρας 2006, 67-72.

¹²⁴⁹ Βλ. Catalogue, Lazaridou 2011, 110-111, δακτυλίδια του 5^{ου}-7^{ου} αι., με χριστιανικά σύμβολα.

¹²⁵⁰ Ἰω. Χρ., Ὅμ. ἐγκωμιαστικὴ εἰς τὸν ἐν ἀγίοις Πατέρα ἡμῶν Μελέτιον ἀρχιεπίσκοπον Ἀντιοχείας, PG 50, 516.

Τέτοιας τεχνοτροπίας φιάλες, με ευχές στην ελληνική γλώσσα, ήταν σε χρήση ήδη από τον 3^ο αι. και χρησιμοποιούνταν για τελετουργίες στις κατακόμβες και πιθανότατα στις Αγάπες¹²⁵¹. Ένα σημαντικό εύρημα υάλινης φιάλης του ύστερου 4^{ου} αι., όπου εικονίζονται οι μορφές και τα λατινικά ονόματα των Αγίων Πέτρου και Παύλου φυλάσσεται στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Τέχνης στη Νέα Υόρκη. Μεταξύ των μορφών απεικονίζεται το χριστόγραμμα. Οι φιάλες αυτές ονομάζονται αμφύαλα χρυσογραφημένα αγγεία¹²⁵². Ανάμεσα σε δύο στρώσεις γυαλιού έχει τοποθετηθεί φύλλο χρυσού το οποίο έχει δεχτεί εγχάραξη για να αποδοθούν οι μορφές και οι πτυχώσεις στα μιάτιά τους¹²⁵³. Με την ίδια τεχνική έχει φιλοτεχνηθεί μια φιάλη του 4^{ου} αι., όπου εικονίζεται η Παναγία ανάμεσα στους Αγίους Πέτρο και Παύλο και φυλάσσεται στο Landesmuseum Württemberg στη Στουτγάρδη. Αντιθέτως, ο πυθμίν ενός άλλου υάλινου σκεύους της ίδιας περιόδου και διακοσμημένου με την ίδια τεχνική, παριστά τέθριππο και φυλάσσεται στο Μουσείο Μπενάκη¹²⁵⁴. Συνεπώς κατά τον 4ο αι. στη διακόσμηση πολυτίμων σκευών ρωμαϊκής ακόμα τεχνοτροπίας σταδιακά επιβάλλεται η χριστιανική θεματολογία.

Από τα τέλη του 2^{ου} έως τον 4^ο αι., οι εικονιστικές παραστάσεις των αγγείων γίνονταν με την τεχνική της εγχάραξης, που ήδη είχε ξεπεράσει τα απλά γεωμετρικά σχήματα. Οι τεχνίτες εργάζονταν με τροχούς σε ποικίλα πάχη και απόληξη, άλλοτε λοξότμητη και άλλοτε επίπεδη, ενώ χρησιμοποιούσαν αιχμηρά στελέχη για την χάραξη λεπτομερειών με ελεύθερο χέρι. Με την τεχνική επάρκεια που είχαν κατακτήσει, δημιουργούσαν εικονιστικό διάκοσμο, άλλοτε με μυθολογικά ή θρησκευτικά θέματα και άλλοτε με παραστάσεις καθημερινής ζωής ή κυνηγίου. Πιστεύεται ότι οι περισσότεροι χαρακτές υάλινων και χάλκινων αντικειμένων είχαν εγχειρίδια με παραστάσεις απ' όπου αντέγραφαν τα σχέδιά τους με ιδιαίτερη επιδεξιότητα στην απόδοση των μορφών¹²⁵⁵. Ο Χρυσόστομος μας αναφέρει και μία κρυστάλλινη φιάλη¹²⁵⁶, η οποία ήταν πολυτιμότερη των υάλινων που ήταν συνηθισμένες και μπορούσε ο καθένας να αποκτήσει.

¹²⁵¹ Gwatkin, Whitney (εκδ.) 1936, 606.

¹²⁵² Για τα αμφύαλα χρυσογραφημένα αγγεία βλ. Σκαμπαβίας, Σπηλιοπούλου 2011, 411-422.

¹²⁵³ Catalogue, Lazaridou 2011, 85.

¹²⁵⁴ Μουσείο Μπενάκη 3467. -Βλ. Catalogue, Lazaridou 2011, 107.

¹²⁵⁵ Αντωνάρας 2006, 60.

¹²⁵⁶ Ἰω. Χρ., Εἰς τὴν προσκύνησιν τοῦ τιμίου ξύλου, PG 62, 752: τὴν κρυστάλλινον φιάλην. -Εἰς τὴν προσκύνησιν τοῦ τιμίου ξύλου, PG 62, 752. Περιγράφοντας μια εικόνα γεμάτη από συμβολισμούς για

Σε μια εικόνα πολυτελούς συμποσίου χρησιμοποιείτο φιάλη επίχρυση βάρους μισού ταλάντου, *ἔστω δὲ καὶ φιάλη ὑπόχρυσος σταθμὸν ἡμιτάλαντον ἔλκουσα, ὡς δύο νεανίας μόλις αὐτὴν κινεῖν*¹²⁵⁷, η οποία ήταν τόσο βαριά, ώστε δύο νέοι κι εὐσωμοὶ υπηρέτες μόλις που μπορούσαν να την μετακινήσουν. Από την προαναφερθεῖσα περιγραφή συνάγεται ὅτι αὐτή η φιάλη δεν ήταν ατομικό σκεῦος πόσης, ἀλλὰ ἓνα μεγάλο σκεῦος, λεκάνη, μάλλον του ἰδίου σχήματος με τις ατομικές φιάλες. Ο Χρυσόστομος δεν αναφέρει ποιο ἦταν το περιεχόμενο αὐτῆς τῆς μεγάλης φιάλης, ἀλλὰ προφανῶς το περιεχόμενό τῆς ἦταν πολύτιμο. Ο Μέγας Βασίλειος περιγράφοντας σκηνές οἰνοποσίας που ἐλάμβαναν χώρα στα δαψιλὴ συμπόσια, ἐπίσης κάνει ἀναφορά σε μια εὐμεγέθη φιάλη που μετέφερε στους δυνατοὺς του ὠμοὺς ἓνας νεανίας και περιείχε κατεψυγμένον οἶνο¹²⁵⁸, τον οποίον διένειμε με κυρτοὺς σωλῆνες στους συμποσιαστές. Συνεπῶς ἀγγεῖα εὐμεγέθη, ἐντυπωσιακά, πολυτελῶς διακοσμημένα με χρυσό, παρόμοιου σχήματος με τις ατομικές φιάλες, περιείχαν οἶνο και χρησιμοποιοῦνταν στα πλούσια συμπόσια για να σερβίρουν οἱ δούλοι τους συμποσιαστές. Στο δάπεδο του τρικλινίου που ἐλάμβανε χώρα πλούσιο συμπόσιο εὐρίσκονταν ἐπίσης υδροφόρα ἀγγεῖα, παρατεταγμένα το ἓνα δίπλα στο ἄλλο, λάμποντας ἀπὸ τον πολὺ χρυσό που ἦταν διακοσμημένα¹²⁵⁹. Ὅποτε η ὑπαρξη μεγάλης φιάλης με οἶνο και των πολυτελῶν υδροφόρων ἀγγείων στον ἴδιο χώρο υποδεικνύουν τον τρόπο σερβιρίσματος του κρασιού· η ἀνάμιξη οἴνου και ὕδατος γίνονταν ἐπὶ τόπου και σερβιριζόταν στους συμποσιαστές ἀπὸ τους υπηρέτες¹²⁶⁰. Μεγάλου μεγέθους φιάλες χρησιμοποιήθηκαν κατὰ τη μέση και ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο για ἀγιασμό ἢ βάπτισι¹²⁶¹.

το πῶς νικήθηκε ο Διάβολος και ο θάνατος με τη σταύρωση και κάθοδο του Ἰησοῦ Χριστοῦ στον Ἄδη, ἀναφέρει πολὺτιμα υλικά που καταστράφηκαν ὅπως ο ὄροφος, η κεράμωση, η ἀπαλαίωτος στέγη, η υδατοπαγῆς καμάρα, ο κυανοβαφῆς θάλαμος, ο πυρσοφόρος παστός, η χρυσογράμματος βίβλος και η κρυστάλλινη φιάλη. Ἄρα η κρυστάλλινη φιάλη εἶναι ξεχωριστὴ και πολυτιμότερη των υαλίνων.

¹²⁵⁷ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 1 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 304.

¹²⁵⁸ Μ. Βασ., Ὅμ. 14 κατὰ μεθύοντων, PG 31, 460: *ἐπεισέρχεται τις αὐτοῖς νεανίας, γενναῖος τοὺς ὄμοις, οὕτω μεθύων, φιάλην φέρων εὐμεγέθη οἴνου κατεψυγμένου· ὅς, τὸν οἶνοχόον αὐτῶν παρῳσάμενος, καταστάς εἰς τὸ μέσον, διὰ σκολιῶν σωλῆνων ἴσῃν τοῖς συμπόταις διανέμει τὴν μέθην.*

¹²⁵⁹ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 1 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 304.

¹²⁶⁰ Για τον τρόπο σερβιρίσματος του κρασιού, βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2005, 117-131.

¹²⁶¹ Βλ. Πάλλης 2012, 119-130.

Δύο φορές αναφέρεται η *κοτύλη* και μάλιστα παρουσιάζεται να έχει την ίδια χρήση με τη φιάλη, δηλαδή αγγείο πόσης οίνου: *οὔτος οἴνου κοτύλης οὐκ εὐπορεῖ*¹²⁶². Η κοτύλη ή σκύφος ήταν αγγείο που χρησιμοποιείτο στην αρχαία Ελλάδα και ήταν βαθύ, με χαμηλό ή καθόλου στέλεχος. Ο σκύφος κατά την ελληνιστική περίοδο και υστερότερα έως και τον 1^ο αι. π.Χ. ήταν ημισφαιρικό αγγείο κατασκευασμένο σε μήτρα, χωρίς πόδια ή λαβές, διακοσμημένο σε όλη την εξωτερική επιφάνειά του με διάφορες ανάγλυφες παραστάσεις. Κατασκευάζονταν μεταλλικοί και κεραμικοί σκύφοι¹²⁶³, οι οποίοι συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται και κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, όπως συνάγεται από τις αναφορές του Χρυσοστόμου στα αγγεία αυτού του τύπου.

Το ποτήρι επανειλημμένως αναφέρεται από τον Χρυσόστομο ως σκεύος πόσης νερού και μάλιστα ως σκεύος προσφοράς δροσερού νερού σε επαίτες¹²⁶⁴ αλλά και ως σκεύος προσφοράς διαφόρων ποτών παρασκευασμένων από φαρμακευτικά φυτά,

¹²⁶² Ἰω. Χρ., Εἰς τὴν σύναξιν τῶν ἀρχαγγέλων, PG 59, 756. -Εἰς τὴν ὄρχησιν τῆς Ἡρωδιάδος, PG 59, 523: *διὸ οὔτε ἄρτον εἶχεν, οὐκ οἶνον, οὐ τράπεζαν, οὐ κλίνην τὴν τῶν ἡδονῶν ὑπέρετην, οὐ τὰ μαλακὰ χηνοπλούματα ἐκλύοντα καὶ χαννοῦντα τῶν ἀνδρογύνων τὰ σώματα, οὐ λυχνίαν εἶχεν, οὐ λύχνον, οὐ τράπεζαν, οὐ σκάμνον, οὐ ποτήριον, οὐ πίνακα. Ἐξὼ γὰρ ὦν τοῦ κόσμου, οὐδενὶ τῶν τοῦ κόσμου ἐκέχρητο. Ὡκει δὲ, οὐχ ὑπὸ οἴκον χρυσόροφον, ἀλλ' ὑπὸ πέτραν αὐτόροφον. Τούτῳ καὶ τράπεζα, καὶ σκάμνος, καὶ κλίνη τὸ ἔδαφος ἦν, καὶ κρέα αἱ ἀκριδες, καὶ πλακοῦς τὸ μέλι τὸ ἄγριον· τούτῳ φιάλη ἢ τῆς χειρὸς κοτύλη ἐτύγχανε, καὶ οἶνος εὐφροσύνης, τὸ πετρογενὲς καὶ διειδέστατον ὕδωρ.*

¹²⁶³ Βλ. Κοσμάς 2007, 7-8.

¹²⁶⁴ Ἰω. Χρ., Λόγος 23 περὶ ἐλεημοσύνης καὶ φιλοξενίας, PG 63, 720: *Εἰ γὰρ ποτήριον ψυχρὸν μόνον βασιλείαν οὐρανῶν προξενεῖ, τὸ καὶ ὁμορφίον ποιῆσαι καὶ τραπέζης κοινωνὸν καὶ ἀναπαῦσαι πένητα, πόσον οἶσει τὸν καρπὸν, εἰπέ μοι; Μὴ τοίνυν ἐπαισχυνόμεθα ταῖς τῶν πενήτων θεραπείαις, μηδὲ παραιτούμεθα δι' ἑαυτῶν θεραπεύειν αὐτούς.* -Ὁμ. 77 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 419: *σὺ δὲ οὐδὲ ποτηρίου μεταδίδως; Ἀλλ' ἔδωκας ἅπαξ; Ἀλλ' οὐκ ἔστι τοῦτο ἔλεος.* -Περὶ ὑπομονῆς καὶ τοῦ μὴ πικρῶς κλαίειν τοὺς τελευτῶντας, PG 60, 726: *μὴ τοὺς χιτῶνας ἡμῶν διαρρήζωμεν, ἀλλὰ μάλλον τὴν ψυχὴν καταλύζωμεν, ὅτι καὶ ἡμᾶς τὸ αὐτὸ ἀναμένει ποτήριον.* -Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν νηστειῶν καὶ περὶ νηστείας, PG 62, 748: *ποτήριον ψυχροῦ ὕδατος.* -Ὁμ. 48 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 494: *Καὶ σὺ μὲν εἰς ἀμετρίαν ἐσθίεις, ὁ δὲ Χριστὸς οὐδὲ εἰς χρείαν· σὺ μὲν πλακοῦντας διαφόρους, ἐκεῖνος δὲ οὐδὲ ἄρτον ξηρὸν· σὺ Θάσιον οἶνον, ἐκεῖνος δὲ οὐδὲ ψυχρὸν ἐπέδωκας ποτήριον διψῶντι· σὺ μὲν ἐπὶ στρωμνῆς ἀπαλῆς καὶ πεποικιλμένης, ὁ δὲ ὑπὸ τοῦ κρυμοῦ διαφθείρεται.* -Εἰς τὸ χῆρα καταλεγέσθω μὴ ἐλάττων ἐτῶν ἐξήκοντα γεγονυῖα, PG 51, 332: *Μὴ γάρ μοι πολυτελῆ τράπεζαν εἶπης· ἂν εἰς τὴν οἰκίαν δέξῃται τὸν ξένον, ἂν τὰ ὄντα παραθῇ, ἂν πολλὴν ἐπιδείξῃται τὴν φιλοφροσύνην, ἀπήρτισται τῆς ξενοδοχίας ὁ καρπὸς ἅπας. Εἰ γὰρ ποτήριον ψυχροῦ μόνον βασιλείαν οὐρανῶν προξενεῖ, τὸ καὶ ὁμορφίον ποιῆσαι, καὶ τραπέζης κοινωνόν, καὶ ἀναπαῦσαι, πόσον οἶσει τὸν καρπὸν, εἰπέ μοι;*

πιθανότατα βότανα¹²⁶⁵. Θεωρεί αρκετή πολυτέλεια να είναι κατασκευασμένα τα ποτήρια από απλό γυαλί, διότι ήταν χρηστικά σκεύη, αλλά ψέγει όσους επένδυσαν το γυαλί με άργυρο από υπερηφάνεια, πλεονεξία και διάθεση προς επίδειξη: *ἐξ ἀργύρου τοῦτο ποιῆσαι, πρότερον ἔνδοθεν θέντες τὴν ὕελον οὕτως ἔξωθεν τὸν ἄργυρον περιβάλλουσι*¹²⁶⁶. Αντίθετα με το απλό γυαλί, το χρωματιστό θεωρείτο πολυτελές, όπως μαρτυρεί ο Γρηγόριος Νύσσης: *καὶ τὸ καθαρὸν τῆς ὕελου διὰ φαρμάκων εἰς βαφὰς ποικίλας καταμολύνεται, ὡς ἂν καὶ παρὰ ταύτης τι συνεισενεχθείη τῇ τῶν ὀμμάτων χλιδῇ*¹²⁶⁷. Αναφέρονται επίσης ποτήρια χρυσά αλλά και ακόμη πιο πολύτιμα, ποτήρια χρυσά και λιθοκόλλητα: *ποτήριον χρυσοῦν καὶ λιθοκόλλητον προσενέγκοιμεν τῇ τραπέζῃ*¹²⁶⁸. Ήταν διακοσμημένα εξωτερικά με πολύτιμους ή ημιπολύτιμους λίθους και ήταν προσφορές στην Εκκλησία και συγκεκριμένα στην Αγία Τράπεζα.

Όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι πλούσιοι και ισχυροί άνθρωποι, καθώς και αυτοκράτορες της πρωτοβυζαντινής περιόδου, συνήθιζαν να αφιερώνουν πολύτιμα έπιπλα στην Εκκλησία, συνήθεια που επεκτεινόταν και στα πολύτιμα σκεύη¹²⁶⁹, χωρίς να αποκλείεται τόσο πολύτιμα σκεύη, όπως τα χρυσά

¹²⁶⁵ Ἰω. Χρ., Περὶ τοῦ τὰς κανονικὰς μὴ συνοικεῖν ἀνδράσιν, PG 47, 515: *Πόθεν γὰρ, εἰπέ μοι, λοιπὸν δυνησόμεθα τὴν τοιαύτην παρθένον τῆς τάξεως ἐξελέσθαι τῆς ἐκείνων καὶ τῆς κοινωνίας, ὅταν καὶ αὐτὴ τὸ αὐτὸ ποιῆ ἐκείναις νέων ἐξάπτεσθαι καρδίας, ὅταν ἀνεπτρωμένη ἦ καὶ ἄσωτος, ὅταν τὰ αὐτὰ φάρμακα τρίβῃ, καὶ τὰ αὐτὰ κεραυνῆ ποτήρια, καὶ τὸ αὐτὸ κατασκευάζῃ κόνειον; Ἀλλ' οὐ λέγει, Δεῦρο καὶ ἐγκλισθῶμεν ἔρωτι, οὐδὲ Ἐρρανα τὴν κοίτην μου κρόκω, καὶ τὴν κλίνην μου κινναμώμω. Εἶθε τὴν κλίνην καὶ τὴν κοίτην, καὶ μὴ τὰ ἰμάτια καὶ τὸ σῶμα. Ἐκείναι μὲν γὰρ οἴκοι τὸ δέλεαρ κατακρύπτουσι, σὺ δὲ πανταχοῦ περιφέρεις τὴν παγίδα, καὶ ἀναπετάσασα τῆς ἡδονῆς τὰ πτερὰ περιάγεις ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς.*

¹²⁶⁶ Ἰω. Χρ., Περὶ παρθενίας, PG 48, 584· La virginité, SC 125, LXVIII, 22-47, 3, 30-43, σελ. 340.

¹²⁶⁷ Γρηγ. Νύσσης, Ὁμ. 3 εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν, P. Alexander (ἐκδ.), *Gregorii Nysseni In inscriptions Psalmodum, In sextum Psalmum, In Ecclesiasten homiliae*, 416-442, σελ. 320.7-326.3., Λέιντεν, 1962.

¹²⁶⁸ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 50 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστήν, PG 58, 508. -Ὁμ. 50 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστήν, PG 58, 509: *Τί γὰρ ὄφελος, ὅταν ἡ τράπεζα αὐτῶ γέμῃ χρυσῶν ποτηρίων, αὐτὸς δὲ λιμῶ διαφθείρηται;* -Ὁμ. 50 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστήν, PG 58, 509: *Ποτήριον χρυσοῦν ποιεῖς, καὶ ποτήριον ψυχροῦ οὐ δίδως;* -Ὁμ. 50 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστήν, PG 58, 508: *Μὴ τοίνυν τοῦτο σκοπῶμεν, ὅπως χρυσᾶ σκεύη προσφέρωμεν μόνον, ἀλλ' ὅπως καὶ ἐκ δικαίων πόνων. Ταῦτα γὰρ ἐστὶ τὰ καὶ χρυσῶν τιμώτερα, τὰ χωρὶς πλεονεξίας. Οὐ γὰρ χρυσοχοεῖον, οὐδὲ ἀργυροκοπεῖον ἐστὶν ἡ Ἐκκλησία, ἀλλὰ πανήγυρις ἀγγέλων.*

¹²⁶⁹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 3 εἰς τὴν Ἄνναν καὶ εἰς τὴν τοῦ Σαμουὴλ γαλακτοτροφίαν, PG 54, 654: *Εἰ γὰρ φιάλας καὶ ποτήρια χρυσᾶ μέλλοντές τινες ἀνατιθέναι τῷ Θεῷ, ἐπειδὴν κατασκευασθέντα λάβωσι, καὶ*

ποτήρια και οι χρυσές φιάλες, να χρησιμοποιούνταν στον καθημερινό βίο των πλουσίων, αφού ο Χρυσόστομος αναφέρει ένα ποτήρι κατασκευασμένο από χρυσό, που προσέφερε ευχαρίστηση στον κάτοχό του: *Πῶς δὲ καὶ τέρψει χρυσοῦν ἐὰν ἦ τὸ ποτήριον, ὅταν ἔνδοθεν ἔχη θανατηφόρον ποτόν;*¹²⁷⁰. Το *Liber Pontificalis* καταγράφει αργυρά αντικείμενα που αφιέρωσαν στις εκκλησίες της Ρώμης ο Μέγας Κωνσταντίνος, οι διάδοχοί του, πάπες και ιδιώτες. Μια εικόνα των αργυρών εκκλησιαστικών σκευών δίνουν οι θησαυροί εκκλησιών της Kumluca στη Λυκία¹²⁷¹ και αγροτικών οικισμών της Συρίας (θησαυροί Stuma, Riha και Hama)¹²⁷².

Για τα κισσύβια πληροφορούμαστε από τον Γρηγόριο τον Θεολόγο (Ναζιανζηνό)¹²⁷³ ότι ήταν σκευή πόσεως των ποιμένων που διαβιούσαν στην ύπαιθρο¹²⁷⁴. Ο Ευστάθιος (12ος αι.) σε σχόλια στην Οδύσσεια αναφέρει ότι οι αρχαίοι χρησιμοποιούσαν ξύλινα σκευή, ήτοι πινάκια και ποτήρια που μέχρι και στις μέρες του ήταν πολύτιμα σε πολλά μέρη: *ὡς δὲ ξυλίνοις ἔχαιρον σκεύεσιν οἱ παλαιοὶ ὅποια καὶ οἱ πίνακες καὶ τὰ κισσύβια, οὐκ ἄδηλόν ἐστι. δῆλον δὲ καὶ ὡς μέχρι καὶ νῦν τίμιά εἰσι πολλαχού*¹²⁷⁵. Στους αρχαίους χρόνους (ομηρική περίοδος ή και παλαιότερα) τα κισσύβια ήταν ξύλινα, μόνωτα ποτήρια, κατασκευασμένα από ξύλο κισσού, ενώ χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά από ποιμένες που ζούσαν στην ύπαιθρο και όχι από τους κατοίκους των πόλεων. Γενικά τα ξύλινα σκευή χρησιμοποιούνταν

πρὸ τῆς ἡμέρας ἀποθῶνται οἴκοι, οὐχ ὡς κοινὰ λοιπὸν ὀρώσι σκευή, ἀλλ' ὡς ἀναθήματα, καὶ οὐδὲ τολμῶσιν ἀπλῶς καὶ εἰκῆ τούτων ἄψασθαι, καθάπερ καὶ τῶν λοιπῶν. -Εἰς τὴν Ἀγίαν πρωτομάρτυρα καὶ ἀπόστολον Θέκλαν ἐγκώμιον, PG 50, 748: *οὐκ ἴσον σκεῦος ἱερατικοῦ καὶ ἀγοραίου κλοπή.*

¹²⁷⁰ Ἰω. Χρ., Πῦρ ἦλθον βαλεῖν ἐπὶ τὴν γῆν· καὶ οὐκ ἦλθον βαλεῖν εἰρήνην ἀλλὰ μάχαιραν, PG 62, 742. -Ὁμιλία εἰς τὸν Φαρισαῖον, PG 59, 592.

¹²⁷¹ Firatli 1969, 523-525. -Boyd 1992, 5-38.

¹²⁷² Mundell-Mango 1988, 163-178. -Mundell-Mango 1992, 123-136. -Leader-Newby 2004, 61-122. -Περὶ θησαυρικών Συνόλων της Συρίας, βλ. Mundell-Mango 1992, xxv.

¹²⁷³ Ἐζησε τον 4^ο αι. μ.Χ. (329-390).

¹²⁷⁴ Γρηγ. Θεολ., Τοῦ αὐτοῦ ἀπολογητικός λόγος 2, PG 35,420: *Ἄλλο δὲ οὐδὲν ἔργον εἶναι τῶ ποιμένι ἢ τῶ βουκόλῳ πλὴν ὅσον βραχέα προσπολεμῆσαι τοῖς λύκοις, καὶ ποῦ τι καὶ ἀρρώστον ἐπισκέψασθαι· τὰ πολλὰ δὲ αὐτῶ μελήσει δρυς, καὶ σκιά, καὶ δόνακες, καὶ ἐν καλῶ τῆς πόας κατακλιθῆναι, καὶ παρὰ ψυχρὸν ὕδωρ, καὶ ὑπὸ ταῖς αὖραις σχεδιάσαι στιβάδα, καὶ ποῦ τι καὶ ἐρωτικὸν ἄσαι μετὰ τοῦ κισσυβίου, καὶ προσλαλῆσαι ταῖς βουσίην ἢ τῇ ποιμένι.*

¹²⁷⁵ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, Παρεκβολαί εἰς τὴν Ὁμήρου Ὀδύσειαν, 1825, 346. -Το κισσύβιο ἦταν ξύλινο αγροτικό ποτήρι με μία λαβή. Ονομάστηκε κισσύβιο εἴτε διότι ἦταν κατασκευασμένο ἐξ ολοκλήρου ἀπὸ ξύλο κισσού ἢ ἔφερε ολόγυρα γεγλυμμένα φύλλα καὶ βλαστούς κισσού.

από τις φτωχότερες τάξεις, ομοίως και τα κισσύβια τα οποία ήταν ποτήρια κατασκευασμένα από ξύλο¹²⁷⁶.

Ο Χρυσόστομος σε μια θλιβερή εικόνα επαιτείας παρουσιάζει τον επαίτη να σηκώνει το κισσύβιο, υποκρινόμενος ότι κάνει πρόποση και συμμετέχει σε πλούσιο συμπόσιο, προκαλώντας το γέλιο στους περαστικούς: *θαυματοποιούς τοὺς πένητας ἠνάγκασεν εἶναι καὶ αἰσχρολόγους καὶ γελωτοποιούς. Ὅταν γὰρ κύλικας καὶ κισσύβια καὶ ποτήρια τοῖς δακτύλοις ἐνείρων*¹²⁷⁷. Οι επαίτες συχνά συμπεριφέρονταν ως γελωτοποιοί ή αισχρολογούσαν προκειμένου να εξασφαλίσουν τροφή ή χρήματα.

3. 4. 3. Κρατήρ, κύαθος

Είναι βέβαιο ότι κατά τον 4^ο και 5^ο αι., σύμφωνα με τις εικόνες πολυτελών συμποσίων που παραθέτει ο Χρυσόστομος, διατηρείται η αρχαιότερη συνήθεια μείξης οίνου και ύδατος σε κρατήρες μεταλλινούς, πολύτιμους, εστεμμένους και διφυείς. Οι αριστοκράτες, οι οποίοι περιστοιχίζονταν από μεγάλο αριθμό υπηρετών και ήταν κάτοχοι μεγάλης ακίνητης και κινητής περιουσίας, δεν καταδέχονταν επάνω στο τραπέζι τους αγγεία πήλινα, που θεωρούνταν ευτελή, παρά μόνο αυτά τα οποία ήταν κατασκευασμένα από άργυρο, ή πολυτελέστερα, από άργυρο σε συνδυασμό με χρυσό: *καὶ ὁ τοσαῦτα περιβεβλημένος, καὶ τοσοῦτους οἴνοχόους, μαγείρους, κρατήρας ἀργυροῦς καὶ χρυσοῦς ἔχων, πλέθρα γῆς τόσα καὶ τόσα, οἰκίας, ἀνδράποδα, ἵππους, ἡμιόνους, καμήλους, στρατόπεδα οἰκετῶν, ἅπεισι μόνος*¹²⁷⁸. Για χρήση αργυρών κρατήρων κάνει λόγο ο Ιωάννης Λυδός (*de magistratibus* I, 14), συνεπώς ήταν γενικευμένη η χρήση τέτοιων αργυρών σκευών στα πολυτελή συμπόσια που διοργάνωναν μέλη της άρχουσας τάξης¹²⁷⁹.

Ο *κρατήρ* ήταν αγγείο ανάμιξης οίνου με ύδωρ¹²⁸⁰, ώστε να καταστεί ο οίνος κεκραμένος (κρασί) και απαραίτητο σκεῦος σε κάθε συμπόσιο¹²⁸¹. Οι κρατήρες

¹²⁷⁶ Για τα ξύλινα αγγεία της αρχαιότητας, βλ. Φάκλαρης 2006, 296-300.

¹²⁷⁷ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 11 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 465.

¹²⁷⁸ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν 48 ψαλμὸν, PG 55, 239.

¹²⁷⁹ Βλ. Baratte, 1997, 68.

¹²⁸⁰ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 57 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 566: *οἶνον καὶ πίθους καὶ φιάλας καὶ κρατήρας*. -Λόγος 1 μετὰ τὰς καλάνδας, PG 48, 963: *μετέσχετε κρατήρος, οὐκ*

χαρακτηρίζονται από τον Χρυσόστομο *διφρείς* και *έστεμμένοι*¹²⁸². Ήταν δίκρουντοι ώστε να δέχονται δύο είδη οίνου, ή ένα μέρος οίνου και ένα μέρος ύδατος. Ο χαρακτηρισμός *έστεμμένοι*¹²⁸³, μπορεί να δεχτεί δύο ερμηνείες: ή ήταν γεμάτοι έως πάνω με οίνο, ή διακοσμημένοι στη στεφάνη (πάνω χείλος) με διακόσμηση ανάλογη του περιεχομένου τους, π.χ. φύλλα κισσού¹²⁸⁴.

Ο *κύαθος*¹²⁸⁵ αναφέρεται δύο φορές από τον Χρυσόστομο σε πληθυντικό αριθμό, χωρίς να μας δίνει περισσότερες πληροφορίες για τη χρήση του αγγείου αυτού, παρά μόνο ότι θα ήταν αδύνατον κάποιος να μετρήσει πόσους κύαθους έχει η θάλασσα. Ο κύαθος ήταν μονάδα μέτρησης υγρών όπως και σε αρχαιότερες περιόδους, κυρίως οίνου και ελαίου¹²⁸⁶, διότι συσχετίζεται με τους κρατήρες και τους

ἄκρατον ἐκχέοντος. -Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ περὶ φιλοξενίας, PG 55, 512: πάντες ταπεινοί, οἰνοχόοι, κρατήρες, παράσιτοι, κόλακες, εὐνοῦχοι.

¹²⁸¹ Ἰω. Χρ., Λόγος 5 κατὰ Ἰουδαίων, PG 48, 883: *Καθάπερ γὰρ οἱ φίλοινοι καὶ φιλοπόται, ἀνιστάμενοι καθ' ἐκάστην ἡμέραν περιεργάζονται καὶ πολυπραγμονοῦσι ποῦ πότοι, καὶ συμπόσια, καὶ δεῖπνα, καὶ κῶμοι, καὶ μέθαι, καὶ φιάλαι, καὶ κρατήρες, καὶ ποτήρια.*

¹²⁸² Ἰω. Χρ., Εἰς τὴν γυναῖκα τὴν ἁμαρτωλὸν τὴν ἀλείψασαν τὸν Κύριον μύρω, PG 61, 751-752: *αὕτη δε πολλῶν κακῶν ἀμνηστίαν λαβοῦσα, ἐτίμησέ με, ἐκ δακρύων καὶ μύρων οἰνοῖ διφρεῖ κρατήρα κερασαμένη.* -Εἰς τὸν ἄσωτον υἱὸν καὶ περὶ μετανοίας, PG 59, 627: *ὑπερχέομενον κρατήρα.* -Ὅμ. ὅτε τῆς ἐκκλησίας ἔξω εὐρεθεῖς Εὐτρόπιος ἀπεσπᾶσθη, PG 52, 400: *Μέχρι πότε χρήματα; μέχρι πότε ἄργυρος; μέχρι πότε χρυσός; μέχρι πότε οἶνος ἐκχεόμενος; μέχρι πότε κολακεῖαι οἰκετῶν; μέχρι πότε κρατήρες ἐστεμμένοι; μέχρι πότε συμπόσια σατανικά, καὶ διαβολικῆς γέμοντα ἐνεργείας;*

¹²⁸³ Ἰω. Χρ., Περὶ ὑπομονῆς, PG 60, 731: *οὗτος ἐστεμμένους εἶχε κρατήρας οἴνου.* -Εἰς τὸν σεισμόν καὶ εἰς τὸν πλούσιον, PG 48, 1033: *Ἦν τοίνυν ὁ πλούσιος ἐκεῖνος τράπεζαν ἔχων πολυτελεῖ, κρατήρας ἐστεμμένους οἴνου, παρασίτους τρέφων καὶ κόλακας, τὸ πονηρὸν τοῦ διαβόλου θέατρον.* -Ὁμιλία μετὰ τὸν σεισμόν, PG 50, 714: *Τινὲς μὲν γὰρ κρατήρας ἐστέψαντο, ἄλλοι δὲ συμπόσια συνήγαγον Σατανικά, ἄλλοι δὲ δαμιλῆ παρεσκεύασαν τράπεζαν.*

¹²⁸⁴ Βλ. περιγραφή ελληνοιστικού κρατήρα ἀπὸ τῆ Ρόδου. -Ζερβουδάκη 1990, 124-139.

¹²⁸⁵ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸν 144 ψαλμόν, PG 55, 459: *Εἰπέ γὰρ μοι, ἂν τις λέγῃ τὴν θάλασσαν δύνασθαι ἐκμετρεῖν, καὶ εἰδέναι πόσους ἔχει κύαθους.* -Ὅμ. 19 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 133: *Τί δε, εἴ τις ἐπαγγέλοιτο λέγειν ὅσους ἔχει κύαθους ἢ θάλασσα.*

¹²⁸⁶ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 39 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 344: *Πολλοὶ γοῦν καὶ πίθους ὀλοκλήρους ἐκένωσαν, πένητι μὲν οὐδὲ κύαθον δόντες, οὐδὲ ἀργυρίου τοῖς δεομένοις, ὄξινην δὲ γινόμενον εἰς τὴν γῆν ρίψαντες ἅπαντα, καὶ τοὺς πίθους αὐτῶν προσδιαφείραντες τῷ καρπῷ.* Ἔτεροι δὲ πάλιν οὐδὲ μάζης μιᾶς τῷ πεινῶντι μεταδόντες, ὀλόκληρα σιτοδοχεῖα εἰς ποταμὸν ἔρριψαν. -Για τον κύαθο ως μονάδα μέτρησης υγρών, βλ. Lang, Crosby 1964, 44. -Ἐπιφανίου, Περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν, PG 43, 272: *Κύαθος μετρητῆς οἴνου, μετρητῆς ἐλαίου.* -PG 43, 284: *Κύαθος ἔστιν ἕκτον ζέστον.*

πίθους. Ανήκε στα πιο διαδεδομένα αγγεία οικιακής χρήσης μαζί με τις κανάτες μικρού μεγέθους και τα πινάκια¹²⁸⁷. Ο κύαθος εξακολουθούσε να έχει τη χρήση που είχε και στην αρχαία Ελλάδα, ήταν κεραμικός ή μεταλλικός και χρησιμοποιείτο ως «αντλητήριο» ή «κουτάλα» οίνου από τον κρατήρα ή από άλλο αποθηκευτικό αγγείο, κυρίως τον πίθο. Ήταν κύπελλο με ψηλή προς τα πάνω καμπύλη λαβή, ενώ σε παραλλαγή μικρού μεγέθους χρησίμευε κι ως αγγείο πόσης¹²⁸⁸.

3. 4. 4. Μαχαίρια, κοχλιάρια, πηρούνια

Σε μια εικόνα οικιακής ζωής όπου το νήπιο ζητάει να πιάσει το μαχαίρι¹²⁸⁹, ο φιλόστοργος πατέρας οφείλει να το απομακρύνει, ώστε να προστατεύσει το μικρό παιδί. Μάλιστα προτρέπει τους γονείς, αν δούν το παιδί να έχει στην κατοχή του μαχαίρι -ακόμη κι αν δεν έχει τραυματιστεί- να το μαστιγώνουν, ώστε να μην το επαναλάβει. Το μαχαίρι χρησιμοποιείτο ως φονικό όπλο όταν οι ληστές έμπαιναν στην οικία το βράδυ για να κλέψουν.

Τα επιτραπέζια μαχαίρια ήταν λεπτά, μικρότερα από τα μαχαίρια κοπής και τα χρησιμοποιούσαν οι δαιτυμόνες στα συμπόσια, για να διαιρούν τα παρατεθέντα εδέσματα σε μικρότερα μέρη: *λεπτὰς μαχαίρας, δι' ὧν οἱ δαιτυμόνες ἑαυτοῖς τι διαιροῦν τῶν προτεθέντων*¹²⁹⁰. Ο κάθε δαιτυμών χρησιμοποιούσε το δικό του ατομικό

¹²⁸⁷ Βλ. Πατούρα 1989, 285-286.

¹²⁸⁸ Richter, Milne 1935, 30-31.

¹²⁸⁹ Ἰω. Χρ., Περὶ τοῦ κατὰ Θεὸν πολιτεύεσθαι, PG 51, 43: *Οὔτε γὰρ οἱ φιλόστοργοι πατέρες τοῖς κομιδῇ νηπίοις μαχαίρας ἐπιζητοῦσιν ἢ πυρὸς ἄνθρακας, ὀρέγειν ἀνέχονται· ἴσασι γὰρ σαφῶς βλαβερὰν αὐτοῖς οὖσαν τὴν τοιαύτην δόσιν.* -Λόγος 13 περὶ ἀρρώστιας καὶ ἰατρῶν, PG 63, 654: *Ἀλλὰ καὶ οἱ φιλόστοργοι πατέρες τοῖς κομιδῇ νηπίοις μαχαίρας ἐπιζητοῦσιν, ἢ πυρὸς ἄνθρακας, οὐδαμῶς ὀρέγειν ἀνέχονται.* -Ὁμ. 17 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 256: *Ὡσπερ οὖν ἡμεῖς, ἐὰν ἴδωμεν παιδίον μάχαιραν κατέχον, κἂν μὴ πληγὴν ἴδωμεν, μαστιγοῦμεν καὶ ἀπαγορευόμεν αὐτῷ μηδέποτε αὐτὴν κατασχεῖν.*

¹²⁹⁰ Γρηγ. Νύσσης, Ὁμ. 8 εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν, PG 44, 752: *Ὡσπερ εἴ τις ἐπὶ τραπέζης πᾶσαν προθεῖς παρασκευὴν εὐωχίας καὶ σκευὴ τινὰ πρὸς τὴν τῆς τροφῆς συνεργίαν ἐπιτηδείως ἔχοντα συμπαραθεῖη, οἷα δὴ παρὰ τῶν τὰ τοιαῦτα φιλοτεχνούντων κατασκευάζεται, ἢ λεπτὰς μαχαίρας, δι' ὧν οἱ δαιτυμόνες ἑαυτοῖς τι διαιροῦν τῶν προτεθέντων, ἢ τὰς ἀργυρᾶς περόνας, αἷς ἢ συμπεφυκυῖα κατὰ τὸ ἕτερον μέρος κοιλότης πρὸς τὸ ἔτνος ἐπιτηδείως ἔχειν πεποιήται· ἔπειτά τις τῶν ἐπ' εὐωχίᾳ συγκεκλημένων ὑπαλλάξας τῶν προκειμένων τὴν χρῆσιν ἐκάστω πρὸς τὰ μὴ δέοντα χρῶτο καὶ τῆ*

μαχαίρι. Ήταν κατασκευασμένα από σίδηρο¹²⁹¹, αν και αναφέρονται και μαχαίρια από μόλυβδο που είναι μαλακό μέταλλο. Τα πιο πολυτελή μαχαίρια έφεραν αργυρή λαβή¹²⁹² ή λαβή κατασκευασμένη από ελεφαντόδοντο και στερεωμένη επάνω στη λεπίδα με αργυρά καρφιά¹²⁹³. Ένα σιδερένιο μαχαίρι του βου αι., με οστέινη λαβή διακοσμημένη με σιδερένια ελάσματα και τριγωνική λεπίδα, με ευθεία την επιφάνεια κοπής και κυρτή ράχη, βρέθηκε στο επισκοπικό συγκρότημα στις Λουλουδιές Κίτρους και φυλάσσεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη¹²⁹⁴.

Στα έργα του Χρυσοστόμου δεν αναφέρονται *κοχλιάρια*, δηλαδή κουτάλια, εμμέσως όμως επιβεβαιώνεται ότι χρησιμοποιούνταν για την πρόσληψη των υδαρών φαγητών. Αναφέρονται ζωμοί¹²⁹⁵ που παρετίθεντο στα συμπόσια αλλά και χυλός που παρεσκεύαζε η μητέρα για να ταΐσει το νήπιο όταν σταματούσε να τρέφεται με γάλα¹²⁹⁶. Ειδικά για τη χρήση κοχλιαρίων στα υδαρή φαγητά που προοριζόνταν για τα νήπια, είναι γνωστό ότι χρησιμοποιούνταν ήδη από την αρχαιότητα. Στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο εκτίθενται ευρήματα κεραμικών κουταλιών διακοσμημένων με κεφαλές ζώων στα χερούλια, δίνοντας μια ευχάριστη

μαχαίρα μὲν ἢ ἑαυτὸν ἢ τινα τῶν παρανακειμένων τέμοι, τῇ δὲ περόνῃ τὸν ὀφθαλμὸν ἢ τοῦ πέλας ἢ τὸν ἑαυτοῦ ἔκκεντήσειεν· εἶποι τις ἄν, ὅτι τῇ παρασκευῇ τοῦ ἐστιάτορος ὁ δεῖνα εἰς κακὸν ἀπεχρήσατο, οὐ τοῦ παρασκευάσαντος τὴν αἰτίαν τῶν ἐκβησομένων προετοιμάσαντος, ἀλλὰ τῆς κακῆς τῶν προτεθέντων χρήσεως εἰς τοῦτο τὸ πάθος προαγαγούσης τὸν ἀβούλως τοῖς προκειμένοις χρησάμενον·

¹²⁹¹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 33 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 284: *μάχαιραν μολιβδίνην, οὐ σιδηρᾶν ποιήσας.* -Brokalakis 2005, 43.

¹²⁹² Ἰω. Χρ., Ὁμ. 19 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 190: *Ὡσπερ ἂν εἴ τις μάχαιραν ἔχοι τὴν μὲν λαβὴν ἔχουσαν ἀργυρᾶν, τὸ δὲ σιδήριον μολύβδου παντὸς ἀσθενέστερον.*

¹²⁹³ Κλ. Ἀλ., Λόγος 2 παιδ., PG 8, 436: *τὸ μαχαίριον τὸ ἐπιτραπέζιον ἦν μὴ ἀργυρόηλον ἢ, ἢ ἐξ ἐλέφαντος πεποιημένον τὴν λαβὴν, οὐ τέμνει; Ἡ ἐπὶ τὴν μοῖραν τοῦ κρέως Ἰνδικὸν σίδηρον χαλκευτέον, καθάπερ συμμαχικὸν τι παρακαλοῦντας;*

¹²⁹⁴ Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 341.

¹²⁹⁵ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 70 εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 659: *Ἴδωμεν τὰς ἐκ τῆς τρυφῆς ἐπιθυμίας, τὰς ἐκ τῶν ὀψοποιῶν, τῶν μαγειρῶν, τῶν τραπεζοποιῶν, τῶν πλακουντοποιῶν. Αἰσχύνομαι μὲν γὰρ πάντα διηγούμενος· πλὴν ἀλλ' ὁμως ἐρῶ τὰς ὄρνεις τὰς ἀπὸ Φάσιδος, τοὺς ζωμοὺς τοὺς χύδην μιγνυμένους, τὰ ὑγρὰ, τὰ ξηρὰ ἐδέσματα.*

¹²⁹⁶ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ Πάτερ εἰ δυνατόν τὸ ποτήριον τοῦτο παρελθέτω ἀπ' ἐμοῦ, PG 61, 751: *Καὶ ὡσπερ ἡ μήτηρ μετὰ τὴν ἐκ τοῦ γάλακτος ἀνατροφῆς διαγωγὴν, καὶ τὸν δύσθρυπτον ἄρτον διαλύει, καὶ τὰ λαχανικὰ βρώματα ἀρτύμασι νοστήσασα, καὶ πυρὶ περιλειώσασα, ὑπηρετίς τῆς ζωῆς τῶν οἰκείων τέκνων γίνεται.*

μορφή στα σκεύη αυτά, που τα καθιστούσε αρκετά ελκυστικά ώστε να χρησιμοποιηθούν από παιδιά¹²⁹⁷.

Από ανασκαφικά ευρήματα γνωρίζουμε ότι στην πρωτοβυζαντινή περίοδο χρησιμοποιούνταν μετάλλινα κοχλιάρια κι επειδή έχουν ανασκαφεί συγκεντρωμένα σε μεγάλους αριθμούς, είναι βέβαιο ότι ανήκαν σε σύνολα των 12 τεμαχίων, κρίνοντας από τον ομοιόμορφο σχεδιασμό τους¹²⁹⁸. Εκτός από τα μετάλλινα, έχουν βρεθεί επίσης οστέινα κοχλιάρια¹²⁹⁹ (εικ. 37). Στις ανασκαφές της αρχαίας Τενέας στην Κόρινθο ανασκάφηκε μεγάλος αριθμός οστέινων κοχλιαρίων (1^{ος} - 4^{ος} αι. μ.Χ.) που δείχνει ότι προορίζονταν για επιτραπέζια χρήση¹³⁰⁰. Προφανώς τα οστέινα κοχλιάρια ήταν μια οικονομική λύση για τους μικρομεσαίους, άρα η χρήση των κοχλιαρίων ήταν μια συνήθης πρακτική για όλες τις κοινωνικές τάξεις κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο.

Στα γεύματα χρησιμοποιούνταν κοχλιάρια¹³⁰¹ μολύβδινα¹³⁰², χάλκινα¹³⁰³, λιγότερο πολυτελή από τα αργυρά, ακόμη και υάλινα. Ένα υάλινο ακέραιο φυλάσσεται στο Corning Museum of Glass¹³⁰⁴. Ήδη από τον 4ο αι. τα οικιακά ασημένια επιτραπέζια σύνολα περιλαμβάνουν κοχλιάρια σε μεγάλους αριθμούς¹³⁰⁵ (θησαυροί Κρατήγγου Μυτιλήνης, Vincovci Κροατίας, Λάμπουσας, κ.ά.) και κουτάλες¹³⁰⁶. Τα αργυρά κοχλιάρια πέρα από τη λειτουργική τους χρήση¹³⁰⁷, εξαιτίας

¹²⁹⁷ Βλ. Καρούζου 1999, 130-131.

¹²⁹⁸ Βλ. Adhémar 1934, 52, αρ. 46-48. -Για τα κοχλιάρια βλ. Parani 2010, 139-164.

¹²⁹⁹ Βλ. πήλινο πινάκιο με οστέινο κοχλιάριο (5ος αι. μ.Χ) που εκτίθεται στο Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας, στον 2^ο όροφο και βρέθηκε στην Ξιφιανή της Αριδαίας.

¹³⁰⁰ Βλ. τη συνέντευξη που παραχωρήθηκε από την υπεύθυνη αρχαιολόγο της ανασκαφής στο Χιλιομόδι Κορινθίας, στην ανασκαφική περιοχή αρχαίας Τενέας, κ. Έλενα Κόρκα στις 7 Οκτωβρίου 2017, στο διαδικτυακό κανάλι «Φρυκτωρίες».

¹³⁰¹ Για την εξέλιξη των διαφόρων τύπων κοχλιαρίων κατά τη ρωμαϊκή περίοδο μέχρι και τον 3^ο αι. μ.Χ., βλ. Strong 1966, 155-156 και 177-178.

¹³⁰² Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 340. -Μολύβδινο κοχλιάριο ακόσμητο της παλαιοχριστιανικής περιόδου, Ρόδος, Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, αρ. ευρ. MB 512.

¹³⁰³ Δρανδάκη 2008, 153-154.

¹³⁰⁴ Δρανδάκη 2008, 154.

¹³⁰⁵ Νικιό, Skelac 2016, 210-213. -Τουράτσογλου, Χαλκιά 2008, 73-77. -Για τα αρχαιολογικά αντικείμενα που βρέθηκαν στη Λάμπουσα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και φυγαδεύθηκαν κρυφά από την Κύπρο, βλ. Στυλιανού 1969, 45-111.

¹³⁰⁶ Σαράντη 2011, 528.

¹³⁰⁷ Βλ. Knudsen 2000, 183, εικ. 1. Α.

του πολύτιμου υλικού κατασκευής, του εντυπωσιακού μεγέθους και της διακόσμησής τους, αποτελούσαν μέσα επίδειξης πλούτου και έδειχναν την κοινωνική θέση του οικοδεσπότη¹³⁰⁸. Σε έναν πλούσιο οίκο, τα μέλη της οικογένειας θα μπορούσαν να έχουν το δικό τους ατομικό αργυρό κοχλιάριο, με το μονόγραμμα ή το ονομά τους χαραγμένο πάνω του¹³⁰⁹, όπως φαίνεται σε τέσσερα κουτάλια της συλλογής Ζάκου που χρονολογούνται στον 5ο αι. και αργότερα, σε κουτάλια του θησαυρού της Λαμψάκου τον 7ο αι.¹³¹⁰. Ακόμη και οι χριστιανοί που ανήκαν στην ανώτερη τάξη χρησιμοποιούσαν σύνολα κουταλιών για να δείξουν την κοινωνική τους θέση και την οικονομική τους κατάσταση, όπως αποδεικνύεται από την διακόσμηση αργυρών κουταλιών με χριστιανικά θέματα (χριστιανικά σύμβολα, ονόματα αποστόλων κι ευαγγελιστών)¹³¹¹.

Μετά την επικράτηση του χριστιανισμού θα ήταν αναμενόμενο όλα τα πολυτελή σκεύη να διακοσμούνται με χριστιανικά ονόματα και σύμβολα. Αντιθέτως, ο πρωτοβυζαντινός αριστοκράτης αν και έχει ασπαστεί τον χριστιανισμό, θεωρεί επιβεβλημένο η παιδεία του να είναι ελληνική. Συνεχίζει να περιβάλλεται από πολυτελή αντικείμενα, π.χ. τα ασημένια κοχλιάρια που θα χρησιμοποιούσε ο ίδιος και οι συνδαιτυμόνες του, δηλωτικά της θύραθεν παιδείας που είχε λάβει, την οποία με περίσσεια υπερηφάνεια κάνει γνωστή στον κοινωνικό του κύκλο. Στο κοίλο μέρος και στο χερούλι σε οκτώ από τα κουτάλια του θησαυρού της Λαμψάκου χρονολογημένα τον 6^ο αι., συναντώνται επιγραφές. Πέντε κουτάλια φέρουν αποφθεύγματα των 7 σοφών της αρχαίας Ελλάδος και τα υπόλοιπα τρία στίχους από ποιήματα λατίνων ποιητών¹³¹².

Αν και τα πηρούνια δεν αναφέρονται από τον Χρυσόστομο, είναι βέβαιον ότι χρησιμοποιούνταν στην εποχή του είτε ως ατομικά σκεύη πρόσληψης φαγητού ή ως *κρεάγραι*, για να συγκρατούν και να σερβίρουν το κρέας, ή για το ψήσιμο. Ο

¹³⁰⁸ Parani 2010, 163. -Baratte 1992, 5-20.

¹³⁰⁹ Garipzanov 2018, 21.

¹³¹⁰ Mundell-Mango 2007, αρ. 3, 135. -Χαραγμένα ονόματα, πιθανώς του ιδιοκτήτη. -Βλ. Cahn, Kaufmann- Heinimann 1984, n. 3, εικ. 24, 45. -Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers 1989, 112, εικ. 39.

¹³¹¹ Parani 2010, 144. -Μελέτη για μεγάλο αριθμό τα κοχλιαρίων του 6^{ου} και 7^{ου} αι. μ.Χ. που βρέθηκαν στη Δύση πριν από το 1992 και είχαν χαραγμένο το μονόγραμμα του ιδιοκτήτη ή χριστιανικά σύμβολα όπως το σταυρό, έκανε ο Hauser. -Βλ. Hauser 1992, 63-68.

¹³¹² Garipzanov 2018, 156. -Baratte 1992, 5-20.

Γρηγόριος Νύσσης (335-395 μ.Χ.), σύγχρονος του Χρυσοστόμου, περιγράφοντας μια εικόνα συμποσίου, μας κάνει γνωστό ότι μόνο οι πλούσιοι οικοδεσπότες θα μπορούσαν να κατασκευάσουν και να προσφέρουν στους καλεσμένους τους αργυρά μαχαίρια και πηρούνια για να φάνε. Προφανώς θεωρείτο εξαιρετική πολυτέλεια το να έχει ο κάθε συνδαιτυμών το δικό του σύνολο αποτελούμενο από πηρούνια και μαχαίρι. Δεν ήταν τόσο διαδεδομένη η χρήση πηρουνιών σε όλες τις κοινωνικές τάξεις, όσο των κοχλιαρίων, αποτελούσε δε, προνόμιο μόνο των πλουσίων. Χρησιμοποιούσαν αργυρές περόνες δηλαδή πηρούνια, τα οποία στο αντίθετο μέρος της λαβής κατέληγαν σε κοιλότητα (κουτάλι) για να τρώνε την σούπα (ἔτνος): *κατασκευάζεται, ἢ λεπτάς μαχαίρας, δι' ὧν οἱ δαιτυμόνες ἑαυτοῖς τι διαιροῦν τῶν προτεθέντων, ἢ τὰς ἀργυρᾶς περόνας, αἷς ἢ συμπεφυκυῖα κατὰ τὸ ἕτερον μέρος κοιλότης πρὸς τὸ ἔτνος ἐπιτηδείως ἔχειν πεποιήται*¹³¹³. Το «κουταλοπήρουνο» το οποίο περιγράφει ο Γρηγόριος Νύσσης αποτελεί ευφυή επινόηση συνένωσης δύο σκευών σε ένα (εικ. 38) και είναι όμοιο με ένα ασημένιο σκεύος του 3^{ου} αι. που εκτίθεται στο Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης της Νέας Υόρκης¹³¹⁴. Στην Ελευθέρινα Κρήτης βρέθηκε ένα σκεύος (4ος αι.) το οποίο καταλήγει στη μια άκρη σε πηρούνια με τρεις περόνες και στην άλλη σε κουτάλι (εικ. 39), πολύ πρακτικό με διπλή χρήση, το οποίο λόγω του μεγέθους του πιθανότατα προοριζόταν για μαγείρεμα και σερβίρισμα κι όχι για πρόσληψη φαγητού¹³¹⁵.

¹³¹³ Γρηγ. Νύσσης, Όμ. 8 εἰς τὸν Ἐκκλησιαστικόν, PG 44, 752: *Ὡσπερ εἴ τις ἐπὶ τραπέζῃς πᾶσαν προθεῖς παρασκευὴν εὐωχίας καὶ σκευὴ τινὰ πρὸς τὴν τῆς τροφῆς συνεργίαν ἐπιτηδείως ἔχοντα συμπαραθεῖη, οἷα δὴ παρὰ τῶν τὰ τοιαῦτα φιλοτεχνούντων κατασκευάζεται, ἢ λεπτάς μαχαίρας, δι' ὧν οἱ δαιτυμόνες ἑαυτοῖς τι διαιροῦν τῶν προτεθέντων, ἢ τὰς ἀργυρᾶς περόνας, αἷς ἢ συμπεφυκυῖα κατὰ τὸ ἕτερον μέρος κοιλότης πρὸς τὸ ἔτνος ἐπιτηδείως ἔχειν πεποιήται· ἔπειτά τις τῶν ἐπ' εὐωχίᾳ συγκεκλημένων ὑπαλλάξας τῶν προκειμένων τὴν χρῆσιν ἐκάστῳ πρὸς τὰ μὴ δεόντα χρῶτο καὶ τῇ μαχαίρᾳ μὲν ἢ ἑαυτὸν ἢ τινὰ τῶν παρανακειμένων τέμει, τῇ δὲ περόνῃ τὸν ὀφθαλμὸν ἢ τοῦ πέλας ἢ τὸν ἑαυτοῦ ἐκκεντήσειεν· εἴποι τις ἄν, ὅτι τῇ παρασκευῇ τοῦ ἐστιάτορος ὁ δεῖνα εἰς κακὸν ἀπεχρήσατο, οὐ τοῦ παρασκευάσαντος τὴν αἰτίαν τῶν ἐκβησομένων προετοιμάσαντος, ἀλλὰ τῆς κακῆς τῶν προτεθέντων χρήσεως εἰς τοῦτο τὸ πάθος προαγαγούσης τὸν ἀβούλως τοῖς προκειμένοις χρησάμενον·*

¹³¹⁴ Sherlock 2007, 256, B5. Το «κουταλοπήρουνο» ἔχει μήκος 16,2 εκ. και εκτίθεται στο Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης της Νέας Υόρκης, αρ. πρόσβασης: 2006.514.3.

¹³¹⁵ Brokalakis 2005, 43.

3. 4. 5. Καμψάκης, ληκύθιον

Ο *καμψάκης* χαρακτηρίζεται τρεις φορές ως σκεύος λαδιού από τον Χρυσόστομο¹³¹⁶ σε συνδυασμό με την *υδρία*, η οποία αναφέρεται ως αγγείον αλεύρου κι όχι ως υδροφόρο. Ήταν ελαιοδοχείο, που έφερε μικρή ποσότητα ελαίου, όπως το *ληκύθιον*¹³¹⁷, με το οποίο έσταζαν στον λύχνο λάδι. Συνώνυμα του *καμψάκη* ή *καψάκη* θεωρούνται το *λαδικό* ή το *κατάχυτλον*¹³¹⁸. Επειδή στο κείμενο παρατίθεται μαζί με την υδρία που περιείχε αλεύρι, δηλαδή τροφή, ο *καμψάκης* ήταν ελαιοδοχείο επιτραπέζιο κι όχι σκεύος για πλήρωση των λύχνων με λάδι.

Το κυλινδρικό ανοιχτό χάλκινο δοχείο με προχολή του 5^{ου} αι, που εκτίθεται στο Μουσείο Μπενάκη¹³¹⁹ κι έχει ερμηνευθεί ως δοχείο πλήρωσης των λύχνων με καύσιμη ύλη, προφανώς ήταν επιτραπέζιο σκεύος λαδιού. Για την πλήρωση των λύχνων με καύσιμη ύλη χρησιμοποιούσαν το *ληκύθιον*. Με αυτό έσταζαν, *έπιστάζειν*, το λάδι, διότι το στόμιο του αγγείου ήταν στενό κι εξυπηρετούσε στο να μην χυθεί το λάδι έξω από τον λύχνο. Το *ληκύθιον* είχε παρόμοιο σχήμα με αυτό της ληκύθου, ήταν πολύ πιο μικρό σε μέγεθος και χρησιμοποιείτο όχι μόνο για πλήρωση των λύχνων με έλαιο, αλλά και ως μυροδοχείο¹³²⁰.

¹³¹⁶ Ἰω. Χρ., Χρυσόστομου περὶ ἐλεημοσύνης, PG 60, 749: *καὶ οὐτε ἡ ὑδρία ἔλειψεν, οὔτε ὁ καμψάκης ἠλαττόνησε.* -Εἰς τὴν ἀποτομὴν τοῦ προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου καὶ εἰς τὴν Ἡρωδιάδα, PG 59, 490: *Οὐκ ἐκλείψει γὰρ, φησὶν, ἡ δρᾶξ τοῦ ἀλεύρου ἐκ τῆς ὑδρίας, καὶ τὸ ἔλαιον ἐκ τοῦ καμψάκου.* -Ὁμ. Ἰνυόμνημα εἰς τὴν πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολήν, PG 62, 188-189: *Οὐ γὰρ ὑδρία ἀλεύρου, οὐδὲ καμψάκης ἐλαίου.*

¹³¹⁷ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 23 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 197: *διὰ τοῦτο λύχνον λαμβάνοντα καὶ δίκελλαν, οὕτως εἰσέναι ἔνδον, καὶ ληκύθιον ἐπιφέρεισθαι, ὥστε ἐπιστάζειν ἐντεῦθεν τῷ λύχνῳ τὸ ἔλαιον.*

¹³¹⁸ Βλάχου Γερασίμου τοῦ Κρητός 1820, 273.

¹³¹⁹ Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 292. -Μουσείο Μπενάκη, αρ.ευρ.11581, προέλευση Αίγυπτος.

¹³²⁰ Ἰω. Χρ., Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθένους συνεισάκτους, PG Τόμος 47, 508.

3. 5. Σκεύη περιποίησης και ατομικής φροντίδας

3. 5. 1. Κάδος, καδίσκος

Ο Χρυσόστομος αναφέρει *κάδο* που κατασκευάστηκε κατά παραγγελία της κυρίας στον αργυροκόπο¹³²¹, μαζί με άλλα σκεύη καλλωπισμού, ήτοι τον καθρέπτη και το ληκύθιον. Ο συγκεκριμένος κάδος προφανώς ήταν ασημένιος, αφού την κατασκευή αναλάμβανε αργυροκόπος, άρα πολύτιμος και δαπανηρός ως προς την κατασκευή του, λόγω του μεγάλου μεγέθους του¹³²². Ο *κάδος* ήταν σκεύος ατομικού λουτρού της κυρίας της οικίας, ενώ ο *καδίσκος* ήταν αγγείο μεταφοράς και αδειάσματος νερού από ένα αγγείο σε άλλο ή από έναν χώρο σε άλλον, όπως είδαμε στην εικόνα ενός πλημμυρισμένου εργαστηρίου¹³²³. Εκτός από τα βαλανεία (δημόσια ή ιδιωτικά λουτρά) οι κύριοι ή οι κυρίες φρόντιζαν την υγιεινή του σώματός τους, στο σπίτι. Τα λουτρά κατ' οίκον πληθαίνουν τον 4^ο αι. προφανώς λόγω επίδρασης της χριστιανικής ηθικής. Στο συγκεκριμένο χωρίο¹³²⁴, φαίνεται ότι οι κάδοι χρησιμοποιούνταν κυρίως από τις γυναίκες. Ένας ενεπίγραφος κάδος από ορείχαλκο (6ος αι. μ.Χ.), διακοσμημένος με σκηνή κυνηγίου, εκτίθεται στο Μουσείο Μπενάκη¹³²⁵.

¹³²¹ Ἰω. Χρ., Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθένους συνεισάκτους, PG Τόμος 47, 508: *Ὁ γὰρ τῶν βιωτικῶν πραγμάτων μηδὲ ἐγγὺς γενέσθαι κελευσθεῖς, οὐχ ἀπλῶς βιωτικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν γυναικείων ἐνδοτέρω γίνεται· καὶ γὰρ σκεὴ γυναικεῖα ἐκδοῦναι οὐ παραιτήσονται, ἀλλ' ἐπιστήσονται τοῖς ἀργυροκόποις συνεχῶς ἐρωτῶντες, εἰ τὸ κάτοπτρον κατεσκευάσται τῆς κυρίας, εἰ τὸν κάδον ἀπήρτισαν, εἰ τὸ ληκύθιον ἀπέδωκαν. καὶ γὰρ εἰς τοῦτο πάντα ἦκε διαφθορᾶς, ὡς τῶν βιωτικωτέρων μᾶλλον τὰς πολλὰς τῶν παρθένων τούτοις κεχρηῆσθαι τοῖς σκεύεσιν. Ἐκεῖθεν πάλιν πρὸς τὸν μυρεψὸν ἔδραμεν ὑπὲρ τῶν τῆς κυρίας διαλεξόμενος ἀρωμάτων· πολλάκις δὲ ὑπὲρ πλείονος σπουδῆς καὶ ὕβρισαι τὸν πένητα οὐ παραιτήσεται καὶ γὰρ καὶ μύροις χρῶνται παρθένοι ποικίλοις τε καὶ πολυτελέσιν· εἴτα ἀπὸ τοῦ μυρεψοῦ πρὸς τὸν τὰς ὀθόνας πωλοῦντα, καὶ ἀπ' ἐκείνου πάλιν πρὸς τὸν σκηνοποιόν.*

¹³²² Ἰω. Χρ., Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθένους συνεισάκτους, PG 47, 508: Στην ίδια ομιλία του Χρυσόστομου ο άνδρας (ο κύριος του οίκου) συμπεριφέρεται ως δούλος, αναλαμβάνοντας εργασίες που κανονικά διεκπεραιώνονταν από τις υπηρέτριες, δηλαδή επισκεπτόταν επανειλημμένως τον τεχνίτη για να ρωτήσει αν είναι έτοιμος ο κάδος και τα άλλα σκεύη.

¹³²³ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 13 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 568.

¹³²⁴ Ἰω. Χρ., Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθένους συνεισάκτους, PG 47, 508.

¹³²⁵ Δρανδάκη 2008, 498-409: Το σκεύος είναι κυλινδρικό, ορειχάλκινο, σφυρηλατημένο σε ενιαίο φύλλο μετάλλου. Έχει ύψος 10,7 εκ. και διάμετρο μεταξύ 17-17,8 εκ. Στο πάνω μέρος του κάδου, μεταξύ δύο αντικριστών οπών, περνά μια γερή, καμπυλωμένη ράβδος πολυγωνικής διατομής, η οποία συνιστά τη λαβή του. Η εξωτερική επιφάνεια χωρίζεται σε τρεις διακοσμητικές ζώνες. Η πάνω και

3. 5. 2. Αμίδες

Αργυρά ήταν ακόμη και τα «ακάθαρτα» σκεύη, τα «αποπατήματα» ή *αμίδες*, δηλαδή τα δοχεία νυκτός¹³²⁶. Ο Χρυσόστομος ελέγχει τις γυναίκες που κατασκευάζουν αυτά τα σκεύη από άργυρο, θεωρώντας ανόητη και προκλητική τέτοια επίδειξη πλούτου. Οι πλούσιοι άνδρες συνήθιζαν να έχουν ουροδόχους αργυρές και αμίδες υάλινες¹³²⁷, ενώ οι νεόπλουτες κυρίες που ήθελαν να ξεχωρίζουν ακόμη περισσότερο, χρησιμοποιούσαν χρυσά δοχεία εκκρίσεων¹³²⁸.

κάτω ζώνη είναι περίπου ισοϋψείς ενώ η πλατιά μεσαία ζώνη φέρει τον κυρίως διάκοσμο του κάδου, τη σκηνή του κυνηγίου, στην οποία πρωταγωνιστούν πέντε κυνηγοί. Την πάνω ζώνη περιτρέπει η μεγαλογράμματη ελληνική επιγραφή: ΥΓΙΕΝΩΝ ΧΡΩ ΚΥΡΙ(Ε) ΕΝ ΠΟΛΛΟΙΣ ΣΕ ΧΡΟΝΟΙΣ ΚΕ ΚΑΛΟΙΣ ΕΥΤΥΧΩΣ. Η κατώτερη ζώνη διακοσμείται με μικρά τρίγωνα. Ο κάδος αυτός ανήκει σε μια ομάδα ανάλογων αντικειμένων που έχουν εντοπιστεί και μελετηθεί ως ενιαίο σύνολο. Οι κάδοι αυτής της ομάδας (10 στον αριθμό) χρονολογούνται στον 6ο αιώνα και αποδίδονται σε εργαστήρια της Ανατολικής Μεσογείου, πιθανότατα της Αντιόχειας. Ενώ ο πρώτος κάδος φέρει διάκοσμο με σταυρούς και αφιερωτική επιγραφή που τεκμηριώνει τη χρήση του σε εκκλησία, ως αγίασμα, οι υπόλοιποι εννέα διακοσμούνται με σκηνές κυνηγίου και μυθολογικό θέμα από τον κύκλο του Αχιλλέα. Τα αντικείμενα αυτά αποτελούσαν προσωπικά σκεύη καθημερινής χρήσης και ήταν φθηνότερα αντίγραφα πολυτελών κάδων από γυαλί ή ασήμι και απευθύνονταν σε ανδρικό και γυναικείο κοινό. Πρόκειται για σκεύη λουτρού, όπως υποδηλώνουν οι απεικονίσεις τους σε σχετικές σκηνές.

¹³²⁶ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 7 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 349: *Τί γὰρ, εἰπέ μοι, τῆς χρυσῆς πλατάνου διαφέρουσι κατὰ ἄνοιαν οἱ κεράμια ποιοῦντες χρυσᾶ καὶ χύτρας καὶ ἀλάβαστρα; Τί δὲ αἱ γυναῖκες (αἰσχύνονται μὲν οὖν, πλὴν ἀναγκαῖον εἰπεῖν), ἀμίδας ἀργυρᾶς ποιοῦσαι;* -Ὁμ. 7 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 349: *Τὸ μὲν γὰρ πινάκια ἔχειν ἀργυρᾶ, οὐδὲ τοῦτο μὲν κατὰ φιλόσοφον ψυχὴν, ἀλλὰ τρυφῆς τὸ πᾶν· τὸ δὲ καὶ σκεύη ἀκάθαρτα ποιεῖν ἐξ ἀργύρου, ἄρα τρυφῆς;* -Ὁμ. 7 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 349: *τὰ ἀποπατήματα οὕτω τιμᾶς, ὥστε ἀργύρω ὑποδέχεσθαι;* -Σήμερα ονομάζονται σκωραμίδες (σκώρ+άμίδες).

¹³²⁷ Κλ. Ἀλ., Λόγος 2 παιδ., PG 8, 437 C: *Χλεῖη δὲ καὶ γέλωσ πλατύς, οὐροδόχας ἀργυρᾶς καὶ ἀμίδας ὑελᾶς ἐπιφέρεσθαι τοὺς ἄνδρες.*

¹³²⁸ Κλ. Ἀλ., Λόγος 2 παιδ., PG 8, 437 C: *καὶ τὰς πλουτούσας ταύτας ἀλόγως γυναῖκας χρυσοῦ ποιεῖσθαι τῶν ἐκκρίσεων τὰ εκδοχεῖα.*

3. 5. 3. Μυροδοχεία

Τα σκεύη στα οποία τοποθετούσαν τα μύρα ήταν τα *αλάβαστρα*¹³²⁹ ή *ληκύθια*¹³³⁰ ή μυροδοχεία. Ήταν μικρού μεγέθους αγγεία με στενό στόμιο. Τα πιο πολυτελή, ήταν κατασκευασμένα από άργυρο ή και χρυσό¹³³¹. Συνήθη επίσης ήταν τα υάλινα μυροδοχεία σε ποικίλα σχήματα. Ήταν σφαιρικά, σε σχήμα χουρμά, σταφυλιού, ιχθυόμορφα, πτηνόμορφα, βολβοειδή, ωοειδή, απιοειδή, δακρυόσχημα, κυλινδρικά, κωνικού σώματος, τετράγωνα, χοανόσχημα, ατρακτόσχημα ή ιανόμορφα¹³³².

Τα μύρα, γνωστά ήδη από την αρχαιότητα¹³³³, συνήθως εισάγονταν από την Ινδία, Αραβία, την Αιθιοπία και την Περσία¹³³⁴. Εκτός από τον επαγγελματία *μυρεψό*, που ήταν ο αρωματοπώλης ή ο αρωματοποιός¹³³⁵, τα παρασκεύαζαν και

¹³²⁹ Ίω. Χρ., Εἰς τὴν γυναικα τὴν ἀμαρτωλὸν τὴν ἀλείψασαν τὸν Κύριον μύρω, PG 61, 749: *μικρὸν ἀλάβαστρον μύρον.*

¹³³⁰ Ίω. Χρ., Ὅμ. 23 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 197: *διὰ τοῦτο λύχνον λαμβάνοντα καὶ δίκηλλαν, οὕτως εἰσιέναι ἔνδον, καὶ ληκύθιον ἐπιφέρεισθαι, ὥστε ἐπιστάζειν ἐντεῦθεν τῷ λύχνῳ τὸ ἔλαιον.* -Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθένους συνεισάκτους, PG 47, 508.

¹³³¹ Ίω. Χρ., Ὅμ. 3 ὅτι ἐπισφαλὲς τὸ εἰς θεάτρα ἀναβαίνειν καὶ ὅτι μοιχοὺς ἀπηρτισμένους ποιεῖ, PG 54, 696: *Τί δέ, εἴ τις εἰς ἀγγεῖον χρυσοῦν μύρα διηνεκῶς ἔχειν εἰωθός, κόπρον καὶ βόρβορον ἐνέχεεν, οὐκ ἂν καὶ πληγὰς ἐπέθηκας τῷ πλημμελήσαντι τοῦτο;* -Λόγος 24 περὶ ἀμαρτίας καὶ ἐξαγορεύσεως, PG 63, 737: *εἴ τις εἰς ἀγγεῖον χρυσοῦν μύρα διηνεκῶς ἔχειν εἰωθός.*

¹³³² Αντωνάρας 2006, 168-188.

¹³³³ Για τα γνωστότερα μύρα κατά την αρχαιότητα (το ίρινον, το νάρδον, τη σμύρνα, το βάλσαμον, την βάκκαριν, το τήλινον έλαιον, το μύρινον μύρτον ή ροδέλαιον, το κιννάμωμον ή κασσία και το κύπρινον μύρον) βλ. Βολανάκης 2002, 158.

¹³³⁴ Ίω. Χρ., Ἐπιστολαί, 34 Καρτερία, PG 52, 629: *Καὶ τοῦτο τῆς ἀγάπης τῆς σῆς, τῆς μεμεριμνημένης ψυχῆς τῆς σφοδρῶς περὶ ἡμᾶς διακειμένης, τὸ μὴ μόνον ἀποστεῖλαι τὸ πολυάρχιον, ἀλλὰ καὶ σκοπῆσαι ὅπως ἂν γένοιτο χρήσιμον, προσθεῖναι τε αὐτῷ τό τε νάρδινον, καὶ τὸ γλεύκινον ἔλαιον, διορθοῦντα αὐτοῦ τὴν ἀπὸ τῆς μακρᾶς ἀποδημίας ξηρότητα.* -Ὅμ. 2 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 513: *Τί ἂν τις εἴποι τὴν τῶν ἀρωμάτων πολυτέλειαν, τῶν Ἰνδικῶν, τῶν Ἀραβικῶν, τῶν Περσικῶν. τῶν ξηρῶν, τῶν ὑγρῶν, τῶν μύρων, τῶν θυμιαμάτων, ἅπερ ἅπαντα δαπάνην ἔχει πολλὴν καὶ ἀνόητον; Τί μυρίζεις, ὃ γύναι, τὸ σῶμα ἔσωθεν ἀκαθαρσίας γέμον;* -Ὅμ. 2 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 513: *Ἔστιν, εἰ βούλει, μύρον, ἔστιν ἄρωμα, ᾧ δυνήσῃ χρῆσαι τὴν ψυχὴν, οὐκ ἐξ Ἀραβίας, οὐδὲ ἐξ Αἰθιοπίας, οὐδ' ἀπὸ Περσίδος, ἀλλ' ἐξ αὐτοῦ φερόμενον τοῦ οὐρανοῦ, πωλούμενον οὐ χρυσοῦ, ἀλλὰ προαιρέσεως ἀγαθῆς καὶ πίστεως ἀνυποκρίτου.*

¹³³⁵ Ίω. Χρ., Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθένους συνεισάκτους, PG Τόμος 47, 508.

στην οικία¹³³⁶. Ως υλικά απαραίτητα για τα μύρα αναφέρονται, το πολυάρχιον, το νάρδινον και το γλεύκινον έλαιον¹³³⁷, η κασία, η σμύρνα¹³³⁸, τα εκχυλίσματα από ρόδα, κρίνα, στύρακα (styrag officinallis) κι από νάρδον¹³³⁹, δηλαδή λεβάντα. Αναφέρεται επίσης η στακτή που είναι το αιθέριο έλαιο της σμύρνας. Τα αρώματα διετίθεντο σε διάφορες μορφές: ξηρή, υγρή, σε μορφή ελαίου ή θυμιάματος¹³⁴⁰.

3. 5. 4. Εικόνες του πρωτοβυζαντινού οίκου

Όπως και στους προγενέστερους αιώνες, στην πρωτοβυζαντινή περίοδο η κατασκευή και η κατοχή σκευών θεωρείτο περιουσιακό στοιχείο, όπως η κατοχή δούλων, οικιών και αγρών¹³⁴¹. Επανειλημμένως ο Χρυσόστομος στους λόγους του

¹³³⁶ 'Ιω. Χρ., 'Όμ. 12 υπόμνημα εις την πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 387. *Ὅταν μύρον κατασκευάζετε, οὐδὲν δυσῶδες ἀφίετε πλησιάζειν.*

¹³³⁷ 'Ιω. Χρ., 'Επιστολαί, 34 Καρτερία, PG 52, 629.

¹³³⁸ 'Ιω.Χρ., 'Όμ. 2 υπόμνημα εις την πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολήν πρώτην, PG 62, 513: *Ποίου φύλλου, ποίας κασίας, ποίας σμύρνης οὐχὶ καὶ ἡδίων καὶ χρησιμώτερα αὐτῆ ἢ εὐωδία;*

¹³³⁹ 'Ιω. Χρ., Εἰς τὴν γυναῖκα τὴν ἁμαρτωλὸν τὴν ἀλείψασαν τὸν Κύριον μύρω, PG 61, 749: *Πόσας ρόδων καὶ κρίνων, καὶ στύρακα, νάρδον καὶ στακτὴν καὶ τὰ ἄλλα ἀφ' ὧν τὸ καλὸν κατασκευάζεται μύρον.*

¹³⁴⁰ 'Ιω. Χρ., 'Όμ. 19 εις τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 190: *Παρὰ τούτοις οὐκ ἔστιν ἀλοιφή μύρων καταγοητεύουσα τὴν διάνοιαν.* -'Όμ. 2 υπόμνημα εις την πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολήν πρώτην, PG 62, 513: *Τί ἂν τις εἴποι τὴν τῶν ἀρωμάτων πολυτέλειαν, τῶν Ἰνδικῶν, τῶν Ἀραβικῶν, τῶν Περσικῶν. τῶν ξηρῶν, τῶν ὑγρῶν, τῶν μύρων, τῶν θυμιαμάτων, ἅπερ ἅπαντα δαπάνην ἔχει πολλὴν καὶ ἀνόητον; Τί μυρίζεις, ὃ γύναι, τὸ σῶμα ἔσωθεν ἀκαθαρσίας γέμον;*

¹³⁴¹ 'Ιω. Χρ., 'Όμ. 16 εις τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 516: *Διὰ δὴ τοῦτο, ὅσα ἂν κατασκευάσωμεν, ἐνταῦθα ἀφίεμεν. Οὐ γὰρ συγχωρεῖ ὁ Δεσπότης λαμβάνοντας αὐτὰ ἀπελθεῖν, ἂν τε οἰκίας οἰκοδομήσωμεν, ἂν τε ἀγροὺς ἀγοράσωμεν, ἂν τε ἀνδράποδα, ἂν τε σκεύη, ἂν τε ἕτερόν τι τοιοῦτον.* -'Όμ. 23 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 319: *πλὴν ἄλλ' ἔστω καὶ ὑποκείσθω δίκαια κέρδη κερδαίνειν αὐτόν, καὶ ἀγροὺς ἀνεῖσθαι καὶ ἀνδράποδα καὶ ὅσα τοιαῦτα, καὶ μηδεμία προσέστω τούτοις ἀδικία· ὁ δὲ ἕτερός τις τοσαῦτα κεκτημένος, πωλεῖτω ἀγροὺς, πωλεῖτω οἰκίας, καὶ σκεύη χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ, καὶ παρεχέτω τοῖς δεομένοις, ἐπαρκείτω τοῖς πενομένοις, θεραπευέτω νοσοῦντας, τοὺς ἐν ἀνάγκῃ λυέτω, τοὺς ἀπὸ δεσμῶν ἐκβαλλέτω, τοὺς ἐν μετάλλοις ἐλευθερούτω, τοὺς ἀπὸ βρόχων καταγέτω, τοὺς αἰχμαλώτους λυέτω τῆς τιμωρίας.* -'Όμ. 65 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 364: *Ἐκαστος τὸν πρὸ αὐτοῦ ζηλοῦντες*

αναφέρει σκεύη χρυσά και αργυρά¹³⁴²: είτε αυτά ήταν αργυρά κι επιχρυσωμένα, είτε ήταν εξ ολοκλήρου χρυσά, είτε ήταν κατασκευασμένα από άργυρο σε συνδυασμό με χρυσό. Συνήθως τα αγγεία μικρού μεγέθους, όπως τα ποτήρια και τα μυροδοχεία (αλάβαστρα) ήταν χρυσά. Εκτός από αυτά, αναφέρονται *κεράμια* χρυσά, δηλαδή αγγεία γενικώς, καθώς και χύτρα χρυσή. Δεν είναι σαφές αν όντως υπήρχαν χρυσές χύτρες¹³⁴³ ή αν είναι σχήμα λόγου, υπερβολή· αξίζει να ερευνηθεί ποια ήταν η χρήση τους, διότι μια τόσο πολύτιμη χύτρα δεν θα μπορούσε να είναι αγγείο

ἐπέτεινον τὸ νόσημα, καὶ τὸν οὐ βουλόμενον ὁ προλαβὼν ἐρεθίζει. Ὅταν γὰρ ἴδωσιν οἰκίας λαμπράς, καὶ πλῆθος ἀγρῶν, καὶ ἀνδραπόδων ἀγέλας, καὶ ἀργυρᾶ σκεύη, καὶ πολλὸν ἱματίων φορυτὸν, πάντα πράττουσιν, ὥστε ὑπερβαλέσθαι· ὥστε οἱ πρῶτοι τῶν δευτέρων αἴτιοι γίνονται, κάκεινοι τῶν μετ' αὐτούς.

¹³⁴² Ἰω. Χρ., Ὁμ. 26 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 204: *Οὐ χρυσᾶ σκεύη ῥυθμίζεις, ἀλλὰ τὴν παντὸς χρυσοῦ τιμιωτέραν ψυχὴν.* -Λόγος 24 περὶ ἁμαρτίας καὶ ἐξαγορεύσεως, PG 63, 737: *εἴ τις εἰς ἀγγεῖον χρυσοῦν μύρα διηνεκῶς ἔχειν εἰωθὸς.* -Ὁμ. 3 ὅτι ἐπισημὰς τὸ εἰς θέατρα ἀναβαίνειν καὶ ὅτι μοιχοὺς ἀπληροῦς ποιεῖ, PG 54, 696: *Τί δὲ, εἴ τις εἰς ἀγγεῖον χρυσοῦν μύρα διηνεκῶς ἔχειν εἰωθὸς, κόπρον καὶ βόρβορον ἐνέχεεν, οὐκ ἂν καὶ πληγὰς ἐπέθηκας τῷ πλημμελήσαντι τοῦτο;* -Ὁμ. 7 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολὴν, PG 62, 347: *Εἰ δὲ τὸ δι' οἰκέτας τιμᾶσθαι αἰσχρὸν τοῦς τῆς αὐτῆς ψυχῆς ἡμῖν κοινωνοῦντας καὶ φύσεως, πολλῶ μᾶλλον, διὰ τούτων, ἄπερ ἐστὶν εὐτελέστερα, τοίχους λέγω οἰκίῶν καὶ αὐλάς καὶ σκεύη χρυσᾶ καὶ ἱμάτια.* -Ὁμ. 3 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 416: *μὴ φιλόκοσμος ἔσο· ὁ τοιοῦτος πλοῦτος καὶ τοῖς λησταῖς ἐστὶν εὐεπιβούλευτος, καὶ ἡμῖν παρέχει φροντίδας· μὴ σκεύη χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ κτῶ, ἀλλ' ἔστωσαν ἀποθήκαι σίτου, οἴνου, ἐλαίου.* -Ὁμ. 6 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν δευτέραν, PG 62, 630: *Τὸ δὲ χρυσοῦν σκεῦος οὐδὲν τοιοῦτον, ἀλλὰ περὶ τὴν τράπεζαν στρέφεται τὴν βασιλικήν.* -Ὁμ. 6 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν δευτέραν, PG 62, 630: *Ὅρας ὅτι οὐ φύσεως οὐδὲ ὑλικῆς ἀνάγκης ἐστὶ τὸ εἶναι χρυσοῦν ἢ ὄστράκινον, ἀλλὰ τῆς ἡμετέρας προαιρέσεως;* *Ἐκεῖ μὲν γὰρ τὸ ὄστράκινον οὐκ ἂν γένηται χρυσοῦν, οὐδὲ τοῦτο εἰς τὴν ἐκείνου καταπεσεῖν εὐτέλειαν δυνήσεται· ἐνταῦθα δὲ πολλὴ ἡ μεταβολὴ καὶ ἡ μετάστασις.* -Ὁμ. 8 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν δευτέραν, PG 62, 645: *καὶ ὅτι ἐν τῷ κόσμῳ σκεύη χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ ἐστίν.* -Ὁμ. 34 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 292: *τὰ ἐξ ἀργύρου σκεύη.* -Ὁμ. 15 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 235: *Πότε οὖν δυνήσῃ μίαν ἐκείνων ἀνύσαι τῶν ἐντολῶν, ὅταν πάντα ἀφείς περιέρχῃ τόκους συλλέγων, δανείσματα ῥάπτων, πραγματείας συντιθεῖς, ἀγέλας ἀνδραπόδων ὠνούμενος, ἀργυρᾶ σκεύη κατασκευάζων, ἀγροὺς καὶ οἰκίας καὶ ἐπιπλα ἀγοράζων μυρία;* -Ὁμ. 65 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 364: *Καὶ ἄλλως δὲ, ὥσπερ τὸ ζόανον περιέπει ὁ Ἕλληνας οὕτω σὺ τὸ χρυσοῦν θύραις πιστεύεις καὶ μοχλοῖς, ἀντὶ ναοῦ τὸ κιβώτιον κατασκευάζων καὶ ἐναποτιθέμενος σκεύεσιν ἀργυροῖς.*

¹³⁴³ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 7 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολὴν, PG 62, 349: *Τί γὰρ, εἰπέ μοι, τῆς χρυσοῦς πλατάνου διαφέρουσι κατὰ ἄνοιαν οἱ κεράμια ποιοῦντες χρυσᾶ καὶ χύτρας καὶ ἀλάβαστρα; Τί δὲ αἱ γυναῖκες (αἰσχύνομαι μὲν οὖν, πλην ἀναγκαῖον εἰπεῖν), ἀμίδας ἀργυρᾶς ποιοῦσαι;*

μαγειρέματος. Επειδή αναφέρεται μαζί με τα αλάβαστρα που ήταν μυροδοχεία, συμπεραίνουμε ότι η χρυσή χύτρα ήταν ένα χυτροειδές ευρύστομο αγγείο -έχουν βρεθεί παρόμοια υάλινα- το οποίο κατά πάσα πιθανότητα χρησιμοποιείτο για ψιμύθια στερεάς μορφής¹³⁴⁴ ή για αλοιφές¹³⁴⁵, που με τη βοήθεια του χείλους τους, που ήταν πλατύ και σχεδόν οριζόντιο, τις άπλωναν βάζοντας ολόκληρη την παλάμη τους μέσα, αφήνοντας την πλεονάζουσα ουσία στο χείλος.

Τα κείμενα συνεπώς μαρτυρούν με βεβαιότητα ότι στην πρωτοβυζαντινή περίοδο συνεχίζεται η ρωμαϊκή παράδοση απόκτησης πολυτίμων σκευών, τα οποία ήταν δηλωτικά της εξουσίας και του πλούτου του κατόχου. Τα αργυρά σκεύη ήταν πιο συνηθισμένα από τα χρυσά. Τα φρόντιζαν¹³⁴⁶, τα τοποθετούσαν σε κιβώτια και τα χρησιμοποιούσαν στα επίσημα και στα γαμήλια γεύματα¹³⁴⁷. Φρόντιζαν να είναι τα αργυρά σκεύη πάντα στη θέση τους, τακτοποιημένα και όχι πεταμένα ή παρατημένα εδώ κι εκεί¹³⁴⁸.

Σε μια πλούσια οικία, μεταξύ των υπηρετών, αν κάποιος έβλεπε ένα αργυρό σκεύος να μην είναι στη θέση του, όφειλε να το τακτοποιήσει. Αν κάποιος περαστικός έβλεπε ένα αργυρό σκεύος πεταμένο έξω από την οικία, ακόμη κι αν δεν είχε τέτοια εντολή, όφειλε να εισέλθει μέσα στην οικία και να το παραδώσει. Πολύ

¹³⁴⁴ Αντωνάρας 2006, 220.

¹³⁴⁵ Ίω. Χρ., Όμ. 19 εις τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 190: *Παρὰ τούτοις οὐκ ἔστιν ἀλοιφή μύρων καταγοητεύουσα τὴν διάνοιαν.*

¹³⁴⁶ Ίω. Χρ., Όμ. 59 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 582: *ἢ τῆς δεσποίνης κακῶς διακειμένης, θεραπαινίδων, καὶ ἰσθῶν, καὶ τῶν κατὰ τὴν οἰκίαν σκευῶν, καὶ τῶν ἄλλων ἐπιμελοῖτο, ἐκείνην ἀφείς ἐβρίθθαι καὶ οἰμώζειν.*

¹³⁴⁷ Ίω. Χρ., Όμ. 20 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 145: *Δύο γὰρ ἐκ τούτου ἔσται, καὶ τρία τὰ καλά· πρῶτον μὲν, οὐκ ἀλήσει ἢ νόμφη, λυθεισῶν τῶν παστάδων, καὶ ἀποπεμπομένων ἐκάστῳ καὶ τῶν ἱματίων καὶ τῶν χρυσιῶν καὶ τῶν σκευῶν τῶν ἀργυρῶν· δεύτερον, οὐ φροντίσει ὁ νυμφίος ὑπὲρ τῆς ἀπωλείας, καὶ τῆς φυλακῆς τῶν συμπορισθέντων. Τρίτον πάλιν πρὸς τούτοις, τὸ κεφάλαιον τῶν ἀγαθῶν, ἐξ αὐτῶν τούτων ἐνδείξεται τὴν αὐτοῦ γνώμην, ὅτι διὰ τούτων οὐδενὶ χαίρει, καὶ ὅτι καὶ τὰ λοιπὰ πάντα καταλύσει, καὶ μήτε ὀρχήματα, μήτε ἀσέμνους ᾧδὰς γενέσθαι συγχωρήσει ποτέ.*

¹³⁴⁸ Ίω. Χρ., Όμ. 24 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Αποστόλων, PG 60, 190: *Ἐν οἰκίᾳ δεσποτικῇ τούτους εὐνουστέρους τῶν δούλων κρίνομεν, ὅσοιπερ ἂν μηδὲν παρορῶσιν ἀτάκτως κείμενον σκεῦος. Εἶπε δὴ μοι, ἂν ἴδῃς ἐν οἰκίᾳ τὸ ἀργύρεον σκεῦος ἔξω ἐβρίμμενον, κἂν μὴ ἦς ἐπιτεταγμένος, ἄρ' οὐ λήψη τοῦτο καὶ εἰσοίσεις ἐν τῇ οἰκίᾳ; ἂν ἱμάτιον ἀπλῶς ἐβρίμμενον, κἂν μὴ ἔχῃς τὴν φροντίδα, κἂν ἐχθρὸς ἦς τοῦ προστεταχότος, διὰ τὴν εἰς τὸν δεσπότην εὐνοίαν, οὐ θήσεις τοῦτο καλῶς;*

σημαντικό επίσης ήταν το καλό πλύσιμο των επιτραπέζιων σκευών, μέσα κι έξω¹³⁴⁹. Αν κάποιος τολμούσε να ακουμπήσει βρώμικο σκεύος πάνω στο τραπέζι, του άξιζε σωματική τιμωρία (να τον χτυπήσουν)¹³⁵⁰. Αποτελούσε ντροπή να κλέψει κανείς σκεύη, αλλά επίσης κατακριτέο ήταν αν τα κλεμμένα σκεύη ήταν ακάθαρτα, ειδικά αν τα έβγαζε έξω ο κλέπτης σε δημόσια θέα μπροστά στην οικία¹³⁵¹.

Αναφέρονται και τα *ιωθέντα τῶν σκευῶν*, δηλαδή από το σύνολο των σκευών, εκείνα που οξειδώνονταν ή έχαναν τη λάμψη τους, τα οποία έτριβαν καλά, για να λάμψουν πάλι¹³⁵². Αν τα έτριβαν με νερό μόνο, θα έπρεπε να αναλώσουν πολύ χρόνο για την απομάκρυνση του «ιού του χαλκού», πιθανώτατα λοιπόν χρησιμοποιούσαν άλλα μέσα καθαρισμού, τα οποία όμως δεν αναφέρονται. Ο «ιός του χαλκού» είναι τα δηλητηριώδη οξείδια του χαλκού που εμφανίζονταν στα χάλκινα σκεύη, όταν χρησιμοποιούνταν για υδαρείς ή όξινες τροφές. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, όπως αναφέρει ο Πλίνιος, γινόταν επικασσιτέρωση η οποία προσέδιδε στα εδέσματα μία πιο ευχάριστη γεύση και προστάτευε από το *virus aeruginis*, δηλαδή το δηλητήριο της οξείδωσης του χαλκού, το *verdigris*, χωρίς να αυξάνει συγχρόνως το βάρος των σκευών. Με βάση τη ρητή αναφορά του Πλίνιου θα περίμενε κανείς ότι η επικασσιτέρωση στο εσωτερικό των σκευών θα αποτελούσε διαδεδομένη πρακτική, με εμφανή ίχνη στα σωζόμενα ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά σκεύη. Ωστόσο, τα γνωστά ή έστω τα καταγεγραμμένα παραδείγματα είναι ελάχιστα. Αντιθέτως πολύ περισσότερες είναι οι γνωστές περιπτώσεις διακοσμητικής επικασσιτέρωσης στο εξωτερικό των σκευών, που προσέδιδαν χρωματική ποικιλία και μιμούνταν εμφανώς την επαργύρωση¹³⁵³.

¹³⁴⁹ Ἰω. Χρ., Πῦρ ἤλθον βαλεῖν ἐπὶ τὴν γῆν· καὶ οὐκ ἤλθον βαλεῖν εἰρήνην ἀλλὰ μάχαιραν, PG 62, 742: Ὡσπερ δὲ ποτήριον ἔξωθεν καὶ ἔνδοθεν πλυθέν. -Ὁμιλία εἰς τὸν Φαρισαῖον, PG 59, 592: Ὡσπερ γὰρ ποτήριον καὶ ἔξωθεν πλυθέν καὶ ἔσωθεν, μὴ ἔχον δὲ ποτόν, οὐκ ἂν ἰάσῃται τοῦ διψῶντος τὴν ἐπιθυμίαν, ὁμοίως δὲ καὶ πινάκιον.

¹³⁵⁰ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 6 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 440-441: Καὶ εἰ μὲν σκεῦος ἀκάθαρτόν τις λαβὼν, ἐπὶ τῆς τραπέζης κατέθετο τῆς σῆς, ζύλοις αὐτὸν ἂν παίων ἤλασας.

¹³⁵¹ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 39 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 282: Ὡσπερ γὰρ εἴ τις σκεῦη ἀκάθαρτα κλέπτων ἐξ οἰκίας, καὶ ἐξάγων πάντων ἔμπροσθεν, οὐχὶ τὰ ὑφαιρεθέντα ἤσχυνε τοσοῦτον, ὅσον αὐτὸς ἑαυτόν, ταῦτα ὑφελόμενος καὶ ἐξάγων.

¹³⁵² Ἰω. Χρ., Ὅμ. 20 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 209: Καθάπερ γὰρ τὰ ἰωθέντα τῶν σκευῶν ὁ μὲν ὕδατι μόνον ἀποτρίβων, κἂν πολὺν ἀναλώσῃ χρόνον.

¹³⁵³ Δρανδάκη 2008, 18.

Τα πολύτιμα σκεύη αποτελούσαν περιουσιακό στοιχείο¹³⁵⁴ και ήταν τόσο σημαντικά για τους κατόχους τους, ώστε θυμούνταν τον χρόνο κατά τον οποίο τα απέκτησαν¹³⁵⁵, όπως έκαναν και για τους δούλους ή τα ρούχα. Αυτά που ανέθεταν στον τεχνίτη να τα κατασκευάσει, που ήταν δηλαδή καινούρια και θα χρησιμοποιούνταν για πρώτη φορά, τα αγαπούσαν και τα φρόντιζαν. Αντίθετα, εκείνα τα σκεύη που έρχονταν στην κατοχή τους από άλλους, τα αποστρέφονταν, για τούτο είτε ανέθεταν στον τεχνίτη να τα διορθώσει ή να αλλάξει¹³⁵⁶ το σχήμα τους ή να τα μετασκευάσει,¹³⁵⁷ ώστε να δείχνουν καινούρια.

¹³⁵⁴ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 23 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 319: *πλὴν ἀλλ' ἔστω καὶ ὑποκείσθω δίκαια κέρδη κερδαίνειν αὐτόν, καὶ ἀγροὺς ὠνεῖσθαι καὶ ἀνδράποδα καὶ ὅσα τοιαῦτα, καὶ μηδεμίᾳ προσέστω τούτοις ἀδικία· ὁ δὲ ἕτερός τις τοσαῦτα κεκτημένος, πωλεῖτω ἀγροὺς, πωλεῖτω οἰκίας, καὶ σκεὴ χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ, καὶ παρεχέτω τοῖς δεομένοις, ἐπαρκείτω τοῖς πενομένοις, θεραπευέτω νοσοῦντας, τοὺς ἐν ἀνάγκῃ λυέτω, τοὺς ἀπὸ δεσμῶν ἐκβαλλέτω, τοὺς ἐν μετάλλοις ἐλευθερούτω, τοὺς ἀπὸ βρόχων καταγέτω, τοὺς αἰχμαλώτους λυέτω τῆς τιμωρίας.*

¹³⁵⁵ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 6 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 90: *Καὶ καθάπερ ἱμάτιον πολλάκις κεκτημένοι, ἢ οἰκέτην ἢ σκεδὸς τίμιον, ἀναμνησκόμεθα τῶν καιρῶν, καὶ πρὸς ἀλλήλους λέγομεν· Τὸν οἰκέτην τὸν δεῖνα τῆδε ἐκτησάμην τῆ ἑορτῆ, τὸ ἱμάτιον τόδε ἐπριάμην τῷδε τῷ καιρῷ.*

¹³⁵⁶ Ἰω. Χρ., Λόγος 3 εἰς τὸν Λάζαρον, PG 48, 993: *Καὶ καθάπερ ἐκεῖνοι δι' ἐκείνων τὰ σκεὴ πάντα, ἅπερ ἂν λάβωσι, διαπλάττουσιν· οὕτω δὴ καὶ ἡμεῖς διὰ τούτων τὴν ψυχὴν τὴν ἡμετέραν χαλκεύομεν, καὶ διεστραμμένην διορθοῦμεν, καὶ παλαιωθεῖσαν ἀνακαινίζομεν. Κάκεῖνοι μὲν μέχρι τῶν σχημάτων τὴν ἑαυτῶν ἐπιδείκνυνται τέχνην· οὐ γὰρ δὴ τὴν ὕλην τῶν σκευῶν μεταβαλεῖν δύναιντ' ἂν, οὐδὲ τὸν ἄργυρον ποιῆσαι χρυσόν, ἀλλὰ τοὺς τύπους αὐτῶν μεταρρυθμίζουσι μόνον.*

¹³⁵⁷ Ἰω. Χρ., Ὅμ. 1 υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολήν, PG 62, 227: *Ἐπεὶ καὶ ὁ σίδηρος βαρὺς ἐστί, καὶ ἡ σφῆρα βαρεῖα, ἀλλὰ κατασκευάζει σκεὴ εὐχρηστα χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ, καὶ τὰ διεστραμμένα ὀρθοῖ.* -Ὅμ. 15 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 235: *Πότε οὖν δυνήσῃ μίαν ἐκείνων ἀνύσαι τῶν ἐντολῶν, ὅταν πάντα ἀφείς περιέρχῃ τόκους συλλέγων, δανείσματα ῥάπτων, πραγματείας συντιθεῖς, ἀγέλας ἀνδραπόδων ὠνούμενος, ἀργυρᾶ σκεὴ κατασκευάζων, ἀγροὺς καὶ οἰκίας καὶ ἐπιπλα ἀγοράζων μυρία;* -Περὶ μονανδρίας, PG 48, 617· Sur le mariage unique, SC 138, chap.5 (li. 342-368), 5, 350-362, σελ. 190: *Τοῦτο καὶ ἐπὶ ἱματίων ἴδιοι τις ἂν συμβαῖνον ἡμῖν· οὐ γὰρ ὁμοίως διακειμέθα πρὸς τὰ παρ' ἐτέρων χρησθέντα καὶ τὰ παρ' οὐδενός. Τοῦτο καὶ ἐπὶ οἰκίας καὶ ἐπὶ σκευῶν· καὶ γὰρ οἰκίαν τὴν παρ' ἐτέρου δοθεῖσαν ἡμῖν οὐχ ὁμοίως ἐκείνη φιλοῦμεν ἢν αὐτοὶ κατεσκευάσαμεν· καὶ τῶν σκευῶν τὰ μὲν ἄρτι γενόμενα καὶ πρώτην παρ' ἡμῖν χρεῖαν δεζόμενα ἐν πολλῇ τῇ φειδοῖ φυλάττομεν καὶ σπουδῇ, τὰ δὲ ἐξ ἐτέρων ἐλθόντα εἰς ἡμᾶς οὐ σφόδρα προσιέμεθα, ἀλλ' οὕτως ἀποστρέφομεθα, ὡς καὶ ἀνασκευάσαι πολλάκις αὐτά. Εἰ δὲ ἐπὶ οἰκίας καὶ ἱματίων καὶ σκευῶν τοῦτο ἡμῖν συμβαίνει τὸ πάθος, ἐνόησον ἐπὶ τῆς γυναικός, οὗ τιμώτερον ἀνδράσιν οὐδέν, πῶς αὐτὸ μετὰ σφοδρότητος ἐμπίπτειν εἰκόσ.*

Ο Χρυσόστομος παραθέτει μια εικόνα παρασκευής μύρου σε πλούσια οικία, όπου υπήρχε πολύ προσωπικό για να βοηθήσει. Χρησιμοποιούσαν τον λέβητα¹³⁵⁸ για να αναμείξουν τα διάφορα υλικά, ζυγαριά ακριβείας, κόσκινο, αλάβαστρα κι άλλα αγγεία¹³⁵⁹. Μια αυστηρή και σοβαρή οικοδέσποινα που ήθελε να κατασκευάσει μύρο πολυσύνθετο, βαρύτιμο και πολυτελές κι είχε ανάγκη πολλών υπηρετικών χεριών, αφού καλούσε τις δούλες της, άλλη μεν πρόσταζε να ξεχωρίσει με το κόσκινο το ακατέργαστο των αρωμάτων, άλλη να ζυγίσει αυτά με πλάστιγγα ακριβείας, ώστε να μην πέσει ούτε λιγότερο, ούτε περισσότερο του δέοντος και βλάψει την αναλογία του όλου παρασκευάσματος, άλλη να βράσει αυτά που έπρεπε να βράσουν, άλλη να τρίψει όσα δεν ήταν καλοτριμμένα, άλλη να αναμείξει και να ζυμώσει κι άλλη να κρατεί αλάβαστρο και να στέκεται δίπλα, άλλη να κρατεί διαφορετικό αγγείο και άλλη κάτι άλλο να κάνει. Έτσι η οικοδέσποινα προσήλωνε το νου και τα χέρια εκείνων των υπηρετριών σε κάποιο έργο και με τη φροντίδα της δεν επέτρεπε να χαθεί τίποτε, διότι επόπτευε όλο το έργο και δεν άφηνε τους οφθαλμούς τους να περιπλανώνται έξω και να χαζεύουν.

3. 6. Σκευή Θέρμανσης

Ο Χρυσόστομος στην τέταρτη και στην έκτη επιστολή του προς την Ολυμπιάδα εκθέτει τις δύσκολες συνθήκες παραμονής του στην Αρμενία και μεταξύ

¹³⁵⁸ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 1 ὅτε πρεσβύτερος προεχειρίσθη, PG 48, 699· Première homélie (4), SC 272, σελ. 286-289 και 416: *ἐπεὶ καὶ ἐπὶ τῶν μύρων τῶν πολυτελῶν, οὐκ ἔαν τὸν λέβητα χέη τις μόνον, ἀλλὰ κἂν ἄκρας τῆς ἐπιφανείας ἄμνηται τοῖς δακτύλοις, τὸν τε ἄερα ἀνέχρωσε καὶ τοὺς παρόντας τῆς εὐωδίας ἐνέπλησεν ἅπαντας.*

¹³⁵⁹ Ἰω. Χρ., Λόγος 2 πρὸς Στελέχιον καὶ περὶ κατανύξεως, PG 47, 412: *Καθάπερ γὰρ δέσποινα φοβερὰ τε καὶ ἐμβριθῆς, μύρον ἐργαζομένη ποικίλον, βαρύτιμον καὶ πολυτελές, καὶ πολλῶν εἰς τοῦτο δεομένη τῶν διακονησομένων χειρῶν, τὰς θεραπαίνας αὐτῆς ἀναστήσασα, καὶ πρὸς ἑαυτὴν ἀγαγοῦσα, τὴν μὲν κοσκίνῳ τὸ μηδέπω κατειργασμένον τῶν ἀρωμάτων ἀποκρίνειν ἐκέλευσε, τὴν δ' αὖ ζυγὰ καὶ σταθμὰ λαβοῦσαν σκοπεῖν ἀκριβῶς, ὅπως μῆτε ἔλαττον, μῆτε πλέον τοῦ δέοντος ἐπεισελθὼν τῆς τοῦ παντὸς κατασκευῆς τὴν συμμετρίαν λυμήνηται, καὶ τὴν μὲν ἔψειν τὰ τοῦτου δεόμενα, τὴν δὲ τρίβειν ὅσα μὴ καλῶς ἔχει, τὴν δὲ ἕτερα φύρειν καὶ ἀναμιγνύουσι τοῖς ἄλλοις, τὴν δὲ αλάβαστρον ἔχουσαν ἐστάναι· τὴν δὲ ἄγνος ἕτερον, καὶ ἄλλην ἄλλο τι μεταχειρίζειν, καὶ οὕτως αὐτῶν τὴν τε διάνοιαν καὶ τὰς χεῖρας ἐκείνῳ προσηλώσασα τῷ ἔργῳ, οὐκ ἔῃ διαφθαρήναι τι τῆ σπουδῆ, ἐφεστῶσα διόλου, καὶ μὴ συγχωροῦσα πλανᾶσθαι ἔξω καὶ κεχηγνέναι τὰς ὄψεις·*

άλλων, μας πληροφορεί ότι έκανε πολύ κρύο. Για να το αντιμετωπίσουν, μόνωναν παντού το δωμάτιο ώστε να μην εισέρχονται ρεύματα ψυχρού αέρος, χρησιμοποιούσαν πολλά κλινοσκεπάσματα και έκαιγαν συνεχώς πυρ μέσα στο δωμάτιο¹³⁶⁰. Αυτή η περιστασιακή αντιμετώπιση του κρύου και η μαρτυρία ότι ο καπνός στο δωμάτιο ήταν ενοχλητικός, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Χρυσόστομος αναφέρεται σε φορητά σκεύη θέρμανσης, αντίστοιχα με τα μαγκάλια¹³⁶¹. Αυτά τα θερμαντικά μέσα χρησιμοποιούνταν από τους αρχαίους Έλληνες¹³⁶² και η χρήση τους συνεχίστηκε κατά την ύστερη αρχαιότητα στις ανατολικές επαρχίες της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.

3. 7. Φωτιστικά σκεύη

Στα έργα του Χρυσοστόμου αναφέρονται 43 φορές οι *λύχνοι* και τούτο δείχνει πόσο σημαντικά ήταν τα σκεύη αυτά για την ζωή των ανθρώπων της πρωτοβυζαντινής περιόδου:

Ίω. Χρ., Λόγος παραινετικός εις Θεόδωρον έκπεσόντα, PG 47, 289· A Théodore, traité, SC 117, 10, 23-24, σελ. 130. -Λόγος 3 πρὸς πιστὸν πατέρα, PG 47, 381. -Λόγος 1 πρὸς Δημήτριον μονάζοντα περὶ κατανύξεως, PG 47, 403. -Τοῦ αὐτοῦ λόγος ἐν ταῖς καλάνδαις, PG 48, 956-957. -Όμ. 5 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 73. -Όμ. 6 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 91. -Όμ. 21 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 220. -Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ κοιμητηρίου καὶ εἰς τὸν σταυρὸν τοῦ Κυρίου, PG 49, 395. -Όμ. ἐγκωμιαστική εἰς τὸν ἐν ἀγίοις Πατέρα ἡμῶν Μελέτιον ἀρχιεπίσκοπον Ἀντιοχείας, PG 50, 515-516. -Ἀπελθόντος τοῦ ἐπισκόπου μαρτύρων ἡμέραν ἐν τῇ χώρᾳ ἐπιτελέσαι, PG 50, 652. -Πρὸς τοὺς μὴ ἀπαντήσαντας εἰς τὴν σύναξιν, PG 51, 174. -Εἰς τὴν ἀποστολικὴν ῥῆσιν τὴν λέγουσαν ἔχοντες δὲ τὸ αὐτὸ Πνεῦμα τῆς πίστεως, PG 51, 277. -Πρὸς τοὺς οὐκ εἰς δέον χρωμένους τῷ ἀποστολικῷ ῥητῷ τῷ

¹³⁶⁰ Ίω. Χρ., Πρὸς τὴν αὐτὴν ἐπιστολὴ 4, PG 52, 590: *Ταῦτα γὰρ προορῶντες πολλὰ μηχανώμεθα πρὸς τὸ τὴν ἐντεῦθεν διακρούσασθαι βλάβην καὶ πῦρ ἀνακαίοντες συνεχῶς καὶ τὸ δωμάτιον ἔνθα καταμένομεν πανταχόθεν περιφράττοντες καὶ ἐπιβλήμασι κεκρημένοι πλείοσι καὶ διὰ παντὸς ἔνδον μένοντες. -Πρὸς τὴν αὐτὴν ἐπιστολὴ 6, PG 52, 598-599: καὶ μυρία μηχανώμενος οὐκ ἴσχυον τὴν ἐκ τοῦ κρυμοῦ βλάβην ἀποτινάξασθαι· ἀλλὰ καὶ πῦρ ἀνακαίων καὶ καπνοῦ χαλεπωτάτου ἀνεχόμενος καὶ ἐν ἐνὶ δωματίῳ καθειρηγμένος καὶ μυρία ἐπιβλήματα ἔχων καὶ μηδὲ τὸν οὐδὸν ὑπερβῆναι τολμῶν.*

¹³⁶¹ Thébert 1987, 315.

¹³⁶² Βλ. Καρύδη-Walter 1996, 5-15.

λέγοντι, PG 51, 313-314. -Περὶ τῆς τῶν μελλόντων Ἀπολαύσεως, PG 51, 351. -Περὶ τοῦ μὴ δημοσιεύειν τὰ ἀμαρτήματα τῶν ἀδελφῶν, PG 51, 358. -Περὶ τοῦ μὴ δημοσιεύειν τὰ ἀμαρτήματα τῶν ἀδελφῶν, PG 51, 358. -Λόγος 1 εἰς τὸ δεῖν καὶ ἐν τῇ Πεντηκοστῇ καὶ ἀεὶ τῆς νηστείας μεμνησθαι, PG 54, 642. -Ὁμ. 2 εἰς τὸ ῥητὸν τοῦ προφήτου Ἡσαΐου τὸ λέγον· καὶ ἐγένετο τοῦ ἐνιαυτοῦ οὗ ἀπέθανεν Ὁζίας ὁ βασιλεύς, PG 56, 110-111· Sur Ozias, homélie II, SC 277, 3, 11-14, σελ. 96. -Ὁμ. 3 εἰς τὴν πρώτην (ι. δευτέραν) τῶν Παραλειπομένων, PG 56, 112· Sur Ozias, homélie III, SC 277, 1, 30-33, σελ. 106. -Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὴν τρίτην ἡμέραν τῆς κοσμοποιίας καὶ περὶ ἀναστάσεως, PG 56, 450. -Ὁμ. 58 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 322. -Ὁμ. 69 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 653. -Λόγος περὶ ψευδοπροφητῶν, PG 59, 561. -Ὁμ. 26 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 204. -Ὁμ. 45 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 319. -Ὁμ. 24 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολὴν, PG 60, 625. -Ὁμ. 12 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 105. -Ὁμ. 28 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολὴν, PG 61, 593. -Ὁμ. 12 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολὴν, PG 62, 92. -Ὁμ. 18 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολὴν, PG 62, 122. -Ὁμ. 10 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 460. -Ὁμ. 11 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 461. -Ὁμ. 4 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 525. -Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Φιλήμονα ἐπιστολὴν ὑπόθεσις, PG 62, 703. -Εἰς τὴν προσκύνησιν τοῦ τιμίου ξύλου, PG 62, 747. -Λόγος 31 περὶ θανάτου, PG 63, 808.

Λύχνοι χρησιμοποιούνταν στις οικίες, τα βαλανεῖα¹³⁶³, τα εργαστήρια¹³⁶⁴, τὴν ἀγορὰ καὶ σε δραστηριότητες ἐκτὸς τοῦ οἴκου, σε επίσημες κοινωνικὲς¹³⁶⁵ καὶ θρησκευτικὲς ἐκδηλώσεις τοῦ βίου τους. Οἱ λύχνοι μαζί με τις λυχνίες ἀποτελοῦσαν τὸ κύριο φωτιστικὸ μέσο τῶν Βυζαντινῶν, ἐνῶ λιγότερες φορές ἀναφέρονται οἱ

¹³⁶³ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 10 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 91: *Συνήθεια γὰρ ἐστὶ λοιπὸν ἀπροαιρέτως γινομένη· οἷόν εἰσι πολλοί, οἱ ἐν βαλανείοις εἰσιόντες, ἅμα τῷ τὰς θύρας ὑπερβῆναι σφραγίζονται. Τοῦτο οἶδεν ἡ χεὶρ καὶ μηδενὸς κελεύοντος ἀπὸ τῆς συνηθείας ποιεῖν. Πάλιν λύχνου ἀφθέντος, πολλάκις τῆς διανοίας ἕτερόν τι σκεπτομένης, ἡ χεὶρ τὴν σφραγίδα ποιεῖ.*

¹³⁶⁴ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 21 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 220: *Ὅπερ οὖν τότε ἐποιήσατε στεφανώσαντες τὴν ἀγορὰν, καὶ λύχνους ἄψαντες, καὶ στιβάδας πρὸ τῶν ἐργαστηρίων συνθέντες, καὶ ὡσπερ ἄρτι τῆς πόλεως τεχθείσης, οὕτω πανηγυρίσαντες.*

¹³⁶⁵ Εὐόρταζαν τις Νουμηνίες κάθε πρώτη ἡμέρα τοῦ μήνα. -Ἰω. Χρ., Τοῦ αὐτοῦ λόγος ἐν ταῖς καλάνδαις, PG 48, 956-957: *Τὸ πρὸς ἡμέρας ἐπτοῆσθαι τοιαύτας, καὶ πλείονα ἐν αὐταῖς δέχεσθαι ἡδονήν, καὶ λύχνους ἄπτειν ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς, καὶ στεφανώματα πλέκειν, παιδικῆς ἀνοίας ἐστίν.*

λαμπάδες¹³⁶⁶, οι οποίες χρησιμοποιούνταν είτε ως οικιακά φωτιστικά μέσα, αφού πρώτα τις έστηναν ορθές, είτε ως φορητά φωτιστικά μέσα εκτός οικίας¹³⁶⁷.

Η συνηθέστερη χρήση των λαμπάδων ήταν η δεύτερη, όπως βλέπουμε σε μια γαμήλια σκηνή, όπου οι παρθένες κρατούσαν *φαιδράς λαμπάδας*¹³⁶⁸, ή σε μια σκηνή εμπρησμού οικίας, που προκλήθηκε από λαμπάδα που είχε ο εμπρηστής, ευρισκόμενος εκτός αυτής¹³⁶⁹. Θα πρέπει επίσης να ερμηνευθεί η φράση, *και άργυρᾶς ἀλύσεις διὰ λαμπάδων ἐξάπτῃς*¹³⁷⁰, η οποία μάλλον περιγράφει ένα φωτιστικό το οποίο αποτελείτο από λαμπάδες και ήταν κρεμασμένο με αργυρές αλυσίδες, από την οροφή ή από τον τοίχο. Αυτό το φωτιστικό αναφέρεται μαζί με άλλα διακοσμητικά και αρχιτεκτονικά στοιχεία του οίκου, όπως το πολυτελές δάπεδο, τους κίονες με τα κιονόκρανα καθώς και τους διακοσμημένους τοίχους. Το

¹³⁶⁶ Ἰω. Χρ., Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ κοιμητηρίου καὶ εἰς τὸν σταυρὸν τοῦ Κυρίου, PG 49, 397: *Καθάπερ γάρ σκοτῶ κατεχομένου οἴκου λαμπάδα τις ἀνάψας, καὶ ὀρθὴν ἀναστήσας ἀπελαύνει τὸ σκοτός.* - Πρὸς τὴν αὐτὴν ἐπιστολὴ 14, PG 52, 615.

¹³⁶⁷ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 58 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 322: *ἐκεῖ δὲ ἐκ μέσης ἡμέρας ἀρχόμενοι, ὑπὸ λαμπάσι καὶ λύχνοις ἀναχωροῦσιν.* - Πρὸς τὴν αὐτὴν ἐπιστολὴ 14, PG 52, 616: *Καὶ μέσων νυκτῶν εἰσελθὼν πρὸς μὲ Εὐήθιος ὁ πρεσβύτερος καθεύδοντά με διεγείρας, μετὰ πολλῆς τῆς βοῆς ταῦτα ἔλεγεν· «Ἀνάστηθι, παρακαλῶ, βάρβαροι ἐπέστησαν, ἐνταῦθα πλησίον». Ἐνόησον τίς ἤμην ταῦτα ἀκούων. Εἶτα ὡς πρὸς αὐτὸν εἶπον καὶ τί δεοὶ πράξαι· «Εἰς τὴν πόλιν οὐ δυνάμεθα καταφυγεῖν μὴ χαλεπότερα πάθωμεν ὧν Ἰσαυροὶ μέλλουσιν ἡμῖν ποιεῖν», ἠνάγκαζεν ἐξιέναι. Νυξ ἦν ἀσέληνος, ἡ νυξ μέση, ζοφώδης, σκοτεινὴ· καὶ τοῦτο αὐτὸ πάλιν ἀπορίας ἀνάμεστον ἦν ἡμῖν· καὶ οὐδεὶς ὁ παρών, οὐδεὶς ὁ βοηθῶν, πάντες γὰρ ἡμᾶς ἐγκατέλιπον. Ὅμως ὑπὸ τοῦ φόβου συνωθισθεὶς καὶ προσδοκῶν εὐθέως ἀποθανεῖσθαι, διανέστην τεταλαιπωρημένος κελεύσας λαμπάδας ἀναφθῆναι. Ἀλλὰ καὶ ταύτας ὁ πρεσβύτερος ἐκέλευσε σβέννυσθαι, μήποτε, φησὶν, οἱ βάρβαροι τῷ φωτὶ καλούμενοι πρὸς ἡμᾶς ἐπιτεθῶσιν ἡμῖν· ἐσβέσθησαν καὶ αἱ λαμπάδες.*

¹³⁶⁸ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 54 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 540: *ἐνθα ὁ νυμφὼν ὁ πνευματικὸς, καὶ αἱ παστάδες τῶν οὐρανῶν, καὶ αἱ παρθένοι αἱ τὰς φαιδράς ἔχουσαι λαμπάδας, καὶ οἱ τὸ ἔνδυμα τοῦ γάμου ἔχοντες.*

¹³⁶⁹ Ἰω. Χρ., Πρὸς τοὺς πολεμοῦντας τοῖς ἐπὶ τὸ μονάζειν ἐνάγουσιν, PG 47, 328: *Εἰπὲ γὰρ μοι, εἴ τις μεσονύκτιον λαμπάδα λαβὼν οἰκίαν ἐνέπρησε μεγάλην καὶ πολυάνθρωπον, τοῖς ἔνδον καθεύδουσιν ἐπιβουλεύων, τίνα ἂν ἔφαμεν εἶναι κακόν, τὸν διεγείροντα τοὺς καθεύδοντας, καὶ τῆς οἰκίας ἐξάγοντα ἐκείνης, ἢ τὸν ἀνάψαντα τὸ πῦρ ἐξ ἀρχῆς, καὶ τοσαύτην ἀνάγκην αὐτοῖς τε ἐκείνοις καὶ τῷ τούτους ἐξαγαγόντι περιστήσαντα;*

¹³⁷⁰ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 50 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 509: *Τοῦτο δὲ καὶ ἐπὶ τοῦ Χριστοῦ λογίζου, ὅταν ἀλήτης καὶ ξένος περιέρχεται, δεόμενος ὀροφῆς· σὺ δε αὐτὸν ἀφεις ὑποδέξασθαι, ἔδαφος καλλωπίστῃς καὶ τοίχους καὶ κίωνων κεφαλᾶς· καὶ ἀργυρᾶς ἀλύσεις διὰ λαμπάδων ἐξάπτῃς, αὐτὸν δὲ ἐν δεσμοτηρίῳ δεδεμένον μηδὲ ἰδεῖν ἐθέλῃς.*

σύνολο παραπέμπει σε πλούσια οικία και σε χώρο δίπλα σε αίθουσα υποδοχής ή εστίασεως, δηλαδή στο τρικλίνιο, οπότε το φωτιστικό με τις λαμπάδες και τις αργυρές αλυσίδες, μάλλον ήταν πολύφωτο εξωτερικού χώρου, πιθανότατα του περιστυλίου.

Οι λαμπάδες ήταν κεριά¹³⁷¹, δηλαδή κατασκευάζονταν από μελισσοκέρι μεγάλου μεγέθους ώστε να παρέχουν φωτισμό μεγάλης χρονικής διάρκειας. Συνήθως τις χρησιμοποιούσαν στις δραστηριότητές τους εκτός της οικίας, ενώ, όταν εισέρχονταν σε αυτήν, με τις λαμπάδες άναβαν τους λύχνους¹³⁷², οι οποίοι ήταν πιο ασφαλή φωτιστικά μέσα από εκείνες. Όσον αφορά τις δάδες¹³⁷³, αναφέρονται ως φορητά φωτιστικά μέσα για εξωτερικούς χώρους, όπως στα γαμήλια δείπνα¹³⁷⁴, οι οποίες πιθανότατα ήταν κατασκευασμένες από ένα μόνο κομμάτι ξύλου ή από δεσμίδα ξύλων¹³⁷⁵ ή κληματόβεργων, εμποτισμένες σε εύφλεκτο υλικό.

3. 7. 1. Σχήμα και υλικά κατασκευής

Στις περισσότερες αναφορές στους λύχνους, παρουσιάζονται ως απαραίτητα συνοδευτικά τους σκεύη, οι *λυχνίες*. *Λυχνίες* ονομάζονται από τον Χρυσόστομο οι *λυχνοστάτες*¹³⁷⁶, που μαζί με τους *λύχνους* αποτελούσαν ένα σύνολο φωτιστικής μονάδας. Πάνω στις *λυχνίες* τοποθετούνταν οι *λύχνοι*, ώστε να διαχέεται το φως τους καλλίτερα, ή μάλλον να πολλαπλασιάζεται το φως αυτών. Για τις *λυχνίες* παίρνουμε

¹³⁷¹ Μότσιανος 2011, 45-46.

¹³⁷² Ίω. Χρ., Όμ. ἐγκωμιαστική εἰς τὸν ἐν ἁγίοις Πατέρα ἡμῶν Μελέτιον ἀρχιεπίσκοπον Ἀντιοχείας, PG 50, 516: *καὶ καθάπερ ἐν σκότῳ καθήμενοὶ τινες μιᾶς λαμπάδος ἀφθείσης πολλοὺς ἀνάψαντες λύχνους εἰς τὴν οἰκίαν ἕκαστος εἰσάγει τὴν ἑαυτοῦ.*

¹³⁷³ Ίω. Χρ., Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὴν τρίτην ἡμέραν τῆς κοσμοποιίας καὶ περὶ ἀναστάσεως, PG 56, 450: *Ἐὰν ἔχης δάδα.*

¹³⁷⁴ Ίω. Χρ., Όμ. 54 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 540: *ἐνθα ὁ νυμφῶν ὁ πνευματικὸς, καὶ αἱ παστάδες τῶν οὐρανῶν, καὶ αἱ παρθένοι αἱ τὰς φαιδράς ἔχουσαι λαμπάδας, καὶ οἱ τὸ ἔνδυμα τοῦ γάμου ἔχοντες.*

¹³⁷⁵ Μότσιανος 2011, 49-51.

¹³⁷⁶ Ίω. Χρ., Όμ. 15 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 232: *ὡσανεὶ λύχνος ἐν οἰκίᾳ ὑπὲρ τῆς λυχνίας φαίνων.* -Όμ. 43 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 464: *Διὰ τοῦτο βούλομαι ἐπὶ τῆς λυχνίας κεῖσθαι τοὺς λύχνους ἅπαντας, ἵνα πολὺ τὸ φῶς γένηται.*

λίγες πληροφορίες από τα έργα του Χρυσοστόμου, δηλαδή αν ήταν επιτραπέζιες, επιδαπέδιες, επιτοίχιες ή κρεμαστές από την οροφή ή από εντοιχισμένο άγγιστρο ή άλλη μεταλλική βάση. Η αρχαιολογική σκαπάνη έχει φέρει στο φως λυχνίες που ήταν επιδαπέδιες¹³⁷⁷, με ύψη που κυμαίνονται από 118 – 153 εκ. και λυχνίες με ύψη από 10,6 – 81,5 εκ.¹³⁷⁸, οι οποίες τοποθετούνταν πάνω σε κάποιο έπιπλο ή τραπέζι¹³⁷⁹. Τόσο οι επιδαπέδιες όσο και οι επιτραπέζιες λυχνίες είχαν συνήθως τριποδική βάση με στηρίγματα σε σχήμα οπλών αλόγου¹³⁸⁰, ενώ τα κάθετα στελέχη τους διέθεταν εξάρματα και δίσκους με αιχμές στη μέση.

Μία μόνο αναφορά κάνει ο Χρυσόστομος στον *λυχνούχο*¹³⁸¹, σκεύος πήλινο ή μεταλλικό, που χρησιμοποιείτο για την ανάρτηση και μεταφορά των λύχνων εντός κι εκτός της οικίας, ώστε να αποφευχθεί ο κίνδυνος πτώσης τους. Στους κλειστούς χώρους περιόριζαν τις ανεπιθύμητες συνέπειες της ανοιχτής φλόγας, όπως τον κίνδυνο πρόκλησης πυρκαγιάς και τον ανεπιθύμητο καπνό. Σε ημιυπαίθριους χώρους απέτρεπαν το σβήσιμο των λυχναριών που φιλοξενούσαν στο εσωτερικό τους. Υπήρχαν και διατετρημένοι κεραμικοί και μεταλλικοί λυχνούχοι που αξιοποιούνταν για να διαχέουν το φως τους, όπως τα φανάρια¹³⁸².

Μέσα στον λυχνούχο τοποθετούσαν τον λύχνο και τον άφηναν σε κάποιο ψηλό σημείο του οίκου, για να φωτίζει αμυδρά το χώρο, το βράδυ όταν πήγαιναν όλοι για ύπνο. Ένας ληστής που θα έμπαινε στην οικία για να κλέψει ενώ όλοι κοιμώνταν, το πρώτο που θα έκανε για να μην είναι ορατός, ήταν να ανατρέψει τον λυχνούχο. Κεραμικός διάτρητος λυχνούχος του 5^{ου}-6^{ου} αι. από τη Θάσο¹³⁸³

¹³⁷⁷ Xanthopoulou 2010, 243. -Πρβλ. Xanthopoulou, 2010, 16, εικ. 34: απεικόνιση σε μικρογραφία από το Ψαλτήρι της Στουτγάρδης, f. 139^f (9^{ος} αι.) και εικ. 33, στο Ευαγγέλιο του Ραμπούλα, f. 9^v (6^{ος} αι.).

¹³⁷⁸ Xanthopoulou 2010, 232-277.

¹³⁷⁹ Μότσιανος 2011, 598, εικ. 619.

¹³⁸⁰ Βλ. Xanthopoulou 2010, 232-277.

¹³⁸¹ Ιω. Χρ., Πρὸς τοὺς οὐκ εἰς δέον χρωμένους τῷ ἀποστολικῷ ῥητῷ τῷ λέγοντι, PG 51, 313-314: *Καθάπερ γάρ τις ληστής τῆς οἰκίας ἐπιβάς, καθευδόντων ἀπάντων, τὰ πάντα ὑφαιρούμενος, ἐπειδὴν ἴδῃ τινὰ λύχνον ἄψαντα, καὶ τὸ φῶς σβέννουσι, καὶ τὸν λυχνούχον ἀναιρεῖ, ἵνα μετὰ ἀδείας αὐτῷ τὰ τῶν ἄλλων ὑφαιρεῖσθαι καὶ ἀρπάξιν ἐξῆ.*

¹³⁸² Περί λυχνούχων, βλ. Μότσιανος 2011, 365-367.

¹³⁸³ Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 301. Προέλευση: Λιμένας Θάσου, 12^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αρ. ευρ. Θ/Λ 5/94. Διαστάσεις: ύψος 21 εκ., διάμετρος βάσης 12 εκ., μέγιστη διάμετρος 15 εκ.

επιβεβαιώνει την πληροφορία του Χρυσοστόμου για τη χρήση αυτών των φωτιστικών σκευών. Ο συγκεκριμένος λυχνούχος μάλλον δεν είχε οικιακή χρήση. Στις οικίες μεσαίων και πλούσιων πολιτών θα προτιμώνταν οι μεταλλικοί λυχνούχοι και θα είχαν επιμελημένη εμφάνιση. Κρίνοντας από το υλικό κατασκευής, την ανύπαρκτη διακόσμηση και τη χονδροειδή εργασία (μη λειασμένη επιφάνεια, βιαστική και μη επιμελημένη κατασκευή οπών στον πηλό), ο λυχνούχος αυτός πιθανότατα χρησιμοποιείτο εκτός οικίας, ή ανήκε σε ιδιοκτήτη που δεν ήταν εύπορος.

Στις πλούσιες οικίες, όπου τα σκεύη ήταν πολυτελή και μετάλλινα, πολυτελείς θα ήταν και οι λυχνούχοι. Δύο αρχαιότεροι της πρωτοβυζαντινής περιόδου πολυτελείς μεταλλικοί, εξαιρετικής τέχνης, διάτρητοι λυχνούχοι εκτίθενται στο Μουσείο Θεσσαλονίκης¹³⁸⁴. Έχουν κινητές ή ακίνητες λαβές, ωοειδές σώμα και διακόσμηση στη διάτρητη κοιλιά τους. Ο ένας φέρει κεφαλές του θεού Πάνα και ο άλλος εγχάρακτη διακόσμηση αμπέλου. Οι βάσεις τους είναι τριποδικές, όμοιες με τις βάσεις των μεταλλικών λυχνιών που στήριζαν τους λύχνους.

Οι λύχνοι συνηθέστατα ήταν κατασκευασμένοι από πηλό, ενώ χάλκινοι, ασημένιοι και γυάλινοι λύχνοι προορίζονταν κυρίως για πλούσιους. Οι λύχνοι τοποθετούνταν είτε πάνω σε λυχνία είτε πάνω σε επιφάνειες, π.χ. σε ένα τραπέζι¹³⁸⁵ ή δίπλα στην κλίνη, π.χ. πάνω σε ένα κιβώτιο¹³⁸⁶. Πολλές φορές οι λύχνοι έφεραν οπές στις οποίες προσαρμόζονταν μεταλλικά στοιχεία, όπως άγκιστρα και αλυσίδες, ώστε να είναι δυνατή η ανάρτησή τους από την οροφή ή από κάποια βάση ή άγκιστρο που είχε στερεωθεί στον τοίχο¹³⁸⁷. Στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο της Αθήνας εκτίθενται δύο λύχνοι σε σχήμα ιχθύος¹³⁸⁸, που φέρουν έκαστος δύο δακτυλίους, μέσα από τους οποίους θα περνούσαν αλυσίδες για ανάρτηση είτε από την οροφή

¹³⁸⁴ Ανδρόνικος 1993, 38, εικ. 18 και 19. -57, εικ. 47 (ελληνιστικής περιόδου).

¹³⁸⁵ Ίω. Χρ., Περὶ τῆς τῶν μελλόντων Ἀπολαύσεως, PG 51, 351: *Εἶδες ἀκτημοσύνης ἐπίτασιν; Οὐ τράπεζα ἦν αὐτῶ, οὐ λυχνία, οὐκ οἶκος, οὐ δίφρος, οὐκ ἄλλο τῶν τοιούτων οὐδέν.*

¹³⁸⁶ Ίω. Χρ., Ὁμ. 26 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 204: *Παρακείσθω σοι λύχνος.* -Ὁμ. 45 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 319: *Εἴ τις νομίζει χρηματισμὸν εἶναι τὰ λεγόμενα, ποιήσει ἑαυτῶ ξενοδοχεῖον ἐπὶ τῆς οἰκίας· στήσον ἐκεῖ κλίνην, στήσον ἐκεῖ τράπεζαν καὶ λυχνίαν.*

¹³⁸⁷ Bouras, Parani 2008, 6. -Xanthoroulou 2010, 222.

¹³⁸⁸ BXM, Συλλογὴ Μικροτεχνίας, αρ. ευρ. 00011 καὶ 00012, 4^{ος}-5^{ος} αι. μ.Χ.

είτε από ένα άγκιστρο¹³⁸⁹ ενσωματωμένο στον τοίχο, σε ψηλό σημείο εντός της οικίας.

Ένας κλειστού τύπου *λύχνος*, αποτελείτο από τα εξής μέρη: σώμα, μυκτήρα, βάση και λαβή. Στο σώμα βρισκόταν η οπή πληρώσεως, που εξυπηρετούσε στον ανεφοδιασμό της καύσιμης ύλης, με λάδι του φαγητού¹³⁹⁰, ενώ ο μυκτήρας ή μύξα όπου κατέληγε το σώμα, έφερε την οπή καύσεως ή οπή θρυαλλίδας, στην οποία τοποθετείτο το φυτίλι (εικ. 40). Υπήρχαν και ανοιχτού τύπου λύχνοι, κατασκευασμένοι από πηλό ή χαλκό σε σχήμα τροχήλατου ανοιχτού αγγείου πόσης, ή από ύελο με κωνικό σχήμα¹³⁹¹, οι *κανδήλες*. Πολλές κανδήλες μαζί, τοποθετούνταν σε μία κυκλική χάλκινη βάση με οπές, το *πολυκάνδηλο*, το οποίο συγκρατείτο με τρεις αλυσίδες και κρεμιόταν από την οροφή με ένα άγκιστρο. Τα πολυκάνδηλα προορίζονταν για τις οικίες των ευκατάστατων πολιτών¹³⁹². Δεν χρησιμοποιούνταν για μικρούς χώρους, π.χ. θαλάμους, εκεί θα ήταν αρκετό το φως από έναν λύχνο ή μία κανδήλα, αλλά για το φωτισμό μεγάλων χώρων, όπως το τρικλίνιο¹³⁹³.

Οι κεραμικοί λύχνοι κλειστού τύπου ήταν οι πιο διαδεδομένοι. Βάσει του τρόπου παραγωγής τους χωρίζονταν σε δύο κατηγορίες: στους τροχήλατους και σ' αυτούς που κατασκευάζονταν σε μήτρα, γνωστή πρακτική από την ελληνιστική περίοδο¹³⁹⁴. Στην εποχή του Χρυσοστόμου φαίνεται ότι προτιμούσαν τους κεραμικούς λύχνους που ήταν ωραία πλασμένοι και στρογγυλοί¹³⁹⁵, συνεπώς οι χονδροειδείς ως προς το σχήμα και την ποιότητα του πηλού δεν προτιμώντο: *Καὶ τίς*

¹³⁸⁹ Bouras, Parani 2008, 8.

¹³⁹⁰ Ἰω. Χρ., Εἰς τὴν ἀποστολικὴν ῥῆσιν τὴν λέγουσαν ἔχοντες δὲ τὸ αὐτὸ Πνεῦμα τῆς πίστεως, PG 51, 277: *Καθάπερ γὰρ τὸ λυχνιαῖον φῶς ἐλαίῳ κατέχεται, καὶ ἀναλωθέντος τούτου κάκεῖνο συναλωθὲν ἄπεισιν.* -Λόγος 1 πρὸς Δημήτριον μονάζοντα περὶ κατανύξεως, PG 47, 403: *εἰ μὴ τις ὁ καταναγκάζων ἐλαίῳ χρῆσθαι τῷ αὐτῷ πρὸς λύχνον τε καὶ τροφήν.*

¹³⁹¹ Αντωνάρας 2006, 220-221.

¹³⁹² Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 282.

¹³⁹³ Ellis 2007, 292.

¹³⁹⁴ Σε μήτρα κατασκευάζονταν και οι πῆλινοι λύχνοι-ομοιώματα ποδιού, ανθρώπινης μορφής,

σηλεινού, μάσκας θεάτρου, πλοίου, πτηνού, κεφαλής ταύρου, πιθήκου κ.ά. Για την μέθοδο κατασκευής και τα σχήματα των λύχνων, βλ. Bussière, Lindros-Wohl, 2017, 433-446. -Bailey 1972, 11. -Bonifay 2004, 427-430. -Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου 1983, 109-125. - Bouras, Parani 2008, 11.

¹³⁹⁵ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 4 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 525: *Τίς ἀρετὴ λύχνου; τὸ λαμπρὰ φαίνειν καὶ πᾶσαν καταναγάζειν τὴν οἰκίαν, ἢ τὸ καλῶς πεπλάσθαι καὶ στρογγύλον εἶναι;*

*ἀρετὴ λύχνου; τὸ λαμπρῶς φαίνειν καὶ πᾶσαν καταυγάζειν τὴν οἰκίαν, ἢ τὸ καλῶς πεπλάσθαι; Οὐ γὰρ ἀπὸ τῆς διαπλάσεως, ἀλλ' ἀπὸ τῶν τρόπων καὶ τῆς κοσμιότητος τὸ κάλλος χαρακτηρίζεται*¹³⁹⁶.

Εἶναι γενικά αποδεκτό ὅτι τα πήλινα λυχνάρια με μήτρα μιμούνται τα σχήματα και τις τεχνικές παραγωγῆς των μετάλλινων¹³⁹⁷. Η εξέλιξη των μετάλλινων και πήλινων λυχναριῶν ἀπὸ την ὑστερη ἀρχαιότητα ἕως τον μεσαῖωνα ἦταν παράλληλη και οι επιδράσεις ἀνάμεσα στις δύο παραγωγές ἀμφίδρομες¹³⁹⁸. Χριστιανικά σύμβολα εἰσάγονται τον 4^ο και 5^ο αἰ., συνυπάρχοντας παράλληλα με πολλά μοτίβα των προηγούμενων αἰώνων. Τα πιο συνηθισμένα κοσμήματα εἶναι ακτίνες λογχόμορφες, ἀνθέμια, ἀνθη μυκητόσχημα, λέοντες, σταυροί, ρόδακες ἢ «ακτινωτά» που μοιάζουν με τους βυζαντινούς «ἡλιους»¹³⁹⁹. Μικρὸς ἀριθμὸς κεραμικῶν λύχνων ἀπὸ την Κάτω Αἴγυπτο ἐκτίθεται στο Μουσεῖο Μπενάκη. Στο δίσκο κοσμούνται με ρόδακες ἢ «ακτινωτά» και στο περιθώριο φέρουν ἐπιγραφές στην ἐλληνική, που ἀναφέρονται κυρίως σε ἀγίους και εἶναι δεητικὸς χαρακτήρος. Οι λύχνοι αυτοὶ λόγω των ἐπιγραφῶν χαρακτηρίστηκαν λατρευτικοί¹⁴⁰⁰. Η χρήση σκευῶν με εἰκόνες Ἀγίων και χριστιανικά σύμβολα, ἰδίως του σταυροῦ, συνιστᾶται ἀπὸ τον Χρυσόστομο¹⁴⁰¹, συνεπὼς δεν ἀποκλείεται η οἰκιακὴ χρήση των λύχνων με ἐπιγραφές χριστιανικοῦ περιεχομένου. Οι ἐρωτικές σκηνές που ἦταν ἀγαπητές στα ρωμαϊκά χρόνια υποχωροῦν και δίνουν τη θέση τους σε μοτίβα ὅπως αὐτά του σταυροῦ ἢ των ἰχθύων¹⁴⁰², του παγωνιοῦ¹⁴⁰³, του χριστογράμματος, σε σκηνές ἀπὸ την Καινὴ Διαθήκη¹⁴⁰⁴, μορφές ἀγίων και σπανιότερα σε βιβλικές σκηνές¹⁴⁰⁵.

¹³⁹⁶ Ἰω. Χρ., Λόγος 14 περὶ γυναικῶν και κάλλους, PG 63, 658.

¹³⁹⁷ Μότσιανος 2011, 197.

¹³⁹⁸ Xanthopoulou 2005, 303. -Lafli 2014, 443-444. -Για λυχνάρια που μιμούνται μετάλλινα πρότυπα ἢ για την παράλληλη εξέλιξη ἀνάμεσα σε πήλινα και μεταλλικά, π.χ. ἰχθύων και πτηνῶν, βλ. Μαρκή 2010, 212. -Κουγιουμτζόγλου 2010, 553, σημ. 10 και εικ. 15.

¹³⁹⁹ Βλ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα 1972, 133.

¹⁴⁰⁰ Λοβέρδου-Τσιγαρίδα 1972, 141-142.

¹⁴⁰¹ Ἰω. Χρ., Ὅμ. ἐγκωμιαστικὴ εἰς τὸν ἐν ἀγίοις Πατέρα ἡμῶν Μελέτιον ἀρχιεπίσκοπον Ἀντιοχείας, PG 50, 516.

¹⁴⁰² Ἰωαννιδάκη-Ντόστογλου 1983, 111.

¹⁴⁰³ Ο.π., 119.

¹⁴⁰⁴ Ο.π., 113.

¹⁴⁰⁵ Bailey 1972, 20.

3. 7. 2. Εικόνες του πρωτοβυζαντινού οίκου

Οι λύχνοι αναφέρονται σε εικόνες που μας παραθέτει ο Χρυσόστομος περιγράφοντας πτυχές του βίου των ανθρώπων της πρωτοβυζαντινής εποχής. Οι άνθρωποι τότε, όταν έφτανε η νύχτα, δεν ανέχονταν να μένουν σε οικία που δεν φωτιζόταν από λύχνους, οι οποίοι έπρεπε βέβαια να είναι τοποθετημένοι πάνω σε λυχνίες¹⁴⁰⁶. Ο Χρυσόστομος μας πληροφορεί ότι δέκα λύχνοι αναμμένοι ήταν αρκετοί¹⁴⁰⁷ για να γεμίσει φως η οικία. Βέβαια δεν διευκρινίζεται αν ήταν λύχνοι μονόμυξοι κι αν σε κάθε δωμάτιο υπήρχε ένας λύχνος μόνο, ή υπήρχαν λύχνοι με πολλούς μυκτήρες ή πολυκάνδηλα, ειδικά για τους χώρους όπου μαζευόταν η οικογένεια, π.χ. στην τραπεζαρία. Οι ένοικοι της οικίας, μετά το δείπνο και πριν κοιμηθούν, έσβηναν τους λύχνους¹⁴⁰⁸ αφήνοντας έναν ή δύο αναμμένους, ώστε να υπάρχει αμυδρό φως στην οικία¹⁴⁰⁹. Οι κλέφτες ή οι τοιχωρύχοι έσβηναν τους λύχνους ή τις λαμπάδες¹⁴¹⁰ ώστε να μην φαίνονται.

Ενδιαφέρον μας προκαλεί η βαθιά γνώση του για την ψυχολογία των παιδιών, ειδικά όταν αναφέρει ότι τα μικρά παιδιά που τα κρατούσαν στην αγκαλιά τους είτε

¹⁴⁰⁶ Ἰω. Χρ., Ἀπελθόντος τοῦ ἐπισκόπου μαρτύρων ἡμέραν ἐν τῇ χώρᾳ ἐπιτελέσαι, PG 50, 652: *καθάπερ ἐπὶ λυχνίας τινός καιόμενον ἅπαντα τὰ ἐνδον φωτίζη· καὶ γὰρ ἄτοπον τὴν μὲν οἰκίαν μηδέποτε ἀνέχεσθαι ἐν ἑσπέρα χωρὶς λύχνου καὶ φωτός ὄρα.*

¹⁴⁰⁷ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 6 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 91: *Καὶ καθάπερ δέκα ἀφθέντων λύχνων, ῥαδίως τὴν οἰκίαν ἅπασαν ἐμπλήσαι δυνήσεται τις τοῦ φωτός.*

¹⁴⁰⁸ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 69 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστήν, PG 58, 653: *Οὐκ ἔστι μετὰ τὸ δεῖπνον μεριμνήσαι ληστὰς, καὶ ἀποκλεῖσαι θύρας, καὶ ἐπιθεῖναι μοχλοὺς, οὐδὲ ἄλλα δεῖσαι, ἃ πολλοὶ δεδοίκασι, τοὺς λύχνους μετὰ ἀκριβείας κοιμίζοντες, μή που σπινθήρ ἐμπρήση τὴν οἰκίαν. Καὶ ἡ διάλεξις δὲ αὐτοῖς τῆς αὐτῆς γέμει γαλήνης. Οὐ γὰρ ταῦτα, ἅπερ ἡμεῖς διαλεγόμεθα, φθέγγονται, τὰ μηδὲν πρὸς ἡμᾶς· Ὁ δεῖνα γέγονεν ἄρχων, ὁ δεῖνα ἐπαύσατο τῆς ἀρχῆς, ὁ δεῖνα ἐτελεύτησε, καὶ τὸν κληρὸν διεδέξατο ἕτερος, καὶ ὅσα τοιαῦτα· ἀλλ' αἰεὶ περὶ τῶν μελλόντων φθέγγονται καὶ φιλοσοφοῦσι.*

¹⁴⁰⁹ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 24 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 625: *Εἰ μὲν γὰρ πολλοὶ οἱ ἐρηγορότερες ἦσαν, οὐκ ἦν τοσοῦτος ὁ κίνδυνος· ἐπειδὴ δὲ εἶς που καὶ δεύτερος λύχνον ἄμας, καθάπερ ἐν βαθυτάτῃ νυκτὶ τῶν ἄλλων καθευδόντων, ἐγρήγορε, διὰ τοῦτο πολλῆς ἡμῖν δεῖ τῆς ἀγρυπνίας, πολλῆς τῆς ἀσφαλείας, ὥστε μὴ τὰ ἀνήκεστα παθεῖν.*

¹⁴¹⁰ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 11 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 92: *Καθάπερ γὰρ ληστὰι καὶ τοιχωρύκται, ἐπειδὴν τι τῶν τιμίων λαβεῖν θελήσωσι, τὸν λύχνον κατασβέσαντες τοῦτο πράττουσιν.* -Ὁμ. 10 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολήν πρώτην, PG 62, 460: *κλέπτῃς τε ὁμοῦ καὶ τύραννος ὢν· οὐ διορύττει τοίχους, οὐδὲ σβέννυσι λαμπάδα, οὐδὲ κιβώτιον ἀνοίγει, οὐδὲ σήμαντρα ἀνατρέπει.*

οι παραμάνες είτε οι γονείς, ενώ φοβούνται τα προσωπεία¹⁴¹¹ (μορμολύκεια) ή τους ανθρώπους που ήταν ενδεδυμένοι με σάκκο¹⁴¹², άπλωναν το χέρι τους απερίσκεπτα για να ακουμπήσουν τη φλόγα του λύχνου¹⁴¹³ που βρισκόταν κοντά τους. Προτρέπει τις υπηρέτριες να προσέχουν τα μικρά παιδιά, καθώς και τους λύχνους¹⁴¹⁴, τους οποίους δεν έπρεπε να μετακινούν σε μέρη όπου υπήρχαν καλάμια ή χόρτα, διότι αν έπεφτε σπινθήρας πάνω σε αυτά τα υλικά, κινδύνευε να καεί ολοσχερώς η οικία.

Μια άλλη ενδιαφέρουσα εικόνα που σχετίζεται με τους λύχνους είναι αυτή της ονοματοδοσίας¹⁴¹⁵ των παιδιών, στα οποία συνήθιζαν να δίνουν τα ονόματα των προγόνων τους¹⁴¹⁶. Οι παλαιές ειδωλολατρικές συνήθειες διατηρήθηκαν από τους

¹⁴¹¹ 'Ιω. Χρ., Λόγος 1 πρὸς Σταγείριον, PG 47, 433-434.

¹⁴¹² 'Ιω. Χρ., 'Ομ. 12 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 92: *Ἀλλὰ καθάπερ τὰ παιδιά τῶ μὲν πυρὶ τὰς χεῖρας ἀπρονοήτως, καὶ τῶ λύχνῳ τολμηρῶς ἐπαφιᾶσιν ὑπὸ τῶν τιτῶν βασταζόμενα, σάκκον δὲ ἄνδρα ἐνδεδυμένον φοβοῦνται.*

¹⁴¹³ 'Ιω. Χρ., 'Ομ. 5 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 73: *Καὶ γὰρ τὰ παιδιά τὰ μικρὰ προσωπεῖα μὲν δέδοικε, πῦρ δ' οὐ δέδοικεν· ἀλλ' ἐὰν βασταζόμενα τύχη παρὰ λυχνίαν λύχνον ἔχουσαν, ἀπερὶσκεπτῶς τὴν χεῖρα ἐπαφίησι τῇ λυχνίᾳ καὶ τῇ φλογί· καὶ τὸ μὲν εὐκαταφρόνητον φρίττει προσωπεῖον, τὸ δ' ἀληθῶς φοβερὸν οὐ δέδοικε πῦρ· οὕτω δὴ καὶ ἡμεῖς θάνατον μὲν δεδοίκαμεν, ὅπερ ἐστὶν εὐκαταφρόνητον προσωπεῖον, ἁμαρτίαν δ' οὐ δεδοίκαμεν, ὅπερ ἐστὶν ἀληθῶς φοβερὸν, καὶ πυρὸς δίκην κατεσθίει τὸ συνειδός. -Λόγος 31 περὶ θανάτου, PG 63, 808: *Καὶ γὰρ τὰ παιδιά τὰ μικρὰ προσωπεῖα μὲν δέδοικε, πῦρ δὲ οὐ δέδοικεν, ἀλλ' ἐὰν βασταζόμενα τύχη παρὰ λυχνίαν λύχνον ἔχουσαν, ἀπερὶσκεπτῶς τὴν χεῖρα ἐπαφίησι τῇ λυχνίᾳ καὶ τῇ φλογί· καὶ τὸ μὲν εὐκαταφρόνητον προσωπεῖον φρίττει, τὸ δὲ ἀληθῶς οὐ δέδοικε φοβερὸν πῦρ.**

¹⁴¹⁴ 'Ιω. Χρ., Λόγος 1 εἰς τὸ δεῖν καὶ ἐν τῇ Πεντηκοστῇ καὶ ἀεὶ τῆς νηστείας μεμνήσθαι, PG 54, 642: *καὶ ὅπερ ἐπὶ τῶν λύχνων ποιοῦμεν, τοῦτο καὶ ἐπὶ τῶν παιδίων φυλάττωμεν. Πολλάκις γοῶν θεραπαιίδι λύχνον ἀπτώση παρακελυόμεθα μὴ παραγαγεῖν τὸν λύχνον, ἔνθα ἂν ἦ καλάμη, ἢ χόρτος, ἢ τι τῶν τοιούτων, μήποτε ἀγνοούντων ἡμῶν, σπινθήρ τις ἐκπεσὼν, καὶ τῆς ὕλης ἐπιλαβόμενος ἐκείνης, ὀλόκληρον ἐμπρήση τὴν οἰκίαν.*

¹⁴¹⁵ Στους δούλους ἀλλάζαν τα ονόματα οι κύριοι χωρίς ἀνάλογη τελετὴ με αὐτῆς τῆς ονοματοδοσίας τῶν παιδίων, για να δείξουν τὴν ἐξουσία που εἶχαν πάνω τους. -Βλ. 'Ιω. Χρ., Πρὸς τοὺς ἐγκαλέσαντας ὑπὲρ τοῦ μήκους τῶν προομιῶν, PG 51, 137: *Καθάπερ δεσπότης οἰκέτην πριάμενος, εἶτα βουλόμενος αὐτὸν διδάξει τὴν δεσποτείαν, μετατίθησιν αὐτοῦ τὸ ὄνομα. -Πρὸς τοὺς ἐγκαλέσαντας ὑπὲρ τοῦ μήκους τῶν προομιῶν, PG 51, 137: *Εἰ δὲ βούλοισθε καὶ ἐπ' ἀνθρώπων ἰδεῖν τοῦτο γινόμενον, καὶ μαθεῖν, ὅτι ἔθος πολλάκις τοῖς ἀπὸ αἰχμαλωσίας λαμβάνουσι δούλους μετατιθεῖν αὐτῶν τὰ ὀνόματα.**

¹⁴¹⁶ 'Ιω. Χρ., 'Ομ. ἐγκωμιαστικὴ εἰς τὸν ἐν ἀγίοις Πατέρα ἡμῶν Μελέτιον ἀρχιεπίσκοπον Ἀντιοχείας, PG 50, 515: *Παρὰ γὰρ τὴν ἀρχὴν αὐτὸν εἰς τὴν πόλιν εἰσελθόντα δεζάμενοι, τὸ παιδίον ἕκαστος τὸ ἑαυτοῦ ἀπὸ τῆς προσηγορίας ἐκαλεῖτε τῆς ἐκείνου, διὰ τῆς προσηγορίας εἰς τὴν οἰκίαν ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ τὸν ἅγιον εἰσάγειν νομίζοντες, καὶ πατέρας, καὶ πάππους, καὶ προγόνους παρατρέχουσαι αἱ μητέρες τὸ ὄνομα τοῦ μακαρίου Μελετίου τοῖς τεχθεῖσι παιδίσι ἐπέτιθεσαν. -Ἐπιτίμησις κατὰ τῶν*

χριστιανούς της εποχής του Χρυσοστόμου στην τελετή της ονοματοδοσίας του μικρού παιδιού, που σχετιζόταν με τους λύχνους: *Εἶτα μετὰ τὸν γάμον εἶ ποτε γένοιτο παιδίον, καὶ ἐνταῦθα πάλιν τὴν αὐτὴν ἄνοιαν ὀψόμεθα, καὶ πολλὰ σύμβολα γέλωτος γέμοντα. Καὶ γὰρ ἡνίκα ἂν καλεῖσθαι τὸ παιδίον δέη, ἀφέντες ἀπὸ τῶν ἀγίων αὐτὸ καλεῖν, ὡς οἱ παλαιοὶ τὸ πρῶτον ἐποιοῦν, λύχνους ἄψαντες καὶ ὀνόματα αὐτοῖς ἐπιτιθέντες, τῷ διαρκέσαντι μέχρι πολλοῦ τὸ παιδίον ποιουσιν ὀμώνυμον, ἐντεῦθεν πολὺν αὐτὸ στοχαζόμενοι βιώσεσθαι χρόνον. Εἶτα ἐπειδὴν συμβῆι πολλάκις αὐτὸ ἄωρον ὑποστῆναι θάνατον (συμβαίνει δὲ πολλάκις), πολὺς ἔψεται παρὰ τοῦ διαβόλου γέλωσ, ὅτι ὡσεὶ παῖδας ἀνοήτους διέπαιξε¹⁴¹⁷. Ἀναβαν πολλοὺς λύχνους σε ἓνα δωμάτιο κι ἔδιναν σε κάθε λύχνο ἓνα ὄνομα. Ὅποιου λύχνου το πυρ διετηρεῖτο για περισσότερη ὥρα αναμμένο ἐκεῖνου το λύχνου το ὄνομα ἔδιναν στο παιδί, διότι συνέδεαν τη διάρκεια ζωῆς του λυχνιαίου πυρός με τη διάρκεια ζωῆς του παιδιού. Ὁ Χρυσόστομος ψέγει ὅσους χρησιμοποιούσαν σύμβολα και ἀναβαν λύχνους για να δώσουν ὄνομα στο παιδί, τονίζοντας ὅτι οἱ χριστιανοὶ τῶν πρώτων αἰῶνων ἔδιναν ὀνόματα Ἀγίων στα παιδιά τους. Πιθανότατα τα σύμβολα που ἀναφέρονται γενικῶς, χωρὶς συγκεκριμένη περιγραφή και το λυχνιαῖο πυρ στην τελετή ονοματοδοσίας σχετίζονται με το βωμιαῖο πυρ της θεᾶς Ἐστίας, γύρω ἀπὸ το ὁποῖο περιέφερε ο πατέρας το παιδί στην ἀρχαία Ἑλλάδα, καθὼς και με ἄλλα σύμβολα, που σχετίζονταν με την τελετή ονοματοδοσίας τῶν νεογέννητων, τα Ἀμφιδρόμια¹⁴¹⁸.*

Στην πρωτοβυζαντινὴ περίοδο πολλοὶ που εἶχαν βαπτιστεῖ χριστιανοὶ δεν εἶχαν ξεχάσει το πρόσφατο θρησκευτικὸ τους παρελθόν, ὡς ἐκ τούτου οἱ ἐξ Ἰουδαίων χριστιανοὶ ἀκολουθοῦσαν τους ἰουδαϊκοὺς μύθους, ἐνῶ οἱ ἐξ Ἐθνικῶν χριστιανοὶ την ἀρχαία ἐλληνικὴ μυθολογία. Συνέχιζαν να μελετοῦν τις γενεαλογίες τῶν θεῶν και συμμετείχαν σε παγανιστικὲς τελετές που λάμβαναν χώρα δίπλα σε πηγές υδάτων, ὅπου συναντώνταν κατὰ τις βραδυνὲς ὥρες και λούονταν, πάντα με τη συνοδεία τῶν

ἀπολειφθέντων, PG 51, 148: *Εἰ γὰρ ἄνθρωποι τοῖς αὐτῶν παιδίοις οὐχ ἀπλῶς ἐπιτιθέασι τὰ ὀνόματα, ἀλλὰ τὸ μὲν ἀπὸ τοῦ πατρὸς, τὸ δὲ ἀπὸ τοῦ πάππου, τὸ δὲ ἀφ' ἐτέρων προγόνων καλοῦντες.* - Ἐπιτίμησις κατὰ τῶν ἀπολειφθέντων, PG 51, 148: *Ἄνθρωποι μὲν γὰρ εἶς τε τιμὴν τῶν ἀπελθόντων, εἶς τε ἑαυτῶν παραμυθίαν πολλάκις τοῖς τῶν τετελευτηκότων ὀνόμασι τοὺς ἑαυτῶν υἱοὺς καλοῦσι, παραμυθίαν τινὰ τῆς τῶν κατοικομένων τελευτῆς διὰ τῆς τῶν παίδων προσηγορίας ἐπινοοῦντες.*

¹⁴¹⁷ Ἰω. Χρ., Ὁμ. 12 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 105.

¹⁴¹⁸ Μανακίδου, Μανακίδου 2015, 30.

λύχνων¹⁴¹⁹. Ασκούσαν την μαντική τέχνη και τη μαγεία, δηλαδή την αστρολογία, την ονειρομαντεία, τον κλήδονα¹⁴²⁰, την οιωνομαντεία και τη φαρμακεία, φορούσαν φυλακτήρια, δηλαδή φυλακτά¹⁴²¹ (περίαπτα), έκαναν παρατηρήσεις ημερών και ενιαυτών, προσέφεραν αιματηρές θυσίες ζώων και έτρωγαν ειδωλόθυτα.

Μία εικόνα του κοινωνικού βίου όπου έπαιζαν σημαντικό ρόλο οι λύχνοι ήταν οι Νουμηνίες, δηλαδή ο εορτασμός της πρώτης μέρας του μήνα¹⁴²². Η προετοιμασία των ενοίκων για τη συμμετοχή τους στις εορτές αυτές, που λάμβαναν χώρα κατά την εσπέρα, γινόταν στην οικία. Ενδύονταν με λαμπρά ενδύματα, ετοιμάζαν τους λύχνους που θα έπαιρναν μαζί τους, τα άνθη με τα οποία θα έφτιαχναν στεφάνια, τα μουσικά όργανα για να διασκεδάσουν και πεζοί όδευαν προς την αγορά. Οι πιο πλούσιοι έδιναν εντολή να ετοιμαστούν τα ζωήλατα αμάξια και, με τη συνοδεία όλου του υπηρετικού προσωπικού, πήγαιναν να εορτάσουν, σε μια μεγαλειώδη πομπή. Ο Χρυσόστομος επιθυμώντας να σταματήσει αυτό το έθιμο, το οποίο προερχόταν από την αρχαία ελληνική θρησκεία, προσπαθεί να αποτρέψει το ποίμνιό του από όλα εκείνα που συνήθιζαν να κάνουν, δηλαδή να εορτάζουν και να πανηγυρίζουν την είσοδο κάθε νέου μήνα¹⁴²³. Αυτές οι παννυχίδες, δηλαδή οι ολονύχτιες εορτές,

¹⁴¹⁹ 'Ιω. Χρ., Λόγος περί ψευδοπροφητών, PG 59, 561: *Ποταποὶ Χριστιανοὶ Ἰουδαίκοις καὶ Ἑλληνικοῖς προσέχοντες μύθοις, καὶ γενεαλογίαις, καὶ μαντείαις, καὶ ἀστρολογίαις, καὶ φαρμακείαις, καὶ φυλακτηρίοις· καὶ παρατηρήσεις ἡμερῶν καὶ ἐνιαυτῶν, κληδονισμοὺς καὶ ὄνειρα, καὶ ὀρνέων φωνάς· καὶ ἐν πηγαῖς λύχνους ἄπτοντες καὶ ἀπολουόμενοι, καὶ συναντήματα παρατηρούμενοι, καὶ εἰδωλόθυτον ἐσθίοντες, καὶ αἷμα πνικτῶν καὶ θηριαλώτων, καὶ ὀρνεοπάτακτα, καὶ πολλὰ ἕτερα τούτων ὁμοια; Πῶς Χριστιανοὶ εὔρεθῶσιν οἱ τοιαῦτα πράσσοντες;* -Εκχριστιανισθέντες Ἕλληνες καὶ Εβραῖοι ασκούσαν την μαντική τέχνη και τη μαγεία, δηλαδή την αστρολογία, την ονειρομαντεία, τον κλήδονα, την οιωνομαντεία και τη φαρμακεία. Έκαναν παρατηρήσεις ημερών και ενιαυτών. Προσέφεραν αιματηρές θυσίες ζώων και έτρωγαν ειδωλόθυτα, δηλαδή έτρωγαν το κρέας των ζώων που είχαν θυσιαστεί, είτε ήταν πνικτά (με αίμα) είτε θηριάλωτα (σκοτωμένα στο κυνήγι) είτε ορνεοπάτακτα (είχαν σκοτωθεί από όρνεα).

¹⁴²⁰ Για τον «κλήδονα» βλ. Παπαχατζής 1995, 92.

¹⁴²¹ Στην πρωτοβυζαντινή περίοδο γυναίκες που ήταν χριστιανές φορούσαν στο λαιμό ή στα χέρια φυλακτήρια, δηλαδή φυλακτά σαν κοσμήματα που απεικόνιζαν τα θαύματα του Χριστού. -Βλ. Όμ. 72 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 669.

¹⁴²² 'Ιω. Χρ., Τοῦ αὐτοῦ λόγος ἐν ταῖς καλάνδαις, PG 48, 956-958.

¹⁴²³ 'Ιω. Χρ., Όμ. 21 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 220: *Ὅπερ οὖν τότε ἐποιήσατε στεφανώσαντες τὴν ἀγοράν, καὶ λύχνους ἄμαντες, καὶ στιβάδας πρὸ τῶν ἐργαστηρίων συνθέντες, καὶ ὡσπερ ἄρτι τῆς πόλεως τεχθείσης, οὕτω πανηγυρίσαντες.* -Τοῦ αὐτοῦ λόγος ἐν ταῖς καλάνδαις, PG 48, 957: *Μὴ τὴν θύραν τῆς οἰκίας στεφανώσης.*

χαρακτηρίζονται διαβολικές από τον Χρυσόστομο, αυτό όμως που είναι βέβαιο, είναι ότι οι λύχνοι ήταν απαραίτητοι για την επιτυχία αυτών των βραδινών πανηγύρεων. Μπορούμε να φανταστούμε όλον αυτόν τον κόσμο με χαρούμενη διάθεση να αναχωρεί βράδυ από την οικία του οδεύοντας προς την αγορά κρατώντας λύχνους, συμμετέχοντας σε μια αυτοσχέδια χορογραφία, όπου οι λύχνοι με τη φλόγα τους, «κεντούσαν» το μαύρο πέπλο της νύχτας. Λύχνους κρατούσαν οι πεζοί, λύχνοι φώτιζαν τα περιστύλια και το δρόμο έξω από τα εργαστήρια, λύχνοι φώτιζαν τα καπηλειά για να διασκεδάζουν. Οι λύχνοι έδιναν λαμπρότητα στον εορτασμό των Νουμηνιών.

Συμπέρασμα

Από την πληθώρα των εικόνων που προβάλλουν μέσω των ομιλιών του Χρυσοστόμου και αγγίζουν όλες τις πτυχές του βίου του πρωτοβυζαντινού ανθρώπου αλιεύτηκαν πολλές πληροφορίες για τα σκεύη που εξυπηρετούσαν κάθε νοικοκυριό. Τον 4^ο αι. μ.Χ. τα σκεύη ήταν πολλά και εξειδικευμένα και αρκετοί τύποι αρχαίων ελληνικών και ρωμαϊκών κεραμικών αγγείων εξακολουθούν να είναι σε χρήση, συνεπώς συνεχίζεται η παράδοση αρχαιότερων εποχών. Σκεύη μαγειρικά, αποθήκευσης και μεταφοράς, επιτραπέζια, περιποίησης και ατομικής φροντίδας και σκεύη θέρμανσης και φωτισμού συναντούμε σε κάθε πρωτοβυζαντινή οικία.

Μέσω της αυστηρής και επίμονης κριτικής του Χρυσοστόμου της προκλητικής πολυτέλειας που επικρατούσε στους πλούσιους οίκους πληροφορούμαστε ότι τα υλικά κατασκευής των σκευών σηματοδοτούσαν την κοινωνική θέση και οικονομική κατάσταση των ιδιοκτητών του οίκου. Τα οστέινα, ξύλινα, κεραμικά και αδιακόσμητα υάλινα σκεύη ήταν προσιτά και χρησιμοποιούνταν από τις οικονομικά ασθενέστερες τάξεις τα οποία σαφώς διαφοροποιούνταν από τα πολυτελή μεταλλικά σκεύη, που είχαν στην κατοχή τους τα μέλη της άρχουσας τάξης. Τα πολυτελή σκεύη ήταν κατασκευασμένα από χρυσό, άργυρο, χαλκό, σίδηρο, ελεφαντόδοντο, χρωματιστό γυαλί, κρύσταλλο, ημιπολύτιμους λίθους ή από διαφορετικά πολύτιμα υλικά συνδυασμένα μεταξύ τους.

Από τα μαγειρικά σκεύη που αναφέρονται στις ομιλίες του Χρυσοστόμου, οι χύτρες, οι λέβητες και τα τηγάνια ήταν απαραίτητα σε όλα τα σπίτια για την παρασκευή της τροφής. Οι πήλινες χύτρες ήταν φθηνά μαγειρικά σκεύη που διέθετε κάθε νοικοκυριό. Οι χάλκινες τοποθετούνταν πάντα πάνω σε σχάρα και αποτελούσαν σκεύος μαγειρέματος της κουζίνας των πλούσιων οικιών. Οι χάλκινοι λέβητες προορίζονταν για το βράσιμο ύδατος, ενώ οι πολυτελέστεροι αργυροί ως σκεύη ατομικής φροντίδας. Η εικόνα παρασκευής μύρου σε λέβητα και η συσχέτισή του με τα αλάβαστρα-μυροδοχεία είναι μοναδική και συμπληρώνει το κενό στο ζήτημα της χρήσης των γαμήλιων λεβήτων από τη αρχαιότητα και εξής. Αναφορές του Χρυσοστόμου με αλληγορική σημασία μαρτυρούν τη χρήση τηγανιών στην εποχή του. Τα τηγανα ήταν κεραμικά ρηχά σκεύη με δύο, ένα ή καθόλου χερούλι και χρησιμοποιούνταν για ψήσιμο της τροφής με λάδι.

Ως σκεύη αποθήκευσης και μεταφοράς ο Χρυσόστομος αναφέρει τους πίθους, τα υπολήνια και τα υδροφόρα αγγεία, τα οποία ήταν μεγάλου μεγέθους και κατά

κανόνα κεραμικά. Αποθήκες με σκεύη αποθήκευσης διέθεταν οι αγροικίες αλλά και οι αστικές οικίες για να εξασφαλιστεί η επάρκεια του οίκου σε αγαθά. Η αποθήκευση οίνου και σίτου γινόταν σε πήθους. Στα υπολήνια αγγεία συνέλεγαν τον μούστο στον ληνό. Τα αγγεία αυτά χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά στις αγροικίες οι οποίες λειτουργούσαν και ως μονάδες αγροτικής εκμετάλλευσης. Τα υδροφόρα αγγεία, κυρίως κεραμικοί αμφορείς, ήταν εκείνα με τα οποία μετέφεραν νερό από την κρήνη. Οι εμπορικοί αμφορείς ήταν δοχεία μεταφοράς αγροτικών προϊόντων, λαδιού και κρασιού και μετά από την πρώτη χρήση τους επαναχρησιμοποιούνταν ως οικιακά σκεύη. Εντυπωσιακή είναι η μαρτυρία του Χρυσοστόμου για χρήση αργυρών και χρυσών αμφορέων που τοποθετούνταν σε παράταξη ο ένας δίπλα στον άλλον στο δάπεδο του τρικλινίου και περιείχαν νερό για να αραιώνουν οι υπηρέτες τον οίνο επί τόπου. Συνεπώς οι πλούσιοι πολίτες στα επίσημα δείπνα περιστοιχίζονταν αποκλειστικά από σκεύη πολυτελείας, προκειμένου να εντυπωσιάσουν τους καλεσμένους τους.

Η πολυτέλεια των επιτραπέζιων σκευών βρώσεως ήταν επιβεβλημένη στους πλούσιους οίκους, διότι συμπλήρωνε το σκηνικό της πλούσιας διακόσμησης και της βαρύτιμης επίπλωσης. Οι πολυτελείς υάλινοι και αργυροί πίνακες (δίσκοι) έφεραν ανάγλυφες ή εγχάρακτες παραστάσεις από την αρχαία ελληνική μυθολογία, ενώ αργότερα μετά από την επικράτηση του χριστιανισμού, από την Παλαιά Διαθήκη, καθώς και διάφορα διακοσμητικά θέματα, όπως ανθέμια, ρόδακες και σταυρούς. Στα επικριτά σχόλια του Χρυσοστόμου φαίνεται το αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ πλουσίων και φτωχών, οι οποίοι εξυπηρετούνταν με κεραμικά, αδιακόσμητα υάλινα ή ξύλινα σκεύη. Τα βαθιά πιάτα, πινάκια προορίζονταν για υδαρή φαγητά και ήταν ατομικά σκεύη που συνοδεύονταν από κοχλιάρια, κουτάλια. Οι πίνακες ήταν ρηγά σκεύη μεγάλου μεγέθους, δίσκοι παράθεσης ψητών κρεάτων και ψαριών από τις οποίες οι δαιτυμόνες σερβιρίζονταν με τα χέρια ή με περόνες. Η χρήση ατομικών πηρουνιών δεν ήταν τόσο διαδεδομένη όσο των κουταλιών, αλλά είναι βέβαιο ότι χρησιμοποιούσαν ατομικά πηρούνια και μεγάλες πηρούνες ως κρεάγρες για το ψητό κρέας, ειδικά στα πλούσια σπίτια. Μοναδική είναι η μαρτυρία της χρήσης «κουταλοπήρουνου» το οποίο στη μια μεριά κατέληγε σε κουτάλι και στην άλλη σε πηρούνι. Τα επιτραπέζια μαχαίρια ήταν λεπτά, μικρότερα από τα μαχαίρια κοπής και τα χρησιμοποιούσαν στα συμπόσια, για να διαιρούν τα παρατεθέντα εδέσματα σε μικρότερα μέρη. Τα κουτάλια, πηρούνια και μαχαίρια ήταν οστέινα, από ελεφαντόδοντο, μολύβδινα, χάλκινα, αργυρά, ακόμη και υάλινα. Σε ερμηνευτικά

σχόλια χωρίων της Παλαιάς Διαθήκης, ο Χρυσόστομος αναφέρει τον καμψάκη ως επιτραπέζιο ελαιοδοχείο.

Οι κύλικες, οι φιάλες, οι κοτύλες και τα ποτήρια ήταν επιτραπέζια αγγεία πόσεως οίνου, νερού, και δροσερών ποτών και κατασκευάζονταν από πηλό, γυαλί, γυαλί συνδυασμένο με άργυρο, χρυσό και πολύτιμους λίθους. Οι χριστιανοί συνήθιζαν να χρησιμοποιούν υάλινες φιάλες διακοσμημένες με εικόνες αγίων, ώστε να τους προστατεύουν στην καθημερινή τους ζωή. Ο Χρυσόστομος παρουσιάζει την κοτύλη να έχει την ίδια χρήση με τη φιάλη, δηλαδή αγγείο πόσης οίνου. Σε μια εικόνα επαιτείας πληροφορούμαστε ότι τα κισσύβια ήταν ξύλινα σκεύη (ποτήρια) και χρησιμοποιούνταν από πτωχούς και επαίτες. Τα μέλη της άρχουσας τάξης χάριν επίδειξης και εντυπωσιασμού χρησιμοποιούσαν κρατήρες, που ήταν πολυτελή επιτραπέζια αγγεία ανάμιξης οίνου με ύδωρ. Ο Χρυσόστομος μαρτυρεί ότι η χρήση αργυρών κρατήρων στα πολυτελή συμπόσια ήταν γενικευμένη. Ο κύαθος αναφέρεται ως μονάδα μέτρησης υγρών (οίνου και ελαίου) και ως «αντλητήριο» ή «κουτάλα» κρασιού από τον κρατήρα.

Κατά τον Χρυσόστομο, η πολυτέλεια και η επίδειξη πλούτου θεωρείται ανόητη στα ατομικής χρήσεως σκεύη, πολύ περισσότερο στα ακάθαρτα. Στα σκεύη περιποίησης και ατομικής φροντίδας ανήκαν ο κάδος και ο καδίσκος, τα οποία ήταν σκεύη λουτρού συνήθως αργυρά ή χάλκινα και στα ακάθαρτα συγκαταλέγονται οι αμίδες και τα δοχεία εκκρίσεων που ήταν δοχεία νυκτός κατασκευασμένα από άργυρο, γυαλί ή χρυσό. Τα αλάβαστρα ή ληκύθια κατασκευάζονταν από γυαλί σε διάφορα σχήματα, ήταν μικρού μεγέθους αγγεία με στενό στόμιο και χρησιμοποιούνταν ως μυροδοχεία. Επιπροσθέτως τα ληκύθια ήταν αγγεία πλήρωσης των λύχνων με καύσιμη ύλη (λάδι).

Φορητά σκεύη θέρμανσης αντίστοιχα με τα μαγκάλια χρησιμοποιούντο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο στις ανατολικές επαρχίες της βυζαντινής αυτοκρατορίας για την περιστασιακή αντιμετώπιση του κρύου. Οι λύχνοι μαζί με τις λυχνίες, οι λαμπάδες, οι δάδες και οι λυχνούχοι ήταν φωτιστικά σκεύη τα οποία στην πλειονότητά τους ήταν κατασκευασμένα από πηλό. Οι χάλκινοι, ασημένιοι και γυάλινοι λύχνοι ανοιχτού τύπου (κανδήλες) προορίζονταν κυρίως για τους πλούσιους οίκους. Οι κεραμικοί λύχνοι κλειστού τύπου ήταν οι πιο διαδεδομένοι, κατασκευάζονταν σε μήτρα και ανασκάπτονται σε μεγάλους αριθμούς. Η διακόσμηση των κεραμικών λύχνων και η αλλαγή της θεματολογίας από ειδωλολατρική σε χριστιανική βοηθούν στον εντοπισμό του εκχριστιανισμού των

μελών του οίκου σε μια μεταβατική εποχή συνύπαρξης χριστιανών και ειδωλολατρών.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από το πλήθος των εικόνων του πρωτοβυζαντινού οίκου που περιγράφονται στα έργα του Ιωάννου Χρυσόστομου, εξάγεται ότι ο πρωτοβυζαντινός οίκος αποτελεί συνέχεια του ελληνιστικού και ρωμαϊκού οίκου (domus) συμπέρασμα το οποίο συνάδει με τις αρχαιολογικές μαρτυρίες. Επικρατεί ο ρωμαϊκός τύπος οίκου με εσωτερική αυλή με περιστύλιο (atrium) και παστάδα και ταυτόχρονα επιβιώνουν αρχιτεκτονικά στοιχεία οικιών ελληνιστικού τύπου. Μαρτυρείται επίσης η ανοικοδόμηση επιβλητικών οικιών, τριώροφων και τετραώροφων οι οποίες εξασφάλιζαν πανοραμική θέα προς τη θάλασσα και τους κήπους που τις περιέβαλαν. Ο Χρυσόστομος επιβεβαιώνει την οχύρωση οίκων σε αγροτικές περιοχές με πύργο. Στα κείμενά του οι οικίες των μεσαίων και των φτωχών διαφοροποιούνται από τις οικίες της ανώτερης τάξης ως προς το μέγεθος και τη διακόσμηση. Έμποροι και χειροτέχνες κατοικούσαν στα εργαστήρια στον εμπορικό τομέα των πόλεων ή στον πάνω όροφο αυτών.

Ο Χρυσόστομος γλαφυρά περιγράφει αριστοκρατικούς οίκους τόσο ως προς την αρχιτεκτονική τους διαμόρφωση όσο και ως προς την ποικιλία και χλιδή της διακόσμησης. Συστηματικά και έντονα ψέγει την πολυτέλεια των οίκων της ανώτερης τάξης και υπενθυμίζει την απλότητα της ζωής την οποία απαιτεί η χριστιανική θρησκεία, τη ματαιότητα των εγκοσμίων αγαθών και την σωτηρία της ψυχής. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο περιγράφονται οι οίκοι της ανώτερης τάξης. Τονίζονται συχνά οι κίονες και τα στεγασμένα περιστύλια (στοές ή περίπατοι) που στηρίζονταν σε διάχρυσους κίονες και κοσμούσαν με αγάλματα, διότι οι κιονοστοιχίες προσέδιδαν στους οίκους μεγαλοπρέπεια και επιβλητικότητα. Ο Χρυσόστομος αναφέρει ότι τα μέλη της άρχουσας τάξης διέμεναν σε οίκους τρικλίνους, δηλαδή σε οικίες που διέθεταν ένα ή περισσότερα τρικλίνια (triclinium). Τα τρικλίνια ήταν πολυτελείς αίθουσες με δημόσιο χαρακτήρα και χρησιμοποιούνταν για δεξιώσεις. Ήταν ορθογώνιες, αποτελώντας εξέλιξη των ανδρώνων, και απιδωτές, με μία ή περισσότερες απίδες. Στο ισόγειο υπήρχαν αποθηκευτικοί χώροι (ταμειεία), που χρησιμοποιούνταν ως χώροι λατρείας και προσευχής και η χρήση τους σχετίζεται με τον εκχριστιανισμό των ενοίκων. Ο Χρυσόστομος μαρτυρεί επίσης ότι στο ισόγειο χωροθετούνταν τα δωμάτια των δούλων και οι βοηθητικοί χώροι που συμπλήρωναν το οικιστικό σύνολο, με πρόσβαση σε μια δευτερεύουσα αυλή.

Στους ορόφους χωροθετούνταν οι θάλαμοι των μελών της οικογένειας, ο θάλαμος της άγαμης κόρης και ο γυναικωνίτης. Η χωροταξική διάταξη του γυναικωνίτη είναι η αυτή με του αρχαίου ελληνικού οίκου. Ο γυναικωνίτης, τα γυναικεία διαμερίσματα, όπου ελάμβαναν χώρα ποικίλες οικιακές δραστηριότητες αποτελείτο από χώρους με αργαλειούς, αποθηκευτικούς χώρους, χώρους καλλωπισμού και κομμώσεων, αίθουσες υποδοχής και υπερώα εσωτερικά ή εξωτερικά. Οι αίθουσες υποδοχής στον όροφο χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά από την οικοδέσποινα του οίκου για να δεχθεί τους επίσημους καλεσμένους της καθώς και άλλες γυναίκες που ανήκαν στην κοινωνική της τάξη. Η κοινωνική θέση της πρωτοβυζαντινής γυναίκας επέβαλε την εσωστρέφεια, την αποφυγή εξόδων, την ενασχόληση αποκλειστικά με οικιακές δραστηριότητες και την απομόνωσή της, που εκφράζεται με την κάλυψη της κεφαλής και την επικοινωνία με τον έξω κόσμο μέσω θυρίδων με καφασωτά. Στο θέμα αυτό της απομόνωσης των γυναικών από τον έξω κόσμο ο Χρυσόστομος ακολουθεί προγενέστερους χριστιανούς συγγραφείς και την παράδοση της Αθήνας και των ανατολικών επαρχιών της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, όχι όμως της Ρώμης.

Η διακόσμηση των οίκων της πρωτοβυζαντινής περιόδου διατηρεί τα χαρακτηριστικά της ελληνιστικής και ρωμαϊκής τέχνης ως προς την τεχνοτροπία και τη θεματολογία, τάση την οποία ο Χρυσόστομος ψέγει. Η εικονογραφική θεματολογία αρχικά ήταν κοινή για ειδωλολάτρες και χριστιανούς. Σταδιακά άρχισαν να επικρατούν χριστιανικά σύμβολα και επιγραφές χριστιανικού περιεχομένου στην εσωτερική διακόσμηση, ενώ η μυθολογική εικονογραφία άρχισε να εγκαταλείπεται, καθώς σχετιζόταν με την ειδωλολατρική θρησκεία και ηθική. Ενδιαφέρουσα είναι η μαρτυρία του Χρυσοστόμου για την ύπαρξη αποθηκευτικών χώρων δίπλα στο υπνοδωμάτιο, το ταμείον, εντός του οποίου προέτρεπε τους ιδιοκτήτες να αποσύρονται για να προσεύχονται. Η μαρτυρία αυτή της χρήσης απομονωμένου χώρου του οίκου για προσευχή αποκαλύπτει ένα στάδιο του εκχριστιανισμού του πρωτοβυζαντινού οίκου και την αρχή μιας συνήθειας η οποία είναι γνωστή τους μεταγενέστερους μεσαιωνικούς και νεότερους χώρους. Σημειώνουμε επίσης ότι σε αντίθεση με τους χώρους λατρείας των ειδωλολατρικών οίκων (το ρωμαϊκό *lararium*) που συνήθως βρίσκονταν στην αυλή, υποδεικνύοντας τον δημόσιο χαρακτήρα της ειδωλολατρικής λατρείας, στον χριστιανικό οίκο η προσευχή συνιστά μία πράξη απόλυτα ιδιωτική για την οποία απαιτείται ένας ιδιωτικός χώρος.

Οι πρωτοβυζαντινές οικίες όπως μαρτυρείται από τον Χρυσόστομο και αποδεικνύεται από τις ανασκαφές ήταν πλούσια διακοσμημένες παντού: στους τοίχους, στα δάπεδα και στην οροφή. Αγάλματα και κίονες από διάφορα υλικά κοσμούσαν τους εσωτερικούς χώρους και το περιστύλιο των λαμπρών οικιών. Οι τοίχοι των δωματίων βάφονταν με λαμπρά χρώματα, ενώ στις ταπεινές οικίες ήταν λευκοί και ακόσμητοι. Η κατώτερη τοιχοποιία των χώρων με δημόσιο χαρακτήρα εκαλύπτετο με μαρμαροθετήματα και ο χώρος πάνω από αυτά με τοιχογραφίες ποικίλης θεματολογίας: γεωμετρικά σχέδια και απομιμήσεις ορθομαρμαρώσεων, φυτικά, ανθικά σχέδια και σκηνές φύσης (λειμώνες), πολεμικές σκηνές και ιστορικά γεγονότα, ζωδιακούς κύκλους και μυθολογικές παραστάσεις, επιγραφές χριστιανικού περιεχομένου και το σύμβολο του σταυρού. Στην εποχή του Χρυσοστόμου υπήρχε η συνήθεια στους στρατιώτες να κρεμούν τα σπαθιά τους στον τοίχο πάνω από το κρεβάτι. Εκεί αντί της ανάρτησης όπλων, προτρέπει το ποιμνίό του να ζωγραφίζει τον σταυρό. Σταυροί ανηρτώντο στα υπέρθυρα και κοσμούσαν όλους τους χώρους της οικίας. Ζωγραφισμένα πορτραίτα προσφιλών προσώπων που είχαν αποβιώσει και εικόνες Αγίων ανηρτώντο στα υπνοδωμάτια των οικιών και στα εργαστήρια. Εντοίχια ψηφιδωτά φιλοτεχνημένα με χρυσές ψηφίδες και άλλες ακριβές πρώτες ύλες προσέδιδαν πολυτέλεια στους χώρους των πλούσιων οικιών. Παραπετάσματα χρησιμοποιούνταν ως κουρτίνες ή διαχωριστικά χώρων. Ζεύγη παραπετασμάτων, τα αμφίθυρα, τοποθετούνταν και στις δύο μεριές της θύρας. Επίσης παραπετάσματα ανηρτώντο «πάντοθεν» και «έντυναν» τους τοίχους των δωματίων. Ήταν «ταπισσερί» ή «πανώ» τοίχου, κεντητά ή υφαντά με διάφορες παραστάσεις με πρόσωπα.

Η πολυτέλεια απαντάται και στη διακόσμηση των δαπέδων, με επίστρωση μαρμάρων ή ψηφιδωτών. Οι μεγαλύτεροι χώροι υποδοχής επιστρώνονταν με μάρμαρα διαφόρων χρωμάτων τοποθετημένα με την τεχνική *opus sectile*, ενώ οι λιγότερο πολυτελείς αίθουσες με ψηφιδωτά που εικόνιζαν άνθη. Ο Χρυσόστομος μαρτυρεί ότι υφαντοί και κενητοί τάπητες κατασκευασμένοι από βαμμένα έρια διακοσμούσαν τα δάπεδα των χώρων υποδοχής των αριστοκρατικών οικιών, όταν οργανώνονταν επίσημα συμπόσια.

Οι οροφές των πολυτελών οικιών ήταν περίτεχνες, με ανάγλυφες διακοσμήσεις στην ξύλινη επιφάνεια, χρωματιστές και πλούσια διακοσμημένες με πολύ χρυσό ή άργυρο. Κατασκευάζονταν από ξύλο και έφεραν επαναλαμβανόμενα σχέδια, π.χ. αστέρια σε ουρανό. Επίσης συνήθης διακόσμηση της οροφής ήταν τα φατώματα τα

οποία αναδεικνύονταν περαιτέρω με την μερική επιχρύσωση, την επικόλληση κονιάματος και την εφαρμογή νωπογραφιών πάνω σε αυτό το υλικό. Ένα στοιχείο θεμελίωσης που λειτουργούσε κι ως στοιχείο διακόσμησης της οροφής ήταν η λίθινη καμάρα πάνω στην οποία στηριζόταν ο όροφος.

Τον πολυτελή εσωτερικό διάκοσμο του πλούσιου οίκου συμπλήρωνε η ποικίλη επίπλωση: κλίνες, στιβάδες, κλινίδια, τραπέζια, βάρθρα, θρόνοι, υποπόδια, καθέδρες, σκαμνιά, δίφροι, σκίμποδες και κιβώτια. Τα έπιπλα των αριστοκρατικών οίκων ήταν μετάλλινα ή ξύλινα με γλυπτές διακοσμήσεις που γίνονταν στον τόρνο. Η επαργύρωση, η επιχρύσωση καθώς και ο εξωραϊσμός με μεταλλικά ελάσματα, οστέινα κοσμήματα ή από ελεφαντόδοντο και πολύτιμους ή ημιπολύτιμους λίθους ήταν συνήθης διακοσμητική τεχνική για την κατασκευή πολυτελών επίπλων.

Ο Χρυσόστομος επανειλημμένα ψέγει την πολυτέλεια των κλινών και των τραπεζιών που τις συνόδευαν. Οι κλίνες με την μαλακή στρωμένη εκτός από έπιπλα ύπνου χρησιμοποιούνταν και ως ανάκλιτρα στις αίθουσες συμποσίου για να τρώγουν ανακεκλιμένοι οι συμποσιαστές. Το ημικύκλιο επικρατεί στις κλίνες (στιβάδιο) και στην τράπεζα του συμποσίου (σιγμοειδής τράπεζα). Η πολυτέλεια των κλινών παραπέμπει στον τρυφηλό και προκλητικό βίο που σχετίζεται με τις ελληνορωμαϊκές συνήθειες. Η μαρτυρία του Χρυσοστόμου ότι οι φτωχοί και οι μοναχοί-ερημίτες έτρωγαν καθιστοί, ενώ οι πλούσιοι ανακεκλιμένοι, είναι μοναδική στις πηγές. Η μαρτυρία αυτή είναι σημαντική, διότι ερμηνεύει την μεταγενέστερη εξέλιξη της ανάκλισης των αριστοκρατών κατά τα γεύματα. Γνωρίζουμε ότι κατά τους σκοτεινούς αιώνες (7^{ος}-8^{ος} αι.) η συνήθεια αυτή εγκαταλείφθηκε. Ενώ θεωρείται ότι η αλλαγή αυτή οφείλεται στα ήθη τα οποία εισήγαγαν οι βάρβαροι εισβολείς και προωθούσε ο χριστιανισμός, μπορούμε να υποθέσουμε με βάση τη μαρτυρία του Χρυσοστόμου ότι ίσως το σημαντικότερο ρόλο έπαιξε η παρακμή της πρωτοβυζαντινής άρχουσας τάξης, η οποία επί αιώνες διατηρούσε την ελληνορωμαϊκή συνήθεια. Γνωρίζουμε ότι στους σκοτεινούς αιώνες εμφανίσθηκε μία νέα ανώτερη τάξη τα μέλη της οποίας προέρχονταν από χώρες εκτός της αυτοκρατορίας (π.χ. Αρμενία, Γεωργία) οι οποίοι ανήλθαν κοινωνικά υπηρετώντας στο στρατό. Οι οικονομικές δυνατότητες αυτής της νέας ανώτερης τάξης δεν μπορούν να συγκριθούν με τον πλούτο και τη χλιδή των πρωτοβυζαντινών αριστοκρατών. Επίσης χριστιανικά στοιχεία εισάγονται στις συνήθειες του φαγητού: η προσευχή πριν και μετά από το γεύμα και η ψαλμωδία ύμνων. Επίσης η

εγκατάλειψη του ελληνορωμαϊκού τρόπου εστίασης και η χρήση καθεδρών στο τραπέζι μιμείται το παράδειγμα αγίων ανδρών.

Πολλές είναι οι εικόνες στις ομιλίες του Χρυσοστόμου που σχετίζονται με τα κιβώτια και το περιεχόμενό τους. Τα κιβώτια (κασέλες) στις πλούσιες οικίες ήταν πολυάριθμα, για να καλύπτουν όλες τις ανάγκες αποθήκευσης και φύλαξης των πολύτιμων αγαθών (ιμάτια, κοσμήματα, μύρα, πολύτιμοι λίθοι, χρυσός, άργυρος) που είχαν στην κατοχή τους οι πλούσιοι ιδιοκτήτες. Οι λεπτομερείς περιγραφές του Χρυσοστόμου του περιεχομένου των κιβωτίων συσχετίστηκαν με απεικονίσεις σε τοιχογραφίες, ψηφιδωτά και εικονογραφημένα χειρόγραφα και μας οδήγησαν στο συμπέρασμα της ύπαρξης ερμαρίων στην εποχή του. Ήταν έπιπλα με ύψος, αετωματική απόληξη, ράφια και πόρτες που κλείδωναν για να φυλάσσονται βιβλία και πολύτιμα σκεύη.

Η πολυτέλεια των σκευών ήταν επιβεβλημένη στους πλούσιους οίκους, διότι συμπλήρωνε το σκηνικό της πλούσιας διακόσμησης και της βαρύτιμης επίπλωσης. Τον 4^ο αι. μ.Χ. τα σκεύη ήταν πολλά και εξειδικευμένα, όπως μαρτυρεί ο Χρυσόστομος: σκεύη μαγειρικά (χύτρες, λέβητες τηγάνια), αποθήκευσης και μεταφοράς (πίθοι, υπολήνια αγγεία, υδροφόρα αγγεία), επιτραπέζια (πίνακες, πινάκια, κύλικες, φιάλες, κοτύλες, ποτήρια, κουτάλια, πηρούνια, μαχαίρια), περιποίησης και ατομικής φροντίδας (κάδος, καδίσκος, αλάβαστρα, αμίδες, δοχεία εκκρίσεων) και σκεύη θέρμανσης (μαγκάλια) και φωτισμού (λύχνοι μαζί με τις λυχνίες, λαμπάδες, δάδες, λυχνούχοι).

Τα επιτραπέζια σκεύη ήταν εξόχως πολυτελή, καθώς η χρήση τους σχετιζόταν με τα συμπόσια που λάμβαναν χώρα σε αίθουσες με δημόσιο χαρακτήρα και αποτελούσαν μέσα προβολής της εικόνας του πλούσιου ιδιοκτήτη του οίκου. Οι πολυτελείς πίνακες (δίσκοι) έφεραν ανάγλυφες ή εγχάρακτες παραστάσεις από την αρχαία ελληνική μυθολογία, ενώ αργότερα, μετά από την επικράτηση του χριστιανισμού, από την Παλαιά Διαθήκη, καθώς και διάφορα διακοσμητικά θέματα, όπως ανθέμια, ρόδακες και σταυρούς. Τα βαθιά πιάτα, πινάκια, προορίζονταν για υδαρή φαγητά και ήταν ατομικά σκεύη που συνοδεύονταν από κοχλιάρια, κουτάλια. Η χρήση ατομικών πηρουνιών δεν ήταν τόσο διαδεδομένη όσο των κουταλιών, αλλά είναι βέβαιο ότι χρησιμοποιούνταν στα πλούσια σπίτια. Μοναδική είναι η μαρτυρία της χρήσης «κουταλοπήρουνου» το οποίο στη μια μεριά κατέληγε σε κουτάλι και στην άλλη σε πηρούνι. Τα επιτραπέζια μαχαίρια ήταν λεπτά, μικρότερα από τα

μαχαίρια κοπής και τα χρησιμοποιούσαν στα συμπόσια, για να διαιρούν τα παρατεθέντα εδέσματα σε μικρότερα μέρη.

Κατά τον Χρυσόστομο, η πολυτέλεια και η επίδειξη πλούτου θεωρείται ανόητη στα ατομικής χρήσεως σκεύη, πολύ περισσότερο στα άκαθαρτα. Στα σκεύη περιποίησης και ατομικής φροντίδας ανήκαν ο κάδος και ο καδίσκος, τα οποία ήταν σκεύη λουτρού συνήθως αργυρά ή χάλκινα και στα άκαθαρτα συγκαταλέγονται οι αμίδες και τα δοχεία εκκρίσεων που ήταν δοχεία νυκτός κατασκευασμένα από άργυρο, γυαλί ή χρυσό. Τα αλάβαστρα ή ληκύθια χρησιμοποιούνταν ως μυροδοχεία και ως αγγεία πλήρωσης των λύχνων με καύσιμη ύλη (λάδι).

Στο σύνολο του ομιλητικού έργου του Χρυσοστόμου προβάλλεται η πολυπλοκότητα του βίου των μελών της άρχουσας τάξης, ο άφθονος πλούτος της και η αγάπη της για χλιδή και πολυτέλεια, που εκφράζονται με την κατασκευή ευρύχωρων και επιβλητικών οικιών και την πλούσια διακόσμησή τους. Τα έπιπλα και τα πολύτιμα σκεύη από χρυσό και άργυρο συμπλήρωναν την εικόνα του αριστοκρατικού οίκου ο οποίος στο σύνολό του σχετίζεται με την ελληνορωμαϊκή τέχνη και ειδωλολατρική θρησκεία. Από την εποχή του Χρυσοστόμου και εξής χριστιανικά στοιχεία εισδύουν στη διακόσμηση του οίκου, στα έπιπλα και στα σκεύη που δείχνουν την αλλαγή στην νοοτροπία, τον τρόπο ζωής και στην καθημερινότητα του πρωτοβυζαντινού ανθρώπου. Ο κοσμικός οίκος αποτελεί εικόνα του οίκου του Θεού και συνδέεται με την εκκλησία η οποία είναι η κατοικία των ψυχών.

ΠΗΓΕΣ

- Ἀθήναιος, Δειπνοσοφισταί: Athenaeus, *Deipnosophistae*, G. Kaibel (εκδ.), Aedibus, Λειψία: Teubner, 1887.
- Ἀμμιανός Μαρκελλίνος: Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri qui supersunt*, W. Seyfarth (εκδ.), τ. I-II, Λειψία, 1978.
- Ἄννα Κομνηνή: B. Leib (εκδ.), *Anna Comnène. Alexiade*, Les Belles Lettres, 2, 5, 8, Παρίσι, 1943, (ανατύπωση 1967).
- Ἀριστοφάνης, Ἐκκλησιάζουσαι: Aristophanes, *Ecclesiazusae*, R.G. Ussher (εκδ.), Clarendon Press, 5-69, Οξφόρδη, 1973.
- Ἀριστοφάνης, Σφήκες: Aristophanis Comoediae, *Vespae*, τ. I, 205-276, Λειψία: Teubner, 1825.
- Ἀστέριος Ἀμασειάς: Ὅμιλιαν ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου εἰς τὸν πλούσιον καὶ εἰς τὸν Λάζαρον, PG 40, 163-180.
Γ', Ὅμ. κατὰ πλεονεξίας, PG 40, 193-216.
ΙΑ', Εἰς μαρτύριον τῆς πανευφήμου μάρτυρος Εὐφημίας ἔκφρασις, PG 40, 333-337.
- Βίος Ἁγίας Ἀγαθόκλειας: H. Delehaye (εκδ.), *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae...Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, Βρυξέλλες, 1902, 2η έκδ. 1954.

- Βίος τῆς Ἁγίας Ματρώνης: Βίος ὁσίας Ματρώνης τῆς Βυζαντίας, AASS Novembris III, 790-813, Παρίσι- Βρυξέλλες, 1863-1925.
- Βίος τῆς Ἁγίας Μελανίας: *Vie de Sainte Mélanie*, D. Gorce (εκδ.), SC 90, Παρίσι, 1962.
- Βιτρούβιος, Περί ἀρχιτεκτονικῆς: Vitruvius Pollio, *De Architectura*, F. Krohn (εκδ.), Λειψία: Teubner, 1912.
- Γρηγόριος Θεολόγος: Τοῦ αὐτοῦ ἀπολογητικὸς λόγος 2, PG 35, 407-513.
- Τομὴ Α΄ ἔπη δογματικά, PG 37, 397-522.
- Τομὴ Β΄ ἔπη ἠθικά, PG 37, 521-968.
- Τομὴ Α΄ περὶ ἑαυτοῦ, PG 37, 969-1452.
- Γρηγόριος Νύσσης: Ὅμ. 3 εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν, PG 44, 655-657. - *Gregorii Nysseni In inscriptions Psalmorum, In sextum Psalmum, In Ecclesiasten homiliae*, 314-334, J. Mc Donough, P. Alexander (εκδ.), E. J. Brill, Λέιντεν, 1962.
- Γρηγόριος Νύσσης: Ὅμ. 8 εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν, PG 44, 733-754. - *Gregorii Nysseni In inscriptions Psalmorum, In sextum Psalmum, In Ecclesiasten homiliae*, 416-442, J. Mc Donough, P. Alexander (εκδ.), E.J. Brill, Λέιντεν, 1962.
- Γρηγόριος Νύσσης: Εἰς τοὺς Μακαρισμοὺς λόγος 1, PG 44, 1193-1208.

- Γρηγόριος Νύσσης: Περὶ τοῦ βίου Μωϋσέως, Grégoire de Nysse, *La vie de Moïse*, J. Daniélou (εκδ.), SC 1, Παρίσι, 1968.
- Corpus Juris Civilis: Th. Mommsen (εκδ.), *Digesta*, Corpus Juris Civilis I. 2, Βερολίνο, 1892 (ανατύπωση Δουβλίνο-Ζυρίχη 1973).
- Ἐπιφάνιος: Περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν, PG 43, 237-294.
- Ἐπιστολὴ πρὸς Θεοδοσίον τὸν βασιλέα, στο
H. G. Thummel (εκδ.), "Die Bilderfeindlichen Schriften des Eriphanus von Salamis", *Byzantinoslavica* 47, 2, 181-188, Πράγα 1986. -H. G. Thümmel (εκδ.), 1992, *Die Frühgeschichte der ostkirchlichen Bilderlehre. Texte und Untersuchungen zur Zeit vor dem Bildestreit*, TU 139, Βερολίνο.
- Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης: Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ὀδύσσειαν, J. A. Weigel (εκδ.), *Eustathii Archiepiscopi Thessalonicensis, Commentarii ad Homeri Odysseam*, I, Λειψία, 1825.
- Θεοδώρητος Κύρου: Ἐρμηνεία τῆς προφητείας τοῦ Θεοῦ Ἰεζεκιήλ τόμος 16, PG 81, 1219-1256.
- Περὶ Προνοίας λόγος 9, PG 83, 716-740.
- Ἰερώνυμος: Τοῦ Μακαρίου Ἰερωνύμου, διάλογος περὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος, PG 40, 847-860.

- Ἰωάννης Ζωναρᾶς: Ioannis Zonarae, *Lexicon*, Ex tribus codicibus manuscriptis nunc primum edidit, observationibus illustravit et indicibus instruxit, Johannes Augustus Henricus Tittmann, 2 Bände, Λειψία 1808.
- Ἰωάννης Λυδός: Ioannis Lydi, *De magistratibus populi Romani libri tres*, Ricardus-Wuensch (εκδ.), Στουτγκάρδη: Teubner, 1903.
- Ἰωάννης Χρυσόστομος: Λόγος παραινετικός εἰς Θεόδωρον ἐκπεσόντα, PG 47, 277-308. -«A Théodore Traité», *A Théodore*, J. Dumortier (εκδ.), SC 117, Παρίσι 1966.
- Πρὸς τοὺς πολεμοῦντας τοῖς ἐπὶ τὸ μονάζειν ἐνάγουσιν, PG 47, 319-332.
- Λόγος 2 πρὸς ἄπιστον πατέρα, PG 47, 331-348.
- Λόγος 3 πρὸς πιστὸν πατέρα, PG 47, 349-386.
- Σύγκρισις τῆς βασιλικῆς δυναστείας καὶ πλούτου καὶ ὑπεροχῆς, PG 47, 387-392.
- Λόγος 1 πρὸς Δημήτριον μονάζοντα περὶ κατανύξεως, PG 47, 393-410.
- Λόγος 2 πρὸς Στελέχιον καὶ περὶ κατανύξεως, PG 47, 411-422.
- Λόγος 1 πρὸς Σταγείριον, PG 47, 423-448.
- Λόγος 3 πρὸς Σταγείριον περὶ ἀθυμίας, PG 47, 472 - 494.

Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθένους συνεισάκτους, PG 47, 495-514.

Περὶ τοῦ τὰς κανονικὰς μὴ συνοικεῖν ἀνδράσιν, PG 47, 513- 532.

Περὶ παρθενίας, PG 48, 533-596. -*La virginité*, H. Musurillo, B. Grillet (εκδ.), SC 125, Παρίσι 1966.

Εἰς νεωτέραν χηρεύσασαν, PG 48, 599-610. -*A une jeune veuve*, B. Grillet, G. H. Ettlinger (εκδ.), SC 138, Παρίσι 1968.

Περὶ μονανδρίας, PG 48, 609-620. -*Sur le mariage unique*, B. Grillet, G. H. Ettlinger (εκδ.), SC 138, Παρίσι 1968.

Περὶ Ἱερωσύνης λόγος 1, PG 48, 623-632.

Περὶ ἱερωσύνης λόγος 3, PG 48, 639-660. -*Sur le sacerdoce III*, A. M. Malingrey (εκδ.), SC 272, Παρίσι 1980.

Περὶ ἱερωσύνης λόγος 6, PG 48, 677-692. -*Sur le sacerdoce VI*, A. M. Malingrey (εκδ.), SC 272, Παρίσι 1980.

Ὅμ. 1 ὅτε πρεσβύτερος προεχειρίσθη, PG 48, 693-700. -“Première homélie”, *Sur le sacerdoce*, A. M. Malingrey (εκδ.), SC 272, Παρίσι 1980.

Λόγος 5 πρὸς τοὺς Ἀνομοίους, PG 48, 735-748. -*Sur l'incompréhensibilité de Dieu, contre les*

Anoméens V, J. Daniélou, A. M. Malingrey, R. Flacelière (εκδ.), SC 28 bis, Παρίσι 1951.

Λόγος 6 εις τὸν μακάριον Φιλογόνιον, PG 48, 747-756.

Λόγος 9 εις τὸν τετραήμερον Λάζαρον, PG 48, 779-784.

Λόγος 10 εις τὸν τετραήμερον Λάζαρον, PG 48, 783-796.

Λόγος 12 εις τὸν παραλυτικὸν, PG 48, 801-812.

Πρὸς τε Ἰουδαίους καὶ Ἑλληνας ἀπόδειξις ὅτι ἐστὶ Θεὸς ὁ Χριστός, PG 48, 813-838.

Λόγος 4 κατὰ Ἰουδαίων, PG 48, 871-882.

Λόγος 5 κατὰ Ἰουδαίων, PG 48, 883-904.

Λόγος 6 κατὰ Ἰουδαίων, PG 48, 903-916.

Λόγος 8 κατὰ Ἰουδαίων, PG 48, 927-942.

Τοῦ αὐτοῦ λόγος ἐν ταῖς καλάνδαις, PG 48, 953-962.

Λόγος 1 μετὰ τὰς καλάνδας, PG 48, 963-982.

Λόγος 2 εις τὸν Λάζαρον, PG 48, 981-992.

Λόγος 3 εις τὸν Λάζαρον, PG 48, 991-1006.

Εἰς τὸ ρητὸν τοῦ ἀποστόλου, PG 48, 1017-1026.

Εἰς τὸν σεισμὸν καὶ εἰς τὸν πλούσιον, PG 48, 1027-1044.

Πρὸς τοὺς εἰς τὰς ἵπποδρομίας ἀπελθόντας, PG 48, 1043-1054.

Πρὸς Ἰουδαίους καὶ Ἑλληνας καὶ αἵρετικούς, PG 48, 1075-1080.

Λόγος πάνυ ὠφέλιμος περὶ πίστεως, PG 48, 1081-1088.

Ὅμ. 2 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 33-48.

Ὅμ. 4 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 59-68.

Ὅμ. 5 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 67-82.

Ὅμ. 6 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 81-92.

Ὅμ. 7 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 91-98.

Ὅμ. 9 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 103-112 .

Ὅμ. 10 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 111-120.

Ὅμ. 11 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 119-128.

Ὅμ. 12 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, G 49, 127-136.

Ὅμ. 15 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 153-162 .

Όμ. 16 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 161-172.

Όμ. 17 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 171-180.

Όμ. 18 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 179-188.

Όμ. 19 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 187-198.

Όμ. 20 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 197-212.

Όμ. 21 εἰς τοὺς ἀνδριάντας, PG 49, 211-222 .

Κατήχησις 1 πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι,
PG 49, 223-232. -“Cat.1”, *Trois catéchèses
baptismales*, A. Piédagnel, L. Doutreleau (εκδ.),
SC 366, Παρίσι 1990.

Κατήχησις 2 πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι,
PG 49, 231-240.

Όμ. 1 πρὸς τοὺς λέγοντας ὅτι δαίμονες τὰ
ἀνθρώπινα διοικοῦσι, PG 49, 241/242-258.

Τοῦ αὐτοῦ λόγος περὶ ἐλεημοσύνης καὶ εἰς τὰς
δέκα παρθένους, PG 49, 291-300.

Όμ. 6 λεχθεῖσα περὶ νηστείας, PG 49, 313-324.

Όμ. 7 λόγος περὶ μετανοίας καὶ κατανύξεως, PG
49, 323-336.

Όμ. 8 περὶ μετανοίας, PG 49, 335-344.

Πρὸς τοὺς ἀπολιμπανομένους τῶν θείων συνάξεων, καὶ εἰς τὸ ἅγιον καὶ σωτήριον βάπτισμα τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, PG 49, 363-372.

Ὅμ. 2 εἰς τὸ θεῖον καὶ μυστικὸν δεῖπνον τοῦ Σωτῆρος, PG 49, 381-392.

Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ κοιμητηρίου καὶ εἰς τὸν σταυρὸν τοῦ Κυρίου, PG 49, 393-398.

Ὅμιλία περὶ τῆς τῶν νεκρῶν ἀναστάσεως, PG 50, 417-432.

Κατὰ μεθύντων καὶ εἰς τὴν ἀνάστασιν, PG 50, 433- 442. -“Contre l’ ivresse et sur la resurrection 2”, *Homélie sur la Résurrection, l’Ascension et la Pentecôte*, tome I, N. Rambault (εκδ.), SC 561, Παρίσι 2013.

Εἰς τὴν ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, PG 50, 441-452.

Ὅμ. 1 εἰς τὴν Ἁγίαν Πεντηκοστήν, PG 50, 453-464.

Ὅμ. 2 εἰς τὴν Ἁγίαν Πεντηκοστήν, PG 50, 463-470.

Ὅμ. ἐγκωμιαστική εἰς τὸν ἐν ἀγίοις Πατέρα ἡμῶν Μελέτιον ἀρχιεπίσκοπον Ἀντιοχείας, PG 50, 515-520.

Λόγος εἰς τὸν μακάριον Βαβύλαν, PG 50, 527-534. -*Sur Babylas*, M. A. Schatkin, C. Blanc, B. Grillet, J. N. Guinot (εκδ.), SC 362, Παρίσι 1990.

Ὅμ. ἐγκωμιαστικὴ εἰς τοὺς ἁγίους μάρτυρας Ἰουβεντῖνον καὶ Μαξιμῖνον, PG 50, 571-578.

Ὅμ. ἐγκωμιαστικὴ εἰς τὴν Ἁγίαν μάρτυρα Πελαγίαν, PG 50, 579-584.

Εἰς τὸν Ἅγιον ἱερομάρτυρα Ἰγνάτιον τὸν θεοφόρον, PG 50, 587-596.

Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Εὐστάθιον, PG 50, 597-606.

Εἰς τὰς Ἁγίας μάρτυρας Βερνίκην καὶ Προσδόκην, PG 50, 629-640.

Ἀπελθόντος τοῦ ἐπισκόπου μαρτύρων ἡμέραν ἐν τῇ χώρᾳ ἐπιτελέσαι, PG 50, 645-654.

Ὅτι ἐπικίνδυνον καὶ τοῖς λέγουσι καὶ τοῖς ἀκούουσι τὸ πρὸς χάριν δημηγορεῖν, PG 50, 653-662.

Ὅμιλία εἰς μάρτυρας, PG 50, 661-666.

Ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἅγιον μάρτυρα Βαρλαάμ, PG 50, 675-682.

Ἐγκώμιον εἰς τὴν Ἁγίαν μεγαλομάρτυρα Δροσίδα, PG 50, 683-694.

Εἰς τὸν Ἅγιον ἱερομάρτυρα Φωκᾶν καὶ κατὰ αἰρετικῶν, PG 50, 699-706.

Ἐγκώμιον εἰς τοὺς ἁγίους πάντας τοὺς ἐν ὄλῳ τῷ κόσμῳ μαρτυρήσαντας, PG 50, 705-712.

Ὅμιλία μετὰ τὸν σεισμόν, PG 50, 713-716.

Εἰς τὴν μνήμην τοῦ Ἁγίου Βάσσου, PG 50, 719-726.

Λόγος εἰς τὸν μακάριον Ἀβραάμ, PG 50, 737-746.

Εἰς τὴν Ἁγίαν πρωτομάρτυρα καὶ ἀπόστολον Θεέκλαν ἐγκώμιον, PG 50, 745-748.

Λόγος 4 περὶ προνοίας καὶ εἰμαρμένης, PG 50, 759-766.

Λόγος 6 περὶ εἰμαρμένης ἢ κατὰ γαστριμαργίας, PG 50, 769-774.

Λόγος 1 τοῦ αὐτοῦ περὶ προσευχῆς, PG 50, 775-780.

Λόγος 2 περὶ προσευχῆς, PG 50, 779-786.

Εἰς τὸν τίμιον καὶ ζωοποιὸν σταυρόν, PG 50, 815-820.

Εἰς τὴν παραβολὴν τοῦ τὰ μύρια τάλαντα ὀφείλοντος, PG 51, 17-30.

Περὶ τοῦ κατὰ Θεὸν πολιτεύεσθαι, PG 51, 41-48.

Ὅμ. εἰς τὸν παραλυτικὸν διὰ τῆς στέγης
χαλασθέντα, PG 51, 47-64.

Ὅτι οὐκ ἀκίνδυνον τοῖς ἀκροαταῖς τὸ σιγᾶν τὰ
λεγόμενα ἐν ἐκκλησίᾳ, PG 51, 97-112.

Ἀναγνωσθείσης περικοπῆς Σαῦλος δὲ ἔτι ἐμπνέων
ἀπειλῆς καὶ φόνου, PG 51, 113-124.

Πρὸς τοὺς ἐγκαλοῦντας ὑπὲρ τοῦ μήκους τῶν
εἰρημένων, PG 51, 123-132.

Πρὸς τοὺς ἐγκαλέσαντας ὑπὲρ τοῦ μήκους τῶν
προομιῶν, PG 51, 131-144.

Ἐπιτίμησις κατὰ τῶν ἀπολειφθέντων, PG 51, 143-
156.

Εἰς τὴν ἀποστολικὴν ῥῆσιν τὴν λέγουσαν οἶδαμεν
ὅτι τοῖς ἀγαπᾶσι τὸν Θεὸν πάντα συνεργεῖ εἰς
ἀγαθόν, PG 51, 165-172.

Πρὸς τοὺς μὴ ἀπαντήσαντας εἰς τὴν σύναξιν, PG
51, 171-186.

Λόγος 1 εἰς τὸ ἀσπάσασθε Πρίσκιλλαν καὶ
Ἀκύλαν, PG 51, 187-196.

Εἰς τὸ ἀποστολικὸν ρητὸν διὰ δὲ τὰς πορνείας
ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἔχέτω, PG 51, 207-
218.

Εἰς τὸ γυνὴ δέδεται νόμῳ ἐφ' ὅσον χρόνον ζῆ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς, PG 51, 217-226.

Ἐγκώμιον εἰς Μάξιμον, PG 51, 225-242.

Περὶ ἐλεημοσύνης, PG 51, 261-272.

Εἰς τὴν ἀποστολικὴν ῥῆσιν τὴν λέγουσαν ἔχοντες δὲ τὸ αὐτὸ Πνεῦμα τῆς πίστεως, PG 51, 271-282.

Εἰς τὴν ἀποστολικὴν ῥῆσιν τὴν λέγουσαν ἔχοντες δὲ τὸ αὐτὸ Πνεῦμα τῆς πίστεως, PG 51, 281-290.

Πάλιν εἰς τὴν αὐτὴν ῥῆσιν ἔχοντες δὲ τὸ αὐτὸ Πνεῦμα τῆς πίστεως, PG 51, 289-302.

Πρὸς τοὺς οὐκ εἰς δέον χρωμένους τῷ ἀποστολικῷ ῥητῷ τῷ λέγοντι, PG 51, 311-320.

Εἰς τὸ χήρα καταλεγέσθω μὴ ἐλάττων ἐτῶν ἐξήκοντα γεγονυῖα, PG 51, 321-338.

Περὶ τῆς τῶν μελλόντων Ἀπολαύσεως, PG 51, 347-354.

Περὶ τοῦ μὴ δημοσιεύειν τὰ ἀμαρτήματα τῶν ἀδελφῶν, PG 51, 353-364.

Ὅμ. εἰς Εὐτρόπιον εὐνοῦχον πατρίκιον καὶ ὕπατον, PG 52, 391-396.

Ὅμ. ὅτε τῆς ἐκκλησίας ἔξω εὐρεθεὶς Εὐτρόπιος ἀπεσπάσθη, PG 52, 395-414.

Τοῦ αὐτοῦ ὁμιλία πρὸ τῆς ἐξορίας, PG 52, 427-432.

Ὅτε ἀπήει ἐν τῇ ἐξορίᾳ, PG 52, 435-438.

Τοῦ αὐτοῦ ἐπανελθόντος ἀπὸ τῆς προτέρας ἐξορίας, PG 52, 443-448.

Εἰς τὴν ἐπίλυσιν τῆς Χαναanaίας, PG 52, 449-460.

Λόγος ὅτι τὸν ἑαυτὸν μὴ ἀδικοῦντα οὐδεὶς παραβλάψαι δύναται, PG 52, 459-480. -*Lettre d'exil*, A. M. Malingrey (εκδ.), SC 103, Παρίσι 1964.

Πρὸς τοὺς σκανδαλισθέντας, PG 52, 479-528. - *Sur la providence de Dieu*, A. M. Malingrey (εκδ.), SC 79, Παρίσι 1961.

Πρὸς τὴν αὐτὴν ἐπιστολή 4, PG 52, 590-596.

Πρὸς τὴν αὐτὴν ἐπιστολή 6, PG 52, 598-601.

Πρὸς τὴν αὐτὴν ἐπιστολή 14, PG 52, 612-619. - *Lettre à Olympias*, A. M. Malingrey (εκδ.), SC 13bis, Παρίσι 1968.

Ἐπιστολαί 34 Καρτερία, PG 52, 629-630.

Ἐπ. 120 Θεοδώρα, PG 52, 674-675.

Λόγος εἰς τὸ ἅγιον πάσχα, PG 52, 765-772. -“*Sur la Pâque (version longue)*”, *Homélie sur la*

Résurrection, l'Ascension et la Pentecôte, tome I,
N. Rambault (εκδ.), SC 561, Παρίσι 2013.

Εἰς μνήμην μαρτύρων, PG 52, 827-836.

Εἰς τὴν προσκύνησιν τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ
σταυροῦ, PG 52, 835-840.

Ὅμ. 1 λόγος παραινετικὸς εἰς τὴν εἴσοδον τῆς
Ἀγίας Τεσσαρακοστῆς, PG 53, 21-26.

Ὅμ. 2 εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς κτίσεως, PG 53, 26-32.

Ὅμ. 6 καὶ εἶπεν ὁ Θεός· γενηθήτωσαν φωστῆρες,
PG 53, 54-61.

Ὅμ. 7 καὶ εἶπεν ὁ Θεός· ἐξαγαγέτω τὰ ὕδατα
έρπετὰ ψυχῶν ζωσῶν, PG 53, 61-69.

Ὅμ. 9 εἰς τὰ ἀκόλουθα τοῦ Ποιήσωμεν ἄνθρωπον
κατ' εἰκόνα ἡμετέραν, PG 53, 76-81.

Ὅμ. 10 προτροπὴ πρὸς τοὺς ἐρυθριῶντας, PG 53,
81-90.

Ὅμ. 11 ὅτι δεῖ πολὺν τῆς ἀρετῆς ποιεῖσθαι λόγον,
PG 53, 90-98.

Ὅμ. 13 καὶ ἐφύτευσε Κύριος ὁ Θεὸς παράδεισον
ἐν Ἐδέμ, PG 53, 105-110.

Ὅμ. 18 καὶ ἐκάλεσεν Ἀδὰμ τὸ ὄνομα τῆς γυναικὸς
αὐτοῦ Ζωή, PG 53, 148-158.

Όμ. 21 αὕτη ἡ βίβλος γενέσεως ἀνθρώπων, PG 53, 175-185.

Όμ. 22 καὶ ἦν Νῶε ἐτῶν πεντακοσίων, PG 53, 185-196.

Όμ. 30 καὶ ἦν πᾶσα ἡ γῆ χεῖλος ἕν, PG 53, 273-282.

Όμ. 35 ἐγένετο δὲ ἐν τῇ βασιλείᾳ Ἀμαρφαθ βασιλέως Σενναάρ, PG 53, 321-332.

Όμ. 38 Σάρα δὲ γυνὴ Ἰβραμ οὐκ ἔτικτεν αὐτῷ, PG 53, 350-360.

Όμ. 39 Ἦνικά δὲ ἐγένετο ὁ Ἰβραμ ἑννεήκοντα ἑννέα ἐτῶν, ὤφθη αὐτῷ ὁ Θεός, PG 53, 360-368.

Όμ. 40 καὶ εἶπεν ὁ Θεὸς τῷ Ἀβραάμ, PG 53, 368-374.

Όμ. 41 ὤφθη δὲ ὁ Θεὸς πρὸς τῇ δρυὶ τῇ Μαμβρῆ, PG 53, 374-385.

Όμ. 45 καὶ ἐκίνησεν ἐκεῖθεν Ἀβραάμ εἰς γῆν πρὸς Λίβα, PG 54, 413-422.

Όμ. 48 Ἀπεκρίθησαν δὲ οἱ υἱοὶ τοῦ Χὲτ πρὸς Ἀβραάμ καὶ εἶπαν, PG 54, 434-443.

Όμ. 66 ἠγγισαν δὲ φησὶν αἱ ἡμέραι Ἰσραὴλ τοῦ ἀποθανεῖν, PG 54, 565-571.

Λόγος 3 τί ἐστι τὸ καθ' ὁμοίωσιν, PG 54, 590-593.

Λόγος 5 ὅτι οὐ διὰ τὸν Ἀδὰμ κολαζόμεθα, PG 54, 599-604.

Λόγος 6 περὶ τοῦ ξύλου, PG 54, 604-607.

Λόγος 7 διὰ τί ξύλον γνωστὸν καλοῦ καὶ πονηροῦ καλεῖται τὸ ξύλον, PG 54, 607-616.

Λόγος 8 εἰς τὴν ἡμέραν χειμέριον οὔσαν, PG 54, 616-620.

Λόγος 1 εἰς τὸ δεῖν καὶ ἐν τῇ Πεντηκοστῇ καὶ ἀεὶ τῆς νηστείας μεμνήσθαι, PG 54, 631-643.

Λόγος 2 εἰς τὴν πίστιν τῆς Ἄννης, PG 54, 643-652.

Ὅμ. 3 εἰς τὴν Ἄνναν καὶ εἰς τὴν τοῦ Σαμουὴλ γαλακτοτροφίαν, PG 54, 652-660.

Λόγος 4 πρὸς τοὺς τὰς συνάξεις καταλιμπάνοντας καὶ εἰς τὰ θέατρα ἀναβαίνοντας, PG 54, 660-668.

Λόγος 5 πρὸς τοὺς ἐν ἑορταῖς μόνον συναγομένους, PG 54, 669-676.

Ὅμ. 3 ὅτι ἐπισηφῆς τὸ εἰς θέατρα ἀναβαίνειν καὶ ὅτι μοιχοὺς ἀπηρτισμένους ποιεῖ, PG 54, 695-708.

Ἑρμηνεία εἰς τὸν 4 ψαλμόν, PG 55, 39-60.

Εἰς τὸν 5 ψαλμὸν, PG 55, 60-71.

Εἰς τὸν 6 ψαλμὸν, PG 55, 71-80.

Εἰς τὸν 9 ψαλμὸν, PG 55, 121-140.

Εἰς τὸν 11 ψαλμὸν, PG 55, 144-149.

Εἰς τὸν 41 ψαλμὸν, PG 55, 155-167.

Εἰς τὸν 43 ψαλμὸν, PG 55, 167-182.

Εἰς τὸν 44 Ψαλμὸν, PG 55, 182-203.

Εἰς τὸν 48 ψαλμὸν, PG 55, 222-240.

Εἰς τὸν 109 ψαλμὸν, PG 55, 264-279.

Εἰς τὸν 111 Ψαλμὸν, PG 55, 290-299.

Εἰς τὸν 114 ψαλμὸν, PG 55, 315-319.

Εἰς τὸν 134 ψαλμὸν, PG 55, 387- 399.

Εἰς τὸν 142 ψαλμὸν, PG 55, 446-456.

Εἰς τὸν 144 Ψαλμὸν, PG 55, 464-472.

Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ
περὶ φιλοξενίας, PG 55, 499-512.

Εἰς τὸ μὴ φοβοῦ ὅταν πλουτήσῃ ἄνθρωπος καὶ
περὶ ἐλεημοσύνης, PG 55, 511-518.

Όμ. ῥηθεῖσα εἰς τὴν Μεγάλην ἑβδομάδα, PG 55, 519-528.

Προθεωρία εἰς τοὺς ψαλμούς, PG 55, 533-538.

Όμ. εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ 50 ψαλμοῦ, PG 55, 565-575.

Εἰς τὰ ὑπόλοιπα τοῦ πενητηκοστοῦ ψαλμοῦ καὶ περὶ μετανοίας, PG 55, 575-588.

Εἰς τὸ ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν ἀγαλλιᾶσθω ἡ γῆ, PG 55, 603-612.

Εἰς τὸν 118 ψαλμόν ἦτοι τὸν ἄμωμον στάσις α΄, PG 55, 675-690.

Τῷ Δαυῖδ εἰς ἐξομολόγησιν ψαλμὸς 99, PG 55, 782-784.

Κεφ. 5 ἄσω δὴ τῷ ἠγαπημένῳ ἄσμα τοῦ ἀγαπητοῦ μου τῷ ἀμπελῶνί μου, PG 56, 56-67. - *Commentaire sur Isaïe*, J. Dumortier, A. Liefvooghe (εκδ.), SC 304, Παρίσι 1983.

Όμ. 2 εἰς τὸ ῥητὸν τοῦ προφήτου Ἡσαΐου τὸ λέγον· καὶ ἐγένετο τοῦ ἐνιαυτοῦ, οὗ ἀπέθανεν Ὀζίας ὁ βασιλεύς, PG 56, 107-112. -“Homélie II”, *Homélie sur Ozias*, J. Dumortier (εκδ.), SC 277, Παρίσι 1981.

Όμ. 3 εἰς τὴν πρώτην (ι. δευτέραν) τῶν Παραλειπομένων, PG 56, 112-119. -“Homélie

III”, *Homélie sur Ozias*, J. Dumortier (εκδ.), SC 277, Παρίσι 1981.

Όμ. 4 εἰς τὸ ῥητὸν τοῦ προφήτου Ἡσαΐου, PG 56, 119-129. -“Homélie IV”, *Homélie sur Ozias*, J. Dumortier (εκδ.), SC 277, Παρίσι 1981.

Όμ. 5 εἰς τὸ ῥητὸν τοῦ προφήτου Ἡσαΐου τὸ λέγον ἐγένετο τοῦ ἐνιαυτοῦ οὗ ἀπέθανεν Ὁζίας ὁ βασιλεύς εἶδον τὸν Κύριον, PG 56, 129-135.

Ἀπόδειξις τοῦ χρησίμως τὰς περὶ Χριστοῦ καὶ ἐθνῶν, PG 56, 163-175.

Ἔτι εἰς τὴν ἀσάφειαν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, PG 56, 175-192 .

Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν Μελχισεδέκ, PG 56, 257-262.
Όμ. πρὸς τοὺς καταλείψαντας τὴν ἐκκλησίαν, PG 56, 263-270.

Όμιλία εἰς τὸ ἀποστολικὸν ῥητὸν τὸ λέγον, PG 56, 271-280.

Εἰς τὴν πρώτην ἡμέραν τῆς κοσμοποιίας, PG 56, 429-438.

Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὴν δευτέραν ἡμέραν τῆς κοσμοποιίας, PG 56, 438-447.

Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὴν τρίτην ἡμέραν τῆς κοσμοποιίας καὶ περὶ ἀναστάσεως, PG 56, 447-456.

Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὴν πέμπτην ἡμέραν τῆς κοσμοποιίας, PG 56, 471-484.

Εἰς τὴν ἕκτην ἡμέραν τῆς κοσμοποιίας, PG 56, 484-500.

Λόγος εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Ἁγίας Τεσσαρακοστῆς, PG 56, 525-538.

Εἰς τὸ μὴ πλησιάζειν θεάτροις καὶ ὄτι μοιχοὺς ἀπηρτισμένους ποιεῖ, PG 56, 541-554.

Ὅμ. 1 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 13-24.

Ὅμ. 4 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 39-54.

Ὅμ. 5 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 55-61.

Ὅμ. 7 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 73-82.

Ὅμ. 12 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 201-208.

Ὅμ. 15 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 223-238.

Ὅμ. 17 ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 255-266.

Όμ. 20 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 285-294.

Όμ. 21 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 293-300.

Όμ. 23 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 307-320.

Όμ. 27 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 343-350.

Όμ. 28 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 349-358.

Όμ. 30 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 561-570.

Όμ. 32 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 577-588.

Όμ. 34 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 397-404.

Όμ. 35 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 405-412.

Όμ. 37 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 419-428.

Όμ. 38 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 427-434.

Όμ. 43 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 455-464.

Όμ. 44 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 57, 463-472.

Όμ. 48 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 487-496.

Όμ. 49 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 495-504.

Όμ. 50 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 503-510.

Όμ. 52 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 517-526.

Όμ. 53 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 525-532.

Όμ. 54 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 531-540.

Όμ. 57 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 557-566.

Όμ. 59 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 573-584.

Όμ. 61 υπόμνημα εις τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 587-596.

Όμ. 66 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 625-632.

Όμ. 69 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 617-654.

Όμ. 70 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 655-662.

Όμ. 72 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 667-674.

Όμ. 77 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 701-710.

Όμ. 80 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 723-730.

Όμ. 83 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 745-752.

Όμ. 89 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν
Εὐαγγελιστὴν, PG 58, 781-788.

Όμ. 11 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν
Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 77-80.

Όμ. 14 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν
Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 91-98.

Όμ. 20 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν
Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 123-128.

Όμ. 22 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν
Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 133-138.

Όμ. 27 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν
Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 157-162.

Όμ. 31 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν
Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 175-184.

Όμ. 32 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν
Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 184-188.

Όμ. 47 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν
Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 261-270.

Όμ. 53 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν
Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 291-296.

Όμ. 56 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν
Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 305-310.

Όμ. 58 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν
Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 315-322.

Όμ. 59 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν
Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 321-328.

Όμ. 61 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν
Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 335-342.

Όμ. 65 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν
Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 359-366.

Όμ. 68 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν
Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 373-378.

Όμ. 69 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν
Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 377-382.

Όμ. 76 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν
Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 409-414.

Όμ. 77 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν
Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 413-420.

Όμ. 79 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν
Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 425-434.

Όμ. 82 υπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν
Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 441-448.

Εἰς τὴν ἀποτομὴν τοῦ προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ
Ἰωάννου καὶ εἰς τὴν Ἡρωδιάδα, PG 59, 485-490.

Εἰς τὸν Πρόδρομον, PG 59, 489-492.

Εἰς τὴν ὄρχησιν τῆς Ἡρωδιάδος, PG 59, 521-526.

Περὶ ζήλου καὶ εὐσεβείας καὶ εἰς τὸν ἐκ γενετῆς
τυφλόν, PG 59, 543-554.

Λόγος περὶ ψευδοπροφητῶν, PG 59, 553-568.

Όμιλία εἰς τὴν παραβολὴν περὶ συκῆς, PG 59,
585-590.

Όμιλία εἰς τὸν Φαρισαῖον, PG 59, 589-592.

Όμ. 6 εἰς τὸν Λάζαρον καὶ εἰς τὸν Πλούσιον, PG 59, 591-596.

Εἰς τὴν ἄρνησιν Πέτρου καὶ εἰς τὸν σταυρὸν, PG 59, 613-620.

Εἰς τὸν ἄσῳτον υἱὸν καὶ περὶ μετανοίας, PG 59, 627-636.

Εἰς τὴν Χανααίαν καὶ εἰς τὸν Φαραῶ, PG 59, 653-664.

Εἰς τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, PG 59, 687-700.

Κατὰ αἰρετικῶν καὶ εἰς τὴν ἁγίαν Θεοτόκον, PG 59, 709-714.

Εἰς τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν ε', PG 59, 731-736.

Εἰς τὴν σύναξιν τῶν ἀρχαγγέλων, PG 59, 755-756.

Όμ. 1 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 13-26.

Όμ. 7 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 63-70.

Όμ. 10 ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 85-94.

Όμ. 11 υπόμνημα εις τὰς Πράξεις τῶν
Αποστόλων, PG 60, 93-100.

Όμ. 12 υπόμνημα εις τὰς Πράξεις τῶν
Αποστόλων, PG 60, 99-106.

Όμ. 18 υπόμνημα εις τὰς Πράξεις τῶν
Αποστόλων, PG 60, 141-150.

Όμ. 24 υπόμνημα εις τὰς Πράξεις τῶν
Αποστόλων, PG 60, 183-192.

Όμ. 25 υπόμνημα εις τὰς Πράξεις τῶν
Αποστόλων, PG 60, 191-198.

Όμ. 26 υπόμνημα εις τὰς Πράξεις τῶν
Αποστόλων, PG 60, 197-204.

Όμ. 28 υπόμνημα εις τὰς Πράξεις τῶν
Αποστόλων, PG 60, 209-214.

Όμ. 34 υπόμνημα εις τὰς Πράξεις τῶν
Αποστόλων, PG 60, 245-252.

Όμ. 35 υπόμνημα εις τὰς Πράξεις τῶν
Αποστόλων, PG 60, 251-258.

Όμ. 39 υπόμνημα εις τὰς Πράξεις τῶν
Αποστόλων, PG 60, 275-282.

Όμ. 41 υπόμνημα εις τὰς Πράξεις τῶν
Αποστόλων, PG 60, 287-296.

Όμ. 44 υπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν
Αποστόλων, PG 60, 307-314.

Όμ. 45 υπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν
Αποστόλων, PG 60, 313-320.

Όμ. 48 υπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν
Αποστόλων, PG 60, 331-338.

Όμ. 52 υπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν
Αποστόλων, PG 60, 357-366.

Όμ. 1 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν,
PG 60, 395-400.

Όμ. 4 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν,
PG 60, 415-422.

Όμ. 10 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους
ἐπιστολήν, PG 60, 473-484.

Όμ. 11 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους
ἐπιστολήν, PG 60, 483-494.

Όμ. 13 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους
ἐπιστολήν, PG 60, 507-524.

Όμ. 14 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους
ἐπιστολήν, PG 60, 523-540.

Όμ. 24 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους
ἐπιστολήν, PG 60, 621-628.

Όμ. 30 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολήν, PG 60, 661-668.

Λόγος 1 παραινετικὸς περὶ μετανοίας, PG 60, 681-700.

Λόγος 2 Κυριακῇ τῆς Τυροφάγου, PG 60, 699-706.

Περὶ ἐλεημοσύνης, PG 60, 707-712.

Περὶ ὑπομονῆς καὶ τοῦ μὴ πικρῶς κλαίειν τοὺς τελευτῶντας, PG 60, 723-730.

Περὶ ὑπομονῆς, PG 60, 729-736.

Περὶ σωτηρίας ψυχῆς, PG 60, 735-738.

Χρυσοστόμου περὶ ἐλεημοσύνης, PG 60, 747-752.

Όμ. 5 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 39-48.

Όμ. 6 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 47-51.

Όμ. 11 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 87-96.

Όμ. 12 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 95-108.

Όμ. 13 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61,
107-114.

Όμ. 14 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61,
113-122.

Όμ. 15 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61,
121-130.

Όμ. 16 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61,
129-140.

Όμ. 17 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61,
139-146.

Όμ. 21 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61,
169-180.

Όμ. 23 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61,
187-198.

Όμ. 24 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61,
197-206.

Όμ. 28 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61,
231-240.

Όμ. 33 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61,
275-286.

Όμ. 34 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61,
285-296.

Όμ. 36 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 305-316.

Όμ. 37 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 315-322.

Όμ. 39 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 331-348.

Όμ. 40 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 347-354.

Όμ. 43 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 367-374.

Όμ. 44 πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή, PG 61, 373-382.

Όμ. 4 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 417-428.

Όμ. 6 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 435-442.

Όμ. 12 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 481-490.

Όμ. 14 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 497-502.

Όμ. 15 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους Δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 501-512.

Όμ. 16 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 511-518.

Όμ. 17 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 517-524.

Όμ. 19 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 529-536.

Όμ. 21 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 541-546.

Όμ. 23 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 553-564.

Όμ. 28 εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, PG 61, 589-596.

Κεφ. 6 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας ἐπιστολήν, PG 61, 673-682.

Εἰς τὰ Βαῖα, PG 61, 715-720.

Εἰς τὴν γυναῖκα τὴν ἀμαρτωλὸν τὴν ἀλείψασαν τὸν Κύριον μύρω, PG 61, 745-752.

Εἰς τὸ Πάτερ εἰ δυνατόν τὸ ποτήριον τοῦτο παρελθέτω ἀπ' ἐμοῦ, PG 61, 751-756.

Εἰς τὴν δευτέραν παρουσίαν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ περὶ ἐλεημοσύνης, PG 61, 775-778.

Περὶ τῆς παραβολῆς τοῦ οἰκονόμου τῆς ἀδικίας,
PG 61, 785-788.

Ὅμ. 2 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους
ἐπιστολήν, PG 62, 17-22.

Ὅμ. 3 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους
ἐπιστολήν, PG 62, 23-30.

Ὅμ. 5 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους
ἐπιστολήν, PG 62, 37-42.

Ὅμ. 10 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους
ἐπιστολήν, PG 62, 75-80.

Ὅμ. 12 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους
ἐπιστολήν, PG 62, 87-94.

Ὅμ. 13 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους
ἐπιστολήν, PG 62, 93-100.

Ὅμ. 15 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους
ἐπιστολήν, PG 62, 105-112.

Ὅμ. 17 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους
ἐπιστολήν, PG 62, 115-122.

Ὅμ. 18 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους
ἐπιστολήν, PG 62, 121-128.

Ὅμ. 19 ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους
ἐπιστολήν, PG 62, 127-136.

Όμ. 20 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 135-150.

Όμ. 21 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, PG 62, 149-156.

Όμ. 1 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Φιλιπησίους ἐπιστολήν, PG 62, 181-190.

Όμ. 2 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Φιλιπησίους ἐπιστολήν, PG 62, 189-198.

Όμ. 7 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Φιλιπησίους ἐπιστολήν, PG 62, 227-238.

Όμ. 8 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Φιλιπησίους ἐπιστολήν, PG 62, 237-246.

Όμ. 10 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Φιλιπησίους ἐπιστολήν, PG 62, 255-264.

Όμ. 1 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 299-310.

Όμ. 4 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 325-332.

Όμ. 7 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 343-352.

Όμ. 8 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 351-360.

Όμ. 9 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 359-366.

Όμ. 12 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, PG 62, 379-392.

Όμ. 2 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολήν πρώτην, PG 62, 399-406.

Όμ. 3 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολήν πρώτην, PG 62, 405-416.

Όμ. 9 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολήν πρώτην, PG 62, 445-454.

Όμ. 10 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολήν πρώτην, PG 62, 455-462.

Όμ. 11 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολήν πρώτην, PG 62, 461-468.

Όμ. 3 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολήν δευτέραν, PG 62, 479-486.

Όμ. 4 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολήν δευτέραν, PG 62, 485-492.

Όμ. 5 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολήν δευτέραν, PG 62, 491-500.

Όμ. 2 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολήν πρώτην, PG 62, 509-516.

Όμ. 4 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν
πρώτην, PG 62, 519-526.

Όμ. 5 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν
πρώτην, PG 62, 525-530.

Όμ. 7 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν
πρώτην, PG 62, 533-540.

Όμ. 13 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Τιμόθεον
ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 563-572.

Όμ. 14 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Τιμόθεον
ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 571-580.

Όμ. 15 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Τιμόθεον
ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 579-586.

Όμ. 16 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Τιμόθεον
ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 585-590.

Όμ. 17 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Τιμόθεον
ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 591-596.

Όμ. 6 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν
δευτέραν, PG 62, 629 -636.

Όμ. 7 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν
δευτέραν, PG 62, 635-642.

Όμ. 8 υπόμνημα εις τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν
δευτέραν, PG 62, 641-650.

Όμ. 1 υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τίτον ἐπιστολήν,
PG 62, 663-670.

Όμ. 6 υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τίτον ἐπιστολήν,
PG 62, 695-700.

Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Φιλίμονα ἐπιστολήν
υπόθεσις, PG 62, 701-704.

Όμ. 3 υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Φιλίμονα
ἐπιστολήν, PG 62, 713-720.

Περὶ νηστείας, PG 62, 731-738.

Πῦρ ἦλθον βαλεῖν ἐπὶ τὴν γῆν· καὶ οὐκ ἦλθον
βαλεῖν εἰρήνην ἀλλὰ μάχαιραν, PG 62, 739-742.

Νουθεσίαι πνευματικά, PG 62, 741-744.

Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν νηστειῶν καὶ περὶ νηστείας,
PG 62, 745-748.

Εἰς τὴν προσκύνησιν τοῦ τιμίου ξύλου, PG 62,
747-754.

Όμ. 2 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν,
PG 63, 19-28.

Όμ. 12 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους
Ἐπιστολήν, PG 63, 95-102.

Όμ. 16 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους
ἐπιστολήν, PG 63, 123-128.

Όμ. 20 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν, PG 63, 143-148.

Όμ. 25 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν, PG 63, 171-178.

Όμ. 28 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν, PG 63, 191-202.

Όμ. 29 ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν, PG 63, 203-208.

Λόγος 2 περὶ εὐχῆς, PG 63, 579-590.

Λόγος 6 περὶ διδαχῆς καὶ νουθεσίας, PG 63, 605-616.

Λόγος 8 περὶ ψυχῆς, PG 63, 621-624.

Λόγος 9 περὶ τοῦ μὴ καταφρονεῖν τῆς τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας, PG 63, 623-632.

Λόγος 11 περὶ πλούτου καὶ πενίας, PG 63, 637-646.

Λόγος 12 περὶ γαστριμαργίας καὶ μέθης, PG 63, 645-652.

Λόγος 13 περὶ ἀρρώστιας καὶ ἰατρῶν, PG 63, 651-656.

Λόγος 14 περὶ γυναικῶν καὶ κάλλους, PG 63, 657-666.

Λόγος 15 περι πλεονεξίας, PG 63, 665-672.

Λόγος 16 περι ἀλαζονείας καὶ κενοδοξίας, PG 63, 671-678.

Λόγος 23 περι ἐλεημοσύνης καὶ φιλοξενίας, PG 63, 715-732.

Λόγος 24 περι ἁμαρτίας καὶ ἐξαγορεύσεως, PG 63, 731-744.

Λόγος 25 περι τῆς μελλούσης κρίσεως, PG 63, 743-754.

Λόγος 30 ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἅγιον ἀπόστολον Παῦλον, PG 63, 787-802.

Λόγος 31 περι θανάτου, PG 63, 801-812.

Λόγος 32 περι ἀνδρείας καὶ ἰσχύος, PG 63, 811-818.

Λόγος 36, PG 63, 839-848.

Λόγος 43 περι τοῦ ὅτι ὁ τῶν παρόντων καταφρονῶν ἀμφοτέρων ἐξουσιάζει, PG 63, 873-880.

Τοῦ αὐτοῦ περι τῶν ἐν νηστεία σωφρονούντων, PG 64, 15-16.

Ἐκ τῶν Φωτίου, Ἰω. Χρ., Τοῦ αὐτοῦ ἐπιγράφεται λόγος, PG 64, 93.

Ἐκ τῶν Φωτίου, Ἰω. Χρ., Ἐκ τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸ
ρητὸν τοῦ Ἀποστόλου, PG 64, 100-101.

Ὅμ. 3 περὶ ἐλεημοσύνης καὶ εἰς τὸν πλούσιον καὶ
τὸν Λάζαρον, PG 64, 433-444.

Ὅμ. 5 πρὸς τοὺς μεγάλα τὰ παρόντα νομίζοντας,
PG 64, 453-462.

Fragmenta in beatum Job, PG 64, 505-656.

In epistolam S. Jacobi, PG 64, 1039-1052.

Huit catéchèses baptismales, A. Wenger (εκδ.),
SC 50, Παρίσι, 1957.

Κλήμης Ἀλεξανδρεύς:

Λόγος προτρεπτικὸς πρὸς Ἕλληνας, PG 8, 50-
246. - Le Protreptique, Mondésert C. (εκδ.), SC 2,
Παρίσι, 1949.

Λόγος 2 παιδ., PG 8, 377-554.

Παιδαγωγός, *Le pedagogue, Livre II.*, C.
Mondésert, H.-I. Marrou (εκδ.), SC, 108, Παρίσι,
1965.

Παιδαγωγός, *Le Pédagogue, Livre III.*, C.
Mondésert, H.-I. Marrou, C. Matray (εκδ.), SC
158, Παρίσι, 1970.

Κλήμης Ρώμης:

Διαταγαὶ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων βιβλίον 1 κεφ. 8,
PG 1, 577- 584.

Διαταγαὶ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων βιβλίον 1 κεφ. 9,
PG 1, 585- 588.

Κοσμά Αἰγυπτίου μοναχοῦ: Cosmas Indicopleustès, *Topographie chrétienne, Introduction et Livres I-IV, tome I*, W. Wolska-Conus (εκδ.), SC 141, Παρίσι, 1968.

Κύριλλος Ἀλεξανδρείας: Πρὸς τὰ τοῦ ἐν ἀθέοις Ἰουλιανοῦ λόγος 6, PG 76,
779-832.

Πρὸς τὰ τοῦ ἐν ἀθέοις Ἰουλιανοῦ λόγος 9, PG 76,
943-1002.

Ὅμιλῳαι ἑορταστικαὶ λόγος 14, PG 77, 709-728.

Λιβάνιος, Ἀντιοχικός: R. Foerster, *Libanii opera*, τ. 1-4, σφ. 11, 196, 3-
197, 2, Λειψία: Teubner, (επανέκδοση
Hildesheim: Olms, 1997).

Λουκιανός, Περὶ τοῦ Οἴκου: A. M. Harmon (εκδ.), *Lucian*, “the Hall” τ. 1, σελ.
176-206, Λονδίνο, Κέιμπριτζ Μασς., Χάρβαρντ,
1913-1967.

Λυσία, Ὑπὲρ τοῦ
Ἐρατοσθένουςφόνου: U. Albin (εκδ.), *Lisia. I discorsi*, Florence: Sansoni,
6-16, Φλωρεντία, 1955.

Μαξίμου Τυρίου: Φιλοσοφούμενα, H. Hobein (έκδ.), *Maximi Tyrii
philosophumena*, Λειψία: Teubner, 1910.

Μέγας Ἀθανάσιος: Βίος καὶ πολιτεία τῆς ἁγίας καὶ μακαρίας καὶ
διδασκάλου Συγκλητικῆς, PG 28, 1488-1557.

- Μέγας Βασίλειος: Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν 33 ψαλμὸν, PG 29, 349-385.
- Ὅμ. 14 κατὰ μεθύντων, PG 31, 443-464.
- Ὅμιλία πρὸς τοὺς πλουτοῦντας, PG 31, 277-304. - Homélie 7, Y. Courtonne (ἐκδ.), *Saint Basile: Homélie sur la richesse: édition critique et exégétique*, Παρίσι, 1935.
- Μένανδρος ρήτωρ: Μενάνδρου ρήτορος, Περὶ ἐπιδεικτικῶν, L. van Spengel (ἐκδ.), *Rhetores Graeci*, τ. 3, Λειψία, 1856.
- Παλλάδιος Ἐλενοπόλεως: Διάλογος, *Palladios Dialogue sur la vie de Jean Chrysostome I*, A.-M. Malingrey (ἐκδ.), SC 341, Παρίσι, 1988.
- P. Oxy: *The Oxyrhynchus Papyri*, B. P. Grenfell - A. S. Hunt et al. (ἐκδ.), Λονδίνο, 1898.
- Πλούταρχος, Ηθικά: Plutarch Moralia, *Septem sapientium convivium*, G.N. Bernardakis (ἐκδ.), 1, Λειψία: Teubner, 1888.
- Προκοπίου Γαζαίου: Εἰς τὰ ἄσματα τῶν ἀσμάτων, PG 87. 2, 1545-1754.
- Σουίδα ἢ Σούδα: *Suidae lexicon (Lexicographi Graeci) I-V*, A. Adler (ἐκδ.), Λειψία, 1928-1938.
- Σωκράτης Σχολαστικός: Σωκράτης Σχολαστικός, Εκκλησιαστική Ιστορία, W. Bright (ἐκδ.), *Socrates' ecclesiastical history*, 1-330, 2^η ἐκδ., Clarendon Press, Οξφόρδη, 1893.

Φωτίου τοῦ Πατριάρχου:

Lexeōn synagōge, R. Porson (εκδ.), Collegii
Λέξεων Συναγωγή: Trinitatis cantabrigiæ,
veneunt apud J. Mawman, τ. 1, Λονδίνο, 1822.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβραμίδου 2014: Αβραμίδου Β. Ε., 2014, *Χαρτογράφηση στο Κυπαρίσσι (Cupressus sempervirens L.)*, διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.
- Αδάμ-Βελένη 2001: Αδάμ-Βελένη Π., 2001, *Θεσσαλονίκη νεράιδα, βασίλισσα, γοργόνα*, Αρχαιολογική περιδιάβαση από την προϊστορία έως την ύστερη αρχαιότητα, Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη.
- Αδάμ-Βελένη 2003: Αδάμ-Βελένη Π., 2003, «Αγροικίες στην Ασπροβάλτα στον άξονα της σύγχρονης Εγνατίας οδού», *ΑΕΜΘ* 15, 2001, 167-179, Θεσσαλονίκη.
- Αδάμ-Βελένη 2009: Αδάμ-Βελένη Π., 2009, «Αγροικίες στη Μακεδονία: Οι απαρχές της φεουδαρχίας» στο Π. Αδάμ-Βελένη, Κ. Τζαναβάρη (επιμ.), *ΑΕΜΘ Επετειακός τόμος*, 1-15, Θεσσαλονίκη.
- Αδάμ-Βελένη, Τερζοπούλου 2012: Αδάμ-Βελένη Π., Τερζοπούλου Δ., 2012, *Αγρός, Οικία, Κήπος, Τόπος*, Θεσσαλονίκη.
- Adhémar 1934: Adhémar J., 1934, “Le trésor d’ argenterie donné par saint Didier aux églises d’ Auxerre (VII siècle)”, *RA* 4, 52, αρ. 46-48, Παρίσι.
- Ainalov 1961: Ainalov D.V., Mango C. (εκδ.), E. and S. Sobolevitch (μτφρ.), 1961, *The Hellenistic origins of Byzantine art*, Rutgers University Press, Νιού Μπράνσγουικ.

- Ακαμάτης 2015: Ακαμάτης Ν., 2015, «Μια οικία των πρώιμων Ελληνιστικών χρόνων από την Πέλλα. Η σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Γκόγκαλη», *Μακεδονικά* 40, (2013-14), 1-35, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη.
- Akerstrom-Hougen 1974: Akerstrom-Hougen G., 1974, *The Calendar and Hunting Mosaics of the Villa of the Falconer in Argos. A Study in Early Byzantine Iconography*, τ. 2, Στοκχόλμη.
- Akrivopoulou, Lazari 1987: Akrivopoulou E., Lazari K., 1987, “Urban organization of a Late Roman Settlement at Ladochori, Igoumenitsa”, στο P. Cabanes - J. L. Lamboley (επιμ.), *L'Illyrie méridio-nale et l'Épire dans l'antiquité*, 407-414, Κλερμόντ Φεράντ.
- Alberici, Harlow 2007: Alberici L. A., Harlow M., 2007, “Age and Innocence: Female Transition to Adulthood in Late Antiquity”, στο A. Cohen, J. B. Rutter, *Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy*, Hesperia, suppl. 41, 193-203, Πρίνστον.
- Αλεξανδρή 1970: Αλεξανδρή Ό., 1970, «Αθήναι-Αττική», *ΑΔ* 1969, τ. 24, Β1, 50-53, Αθήναι.
- Ἀλεξανδρίδη 1980: Ἀλεξανδρίδη Π. Π., 1980, *Ρυθμολογία καὶ ἀρχιτεκτονική τοῦ ἐπίπλου*, Ἀθήναι.
- Allen, Mayer 1993: Allen P., Mayer W., 1993, «Computer and Homily: Accessing the Everyday Life of Early Christians», *VChr* 47. 3, 260- 280.

- Allison 2004: Allison P. M., 2004, *Pompeian Households. An Analysis of the Material Culture*, Λος Άντζελες.
- Alpi 2007: Alpi F., 2007, “Maison païenne et chrétienne: représentation de l’habitat domestique à Antioche chez quelques auteurs tardo-antiques”, στο K. Galor, T. Waliszewski (εκδ.), *From Antioch to Alexandria Recent Studies in Domestic Architecture*, 37-49, Βαρσοβία.
- Andrianou 2006: Andrianou D., 2006, Chairs, Beds and Tables: Evidence for Furnished Interiors in Hellenistic Greece”, *Hesperia* 75, 2, 219-266, Αθήνα.
- Ανδριανού 2009: Ανδριανού Δ., 2009, «Η επίπλωση των ύστερων κλασικών και ελληνοιστικών οικιών», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 113, 2, 46-56, Αθήνα.
- Andrianou 2009: Andrianou D., 2009, *The Furniture and Furnishings of Ancient Greek Houses and Tombs*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ.
- Ανδρόνικος 1977: Ανδρόνικος Μ., 1977, «Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι της Μεγάλης Τούμπας» *AAA* 10, 1, 1-39.
- Ανδρόνικος 1993: Ανδρόνικος Μ., 1993, *Μουσείο Θεσσαλονίκης*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.
- Αντωνάρας 2006: Αντωνάρας Χ. Αν., 2006, *Γυάλινα ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά αγγεία από τη Θεσσαλονίκη και την περιοχή της*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα.
- Αντωνάρας 2010: Αντωνάρας Χ. Αν., 2010, «Γυάλινα και κεραμικά αγγεία 3ου-7ου αι. μ.Χ. από τη Θεσσαλονίκη. Δύο όψεις του ίδιου νομίσματος;», στο Δ.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Ν. Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο 3^{ος}-7^{ος} αι. μ. Χ.*, 2, 309-319, Θεσσαλονίκη.

- Arthur 2012: Arthur P., 2012, “Hierapolis of Phrygia: The Drawn-Out Demise of an Anatolian City”, στο Neil Christie, Andrea Augenti (εκδ.), *Vrbes Extinctae, Archaeologies of Abandoned Classical Towns*, 275-305, Άλντερσοτ.
- Ασημακοπούλου-Ατζακά 1980: Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., 1980, *Η τεχνική opus sectile στην εντοίχια διακόσμηση. Συμβολή στη μελέτη της τεχνικής από τον 1^ο μέχρι τον 7^ο μ.Χ. αιώνα με βάση τα μνημεία και τα κείμενα (Βυζαντινά Μνημεία 4)*, Θεσσαλονίκη.
- Ασημακοπούλου-Ατζακά 1988: Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., 1988, «Μνείες καλλιτεχνών και τεχνιτών σε κείμενα της παλαιοχριστινικής περιόδου», *Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά*, 293-311, Θεσσαλονίκη.
- Ασημακοπούλου-Ατζακά 1993: Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., 1993, *Το επάγγελμα του ψηφοθέτη κατά την όψιμη αρχαιότητα (3^{ος}-7^{ος} αι.)*, Όψεις της Βυζαντινής Κοινωνίας 11, Αθήνα.
- Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003: Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., 2003, *Ψηφιδωτά Δάπεδα: Προσέγγιση στην Τέχνη του Αρχαίου Ψηφιδωτού (έξι κείμενα)*, University studio Press, Θεσσαλονίκη.

- Ashkenazi, Aviam 2017: Ashkenazi J., Aviam M., 2017, “Monks and monasteries, rural economy and religious interdependency in Late Antique Palestine”, *Vigiliae Christianae* 71, 2, 117-133, Λέιντεν.
- Ault-Bradley 2005: Ault-Bradley A., 2005, *The Excavations at Ancient Halieis Vol. 2 The houses, the organization and use of domestic space*, Μπλούμινγκτον.
- Avramea 1997: Avramea A., 1997, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle Changements et persistances*, Éditions de la Sorbonne, Παρίσι.
- Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1994: Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., 1994, *Ελληνική Τέχνη, Βυζαντινές Τοιχογραφίες*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.
- Αψερού 2017: Αψερού Σ., 2017, *Το Αγιολογικό dossier της Αγίας Ευγενίας (BHG 607w-607z)*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα.
- Badawy 1978: Badawy A., 1978, *Coptic art and archaeology*, Massachusetts Institute of Technology, Μασσαχουσέτη.
- Bagnall 1993: Bagnall S. R., 1993, *Egypt in Late Antiquity*, Princeton University Press, Πρίνστον.
- Bailey 1972: Bailey D. M., 1972, *Greek And Roman Pottery Lamps*, British Museum, Οξφόρδη.
- Bakirtzis 2008: Bakirtzis C., 2008, “Secular and military buildings”, στο E. Jeffreys, J. Haldon, R.

Cormack (εκδ.), *The Oxford Handbook of Byzantine studies*, Οξφόρδη.

Bakker 1994: Bakker T. J., 1994, *Living and Working with Gods. Studies of Evidence for Private Religion and its Material Environment in the City of Ostia (100-500 A.D.)*, Dutch Monographs in Ancient History and Archaeology, Άμστερνταμ.

Baldini-Lippolis 2001: Baldini-Lippolis I., 2001, *La domus tardoantica. Forma e rappresentazione dello spazio domestic nelle città del Mediterraneo*, Ίμολα.

Baldini-Lippolis 2007: Baldini-Lippolis I., 2007, “Private Space in Late Antique Cities: Laws and Building Procedures”, στο L. Lavan, L. Öznegel and A. Sarantis (επιμ.), *Housing in Late Antiquity From Palaces to Shops*, *LAA* 3. 2, 197-237, Λέιντεν.

Balty, Balty 1984: Balty J., Balty J. Ch., 1984, *Apamée de Syrie: Bilan des recherches archéologiques, 1973-1979 : aspects de l'architecture domestique d'Apamée : actes du colloque tenu à Bruxelles les 29, 30 et 31 Mai 1980*, Fouilles d' Apamée de Syrie *Miscellanea* 13, Βρυξέλλες.

Baratte 1978: Baratte F. 1978, *Catalogue Des Mosaïques Romaines Et Paléochrétiennes Du Musée Du Louvre*, Éditions de la Réunion des musées nationaux, Παρίσι.

Baratte 1992: Baratte F., 1992, “Vaisselle d'argent, souvenirs littéraires et manières de table: l'exemple des

cuillers de Lampsaque”, *Cahiers archéologiques*, 40, 5-20, Παρίσι.

- Baratte 1997: Baratte F., 1997, “Observations sur la vaisselle d’argent et ses possesseurs à la fin de l’Antiquité”, *Annals de l’Institut d’Estudis Gironins*, 36, 63-79, Τζιρόνα.
- Bare 2009: Bare Parks C., 2009, *Achilles and the Roman Aristocrat: The Ambrosian Iliad as a Social Statement in the Late Antique Period*, διδακτορική διατριβή, Florida State University, Φλόριντα.
- Barnes 2011: Barnes A., 2011, “The Fusion of Spectacles and Domestic Space in Late-Antique Roman Architecture”, *IJHSS* 1, 16, November 2011, 72-78, Καρολίνα.
- Bassett 2000: Bassett S., 2000, “ "Excellent Offerings": The Lausus Collection in Constantinople”, *The Art Bulletin* 82, 1, 6-25, Σικάγο.
- Bassett 2014: Bassett S., 2014, “Late Honorific Sculpture in Constantinople”, στο S. Birk, T.M. Kristensen, B. Poulsen (επιμ.), *Using Images in Late Antiquity*, 78-95, Οξφόρδη.
- Beaucamp 1990: Beaucamp J., 1990, *Le statut de la femme à Byzance (IVe-VIIe siècle), I. Le droit imperial*, Travaux et memoires du Centre de recherche d’histoire et civilisation de Byzance, Monographies, 5, Παρίσι.

- Beaucamp 1992: Beaucamp J., 1992, *Le statut de la femme à Byzance (IVe-VIIe siècle), II. Les pratiques sociales*, Travaux et memoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Monographies, 6, Παρίσι.
- Bek 1983: Bek L., 1983, «Questiones convivales. The idea of the Triclinium and the Staging of Convivial Ceremony from Rome to Byzantium», *Analecta Romana Instituti Danici*, 12, 81-107, Οντένς.
- Bernabò 2014-15: Bernabò M., 2014-15, “Virgil Illustrated in Gaul”, *Bizantinistica. Rivista di studi bizantini e slavi*, ser. 2, 16, 240-527, Σπολέτο.
- Berry 1997: Berry J., 1997, “Household artefacts: towards a re- interpretation of domestic space”, στο R. Laurence and A. Wallace- Handrill (εκδ.), *Domestic space in the Roman world. Pompeii and beyond*, JRA Supplementary Series 22, 41-51, Πόρτσμουθ- Ροντ Αιλαντ.
- Βλάχου Γερασίμου του Κρητός 1820: Βλάχου Γερασίμου του Κρητός, 1820, *Ὁ Θησαυρός τῆς ἐγκυκλοπαιδικῆς βάσεως, μετὰ συνωνύμων καὶ ἐπιθέτων ἐκλογῆς*, Παρά Νικολάω Γλυκεῖ, Ἐν Βενετία.
- Blazquez 1982: Blazquez J. M., 1982, *Mosaicos romanos de Sevilla, Granada, Cádiz y Murcia*, Μαδρίτη.

- Бобринский 1914: Бобринский А. А., 1914, “Перешепинский клад”, στο *Материалы по археологии России*, № 34, 111-120, Πετρούπολη.
- Βοκοτόπουλος 1995: Βοκοτόπουλος Α. Π., 1995, *Ελληνική Τέχνη, Βυζαντινές Εικόνες*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.
- Βολανάκης 2002: Βολανάκης Ι., 2002, «Βυζαντινά υάλινα μυροδοχεία από τη Ρόδο», στο Π. Γ. Θέμελης (επιμ.), *Το Γυαλί από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Μαργαρίτες Μυλοποτάμου 26-28 Σεπτεμβρίου 1997, 153-170, Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών, Αθήνα.
- Bolognesi 2000: Bolognesi E., 2000, “Il Gran Palazzo”, *Bizantinistica: Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, Serie Seconda Anno II, 197-242, Σπολέτο.
- Bonifay 2004: Bonifay M., 2004, *Etudes sur la céramique romaine tardive d’Afrique*, BAR International Series 1301, Οξφόρδη.
- Bonini 2006: Bonini P., 2006, *La casa nella Grecia romana. Forme e funzioni dello spazio private fra I e VI secolo*, Antenor-Quaderni 6, Ρώμη.
- Bouras 1982-1983: Bouras CH., «Houses in Byzantium», *ΔΧΑΕ* περ. 4, 11, 1-26, εικ. 1-15, Αθήνα.
- Bouras, Parani 2008: Bouras L., Parani M. G., 2008, *Lighting in Early Byzantium*, Dumbarton Oaks, Ουάσινγκτον.

- Bovini 1950: Bovini G., 1950, *Monumente figuranti Paleocristiani conservative Firenze nelle raccolte pubbliche e negli edifici di culto*, 8-13, Βατικανό.
- Bowersock 1990: Bowersock G. W., 1990, *Hellenism in Late Antiquity*, Ann Arbor, University of Michigan Press, Μίσιγκαν.
- Bowersock, Brown, Grabar 1999: Bowersock G.W., Brown P., Grabar O., 1999, *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ Μασσαχουσέτη.
- Bowes 2001: Bowes K., 2001, “... ‘Nec sedere in Villa.’ Villa churches, Rural Piety, and the Priscillianist Controversy”, στο T.S. Burns and J.W. Eadie (εκδ.), *Urban Centres and Rural Contexts in Late Antiquity*, 323-348, Μίσιγκαν.
- Bowes 2008: Bowes K., 2008, *Private Worship, Public Values, and Religious Change in Late Antiquity*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ.
- Bowes 2018: Bowes K., 2018, “Christianization of Villas” στο A. Marzano, G. P.R. Métraux (εκδ.), *The Roman Villa in the Mediterranean Basin Late Republic to Late Antiquity*, 453-464, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ.
- Boyd 1992: Boyd A. S., 1992, “A ‘Metropolitan’ treasure from a church in the provinces: An introduction to the study of the Sion Treasure”, στο S. A. Boyd and M. M. Mango (εκδ.), *Ecclesiastical Silver*

Plate in Sixth-Century Byzantium, *Dumbarton Oaks*, 5-38, Ουάσινγκτον.

- Brandt 2005: Brandt O., 2005, “Deer, lambs and water in the lateran baptistery”, *RAC LXXXI*, 131-151, Ρώμη.
- Brenk 1999: Brenk B., 1999, “La Cristianizzazione della domus dei Valerii Sul Celio”, στο W. V. Harris (εκδ.), *The Transformations of Urbs Roma in Late Antiquity*, *JRA Supplementary Series* 33, 69-84, Πόρτσμουθ, Ροντ Άιλαντ.
- Brenk 2004: Brenk B., 2004, “Monasteries as Rural Settlements: Patron Dependence or Self Sufficiency?,” στο W. Bowden, L. Lavan, C. Machado (εκδ.), *Recent Research on the Late Antique Countryside*, *LAA* 2, 448-476, Λέιντεν.
- Britt 2011: Britt C. K., 2011, “These stones still speak: the progress of research on late Roman and early Byzantine mosaic pavements in the Eastern Mediterranean”, *Journal of Art Historiography* 5, 1-42, Μπέρμινγκχαμ.
- Britt 2019: Britt C. K., 2019, “Early Christian Mosaics in Context”, στο D. K. Pettegrew, W. R. Caraher, T. W. Davis (εκδ.), *The Oxford Handbook of Early Christian Archaeology*, 275-296, Οξφόρδη.
- Brogiolo 1994: Brogiolo G.P., 1994, *Edilizia residenziale tra V e VIII secolo*, Μάντοβα.
- Brogiolo, Gelichi 1998: Brogiolo G.P., Gelichi S., 1998, *La città nell’ alto medioevo italiano: Archeologia e storia*, Ρώμη.

- Brogiolo 2007: Brogiolo G. P., 2007, "Dwellings and Settlements in Gothic Italy", στο S. J. Barnish, F. Marazzi (εκδ.), *The Ostrogoths from the Migration Period to the Sixth Century: An ethnographic perspective*, 113-133, Γούντμπριτζ.
- Brokalakis 2005: Brokalakis Y., 2005, «Bronze vessels from Late Roman and Early Byzantine Eleutherna on Crete», *Antiquité tardive: revue internationale d'histoire et d'archéologie*, 13, Τουρνάουτ-Βέλγιο.
- Brown 1992: Brown P., 1992, *Power and Persuasion in Late Antiquity: Towards a Christian Empire*, Γουϊσκόνσιν.
- Bugár 2006: Bugár I. M., 2006, "What Did Epiphanius Write to Emperor Theodosius?", *Scrinium (Journal of Patrology and Critical Hagiography)* 2, 72-91, Λέιντεν.
- Bussière, Lindros-Wohl 2017: Bussière J., Lindros-Wohl B., 2017, *Ancient lamps in the J. Paul Getty Museum*, Λος Άντζελες- Καλιφόρνια.
- Butler, Prentice 1919-20: Butler H., Prentice H., 1919-20, *Publications of the Princeton Archaeological Expeditions to Syria 1904-5 and 1909*, 4 vols., Πρίνστον.
- Γαλάβαρης 1978: Γαλάβαρης Γ., 1978, «Πρωτοβυζαντινή τέχνη», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Βυζαντινός Ελληνισμός Πρωτοβυζαντινοί χρόνοι*, τ. 7, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.

- Γαλάβαρης 1995: Γαλάβαρης Γ., 1995, *Ελληνική Τέχνη, Ζωγραφική Βυζαντινών Χειρογράφων*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.
- Gallet de Santerre 1984: Gallet de Santerre Hubert., 1984, “L’oikos des Naxiens à Délos était-il un temple?”, *Bulletin de correspondance hellénique* 108-2, 671-693, Αθήνα.
- Γερουλάνου 2009: Γερουλάνου Α., 2009, «Byzantium 330-1453: μια σημαντική έκθεση στο εξωτερικό» *Μουσείο Μπενάκη* 9, Ανάτυπο, Αθήνα.
- Γιαννακόπουλου 1960: Γιαννακόπουλου Ιωήλ Αρχιμανδρίτου, 1960, *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Ο΄*, τ. 18, Αθήναι.
- Γούναρη 2002-2003: Γούναρη Ε., 2002-2003, «Τα ψηφιδωτά της οικοδομικής νησίδας 4 της πανεπιστημιακής ανασκαφής των Φιλίππων», *Εγνατία* 7, Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής, Ανάτυπο, 191-241, Αθήνα.
- Γούναρης, Βελένης 1992: Γούναρης Γ., Βελένης Γ., 1992, «Ανασκαφή Φιλίππων 1991-1992», *ΑΕΜΘ* 6, 529-531, Θεσσαλονίκη.
- Cabouret 1999: Cabouret B., 1999, “Sous les portiques d’Antioche”, *Syria. Archéologie, Art et histoire*, 127-150, Institut français du Proche-Orient, Βηρυτός.
- Caetano, Mourão 2011: Caetano M. T., Mourão C., 2011, “A ‘Portrait’ of Book XII of the Aeneid Mosaic from the ‘House

of the Medusa' (Alter do Chão, Portugal)", στο M. Şahin (εκδ.), *XI. Uluslararası Antik Mozaik Sempozyumu 16–20 Ekim 2009 Bursa, Türkiye – 11th International Colloquium on Ancient Mosaics, October 16th–20th, 2009, Bursa Turkey*, 205–223, Uludağ Üniversitesi, Κωνσταντινούπολη.

Cahn, Kaufmann-
Heinimann 1984:

Cahn H. A., Kaufmann-Heinimann A. (εκδ.), 1984, *Der spätrömische Silberschatz von Kaiseraugst*, Ντερεντίνγκεν.

Callot 1980:

Callot O., 1980, "Presentation des décors en stuc du bâtiment dit de l' huilerie à Salamine", στο M. Yon (εκδ.), *Salamine de Chypre. Histoire et archéologie. État des recherches (Lyon 13-17 mars 1978)*, Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique 578, 341-373, Παρίσι.

Cameron 1964:

Cameron A., 1964, "The Roman friends of Ammianus", *JRS* 54, 15-28, Κέιμπριτζ.

Cameron 1982:

Cameron A., 1982, "Byzantine Africa: the literary evidence", στο J. H. Humphrey (εκδ.), *Excavations at Carthage 1978, vol.VII. Conducted by the University of Michigan*, 29-62, Ανν Άρμπορ.

Cameron, Herrin 1984:

Cameron A., Herrin J., 1984, *Constantinople in the Early Eighth Century. The Parastaseis Syntomoi Chronikai: Introduction, Translation, and Commentary*, Λέιντεν.

- Cameron 1993: Cameron A., 1993, *The Later Roman Empire*, Οξφόρδη, I. Κράλλη (μτφρ.), 2000, *Η ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία*, Αθήνα.
- Camp 1986: Camp J. M., 1986, *The Athenian Agora: Excavations in the Heart of Classical Athens, (New aspects of antiquity)*, Λονδίνο.
- Carile 2006-2007: Carile M., 2006-2007, *The vision of the palace of the Byzantine emperors as a heavenly Jerusalem*, Thesis, Università degli Studi di Bologna, Μπολόνια.
- Catalogue, Lazaridou 2011: Catalogue, 2011, στο A. Lazaridou (εκδ.), *Transition to Christianity*, 74-171, Νέα Υόρκη.
- Catalogue of the Exhibition 2000: Catalogue of the Exhibition, 2000, στο Ch. Kondoleon (εκδ.), *Antioch. The Lost Ancient City*, 115-228, Πρίνστον.
- Ceylan 2007: Ceylan B., 2007, “Episkopeia in Asia Minor”, στο L. Lavan L. Özgenel and A. Sarantis (εκδ.), *Housing In Late Antiquity From Palaces to Shops*, LAA 3. 2, 169-194, Λέιντεν.
- Chin 2017: Chin M. C., 2017, “Apostles and Aristocrats”, στο C. M. Chin, C. T. Schroeder (εκδ.), *Melania Early Christianity through the Life of One Family*, 19-33, Όκλαντ - Καλιφόρνια.
- Chrystal 2017: Chrystal P., 2017, *Women in Ancient Greece: Seclusion, Exclusion, or Illusion?*, Οξφόρδη.

- Cimok 2000: Cimok F., 2000, *Antioch Mosaics*, A Turizm Yayinlari, Κωνσταντινούπολη.
- Clark 1984: Clark E., 1984, *The life of Melania the Younger: Introduction, Translation, and Commentary*, Νέα Υόρκη.
- Clark 1989: Clark A. E., 1989, “Piety, Propaganda, and Politics in the Life of Melania the Younger”, στο E. A. Livingstone (εκδ.), *Studia Patristica Vol. XVIII,2, Papers of the 1983 Oxford Patristic Conference*, 167-183, Μίσιγκαν.
- Clarke 1991: Clarke J. R., 1991, *The Houses of Roman Italy, 100 BC - AD 250. Ritual, Space, and Decoration*, Μπέρκλεϊ.
- Colace, Mondio 2005: Colace P. R., Mondio A. (επιμ.), 2005, *Lexicon Vasorum Graecorum*, 5, Scuola Normale Superiore, Πίζα.
- Corby Finney 2017: Corby Finney P., 2017, *The Eerdmans Encyclopedia of Early Christian Art and Archaeology*, τ. 1, Γκραντ Ράπιντς, Μίσιγκαν.
- Cosh, Neal 2006: Cosh R. S., Neal S. D. (επιμ.), 2006, *Roman Mosaics in Britain. Volume 2: South-West Britain*, Λονδίνο.
- Crawford 1990: Crawford J. S., 1990, *The Byzantine shops at Sardis Archaeological exploration of Sardis*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ-Μασσαχουσέτη.

- Cresswell 1969: Cresswell K. A. C., 1969, *Early Muslim Architecture*, Οξφόρδη.
- Ćurčić 2002: Ćurčić S., 2002, “Houses in the Byzantine world”, στο D. Papanikola-Bakirtzi (επιμ.), *Everyday Life in Byzantium*, 228-238, Αθήνα.
- Ćurčić 2010: Ćurčić S., 2010, *Architecture in the Balkans: From Diocletian to Suleyman the Magnificent*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν.
- Dagron 1978: Dagron G. 1978, Thecla. Vie et miracles de sainte Thècle, *Subsidia hagiographica* 62, Société des Bollandistes, Βρυξέλες.
- Dagron 1979: Dagron, G., 1979, “Entre village et cité: la bourgade rurale des IVe–VIIe siècles en Orient”, *Koinonia* 3, 29–52, Νάπολη.
- Dalgıç 2008: Dalgıç Ö., 2008, *Late Antique Floor Mosaics of Constantinople Prior to the Great Palace*, PhD diss., Institute of Fine Arts, Νέα Υόρκη.
- Dalgıç 2015: Dalgıç Ö., 2015, "The Triumph of Dionysos in Constantinople: A Late Fifth-Century Mosaic in Context," *Dumbarton Oaks Papers* 69, 15-48, Ουάσινγκτον.
- Dalton 1900: Dalton O. M., 1900, «A Byzantine silver treasure from the district of Kyrenia, Cyprus», *Archaeologia* 57, 159-174, Οξφόρδη.

- Dalton 1906: Dalton O.M., 1906, «A second silver treasure from Cyprus», *Archaeologia* 60, 1-24, Οξφόρδη.
- D' Amato 2018: D' Amato R., 2018, “A Sixth or Early Seventh Century Ad Iconography of Roman Military Equipment in Egypt: The Deir Abou Hennis Frescoes”, στο G. Theotokis, A. Yildiz (εκδ.), *A Military History of the Mediterranean Sea: Aspects of War, Diplomacy and Military Elits*, 105-152, Λέιντεν.
- D' Andria *et al.* 2005-06: D' Andria F., Zaccaria-Ruggiu A., Ritti T., Bazzana G. B., Cacitti R., “L'iscrizione dipinta con la ‘Preghiera di Manasse’ a Hierapolis di Frigia (Turchia)”, *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia* 78 (2005-06), 349-449.
- Dark 2001: Dark K., 2001, *Byzantine Pottery*, Στράουοντ.
- Dark 2004: Dark K., 2004, “Houses, streets and shops in Byzantine Constantinople from the fifth to the twelfth centuries”, *Journal of Medieval History* 30, 83–107, Άμστερνταμ.
- Δάρρας 2010: Δάρρας Α., 2010, *Κήποι Βεράντες Οροφόκηποι Ανθοκομία Κηποτεχνία καλλωπιστικών φυτών στο Αστικό περιβάλλον*, Αιγάλεω.
- Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers 1989: Dauterman-Maguire E., Maguire P. H., Duncan-Flowers J. M., 1989, *Art and Holy Powers in the Early Christian House*, Ουρμπάνα Σαμπέιν.

- De Beylié 1902: De Beylié L., 1902, *L'habitation byzantine : recherches sur l'architecture civile des Byzantins et son influence en Europe*, E. Leroux, Παρίσι.
- Δεληβορριάς 1991: Δεληβορριάς Α., 1991, «Interpretatio Christiana, Γύρω από τα όρια του παγανιστικού και του χριστιανικού κόσμου», στο *Ευφρόσυνον αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, Υπουργείο Πολιτισμού, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 46, τ. 1, 107-123, Αθήνα.
- Deligiannakis 2005: Deligiannakis G., 2005, “Two late antique statues from Messene”, *Annual of the British School of Athens* 100, 387-405, Κέμπριτζ.
- Dentzer 1982: Dentzer J.-M., 1982, *Le motif du banquet couché dans la Proche-Orient et le monde grec du VIIe au IVe siècle avant J.-C.*, Ρώμη.
- Deonna 1938: Deonna W. et École Française D' Athènes, 1938, *Exploration archéologique de Délos*, Fasc. 18, Παρίσι.
- Desjardins 2005: Desjardins M., 2005, “Why women should cover their heads and veil their faces: Clemment of Alexandria’s understanding of the body and his rhetorical strategies in the Paedagogus”, *Scriptura* 90, 700-708, Στελενμπάς.
- Detoraki 2007: M. Detoraki (έκδ.), 2007, *Le martyre de saint Aréthas et de ses compagnions* (BHG 166), edition critique étude et annotations Marina Detoraki, traduction par Joëlle Beaucamp,

appendice sur les versions orientales par André Bingelli, Παρίσι.

- Δετοράκης 1995: Δετοράκης Θ., 1995, *Βυζαντινή φιλολογία. Τα πρόσωπα και τα κείμενα, τ. Α΄, Προβυζαντινοί και πρωτοβυζαντινοί χρόνοι (περ. 150-527 μ.Χ.)*, Ηράκλειο Κρήτης.
- Deubner 1907: Deubner L., 1907, *Kosmas und Damian: Texte und Einleitung*, B.G. Teubner, Λειψία.
- De Wet 2012: De Wet C.L., 2012, "John Chrysostom and the Mission to the Goths: Rhetorical and Ethical Perspectives," *Theological Studies* 68, 1, Οξφόρδη.
- Δημητρίου 2002: Δημητρίου Ό., 2002, *Αποχωρητήρια και σχετικά θέματα υγιεινής στην ελληνική κατοικία της αρχαίας, βυζαντινής και νεώτερης εποχής*, διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.
- Διαμαντή 2010: Διαμαντή Χ., 2010, *Εντόπια παραγωγή και εισαγωγή αμφορέων στην Αλάσαρνα της Κω (5^{ος}-7^{ος} αι.)*, Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα.
- Dobbins 2000: Dobbins J., 2000, "The houses at Antioch", στο Ch. Kondoleon (εκδ.), *Antioch The Lost Ancient City*, Princeton University Press and Worcester Art Museum, 51-61, Πρίνστον.
- Δρανδάκη 2008: Δρανδάκη Αν., 2008, *Χάλκινα σκεύη της ύστερης αρχαιότητας τεχνική, τυπολογία, χρήση, ορολογία με βάση τη συλλογή του Μουσείου Μπενάκη*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα.

- Drobner 1996: Drobner R. H., 1996, *Archaeologia Patristica. Die Schriften der Kirchenväter als Quellen der Archäologie und Kulturgeschichte: Gregor von Nyssa, Homilae in Ecclesiasten*, Βατικανό.
- Δρούγου 1998: Δρούγου Σ., 1998, «Βεργίνα 1990-1997. Το Ιερό της Μητέρας των Θεών.» *AEMΘ* 9, 1995, 41- 50, Θεσσαλονίκη.
- Dunbabin 1991: Dunbabin D. M. K., 1991, “Triclinium and Stibadium” στο W. Slater (εκδ.), *Dining in a Classical Context*, The University of Michigan Press, 121-148, Ανν Άρμπορ.
- Dunbabin 1996: Dunbabin D. M. K., 1996, «Convivial spaces dining and entertainment in the Roman villa», *JRA* 9, 66–80, Ροντ Άιλαντ.
- Dunbabin 1999: Dunbabin D. M. K., 1999, *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ.
- Dunbabin 2003: Dunbabin D. M. K. 2003, *The Roman Banquet, Images of Conviviality*, Cambridge University press, Κέιμπριτζ.
- Ellis 1985: Ellis S. P., 1985, “The ‘Palace of the Dux’ at Apollonia and related houses”, στο G. Barker, J. Lloyd and J. Reynolds (εκδ.), *Cyrenaica in Antiquity*, BAR International Series 236, 15-25, Οξφόρδη.

- Ellis 1988: Ellis S. P., 1988, "The End of the Roman House," *AJA* 92, 4, 565- 576.
- Ellis 1991: Ellis S. P., 1991, "Power, Architecture, and Decor: How the Late Roman Aristocrat Appeared to His Guests", στο E. Gazda (εκδ.), *Roman Art in the Private Sphere: New Perspectives on the Architecture and Decor of the Domus, Villa, and Insula*, 117-134, Αντ Άρμπορ.
- Ellis 1993: Ellis S. P., 1993, "La casa bizantina", στο A. Guillou (εκδ.), *La civiltà bizantina. Oggetti e messaggio. Architettura e ambiente di vita*, Università degli Studi di Bari, Centro di Studi Bizantini, Corsi di Studi 6, 167-226, Μπάρι.
- Ellis 1994: Ellis S. P., 1994, "Lighting in Late Roman Houses", *TRAC 94: Proceedings of the Fourth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference, Durham 1994*, 65-72, Οξφόρδη.
- Ellis 1995: Ellis S. P., 1995, "Classical Reception Rooms in Romano-British Houses", *Britannia* 26: 163-178, Κέιμπριτζ.
- Ellis 1997: Ellis S. P., 1997, "Late-Antique Dining: Architecture, Furnishings and Behaviour" στο R. Laurence and A. Wallace-Hadrill (εκδ.) *Domestic Space in the Roman World: Pompeii and Beyond*, JRA Supplementary Series 22, 41-51, Ποντ Άιλαντ.
- Ellis 1997 b: Ellis S. P., 1997, "Late antique houses in Asia Minor", στο S. Isager and B. Poulsen (επιμ.),

Patron and Pavements in Late Antiquity,
Halicarnassian Studies 2, 38-50, Ουτένς.

- Ellis 2000: Ellis S. P., 2000, *Roman Housing*, Duckworth, Λονδίνο.
- Ellis 2004: Ellis S. P., 2004, “Early Byzantine Housing”, στο K. Dark (εκδ.), *Secular Buildings and the Archaeology of Everyday Life in the Byzantine Empire*, 37-52, Οξφόρδη.
- Ellis 2007: Ellis S. P., 2007, “Shedding Light On Late Roman Housing” στο L. Lavan, L. Öznegel, A. Sarantis (εκδ.), *Housing in Late Antiquity From Palaces to Shops*, LAA 3. 2., 283-302, Λέιντεν.
- Engemann 1975: Engemann J., 1975, “Zur Verbreitung magischer Übelabwehr in der nichtchristlichen und christlichen Spätantike”, *JACHr* 18, 22-48, Βόννη.
- Ε.Π.Ε. 1978: Χρήστου Π. (επιμ.), 1978, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, τ. 9, Γρηγόριος Παλαμάς, Θεσσαλονίκη.
- Ε.Π.Ε. 1979: Χρήστου Π. (επιμ.), 1979, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, τ. 31, Γρηγόριος Παλαμάς, Θεσσαλονίκη.
- Ε.Π.Ε. 1983: Χρήστου Π. (επιμ.), 1983, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, τ. 22, Γρηγόριος Παλαμάς, Θεσσαλονίκη.

- E.Π.Ε. 1984: Χρήστου Π. (επιμ.), 1984, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, τ. 1, Γρηγόριος Παλαμάς, Θεσσαλονίκη.
- E.Π.Ε. 1986: Χρήστου Π. (επιμ.), 1986, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, τ. 23, Γρηγόριος Παλαμάς, Θεσσαλονίκη.
- E.Π.Ε. 1989: Χρήστου Π. (επιμ.), 1989, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, τ. 37, Γρηγόριος Παλαμάς, Θεσσαλονίκη.
- E.Π.Ε. 1990: Χρήστου Π. (επιμ.), 1990, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, τ. 8Α, Γρηγόριος Παλαμάς, Θεσσαλονίκη.
- Erim 1969: Erim K. T., 1969, “The ninth campaign of excavations at Aphrodisias in Caria 1969”, *Turk Arkeoloji Dergisi* 18, 87-110, Άγκυρα.
- Ζαρμακούπη 2010: Ζαρμακούπη Μ., 2010, «Τα χαρακτηριστικά των ρωμαϊκών επαύλεων της Καμπανίας», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 114, 50-58.
- Ζερβουδάκη 1990: Ζερβουδάκη Η., 1990, «Φαιδρός κρατήρ από τη Ρόδο», *ΑΔ* 39, 1984, 124-139, Αθήνα.
- Fanthorpe, Fanthorpe 2009: Fanthorpe L., Fanthorpe P., 2009, *Secrets of the World's Undiscovered Treasures*, Dundurn Press, Τορόντο.
- Firatli 1969: Firatli N., 1969, “Un trésor du VI.s trouvé a Kumluca en Lycie”, στο *Akten des VII Internationalen kongresses für Christliche*

Archäologie, Trier 5-11 September 1965, Città del Vaticano-Berlino, 523-525, Βατικανό.

- Forbes 1966: Forbes R. J., 1966, *Studies in Ancient Technology*, Brill, Λέιντεν.
- Forster 2009: Forster G., 2009, *Roman Knossos: The Pottery in Context A presentation of ceramic evidence provided by the Knossos 2000 Project (1993-95)*, διδακτορική διατριβή, Μπέρμινγχαμ.
- Forsyth 1968: Forsyth G., 1968, “The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai: The Church and Fortress of Justinian”, *Dumbarton Oaks Papers* 22, 1-19, Ουάσινγκτον.
- Foss 1976: Foss C., 1976, *Byzantine and Turkish Sardis, Archaeological Exploration of Sardis Monograph 4*, Κέμπριτζ.
- Foss 1979: Foss C., 1979, *Ephesus After Antiquity: a Late Antique, Byzantine, and Turkish City*. New York: Cambridge University Press, Κέμπριτζ.
- Frantz 1988: Frantz A., 1988, *The Athenian Agora XXIV Late Antiquity: A.D. 267-700*, Πρίνστον.
- Gardner, Wiedermann 1991: Gardner F. J., Wiedermann T., 1991, *The Roman Household. A Sourcebook*, Λονδίνο.

- Garipzanov 2018: Garipzanov I., 2018, *Graphic Signs of Authority in Late Antiquity and the Early Middle Ages, 300-900*, Oxford University Press, Οξφόρδη.
- Gatier 1994: Gatier P. L., 1994, “Villages du Proche-Orient protobyzantin (4e–7e s.), étude régionale”, στο A. Cameron and G.R.D. King (εκδ.), *The Byzantine and Early Islamic Near-East 2, Land Use and Settlement Patterns*, 17-48, Πρίνστον.
- Gatti 1902: Gatti G., 1902, “La casa celimontana dei Valerii et il monastero di S. Erasmo”, *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma* 30, 148-149, Ρώμη.
- Gazda 1991: Gazda E. K. (εκδ.), 1991, *Roman Art in the Private Sphere. New Perspectives on the Architecture and Decor of the Domus, Villa, and Insula*, Μίσιγκαν.
- Gehn 2016: Gehn U., 2016, “Athens”, στο R.R.R. Smith and B. Ward-Perkins (εκδ.), *The Last Statues of Antiquity*, Oxford University Press, 190-199, Οξφόρδη.
- Gennaro, Pennisi 2012: Gennaro A., Pennisi G., 2012, “Epi ton te ganon, Cooking ware from Garrison's Camp (Nea Paphos, Cyprus)”, *Atti del SOMA*, 295-302, Φλωρεντία.
- Gennaro 2019: Gennaro, A., 2019, “The Canicattini Treasure Objects in context, objects in interaction”, στο F. Bisconti, M. Braconi, M. Sgarlata (επιμ.), *Arti Maggiori e Arti Minori. Relazioni e Interazioni*

Tra Tarda Antichità e Alto Medioevo, 61-84, Κατόνια.

- Ginouvés 1955: Ginouvés R., 1955, “Sur un aspect de l'évolution des bains en Grèce vers le IVe siècle de notre ère”, *BCH* 79, 135-142, Αθήνα.
- González 2013: González S. M., 2013, “The Missorum of Theodosius: imperial elites and the Lusitanian countryside in the Later Roman Empire”, στο R. García-Gasco, S.G. Sánchez, D. Hernández de la Fuente (εκδ.), *The Theodosian Age (A.D. 379-455): Power, place, belief and learning at the end of the Western Empire*, BAR International Series 2493, Archaeopress and the individual authors, Οξφόρδη.
- Goodchild 1960: Goodchild R., 1960, A Byzantine Palace at Apollonia (Cyrenaica), *Antiquity*, 34 (136), 246-258, Κέιμπριτζ.
- Goodchild 1976: Goodchild R. G., 1976, “The Palace of the Dux”, στο R. G. Goodchild, J. G. Pedley, D. White, J. H. Humphrey (εκδ.), *Apollonia. The Port of Cyrene. Excavations Conducted by the University of Michigan 1965-1967*, Libya Antiqua Supplement IV, 245-256, Τρίπολη- Λιβύη.
- Grabar 1968: Grabar A., 1968, *Christian Iconography. A Study of its Origins*, Princeton University Press, Πρίνστον.
- Greatrex, Bardill 1997: Greatrex G., Bardill J., 1997, “Antiochus the Praepositus: A Persian Eunuch at the Court of

Theodosius II”, *Dumbarton Oaks Papers* 50, 171-197.

Grégoire 1922: Grégoire H., 1922, *Recueil des inscriptions grecques-chrétiennes d’Asie Mineure*, τ. 1, Παρίσι.

Greiner 2015: Greiner A. K., 2015, *Reweaving the History of two Late Antique Egyptian Textiles: An Analysis on Textile Fragments from the Institute of Egyptian Art and Archaeology at the University of Memphis (2004.1.4) and the Victoria and Albert Museum, London (294-1887)*, Thesis, Μέμφις.

Grosdidier de Matons 1979: Grosdidier de Matons J., 1979, “Note sur le sens médiéval du mot klinè”, *Travaux et Mémoires* 7, 363-373, Παρίσι.

Guang-da 1996: Guang-da Z., 1996, “Kocho (Kao-ch’ang)”, στο B. Litvinsky, Z. Guang-da and R. Samghabadi Shabani (εκδ.), *History of Civilizations of Central Asia. Volume III: The Crossroads of Civilizations A.D. 250 to 750*, 303-314, Παρίσι.

Guest 2015: Guest P., 2015, The Burial, “Loss and Recovery of Roman Coin Hoards in Britain and Beyond: past, present and future” στο J. Naylor and R. Bland (εκδ.), *Hoarding and the Deposition of Metalwork from the Bronze Age to the 20th Century: a British Perspective*, 101-116, Archaeopress, Οξφόρδη.

Guidobaldi 1999: Guidobaldi F., 1999, “Le *domus* tardoantiche di Roma come sensori delle trasformazioni

culturali e sociali”, στο W. V. Harris (εκδ.), *The Transformations of Urbs Roma in Late Antiquity*, JRA Supplementary Series 33, 53-68, Πόρτσμουθ, Ροντ Άιλαντ.

- Gwatkin, Whitney 1936: Gwatkin H. M., Whitney J.P., 1936, “XXI Early Christian Art”, *The Cambridge Medieval History*, 1, Κέιμπριτζ.
- Hanfmann 1960: Hanfmann G. M. A., 1960, “Excavations at Sardis 1959”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 157, 8-43, Σικάγο.
- Hachlili 2002: Hachlili R., 2002, “The Zodiac in Ancient Jewish Synagogal Art: A Review”, *JSQ* 9, 3, 219-258, Τυβίγγη.
- Hachlili 2009: Hachlili R., 2009, *Ancient Mosaic Pavements. Themes, Issues, and Trends Selected Studies*, Λέιντεν.
- Haldon 1985: Haldon J., 1985, “Some Considerations on Byzantine Society and Economy in the Seventh Century”, *Byzantinische Forschungen* 10, 75-112, Άμστερνταμ.
- Haldon 1990: Haldon J., 1990, *Byzantium in the Seventh Century. The transformation of a culture*, Κέιμπριτζ.
- Hales 2003: Hales S., 2003, *The Roman House and social identity*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ.

- Hannestadt 2002: Hannestadt N., 2002, “Das Ende der Antiken Idealstatue. Heidnische Skulptur in Christlichen Hausern?” *Antike Welt* 6, 635-649, Ντάρμστατ.
- Harris 2004: Harris A., 2004, “Shops, retailing and the local economy in the early Byzantine world: the example of Sardis”, στο Κ. Dark (εκδ.), *Secular Buildings and the Archaeology of Everyday Life in the Byzantine Empire*, 82-121, Οξφόρδη.
- Harris 2015: Harris J., 2015, *The Lost World of Byzantium*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν.
- Hauser 1992: Hauser S. R., 1992, “Spätantike und frühbyzantinische Silberlöffel, Bemerkungen zur Produktion von Luxusgütern” im 5. bis 7. Jahrhundert, *JAChr* 19, Μίνστερ.
- Hayes 1972: Hayes J. W., 1972, *Late Roman Pottery*, British School at Rome, Λονδίνο.
- Hayes 1991: Hayes J. W., 1991, *Paphos III. The Hellenistic and Roman pottery*, Department of Antiquities, Λευκωσία.
- Hershkowitz 2017: Hershkowitz P., 2017, *Prudentius, Spain, and Late Antique Christianity Poetry, Visual Culture, and the Cult of Martyrs*, Κέιμπριτζ.
- Himmelmann 1976: Himmelmann N., 1976, «Το βουκολικό στοιχείο στην αρχαία τέχνη», *ΕΕΦΣΠΘ*, 15, 90-111, Θεσσαλονίκη.

- Hirshfeld 1995: Hirshfeld Y., 1995, *The Palestinian dwelling in the Roman-Byzantine period*, Ιερουσαλήμ.
- Hirshfeld 1997: Hirshfeld Y., 1997, "Farms and Villages in Byzantine Palestine", *Dumbarton Oaks Papers* 51, 33-71, Ουάσινγκτον.
- Hirschfeld 1999: Hirschfeld Y., 1999, "Habitat", στο G. W. Bowersock, P. Brown, O. Grabar (εκδ.), *Late Antiquity, A Guide to the Post Classical World*, 258-272, Κέμπριτζ.
- Hornik 2015: Hornik M., 2015, *Asarota und Xenia Die antike Ikonografie von Speiseresten und Nahrungsmitteln im Mosaik*, διδακτορική διατριβή, Μάρμπουργκ.
- Hudson 2010: Hudson F. N., 2010, "Changing Places: The Archaeology of the Roman Convivium", *AJA* 114, 4 (October 2010), 663–695, Βοστώνη.
- Husson 1983: Husson G., *Le vocabulaire de la maison privée en Égypte d'après les papyrus grecs*, Παρίσι.
- Isings 1957: Isings C., 1957, *Roman Glass from Dated Finds*, Γκρόνινγκεν.
- Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου 1983: Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου Ε., 1983, «Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια στο Βυζαντινό Μουσείο», *ΔΧΑΕ 11 (1982-1983), Περίοδος Δ'*, Στη μνήμη του Αναστασίου Κ. Ορλάνδου (1887-1979), 109-126, Αθήνα.

- Jacobs 2010: Jacobs I., 2010, "Production to Destruction? Pagan and Mythological Statuary in Asia Minor", *AJA* 114, 2 (April 2010), 267-303, Βοστώνη.
- James 1996: James L., 1996, *Light and Colour in Byzantine Art*, Oxford University Press, Οξφόρδη.
- Janin 1950: Janin R., 1950, *Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*, Archives de L'Orient Chretien 4 A, Institut Francais D' Etudes Byzantines, Παρίσι.
- Jeanmaire 1951: Jeanmaire H., 1951, *Histoire du culte de Bacchus*, Μερτάνη Λίζα Α., (μτφρ.), 1985, *Διόνυσος Ιστορία της λατρείας του Διονύσου*, Πάτραι.
- Jensen 2017: Jensen M. R., 2017, *The Cross: History, Art, and Controversy*, Harvard University Press, Λονδίνο.
- Jobst 1976-77: Jobst W., 1976-77, "Das, Öffentliche Freudenhaus in Ephesos", *JÖAI* 51, 61-84, Βιέννη.
- Johnson, Ousterhout, Papalexandrou 2012: Johnson J. M., Ousterhout R., Papalexandrou A., 2012, *Approaches to Byzantine Architecture and its Decoration Studies in Honor of Slobodan Ćurčić*, Routledge, Λονδίνο.
- Jones 1981: Jones F., 1981, "Antioch Mosaics in Princeton", στο *Record of the Art Museum, Princeton University*, 40, 2, 2-26, Πρίνστον.
- Καλοκύρης 1967: Καλοκύρης Δ. Κ., 1967, *Πηγαί της χριστιανικής αρχαιολογίας (κείμενα και μνημεία)*, Θεσσαλονίκη.

- Kalostanou 2015: Kalostanou K., 2015, *Domestic Architecture in the Greek Colonies of the Black Sea from the Archaic period until the Late Hellenistic years*, International Hellenic University, Θεσσαλονίκη.
- Καμάρα 1999: Καμάρα Α., 1999, *Λιβανίου Αντιοχικός εισαγωγή μετάφραση*, Αθήνα.
- Kaplan 1992: Kaplan M., 1992, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle: propriété et exploitation du sol*, Σορβόνη.
- Karivieri 1994: Karivieri A., 1994, "The House of Proclus on the southern slope of the Acropolis: a contribution", στο Paavo Castren (εκδ.), *Post Herulian Athens: Aspects of Life and Culture in Athens, A.D. 267-529*, 115-139, Ελσίνκι.
- Καρούζου 1999: Καρούζου Σ., 1999, *Εθνικό Μουσείο Γενικός Οδηγός*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.
- Καρύδας 1997: Καρύδας Ν., 1997, «Παλαιοχριστιανικές Οικίες με Τρικλίνιο στη Θεσσαλονίκη», *AEMΘ* 10B, 571-585, Θεσσαλονίκη.
- Καρύδας 2004: Καρύδας Ν., 2004, «Η εξέλιξη της παλαιοχριστιανικής οικίας στη Θεσσαλονίκη», *24ο Συμπόσιο ΧΑΕ*, 47-48, Αθήνα.
- Καρύδας 2009: Καρύδας Ν., 2009, «Παλαιοχριστιανικές Οικίες με Τρικλίνιο στη Θεσσαλονίκη, μέρος II, δέκα χρόνια μετά», *AEMΘ 20 χρόνια*, 127-143, Θεσσαλονίκη.

- Καρύδη-Walter 1996: Καρύδη-Walter E., 1996, *Το Ελληνικό Σπίτι Ο εξευγενισμός της κατοικίας στα υστεροκλασσικά χρόνια*, Αθήνα.
- Khamis 2007: Khamis E., 2007, “The Shops of Skythopolis in Context” στο L. Lavan, E. Swift, T. Putzeys (εκδ.), *Objects in Context Objects in Use Material Spatiality in Late Antiquity*, LAA 5, 439-472, Λέιντεν.
- Kelly 1995: Kelly N. D. J., 1995, *Golden Mouth. The Story of John Chrysostom, Ascetic, Preacher, Bishop*, Duckworth, Λονδίνο.
- Kennedy 1999: Kennedy H., 1999, “Islam”, στο G.W. Bowersock, Peter Brown, Oleg Gratar (εκδ.), *Late Antiquity a guide to the postclassical world*, Harvard University Press, 219-237, Κέμπριτζ Μασσαχουσέτη.
- Κεραμόπουλλος 1939: Κεραμόπουλλος Δ. Α., 1939, «Έρευναι ἐν Δυτικῇ Μακεδονίᾳ», *ΠΑΕ του έτους 1938*, 53-66, Έν Ἀθήναις.
- Kerényi 1975: Kerényi C., 1975, *Archetypal Images in Greek Religion: 5. Zeus and Hera: Archetypal Image of Father, Husband, and Wife*, Holme C. (μτφρ.), Πρίνστον.
- Kessler 1979: Kessler H., 1979, «Narrative Representations New Testament and Apocrypha», στο K. Weitzmann (εκδ.), *Age of spirituality late antique and early Christian art, third to seventh century*,

Metropolitan Museum of Art N.Y., Princeton University Press, Πρίνστον.

Kleiner 2009: Kleiner S. F., 2009, *Gardner's Art through the Ages: A Global History, Enhanced Edition*, τ. 1, Βοστώνη.

Kleiner 2010: Kleiner S. F., 2010, *Gardner's art through the ages the western perspective*, Cengage Learning, 13th edition, τ. 1, Βοστώνη.

Knudsen 2000: Knudsen S., 2000, "Dining as a Fine Art: Tablewares of the Ancient Romans", στο Ch. Kondoleon (εκδ.), *Antioch The Lost Ancient City*, Πρίνστον.

Kodder 2005: Kodder J., 2005, «Η καθημερινή διατροφή στο Βυζάντιο με βάση τις πηγές», στο Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), 2001, *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία. Πρακτικά Ημερίδας «Περί της διατροφής στο Βυζάντιο»*, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 4 Νοεμβρίου 2001, Αθήνα.

Kohns 1975: Kohns H. P., 1975, "Die Zeitkritik in den Romexkursen des Ammianus Markellinus", *Chiron* 5, 485-491, Μόναχο.

Κόκκορη 2016: Κόκκορη Β., 2016, «Ο βίος της οσίας Μελάνης της νεοτέρας ως ιστορική και γεωγραφική πηγή» στο Α. Σαββίδης, Β. Hendrickx, Γ. Χαριζάνης, Κ. Μποζίνη (επιμ.), *Βυζαντινή και Νεότερη Ελληνική Ιστορία και Πολιτισμός*, Βυζαντινός Δόμος, 415-445, Θεσσαλονίκη.

- Kondoleon 2000: Kondoleon C., 2000, "Mosaics of Antioch," στο C. Kondoleon (εκδ.), *Antioch the Lost Ancient City*, Princeton University Press and Worcester Art Museum, 62-77, Πρίνστον.
- Κορασίδου 2005: Κορασίδου Χ. (επιμ.), 2005, *Οι Αττικοί Ερυθρόμορφοι Γαμικοί Λέβητες*, Παν/μιο Θεσσαλίας, ΙΑΚΑ, Βόλος.
- Κοσμάς 2007: Κοσμάς Π., 2007, *"Ελληνιστικοί Ανάγλυφοι Σκύφοι: Κυκλαδικά Εργαστήρια: [Νάξου, Δήλου, Αμοργού, Σίφνου, Μήλου] και εργαστήριο Σάμου"*, Αθήνα.
- Κουβέλη 2010: Κουβέλη Α., 2010, «Υστερορωμαϊκή και παλαιοχριστιανική κεραμική από το Φρέαρ 114 της 'Οικίας Α' του οικοπέδου Μακρυγιάννη στην Αθήνα», στο *Κεραμική της ύστερης αρχαιότητας από τον Ελλαδικό χώρο (3^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.)*, Επιστημονική Συνάντηση, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006, Πρακτικά τ. 2, Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών αρ. 8, Θεσσαλονίκη.
- Κουγιουμτζόγλου 2010: Κουγιουμτζόγλου Σ., 2010, Παλαιοχριστιανική κεραμική από τους αρχαιολογικούς χώρους της Αζώρου και της Μηλέας της επαρχίας Ελασσόνας του νομού Λαρίσης, στο Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Ντ. Κουσουλάκου, 2010, *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον Ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.)*, Επιστημονική συνάντηση,

Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006 (Πρακτικά), Β', 548-562, Θεσσαλονίκη.

- Κουκουβού 2001: Κουκουβού Γ. Α., 2001, « Ανασκαφική έρευνα στον άξονα της Εγνατίας οδού: Νομός Ημαθίας», *ΑΕΜΘ* 13, 1999, 567-578, Θεσσαλονίκη.
- Κουκουλές, τ. 2: Κουκουλές Φ., *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, τ. 2, Περί τα βυζαντινά φορέματα Οικιακά έπιπλα και σκεύη Αι πάνδημοι γυναίκες Ο βίος μιας Βυζαντινής*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Κουκουλές 1951: Κουκουλές Φ., 1951, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, τ. 4, Έν Αθήναις.*
- Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου 2012: Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου Ε., Μαυροπούλου-Τσιούμη Χρ., Μπακιρτζής Χ., 2012, *Ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης 4ος - 14ος αιώνας*, εκδ. Καπόν, Αθήνα.
- Κουτελλάς 2011: Κουτελλάς Μ., 2011, «Λουτρικές εγκαταστάσεις πρωτοβυζαντινών χρόνων στην Κάλυμνο και την Τέλενδο», *Καλυμνιακά Χρονικά* 19, 38, 7-58, Κάλυμνος.
- Kraeling 1938: Kraeling C. H., 1938, *Gerasa. City of the Decapolis*, Σικάγο.
- Krautheimer 1966: Krautheimer R., 1966, "Die Decanneacubita in Konstantinopel. Ein kleiner Beitrag zur Frage Rom und Byzanz", στο W. N. Schumacher (εκδ.), *Tortulae. Studien zu altchristlichen und byzantinischen Monumenten*, RömQSchr

Supplementhefte 30, Ρώμη, Φράιμπουργκ, Βιέννη.

- Κωνσταντίνος 2007: Κωνσταντίνος Δ. (Συντονισμός έκδοσης), 2007, *Λύχνοι, τσούκες και αγνόθες στιγμές από τη ζωή στο βυζαντινό σπίτι*, [BXM], Αθήνα.
- Λάββας 1990: Λάββας Π. Γ., 1990, «Βυζαντινή οικιστική και μεταβυζαντινή συνέχεια», *Βυζαντιναί Μελέται* 2, 45-64.
- Ladstätter, Pülz 2007: Ladstätter S., Pülz A., 2007, "Ephesus in the Late Roman and Early Byzantine Period: Changes in its Urban Character from the Third to the Seventh Century AD", στο A.G. Poulter (εκδ.), *The transition to Late Antiquity. On the Danube and Beyond*, Proceedings of the British Academy 141, 391-433, Οξφόρδη.
- Lafli 2014: Lafli E., 2014, "Roman, Early Byzantine and Islamic Bronze Lamps from Southern Anatolia", *Archiv Orientalni* 82/3, 431-458, Πράγα.
- Λαζαρίδης 1982: Λαζαρίδης Δ., 1982, Ανασκαφές και έρευνες της Αμφίπολης, *ΠΑΕ*, - Έργον 1982, Αθήνα.
- Lang, Crosby 1964: Lang M., Crosby M., 1964, "Weights Measures and Tokens", *The Athenian Agora* 10, 1-69, Πρίνστον.
- Lang-Auinger 1989: Lang-Auinger C., 1989, "Opus sectile - Böden aus den Hanghäusern I und II in Ephesos", *JÖAI* 59, 47-54, Βιέννη.

- Lassus 1972: Lassus J., 1972, *Antioch on the Orontes V les portiques d'Antioche*, Πρίνστον.
- Lassus 1977: Lassus J., 1977, Π. Δ. Σολωμού (μτφρ.), «Παλαιοχριστιανικός και Βυζαντινός Κόσμος, τ. 4», *Παγκόσμιος Ιστορία Τέχνης*, Χρυσός Τύπος, Ἀθήναι.
- Lavan 2001: Lavan L., 2001, “The *praetoria* of civil governors in Late Antiquity”, στο L. Lavan (εκδ.), *Recent Research in Late Antique Urbanism*, JRA Supplementary Series 42, 39-56, Πόρτσμουθ-Ροντ Άιλαντ.
- Lavan 2012: Lavan L., 2012, “The agorai of Sagalassos in late antiquity. An interpretive study”, στο L. Lavan, M. Mulryan (εκδ.), *Field Methods and Post-excavation Techniques*, LAA 9, 289–353, Λέιντεν.
- Lavin 1962: Lavin I., 1962, “The House of the Lord: Aspects of the Role of the Palace Triclinia in the Architecture of Late Antiquity and the Early Middle Ages”, *The Art Bulletin* 44, 1, 1-27, Λονδίνο.
- Lavin 1963: Lavin I., 1963, “The hunting mosaics of Antioch and their sources a study of compositional principles in the development of early mediaeval style”, *DOP* 17, 179-286, Ουάσινγκτον.
- Lavin 1967: Lavin I., 1967, “The Ceiling Frescoes in Trier and Illusionism in Constantinian Painting”, *DOP*, 21, 97-113, Ουάσινγκτον.

- Lazaridou 2011: Lazaridou A., 2011, “Catalogue” στο A. Lazaridou (επιμ.), *Transition to Christianity Art of Late Antiquity, 3rd-7th C. AD*, Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation, Byzantine and Christian Museum and Hellenic Ministry of Culture and Tourism, Νέα Υόρκη.
- Leader-Newby 2004: Leader-Newby R. E., 2004, *Silver and Society in late Antiquity: Functions and Meanings of silver plate in the fourth to seventh centuries*, Άλντερσοτ.
- Leader-Newby 2005: Leader-Newby R., 2005, “Personifications and paideia in Late Antique Mosaics from the Greek East,” στο E. Stafford and J. Herrin (εκδ.), *Personification in the Greek World*, Ashgate, 231-246, Άλντερσοτ.
- Leader-Newby 2014: Leader-Newby R., 2014, “Heroes, Lions, and Vandals: Four Late Roman Missoria.” στο K. Lapatin (εκδ.), *The Berthouville Silver Treasure and Roman Luxury*, Getty Publications, Λος Άντζελες - Καλιφόρνια.
- Leveau 1983: Leveau P., 1983, “La ville antique et l'organisation de l'espace rural: Villa, ville, village”, στο *Annales Histoire, Sciences Sociales*, 38e Année, No. 4, Jul. - Aug., 1983, 920-942, Παρίσι.
- Levi 1945: Levi D., 1945, “Gleanings from Crete”, *AJA* 49, 270-329, Βοστώνη.

- Levi 1947: Levi D., 1947, *Antioch Mosaic Pavements*, Πρίνστον.
- Liebeschuetz 1972: Liebeschuetz J. H. W. G., 1972, *Antioch: City and Imperial Administration in the Later Roman Empire*, Λονδίνο.
- Liebeschuetz 2015: Liebeschuetz W., 2015, *East and West in Late Antiquity: Invasion, Settlement, Ethnogenesis and Conflicts of Religion*, Λέιντεν.
- Ling 1991: Ling R., 1991, *Roman Painting*, Κέιμπριτζ.
- Ling 1998: Ling R., 1998, *Ancient Mosaics*, Πρίνστον.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2017: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., 2017, «Πέλλα 60 χρόνια αρχαιολογικού έργου (1957-2017)», *ΘΕΜΑΤΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ* 1, 3, 346-363.
- Λοβέρδου-Τσιγαρίδα 1972: Λοβέρδου-Τσιγαρίδα Κ., 1972, «Ενεπίγραφοι κοπτικοί λύχνοι του Μουσείου Μπενάκη (πίν. 39-42)», *ΔΧΑΕ* 6, 130-145, Αθήνα.
- Λοβέρδου-Τσιγαρίδα 1986: Λοβέρδου -Τσιγαρίδα Αικ., 1986, *Οστέινα πλακίδια - διακόσμηση κιβωτιδίων από την χριστιανική Αίγυπτο 4ος -6ος αι.*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Φιλοσοφική, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη.
- Loseby 1992: Loseby S., 1992, “Marseilles: a late antique success story”, *JRS* 82, 144-155, Λονδίνο.

- Lund 2002: Lund J. 2002, Frying pans and other cooking wares from the Akamas (Western Cyprus), στο F. Blondé, P. Ballet, J. F. Salles (εκδ.), *Céramiques hellénistiques et romaines*, 43-58, Λυών.
- Λωρέντης 1837: Λωρέντης Ν., 1837, *Λεξικόν τῶν ἀρχαίων μυθολογικῶν, ἱστορικῶν καί γεωγραφικῶν κυρίων ὀνομάτων*, Κωνσταντίνου Γκαρπολά και Χριστοδοῦλου Ματακίδου (ἐκδ.), ἐν Βιέννη .
- Mabel McAfee 1955: Mabel McAfee G., 1955, *Livia's Garden Room at Prima Porta*, New York University Press, Νέα Υόρκη.
- Machado 2019: Machado C., 2019, *Urban Space and Aristocratic Power in Late Antique Rome: AD 270-535*, Oxford University Press, Οξφόρδη.
- Maeder 2017: Maeder F., 2017, “Byssus and sea silk: linguistic problem with consequences”, στο H. L. Enegren and F. Meo (εκδ.), *Ancient textile series 30, Treasures from the Sea Sea: Sea silk and shellfish purple dye in Antiquity*, 4-19, Oxbow books, Οξφόρδη.
- Magdalino 1984: Magdalino P., 1984, *The Bath of Leo the Wise*, στο A. Moffatt (επιμ.), *Maistor: Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning*, *Byzantina Australiensia* 5, 225-40, Καμπέρα.
- Magdalino 1987: Magdalino P., 1987, «The Literary Perception of Everyday Life in Byzantium. Some General

Considerations and the Case of John Apokaukos», *ByzSlav* 48, 38-48, Πράγα.

Magdalino 1988: Magdalino P., 1988, “The Bath of Leo the Wise and the Macedonian Renaissance Revisited: Topography, Iconography, Ceremonial, Ideology, With text and English translation of the description in the ekphrasis of Leo Choïrosphaktes”, *Dumbarton Oaks Papers* 42, 97-118, Ουάσινγκτον.

Magie 1950: Magie D., 1950, *Roman Rule in Asia Minor*, Πρίνστον.

Maguire 1992: Maguire H., 1992, “Byzantine Art History in the Second Half of the Twentieth Century”, στο A. E. Laiou, H. Maguire (επιμ.), *Byzantium. A World Civilization*, 119-155, Ουάσινγκτον.

Maguire 2000: Maguire H., 2000, “Gardens and Parks in Constantinople”, *Dumbarton Oaks Papers* 54, 251-264, Ουάσινγκτον.

Maguire 2000 b: Maguire H., 2000, “The good life”, στο G.W. Bowersock, Brown P., Gratar O. (εκδ.), *Late Antiquity a guide to the postclassical world*, 2nd printing, 238-257, Κέμπριτζ.

Maguire 2007: Maguire H., 2007, “The good life”, στο E. R. Hoffman (εκδ.), *Late Antique and Medieval Art of the Mediterranean World*, 63-84, Οξφόρδη.

- Maguire 2011: Maguire H., 2011, “Personal adornment: Glory, Vainglory, and Insecurity”, στο A. Lazaridou (εκδ.), *Transition to Christianity*, 43-47, Νέα Υόρκη.
- Μαλτέζου 1989: Μαλτέζου Λ. Χ., 1989, «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση: Status quaestionis», *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Πρακτικά του Α΄ διεθνούς συμποσίου, 19-25, Αθήνα.
- Μανακίδου, Μανακίδου 2015: Μανακίδου Ε., Μανακίδου, Φ., 2015, *Έν οίκω και έν δήμω*, Αθήνα.
- Mango 1972: Mango C., 1972, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453. Sources and Documents*, Ινγκλγούντ Κλίφς.
- Mango 1984: Mango C., 1984, *Byzantium and its Image: History and Culture of the Byzantine Empire and its Heritage*, Variorum Reprints, Λονδίνο.
- Mango 1986: Mango C., 1986, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453: Sources and Documents*, Mediaeval Academy of America, Τορόντο.
- Mango 1986 b: Mango C., 1986, “The Development of Constantinople as an Urban Centre”, στο *17th International Congress of Byzantine Studies, Main Papers*, 117-136, Νιού Ροσέλ.
- Mango 1991: Mango C., 1991, “The Palace of Marina, the Poet Palladas and the Bath of Leo VI”, στο *Ευφρόσυνον: Αφιέρωμα στον Μανώλη Χατζηδάκη 1*, 321-330, Αθήνα.

- Mango, Vickers, Francis 1992: Mango C., Vickers M., Francis E., 1992, "The Palace of Lausus at Constantinople and Its Collection of Ancient Statues", *Journal of the History of Collections*, 4 (1), 89-98, Οξφόρδη.
- Μαρκή 1992: Μαρκή Ε. 1992, «Ανασκαφή στοάς Χορτιάτη» *ΑΕΜΘ* 6, 327-337, Θεσσαλονίκη.
- Μαρκή 1997: Μαρκή Ε., 1997, «Πρωτοχριστιανικές παραστάσεις και θέματα που μιμούνται την κοσμική ζωγραφική σε ταφικό συγκρότημα της Δυτικής Νεκρόπολης της Θεσσαλονίκης», *ΔΧΑΕ* 19 (1996-1997), Περίοδος Δ', 125-150, Αθήνα.
- Μαρκή 2002: Μαρκή Ε., 2002, «Τα χριστιανικά κοιμητήρια στην Ελλάδα. Οργάνωση, τυπολογία, ταφική ζωγραφική, μαρτύρια, κοιμητηριακές βασιλικές», *ΔΧΑΕ* 23, 163-176, Αθήνα.
- Μαρκή 2010: Μαρκή Ε., Αγγέλου Ε., Χειμωνοπούλου Μ., 2010, «Τα λυχνάρια του επισκοπικού συγκροτήματος των Λουλουδιών», στο Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Ντ. Κουσουλάκου, *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον Ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.), Επιστημονική συνάντηση, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006 (Πρακτικά), Α', 208-216, Θεσσαλονίκη.*
- Martz 2015: Martz A.-S., 2015, "Morphologie et signification des *triclinia* dans les maisons de Syrie du Nord", *Zeugma* VI, 165-184.

- Marzano, Métraux 2018: Marzano A., Métraux G., 2018, “The Roman Villa: An Overview”, στο A. Marzano - G. P. R. Métraux (εκδ.), *The Roman Villa in the Mediterranean Basin Late Republic to Late Antiquity*, 1-41, Κέιμπριτζ.
- Matthews 1989: Matthews J., 1989, *The Roman Empire of Ammianus*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη.
- Mattush 2015: Mattush C., 2015, “Bronzes” στο E. Friedland, M. Sobocinski, E. Gazda (εκδ.), *The Oxford Handbook of Roman Sculpture*, Oxford University Press, 139-154, Οξφόρδη.
- Mau 1908: Mau A., 1908, *Pompeji in Leben und Kunst*, W. Engelmann, Λειψία.
- Μαυροπούλου-Τσιούμη 2012: Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου Ε., Μαυροπούλου-Τσιούμη Χρ., Μπακιρτζής Χ., 2012, *Ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης 4ος - 14ος αιώνας*, εκδ. Καπόν, Αθήνα.
- Maxwell 2006: Maxwell J. 2006, *Christianization and Communication in Late antiquity John Chrysostom and his congregation in Antioch*, Cambridge.
- Mayer 1998: Mayer W., “John Chrysostom: Extraordinary Preacher, Ordinary Audience”, στο M. B. Cunningham, P. Allen (εκδ.), *Preacher and*

Audience: Studies in Early Christian and Byzantine Homilies, 105- 137, Λέιντεν.

- Mayer 2000: Mayer W., 2000, “Who Came to Hear John Chrysostom Preach? Recovering a Late Fourth-Century Preacher’s Audience” *Ephemerides Theologicae Lovanienses* 76, 73-87.
- Mazar 2004: Mazar E., 2004, “Temple Mount Excavations unearth the Monastery of the Virgins”, *BiblArch* 30.3, 20-23, Σικάγο.
- Meates 1979: Meates G. W., 1979, *The Roman Villa at Lullingstone, Kent. I. The Site*, Monograph Series of the Kent Archaeological Society, 1, Μείντστόουν.
- Μέντζος, Κρικελίκος 2013: Μέντζος Α., Κρικελίκος Δ., 2013, «Οικία της όψιμης αρχαιότητας του Δίου», *AEMΘ* 23, 2009, 149-162, Θεσσαλονίκη.
- Meredith 1998: Meredith Anthony S. J., 1998, “The Three Cappadocians on Beneficence: A Key to Their Audience”, στο M. B. Cunningham, P. Allen (εκδ.), *Preacher and Audience: Studies in Early Christian and Byzantine Homilies*, 89- 104, Λέιντεν.
- Merianos, Gotsis 2017: Merianos G., Gotsis G., 2017, *Managing Financial Resources in Late Antiquity: Greek*

Fathers' Views on Hoarding and Saving, Palgrave Macmillan, Λονδίνο.

- Miller 2000: Miller C. M., 2000, *The Bishop's Palace: Architecture and Authority in Medieval Italy*, Cornell University Press, Ithaca, Νέα Υόρκη.
- Mitchell 2016: Mitchell J., 2016, *The Religious World of Quintus Aurelius Symmachus*, University of Wales, Λονδίνο.
- Μιχελής 1966: Μιχελής Π., 1966, «Η χάρις του Βυζαντινού κίονος», *ΔΧΑΕ* 4, 103-115, Αθήνα.
- Mols 2007-2008: Mols S., 2007-2008, “Ancient Roman household Furniture and its use: from Herculaneum to the Rhine”, *AnMurcia* 23-24, 145-160, Μούρκια.
- Morricone 1950: Morricone L., 1950, "Scavie Ricerche a Coa (1935-1943) Relazione Preliminare", *BdA XXXV*, 219-246, Ρώμη.
- Morrison, Sodini 2005: Morrison C., Sodini J.P., 2005, *Les villages dans l' empire et le monde byzantins (V^e - XVe siècle)*, Παρίσι.
- Morvillez 1996: Morvillez E., 1996, “Sur les installations de lits de table en sigma dans l'architecture domestique du Haut et du Bas-Empire”, *Pallas* 44, 119-158.

- Μότσιανος 2011: Μότσιανος Ι., 2011, *Φῶς ἰλαρόν: Ο τεχνητός φωτισμός στο Βυζάντιο*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος.
- Μπακιρτζής 2003: Μπακιρτζής Χ., 2003, *Βυζαντινά τσουκαλολάγνα*, Αθήνα.
- Μπακιρτζής 2012: Κουρκουτίδου - Νικολαΐδου Ε., Μαυροπούλου - Τσιούμη Χρ., Μπακιρτζής Χ., 2012, *Ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης 4ος - 14ος αιώνας*, εκδ. Καπόν, Αθήνα.
- Μπούγια 2008: Μπούγια Π., 2008, «Ρωμαϊκά ιερά της Μητρός θεών-Κυβέλης σε Αθηναϊκές αστικές επαύλεις» στο Στ. Βλίζος (επιμ.), *Η Αθήνα κατά τη Ρωμαϊκή Εποχή: Πρόσφατες ανακαλύψεις, νέες έρευνες*, Μουσείο Μπενάκη, 4ο Παράρτημα, 207-229, Αθήνα.
- Mrán 2012: Mrán Z., 2012, “The Late Roman silver folding stand from Polgárdi and the Seuso Treasure”, στο Z. Visy (εκδ.), *The Seuso Treasure and Pannonia. Scientific Contributions to the Seuso Treasure from Hungary I*, 80-106, Πεκς.
- Müller 1937: Müller V., 1937, “The Roman Basilica”, *AJA* 41, 2, 250-261, Βοστώνη.
- Müller 1939: Müller F., 1939, «Der Zwangziste Brief des Gregor von Nyssa», *Hermes* 74.1, 66-91, Στουτγκάρδη.
- Mulvin 2004: Mulvin L., 2004, “Late Roman Villa Plans: the Danube-Balkan region”, στο W. Bowden, L.

Lavan, C. Machado (εκδ.), *Recent Research on the Late Antique Countryside*, LAA 2, 377-410, Λέιντεν.

- Mundell-Mango 1988: Mundell-Mango M., 1988, "The Origins of the Syrian Ecclesiastical Silver Treasures of the Sixth- seventh Centuries" στο N. Duval and F. Baratte (εκδ.), *Argenterie romaine et byzantine*, 163-178, Παρίσι.
- Mundell-Mango 1992: Mundell-Mango M., 1992, "Introduction", στο S. A. Boyd and M. M. Mango (εκδ.), *Ecclesiastical Silver Plate in Sixth-century Byzantium*, Dumbarton Oaks, xxi-xxxii, Ουάσινγκτον.
- Mundell-Mango 1992: Mundell-Mango M., 1992, "The monetary value of Silver Revetments and Objects Belonging to Churches, A.D. 300-700" στο S. A. Boyd and M. Mundell Mango (εκδ.), *Ecclesiastical Silver plate in Sixth Century Byzantium*, Dumbarton Oaks, 123-136, Ουάσινγκτον.
- Mundell-Mango, Bennett 1994: Mundell-Mango M., Bennett, A., 1994, "The Sevso Treasure: Part 1, Art Historical Descriptions and Inscriptions, Methods of Manufacture and Scientific Analyses", *JRA*, Supplementary Series 12.1, Ανν Άρμπορ.
- Mundell-Mango 2000: Mundell-Mango M., 2000, "The commercial map of Constantinople", *DOP* 54, 189-205, Ουάσινγκτον.
- Mundell-Mango 2001: Mundell-Mango M., 2001, "The porticoed street at Constantinople", στο N. Necipoğlu (επιμ.),

Byzantine Constantinople. Monuments, Topography and Everyday Life, 29–51, Λέιντεν.

- Mundell-Mango 2007: Mundell-Mango M., 2007, “From ‘Glittering Sideboard’ to Table: Silver in the Well-appointed triclinium”, στο L. Brubaker, K. Linardou (εκδ.), *Eat, Drink, and Be Merry, (Luke 12:19) Food and Wine in Byzantium*, Ashgate, 127-161, Άλντερσοτ.
- Muthesius 2007: Muthesius A., 2007, “Introduction. Studies on Material Culture-Some General Considerations”, στο M. Grünbart et al. (εκδ.), *Material culture and well-being in Byzantium (400-1453)*, 21-38, Βιέννη.
- Nassar 2016: Nassar M., 2016, “The Portrait Art during the Byzantine period, Jordan: A Comparative Study” *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 16, 3, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 93-105, Ρόδος.
- Nevett 1999: Nevett L., 1999, *House and Society in the ancient Greek world*, Κέιμπριτζ.
- Niewöhner 2013: Niewöhner P., 2013, “Phrygian marble and stonemasonry as markers of regional distinctiveness in Late Antiquity” στο P. Thonemann (εκδ.), *Roman Phrygia Culture and Society*, Cambridge University Press, 215–248, Κέιμπριτζ.
- Niewöhner 2015: Niewöhner P., 2015, “The Late Late Antique Origins of Byzantine Palace Architecture”, στο M. Featherstone, J. M. Spieser, G. Tanman, U. Wulf-Rheidt (εκδ.), *The Emperor’s house:*

Palaces from Augustus to the Age of Absolutism,
Urban Spaces 4, Βερολίνο.

- Nicholson 2018: Nicholson O., 2018, *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, τ. 1 A-I, Oxford University Press, Οξφόρδη.
- Nilsson 1954: Nilsson M. P., 1954, "Greek and Roman Domestic Cult." *Op Rom* 1, 77-85, Ρώμη.
- Nowicka 1975: Nowicka M., 1975, *Les maisons à tour dans le monde grec*, Ροκλόου.
- Ντάφη, Σκαρτσή 2015: Ντάφη Χ. Ε., Σκαρτσή Σ. Σ., 2015, «Βυζαντινή κεραμική από τις ανασκαφές στις εγκαταστάσεις του ατμοηλεκτρικού σταθμού (ΑΗΣ) της ΔΕΗ Αλιβερίου στην Εύβοια» *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας* 4 (Βόλος 15-18.3.2012), 709-718 , Βόλος.
- Ntafi 2017: Ntafi E., 2017, «Η κεντρική Εύβοια στο τέλος της αρχαιότητας. Ένα σύνολο αγγείων από τον υστερορωμαϊκό και πρωτοβυζαντινό οικισμό στις εγκαταστάσεις της ΔΕΗ Αλιβερίου» στο *Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens series 4o*, 469-492, Μπέργκεν.
- Olch-Stern, Hadjilazaro -Thimme 2007: Olch-Stern W., Hadjilazaro-Thimme D., 2007, *Kenchreai, Eastern port of Corinth. VI. Ivory, Bone, and Related Wood Finds*, Λέιντεν.
- Ορλάνδος 1952: Ορλάνδος Α. Κ., 1952, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, τ. 2, Αθήνα.

- Ötügen 1999: Ötügen Y., 1999, “Opus sectile Fubböden in der Türkei. Neue Funde und Konservierungsfragen”, στο W. Jobst, R. Kastler, V. Scheibelreiter, (επιμ.), *Neue Forschungen und Restaurierungen im byzantinischen Kaiserpalast von Istanbul*, 41-45, Βιέννη.
- Ovadia 1980: Ovadia A., 1980, *Geometric and floral patterns in ancient mosaics: a study of their origin in the mosaics from the classical period to the age of Augustus*, L'Erma di Bretschneider, Ρώμη.
- Pack 1953: Pack R. A., 1953, “The Roman Digressions of Ammianus Marcellinus”, *Transactions of the American Philological Association* 84, 181-189, JHUP, Βαλτιμόρη.
- Painter 1971: Painter S. K., 1971, “Villas and Christianity in Roman Britain” στο G. de G. Sieveking (εκδ.), *Prehistoric and Roman Studies Commemorating the Opening of the Department of Prehistoric and Romano-British Antiquities*, 156-177, Λονδίνο.
- Pallag 2018: Pallag Z., 2018, *Reading the Seuso Hunting Plate: Text, Image and Identity in the Later Roman Empire*, Βουδαπέστη.
- Πάλλης 2012: Πάλλης Γ., 2012, «Λίθινες Φιάλες και Κολυμβήθρες με Ανάγλυφο Διάκοσμο της Μέσης και Ύστερης βυζαντινής περιόδου από την Ελλάδα», *ΔΧΑΕ* 33, 119-130, Αθήνα.

- Πανέλη 2018: Πανέλη Ε., 2018, «Από τη Ρωμαϊκή Εικονογραφία στον Χριστιανισμό. Η εξέλιξη της Εικονογραφίας των Ρωμαϊκών διάχρυσων αγγείων από τον 3ο έως τον 5ο αι. μ.Χ. Επιγραφές, Παρατηρήσεις», στο Αθ. Σέμογλου, Ι. Π. Αρβανιτίδου, Εμμ. Γ. Γούναρη (επιμ.), *Λεπέτυμνος Μελέτες Αρχαιολογίας και Τέχνης στη μνήμη του Γεωργίου Γούναρη ύστερη Ρωμαϊκή, Βυζαντινή, Μεταβυζαντινή περίοδος, 581-594*, Βυζαντινός Δόμος, Θεσσαλονίκη.
- Παντερμαλής 1987: Παντερμαλής Δ., 1987, «Η ανασκαφή μιας αίθουσας συμποσίων στο Δίον», *ΑΕΜΘ* 1, 181-188, Θεσσαλονίκη.
- Παντερμαλής 1996: Παντερμαλής Δ., 1996, «Δίον. Η δεκαετία των ανασκαφών 1987-1997», στο *ΑΕΜΘ 10^Α 1996*, 205-214, Θεσσαλονίκη.
- Παπαδόπουλος 1999: Παπαδόπουλος Σ., 1999, *Άγιος Ίωάννης ο Χρυσόστομος*, τ. 1, Αποστολική Διακονία, Αθήνα.
- Παπαδόπουλος 2007: Παπαδόπουλος Γ. Σ. 2007, «Ο ιερός Χρυσόστομος για το πρόσωπο και τις φύσεις του Ίησου Χριστού», *Εκκλησία*, έτος 84, τευχ. 10, 825-832, Αθήνα.
- Παπαζώτος 1982: Παπαζώτος Θ., 1982, «Το αστικό βυζαντινό σπίτι», *Αρχαιολογία* 2, 37-44.
- Παπαζώτος 1988: Παπαζώτος Θ., 1988, «Ανασκαφή Διοκλητιανουπόλεως. Οι πρώτες εκτιμήσεις», *ΑΔ* 43, Α', Μελέτες, 195-216, Αθήνα.

- Ραπαϊοάννου 2018: Ραπαϊοάννου Μ., 2018, “Villas in Roman Greece” στο Α. Marzano, G. P. R. Métraux (εκδ.), *The Roman Villa in the Mediterranean Basin Late Republic to Late Antiquity*, 328-376, Κέιμπριτζ.
- Ραπανικόλα-Βακίρτζι 2002: Ραπανικόλα-Βακίρτζι Δ. (επιμ.), 2002, “The House in the Byzantine World,” στο *Everyday Life in Byzantium*, Karon Editions, Αθήνα.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002: Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ., 2002, *Ώρες Βυζαντίου, Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο, Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο*, Αθήνα.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2005: Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ., 2005, «Βυζαντινά επιτραπέζια σκεύη», στο Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία. Πρακτικά Ημερίδας «Περί της διατροφής στο Βυζάντιο»*, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 4 Νοεμβρίου 2001, 117-131, Αθήνα.
- Παπαχατζή 1995: Παπαχατζή Δ. Ν., 1995, *Παυσανίου Ελλάδος περιήγησις Βοιωτικά και Φωκικά*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.
- Parani 2010: Parani M., 2010, Byzantine Cutlery: an Overview, *ΔΧΑΕ* 4, 31, 139-164, Αθήνα.
- Patlagean 1977: Patlagean É., 1977, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, 4e-7e siècles*, Civilisations et Sociétés 48, La Haye Παρίσι.
- Πατούρα 1989: Πατούρα Σ., 1989, «Βιοτεχνική παραγωγή και συναλλαγές στις ελληνικές αποικίες της δυτικής ακτής του Ευξείνου Πόντου (4ος - 6ος αι.)»,

Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου: Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση, 279-290, Αθήνα.

- Patout-Burns, Jensen 2014: Patout-Burns J., Jensen-Robin M., 2014, *Christianity in Roman Africa: The Development of Its Practices and Beliefs*, Γραντ Ράπιντς, Μίσιγκαν.
- Παυλίδης 2015: Παυλίδης Ε., 2015, *Νικόπολη. Ο οίκος του Εκδίκου Γεωργίου*, Μνημεία της Νικόπολης 5, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Αθήνα.4
- Peppard 2016: Peppard M., 2016, *The World's Oldest Church Bible, Art, and Ritual at Dura-Europos, Syria*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν.
- Perkins 1967: Perkins B. J., 1967, "The Christian architecture of Apollonia" στο J. Humphrey (εκδ.), *Apollonia. The Port of Cyrene. Excavations Conducted by University of Michigan 1965-1967*, LibAnt Supplement 4, 267-292, Τρίπολη-Λιβύη.
- Pétridis 2005: Pétridis P., 2005, «Un exemple d'architecture civile en Grèce: les maisons protobyzantines de Delphes (IVe-VIes.)», στο F. Baratte, C. Jolivet-Levy, V. Deroche, B. Pitarakis (εκδ.), *Mélanges Jean-Pierre Sodini*, Travaux et Mémoires 15, 193-204, Παρίσι.
- Πετρίδης 2008: Πετρίδης Π., 2008, «Παρατηρήσεις στις πόλεις και τις αστικές οικίες της ύστερης αρχαιότητας

στον ελλαδικό χώρο», *ΔΧΑΕ* 29, 247-258, Αθήνα.

Πέτσας 1971: Πέτσας Φ., 1971, «Ψηλά Αλώνια», *ΑΔ* 26, Β1, 149-155, Αθήνα.

Πλιώτα 2004: Πλιώτα Π. Α., 2004, «Οι χώροι υποδοχής (τρικλίνα) των οικιών του Ανατολικού Ιλλυρικού κατά την ύστερη αρχαιότητα. Οι επαρχίες της Μακεδονίας», *ΣΒΜΑΤ* 24, 79-80, Αθήνα.

Πλιώτα 2013: Πλιώτα Π. Α., 2013, *Η διακόσμηση της κατοικίας του βαλκανικού χώρου κατά την περίοδο της όψιμης αρχαιότητας*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη.

Polci 2003: Polci B., 2003, “Some aspects of the transformation of the Roman Domus between Late Antiquity and the early Middle Ages”, στο L. Lavan, W. Bowden (εκδ.), *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, *L. A. A.* 1, 79-109, Λέιντεν.

Πρωτόπαπας 2001: Πρωτόπαπας Σ., 2001, «Φυσικές αρχαίες βαφές και τεχνολογία, Χρώμα και βαφές», *CORPUS* 23, 44-59.

Purcell 2001: Purcell N., 2001, “Dialectical Gardening”, *JRA* 14, 546-556, Βοστώνη.

Putzeys 2007: Putzeys T. et al, 2007, “Contextual Analysis at Sagalassos”, στο L. Lavan, E. Swift, T. Putzeys (εκδ.), *Objects in Context, Objects in Use:*

Material Spatiality in Late Antiquity, 205-237,
Λέιντεν.

- Ράπτης, Κουτσογιάννης 2010: Ράπτης Θ. Κ., Κουτσογιάννης Χ., 2010, «Πρωτοβυζαντινή αστική έπαυλη με τρικλίνιο στην Άνω Πόλη Θεσσαλονίκης (σωστική ανασκαφή στην οδό Αριστίππου 4), *AEMΘ* 24, 247-253.
- Ρήγιμος 1998: Ρήγιμος Γ., 1998, «Οικία Φ. Προκοπή», *Α.Δ.* 53, Β' Χρονικά, Αθήνα.
- Riley 1979: Riley, J. A., 1979, "The coarse pottery from Benghazi" στο J. A. Lloyd (εκδ.), *Excavations at Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice) II, Supplements to Libya Antiqua*, 5, Department of Antiquities, 91-497, Τρίπολη-Λιβύη.
- Richter, Milne 1935: Richter G., Milne M., 1935, *Shapes and Names of Athenian Vases*, Νέα Υόρκη.
- Richter 1966: Richter G. M. A., 1966, *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*, Phaidon Press, Λονδίνο.
- Rizakis 1998: Rizakis A. D., 1998, *Achaïe II. La cité de Patras: Épigraphe et histoire*, National Research Foundation, Athens.
- Rizakis 2013: Rizakis D. A., 2013, "Rural Structures and Agrarian Strategies in Greece under the Roman Empire", στο A.D. Rizakis, I.P. Touratsoglou (επιμ.), *Villae Rusticae Family and Market-Oriented Farms in Greece under Roman Rule* ,

Proceedings of an international congress held at Patrai, 23-24 April 2010, Μελετήματα 68, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/ Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ Τομέας Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, 20-51, Αθήνα.

- Roberts 1995: Roberts M., 1995, “Martin Meets Maximus : The Meaning of a Late Roman Banquet” , *Revue des Études Augustiniennes*, 41, 91-111, Τουρνάουτ-Βέλγιο.
- Robinson, Graham 1938: Robinson M. D., Graham W. J., 1938, “Excavations at Olynthus. Part VIII: The Hellenic house. A study of the houses found at Olynthus, with a detailed account of those excavated in 1931 and 1934”, *Μακεδονικά* 1, 567-568, 1940, Θεσσαλονίκη.
- Robinson 1959: Robinson H. S., 1959, *The Athenian Agora. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies* 5, *Pottery of the Roman Period Chronology*, American School of Classical Studies at Athens, Πρίνστον.
- Ross 1979: Ross M.C., 1979, “Objects of Daily Life” στο K. Weitzmann (εκδ.), *Age of Spirituality*, 297-349, Metropolitan Museum of Art, Νέα Υόρκη.
- Rossiter 1989: Rossiter J. J., 1989, “Roman villas of the Greek East and the villa in Gregory of Nyssa”, *JRA* 2, 101-110, Ροντ Αιλαντ.

- Rossiter 1991: Rossiter J. J. 1991, “Convivium and Villa in Late Antiquity” στο W. J. Slater (εκδ.), *Dining in a Classical Context*, 199-214, Ανν Άρμπορ.
- Rothe 2018: Rothe U., 2018, “The Roman Villa: Definitions and Variations” στο A. Marzano, G. P. R. Métraux (εκδ.), *The Roman Villa in the Mediterranean Basin Late Republic to Late Antiquity*, 42-59, Κέιμπριτζ.
- Rotroff 2006: Rotroff I. S., 2006, *The Athenian Agora. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies 33, Hellenistic Pottery: The Plain Wares*, American School of Classical Studies at Athens, Πρίνστον.
- Roueché 2011: Roueché C. M., 2011, “Seeing statues”, στο F. D' Andria, I. Romeo (επιμ.) *Roman Sculpture in Asia Minor: Proceedings of the International Conference to Celebrate the 50th Anniversary of the Italian Excavations at Hierapolis in Phrygia*, held on May 24-26, 2007, in Cavallino Lecce, *JRA Supplementary Series*, 80, 91-100, Πόρτσμουθ.
- Russell 2000: Russell J., 2000, “Household Furnishings”, στο Ch. Kondoleon (εκδ.), *Antioch. The Lost Ancient City*, 79-89, Πρίνστον.
- Said 2002: Said B. W., 2002, *Τυπολογία της κατοικίας της ρωμαϊκής περιόδου στην ανατολική Μεσόγειο*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα.

- Saliou 2007a: Saliou C., 2007, «The Byzantine House (400-912): Rules and Representations», στο M. Grünbart, E. Kislinger, A. Muthesius, D. Stathakopoulos (εκδ.), *Material Culture and Well-Being in Byzantium (400-1453)*, 199-205, Βιέννη.
- Saliou 2007b: Saliou C., 2007, «De la maison à la ville: Le traité de Julien d'Ascalon», στο K. Galor, T. Waliszewski (εκδ.), *From Antioch to Alexandria, Studies in Domestic Architecture during the Roman and Byzantine Periods*, 169-178, Βαρσοβία.
- Salisbury 2015: Salisbury E. J. 2015, *Rome's Christian Empress: Galla Placidia Rules at the Twilight of the Empire*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη.
- Saradi 1998: Saradi G. H., 1998, Privatization and subdivision of urban properties in the early Byzantine centuries: social and cultural implications, *The Bulletin of the American Society of Papyrologists*, 35/1-2, 17-44, Ανν Άρμπορ.
- Σαράντη 2003: Σαράντη Γ. Ε., 2003, Από την καθημερινότητα του πρωτοβυζαντινού αριστοκράτη, *Βυζαντινό κράτος και κοινωνία. Σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 57-87, Αθήνα.
- Saradi 2006: Saradi G. H., 2006, *The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality*. Society of Messenian Archaeological Studies, Αθήνα.

- Σαράντη 2011: Σαράντη Γ. Ε., 2011, «Τα βυζαντινά επιτραπέζια σκεύη: πολύτιμα, πήλινα και ξύλινα. Ιστορικές ερμηνείες», στο *Φιλοτιμία τιμητικός τόμος Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα*, 525-542, Θεσσαλονίκη.
- Saradi 2012: Saradi G. H. 2012, *The Byzantine Cities (8th-15th Centuries): Old Approaches and New Directions*, στο Τ. Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι βυζαντινές πόλεις (8^{ος}-15^{ος} αιώνας) Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 25-45, Ρέθυμνο.
- Σαράντη 2018: Σαράντη Ε., 2018, «Εισαγωγή στη θεματική του συνεδρίου. Η ανανεωμένη μακραίωνη παράδοση: Νέες εμφάσεις και νέοι προσανατολισμοί», στο Ελ. Σαράντη, Θ. Κολλυροπούλου (επιμ.), *Όψεις του βυζαντινού χρόνου*, Διεθνές Συνέδριο, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα 29-30 Μαΐου 2015, 16-28, Αθήνα.
- Saradi 2018: Saradi H., 2018, “Observations on the Late Antique Domus in Greece: Interpreting the Archaeological Evidence through the Literary Sources”, στο I. Baldini, C. Sfameni (επιμ.), *Abitare nel Mediterraneo Tardoantico, Atti del II Convegno Internazionale del Centro Interuniversitario di Studi sull’Edilizia abitativa tardoantica nel Mediterraneo (CISEM) (Bologna 2-5 marzo 2016)*, 265-272, Μπάρι.
- Schade 2003: Schade K., 2003, *Frauen in der Spätantike: Status und Repräsentation. Eine Untersuchung*

*zur römischen und frühbyzantinischen
Bildniskunst, Μάινς.*

- Schrader 1979: Schrader J. L., 1979, “Antique and Early Christian Sources for the Riha and Stuma Patens”, *GESTA* 18, 1, 147- 156.
- Schreiber 2003: Schreiber L., 2003, *Hide and seek: Jewish women and Hair covering*, Νέα Υόρκη.
- Scott 2004: Scott S., 2004, “Elites, exhibitionism and the society of the Late Roman villa”, στο N. Christie (εκδ.), *Landscapes of change. Rural evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Ashgate, Aldershot Publishing, 39-65, Φάρνχαμ.
- Sfamini 2004: Sfamini C., 2004, “Residential Villas in Late Antique Italy: Continuity and Change”, στο W. Bowden, L. Lavan, C. Machado (εκδ.), *Recent Research on the Late Antique Countryside, LAA* 2, 335-376, Λέιντεν.
- Sherlock 2007: Sherlock D., 2007, “Roman Forks”, *Archaeological Journal* 164, 249-267, Άμπινγκτον.
- Σινάκος 2003: Σινάκος Κ. Α., 2003, *Άνθρωπος και περιβάλλον στην πρωτοβυζαντινή εποχή (4ος-6ος αι.)*, Θεσσαλονίκη.
- Sivan 2011: Sivan H.S., 2011, *Galla Placidia: The Last Roman Empress*, Οξφόρδη.

- Σκαμπαβίας, Σπηλιοπούλου 2011: Σκαμπαβίας Κ., Σπηλιοπούλου Ι., 2011, «Πυθμένας αμφυάλου χρυσογραφημένου αγγείου παλαιοχριστιανικής εποχής στο Μουσείο Κανελλοπούλου», *ΔΧΑΕ* 27, 411-422, Αθήνα.
- Σκαρλάτου 1839: Σκαρλάτου Δ. τοῦ Βυζαντίου, 1839, *Λεξικόν Ἐπίτομον τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, ἐκδ. Ἀνδρέου Κορομηλά τοῦ Ἀθηναίου, Ἀθήνησιν.
- Σκούρα 2011: Σκούρα Ε., 2011, *Η τυπολογία της αυλής των ιδιωτικών σπιτιών από την όψιμη αρχαιότητα (300 μ.Χ.) ως το μεσαίωνα στην περιοχή του ανατολικού ιλλυρικού*, Α.Π.Θ., Φιλοσοφική Σχολή, τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη.
- Small, Buck 1994: Small A., Buck R., 1994, *The Excavations of San Giovanni di Ruota*, Τορόντο.
- Smith 2019: Smith E. D., 2019, “Meals as a literary Motif in Acts of the Apostles” στο S. Al- Suadi and P.B. Smit (εκδ.), *T&T Clark Handbook to Early Christian Meals in the Greco-Roman World*, 165-177, Λονδίνο.
- Sodini 1984: Sodini J.P., 1984, "L' Habitat Urbain en Grèce A la Veille des Invasions", στο *Villes et Peuplement dans l' Illyricum Protobyzantin Actes du Colloque (Rome, 12-14 Mai 1982)*, Collection de l' école Française de Rome 77, 340- 397, Ρώμη.
- Sodini 1997: Sodini J.P., 1997, “Habitat de l'Antiquité tardive (2)”, *Topoi* 7/2, 435-577, Λυών.

- Sodini 2002: Sodini J. P. 2002, “Marble and Stoneworking in Byzantium, Seventh-Fifteenth Centuries”, στο A. E. Laiou (εκδ.), *Economic History of Byzantium, From the Seventh through the Fifteenth Century* 1, 129-146, Ουάσινγκτον.
- Sodini 2003: Sodini J. P., 2003, “Archaeology and Late Antique Social Structures”, στο L. Lavan, W. Bowden (εκδ.), *Theory and Practice in Late Antique Archaeology, LAA* 1, 25-56, Λέιντεν.
- Soriga 2017: Soriga E., 2017, “Mari(ne) purple: western textile technology in Middle Bronze Age Syria”, στο H. L. Enegren, F. Meo (εκδ.), *Ancient textile series 30, Treasures from the Sea: Sea Silk and Shellfish Purple Dye in Antiquity*, 79-95, Οξφόρδη.
- Spiro 1978: Spiro M., 1978, *Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Main Land. Fourth/Sixth Centuries with Architectural Survey*, Λονδίνο.
- Stephano 1824: Stephano AB. H., 1824, *Θησαυρός τῆς ἑλληνικῆς Γλώσσης*, τ. 6, Λονδίνο.
- Stephenson 2016: Stephenson J. 2016, «Dining as spectacle in late roman houses», *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 59, 1, 54-71, June 2016, Λονδίνο.
- Stevenson 1983: Stevenson T. B., 1983, *Miniature decoration in the Vatican Virgil: a study in late antique iconography*, Τυβίγγη.

- Stillwell 1941: Stillwell R., 1941, *Antioch-on-the-Orontes 3, The Excavations 1937-1939*, Princeton, N. J., Department of Art and Archaeology, Πρίνστον.
- Stillwell 1961: Stillwell R., 1961, "Houses of Antioch", *DOP* 15, 45-57, Ουάσινγκτον.
- Stillwell, Macdonald, McAllister 1976: Stillwell R., Macdonald L.W., McAllister H. M., 1976, *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton University Press, Πρίνστον.
- Stirling 2008: Stirling M. L., 2008, "Pagan Statuettes in Late Antique Corinth Sculpture from Panayia Domus", *Hesperia* 77, 89-161, Αθήνα.
- Strelan 1996: Strelan R., 1996, *Paul, Artemis, and the Jews in Ephesos*, Walter de Gruyter, Βερολίνο.
- Strong 1966: Strong D. E., 1966, *Greek and Roman Gold and Silver Plate*, Λονδίνο.
- Strudwick 2006: Strudwick N., 2006, *Masterpieces of Ancient Egypt*, BMP, Λονδίνο.
- Στυλιανού 1969: Στυλιανού Α., 1969, «Οι θησαυροί της Λάμπουσας», στο Α. και Ι. Στυλιανού - Κ. Χαρμαντά, *Καραβάς*, 45-111, Λευκωσία.
- Stupperich 1994: Stupperich R., 1994, "Zur Beschreibung einer Galatischen Villa im 20. Brief Gregors von Nyssa", *Asia Minor Studien* 12, 157-169. Μούνστερ.

- Swoboda 1919: Swoboda K. M., 1919, *Römische und Romanische Paläste: eine Architekturgeschichtliche Untersuchung*, Βιέννη.
- Talloon 2011: Talloon P. , 2011, “From Pagan To Christian Religious Iconography in Material culture from Sagalassos,” στο L. Lavan and M. Mulryan (εκδ.), *The Archaeology of Late Antique 'Paganism'*, *LAA* 7, 575-607, Λέιντεν.
- Τάντζης 2008: Τάντζης Α., 2008, *Το υπερώο στη βυζαντινή ναοδομία: Τεύχος Α' Κείμενο*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη.
- Tate 1991: Tate G., 1991, “Les métiers dans les villages de la Syrie du Nord”, *Ktèma* 16, 73-78, Στρασβούργο.
- The Metropolitan Museum of Art Bulletin, 2014-2016: *The Metropolitan Museum of Art Bulletin, Recent Acquisitions A Selection* 2014-2016, Fall 2016, Νέα Υόρκη.
- Thébert 1987: Thébert, Y., 1987, “Private Life and Domestic Architecture in Roman Africa”, στο P. Veyne (εκδ.), *A History of Private Life I: From Pagan Rome to Byzantium*, 313-409, Κέιμπριτζ-Μασσαχουσέτη.
- Themelis 1979: Themelis P., 1979, «Ausgrabungen in Kallipolis (Ost-Aetolien), 1977-1978», *AAA* 12/2, Αθήνα.
- Thomas 1981: Thomas Ch., 1981, *Christianity in Roman Britain to AD 500*, University of California Press, Όκλαντ.

- Thomas 2007: Thomas K.T., 2007, “Coptic and Byzantine Textiles Found in Egypt: Corpora, Collections and Scholarly Perspectives,” στο R. S. Bagnall (εκδ.), *Egypt in the Byzantine World, 300-700*, 137-162, Κέμπριτζ.
- Török 1988: Török L., 1988, *Late Antique Nubia*, Antaeus communicationes ex Instituto archeologico Academie scientiarum hungaricae 16, Βουδαπέστη.
- Török 2005: Török L., 2005, *Transfigurations of Hellenism: Aspects of Late Antique Art in Egypt, AD 250-700*, Λέιντεν.
- Τουράτσογλου, Χαλκιά 2008: Τουράτσογλου Γ., Χαλκιά, Ε., 2008, *Ο θησαυρός της Κρατήγου Μυτιλήνης. Νομίσματα και τιμαφή αντικείμενα του 7ου αιώνα μ. Χ.*, Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα.
- Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου 1998: Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου Β., 1998, *Περίγραμμα βυζαντινών οικοδομικών περιορισμών. Από τον Ιουστινιανό στον Αρμενόπουλο και η προβολή τους στη νομοθεσία του νεοελληνικού κράτους* (Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Επιστημονικά Πραγματεία, Σειρά Νομική και Οικονομική αρ. 6), Θεσσαλονίκη.
- Tran Tam Tinh 1974: Tran Tam Tinh V., 1974, *Catalogue des peintures romaines (Latium et Campanie) du Musée du Louvre*, Éditions des musées nationaux, Παρίσι.

- Trentinella 2000: Trentinella R., 2000 “Roman Portrait Sculpture: Republican through Constantinian.”, *Heilbrunn Timeline of Art History*, The Metropolitan Museum of Art, Νέα Υόρκη.
- Τριανταφυλλίδη 1982: Τριανταφυλλίδη Ζ., 1982, «Το σπίτι στον ελληνικό χώρο», *Αρχαιολογία* 2, 10-15, Αθήνα.
- Τρωιάνος, Πιτσάκης 1998: Τρωιάνος Ν. Σπ., Πιτσάκης Γ. Κ., 1998, *Φυσικό και δομημένο περιβάλλον στις βυζαντινές νομικές πηγές*, Αθήνα.
- Trumper 2011: Trumper M., 2011, “Space and Social relationships in the Greek Oikos of the Classical and Hellenistic periods”, στο Β. Rawson (επιμ.), *A companion to families in the Greek and Roman worlds*, 32-52, Blackwell Publishing, Οξφόρδη.
- Τσιβίκης 2018: Τσιβίκης Ν., 2018, «Πρώτες παρατηρήσεις σε κτήριο με χριστιανική χρήση στη Μεσσήνη του 4ου αι. μ.Χ.», στο *38ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, 112-113, ΧΑΕ-Περιλήψεις, Αθήνα.
- Τσιλιπάκου 2016: Τσιλιπάκου Α., 2016, «Είκοσι χρόνια από το ‘Ταξίδι της επιστροφής’. Είκοσι χρόνια Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού», *Πάπυροι Επιστημονικό Περιοδικό* 5, 146-172, Θεσσαλονίκη.
- Τσονάκα 2008: Τσονάκα Κ., 2008, *Χρήσεις αττικών αγγείων κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους με βάση την εικονογραφική και γραπτή παράδοση*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη.

- Türkoğlu 2004: Türkoğlu İ., 2004, “Byzantine Houses in Western Anatolia: Architectural Approach”, *Al-Masāq* 16, 1, 93-130, March 2004, Άμπινγκτον.
- Ulrich 2007: Ulrich B. R., 2007, *Roman Woodworking*, Yale University, Νιού Χέιβεν, Λονδίνο.
- Uytterhoeven 2007: Uytterhoeven I., 2007, “Housing in Late Antiquity: Thematic Perspectives”, στο L. Lavan, L. Öznegel, A. Sarantis (εκδ.), *Housing in Late Antiquity From Palaces to Shops*, *LAA* 3. 2, 25-66, Λέιντεν.
- Uytterhoeven 2007 b: Uytterhoeven I., 2007, “Urban aesthetics in Late Antique Sagalassos. II. The private urban mansion”, στο J.N. Erzen, P. Yoncaci (επιμ.), *Türkiye’de estetik/Aesthetics in Turkey*, 473-488, Turkish Congress of Aesthetics Proceedings, Άγκυρα.
- Uytterhoeven et al 2013: Uytterhoeven I., Kökten H., Corremans M., Poblome J., Waelkens M., 2013, “Late Antique Private Luxury. The mosaic floors of the Urban Mansion of Sagalassos (Ağlasun, Burdur)”, *JÖAI* 82, 373-407, Βιέννη.
- Van Den Ven 1962: Van Den Ven P., 1962, *La Vie ancienne de S. Syméon Stylite le Jeune (521-592)*, Société des Bollandistes, Βρυξέλλες.
- Vanhaverbeke, Martens, Waelkens, Poblome, 2004: Vanhaverbeke H., Martens F., Waelkens M., Poblome J., 2004, “Late Antiquity in the territory of Sagalassos, στο L. Lavan (εκδ.), *Recent*

Research on the late Antique Countryside, LAA 2, 247-280, Λέιντεν.

- Vassilaki 2013: Vassilaki M., 2013, *Exhibiting Authority: Byzantium 330-1453*, στο Armstrong P. (εκδ.), *Authority in Byzantium*, Ashgate, Φάρνχαμ.
- Velo-Gala, Garriguet 2017: Velo-Gala A., Garriguet Mata J. A., 2017, “Roman window glass: an approach to its study through Iconography”, *Lucentum*, XXXVI, 159-176, Πανεπιστήμιο Αλικάντε.
- Vetters 1973: Vetters H., 1973, Ephesos, Vorläufiger Grabungsbericht 1972, *AAWW*, 110, 175-194, Βιέννη.
- Veyne 1987: Veyne P., 1987, “The Roman Empire”, στο Ph. Ariès, G. Duby (επιμ.), *A History of Private Life. I. From Pagan Rome to Byzantium*, Goldhammer A. (μτφρ.), Harvard Univ. Press, Κέιμπριτζ-Μασσαχουσέτη, Λονδίνο.
- Visser 2014: Visser J., 2014, “Sidonius Apollinaris, *Ep.* II. 2: The Man and His Villa,” *Journal for Late Antique Religion and Culture* 8, 26-45.
- Volpe 1998: Volpe G., 1998, *San Giusto. La villa, le ecclesiae: primi risultati dello scavo nel sito rurale di San Giusto (Lucera) 1995-1997*, Μπάρι.
- Volpe 2001: Volpe G., 2001, “San Giusto: un insediamento rurale apulo nel quadro dell' Adriatico”, στο *Io Adriatico. Civiltà del mare tra frontiere confini*, Catalogo della mostra (Ancona- Fondo Mole

Vanvitelliana, 6 maggio-5 settembre 2001), 139-145, Μιλάνο.

Volpe 2006: Volpe G., 2006, “Stibadium e Convivium in una villa tardoantica (Faragola-Ascoli Satriano)”, στο M. Silvestrini, T. Spagnuolo Vigorita, G. Volpe (εκδ.), *Scritti in onore di Francesco Grelle*, 319-349, Μπάρι.

Vrkić, Skelac 2016: Vrkić Š., Skelac G., 2016, *Vinkovačko blago: rezultati preliminarne analize kasnoantičke ostave srebrnih predmeta /The Vinkovci treasure: results of the preliminary analysis of a hoard of silver items from late antiquity*, VAMZ, 3. s., XLIX, Ζάγκρεμπ.

Vroom 2007: Vroom J., 2007, *The changing dining habits at Christ's table*, στο Brubaker L., Linardou K. (εκδ.), *Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12.19) - Food and Wine in Byzantium*, Papers of the 37th Annual Spring Symposium of Byzantine Studies, in Honour of Professor A. A. M. Bryer, Ashgate, 191-222, Φάρνχαμ.

Vroom 2007: Vroom J., 2007, “The archaeology of late antique dining habits in the eastern Mediterranean: A preliminary study of the evidence”, στο L. Lavan, E. Swift, T. Putzeys (εκδ.), *Objects in Context, Objects in Use. Material Spatiality in Late Antiquity*, LAA 5, 313-361, Λέιντεν.

Waelkens 2007: Waelkens M. et al., 2007, “Two Late Antique Residential Complexes at Sagalassos”, στο

Housing in Late Antiquity from Palaces to Shops,
LAA 3. 2, 495-514, Λέιντεν.

- Wander 1973: Wander S. H., 1973, “The Cyprus Plates: The Story of David and Goliath” *Metropolitan Museum Journal* 8, 89-104, Νέα Υόρκη.
- Wallace-Hadrill 1994: Wallace-Hadrill A., 1994, *Houses and Society in Pompeii and Herculaneum*, Πρίνστον.
- Ward-Perkins 1981: Ward- Perkins B., 1981, “Two Byzantine Houses at Luni”, στο *Papers of the British School at Rome* 49, 91-98, Λονδίνο.
- Ward-Perkins, Little, Mattingly 1986: Ward-Perkins B., Little J.H., Mattingly D.J., 1986, “Two Houses at Ptolemais, Cyrenaica”, *Libyan Studies* 17, 109-153, Λονδίνο.
- Ward-Perkins 2000: Ward-Perkins B., 2000, “Constantinople, imperial capital of the fifth and sixth centuries” στο G. Ripoll, J. M. Gurt (επιμ.), *Sedes Regiae (ann. 400-800)*, 63-81, Βαρκελώνη.
- Ward-Perkins 2016: Ward-Perkins B., 2016, “The end of the statue habit, AD 284-620”, στο R. R. R. Smith, B. Ward-Perkins (εκδ.), *The Last Statues of Antiquity*, Oxford University Press, 295-308, Οξφόρδη.
- Weitzmann 1970: Weitzmann K., 1970, “Prolegomena to a Study of the Cyprus Plates”, *Metropolitan Museum Journal* 3, 97-111, Νέα Υόρκη.

- Weitzmann 1972: Weitzmann K., 1972, “Ivories and Steatites”, στο *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, τ. 3, Ουάσινγκτον.
- Weitzmann 1977: Weitzmann K., 1977, *Late antique and early Christian book illumination*, George Braziller, Νέα Υόρκη.
- Weitzmann 1979: Weitzmann K., 1979, *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*. New York: The Metropolitan Museum of Art, 576, 637-638, Νέα Υόρκη.
- Wilson Leach 1997: Wilson Leach E., 1997, «Oecus on Ibycus: Investigating the Vocabulary of the Roman House», στο S. E. Bon and R. Jones (εκδ.), *Sequence and Space in Pompeii* (Oxbow Monograph 77), 50-72, Οξφόρδη.
- Whitfield 1999: Whitfield S., 1999, *Life on the Silk Road*, Λονδίνο.
- Whitfield, Sims-Williams 2004: Whitfield S., Sims-Williams U., 2004, “Gaochang: death and afterlife”, στο S. Whitfield (εκδ.), *The Silk Road. Travel, War and Faith*, 307-333, Λονδίνο.
- Wiseman 1973: Wiseman J., 1973, *Stobi, a guide to the excavations*, Βελιγράδι.
- Wiseman 1984: Wiseman J. R., 1984, *The City in Macedonia Secunda*, στο *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin Actes du colloque*

(Rome, 12-14 Mai 1982), Collection de l' école française de Rome 77, 289-314, Ρώμη.

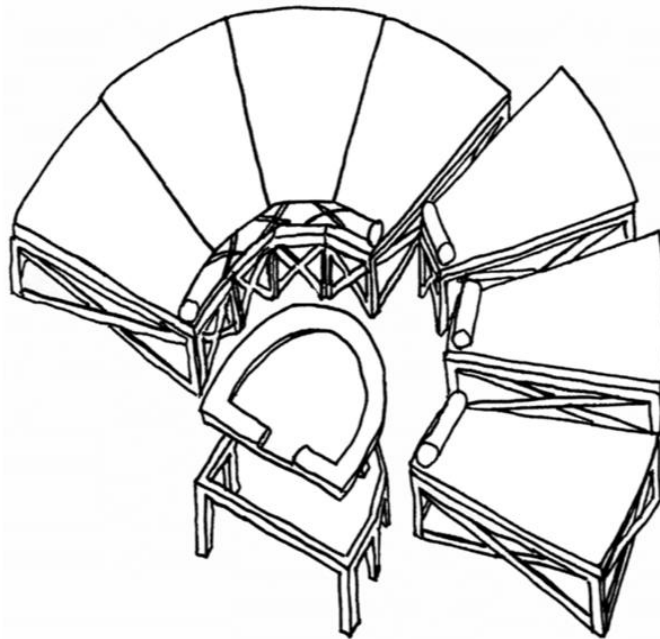
- Wright 1993: Wright H. D., 1993, *A Masterpiece of Late Antique Art*, Λος Άντζελες.
- Φάκλαρης 2006: Φάκλαρης Π., 2006, «Τα ξύλινα αγγεία στην αρχαία Ελλάδα», στο *Αρχαία Ελληνική Τεχνολογία, 2^ο Διεθνές Συνέδριο, Πρακτικά*, 296-300, Αθήνα.
- Xanthopoulou 2010: Xanthopoulou M., 2010, *Les lampes en bronze à l'époque paléochrétienne*, Bibliothèque de l'Antiquité Tardive 16, Brepols, Τουρνάουτ-Βέλγιο.
- Χαραλαμπίδης 2002: Χαραλαμπίδης Π. Κ., 2002, *Τα Μνημεία της Ραβέννας*, University studio Press, Θεσσαλονίκη.
- Χαριτωνίδης 1962: Χαριτωνίδης Σ., 1962, «Άνασκαφή Μυτιλήνης», *ΠΑΕ*, 1966, 134-141, Έν Άθήναις.
- Χατζηδάκη 1994: Χατζηδάκη Ν., 1994, *Ελληνική Τέχνη: Βυζαντινά Ψηφιδωτά*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα.
- Χατζηνικολάου 2007: Χατζηνικολάου Γ. Κ., 2007, *Οι λατρείες των Θεών και των Ηρώων στην Άνω Μακεδονία κατά την αρχαιότητα (Ελίμεια, Εορδαία, Ορεστίδα, Λυγκηστίδα)*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη.
- Χρήστου 2010: Χρήστου Π., 2010, *Περίοδος Θεολογικής Ακμής. Δ' και Ε' αιώνες*, Ελληνική Πατρολογία, τ. 4, Θεσσαλονίκη.

- Χρυσοστόμου 2000: Χρυσοστόμου Α., 2000, «Στοιχεία καθημερινής ζωής και λαϊκής λατρείας από την Πέλλα των ελληνιστικών χρόνων. Η σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Γεωργίου Παππά.» *ΑΔ* 51-52 (1996-1997), Μέρος Α΄–Μελέτες, 197-230, Αθήνα.
- Yegul 2009: Yegul F. 2009, *Bathing in the Roman world*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ.
- Yegul, Favro 2019: Yegul F., Favro D., 2019, *Roman Architecture and Urbanism from the Origins to late Antiquity*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ.
- Zaccaria-Ruggiu, Cottica 2007: Zaccaria-Ruggiu A., Cottica D., 2007, “Hierapolis di Frigia fra tarda antichità ed IX secolo”, *Rivista di Archeologia* 31, 139-189, Βενετία.
- Zaccaria-Ruggiu 2007: Zaccaria-Ruggiu A., 2007, “Regio VIII, Insula 104. Le strutture abitative: fasi e trasformazioni”, στο F. D’Andria, M. P. Caggia, (επιμ.), *Hierapolis di Frigia I. Le attività delle campagne di scavo e restauro, 2000-2003*, 229-234, Κωνσταντινούπολη.
- Zarmakoupi 2018: Zarmakoupi M., 2018, “Landscape at the Villa of Poppaea: (Villa A) at Torre Annunziata”, στο A. Marzano, G.P.R. Métraux (εκδ.), *The Roman Villa in the Mediterranean Basin Late Republic to Late Antiquity*, 85-96, Κέιμπριτζ.
- Zimi 2012: Zimi E., 2012, “Purple Dye in the Roman Province of Macedonia. The Evidence from

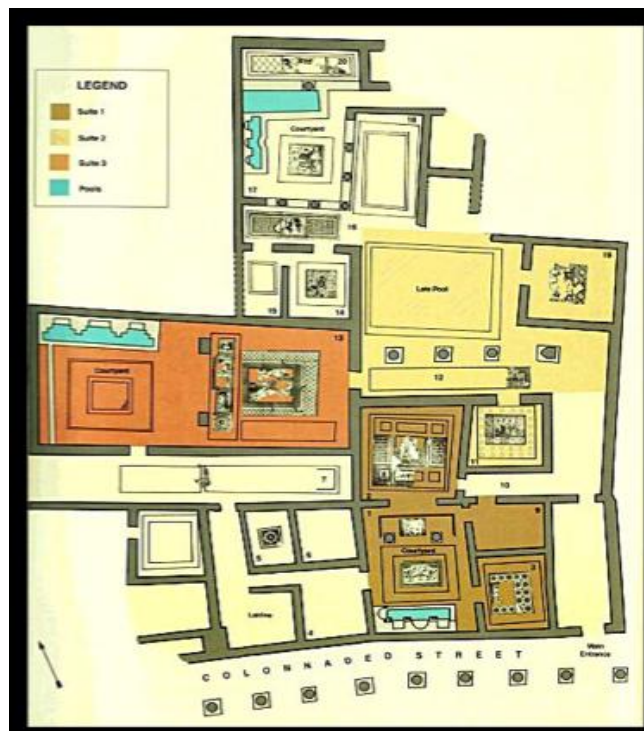
northern Greece”, στο Tzachili I., Zimi E. (εκδ.), *Modern Approaches to the Study of Ancient textiles: Technical and Social aspects of Roman Dress*, Proceedings of an International Symposium. Kalamata (Greece), 18-19 March, 2011, Ta Pragmata, 145-160, Αθήνα.

Zimmermann, Ladstätter 2011: Zimmermann N., Ladstätter S., 2011, *Wall Paintings in Ephesos from the Hellenistic to the Byzantine Period*, Ege Yayinlari, Κωνσταντινούπολη.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

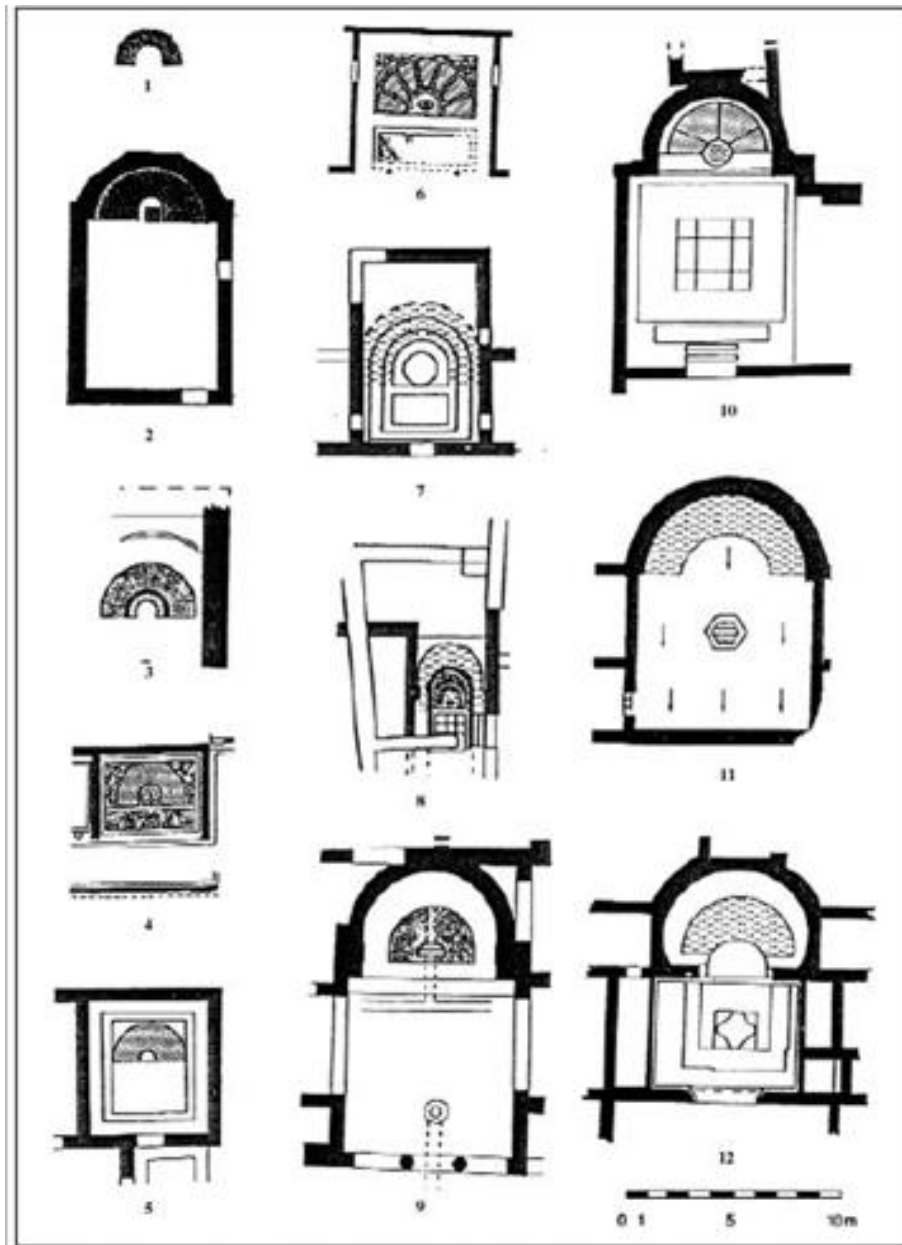
Εικ. 1. Στιβάδιο και σιγμοειδής τράπεζα. Σχεδιαστική απόδοση, Έπαυλη Γερακοτρόφου, Άργος. Υποθετική σχεδίαση του στιβαδίου με τη σιγμοειδή τράπεζα.

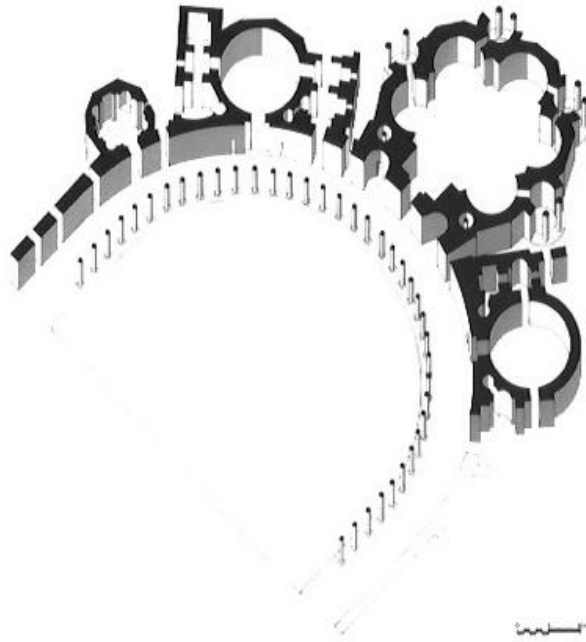
Εικ. 2. Δάφνη- Αντιόχεια, Οικία του Μενάνδρου 4⁰⁵-6⁰⁵ αι. Ορθογώνια τρικλίνια.

Εικ. 3. Το Παλάτι του Λαύσου στην Κωνσταντινούπολη.

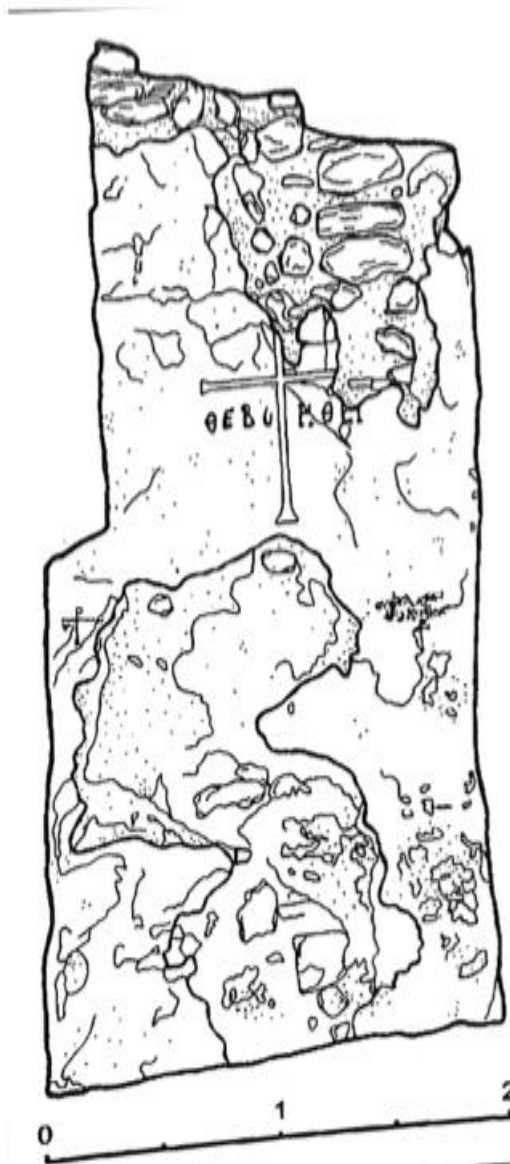
Εικ. 4. Ορθογώνια και Αψιδωτά τρίκλινα με κτιστά σιβάδια της πρωτοβυζαντινής περιόδου.

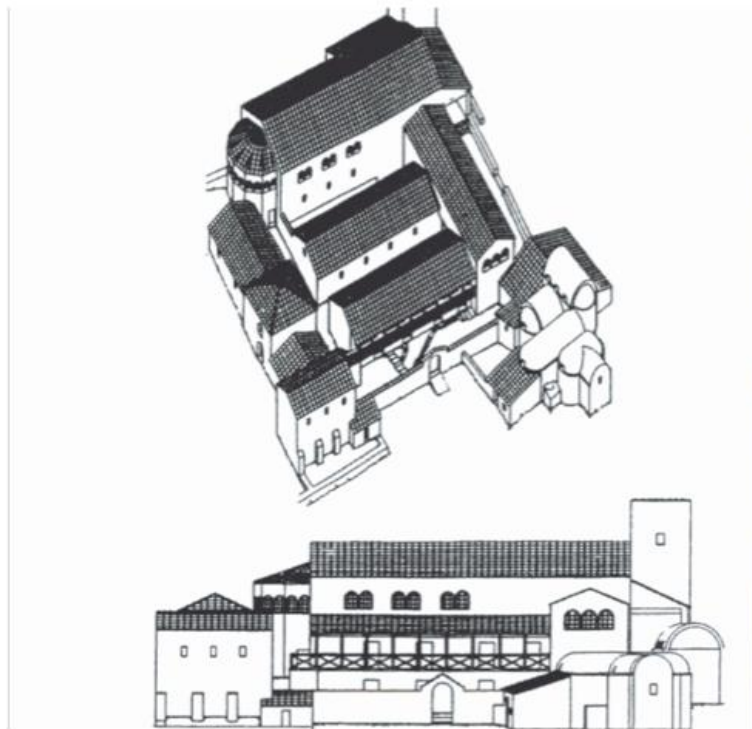
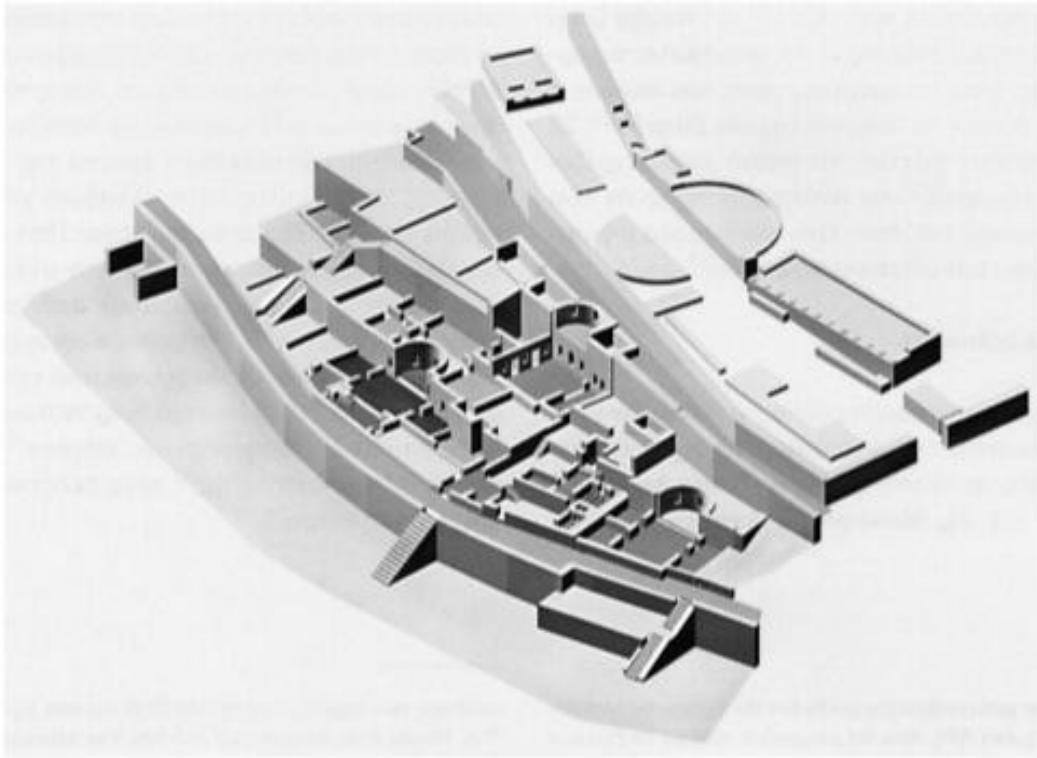
Εικ. 5. Το Παλάτι του Αντίοχου στην Κωνσταντινούπολη. Αρχές 5^{ου} αι. μ.Χ.

Εικ. 6. Ανασχηματισμός του ψηφιδωτού «θίασος του Διονύσου» στο τρικλίνιο της Ψαμαθείας-Κωνσταντινούπολη.

Εικ. 7. Τοιχογραφία με σταυρό, επιγραφή και χριστόγραμμα. Έφεσος.

Εικ. 8. Πάνω: έπαυλη τριών ορόφων στους Δελφούς.
Κάτω: σχέδιο έπαυλης στο San Giovanni di ruoti με τρικλίνιο στον όροφο.

Εικ. 9. Τοιχογραφία αποτειχισμένη από τρικλίνιο οικίας στην οδό Λαπιθών 9, Άνω Πόλη-Θεσσαλονίκη. Τέλη 5^{ου} αι., Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.

Εικ. 10. Τίτυρος και Μελίβοιος. Εικονογράφηση της 1^{ης} Εκλογής του Codex Romanus (vat. Lat. 3867, folio 1r) ύστερος 5^{ος} αι. μ.Χ.

Εικ. 11. Γεωργικά, Vergilius Romanus, 5ος αι. (fol. 44v), βοσκοί και ζώα.

Εικ. 12. Μάχη Ελλήνων – Τρώων, Αμβροσιανή Ιλιάδα, pict. XXIX.

Εικ. 13. Vat. gr. 1291, φ.9^α (Βατικανό, Biblioteca Apostolica Vaticana, Αστρονομικοί Πίνακες Πτολεμαίου, 828-835). Ζωδιακός κύκλος.

Εικ.14. Ταφική τοιχογραφία με χριστόγραμμα, 1,39 X 1,41 μ., μέσα του 4^{ου} αι., από το ανατολικό χριστιανικό κοιμητήριο της Θεσσαλονίκης. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκη, ΒΤ 95.

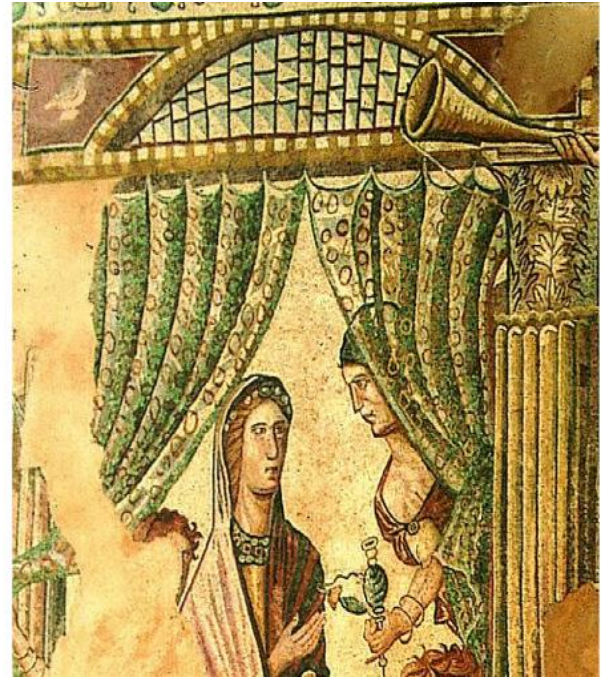

Εικ. 15. Χρυσόπαστο παραπέτασμα με χρυσές ταινίες στο τελείωμα, από το ψηφιδωτό του Τελώνου και του Φαρισαίου στον Άγιο Απολλινάριο τον Νέο στη Ραβέννα (αρχές 6^{ου} αι.).

Εικ. 16. Αριστερά, παραπέτασμα στο αριστερό μέρος του ψηφιδωτού πίνακα της Θεοδώρας στον Άγιο Βιτάλιο της Ραβέννας (6^{ος} αι.).

Δεξιά, Άγιος Απολλινάριος ο Νέος. Παραπετάσματα σε ψηφιδωτό που εικονίζει το παλάτι του Οστρογότθου ηγεμόνα Θεοδώριχου (6ος αι.).

Εικ. 17. Αμφίθυρα σε ψηφιδωτό με θέμα τον Αχιλλέα στη Σκύρο, από την Έπαυλη *La Olmeda*, Ισπανία, 4^{ος}-5^{ος} αι. μ.Χ.

Εικ. 18. «Παραπέτασμα με φαρδιές ρίγες στο δεξί μέρος του ψηφιδωτού πίνακα της Θεοδώρας, πάνω από τις κεφαλές των κυριών της συνοδείας της αυτοκράτειρας, στον Άγιο Βιτάλιο της Ραβέννας (6^{ος} αι.).

Εικ. 19. Κοπτικό λινό παραπέτασμα (5^{ος}-6^{ος} αι. μ.Χ.).

Εικ. 20. Παραπέτασμα - πανώ τοίχου. Η «Εξοδος» μέσα 2^{ου} - 4^{ου} αι. μ.Χ.
Ζωγραφική πάνω σε λινό βαμμένο μπλε. Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας
Υόρκης.

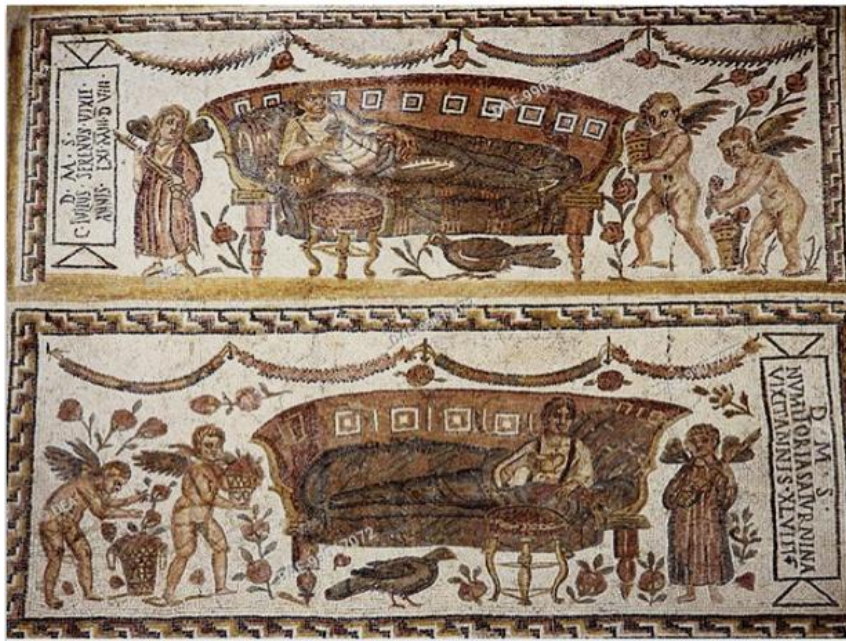
Εικ. 21. Αριστερά: ψηφιδωτό με τον θρίαμβο του Ποσειδώνα και της Αμφιτρίτης (τέλος 3^{ου} αι. μ.Χ.), Λούβρο.
Δεξιά: υφαντή «ταπισσερί» (300-350 μ.Χ.) από μαλλί, ελληνοιστικής τεχνοτροπίας, Βρετανικό Μουσείο.

Εικ. 22. Υφαντό. Εικόνα της Παρθένου, Αίγυπτος, (6^{ος} αι.), The Cleveland Museum of Art.

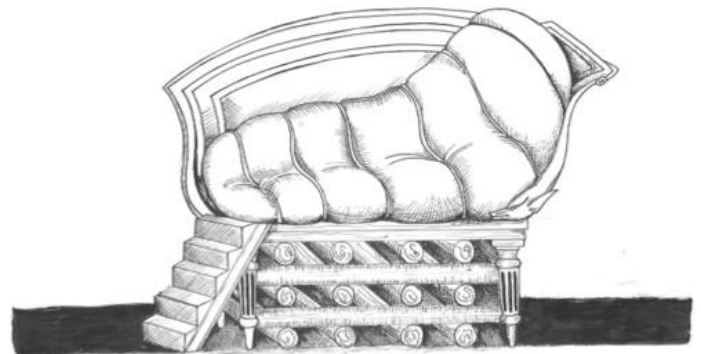
Εικ. 23. Πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής, μάλλον της Αφροδίτης, σε κλίνη. Από την Αίγυπτο, 3ος αι. μ.Χ. Ύψ. 0,12 μ. Μουσείο Μπενάκη Ελληνικού Πολιτισμού.

Εικ. 24. Ψηφιδωτό από τη Θεναί (Thanae) της Τυνησίας που εικονίζει δύο νεκρικές κλίνες για ένα ζευγάρι (C. Julius Serenus και Numitoria Saturnina) το οποίο εκτίθεται στο Sfax Archaeological Museum.

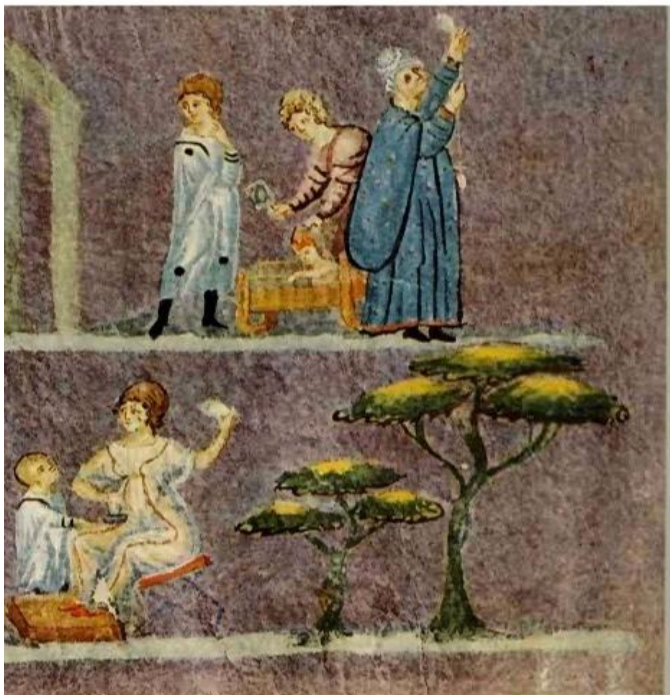
Εικ. 25. Η Διδώ έχει αυτοκτονήσει πάνω στην κλίνη της. Εικονογραφημένο χειρόγραφο, Ρώμη, Biblioteca Apostolica Vaticana, cod. Vat. Lat. 3225, Vergilius Vaticanus, fol. 41r: Αινειάδα IV, 663-692. Σχεδιαστική απόδοση του εικονογραφημένου χειρογράφου της Αινειάδας, στο Stevenson 1983, 62, Picture 27.

Εικ. 26. Αριστερά: Κλίνη με κλίμακα πάνω σε βάθρο. Η Διδώ ετοιμάζεται να αυτοκτονήσει. Από εικονογραφημένο χειρόγραφο της Αινειάδας, 5ος αι. μ.Χ., ευρισκόμενο στο Vergilius Vaticanus, Weitzmann 1977, 36-37, plate 3. Δεξιά: Σχεδιαστική απόδοση της κλίνης, Παναγιώτης Διπλάρης.

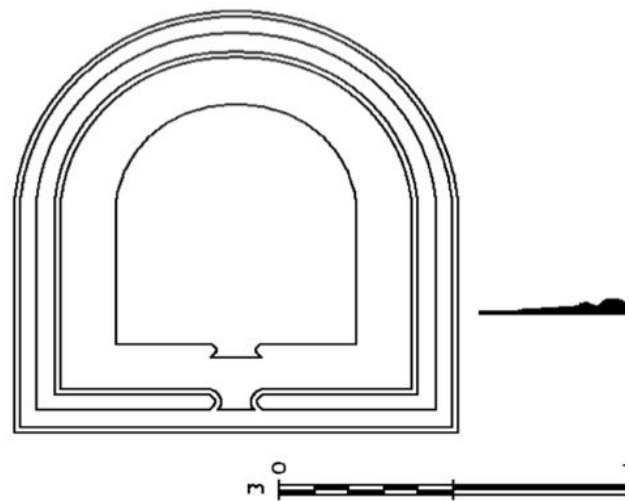
Εικ. 27. Συμποσιαστές σεβριρίζονται από τους υπηρέτες σε καθίσματα που ομοιάζουν με σύγχρονους καναπέδες, 4^{ος} αι. Ψηφιδωτό, Καρχηδόνα.

Εικ. 28. Αριστερά: σκηνή με τρεις γυναίκες κι ένα νήπιο μέσα σε κούνια με κυρτά πόδια από το εικονογραφημένο χειρόγραφο, *Ο Πειρασμός του Ιωσήφ*, pict. 31, κώδ. Theol. gr. 31 (Γένεση), 6^{ος} αι. Βιέννη, Nationalbibliothek.
Δεξιά: ξύλινο κλινίδιο από ανασκαφή στο Ηράκλειο (Herculaneum) της Καμπανίας 1^{ος} αι. μ. Χ.

Εικ. 29. Αργυρό τετράποδο συσταλό τραπέζι από το Polgárdi της Ουγγαρίας, 4^{ος} αι.

Εικ. 30. Αριστερά: σιγμοειδής μαρμάρινη τράπεζα με χριστόγραμμα, 4^{ος}-6^{ος} αι. Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης της Νέας Υόρκης. Προέλευση, από προφορική μαρτυρία, Ρώμη.

Δεξιά: Σχέδιο δύο σιγμοειδών μαρμάρινων τραπεζών που ευρέθησαν στην Απάμεια της Συρίας, στην Οικία του Ελαφιού (Maison du Cerf), 5^{ος} – 6^{ος} αι. Σχέδιο James Bland, βάσει Balty (1984) εικ. 6.

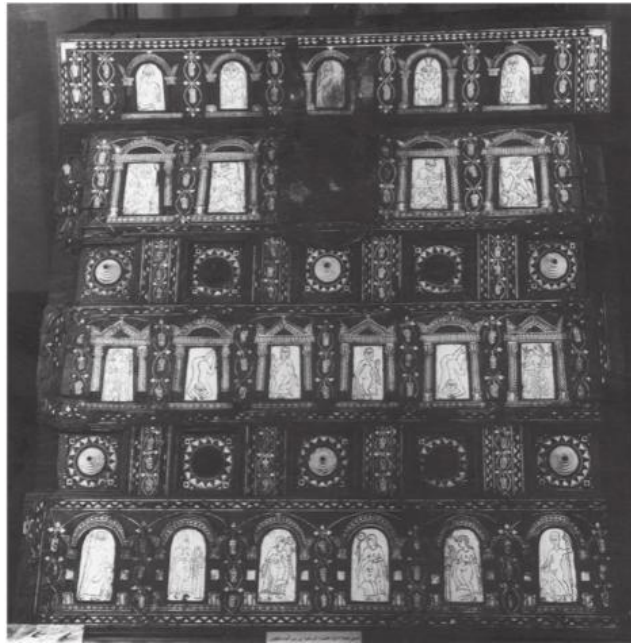

Εικ. 31. Ψηφιδωτό του Αγίου Απολλιναρίου του Νέου στη Ραβέννα. Μυστικός Δείπνος, κροσσωτό τραπεζομάντηλο με διακόσμηση.

Εικ. 32. Αριστερά: Αμβροσιανή Ιλιάδα (Cod. F. 205 P. inf. XIX), 5^{ος} αι. Η πληγωμένη Αφροδίτη επιστρέφει στον Όλυμπο. Ο Ζευς κάθεται σε δίφρο και πατά σε υποπόδιο.

Δεξιά: σχεδιαστική απόδοση του δίφρου και του υποποδίου, Παναγιώτης Διπλάρης.

Εικ. 33. Το κιβώτιο του Qustul με οστέινα κοσμήματα στην πρόσοψη, Αίγυπτος - Νουβία, τάφος 14, του 4^{ου}-6^{ου} αι., Αρχαιολογικό Μουσείο Καΐρου.

Εικ. 34. Αριστερά: Ερμάριο (βιβλιοθήκη) σε ψηφιδωτό του 5ου αι., στο Μουσολείο της Γάλλας Πλακιδίας, Ραβέννα.
 Δεξιά: Ερμάριο από εικονογραφημένο χειρόγραφο Codex Amiatinus (fol. 5r), 7^{ος} αι., μεταγενέστερο αντίγραφο του χαμένου Codex Grandior του 6ου αι.

Εικ. 35. Λεπτομέρεια από νωπογραφία της Οικίας των Vettii στην Πομπηία 1^{ος} αι. μ. Χ., όπου εικονίζεται ερμάρι με ανοιχτές πόρτες.

Εικ. 36. Αριστερά: Πρόταση αποκατάστασης κυλικείου στο Μουσείο της Δήλου.

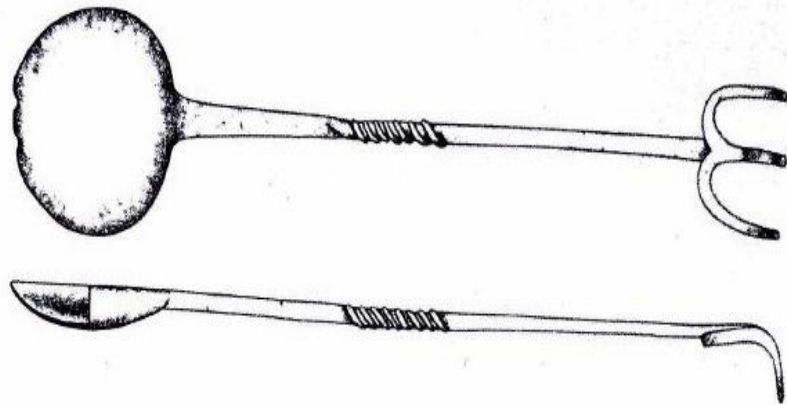
Δεξιά: Ζωγραφική απεικόνιση κυλικείου στη ζωφόρο του μακεδονικού τάφου του Αγίου Αθανασίου.

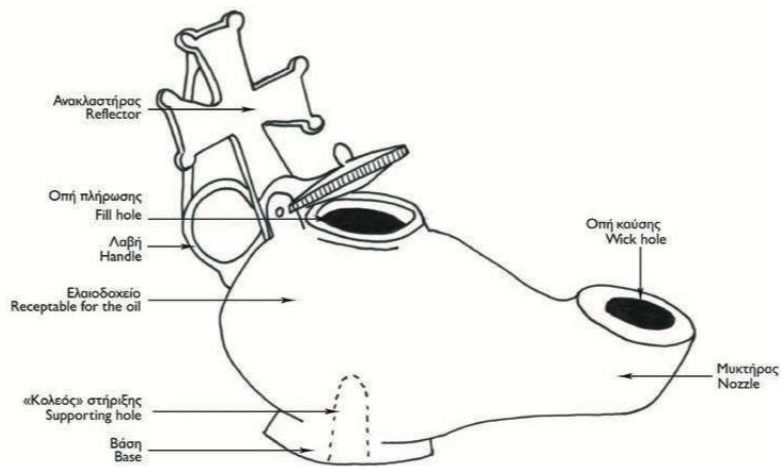
Εικ. 37. Πήλινο πινάκιο με οστέινο κοχλιάριο (5ος αι. μ.Χ.), από την Ξιφιανή Αριδαίας. Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας.

Εικ. 38. «Κουταλοπήρουνο», μήκος 16,2 εκ. Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης της Νέας Υόρκης.

Εικ. 39. Σκεύος από την Ελεύθερα Κρήτης που απολήγει σε κουτάλα στο ένα άκρο και τριπλή περόνη στο άλλο. Μαγειρικό σκεύος, (4ος αι.).

Εικ. 40. Πάνω: Τα μέρη ενός μεταλλικού λυχναριού (σχέδιο. Χ. Μαλλιά).
Κάτω: Λυχνάρι με οπές ανάρτησης σε σχήμα δελφινιού, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1. Στιβάδιο και σιγμοειδής τράπεζα. Έπαυλη Γερακοτρόφου, Άργος. Υποθετική σχεδίαση του στιβαδίου με τη σιγμοειδή τράπεζα (Baldini Lippolis 2001, πίν. 21).

Εικ. 2. Ορθογώνια τρικλίνια. Δάφνη-Αντιόχεια, Οικία του Μενάνδρου (Dobbins 2000, 50).

Εικ. 3. Το Παλάτι του Λαύσου στην Κωνσταντινούπολη (Ćurčić 2010, 88, πίν. 79).

Εικ. 4. Ορθογώνια και Αψιδωτά τρικλίνια με κτιστά στιβάδια της πρωτοβυζαντινής περιόδου (Morvillez, 1996, 144-145).

Εικ. 5. Το Παλάτι του Αντίοχου στην Κωνσταντινούπολη, αρχές 5^{ου} αι. μ.Χ. (Ćurčić 2010, 88, πίν. 78).

Εικ. 6. Ανασηματισμός του ψηφιδωτού «θίασος του Διονύσου» στο τρικλίνιο της Ψαμαθείας-Κωνσταντινούπολη (Dalgiç 2015, 18, πίν 3).

Εικ. 7. Τοιχογραφία με σταυρό, επιγραφή και χριστόγραμμα σε στενό χώρο του αποκαλούμενου «Οίκου της Απόλαυσης», Έφεσος (Zimmermann, Ladstätter 2011, 184-185).

Εικ. 8. Πάνω: έπαυλη τριών ορόφων στους Δελφούς (Πετρίδης 2008, 250-251).

Κάτω: έπαυλη στο San Giovanni di ruoti με τρικλίνιο στον όροφο (Polci 2003, 92).

Εικ. 9. Τοιχογραφία αποτειχισμένη από τρικλίνιο οικίας στην οδό Λαπιθών 9, Άνω Πόλη-Θεσσαλονίκη. Τέλη 5^{ου} αι., Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσ/νίκη, ΜΒΠ.

Εικ. 10. Τίτυρος και Μελίβοιος, 5^{ος} αι. μ.Χ. Εικονογράφηση της 1^{ης} Εκλογής του Βιργιλίου, Codex Vergilius Romanus (vat. Lat. 3867, folio 1r), (Wright 1993, 6).

Εικ. 11. Βοσκοί και ζώα, 5ος αι. μ.Χ., Γεωργικά βιβλίο 3, Vergilius Romanus 5, Vatican, Bibliothèque apostolique, Vat. Lat. 3867, (fol. 44v).
https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.3867

Εικ. 12. Μάχη Ελλήνων-Τρώων, pict. XXIX, κώδ. F, 205 inf. (Ιλιάς Ομήρου), τέλη 5^{ου}-αρχές 6^{ου} αι. Μιλάνο, Biblioteca Ambrosiana (Γαλάβαρης 1995, 37).

Εικ. 13. Ζωδιακός κύκλος. Αστρονομικοί Πίνακες Πτολεμαίου, 828-835, Βατικανό, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. gr. 1291, φ.9^α, (Γαλάβαρης 1995, 42).

Εικ. 14. Ταφική τοιχογραφία με χριστόγραμμα, 1,39 X 1,41 μ., μέσα του 4^{ου} αι., από το ανατολικό χριστιανικό κοιμητήριο της Θεσσαλονίκης. BT 95, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσ/νίκη, ΜΒΠ, (Catalogue, Lazaridou 2011, 122).

Εικ. 15. Χρυσόπαστο παραπέτασμα με χρυσές ταινίες στο τελείωμα, ψηφιδωτό του Τελώνου και του Φαρισαίου, Άγιος Απολλινάριος ο Νέος, Ραβέννα, αρχές 6^{ου} αι., (Lassus 1977, 52, εικ. 36).

Εικ. 16. Αριστερά, παραπέτασμα στο αριστερό μέρος του ψηφιδωτού πίνακα της Θεοδώρας, Άγιος Βιτάλιος, Ραβέννα, 6^{ος} αι., (Lassus 1977, 59, εικ. 43) .
Δεξιά, Άγιος Απολλινάριος ο Νέος. Παραπετάσματα σε ψηφιδωτό που εικονίζει το παλάτι του Οστρογότθου ηγεμόνα Θεοδώριχου, 6ος αι. (Χαραλαμπίδης 2002, 66).

Εικ. 17. Αμφίθυρα σε επιδαπέδιο ψηφιδωτό με θέμα τον Αχιλλέα στη Σκύρο, από την Έπαυλη *La Olmeda*, Ισπανία, 4^{ος}-5^{ος} αι. μ.Χ. (Velo-Gala, Garriguet 2017, 168).

Εικ. 18. Παραπέτασμα με φαρδιές ρίγες στο δεξί μέρος του ψηφιδωτού πίνακα της Θεοδώρας, Άγιος Βιτάλιος, Ραβέννα, 6^{ος} αι. (Lassus 1977, 59, εικ. 43).

Εικ. 19. Κοπτικό λινό παραπέτασμα, Αίγυπτος, 5^{ος}-6^{ος} αι. μ.Χ., Minneapolis Institute of Art, Public Domain. <https://collections.artsmia.org/art/3149/curtain-coptic>

Εικ. 20. Παραπέτασμα-πανώ τοίχου. Η «Έξοδος» μέσα 2^{ου}- 4^{ου} αι. μ.Χ. Ζωγραφική πάνω σε λινό. Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης (Török 2005, 281, πίν. XXIII, XXIV).

Εικ. 21. Αριστερά: ψηφιδωτό με τον θρίαμβο του Ποσειδώνα και της Αμφιτρίτης, τέλος 3^{ου} αι. μ.Χ.), Λούβρο, (Baratte 1978, 37, εικ. 23).

Δεξιά: υφαντή «ταπισσερί», 300-350 μ.Χ., Βρετανικό Μουσείο, (Strudwick 2006, 314-315).

Εικ. 22. Υφαντό. Εικόνα της Παρθένου, Αίγυπτος, 6^{ου} αι., (Thomas 2007, 150, εικ. 7.9).

Εικ. 23. Πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής σε κλίνη. Αίγυπτος, 3^{ου} αι. μ.Χ., Μουσείο Μπενάκη Ελληνικού Πολιτισμού.

https://www.benaki.org/index.php?option=com_collectionitems&view=collectionitem&id=140632&Itemid=0&lang=el

Εικ. 24. Ψηφιδωτό με νεκρικές κλίνες ζεύγους από τη Θεναί (Thanae) της Τυνησίας, 4^{ου} αι. μ.Χ., Sfax Archaeological Museum, (Patout-Burns, Jensen 2014, εικ. 145).

Εικ. 25. Η Διδώ έχει αυτοκτονήσει πάνω στην κλίνη της. 5ος αι. μ.Χ. Εικονογραφημένο χειρόγραφο, Αινειάδα IV, 663-667, Biblioteca Apostolica Vaticana, cod. Vat. Lat. 3225, Vergilius Vaticanus, f. 41r. Σχεδιαστική απόδοση του εικονογραφημένου χειρογράφου της Αινειάδας (Stevenson 1983, 62, πίν. 27).

Εικ. 26. Αριστερά: Κλίνη με κλίμακα πάνω σε βάθρο. Η Διδώ ετοιμάζεται να αυτοκτονήσει. Από εικονογραφημένο χειρόγραφο της Αινειάδας, 5ος αι. μ.Χ., (Weitzmann 1977, 36-37, πίν. 3). Δεξιά: Σχεδιαστική απόδοση της κλίνης, Παναγιώτης Διπλάρης.

Εικ. 27. Συμποσιαστές σεβριάζονται από τους υπηρέτες σε καθίσματα που ομοιάζουν με σύγχρονους καναπέδες. 4^{ου} αι. Ψηφιδωτό από την Καρχηδόνα, Αρχαιολογικό Μουσείο Μπαρντό-Τυνησία, (Dunbabin 1991, 136).

Εικ. 28. Αριστερά: σκηνή με τρεις γυναίκες κι ένα νήπιο μέσα σε κούνια με κυρτά πόδια από το εικονογραφημένο χειρόγραφο, *Ο Πειρασμός του Ιωσήφ*, pict. 31, κώδ. Theol. gr. 31 (Γένεση), 6^{ος} αι. Βιέννη, Nationalbibliothek, (Γαλάβαρης 1995, 39).

Δεξιά: ξύλινο κλινίδιο από ανασκαφή στο Ηράκλειο, *Herculaneum*, της Καμπανίας 1^{ος} αι. μ.Χ. (Mols 2007-2008, 149).

Εικ. 29. Αργυρό τετράποδο συσταλτό τραπέζι από το Polgárdi της Ουγγαρίας, 4^{ος} αι. (Mrán 2012, 98).

Εικ. 30. Αριστερά: σιγμοειδής μαρμάρινη τράπεζα με χριστόγραμμα, 4^{ος}-6^{ος} αι. Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης της Νέας Υόρκης. Προέλευση, από προφορική μαρτυρία, Ρώμη. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/468213>

Δεξιά: Σχέδιο δύο σιγμοειδών μαρμάρινων τραπεζών που ευρέθησαν στην Απάμεια της Συρίας, Οικία του Ελαφιού (Maison du Cerf), 5^{ος} – 6^{ος} αι. Σχέδιο James Bland, (Balty 1984, εικ. 6).

Εικ. 31. Ψηφιδωτό του Αγίου Απολλιναρίου του Νέου στη Ραβέννα. Μυστικός Δείπνος, κροσσωτό τραπεζομάντηλο με διακόσμηση (Vroom 2007, 208, πίν. 17. 2).

Εικ. 32. Αριστερά: Αμβροσιανή Ιλιάδα (Milan, Ambrosiana Library, Cod. F. 205 P. inf. XIX), 5^{ος} αι. Η πληγωμένη Αφροδίτη επιστρέφει στον Όλυμπο. Ο Ζευς κάθεται σε δίφρο και πατά σε υποπόδιο (Bare 2009,158).

Δεξιά: σχεδιαστική απόδοση του δίφρου και του υποποδίου, Παναγιώτης Διπλάρης.

Εικ. 33. Το κιβώτιο του Qustul με οστέινα κοσμήματα στην πρόσοψη, τάφος 14, Νουβία-Αίγυπτος, 4^{ος}-6^{ος} αι., Αρχαιολογικό Μουσείο Καΐρου. <https://www.euratlas.com/Qustul/Qustul3.htm>

Εικ. 34. Αριστερά: Ερμάριο (βιβλιοθήκη) σε ψηφιδωτό του 5ου αι., στο Μανσωλείο της Γάλλας Πλακιδίας, Ραβέννα. <https://www.livius.org/pictures/italy/ravenna/ravenna-mausoleum-of-galla-placidia/ravenna-mausoleum-of-galla-placidia-mosaic-of-st-lawrence/>

Δεξιά: Ερμάριο από εικονογραφημένο χειρόγραφο Codex Amiatinus (fol. 5r), 7^{ος} αι., μεταγενέστερο αντίγραφο του χαμένου Codex Grandior του 6ου αι. (Weitzmann 1977, πίν. 48).

Εικ. 35. Ερμάρι με ανοιχτές πόρτες, λεπτομέρεια από νωπογραφία της Οικίας των Vettii στην Πομπηία 1^{ος} αι. μ. Χ., (Richter 1966, εικ. 340).

Εικ. 36. Αριστερά: Κυλικείο, πρόταση αποκατάστασης, Μουσείο της Δήλου (Ανδριανού 2009, 52).

Δεξιά: Κυλικείο, ζωγραφική απεικόνιση στη ζωφόρο του μακεδονικού τάφου του Αγίου Αθανασίου (Ανδριανού 2009, 53).

Εικ. 37. Πήλινο πινάκιο με οστέινο κοχλιάριο, από την Ξιφιανή Αριδαίας, 5ος αι. μ.Χ., Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας.

<https://www.byzantine-museum-veria.gr/collection/πήλινο-πινάκιο-με-οστέινο-κοχλιάριο/>

Εικ. 38. «Κουταλοπήρουνο», μήκος 16,2 εκ., Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης της Νέας Υόρκης. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/257863>

Εικ. 39. Σκεύος από την Ελεύθερνα Κρήτης που απολήγει σε κουτάλα στο ένα άκρο και τριπλή περόνη στο άλλο. Μαγειρικό σκεύος, 4ος αι. μ.Χ., (Brokalakis 2005, 43).

Εικ. 40. Πάνω: Τα μέρη ενός μεταλλινού λυχναριού (σχέδιο. Χ. Μαλλιά). Κατάλογος Έκθεσης «ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΠΟ ΦΩΣ ΣΤΟ ΦΩΣ», 104.

Κάτω: Λυχνάρι με οπές ανάρτησης σε σχήμα δελφινιού, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, αρ. ευρ. ΒΚ 4513/19. Κατάλογος Έκθεσης «ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΠΟ ΦΩΣ ΣΤΟ ΦΩΣ», 105.